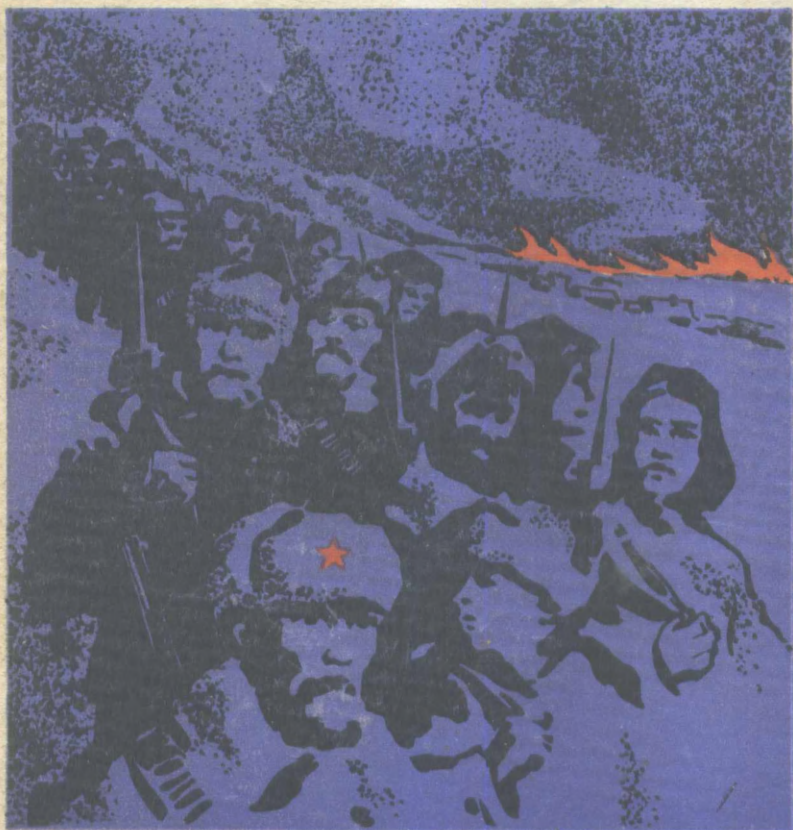

ЮРІЙ
ЗБАНАЦЬКИЙ

МИ—НЕ З ЛЕГЕНДИ

Б І Б Л І О Т Е К А « М У Ж Н І С Т Ь »

ЮРІЙ ЗБАНАЦЬКИЙ

**МИ —
НЕ З ЛЕГЕНДИ**

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
КИЇВ — 1973

«Ми — не з легенди» — художній літопис, у якому відображені дійсні події часів Великої Вітчизняної війни, героїчні діла партизанів та партизанок, що діяли у загоні ім. Щорса на межиріччі Десни і Дніпра, поблизу Києва. У книзі постають десятки патріотів, які у важкі для Вітчизни роки повели нещадну боротьбу проти окупантів.

Досить рельєфно окреслений тут відомий радянський розвідник Кузьма Гнідаш. Чимало сторінок присвячено організаторській діяльності таких славетних партизанських воєначальників як Сидір Ковпак, Олексій Федоров, Микола Попудренко, Олександр Сабуров.

Автор спогадів, Герой Радянського Союзу, широко знаний письменник і громадський діяч, колишній командир загону, що згодом став з'єднанням, розкриває нові епізоди бойової слави, зображує незламність духу народних месників.

Запрошення до розмови

Ми їдемо в Єліне. Обабіч дороги буває зелене літо, колосяться хліба, на колгоспних пасовиськах випасаються отари, в придорожніх садах зарум'янюються яблука й груші. Торжествує і втішається життям славна чернігівська земля.

Мовчки милуємося земною красою, впиваємось п'яним повітрям і співом пташок. Перед очима пропливають знайомі краєвиди, ближні й далекі села, ледь помітні шляхи, що ними стільки сходжено, незабутні стежки.

Традиційна зустріч партизанів Чернігівщини. Вони з'їжджаються сюди з усіх районів, поспішають до Єліного, села, що стало живою легендою, колискою партизанського руху на цілу область. Зі мною в машині сидять білоруський поет Ригор Няхай та москвич Віктор Ребарбар. У дні важких випробувань доля закинула їх на чернігівську землю, звела з партизанами. Земля, яку ти полив кров'ю і захищав від ворога, стає рідною. Тому й прибули сюди білорус і москвич, бо це їхнє свято.

Партизанські зустрічі стали традицією. Щорічно в Києві, в пуца-водицькому лісі, там, де влітку 1941 року почала діяти перша партизанська школа, збираються колишні партизани не лише Києва, а й усієї республіки. Відбуваються хвилюючі розмови — на урочистому мітингу і в дружньому колі. Бойовим побратимам є що згадати. Вся наша земля, — російська, українська, білоруська, литовська, — де тільки ступала ворожа нога, з перших днів окупації горіла священним вогнем гніву і помсти. Радянські

патріоти, очолені комуністами, організовані партією, зневажаючи саму смерть, стали на боротьбу проти ворога.

Немає на Україні такої області, такого міста й села, де б не діяли патріоти, не існували більші чи менші підпільні групи, де не було б активного опору ворогові. На терені тільки нашої республіки виникли десятки й сотні великих і менших загонів та з'єднань, у яких об'єдналися сотні тисяч озброєних бійців. У важкій боротьбі їм допомагали мільйони підпільників і радянських патріотів.

У кожній області тепер збираються партизани на свої традиційні зустрічі. У чернігівських партизанів нема постійного місця для збору ветеранів. Тут кожен район, кожне село мають право приймати в себе дорогих гостей.

Цього разу партизанська сім'я поспішає до Єліного. На долю лісового невеличкого села випали незвичайні повороти: йому довелось пережити і часи страшного лихоліття, і дні щасливого піднесення, — все це разом узятє принесло йому світову славу.

Єліне — село маленьке, біля трьохсот дворів налічує, живе тут менше тисячі чоловік. Закинуте воно на північ від міста Щорса за двадцять сім кілометрів, у самі ліси, в несходимі пущі, в найглухіші поліські нетрі. Здавалось би, через таку глухомань і нагадати про себе йому було неможливо. Але саме через ту віддаленість від центрів своєї республіки наблизилось Єліне до кордону великої Російської Федерації і Радянської Білорусі. Тут жартують, що в Єліному ті самі півні співають на три республіки. І в тому жарті — істина. Погожими вечорами єлінські веснянки чують на землі Росії і Білорусії, голосисті перебори веселої трирядки десь у Хоромному чи Юрковичах бентежать серця єлінських юнок, а білоруська ляво-ниха з Усохської Буди б'є під коліна єлінським парубкам.

Щаслива «географія» у цього невеличкого поліського села. Не випадково воно наприкінці 1941 та початку 1942 років стало партизанською столицею, а навколишні ліси — партизанським лісоградом. Саме тут базувався чернігівський обласний загін та підпільний обласний комітет партії. 560 жителів Єліного стали народними месниками.

Чому саме Єліне зацікавило партизанських командирів? Гадається мені, що не лише віковічні ліси привернули їхню увагу. В горі великому гуртуються люди. Об'єдналися у великий загін, що став на боротьбу з ворогом, славні патріоти Чернігівщини. І отаборилися вони біля Єліного, напевно, тому, щоб бути поруч з братами росій-

ськими, з братами білоруськими. Таким законом керуємося ми в своєму житті — і в біді, і в radoщах брататися з друзями, єднатися в міцну багатонаціональну сім'ю.

Саме про це ми й ведемо розмову по дорозі до Бліного з білорусом Ригором Няхаєм та москвичем Віктором Ребарбаром.

Наша Чернігівщина, як і вся окупована ворогом земля, кипіла народним гнівом, день за днем набираючись сили, поступово під керівництвом підпільного обкому, підпільних партійних і комсомольських організацій об'єднувала патріотів, спалахувала могутнім партизанським рухом, з півночі області на південь накочувалась хвиля всенародної боротьби, аж поки вся земля чернігівська стала партизанською, заявила про непримиренний опір окупантам.

Тільки виїхали за межі Києва, проскочили Биковню — і вже почалися партизанські володіння.

— Ось цією дорогою навесні сорок третього, в час облоги, виходили ми на Канів, — згадує Ригор Няхай.

Коли проїздили шосейкою через броварський ліс, Віктор Ребарбар згадав, що саме тут він зі своїми бойовими друзями закладав міни під клінкер.

— Фашисти вночі боялися носа виткнути, а вдень їхні машини злітали в повітря, — каже москвич.

Я пильно оглядаю навколишні ліси, далекі поля, долини і видолинки, що вліво потяглися до Десни, а вправо — туди десь за Гоголів і Велику Димерку, в ніжинські і бобровицькі ліси. Це тут, у придеснянських броварських лісах, хазайнували партизани загону Івана Лисенка і Савки Радуки та наші щорсівці. Все Подесення було партизанським. Так само, як і ліси в бік Ніжина і Бобровиці, де успішно діяли з'єднання «За Батьківщину» та щорсівці під командуванням Олександра Кривця.

І вже від самих Семиполок, через Козелець, в околицях якого орудував загін під командуванням Агафангела Ярового, через Олишівку, навколо якої теж кипіла і вирувала партизанська боротьба, їдемо рідними месницькими шляхами аж до Чернігова.

Він, древній і вічно молодий, палений і терзаний ворогами, стріляний і нищений, знову гордо височіє на крутому березі Десни, як і належить, воскреслий з попелу, забудований до обр'ю, величний і красивий.

Чернігів...

Древнє сіверське місто, брат Києва і Москви, ворота до Росії і Білорусії, місто, що вітало Пушкіна й Шевченка,

що пережило і смертельні жахи нищення, і сонливість провінційної глушини, місто, що знало за свою історію і величні злети слави. Його палили половці і пљондрували польсько-литовські пани, розпинали кайзерівці і гайдамаки, дощенту були зруйнували новітні варвари XX віку — фашистські заброди.

Але кожного разу піднімалося воно з попелу, поверталось до життя, оздоблювалось ще кращими будівлями й вулицями. Сьогодні, відновлене зусиллями всіх народів-братів, воно красується на березі зачарованої Десни храминами часів Київської Русі і величними заводами всесоюзного значення.

З сумом і радістю проходжу сьогодні вулицями Чернігова. Я бачив його в найбільшому горі — поверженим, спаленим, розбитим, потрощеним, обернутим на руїни. Лише міська тюрма, змурована міцно царською волею, зоставалась, можливо навіть навмисне, неушкодженою, страшною примарою бовваніла серед пустки. Через неї в час чорного лихоліття пройшли десятки тисяч радянських патріотів як через фабрику смерті — 127 тисяч радянських людей розстріляли і спалили живцем фашистські головорізи в Чернігові і на Ченігівщині.

Чернігів знав не лише наругу і нищення. Він завжди був героїчним, був воїном, що боровся і перемагав. Від його укріплень у древності вирушали полки Ігореві на ворога. З Чернігова й землі чернігівської в роки громадянської війни йшли люди в загони Щорса і Кропив'янського. З Чернігова у рейментарівські ліси подалися перші партизани обласного загону під командуванням Олексія Федорова і Миколи Попудренка. Чернігівський обласний комітет партії залишив розбите місто, отаборився в поліських лісах під високим небом, але від того не перестав бути партійним комітетом. Назвавшись підпільним, він робив своє велике і благородне діло, продовжував керувати діяльністю трудящих, їхньою боротьбою з ненавсними окупантами.

Безумовно, не відразу в усіх кутках області спалахнула священна партизанська боротьба. Не всі підпільні групи на місцях, засновані обкомом у перші місяці війни, відразу знайшли себе, організувалися. Надто мало було часу для гуртування, багатьом, якщо не більшості, бракувало досвіду, не скоро налагодили такий потрібний у великій справі зв'язок. Коли ж узяти до уваги, що ворог навалився нагло, вже через два місяці і три тижні окупувавши

всю область, відразу ж почав нещадно винищувати всіх небажаних окупаційному режимові людей, то можна уявити, в якому складному і важкому становищі опинилося все спішно зорганізоване підпілля. У міру можливості підпільний обком продовжував гуртувати й організовувати комуністів та патріотів, і ті зусилля увінчалися успіхом.

Можна день за днем прослідкувати, як розгорталася все-народна боротьба чернігівських партизанів. Населення області, кероване підпільним обкомом і партійними комітетами, окремими комуністами на місцях, не скорилося, піднялося на смертний бій з фашистськими зайдами — горіла земля під ногами ворога. Понад 50 тисяч радянських патріотів брали участь у партизанському русі та підпільній боротьбі. В області діяло 4 з'єднання, 6 великих загонів, чимало підпільних організацій і груп, 37 населених пунктів стали тут суцільно партизанськими. В лавах цих патріотів билися з німецько-фашистськими загарбниками представники сорока семи національностей. Не раз чернігівці виступали проти ворога разом з партизанами Брянської та Гомельської областей, чим продемонстрували велику братерську дружбу всіх радянських народів і народів поневолених фашистами країн на Заході.

Чернігів...

Зелене, сонячне місто. Взимку, на початку 1944 року, ночами, там, де до війни були центральні вулиці, вільно гуляли рахманні зайці, звично уникаючи світла фар випадкових авто.

Сьогодні на місці поруйнованих будов стоять нові світлі житла, багатопверхові будинки вишикувались обабіч широких асфальтованих вулиць. І сліду не зосталося від днів лихоліття. Тільки на древньому валу, під стінами старовинних храмів, зосталися могили тих, хто віддав своє життя, захищаючи і визволяючи Чернігів, тільки слава героїв живе в серцях і помислах нових поколінь працьовитих чернігівців, тільки тиха Десна несе свої води так, як і колись, та навіває величні думи, виколихує дзвінкі пісні про славне минуле і прекрасне сьогодні.

Весело котить машина шляхом через поля, веселі села, на Березне, на Щорс. Хмарки ліниво плывуть у спокійно-синьому небі, птахи дзвенять-передзвонюють. Мирне життя...

А чи не цією дорогою в далеку неспокійну липневу ніч виходили перші чернігівські партизани в незвідані ліси? Чи не цією дорогою до обласного загону вже під

ворожим обстрілом пробирались керівники підпільного обкому?

В тих місцях, куди ми прямуємо, на початку вересня 1941 року базувався підпільний обком, керований першим секретарем О. Ф. Федоровим, членами обкому М. Попудренком, М. Петриком, С. Новиковим, В. Яременком, В. Капрановим, В. Дружиніним, Ф. Коротковим. У листопаді почав діяти обласний штаб партизанського руху.

З перших днів окупації обласний загін розгорнув бойові дії проти ворога. Фашисти скаженіли, посилали в ліси каральні загопи, але вони, розбиті і поганьблені, поверталися назад.

Рейментарівський, а згодом і єлінський ліси стали партизанською фортецею, неприступною для окупантів. Сили народних месників росли, мужніли в боях. Тільки в березні 1942 року, кинувши великі військові підрозділи, щоб оточити і знищити загін, ворог увірвався в Єліне. Ворожий план зірвався. Партизани, завдавши карателям відчутних ударів, вийшли з оточення. Разом з ними пішла і більшість єлінців. Але село не уникнуло лютої помсти. 23 березня воно вмерло, загинуло як воїн, як герой, залишивши по собі славу на весь світ і на віки. 296 дітей, жінок і стариків, людей німечиних і мирних, полягло під кулями, повисло на шибеницях — варварству і оскаженінню ворога не було меж. Але безмежним став і народний гнів: партизани Чернігівщини ще з більшою силою били ворога, мстили йому за порушений мир, за смерть і страждання рідних та близьких, за пограбовані села, спалені міста, за помордоване й стерте з лиця землі мальовниче лісове село на кордоні трьох братніх республік — Єліне.

Вже тоді, коли ворог був повергнутий, коли земля чернігівська стала вільною, повернулись на рідне попелище з партизанських загонів, з фронту ті єлінці, що вибороли перемогу. Одного ранку пролунав перший удар сокири, задзвеніла пила. І відродилося Єліне, знову засяяло під сонцем, запишалося серед зелених несходимих лісів. У нових хатах пародилися нові люди, забувало безконечне життя. Тільки величнийobelіск на площі та музей партизанської слави посвідчують новим поколінням про те трагічне і героїчне, що відбулося в дні важкої війни на цьому клаптику Радянської землі.

Та ще у спогадах живих учасників на урочистому мітингу в лісі, там, де стояв колись штаб обласного за-

гону і діяв підпільний обком, ожили героїчні події, перед очима пройшли рівним строем, як солдати на параді. Промовляє прославлений вождь чернігівських партизанів, командир з'єднання і перший секретар підпільного обкому, двічі Герой Радянського Союзу генерал Олексій Федорович Федоров. Затаївши подих, слухають його сьогоднішні слінці, слухають партизани-ветерани всіх чернігівських з'єднань і загонів, слухають гості з братніх Росії і Білорусії, з Литви, всі, кого привели далекі й близькі дороги в цей мальовничий елінський ліс, який колись шумів так грізно, був рідним домом для тих, чиї оселі порушив нападник. Для самого нападника цей ліс у ті часи перетворився на смерть і помсту.

Говорить Олексій Федоров. І перед кожним постає мов жива велична історія боротьби радянського народу проти фашистської навали. Боротьба, з першого і до останнього дня організована і керована партією, її Центральним Комітетом. Сторінка за сторінкою розкривається його невтомна і славна діяльність. Центральний Комітет Комуністичної партії України з перших днів навали почав готувати і психологічно, і організаційно, і, нарешті, матеріально радянських патріотів до підпільної і партизанської боротьби. Душею і звитяжцями цієї нерівної і важкої боротьби були комуністи...

Промовляє Олексій Федоров. І постає-розгортається картина всенародної боротьби проти ворога в республіці, в одній з її областей — на Чернігівщині. На півночі партизанська війна з перших днів стала дошкульною і обтяжливою для ворога. Окупантам не пощастило ні силою зброї, ні репресіями, ні залякуваннями, ні розстрілами знешкодити рух опору в районах південних. У кожному районі в більшості сіл діяли партійно-патріотичні підпільні організації, набиралися сили партизанські групи, з часом, при допомозі і під впливом діяльності обласного загону та підпільного обкому, виростали в загони й з'єднання.

Шумує, радіє елінський ліс. Тягнуться до неба молоденькі сосни та берізки, доживають віку старі дерева зі стятими снарядами вершинами, нагадують про минулі бойові дні.

В багатолюдному натовпі стоять і наші щорсівці, в теплих обіймах і білорус Ригор Няхай, і москвич Віктор Ребарбар. Зібралась до гурту велика і дружна сім'я патріотів, щоб згадати колишнє, сповнене славних звитяг,

зібралась для того, щоб прославити творчу працю роботящих рук і мирне сьогодніня.

В такий час перед очима пропливають незабутні картини минулого, постають немов живі ті, хто віддав своє життя за Вітчизну.

Кожен з нас, як це є в житті, йшов у братньому гурті товаришів, прямував своєю дорогою. Неоднакові були долі всіх партизанів, усіх загонів і з'єднань, що діяли в роки Вітчизняної війни на окупованій ворогом землі. Історія одного загону не схожа на історію другого, хоча вони і мали єдину, загальновизначену мету.

Як би було добре, коли б усі ті історії, спогади всіх учасників великого всенародного руху лягли на папір. Як струмки, злившись воедино, вони створили б могутню ріку величного епосу — багатогранної і правдивої розповіді про те героїчне і прекрасне, що не мусить погинути безслідно.

Заохочений цією думкою, я й приступаю до оповіді про нелегкий власний шлях і шлях моїх побратимів, які, виконуючи директиву партії, в міру своїх сил і можливостей боролися з ворогом на невеликій ділянці всенародної боротьби в лісах Чернігівщини, в басейні Дніпра і Десни.

К Н И Г А П Е Р Ш А

1.

Я проживав через дорогу від райвійськкомату. Ця обставина, видно, й спричинилася до того, що районний військовий комісар капітан Кирєєв кожного призову зі згоди райкому призначав мене відповідальним за всю політико-виховну роботу. Щоденно, аж до часу, коли призовник вибував у свою частину, мусив я дбати про те, щоб він, молодий воїн, і лекцію прослухав у червоному кутку, і самодіяльних артистів вітав належно, і взагалі щоб був у доброму настрої, бо, зрозуміла річ, юний призовник не повинен іти на військову службу сумовитим.

Таким чином, до гамору біля райвійськкомату мені не треба було звикати. Але в ці дні лемент і метушня були не такі, як у попередні призови. То були чергові призови, а це вже мобілізація. 22 червня було видано указ про мобілізацію військовозобов'язаних народження 1905—1918 років на території чотирнадцяти округів, у тому числі й Київського. Отже, ще в перший день ворожого нападу я поспішно приготував потрібні речі. Оскільки жив навпроти військкомату, не взяв їх із собою, а голіруч подався до капітана Кирєєва.

— Ага, це добре, що з'явився. Бо вже збирався кликати.

— Коли накажете виїхати? — по-військовому цікавлюсь я.

— Поки що розгортайте агітпункт.

Я запротестував. Але те саме наказав робити і секретар райкому партії Василь Йосипович Глушко.

— Успішне проведення мобілізації — теж військове завдання.

Заспокоєний афористичними словами про те, що «перемога буде за нами», я з головою поринув у мобілізаційні справи. А вони вимагали великої енергії.

Тепер я днював і ночував на райвійськкоматівському подвір'ї. Про свою основну роботу майже не згадував. Газета «Колгоспне життя», яку я редагував, виходила тепер без мене, моє діло було хіба що підписати двополосівку, заповнену текстом зведення Радінформбюро, старанно виловленим з ефіру нашою секретаркою.

З самого світанку до райвійськкомату йшли і їхали чоловіки й жінки, діди і бабусі, підлітки й діти. Тих, кого мобілізували, гостинно приймав просторий двір, а хто супроводив мобілізованого, залишався на вулиці. Невдовзі всю вулицю, що впиралася в площу біля пристані на Десні, заповнював люд, — вона вирувала і гомоніла, мов ярмарок, стогнала й плакала, сміялась і заливалась гармоніями. А іноді й духовий оркестр розсипав звідсіля на всю околицю хрипкуваті рулади оптимістично-бойових маршів та патріотичних пісень.

Моїм завданням було, по-перше, запрограмувати на довгий день і забезпечити виконання програми агітаційно-масового впливу на мобілізованих, підготувати їх до того остаточного моменту, коли вони мали сісти в автомашини або рушити в колоні на пристань, де їх чекав просторий націвпасажирський пароплав. Лекції, бесіди, кінофільми та художня самодіяльність мали зарядити їх твердим оптимізмом і здатністю мужньо і стійко розлучитися з проводжаючою ріднею, розлучитися, можливо, назавжди.

По-друге, я не повинен забувати і про тих, хто прибув на проводи воїнів. Тут були батьки і матері, дружини і діти, від їх морально-політичного настрою залежав і настрій мобілізованого. І я робив усе, щоб і вони не залишилися поза увагою, — для них теж читали лекції, перед ними виступали самодіяльні артисти, для них вивішували на вітрипах газети із зведеннями Радінформбюро.

Весь день у райвійськкоматі все кипіло і вирувало. Бігали писарі, моталися військком і його підручні — склали списки, формували команди, призначали старших і підстарших, інструктували і наставляли, аж поки непомітно спливав безкінечний літній день, наступав ясний вечір, спадала густа пилюка, поволі стихали лемент і галас на прокопченій цигарковим димом вулиці. Це ще був

не кінець, ще вистачить усім діла на всеньку коротку, як перший сон, ніч, бо кожного разу останні, що виїздили на машинах з того подвір'я, стрічалися з тими, хто лише з'являвся відкривати новий мобілізаційний день.

Мені не випадало навіть перейти вулицю, щоб подрімати в домашньому ліжку, — якусь годину по-заячому пересплю, схилившись на стіл, у червоному кутку райвійськкомату.

І все ж, хоч військкомат у ті перші дні війни став моїм домом, я жив не тими справами. Я марив наступними боями, наступною сутичкою з ворогом у полі, куди рано чи пізно буде покликано кожного. Не було такого дня, щоб я не випроводжав із військкоматівського двору когось із рідних чи близьких друзів.

Одного дня проводжав я Семена Мишка, свого співучня по школі, друга по вчительській роботі й комсомольських буднях. У нас склалася особлива дружба, яка не допускала будь-яких секретів один від одного та недоумок. Вискочили ми з ним до Десни, занурилися у воду, охолодились від нестерпної спеки.

— Семене, поклянемося не шкодувати ні крові, ні життя.

— Поклянемося. Або зустрітися хіба що в Москві у Михайла Івановича Калініна.

Люди військові, ми ще жили недавніми, мирними поняттями.

Семен уночі виїхав машиною в Київ, а я зостався випроводжати інших і ждати своєї черги.

Ми все більше при звичаювались до нових обставин, обставин війни. В перші дні ходили ніби оглушені, одночасно і вірили, і не вірили в те, що десь там іде війна, летється кров і на кожного чигає смертельна небезпека.

Події наступні заспокоювали, зміцнювали бойовий дух. 30 червня було створено Державний Комітет Оборони, а третього липня голова Державного Комітету виступив по радіо.

Його виступу ждали всі в нетерпінням.

Знали: як скаже Сталін, так і буде.

Він говорив ясні і зрозумілі речі, вірилось, що в найближчий час настане рішучий і жаданий поворот у ході війни. «Наші сили незліченні. Зарозумілий ворог змушений буде скоро переконатися в цьому. Піднімуться мільйонні маси нашого народу... Метою цієї всенародної Вітчизняної війни проти фашистських гнобителів є не тільки

ліквідація небезпеки, що нависла над нашою країною, але й допомога всім народам Європи, які стогнуть під ярмом німецького фашизму...»

Зрозуміла річ, коли мова зайшла про це, то вже недалекий той час, коли ворог покаже нам спину і ми почнемо добивати його на його ж власній території. Недаремно ж бо сказано: «Наша війна за свободу нашої Вітчизни зіллється з боротьбою народів Європи і Америки за їх незалежність, за демократичні свободи».

Пустив, як то кажуть, повз вуха при першому слуханні слова: «В зайнятих ворогом районах треба створювати партизанські загони, кінні і піші, створювати диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розпалювання партизанської війни скрізь і всюди, для висаджування в повітря мостів, шляхів, псування телефонного і телеграфного зв'язку, підпалювання лісів, складів, обозів».

Що доведеться ставати на шлях партизанської боротьби, в мене і в думці не було. Побоявся одного — досиджуся тут на райвійськкоматівському подвір'ї до того, що вже трапилось минулого року.

Тоді йшла війна з білофінами. Я так само читав лекції в червоному кутку військкомату і благав капітана Кирєєва: «Відправ на фронт добровольцем».

Нарешті відправили. Але до фронту я не доїхав, уже з Києва завернули, — напровесні війна закінчилась.

Тепер капітан Кирєєв був неприступний. Коли приставав з проханням, він аж мінився, синів зі злості.

— Відставити!

— Але ж я офіцер, маю право...

— Я теж офіцер! То виходить, що гірший від тебе? Ти на фронт рвешся, а я від фронту втікаю?

І, пом'якшавши, заспокоював:

— Мобілізуємо весь контингент, а потім і самі... Згадають про нас.

Справді, район наш успішно і швидко віддав армії всі кадри вояк, спорожніли подвір'я і червоний куток, затихла вулиця, засумував від безділля капітан Кирєєв.

У мене знайшлися інші обов'язки: мотався по селах, виконуючи найрізноманітніші доручення райкому. Головним чином займався організацією винищувальних груп та батальйонів з числа молоді й сільського активу. Робити це доводилось тим швидше, чим частіше мелькали в зведеннях Радінформбюро напрямки Житомирський і Київський.

І все ж не вірилось, що ворог досягне Дніпра, підповзе до нашого району.

Якось мене викликав Василь Йосипович Глушко.

Секретаря райкому ми всі дуже шанували і любили. Сорокалітній агроном, міцно збудований, з непокірною шапкою піщаного волосся на великій голові, вже тільки самою своєю присутністю, спокоєм і розсудливістю згуртував людей, вселяв упевненість і віру. Другий чи третій рік працював у нашому районі, а зжився, здружився з людьми так, що всім здавалося, ніби тут і народився. Був вимогливою, винятково чесною і об'єктивною людиною, і цим зачарував і комуністів, і безпартійних у районі.

Чи треба ще говорити про те, яким авторитетом був Василь Йосипович для мене, молодого комуніста? Я вважав його зразком для таких, як я, керівником, що уособлював для мене партію, був ідеалом людини і комуніста. Дуже любив я розмовляти з Василем Йосиповичем на різні теми, дружні бесіди з секретарем у позаслужбовий час були для мене цілою школою. В них я зростаю, сам не помічаючи того, пишався, що мені випадає ось так по-дружньому, інтимно говорити з високоосвіченою і всезнаючою людиною.

Відколи почалася війна, в нас не було часу на розмови, хоч бачились ми майже кожного дня. І ось почалася тривала, некваплива бесіда.

— Звернув увагу на головне в зведенні? — запитав Глушко.

— Так, — відповів я непевно, ще не збагнувши, що саме секретар вважав головним у зведенні за той день.

— Надходить час, коли кожному з нас треба визначатися, ставати на своє місце...

Хоч я й ждав нетерпляче цієї розмови, але все ж боляче стало на серці — доведеться негайно розлучатись із сім'єю, з товаришами, з Василем Йосиповичем. Я мовчав.

Василь Йосипович заговорив глухуватим голосом, довірливо:

— Вчора їздив до Чернігова. Відбулося засідання обкому, прийнято дуже важливу ухвалу. Слухали маршала Будьонного.

Я здригнувся, напружив слух. Мене не так зацікавило рішення обкому, як те, що виголосив на нараді Головнокомандуючий військами Південно-Західного напрямку. Улюблений маршал, певно, сказав щось особливе.

Маршал Будьонний, виявляється, не сказав нічого такого, що повернуло б події в зворотному напрямку. Він підтвердив те, що кожному вже було відомо з виступу Сталіна.

Василь Йосипович хутенько переповів виступ Будьонного. І знову повернувся до головного — рішення Чернігівського обкому.

— Партія робить усе для того, щоб мобілізувати людські сили, всі матеріальні ресурси на розгром ворога. ЦК ВКП(б) прийняв ухвалу мобілізувати комуністів і комсомольців і відправляти їх на фронт як політбойців.

Ну що ж, про це можна було й не говорити секретареві, я добре розумів своє завдання і готовий хоч зараз виконати постанову ЦК. Але разом з тим мене дуже схвилювали увага Василя Йосиповича, батьківська турбота — адже навіть у такий час знайшов можливість, щоб поговорити, сказати напутнє, напевне, останнє слово.

Василь Йосипович не поспішав прощатись.

— Центральний Комітет Комуністичної партії України з-поміж усіх своїх турбот нині особливо заклопотаний організацією партійного підпілля й партизанських загонів, розгортанням народної боротьби в тилу ворога.

Це теж не було для мене новиною — адже там, де ступала нога ворога, мусили діяти і підпілля, і партизани. Нас, дякувати долі, щось подібне не стосувалося...

— Виконуючи рішення ЦК, створено Чернігівський підпільний обком партії, зобов'язано всі райкоми створювати підпілля і загани...

Я з подивом і навіть переляком дивився тепер на Глушка.

— Ви припускаєте, що...

Спазм здушив горло, я не доказав.

Глушко стомлено походжав по кімнаті, тіло його помітно обважніло, хоч кроки й були тверді.

— Припускаю. Ворог рветься до Києва, до Дніпра...

— Але ж Дніпро — це Дніпро! То така перепона, якої фашистам не подолати.

Глушко з подивом зиркнув на мене, ніби хотів переконатись, що перед ним доросла людина, а не хлоп'як.

— Дніпро — ріка, конешно, перепона. Але чи така вже надійна? Треба створювати інші перепони.

Саме тут я й почув пропозицію, якої не сподівався почути.

— Партком вважає за доцільне залишити тебе в тилу ворога. Як ти на це дивишся?

Шпигонуло в серце. Не тому, що пропозиція була несподіваною чи налякала мене. Просто не припускав навіть у думці, що на нашу тиху Десну, в наш мальовничий Остер може прийти ворог. Слова Василя Йосиповича не залишали ніякої надії. Стало ясно: ми напередодні важкого випробування.

— То що скажеш?

— Буду там, де накаже партія.

2.

З того дня війна підступила до горла, хоч увияти до кінця всю її суть я ще не міг. Вечорами і ранками десь стороною пролітали ворожі літаки, вночі їх рев був особливо ненавистним, здавалось, пропливав над самою головою, але то були лише літаки. Подих війни доносили до кожного зведення Радінформбюро, щоденні розмови з людьми. Тепер говорили тільки про одне — про війну.

З війною я вже був зв'язаний організаційно, розумів, що перебуваю поки що в короточасній відпустці, стою в резерві. Адже рішенням бюро райкому партії в районі створено партизанський загін. Складався він з півсотні старих і молодих комуністів, комсомольців, з районного партійного активу, головним чином з тих, ким не цікавився військовий комісар капітан Кирєєв. Були серед нас і ті, хто пройшов важку школу громадянської війни, а більшість ще не нюхала пороху.

Командиром загону призначили голову райради депутатів трудящих Івана Єременка, комісаром став Василь Йосипович Глушко. Згодом загін поділився на дві бойові групи. Командування однією з них доручили мені.

А поки що я був ще далекий від справжніх військових справ. Займався головним чином організацією винищувальних груп, їх озброєнням.

Саме пошуки зброї і привели мене вперше на війну, і відкрилась вона мені тоді в усій своїй реальній непризвабливості, в усій незбагненності й жорстокості.

Бойове хрещення пройшов я в Києві, в районі Голосіва.

Погожого літнього дня прибув до столиці. Наказано мені було розшукати штаб оборони міста, подати листа і одержати якусь кількість трофейної зброї.

Тогочасний Київ запам'ятався мені на все життя. Я не впізнав його вулиць, іншими, якимись урочисто-суворими стали будинки, зникли кудись люди, ті звичайні жителі, які виповнюють у мирний час кожне, велике чи мале, поселення.

Нашу скрипучу, старезну півторатонку не раз зупиняли пости, дорожні та патрульні наряди. Перевіряли причіпливо, з ретельністю і зацікавленістю. Я, з одного боку, вже починав жалкувати, що взявся за це ризиковане завдання, а з другого — проймався якоюсь впертістю, спрямованою на те, щоб пересилити всі ці перешкоди. Патрульні відверто виявляли недовіря, прискіпувались, довго водили нас вулицями, передавали старшому начальству, яке, істини ради треба відзначити, було розсудливіше і гуманніше: глянувши в мій папір, випускало з миром, ще й раділо, як певніше й швидше добутися до міського штабу оборони.

Нарешті, накатавшись досхочу по місту, зупинились біля якогось сірого будинку. Не без зусиль трапив я на прийом до товарища Остапенка. Він тоді був чи то начальником цього штабу, чи заступником начальника, а тільки саме від його резолюції на моєму папері залежав успіх мого візиту до столиці.

Остапенком виявився худорлявий чоловік у напіввійськовій формі, блідолиций і трохи повіспований, видно, стомлений і отупілий від безсоння. Не піднявши від столу очей, кинув хрипко:

— Не заперечую. Катай у Голосієво, там «кується» зброя.

Я відразу збагнув значення того слова.

Окрилений, підганяю шофера, поспішаємо до Голосієва, щоб завидна завантажитись трофейними «дарунками» та, не гаючись, чкурнути додому. Нас знову спляють патрулі, перетинають шлях барикади, пробиваємося силою, обминаємо та долаємо перешкоди, крутимось тихими завулками, топчемо чиїсь городи, повземо, немов у джунглях, ліземо в саме пекло.

У Голосієві все тріщить, пахне димом і душить смородом, атмосфера тут неприваблива, це навіть такому недосвідченому воякові, як я, видно.

— А може б, не потикатись, хай вона зостанеться іншим, та зброя, — крізь зуби радить шофер.

Десь у районі теперішнього автовокзалу зупиняємось. Бо ті, що переп'яли шлях, категорично заявляють:

— Іхати далі не дозволено.

З обуренням починаю доводити, сунути папірця з резолюцією.

— Куди ж це годиться? Ми ж партизани, нам потрібна зброя... Скаржитимусь товаришу Остапенкові, ось його резолюція...

Згадка про резолюцію похитнула волю патрульних і зовсім розжалобила офіцера. Повертівши папера в руках, оглянувши його з усіх боків, повагавшись, збігав кудись у підвал, поговорив, чути, з кимось по телефону, повернувся зовсім зласкавлений:

— Ось що, братці, навантажуйте оці снаряди в кузов і котіть на КП.

На прощання, коли ми вже рушили в сторону Голосіївського лісу, попередив:

— Тільки не зобиджайтесь, якщо снаряд вцілить у машину, бо самі ж напросились.

До КП наша півторатонка не дотягла. Перепинили нам шлях у Голосіївському лісі біля озера, спрямували кудись у зарості, вантаж зняли, а машину веліли маскувати. Маскувати було чим — вдосталь валялось посіченого гілля, потрочених кущів та дерев, скидалось на те, що тут нещодавно пройшов скажений бурелом. Зоставивши шофера на опіку варти, пішов я розшукувати той тасмничий командний пункт.

КП розташувався в підвалі одного з напівзруйнованих корпусів Київського інституту лісівництва. Звідусіль тяглися сюди телефонні проводи, вбігали й вибігали через низькі широкі двері військові люди. Я незручно почувався в своєму цивільному вбранні. На щастя, на мене ніхто не звертав уваги, видно, було їм не до цивільного дивака, що хтозна-якого дідька забрався на передову лінію фронту.

До кого не звертався — ніхто не міг зарадити моїй справі. В кожного було своє, радили шукати саме того, кого мені треба. Врешті хтось таки зважив на мої домагання, накричав, бо таки ж правда, що трофейна зброя тут не валяється і не йде з конвейєра, розтлумачив, що її треба відбивати у ворога, а той, падлюка, не такий наївний, щоб віддавати її добровільно.

— Бери гвинтівку, та й — кроком руш, бачиш, он ідуть ополченці, не лови гав, маршируй на передову, то й набереш трофеїв.

Тим часом звечоріло, ворог трохи вгамував свою хіть, видно, за день навтішався, на спочинок чи до вечері потягло фріца. На КП теж поступово вляглася нервозність, хтось з офіцерів заговорив до мене співчутливо, радив завітати до Родимцева. Але я вже не вірив ні в що й нікому, тим більше, що дороги до Родимцева ніхто не міг мені показати.

— Але де ж я маю все-таки взяти зброю? — доскіпувався.

— У ворога, де ж її візьмеш.

У напрямку до Віти-Поштової у вечірніх сутінках проходили військові підрозділи, батальйони ополченців, робітники «Ленінської кузні» посилали свою підмогу оборонцям столиці. Вже не знаю, чим я тоді керувався, мабуть, не здоровий глузд, а скоріше відчай і злість повели мене на передову. Роздобув біля штабу гвинтівку та приєднався до ополченців. Спочатку гнали геть, а потім, почитавши папір з резолюцією Остапенка, прийняли до гурту.

— Йди воюй, тільки трофеїв бери якнайбільше.

Я опинився в самому пеклі війни. Там, де пролягав передова. Хоч, правда, навіть не підозрював, що то вона. В моїй уяві передова була чимось відчутним, конкретним, визначеним. А тут — нічого примітного. Звичайне поле, зрите снарядами, закидане розбитими машинами та покаліченими деревами. Йшли ми тим полем, обминаючи вирви і переплутані завали дерев на місці колишніх перелісків, по нас ніхто не стріляв, і ми ні в кого не стріляли, прислухались до реву літаків, що пливли у високості, придивлялись до сяючих ракет, що розквітали рясно за Дніпром, з сумом спостерігали, як погасала малинова заграва на південному заході.

Потім бейкались по ріллі, по картоплящах, розрптих людськими руками чи мінами, плутались у темряві довго, втративши лік часові. І вже не вірили, що цьому катуванню настане край.

Смертельна нудьга взяла мене в полон під цим чужим і неспокійним зоряним небом, серед незнайомих людей. Враз мені здалося, що нікого немає в цьому полі, що я один-однісінький опинився тут, лежу всіма покинутий і всіма забутий. Непомітно задрімав, зігрівшись від землі. І раптом здалося мені, що весь світ здригнувся. Вдарило з гармат, застрочили кулемети, засвітилося небо. Хтось прокричав басовито: «Вперед, за Вітчизну!»

Довкола цьвохкали кулі, щось рвалося і скреготіло, зблискувало і гупало, я біг мов скажений, то падав на землю, то знову зводився. І дивувався з одного: чому в мене не впілила ще жодна куля, адже весь той шум і гам, усе те свистюче залізо призначалося для мене, летіло в мій бік, шукало мою голову...

Потім усі ті шуми, звуки і вибухи якось ніби віддалились, чи, може, то мені просто вуха заклало від пострілів, бо я відчайдушно стріляв назустріч війні, туди, де мав бути ворог. І боявся одного — як би не впілити в когось із своїх, адже поперед мене, по боках бігли київські ополченці.

Вже опісля, хоч як намагався визначити — скільки ж то часу я воював під Києвом, біля Віти-Поштової, чи, може, в іншому якому місці, але не міг. Може, то було довго, цілу вічність. А може, й кілька хвилин. Опам'ятався тільки тоді, коли ввалились у якісь глибокі канави, з яких тхнуло чужим і ворожим. Вони й смерділи чимось відворотним. Оговтавшись, почав озиратись, шукати трофейної зброї, але її не було, бо фашистські солдати, не витримавши нашого відчайдушшя, втекли на запасну лінію.

Все ж, як виявилось, не всім фашистам пощастило втекти, не всю зброю потягли вони з собою. Зібравши кілька трофейних гвинтівок, разом з ополченцями, що виносили з бою поранених, добувся я до своєї півторатонки, — вона так і стояла, бо передбачливий водій зняв карбюратора.

Вдоволений повернувся я до Остра. І тільки там виявилось, що мандрі мої були марними. Чернігівський підпільний обком уже розпочав активні дії — у район прибув його представник, а вслід за ним завезли достатню кількість зброї і набоїв. Весь загін був озброєний і міг виходити в ліс.

Наші групи, хоч, правда, не в повному складі, вийшли в остерські ліси. Роботи тут вистачало: одне, що треба було ознайомитися з новим «домом», освоїтися, а головне — закласти потаємні склади й землянки.

У лісових хащах велася напружена і важка робота. Копали ями, викладали в них дерев'яні зруби, засипали землею, маскували так, щоб ніхто й запідозрити не міг, що тут сховані продукти харчування, одяг, боєприпаси. Робилося все те дуже майстерно. І все ж серця наші не

були спокійні: замаскувати підземне житло так, щоб воно стало зовсім непомітним, не вдавалося.

Фронт невблаганно насувався. Бій кипів під Києвом. Везли поранених з-під Малина. Однієї ночі ворожі літаки бомбили Остер — скинули кілька бомб на кладовище, хоча, крім сумовитих могил, там нічого не було.

Наприкінці серпня випроводили ми в глибокий тил свої сім'ї.

Моя дружина Ірина Іванівна посадовила на воза двійко дітей — трилітню Ларису та півторарічного Валерика, взялася за віжки. Я ступав поряд, ведучи за повід осідлого скакуна.

Щойно зайшло сонце. На шляхах влягалась пилюка. На схід тяглися валки підвід, череди худоби. Дружина душила в собі сльози, а діти простягали рученята: «Тату, сідай на воза, їдьмо з нами!»

Ті рученята здавлювали горлянку, а я розсудливо і, мабуть, скучнувато давав дружині ділові поради — як поїти коней, як запрягати, зтягувати хомути, щоб не терло худобі шиї. І ще просив дружину виростити дітей чесними і добрими, гідними нашого роду. Сам того не помічаючи, говорив про себе так, ніби вже був у минулому.

Сталося інакше — я не загинув, а дружина назавжди зосталася в далекій Ферганській долині...

Вже в темряві нічній гнав коня назад, він мчав, як куля, а мені того було мало, хотів злетіти в небо, розчинитись у зорях, зникнути із землі...

...Поїхали наші сім'ї на схід, а ми кинули спорожнілий і сумний Остер. До Дніпра прорвалися танки, розрізнені підрозділи славної П'ятої армії окопувались на межиріччі.

Одної ночі ворожі танки перескочили Дніпро через Пічківський міст біля села Окунинова, перескочили нахабно, охоронці так цього і не збагнули, бо впали мертві. Декілька сталевих потвор увірвалось на терен нашого району.

В той час кілометрів за десять від Окунинова у Карпільвському лісництві кілька партизанів вантажили вози борошном, збиралися везти його до Червоної Казарми, щоб заховати в землянках.

Було близько одинадцятої вечора. На палахкотливому вогні докипала партизанська каша. В цей час зблиснула, вдарила громиця, хоч на небі не було ні хмаринки. І струнуло важко землю.

— Пічківський міст підірвали,— здогадався я.

Мені не повірили. Та й самому не хотілося вірити в те, що подумалось уголос. Може, то кинув десь фашист бомбу, а може, ще щось вибухнуло?

На світанку ми підїхали до шосейної дороги, що веде з Остра на Окунинів, через Дніпро на Овруч. Дорога, як звичайно, жила,— тут усе гуло й дрижало, йшли танки, гурчали машини. Не спиняючись, хотіли перескочити її, але в мені вже прокидались командирська розважливість і партизанська обережність. Наказав зупинитись поблизу, а сам разом із Савою Грищенком рушив до шосе, в розвідку.

Сава Лукич був людиною зрілого віку. Йому давно за сорок, характеру він урівноваженого, спокійного, все на віку бачив і все знав. Він іронічно сприйняв мою затію з розвідкою, але й не заперечив категорично проти того — адже знав чоловік, що в житті все могло бути. Без особливої перестороги виходимо до шосе.

Дорогою сунуть танки. Брязкають гусеницями, гримлять громовицею, чадять сивим, аж рудим, димом. Ранковий туманець, змішаний з кіптявою, примушує водіїв поморгувати підфарниками. Нічого незвичайного в тому не було, тільки й усього, що не на фронт повзуть оці велети, а відходять з фронту. Та ще якась ніби незнайома конструкція в машин, присадкуваті, бруднуваті, чимось чужим дихає від них.

— Німці,— дихнув у вухо Грищенко.

Пластом падає під сосонки, а я механічно наслідую його рух. Поки ми, приголомшені несподіванкою, паралізовані, лежимо майже на очах танкової колони, вона повільно проповзає у напрямі на Остер. Обганяючи танки, на скаженій швидкості мчать мотоциклісти. Ми бачимо їхні приплюснуті зеленкуваті каски, квадратні чужинські щелепи. Не живі люди, а вихідці з потойбічного світу.

Колона пройшла. На дорозі повільно розвіювалась димова завіса. Тільки тепер ми збагнули, що ще живі і що в нас є зброя, що наше завдання бити ворога, де б він не стрівся на шляху.

Але як його бити, коли ми ледь рухаємо руками й ногами. Відновзли в гущавину, всілися по-турецькому. Не встигли й пожалкувати за тим, що втратили таку нагоду повоювати з цілою колоною ворожих танків, а в цей час знову заgrimіло та захиталося щось у дорожній кіптяві.

Ми приготували гранати, що до цього теліпались при боці, згадали про пляшки з пальним.

Виглядаємо на дорогу. Якась потвора суне шосейкою, чорна, кострубата, схожа на доісторичну страхітливу істоту. Не змовляючись, перескакуємо в кювет, маскуємося серед бур'янів та червоної шелюги.

Небачена потвора звалює на наші голови страхітливу гуркотняву, дихає їдким перегаром. Вона суне повільно, зайнявши всю дорогу, — я ніколи до цього не бачив нічого подібного, навіть не уявляв собі, що можна людськими руками збудувати таку велетенську рухливу споруду.

Відчайдушно кидаємо їй під черево гранати, ціляємо в її спину півлітровками з пальним. Від несподіванки вона зупиняється, спалахує смолоскипом.

А ми не відповзаємо, а скаженим галопом біжимо до лісу.

Наші підводи збилися до купи, коні заплуталися в посторонках. Незважаючи на близькість ворога, починаємо гарячково розплутувати їх, розвертати підводи.

Мабуть, довгенько ми возилися, бо й незчулись, як опинились у самому пеклі. Палаюча потвора, видно, привернула увагу патрулюючих «яструбків». Радянські пілоти, викривши ворожу танкову колону, зав'язали з повітря смертельний бій з ворогом. На бричочому польоті шугали над лісом десятки, — нам здавалося, сотні, — гостроносих машин і щедро поливали землю зливою кулеметних черг.

«Яструбки» злітали з Остерського аеродрому, на якому базувалась частина винищувальної авіації. Командував нею Герой Радянського Союзу красень капітан Іван Іванович Красноюрченко, який уславився і на Халхин-Голі, і в боях з білофіннами. Я частенько навідувався до нього на аеродром, не раз ховали на військовому кладовищі славних соколів, що гинули в боях, не раз дружньо розмовляли тихими літніми вечорами.

Кожного дня маленькі літаки скрадливо, в чіткому строю понад Десною летіли на Київ. Потім, найчастіше поодиноці, стомлено повертали назад, без традиційних розворотів падали на своє сідало. Бачив якось машину, що ледь тягла своє тупориле тільце, втративши в бою майже половину крила.

Того світання я повністю зрозумів і відчув, що таке літак у бою, яка страшна сила поселилась у його рухливому тілі. З тріском і шипінням летіли з неба незлічені кулеметні черги. Здавалося, весь навколишній ліс закипів

од куль. Одна з тих черг пройшлася по наших підводах, зняла над мішками білу зимову заметіль, котресь з коненят упало на землю, забилося в передсмертних корчах.

Ледь вибралися зі своїм обозом з-під обстрілу, погнали підводи вже не до Червоної Казарми, а на північ, до Старої Гути, там теж були потайні склади.

З того ранку наш район став ареною фронтних дій. Танкову колону, що прорвалася через Дніпро, не пропустили до Остра, міст через Десну вчасно спалили, ворог сягнув лише до Карпилівки, обстріляв наш райцентр, запалив бензосховище. Але й сам сконав під ударами героїчної П'ятої армії. Від Карпилівки ворожу колону відтиснули до села Короп'є. Пальне закінчилось, танки спинились у полі, і їх знищили артилеристи. Мотоциклісти розбіглись по лісах. Намагались проскочити глухими дорогами до Дніпра, туди, звідки прийшли. Отут уже й нам, партизанам, знайшлася робота.

Правда, ми навіть не думали про те, що це вже справжня війна. Нам здавалося, що фронт не такий, що справжній фронт десь далеко, а це просто якийсь непорозуміння, так собі, наосліп прорвалася якась знавісніла колона танків та мотоциклістів тільки для того, щоб безславно загинути на короп'ївському полі.

Але це вже був найсправжнісінський фронт. До того в районі Малина майже місяць тривали важкі бої, П'ята армія і 27-й стрілецький корпус вимотували сили ворога, аж поки фашистам вдалося розхитати оборону, прорватися танковою колоною, захопити знезацька Пічківський міст через Дніпро і вдертися на терен межиріччя.

Пічківський міст хоч і запізно, але підірвали увечері 24 серпня. Здійснили цю операцію канонерські човни Пінської військової флотилії. Передові частини шостої німецької армії були відрізані і потрапили під вогонь створеної командуванням Південно-Західного фронту спеціальної остерської групи військ.

Діючи разом з частинами П'ятої армії, ця група успішно знищила ворожі танки, відтиснула ворога до Дніпра, затримала його біля Окунинова.

На остерську групу було покладено завдання — не дати гітлерівцям прорватися через Десну.

Вже в цей час у близьких прифронтних тилах противника активно діяли партизанські загони. Київські патріоти

сформували кілька загонів, що своїми діями подавали значну допомогу Червоній Армії.

В пуща-водицькому лісі була створена партизанська база зі школою, що готувала спеціалістів-мінерів, розвідників. Тут був сформований великий загін під командуванням комуніста Трещотки, який перейшов біля села Хмільна лінію фронту, два тижні рейдував по тилах ворога, нищив зв'язок, ворожі штаби, збирав цінні розвідувальні відомості.

Серед багатьох більших і менших загонів у ті дні особливої слави зажив київський партизанський загін «Перемога або смерть», яким командували Осєчкін і комісар Карнаух. Про успішні дії цього загону писалося в пресі. За час оборони Києва партизани Осєчкіна здійснили біля тридцяти бойових операцій, розгромили чотири ворожі гарнізони, знищили понад дві тисячі гітлерівців, захопили багаті трофеї, чимало ворожої техніки.

В один із останніх днів серпня доля звела мене з Осєчкіним і Карнаухом.

Група, якою я командував, базувалася на півночі району біля Старої Гути. Група Івана Сидоренка стояла біля Червоної Казарми, на межі з Київщиною. Туди подався Сава Грищенко. Ми ждали його, а він не повертався. Тоді я ще з двома товаришами сам пішов до Червоної Казарми.

На підступі до партизанських баз нас нагло оточили якісь незнайомці в напіввійськовому одязі, озброєні. Мовчки скрутили руки, зав'язали очі й повели кудись у нетрі.

Ми заздалегідь уже прощалися з життям. Байдуже чвалав я, натикаючись то на кущі, то на чужі ноги,— переконував себе, що попали в лапи фашистських парашутистів. Жалкував за одним — гинемо так по-дурному, навіть не встигнувши й повоювати. Та ще дружина згадалась, діти — це ж вони ніколи й не довідаються про те, як помирав їхній батько.

Коли розв'язали очі, першим, кого побачив, був Сава Грищенко. Розвалившись, він лежав на брезенті, а біля нього сидів, по-турецькому схрестивши ноги, велет у ремнях,— густа борода лопатою на красивому мужньому обличчі.

Сава Лукич кумедно кихкав, не знав — сміятись чи співчувати.

— Та які лазутчики! — гукнув Грищенко.— Та се ж наші хлопці.

Сава Лукич народився і виріс у місті Щорсі на Чернігівщині, з дитинства говорив мовою, в якій невідомо яких слів більше — українських, російських чи білоруських.

Розгублені конвоїри вмить розтанули в гущавині, а ми приєднались до трапези, якою Грищенко з Сидоренком частували бороданя.

Це був Осечкін, людина вольова і призначена до партизанського життя, мені здалось, що він тільки й знає воювати. Загін Осечкіна був уже обстріляний, звук до партизанської боротьби.

— Не перший місяць плутаємо в прифронтівій зоні. Йдемо то поперед ворожих військ, то в їхніх тилах, — розповідав спокійно і ніби неохоче Осечкін. Видно, бойова діяльність стала для нього буденною справою. — Нападаємо на те, що заблукається на дорогах та в лісах, що виявиться по наших зубах. І тоді спуску не даємо.

З розмови я збагнув, що в Осечкіна вже виробилася своя тактика, він її суворо дотримується і вважає єдино правильною. Осечкін партизанів ще в громадянську війну, великий бойовий досвід поповнив і в цій, Вітчизняній.

Я не міг визначити: чи ця тактика може бути підходящою для нас? Ми готувалися до боротьби в умовах окупації радянської території, лише привагідно допомагали військовим підрозділам, коли вони до нас звертались. Слухав розповідь Осечкіна, а сам думав: чи то партизанська справа плутатись під ногами у регулярних військ, які ведуть смертельний бій з регулярними частинами ворога? Чи не опинишся в становищі шматка заліза між ковадлом і молотом?

Але разом з тим приваблював постійний зв'язок із своїми, близькість до рідної армії.

Значно пізніше я зрозумів, що в тактиці Осечкіна закладались принципи рейдування партизанських загонів. На жаль, у тих перевагах, якими користувались бійці Осечкіна, таїлась і небезпека, бо закінчилась діяльність цього славного загону трагедією — невдовзі в Березанському районі партизанів Осечкіна оточили, і полягли вони в перівному бою.

А тоді в остерському лісі Осечкін, впевнений і безстрашний, глибоко переконаний у своїй правоті і невразливості, агітував нас приєднатися до його загону на яких завгодно правах: чи вступити в пряму залежність, чи просто кооперуватись. Кооперування навіть було б кращою формою.

Командуймо, як хто уміє, але будьмо поруч. Щоб при потребі виручати один одного, допомагати.

Розстався я з Осечкіним у надії, що те питання він вирішить з Єременком та Глушком. Але сталося так, що то було наше перше знайомство і остання зустріч — у дні війни людські шляхи найчастіше розходились назавжди.

На початку вересня через Дніпро ринули головні сили фашистів, на межиріччі нашому закипіло, як у казані. Стало ясно, що скоро ми опинимось на ворожій території, бо радянські війська квапливо відходили за Десну. З відступаючими довелося відправити єдину жінку, що була в нашому загоні, Віру Маркову, — для цієї дівчини-слідчої, дуже сміливої і хороброї, як стало ясно, партизанські злигодні могли виявитись не під силу.

Одного тривожного дня прибув я до Остра.

Місто видалось мені вимерлим. Вулицями шмигали перелякані і насторожені, вже ніби незнайомі люди. Навіть будинки стали якісь чужі, порожні і незугарні. Навантажив півторатонку одягом, пляшками в пальним, набоями і спішно поїхав за Десну.

Мовчазний водій газував понад рікою, курною дорогою мчав до Моровська. Звідтіля — в лісові хащі, глухими пугівцями до нашого табору. Може, якось проскочимо.

В селі Рудні зустрівся з секретарем райкому Глушком. Він поспішав до Остра.

— Не проїдеш, — сказав Василь Йосипович. — Гути вже зайняті.

— Мушу проїхати. Коли не повернуся, то що подумають товариші?

— Пробирайся глухими шляхами, — порадив секретар. — У Червоній Казармі зустрінемось.

До табору прибув надвечір. На мій подив, усі землянки спорожніли, навіть на посту, де завжди стояв вартовий, нема нікого. Подумав, що мої заступники Овчаренко і Нешта знову повели людей на допомогу військовим. Розсердився, бо ж навіть охорони не залишили.

Поспішно розвантажили машину. Водій рушив на Остер, а я лишився в порожньому таборі. І вже тільки згодом збагнув, що сталося непоправне.

За всенюк ніч не склепив очей. Вслухався в гул безперервних боїв, вдивлявся в палахкотливі заграви на півдні і півночі, десь за Десною, на сході. На заході, за Дніпром, звідкіля прийшов ворог, уже стояла тиша.

На світанку прибув Андрій Буденний. Голова сільради з села Стара Гута був партизаном. Приголомшив звісткою — вчора наша група, покинувши все непотрібне, пішла в Остер. Зосталися лише він, Андрій Буденний, та Василь Мольченко.

Так ми опинилися у ворожому тилу.

Робити нічого, треба пристосовуватись до умов. Буденний привів з собою коней. Вискакую на одного з них, поспішаємо в Стару Гуту. Але в село не потрапили — вискочили на узлісся і побачили, що там уже хазяйнують чужинці.

Повернули коней, помчали ледь помітною стежкою до села Новий Завод.

Несподівано зустріли Василя Мольченка і втрюх подалися галопом назустріч невідомому.

В Новому Заводі все вирувало. Колгоспники з поспішністю пожежників штурмували громадські комори. Виносили все, що піддавалося людській силі. На подвір'ї, немов гіпсовий, застиг на картинному жеребці голова колгоспу Яків Юрченко. Мовчки дивився на все те, — видно, розумом сприймав, а серцем болів за тим, що треба було руйнувати.

Віддалік, біля конюшні, бригадири лаштували підводи, навантажені доверху різним добром. Було їх трое чи четверо, у всіх однакове прізвище — Терещенки.

Кинув погляд на дорогу, що вела в поле, і власним очам не повірив — звідтіля виповзали ворожі танки. Тієї ж миті на широкому сільському майдані вибухнув снаряд, за ним ще один. Застогнав сухий журавель біля колодязя, похитався якусь мить, рвучко відкинувся назад, переломився надвост.

Пустили коней галопом, рвонули підводами Терещенки, за якусь хвилину заглибились у лісові хащі.

Кілька днів блукали по лісу, збирали тих, хто розшукував нас, щоб приєднатись. Зібралось тринадцятеро.

— Чортова дюжина, — похмуро жартував Яків Юрченко.

Тринадцятеро — теж сила. Тож дивились у майбутнє свого підрозділу оптимістично. Трохи перетирлується, а там з'єднаємось з основними силами загону, покажемо окупантам, почім ківш лиха. Підніmemo на боротьбу всіх, бо люди тільки й ждуть нашого сигналу та команди. Твердою рукою впроваджувався військовий порядок — озброїли кожного, навчали новеньких користуватися зброєю.

Днів за три-чотири відгриміли бої, відійшли за Десну останні підрозділи радянських військ. Небо стало по-осінньому похмуре, ночі темні й непроглядні, навіть здалеку не доходили відгуки боїв, завмерло все.

Свою діяльність ми почали з розвідки. Першим у розвідку вирушив Євдоким Іванович Богдан, манюсінський, зморщений, як грибок, чоловік, голова Сорокошицької сільради, один з найстаріших комуністів району, людина слабосила і разом з тим розумна, рішуча. Він зголосився пробратися до Червоної Казарми та зв'язатися з командуванням загону.

З розвідки Богдан не повернувся. Вже згодом ми дізналися, що по дорозі його схопила польова жандармерія і відразу розстріляла.

А ми тим часом, ждучи його, посилали розвідників у ближні села. Вони теж не поверталися. Тоді я з Андрієм Буденним та ще одним комсомольцем вирушили до Червоної Казарми. При переході шосе нас обстріляли. Ми з Андрієм все ж проскочили дорогу.

Блукали лісом по тих місцях, де влітку закладали склади, і не знали, що й думати. Краще б не бачити того. Землянки поруйновано. Жодного сліду від наших товаришів. Кілька днів блукали тут, приглядались до стежок. Вимер ліс, вимерли дороги. Пробралися до сторожки — тут повинен жити лісник, через якого мали зв'язатись з товаришами. Сторожка стояла пустою.

Змучені й голодні, вбиті морально, ледь живі від утоми, повернулись до своєї бази. І тільки переглянулись розгублено — тут теж було безлюдно і тихо. По-хазяйському замасковано землянку, з усього видно, що вже не сьогодні і навіть не вчора.

Не поталанило нашій «чортовій дюжині». Я ще не вірив тому, що група розпалась, але це було так.

3.

Хоч на війні кожен зокрема і всі разом роблять одне діло, але доля людини все ж складається по-своєму. По-своєму складалися і долі людей, об'єднаних у партизанські групи й загони. Надто мало було часу для того, щоб здобути якийсь досвід, передбачити всі деталі, можливі перешкоди.

На виконання рішення підпільного обкому в усіх нагло окупованих ворогом районах створилися партизанські загони. Всі вони опинилися в лісах, так само, як і обласний партизанський загін,— він організовано вибрався з Чернігівського валу, з того місця, де був міськом партії, з будинку, який уже лежав у руїнах, і в повному складі, кількістю 186 чоловік, прибув у рейментарівські ліси, щоб розпочати своє героїчне і славне життя, перетворитись у могутнє з'єднання. Але, на жаль, не всім загонам судилося славна доля і довгий партизанський вік. Багатьом довелося пережити гіркоту поразки, пройти складний і тернистий шлях, перш ніж вони по-справжньому стали на міцні ноги.

Всю гіркоту військового невезіння довелося пережити мені і моїм товаришам. В лісі нас залишилося трое. Андрій Буденний та Василь Мольченко — ось і вся моя «армія». Оскільки потрібна була пильність, то найчастіше доводилось сидіти десь у гущавині самому, тим паче, що й тут стало небезпечно.

Частину партизанських складів було пограбовано фашистами відразу, як тільки межиріччя окупували. Якийсь дід із розкуркулених, працюючи в лісництві, підглядів, як ми копали в лісі ями. І тільки-но здивався з окупантами, привів їх до складів. Надумав їм прислужитися.

Але фашисти, безумовно, не могли самі докопатися до всіх наших тайників. Решту розграбували найзажерливіші з навколишніх сіл. Під виглядом збирачів грибів вони поодиноці і гуртами вишпорили в лісі, прощупували землю металевими гостряками. І постаралися,— в землі не залишилося ні продуктів, ні взуття, ні одягу.

Звісно, таких, що ганялися за дармівщиною, було небагато. А весь сільський люд ремствував на них. От і склали список тих, що поживилися партизанським добром. І список той згодом передали нам.

Зібравшись уночі до гурту, ми обмінювались думками, намагались заглянути в своє майбутнє. Втішного було мало. Розраховувати на те, що до нас зразу підуть люди,— зайве, ще не той час.

Єдина була надія, що, може, пощастить якось розшукати товаришів із загону. Але спливали дні, а про них ні чутки, ні вісті. Тож настроїв був важкий, невимовно гірко стало на душі.

Прожив я на світі двадцять сім років, доля не раз важко мене карала, але все те порівняно з цим горем нічого

не важило. Нещодавно поховав ще не старого батька,— не дожив він до п'ятдесяти, помер від тяжкої хвороби. Всього рік тому смерть забрала мого улюбленця, сина-первістка Вадима. Був розумник, у п'ять років уже читав газети. Захворів на менінгіт, горів дві доби, а на третю... Нещодавно дружину і меншеньких відправив у світ...

Сумніву не мав — загін наш або загинув, або пішов разом з Осечкіним. Де ж тепер шукати, звідки виглядати товаришів, коли вже й фронту давно не чути?

Закінчувався вересень. Негода подужчала, полили дощі, холод налетів з півночі.

Згодом дощі переказалися, приморозки почали давити землю. Не сиділося в холодній халабуді, дрижаки не гріли.

Якось завітав до нас Яків Юрченко, бадьорий і навіть веселий.

— Нічого мерзнути в лісі. До села ходімо, у мене місця вистачить.

Я переселився в Новий Завод, на горище до Якова Юрченка. Сюди часто приходили Мольченко та Буденний, довгими вечорами радились, що робити, як діяти.

Після багатьох нарад та суперечок вирішили переходити в підпілля. Не пощастило організувати загін, то створимо патріотичні групи в селах, зв'яжемося із своїми людьми, відшукаємо спільників,— робитимемо все, щоб у майбутньому збити партизанський загін.

У Новому Заводі було встановлено окупаційну владу. Приїхали в Остра представники районної німецької управи, скликали збори, веліли старосту обирати.

Бригадири крикнули:

— Якова Юрченка оберімо!

Юрченка то і Юрченка, окупанти не заперечували. Тож не встиг наш Яків і опам'ятатись, як з голови колгоспу перехрестився на старосту села. Заповз до мене на горище, почухав голову, нервово хихотнув та й каже:

— Можете бути спокійні, хлопці, у самого старости сидите на вишках, як у бога за пазухою.

Несподіване «переродження» Якова стало сигналом до дії. Треба було негайно зробити так, щоб якнайбільше своїх людей просунути в окупаційну адміністрацію.

Домовившись з товаришами про спільні дії, я рушив за Десну, до свого рідного села.

Через мій Борсуків пройшов фронт. Тут відбувся важкий бій. Ще й досі витягали з боліт, знаходили в нетрях

убитих солдатів, ховали без почестей. Фашисти своїх ви-
клали в ряд біля сільського кладовища, підрівняли бере-
зові хрести — один в один, мов солдати на параді.

В Борсукові не було влади — село наше глухе, до нього у загарбників руки ще не дійшли. Зайшов до Опанаса Самсоновича.

Мій родич не здивувався, навпаки, скидалося на те, що давно ждав моєї появи.

— Ага, прийшов, то добре.

Дядько Панас у нашому селі був доморощеним грамотієм і філософом, привчив мене до книжок, став моїм однимцем і навчителем життєвої мудрості. Трапивши до нього в хату, відчув себе якось спокійніше і впевненіше.

— То що скажете, дядьку, при цій ситуації?

— А те скажу, що Наполеон уже побував у Москві, та й впіймав облизня. Може, й Гітлер у Москву в'їде. Але ж і заторохтить звідтіля кістками. Росії ніхто не долав...

Дядькова доктрина мене цілком влаштувала.

— Де Іван Євдокимович?

— Вдома. Сидить, переживав. Тебе жде.

Іван Євдокимович Токар — шуряк Панасів, бо держить його сестру Маланку. Як вийшов у громадянську з партизанів, як прилип до удовиці з двома хлопчиками, так і зріднився з нашим селом, бо він у нас чужоселець. Чоловік розумний і рішучий, він став моїм кумиром, можна сказати, духовним батьком. Це він втягнув мене ще в дитинстві в сільський актив, перетворив на штатного оратора-вітальника на всіх урочистих святах, мав своїм спільником у усіх нововведеннях.

Вночі зібралися в Панасовій хаті надійні люди. Чоловік з десять.

— Знаємо, не своєю волею zostався, — казав Токар. — Тож запам'ятай, що й ми не розкисли, не здалися. Допоможемо, наказуй, зробимо все, що треба.

Я вірив Токаря, як самому собі. В нього доля незвичайна, нелегка. В громадянську партизанів, відбудовував і будував нове життя, керував у комнезамі, колективізував. Головував у колгоспах. У тридцять третьому обрали його головою у найвідсталішому колгоспі села Новий Глибів над Дніпром у гирлі Прип'яті. Я там учителював, і ми знову працювали поруч.

І ось тепер, у найтяжчий час, він, Токар Іван Євдокимович, став моїм найпершим спільником і помічником,

а згодом і керівником патріотичної підпільної організації. Приєдналися тоді до нас відразу ж і Андрій Шенгерей та Василь Шенгерей, Савка Переїденко, Павло Шапка, Андрій Булах та ще чимало молодих і старших борсуківців.

Коли прибула в село окупаційна влада старосту наставляти, то відбулося все так на зборах, як було й задумано. Старостою обрали Панаса Самсоновича.

Ох і плювався ж він! Ох і сердився! Як хмара ходив з тиждень.

— Оце вже халепа мені на голову, оце вже сором.

— Треба, дядьку...

— Знаю, що треба... Але ж хай ждуть у мене: я їм дам і хліба, і до хліба. Яйками у мене поживляться і млеко.

У інших селах старост наставити не пощастило — їх понаставляли без нас. Вирішив наставлених на свій бік навернути. Завітав до олбінського старости Хоми Гайдука. Знав його добре, він у свій час був дяком.

Не дуже привітно зустрів мене Хома. Був наляканий, дивився чортом.

— Ось що, хлопче, — кидав холодно, — не втручався б ти не в свої діла. Німці — сила. Зітруть. Кого завгодно зітруть. І мене зітруть, хоч і сан церковний на мені, а тебе й поготів. Та вже коли наважився до мене завітати, то давай умовимось: я тобі біди не чинитиму, а може, коли й допоможу чим. Але про одне прошу — не заходь, будь ласка, до мене. Уволь волю прохаючого. Я хоч і старий, а жити хочеться...

У Туманській Гуті розшукав Павла Охтіна. Ми з ним здружилися, бо працював він у райвійськкоматі. Тепер приліпився до теці. Хвалився, що начальник районної поліції Дрюма на службу в поліцію кличе.

— Йди, будеш нашим розвідником.

Обіцяв подумати.

У селі Пархимові жив комуніст Кодрик. Стрілися з ним не відразу і то завдяки вчительці Олександрі Болбат. Старший брат Шурин, Іван Болбат, — мій комсомольський друг і соратник. Знав і меншого їхнього, Андрія, посилав у свій час його на роботу в школу.

Кілька днів прожив у Пархимові, організували підпільну групу. Очолив її Кодрик. Окрім Андрія та Шури, льотчика-оточенця, що жив у Болбатів, прикриваючись тим, що є чоловіком Шури, ввійшли до неї ще чимало патріотів.

Потім перекинувся за Десну, в Косачівку та Новий Глибів, до давніх друзів.

На Десні несподівано здивався з незвичайним перевізником. Це був Петро Петрович Хонич, друг моєї юності. Познайомився з ним ще в 1931 році в Новому Глибові, де він секретарював у комсомолі. Потім разом працювали в райкомі комсомолу, жили на одній квартирі. Згодом, опісля того як Петра виключили з комсомолу за недовиконання якогось плану селом, за яке він відповідав як уповноважений, Хонич зійшов з арені, оселився в Моровську над Десною.

Перевіз на другий берег.

Мені б іти, а він заговорює. Вже коли розпрощались, ніби між іншим Петро сказав:

— Мене з рахунку не скидай. Зостався тим же, що й був. Будь певен, виконаю будь-яке завдання.

Петро Хонич став керівником підпілля в Моровську.

У Косачівці розшукав колишнього голову колгоспу Якова Олександровича Оліфера. Колоритна людина був цей Яків — низенький, округлий, як туго набита опука, чорновусий і чорноокий, він весь світився добротою й іронічною посмішкою. Вже не молодий, але енергійний, мов юнак. Він тільки й ждав моєї появи.

— Оце добре, що не забув Оліфера. Думав уже, що все пропало, що вимерли на нашій землі люди. Покличемо Василя?

Василь Даниленко працював у косачівській школі старшим піонервожатим. Напередодні війни його обрали секретарем райкому комсомолу. Аж підскочив від радості — нарешті зустрінусь з людиною, яка знає про долю нашого загону.

Поспішили до хати Даниленків. На стук довго не відповідали. Озався жіночий голос, — жив Василь з матір'ю і тіткою, — тремтячий, переляканий:

— Василь? Який Василь? Ніякого Василя... Йдіть собі геть...

Розгублений Оліфер сердито чухмарив за вухом:

— А казали, що повернувся. Щось тут не те...

Керівником косачівського підпілля став Оліфер. Він згуртував вірних людей — Жабинець Омелько, Корольов Аркадій та інші стали його надійними помічниками.

Даниленко Василь таки прибився додому, але замурувався в хаті, сидів до того часу, поки залигали і спровадили на загибель.

У Новому Глибові побачився з Гнатом Горілим, донецьким шахтарем. Він без вагання заходився згуртовувати підпілля. Кулика Панаса, Героя Радянського Союзу, що жив тут, на жаль, не застав, він мандрував по Задніпров'ю.

З піднесенням настроєм повернувся до Борсукова. Тут мене ждала звістка: вже тричі прибігала до матері Миринова дівчина, Гафійка Черета, мала передати щось дуже важливе.

Відразу ж подався до Мирона Череди, нашого комнезамівського лідера в минулому, розбудив серед ночі. І радість! Зустрівся в його хаті зі Степурию Лукою, одним із партизанів зниклого загону. До самого ранку просиділи ми з ним у куцах за селом, з глибоким сумом вислухав невеселу одісею остерського партизанського загону.

...Напередодні вступу фашистів у Остер до райцентру зішлись майже всі, кого райком залишив для партизанської боротьби. Група Сидоренка, вночі прибули Овчаренко й Нешта зі старогутської групою.

До Десни підступили фашистські війська, почали переправу. Партизанам довелося відходити в придеснянські ліси в напрямі до Броварів. Тут вони зустрілися з загonom Осечкіна.

У Броварах частина людей вдалася до військкомату — їм там нічого втішного не сказали, а веліли примувати на схід або вливатись в армійські підрозділи чи ополчення. Дехто пішов до Осечкіна.

Лука Степура з більшістю вирушив на схід. Йшли голодні, жодна військова частина їх не приймала, бо їй військові не знали, як їм бути. Київ був зайнятий ворогом.

З оточення вириватися важко. В кодринських болотах полягло чимало наших людей. Врятувався лише він, Степура, та Яків Добрицький. Григорія Банька стрічав уже під Остром, Дмитро Рябуха пішов до свого села Бірок. Доля інших невідома.

Того ж дня я послав за товаришами зв'язківця, через два-три дні в Борсуків прибули Яків Добрицький та Григорій Банько, а згодом і Дмитро Рябуха.

Почали нескінченні нічні розмови й наради. Яків Добрицький розповів про обстановку в Острі.

Приблукавши до рідного міста, він не пішов до матері, а пробрався вночі до хати вчителя старогородської школи Олександра Михайловича Грабовського, з яким був у дружніх стосунках.

Грабовський походив з попівської родини, був одружений з дуже сварливою і деспотичною жінкою, — всім серцем тягнувся до людей, усе життя з настирливістю педагога-педапта робив їм добро. Не було такої ревізійної комісії в районних профспілкових та кооперативних організаціях, в якій би не головував Грабовський, був людиною товариською і доброзичливою.

Появі гостя порадив так, ніби тільки й ждав у ці важкі дні колишнього завідуючого райвідділом народної освіти.

— Оце добре, Якове, що заявився. Мені тут просто дихати не дають і порадитись ні з ким...

Про дивні речі довідався Яків. Усіх своїх остерців ми вважали людьми чесними, вірними патріотами, ну, можливо, і не всіх можна було зарахувати до сміливців та героїв, а що на зраду з них не було здатних, то це вже напевно.

Але ми помилялись. Працював у райземвідділі непомітний, хворобливий агроном Лосевич, виходець із збіднілих дворянчиків, заклопотаний службою та невигійною хворобою. Ніхто й подумати не міг, що під тією личиною таїлася люта змія.

Як тільки в Остер вступили окупанти — відразу ж підкотили на «опелі» до Лосевичевого мешкання. Віталися, мов із ріднею, шанобливо запросили до комендатури. А звітти він вийшов уже головою Остерської райуправи, або ж бургомістром, як то звалось по-німецькому.

Та Лосевичу не пофортунило насолодитись своїм чином і владою. Невигійна виразка шлунка поклала його спочатку в ліжку, а за кілька днів і в домовину. Перед смертю Лосевич нараїв окупантам призначити Грабовського бургомістром.

Грабовського викликали до комендатури, веліли приступати до роботи, а той всіляко доводив, що до такої відповідальної роботи не здатний. Відпустили з наказом — подумати і все зважити.

— Одне з двох — вони або поставлять мене головою, або відрубать мою дурну голову.

Другого дня Грабовський став бургомістром, а Добрицький тим часом «квартирував» у його хаті.

Довго розповідав Яків про остерські справи, а я не переставав дивуватися. Виявляється, що Лосевичевими поплічниками були ще двоє людців, про яких ми і не здогадувались, вважали їх своїми, колегами, бо ж довелося поруч працювати протягом останніх років.

Коли мене призначили завідувачем райвідділу народної освіти, то в той час скромний, запобігливий та улесливий Дрюма у райвно бухгалтерував. Писав Дрюма бухгалтерські папери при мені, при Добрицькому, не раз відзначався за бухгалтерську діяльність, був і ненав'язливим, але й на шанобливість не скупився.

Тепер вершив справи в остерській районній поліції, наставлений окупантами на посаду начальника. М'який та улесливий чоловічок, один з тих, хто горобця не скривдить, — став катюгою, вбивцею, кривавим привидом фашизму.

У середній школі міста мову та літературу викладав імпозантний сорокалітній чоловіча з університетським дипломом. Звали його Степан Іванович Килимник. Вважався неперевіреним знавцем української словесності і справжнім патріотом. Він просто катував нас на численних довгочасних зборах та конференціях. Був постійним промовцем. Як почне, бувало, то й годину, й дві говорить, та так, що найсуворіший голова зборів чи забудеться, чи не поспіє зупинити оратора.

А який то він був шанобливий до всіх, хто хоч тропки стояв вище за нього посадою. А ініціативу яку виявляв. Так і нашіпував пропозиції про скликання тієї чи іншої наради або зборів, так і шукав нагоди, щоб виголосити свою чергову глибокопатріотичну промову.

За окупації став редактором розбихацької німецько-української націоналістичної газетки, в якій з тупістю шизофреніка з номера в номер друкував власні «наукові розвідки» про користь німецького окупантства.

З розповіді Якова Добрицького вимальовувалась картина того, як фашисти здійснюють свою владу на окупованій землі, як поводяться з населенням. В Острі стояв нечисельний ворожий гарнізон; військовий та господарчий коменданти, начальник жандармерії спільно насаджували окупаційні органи з місцевих жителів, явно збираючись робити їхніми руками найбруднішу роботу. На жаль, знаходились такі дрюми та килимники, що відразу ж пішли на службу до ворога. А вже вони втягли в ту пекельну машину багатьох і таких, хто й не помишляв про зраду.

Грабовський переконував Якова, що не всі ті, хто потрапив на службу до окупантів, зробили це з власної волі. Окупанти діяли підступно, поводитись круто з тими, хто ухилявся від роботи. Що ж до комуністів та комсомольців, то їх поставили в щонайтяжчі умови: всім було наказано

реєструватись і щоденно відмічатись у районній поліції. Тим, хто уникав того, загрожувала кара смертю.

І дехто з колишніх активістів пішов на цю реєстрацію. Добрицький перераховував тих, кого знав. А коли дійшов до Олександри Банько, я мало не скрикнув від подиву. Та вона ж працювала інструктором райкому і виїхала разом з нашими сім'ями на схід!

Після довгих розмірковувань дійшли висновку: треба зв'язатись з Остром. Мені потрібно було бачити Олександру, спробувати зв'язатись з Мотроною Койдан і навіть з Грабовським.

Мотя Койдан, молода колгоспниця зі Старогородки, — це село, наше передмістя, — була зв'язковою. Зоставив її в цій ролі начальник остерського райвідділу внутрішніх справ Микола Іванович Зверев. Десь за тиждень чи трохи більше до окупації району він викликав мене, щоб вручити паспорт на ім'я Коваля Григорія Остаповича і дати останні настанови. Попередив: не виключена можливість, що нам доведеться діяти в підпіллі, тому треба мати запасний паспорт і діяти через зв'язкових. Мосю зв'язковою мала бути Мотя.

За щоденними клопатами якось про те і забулось. Зверев натякав на те, що, можливо, навіть він сам зостанеться в тилу, отже, зустріч з Мотею могла зовсім по-іншому спрямувати всю нашу діяльність.

Почали думати, як пройти до міста, де зупинитись. І тут у пригоді став Лука Степура. Він сказав, що на околиці Остра живе його рідний брат. Сам він в армії, але дружина його Ярина людина надійна, до неї можна сміливо звернутись. Ярину я знав добре, вона родом з нашого села. Отож можна було не сумніватися в тому, що посприяє нам у справі.

Однієї ночі ми з Добрицьким впустили в дорогу.

Від Борсукова до Остра недалеко, але й не близько. Знав я ту дорогу, ще в дитинстві не раз їздив з батьком до Остра на базар. Потім, навчаючись в остерській семирічці, дуже часто долав її і зимою, і восени, весною і влітку пішки або випадковим транспортом.

В час окупації ходити дорогами небезпечно, — доводилось бейкатися манівцями.

Тільки на світанку пробралися ми на околицю Остра до Яриної хати. Господиня прийняла нас радо, нагодувала й оберігала від сторонніх очей.

На перший раз вона стала нашою посильною. Охоче сходилла в Старгородку, роашукала Мотю Койдан, передала, що я хочу зустрїтися з нею. І зв'язкова не забарила-ся, десь в обїдню пору завітала до хати Степур.

Мотя Койдан до вїйни працювала в старгородському колгоспі іменї Комінтерну облїковцем, редагувала колгоспну стїннївку і була активним дописувачем до районної газети. Часто можна було бачити симпатичну пухкеньку білявку в нашїй редакції, писала вона на злободеннї теми розумно й гостро. То ж саме тому, коли у нас зі Зверввим зайшла мова про зв'язківця, кандидатура Мотї обох влаштувала.

За час окупації Мотя змінилася до невпізнанного. Вона геть зів'яла, скидалась більше на дївчинку-пїдлїтка, нїж на дорослу жїнку. Злиняло її біляве волосся, ум'ялося пїд старенькою хусткою, потерта фуфайка недбало висїла на схудлих плечах. Тїльки очї свїтилися знайомо та голосок дзвенїв, як і ранїше.

Нї, про Миколу Івановича не чула нїчого. Та людина, яка мала зв'язати її з пїдпїллям, не з'являлася. Усе замержло, вона зосталася зв'язковою без будь-якого зв'язку. Що ж до Грабовського, то Мотя запевняла, що це своя людина. Знала його добре, він її вчив у школі, а в колгоспї був незмінним головою ревізїйної комїсії. Говорила з ним пїсля того, як став бургомїстром. Переконалася, що не з власної волї пішов на службу до окупантїв. Радила зустрїтися з ним.

Надвечір, спонукуваний Мотрею, Грабовський приїшов в умовлене мїсце на околицї Остра. На вигляд такий самий, як і ранїше, але видався менї якимсь іншим, нїби якась незбагненна сила позначила його знаком ганьби. Я хотїв вїрити йому і все ж не мїг вїрити до кїнця. Видно, що й сам Грабовський не відчував уже себе таким, яким був колись. Став нервовий, бїльш метушливий, то починав щось гаряче доводити, то враз замовкав, нїби щось пригадував.

— Ви собї не уявляєте, хлопці, що таке окупація.

Правда, то він даремно так думав. Ми вже добре знали, що таке фашистське поневолення. Але коли почав розповідати про речї йому бїльш відомї, в нас волосся заворушилося на голові.

— Вони винищать геть усіх, вони за людей нас не вважають, навїть тих, хто прислужує їм, топчуть пїд ноги.

Грабовський був обїзнаний з тим, що писалося в при-

служницькій українсько-німецькій фашистській пресі, крім того, таємно слухав радіопередачі з Москви.

— Вони брешуть безсовісно. Галасують, що Москву буде взято з дня на день, що вже й парад призначено на Красній площі, а наше радіо запевняє, що фашистам не бачити Москви як своїх вух.

У розмові Грабовський потвердив, що служити в райуправі його примусили, він робить усе, що в його силах, аби полегшити становище радянських людей, готовий виконати будь-яке завдання Вітчизни, а нас з Добрицьким вважає представниками Радянської влади і готовий сприяти в нашій діяльності.

Я попросив його виготувати для нас, підпільників, надійні документи. Грабовський охоче згодився, і через кілька днів до Борсукова справді прибула під виглядом перекупки Мотя, принесла кілька посвідчень на ім'я «членів районної управи». Безумовно, то були не ті документи, які нам хотілось би мати, але вони писані німецькою й українською мовами, в них значились імена знайомих нам остерців, отож за межами району такими папірцями можна було користуватись.

Наступного дня Мотя Койдан вивела за місто, під хутір Набільське, де ми з Яковом заднювали в лісочку, Олександрю Банько, пригнічену, розгублену, безвільну і ніби незнайому. Вона довго не могла заспокоїтись, ридма ридала, не могла промовити слова. Потім неквапливо, перериваючи розповідь плачем, розповіла про те, чого краще мені було б не чути...

І все ж своїм походом і налагодженням сякого-такого контакту з Остром ми добилися небагато, становище наше не покращилось. Ми жили в Борсукові, днювали кожен окремо в чийсь хаті чи на горищі, а вночі збирались до гурту. До світанку говорили, радились, сперечались і розходились ні з чим.

Найгірше було те, що ми не могли дійти в усіх питаннях згоди, що кожен на організацію партизанського загону дивився по-своєму. Дехто навіть зневірився, збайдужів. Найболючішим для мене було те, що я не міг порозумітись зі своїм найближчим другом Яковом Добрицьким.

Яків Васильович старший за мене років на два-три. Я ще навчався в остерській семирічці, а він уже активізувався в комсомолі. Пізніше, коли я прибув у район на вчительську роботу, він працював завідувачем соколівської школи.

Зовні Добрицький був показний — чорні очі й ластів'ячі брови, могутній римський ніс, вольова постава, відзначався енергійністю і запальним поровом. Невичерпний сміх у очах. Дотепним словом лякав слабкодушких і вабив сильних. Потай я йому заздрив, мені дуже хотілося бути хоч трохи схожим, запозичити в нього веселопів і оптимізму. Схилання перед соколівським директором не зникло навіть тоді, коли мене, двадцятичотирьохлітнього юнака, поставили на пост заввідділу народної освіти. Навпаки, я ще пильніше почав приглядатись до Добрицького, призначив його на посаду шкільного інспектора. А згодом, коли мене висунули в штатні пропагандисти райкому партії, Яків посів моє місце в народіві.

З оточення він вийшов не схожим на самого себе. Ніби підмінили людину. Ходив наче сонний, помовчував.

Події, які розгорнулися незабаром, ще більше засмутили нас. Мотя Койдан принесла листа від Грабовського. Він повідомляв: пімці хваляться, що вже просунулись до Москви, бачать її в скельця біноклів. В Острі з'явилася гестапівська команда — розстріляно євреїв, така ж доля спіткала багатьох активістів, можливі облави на села. Прочис бути обережними, замаскуватись якнайдійніше.

Ми знову зібралися вночі до хати Уляни Городничої на нараду. Хазяйка пильнувала, щоб не зайшов хто сторонній, а ми вели важку розмову.

Після того, як я поінформував про обстановку, перший заговорив Лука Степура.

— Нічого не вийде з цієї затії,— сказав він.— Коли вже не втримались спочатку, то на що надієшся тепер? За кого хочете, за того вважайте, але я в цій авантурі не учасник...

Мов окропом сшпарив Лука Степура.

— Мені про сім'ю треба думати. Ви своїх жінок евакуювали, а моя з дітьми в Острі сидить. Мушу тепер чоботарювати по селах, дітей годувати, щоб з голоду не померли, мені не до партизанства. Вам рук не зв'язуватиму, ви люди вільні, без сімей, а я тяглова сила, отож я в цьому ділі пас...

Говорив сквапно, гарячкуючи, ніби боявся, що не захочемо його вислухати.

Мов важким молотом, гатив тими словами, бив у само серце. Я нікому не розповів того, що розказувала Шура Бєнько.

Олександра Банько евакуувалася разом з нашими сім'ями. Добралися вони до якоїсь залізничної станції за Ніжином, сіли в ешелон. І саме в той час, коли мали подати паровоз, налетіли фашистські стерв'ятники, закидали бомбами, розбили, знищили все живе, зрівняли із землею. Сама Шура врятувалася випадково, бо хлопчик її відбився, шукала біля станції.

Тепер я був вільний, ніхто і ніщо не зв'язувало мені рук, моя сім'я «евакуувалась», не доведеться мені чоботарювати по селах...

Степура виговорився. Ніхто його не перебив, ніхто не заперечив, ніхто не вмовляв.

Справді, годі ждати від людини активних дій, коли в неї зв'язані руки...

Нас залишилося четверо. Мольченко якось невдовзі після того, як я оселився в Борсукові, приходив, повідомив, що в Стару Гуту прибився наш партизан Зорик. Замаскувався надійно в когось із своїх людей. Отже, ще троє за Десною, чимало людей об'єднувалось у підпільних організаціях.

І все ж ми були безсилями, немов птахи зі зв'язаними крилами. В нас не було зброї. У мене особисто — лише пістолет ТТ та десятків зо три набоїв. Товариші й того не мали. Ми були голі і босі, без запасів їжі. Треба буде починати все спочатку.

І тому найпопулярнішою у моїх друзів була думка про розшуки партизанського загону в сусідніх районах, розшуки обласного загону. Ми вірили в те, що наші побратими діють. Настане час, коли ми почуємо про них, і то буде найщасливіший день у нашому житті. Особливо гаряче цю ідею виношував у собі Дмитро Рябуха. Тішила така перспектива і Якова Добрицького, і Григорія Банька.

Гарні то були товариші, і Григорій, і Дмитро, чисті в своїх помислах, готові на все. Одна біда — так само, як і ми з Яковом, не знали, з чого починати.

Григорій Банько, в мипулому районний комунальник, людина дисциплінована, а серед нашого гурту був безсловесний. Він зараз лише зітхав. А на запитання: «Що нам робити, як бути?» — лаконічно відповідав: «Як ви, так і я. Що накажете — те й робитиму».

Дмитро Рябуха, недавній районний агроном і секретар партійної організації райземвідділу, завжди спокійний, зосереджений, настроєний по-бойовому, готовий у вогонь і в воду.

«Ми на війні,— казав,— і до останнього віддиху повинні бути бійцями».

Славною людиною був той агроном. Проминули роки, а я й сьогодні бачу його юним, красивим і рішучим, справжнім партизаном.

Прибула Мотя Койдан. Цього разу саме з тим, чого ми так ждали.

— Переказував Грабовський, що за Черніговом, десь біля Добрянки й Городні, діють партизани. Німці сполошилися. Дрюма наляканий, бо наказано гнати всю поліцію на війну з ними. В віжинських лісах теж неспокійно.

Радились недовго. І всі були одноставні. І Яків ожив, і Григорій виявив готовність діяти негайно. Вирішили йти на розшуки загону. Тільки деякий час дебатовалось питання: всім разом йти чи поодиночі, за Чернігів прямувати а чи може податися до Носівки, сюди ближче. Домовились: підемо по двоє. Ми з Яковом — на розшуки чернігівських партизанів, а Дмитро з Григорієм пошукають щастя в лісах під Ніжином. В дорогу вирушаємо не гаючись, щоб через кілька тижнів знову зібратися тут, остаточно розв'язати всі наші проблеми і питання організації районного партизанського загону.

На світанку холодного осіннього дня,— вже минули Жовтневі свята,— розпрощались ми за селом з друзями. Я з Яковом попрямували на північ, а наші друзі на схід. Пильно дивились ми вслід товаришам, ніби відчуваючи, що бачимо їх востаннє.

Де перетнувся їхній шлях? Де і коли обірвалися юні життя?

Мов у воду канули наші вірні побратими. Зосталися лише в моїй пам'яті назавжди юними і красивими, вірними в дружбі і до кінця відданими народній справі. Довічна їм слава і пером земля, та земля, яку вони так любили і хотіли бачити мирною.

4.

Невдовзі наші надії безслідно розвіялись. Перша невдача спіткала в Чернігові.

Коли розвіднілось, ми вже були далеко від Борсукова в Олшівському районі. Там уже могли покласти на наші фіктивні документи, бо нас ніхто не знав. І все ж пробиралися глухими дорогами, обминаючи придеснянські

села, бо зовні ми мало нагадували «членів районової управи». Яків Васильович був одягнений ще пристойніше, мав на плечах довоєнний костюм та пальтечко. А в мене під виношеним рудуватим, узятим напрокат осіннім пальтом була звичайна сатинова сорочка й формені штани «фабзайця», — цим невибагливим одягом нас забезпечили перед виходом у ліс. На ногах у обох старі розтоптані черевики.

Осінній день короткий. Надвечір ми підійшли до села Серединки. Наздогад вибрали хату ближче до лісу, попросилися на ніч. Впустили нас охоче, дали повечеряти, послали на підлозі. Тільки турбувалися — чи не буде їм лиха від окупантів. Коли Яків заспокоїв господарів, повідомивши, що в їхній хаті ночують «члени управи», враз наче води в рот набрали. Вранці довелось рушати в дорогу не снідавши.

Можна було добратися до міста двома шляхами: шосейною через міст і глухими путівцями понад річкою, переправившись на правий берег десь у глухому місці. Ми не дуже довіряли своїм документам, а тому подалися глушиною. Десь біля села Ладинки перебралися човном через Десну. Нас перевозив дід-рибалка, — видно, гадав старий, що ми свої люди, оточенці. Коли ж почув слово «управа», то метнув пам услід вогненний погляд. Наше щастя, що не похвалилися своїм «членством» ще в човні.

У невеличкому селі під Черніговом вирішили заночувати. Звернулись до якоїсь господині. Навідріз відмовила: потрібен дозвіл старости. Завітали до новоспеченого начальства, почали вимагати в нього місця на ночівлю та прокорм. Спочатку був закомизився. А коли зазирнув у папери, відразу обм'як, покvapливо вволив нашу вимогу.

До Чернігова другого дня прибули без пригод.

Це місто я любив особливою любов'ю. Тут навчався, сюди часто приїздив на різні наради, конференції. Зпав тут кожную вулицю, кожен завулок.

Тепер не побачив нічого знайомого. Навколо важка руїна. Скільки було й видно — недопалені дерева, недовалені стіни будинків, на вулицях бите скло й цегла, всюди сум і безнадія. І повне безлюддя.

Чернігівці, що випадково zostалися в місті, купчилися на околицях, у старовинних будиночках та в землянках. Усі більші будови захопили для свого користування окупанти.

У нас були в місті родичі, тож домовились переночувати тут, розшукати рідню, а вранці зустрітися на Червоному

мосту через річку Стрижень, недалеко від інституту. І мандрувати далі, в бік Городні й Добрянки.

Ледве засіріло надворі, я, розпрощавшись зі своєю родичкою, пішов на зустріч із Добрицьким. Майже до самого вечора кружляв на руїнах, не спускаючи з ока Червоний міст, але Якова не побачив. Не вийшов він другого дня, не вийшов і третього...

З важким серцем рушив я в незнайому дорогу.

Можна довго переповідати про ті мандри коло Городні і Добрянки, мандри важкі, сповнені холоду і голоду, про несподівані стрічі на глухих стежках з такими ж шукачами, як я сам. Тільки вони йшли звідти, куди прямував я. Виходили оточенці з-під Ђльні, розповідали про важкі бої, про звірства окупантів.

У Седневі мене тепло й ласкаво прийняла сім'я Мартина Харитоновича Шевченка,— допомогли і порадами, й одягом, вказали шлях на Макошин. Там неспривітно зустріла п'яна поліцайня і мало не вколошкала,— видно, мала звичку спершу вбивати, а вже потім розбиратися, з ким має справу. Все ж і на них подіяв документ з ненависним орлом, відпустили з миром.

Нарешті пробився я в добрянські та городнянські ліси, почув від людей важку розповідь, що недалеко від села Минаївщини окупанти розбили партизанів, знищили всіх.

Вже значно пізніше від командира партизанського загону Героя Радянського Союзу Георгія Артезєєва довідався я, що біля Минаївщини карателі справді розбили партизанський загін Ђвтушенка. Ті, хто залишився в живих, вийшли в ліси Щорського району і влилися до обласного загону під командуванням Олексія Федоровича Федорова та Миколи Микитовича Попудренка.

А в той час, довідавшись про загибель партизанів, я вирішив, що подальші пошуки будуть марні. А тут зима нагло впала на землю, застала мене напівголим. З важким настроєм повернувся до свого села.

Була середина грудня. Ні Добрицький, ні Рябуха, ні Банько не з'являлись. Мати сказала, що з-за Десни приходив Василь Мольченко, але для мене нічого не залишив, обіцяв навідатися пізніше.

Тепер єдиною моєю надією були підпільні організації, що в майбутньому мали запалити яскравий вогонь народної боротьби.

Саме в цей час на арену виступив Василь Мізько.

До війни ми з ним були колегами, працювали директо-

рами шкiл у сусiднiх селах, потiм в райнаросвiтi, де вiн обiймав посаду iнспектора. Я знав, що в мiстi його залишили для пiдпiлля — товариш Зверев радив менi при скрутi в крайньому випадку зв'язатися з ним.

До цього часу я не зважувався зустрiчатися з ним, Грабовський не радив того робити. Його дещо непокоїла неврозумiла поведiнка «кооператора», приятелювання з начальником районної полiцiї.

У час моєї вiдсутностi Мiзько допитувався у Панаса Самсоновича про мене. I тепер я вирiшив скористатися нагодою — може, в Мiзькових руках той зв'язок, без якого я тепер задихаюсь i гину?

Я надiслав до Мiзька свого зв'язкового. Того ж дня Мiзько прибув, але не сам, з начальником полiцiї.

То була найбільша моя помилка в життi.

Вже пiзнiше, перебуваючи в страшному казематi, допивався я, що все могло скластися по-iншому. Василь Мольченко приходив тодi з радiсною звiсткою — вiн зв'язався з секретарем райкому Василем Йосиповичем Глушком, який з невеличкою групою товаришiв пiсля довгих поневiрян i сутичок з ворогом пробрався до Старої Гути, поселився в найглухiших мiсцях.

Навчений гiрким досвiдом, Василь Глушко дiяв дуже обачно, добивав собі спiльників обережно. Спершу група його спиралася на лiсника Григорiя Кириловича Грищенка, який умiло оберiгав партизанську таємницю i допомагав матерiально, потiм їхнiм надiйним зв'язковим i розвiдником став Василь Мольченко.

Важка доля випала остерському партизанському загонi. Вiдтиснутий наступаючими частинами ворога в Бровари, вiн потрапив у безвихiдне становище. Повернутись у повному складi на мiсце дислокацiї було неможливо. Довелося бiля Бvминки закопати всю зайву зброю, боеприпаси.

У Броварах загiн розпався на кiлька груп — частина людей пiшла в ополчення, дехто приєднався до Осечкина, а кiлька чоловiк з Глушком та Савою Грищенком вирушили в остерські лiси. Форсувати Десну i вийти в лiсовi масиви було важко. В частих сутичках з ворогом втрачали людей, розсiювались. За Десну пробралися лише вчотирьох. Сава Лукич чудово знав мiсцевiсть, i це дало йому можливiсть, хоч i з великими труднощами, вибратись на пiвнiч району, надiйно отаборитися в глухих нетрях.

Василь Мольченко став невтомним виконавцем доручень секретаря пiдпiльного райкому. Вiн ходив по селах,

розшукував надійних людей, вивідував настрої, доповідав — з ким варто зв'язатись, а кого слід поки що обминати.

Настала холодна зима, окупаційна влада зміцнилася, становище для групи Глушка склалося нестерпне, в найглухішому місці теж було небезпечно, двох з чотирьох загинули в сутичці з ворогом. Зосталися Глушко і Грищенко. І вони прийняли рішення — виходити за Чернігів, розшукувати обласний партизанський загін...

Сталося це вже в той час, коли я, безуспішно здійснивши такий похід, потрапив у ворожі лабеті.

До зустрічі з Дрюмою я лише чув про націоналістів, уявляв їх собі абстрактно, хоч не раз доводилось говорити про їхню суть і підступність у своїх лекціях. Тепер я мав можливість наочно побачити і відчутися на власній особі, хто є «український буржуазний націоналіст».

Ні, Дрюма не вихопив пістоля, не поставив мене до стінки, навпаки, виявив дружню ласкавість, вичавив на тонких устах посмішку, вітався чемно, з ледь прихованою зверхністю.

— Давніх друзів забув? Чи, може, боїшся Дрюми? А я не людоїд, своїх не ковтаю.

Дрюма й справді не скидався на людоїда. Був такий же плюгавець, яким я знав його до війни, в той час, коли він мотався по нашому містечку з потертим портфелем під рукою. Вирядився в унти, — видно, зняв з якогось пілота, — в теплий короткий козушок чорного дублення та обвішався зброєю, але все одно мав нікчемний вигляд.

Розповідали мені, на що був здатний наш колишній бухгалтер. Видно, сам диявол поселився в мізерній оболонці нікчеми, терпляче ждав, поки зла сила випустить його на волю. Фашизм випустив на волю диявола, дав йому до рук зброю.

Дрюма поки що не стріляв. Він переконував. Викладав програму своєї діяльності, втлумачував, що мають робити в такий історичний час «щирі українці». Клявся й переконував, що він вигубить до ноги тих, хто не сприятиме українській національній справі, а з голови українців «справжніх» жодна волосина не впаде. Стратегічний план у Дрюми був простий, як таблиця множення. Хай собі німці воюють з радянською стороною, бо вони, зрозуміло, б'ються не проти України, вони Росію мусять повалити. Отож хай німці винищують росіян, а росіяни німців. А вже

коли взаємно знесиляться, отоді й настане час торжества «щирих українців». Вони, зберігши сили, доконають німців і росіян разом узятих та й збудують свою могутню державність на чолі з паном Стецьком, головою українського уряду, що об'явився у Львові. Той Стецько мудра голова. А пан Мельник — славний полководець, він зуміє очолити українську армію і довести її до перемоги.

Виклавши свою політичну програму, пан Дрюма приступив до головного:

— Отже, забудь про те, хто ти і що ти. Ти «щирий українець», такий, як і я, як усі наші войовники. Дам тобі яку завгодно посаду, ще себе покажеш...

— Куди вже мені, — кажу похмуро.

— Невелика мудрість! Тільки берись рішуче. Хочеш — іди вчителювати або в редакцію. Чи до мене в поліцію. Поміняємося ролями...

Він довго і вдоволено регоче, радий з того, що ми можемо обмінятися ролями.

— Збагни, іншого шляху в тебе немає...

— Нам не хотілось би, щоб ти став на інший шлях, — глибокодумно натиснув на слові «інший» Василь Мізько.

Мені пропонували стати зрадником. Я розумів: «інший» шлях — то загибель.

— Я не здатний ні до чого. Я селянин і хочу орати землю, плекати хліб...

Дрюма п'яно втупив у мене очі, просиччав:

— Ні, брат, дудки...

Зустріч з колишніми «друзями» обійшлася мені дуже дорого — понад вісім місяців катувався в тюрязі, переніс страшенну наругу і нестерпний голод.

У тюрмі зустрівся з Яковом Добрицьким. За день до мого арешту взяли його підступно Дрюміні поплічники. Зайшов на хвилину до матері, хтось вистежив, за ним погналися. Поцастило втекти, але поліцаї заарештували стареньку. Яків через два дні з'явився сам, просив одного — звільнити матір.

Розповів про те, чому не вийшов на зустріч у Чернігові. Його тоді не пустили до хати родичі. Робити було нічого, надвечір вирушив з міста, повернувся на Остерцину та й замаскувався у знайомих на хуторі.

Опісля довгих псевірянь улітку потрапив до яцівського концтабору, який нічим не відрізнявся від тюрми, бо й тут нашого брата стріляли й удень і вночі, ще й на роботу

ганяли. Це був час, коли фашисти рвалися за Волгу, окупували Північний Кавказ, вірили в свою перемогу. На терені колишнього радгоспу на околиці Чернігова вибудували концтабір, у тюрмі відібрали близько тисячі молодих і фізично сильних в'язнів, кинули в сирі бараки за дротяну загорожу з наміром перед знищенням використати їх як дармову силу.

Щоденно великими гуртами під конвоем ганяли небо-рак у поле, то буряки, то картоплю копали, то косили перестиглу траву.

У таборі відразу ж виникла підпільна організація. Оскільки тут було багато знайомих ще по тюремних камерах, люди знали одне одного, об'єднувались ті, хто прагнув вирватися з неволі. Так, головним нашим завданням було — вирватись на волю, продовжити боротьбу з ворогом.

До підпільної організації входило чимало товаришів, а серед них і Юрій Йосипович Куліда, який став моїм спільником і вірним другом.

Юрій Куліда до війни керував народною освітою в Тупичівському районі біля Чернігова. В тилу його не залишили, мобілізували до армії. Він воював в одній частині з Олексою Десняком, так само, як і письменник, опинився у Барвінківському котлі, потім у полоні. Везли його до Німеччини, а він утік по дорозі й надумав пробратися до партизанів. Але потрапив у чернігівську в'язницю, а з неї в яцівський концтабір.

Отут ми з ним і здибались, розговорилися. «Олекса Десняк» — стало нашим паролем. Поступово здружились, довірилися один одному і почали готуватись до втечі.

Нас щоденно виводили на роботу, — змусили крити соломою колишні радгоспівські будови. Ми працювали, а тим часом видивлялися, куди і як можна дременути.

2 жовтня опинилися на волі, в чернігівських лісах, у заплаві старого Замглаю. На нас полювали фашисти та їхні поплічники. А ми, закопавшись у нетрі, мудрували над першими листівками, мріяли про розгортання партизанської боротьби.

Згодом я розпрощався з Юрієм Кулідом і подався в остерські ліси на розшуки друзів. Домовились — Юрій Йосипович ждатиме мене два тижні, а потім, коли не повернуся, пробиватиметься через фронт.

В середині жовтня повернувся я в рідні ліси. На мого щастя, видалася чудова погода, було тепло й сухо, на полях зеленіло, в лісах ще росли гриби. Ночі стояли ясно-зорі, по-осінньому непроглядні, але запашні.

Та навіть це не сприяло в моїх мандрах від хутора Глинського біля Тупичева на Замглаї до остерських лісів. То тільки здається, що недалеко. А коли рушиш поза Черніговом, в обхід, туди, ближче до Ріпок, поки вийдеш до Михайло-Коцюбинського району, поки здолаєш дві залізничні колії — Чернігів — Гомель і Чернігів—Неданчичі, поки прокрадешся через шосейні траси Чернігів—Гомель і Чернігів — Михайло-Коцюбинське, поки наближаєшся по полях та лісах, виснажишся по бездоріжжю, поки оминеш усі хутори та села, поки вивіриш свій шлях по зорях та наростах моху на стовбурах дерев — ой, якою довгою видається тобі мандрівка.

Ще важчою стає дорога, коли долати її ночами, в темряві, без компаса, керуючись самою інтуїцією та непереборним бажанням побороти всі перешкоди. Вдень мусиш сидіти причаївшись, замаскувавшись якнайнадійніше, там, де застав тебе ранок. Отож іти доводилося без сну, бо сон у таких мандрах заячий. Вночі безупинно йдеш, а вдень чатуєш, бо спати небезпечно, — можуть тебе накрити сонного, взяти, як перепела. Коли зважити на те, що ти висох у тюрмі та в концтаборі на окупантських харчах на бадилину, що від самого подиху вітру хитаєшся, що мусиш іти голодним, бо заходити в села небезпечно, — отож коли взяти до уваги все, то стане зрозуміло: за день-два шляху від Тупичева до Старої Гути не подолаєш.

Практика невблаганно вносить корективи в теорію. Ми в Кулідю виявились перед нею наївними оптимістами. Може, тому, що в наших виснажених тілах усе-таки жив могутній дух? Хто ж міг передбачити, що шлях завдовжки в якусь сотню кілометрів вкладається майже в цілий тиждень?

Ох, що то була за мандрівка! Тільки раз у житті, і то, перебуваючи в такому становищі, в якому був я, можна на неї зважитись. Не раз темна ніч рятувала від загибелі, та ще слух гострий, звірячий, та ноги, хоч і сухі, але довгі, особливо тоді, коли їм доводиться рятувати життя. Обстрілювали при переході залізниць, гнався хтось від шосейної дороги Чернігів—Гомель, але не наздогнав.

Хоч як намагався вибрати найкоротшу стежку, а вона приводила мене то до непролазних боліт, то до невідомих сіл, то на свіжозорану ріллю. Річкою лив піт. Просто дивно, де він міг братись у такому сухому тілі. В ногах скрипили кістки, а я йшов. Не спіявся годинами, йшов усю ніч тільки для того, щоб на світанку знову натрапити на ту саму залізничну колію, яку перетнув увечері. Село Кархівку обійшов кілька разів за ніч, а діювати довелося на тому самому полі, яке гостинно приймало мене минулого дня. Одної ночі довелося йти в товаристві сіроманця. Несподівано появився на лісовій просіці, — я намагався одірватись од нього, а він невідступно дибав услід. Зваживши на те, що вовк не позаздриться на мої костюмахи, махнув рукою на несподіваного супутника. Сіроманець спершу тримався віддалеки, а згодом настільки освоївся, що ступав поруч, мов вірний барбос на полюванні. Так і добрались ми з ним до галяви, за якою вже виднілося знайоме село. Це Новий Завод.

Вечері постукав до брата Якова Юрченка — Григорія Юрченка.

Грицько був горбанем, отож його не зачепили. А Якова, незважаючи на те, що старостував у селі, кинули до тюрми. Стріли радо, так само, як і минулої осені. Нагодували, нагріли води, щоб змив бруд з виснаженого тіла, перевдягли в чисту білизну. І я відчув, що на світ народився. А головне, радісну звістку передав мені Грицько — Василь Мольченко живий-здоровий, живе в своєму селі.

Наступного дня обходив наші лісові володіння. Мав надію знайти хоч якусь заржавілу гвинтівку або іншу зброю. Нічого ніде не побачив.

Уночі підійшов до Старої Гути, пробрався до хати Мольченків. Замаскувався в кущах, почав спостерігати. Невдовзі бачу — хтось вбіг на подвір'я, зайшов у хату. Стало легко й радісно на серці.

То був не Василь, а його старший брат Адам. Василь з'явився наступної ночі. І не сам, а з Ігорем Валюшкевичем, колишнім учнем остерської школи, де я викладав українську літературу.

На світанку ми залишили теплу хату Мольченків, рушили до лісу. Не з голими руками вийшли — на трьох мали один наган та дві гранати. В селі zostався Адам — наш резерв і наші очі.

Минали дні, наближався і той час, що мав стати фатальним для зустрічі з Юрієм Кулідою. Він очі десь там види-

вився, виглядаючи мене біля свого Замг'яю. А я, знесилений, сидів у лісових хащах біля вогнища, не годеи ступити й кроку. В час мандрів до кісток стер ноги і змушений був тепер гоїти болючі наріви. Про мандрівку не могло бути й мови, мене лихоманило. Єдиною втіхою і радістю були вірні друзі — Василь та Ігор. Не відступали ні на крок. І жу нам потай носила Марія Свиридівна.

Їли мов не в себе. Особливо старався я, бо ніяк не міг вгамувати голоду. Василева мати промивала на моїх ногах рани, перев'язувала їх, хитала головою з жалем та безнадією. Говорила сама до себе:

— Куди вже вам... Половлять, як пташатам поламають крила...

Ми не прислухались до тих слів, вірили, що, коли вже вони в нас відросли, ніхто не зламає. А ноги загояться, і я бігатиму прудко на своїх маслакуватих. От тільки Юрія Кулідю ми втрачали безповоротно.

Вже нескоро довідався я, що наша дружба з Кулідюю відіграла в його житті велику і, можна сказати, вирішальну роль. Він таки пробився до партизанського загону. Жодного документа не мав. Отож коли зважити, що партизанське командування насторожено ставилось до невідомих, бо фашисти засилали в табір свою агентуру, то зустріли тут Кулідю з повним недовір'ям. На своє щастя, він натрапив на слідчого, яким був не хто, як Сава Лукич Грищенко.

Обійшовши Чернігів, Грищенко й Глушко вийшли на прямий шлях, проминули Березне, ось-ось мали пірнути в щорські ліси, добратись до батьківщини Грищенка. Але саме тут їх перестрів поліцейський роз'їзд. Стрілося двоє партизанів і двоє поліцаїв. Поліцаї, видно, були досвідчені та навчені бідою, бо не кинулись до перехожих, а наказали піднести руки. Партизани не скорилися, рук з кишень не виймали. Тоді один з поліцаїв помчав кіньми до села за допомогою, а другий ішов назирці.

Вони прийняли мудре рішення. Обнялися, поцілувались, розійшлися в протилежні боки. Поліцай якусь хвилину чухмарив чуба, розгублено тонтався на місці, а потім потягнув за Глушком.

У партизанському з'єднанні Федорова Грищенко став розвідником. Саме йому й розповідав Юрій про свою втечу.

— Сам утікав? — поцікавився Грищенко.

Куліда назвав своє ім'я.

І з тієї хвилини він став партизаном.

Але то було пізніше. В ті дні, коли Куліда ждав мене з нетерпінням у заростях Замглаю, я уважно слухав розповіді Василя та Ігоря про те, що робиться на Остерщині.

На Остерщині, як і по всій окупованій землі, німці утверджували «новий порядок».

«Новий порядок» — це не просто поняття в лапках, це справді не знаний до цього порядок людського існування, найновітніший витвір німецької педантичної думки, отруєної фашистською ідеологією. Цей «порядок» вів людей до повного рабства на окупованих землях, до винищення народів.

У концтаборах, цих пекельних котлах, обнесених дротом, розміщених по пустирях та болотах, каралися голодні, безправні люди, яких грубо примушували працювати, хоч землю переносити з місця на місце, але не сидіти без діла, животіли, ждучи неминучого кінця — смерті. Окуповані міста і села не обносились дротом, але люди, які тут поневвірялися, мали не більші права, ніж в'язні концтаборів. Їх так само примушували непосильно працювати, безвідмовно коритись окупаційній владі, вони могли кожної хвилини потрапити в Німеччину, за ґрати, бути знищеними без суду і права... Ніхто з радянських людей, навіть ті, хто намагався прислужитись окупантам, не мав гарантії од знищення.

Окупаційні адміністративні органи з німецькою зверхдбайливістю все взяли на облік: людей, землю, худобу, ліси і вгіддя, звіра в лісі і рибу в воді, кожну травинку і всяке зело, що росло в полі. І невсипно пильнували, аби усе те йшло лише в засіки рейху, тільки йому на користь.

«Новий порядок» спирався на антигуманні, жорстокі накази, що стали єдиним законом для поневолених, законом, що мусив здійснюватись повсюдно. За найменше порушення наказу, за відмову, за саботаж винних ждала єдина кара — смерть. Кожний наказ окупаційної влади закінчувався одним, виписаним жирними буквами словом — розстріляти.

За «нового порядку» поневолену людину прирівнювали до робочої худобини. А щоб тримати цю «худобу» в покорі, над нею наставляли жорстоких наглядачів, новітніх яничарів, бездумних відщепенців, усяких декласованих та карних пройд або прихованих ворогів Радянської влади.

Насаджували в селах поліцайські дільниці, методично перетворювали на катів навіть тих, кого втягнули в поліцію шляхом шантажу та залякування.

Людей пограбували. Навіть тих, хто працював, посадили на мізерний пайок, позбавили будь-яких засобів до життя старих та одиноких, дітей і калік. Мов ті людолови часів Середньовіччя, окупанти виловлювали й вивозили в рабство молодь.

Нічого втішного не почув я від моїх товаришів, усе те знав від людей, які щоденно поповнювали тюрми й концтабір. Але на все те зараз дивився вже по-іншому.

Гітлерівці переповнювали тюрми й концтабори, щоденно кидаючи туди патріотів, які без суду і навіть допиту змушені були ждати того невідомого, що, як правило, закінчувалось смертю. Але вони все одно не могли впокорити, поставити на коліна радянських людей. Боротьба не лише не пригасала, а, навпаки, розгоралася з кожним днем. Кипіли у вогні партизанської звитяги північні райони Чернігівщини, але й тут, на півдні, теж було неспокоїно.

І Василь, і Ігор розповідали про те, що в самому Острі, в багатьох селах існують патріотичні підпільні організації, на які при створенні партизанського загону можна спертися як на вірний резерв. Ці резерви надійні і невичерпні. Кращим доказом того було те, що вже другого дня після свого прибуття в район я зустрівся з однодумцями та бойовими побратимами, — вони ось сиділи тепер зі мною біля партизанського багаття, плекали надії на велике майбутнє нашого загону. Так, нас поки що небагато, ми тров та четвертий Адам, але це вже партизанський загін.

З любов'ю вдивлявся в обличчя своїх товаришів. Чи давно вони були зеленими хлоп'ятами, моїми учнями? Тепер це воїни, дорослі люди...

Ігор Валюшкевич виростав у мене на очах. Його батько Юрій Іванович працював у райнаросвіті ще до того, як я був призначений завідувачем. Дуже шанував я знаючого, безкомпромісно-чесного, прискіпливого інспектора. Любов Степанівна — мати Ігорева — вчителька. Я частенько був у цій сім'ї, милувався серйозними хлоп'ятами Ігорком і Вадиком, що, незважаючи на різницю в роках, були, мов близнюки, однакові на зріст — низенькі, кремезні, круглолиці, смагляві і такі подібні один до одного, що я дивувався, як то батьки їх розрізняють.

Юні Валюшкевичі перед війною закінчили середню школу. Евакуювались разом з батьками. Десь біля Конотопа рухливий Вадим, не попрощавшись з батьками і братом, на ходу видерся до червоноармійців у машину, яка

на мить забуксувала, прощально помахав рукою та й зник назавжди, а вони zostалися в оточенні.

Валюшкевичі повернулися в окупований Остер.

Ігор Валюшкевич довго і детально розповідав про те, що в Острі діє аж три відомі йому підпільні групи. Його батько — Юрій Іванович — разом з Григорієм Дасиком організували групу в райспоживспілці, військовополонені, які перебувають на лікуванні при міській лікарні, організовані в групу, що нею керує політрук Степан Реутов. Сам Ігор був керівником молодіжної комсомольської організації, що тримає зв'язок і скеровує роботу організацій у Моровську, Лутаві, Сорокошичах, Ђвминці. Існувала група і у Виповзові, керував нею мій учень Петро Кича, об'єднувала вона багатьох комсомольців. Підпільники ліквідували начальника поліції, але, зражені провокатором, попали в лапи гестапо, загинуло понад два десятки юнаків і дівчат.

Василь Мольченко розповів про те, як вони з Адамом керують підпільними групами в Старій Гуті, Сукачах та Новому Заводі, тримають зв'язок з молодими патріотами Гнилущі, Максима та Смолина — великих подеснянських сіл.

Я не сумнівався, що існують патріотичні організації в Борсукові, Пархимові, Косачівці, Моровську, Новому Глибові, Соколівці, Олбині та Туманській Гуті, — їх я організував минулого року.

«Новий порядок» при бажанні можна було обійти. Треба тільки діяти обачно і розумно, рішуче і навально.

Найперше — зв'язок з підпільниками. Слід негайно рушати в села, розшукувати наших спільників, розворушити їх, оживити. Виявити всіх, кого можна без ризику для рідних узяти до лісу. А поки що орієнтуватись на такі родини, які можуть вступити до загону в повному складі. Ігор переконував, що його батьки кожної хвилини підуть за ним. Мольченкова сім'я вже вважалась партизанською. В Старгородці діяли Тимофій Гончар та Андрій Красний, учні з вечірньої школи, мої улюбленці. Валюшкевич запевняв, що вони готові прибути хоч зараз. Отже, коли прикинути, то вже через кілька днів у нас могло стати підрушницю понад десяток людей. А це сила...

Аж дух захоплювало від тих оптимістичних передбачень, від світлих надій. От тільки чим їх озброїти, чим погодувати, коли тут самі сидимо голодні, з нетерпінням ждемо Марію Свиридівну, яка щось забарилася з гарячим кулешником...

— Нічого, хлопчики, нічого, любі. То не біда, що нас одиниці. З одиниць складаються десятки, а з десятків — сотні. Ми ще задамо фашистам перцю. Вони ще узнають про нас. Ми помстимося, відплатимо за все... за все.

Моя мова була патетично-піднесена, трохи розчулено-сп'яніла, подібна до мови людини, що хильнула зайвого. Я й справді п'янів від радісного передчуття діяльності, незламної віри в нашу справу, від великого бажання мстити ворогові нещадно, на повну силу. Але мої товариші, мабуть, не помічали того, бо й самі жили таким настроєм, безмежно вірили в наше добре починання. В тому не було нічого дивного, надприродного. Ми, стільки переживши, стільки витративши зусиль на організацію доброго діла, тепер, опинившись у лісі, біля привітного партизанського багаття, мали право сподіватись, мали право на те лоскотно-радісне духовне сп'яніння.

Проминули роки, відлетіла молодість, уже й старість підкралася, охолодила гарячий мозок, а й донині пам'ятаю ту розважливу розмову в лісових хащах, відчуваю ніжне тепло першого партизанського вогнища, бачу розумні й довірливі очі своїх юних соратників і всміхаюсь їм серцем, переповнююсь глибокою ніжністю і вдячністю їм за вірність, взаєморозуміння і довічне побратимство, готовність боротись із заклятим ворогом на життя і на смерть.

6.

Зв'язала мене доля з Мольченком на все життя.

Вперше з Василем я зустрівся в сороковому році на бюро райпарткому. Тоді його приймали кандидатом у члени партії. З того часу на моїх очах і зростав парубок.

Вигнало його вгору, як очеретину. Але, незважаючи на високий зріст, він ще зоставався підлітком, не позбувся ні хлоп'ячої незграбності, ні дівчачої замкнутості й сором'язливості та безпричинних рум'янців на мармурово-білому обличчі. Належав до типу білявців, таких, які вже біліти не могли більше навіть у старості. М'яке, як льон, ледь припале жовтизною волосся, білі брови, білий пушок на верхній губі виразно підкреслювали ніжну рожевість по-дитячому округлого обличчя. На лиці дивно побднувались і мало прихована парубоча сила, і дівоча ніжність, що аж світілася в довірливих синіх очей. Був небагатослівний цей

добрий велет. Не знаючи його по-справжньому, можна було подумати — простакувата дитина.

Оманлива зовнішність у Василя Мольченка.

У здавалось би врівноваженому й незграбному тілі жила неспокійна і невтомно-діяльна натура.

Згідно з документами йому йшов дев'ятнадцятий, хоч насправді мав значно менше. Кілька років накинув він собі добровільно, бо після семирічки хотів вступити до технікуму. А там вимагали не тільки знань, а й років. Отож і довелося одному з численних Василевих дядьків, який саме секретарював у сільраді, скріпляти круглою печаткою ту зайвину, бо такого добра, як роки, нікому не було жалко.

В технікум Василь не вступив, а прибув з тією довідкою до Остра. Сів до восьмого класу, повторивши тим вчинком знаменитий подвиг Михайла Ломоносова. Могутня статура, приписані роки, мовчазна зосередженість, захоплення історією та філософією відразу поставили його в особливе становище: однокласники мало не зверталися до нього по батькові, а вчителі вбачали в ньому не стільки учня, як колегу.

Подав заяву в сороковому році Василь до партії. Спочатку здивувалися в первинній організації. А потім зважили, прийняли — надто вже серйозний і діловий комсомолец, надвідмінний учень.

Пам'ятаю, як затверджували його на бюро райкому. З особливою прискіпливістю, з незвичайним інтересом допитувалися: а які завдання комуніста? а для чого вступають до партії? а коли відбувся який партійний з'їзд? Відповідав скупко, неквапно, але з вичерпною повнотою. І відразу полонив і членів бюро, і всіх присутніх, а особливо секретаря райкому по пропаганді.

Вже й не знаю, чи засідав ще де в партійній організації школи учень, а в остерській другій Василь Мольченко не давав спокою вчителству.

Скаржився якимось мені директор:

— Дожились — уже школярів приймаємо в партію. А вони життя педагогам не дають. Уже й мене критикував Мольченко.

— А за що ж він тебе?

— За антипедагогічну практику.

Скаржитесь, а сам вдоволений. Радий, що має такого учня.

В члени партії Василя приймали вже тоді, коли під Києвом гриміли бої. Перед тим, як затверджувати списки

майбутнього партизанського загону, розглядали його справу. Партийна організація одностайно рекомендувала кандидата в члени ВКП(б) Василя Мольченка прийняти в дійсні членц Комуністичної партії, оскільки він виправдав звання комуніста.

Цього разу мовчав секретар райкому по пропаганді. Незвичні запитання ставили перед вступаючим:

— Як розуміє собі товариш Мольченко завдання і роль комуніста на сьогодні?

— Головне завдання — бити фашистську гадину.

— Як уявляється комуністу Мольченку його особиста участь у цій боротьбі?

— Виконаю будь-яке завдання партії.

Відповіді свідчили, що кандидат у члени політично зрілий і цілком підготовлений. Отож секретар райкому Глушко перейшов до конкретних деталей:

— Ліси задеснянські знаєш?

— Там виріс. А батько лісникує...

Само собою напросилось запитання:

— У партизани підеш?

Мольченко розгублено оглянув присутніх, кашлянув глухо.

— Коли треба... Навіть цікаво... Тільки не бувати тут фашистам.

Лукава доля звела нас з Василем навіть у фашистській катівні. Якось уже навесні, коли виводили нас на кілька хвилин з камери, стрінувся я з ним у коридорі. Пораділи тій зустрічі обом, хоч, власне, чому тут було радіти.

Тільки й перемовились на ходу:

— Давно?

— З місяць...

— Чому?

— А чорт його знає...

А пізніше, опісля того як переполовинили тюрму та уцілілих зігнали на одне крило, вихнули до нашої камери новачків. Серед них був і Василь. Розповів про те, що його несподівано схопили на вулиці поліцаї, одвезли в Остер, потримали деякий час у буцегарні районній та й спровадили в Чернігів.

В тюрмі ми весь час жили хворобливою думкою про втечу. Втікати, обов'язково втікати, будь-яким способом. Або розібрати грубу, або пролізти через вічко в дверях, або навіть кинутись навтьоки в той найостанніший момент, коли потягнуть до ями.

Василь відразу ж приєднався до змовників. У нас вивірив дуже ймовірний варіант втечі — зорганізувалося чоловік двадцять, ми ждали вихідного дня, щоб напередодні захопити в свої руки тюрму.

Важко передбачити, що б з тої затії вийшло. Але то був цілком можливий варіант. Здійснити його перешкодив Прохоренко з села Красного, що підступно викинув на коридор папірця з доносом. Реагували на те негайно.

Нас не покарали на горло, мабуть, тільки тому, що невдовзі з криком та гиком вигнали на тюремне подвір'я всіх в'язнів. І зайнялися сортуванням — вибирали людей на роботи. Тут же було відібрано чоловік з тридцять найпоказніших, гвардійського росту юнаків, дано їм до рук заступити та ноші, випроваджено за тюремні ворота. Серед них опинився і Василь Мольченко.

Провів я сумними очима Василя, в думці розпроцавшись з ним назавжди, ми знали, на які «роботи» беруть нашого брата з тюрми.

Повертаючись до Старої Гути, я не сподівався, що зустріну Василя, вважав його давно загиблим. І як же зрадив, коли довідався, що він вирвався з неволі.

Тепер ми сидимо біля вогнища. Непосида Ігор таки переконав, що має йти до Остра, розвідає, що воно там робиться, а головне — Тимоша Гончара в загін введе.

Лежимо на сухому листі і неквапно обмірковуємо свою майбутню діяльність. Ми спокійні, бо на сторожі Василева мати — Марія Свиридівна.

Це вже не молода білявка. Василь зовні весь у матір, але характер у нього батьківський — м'який, зосереджений, лагідний і... незламний. То в Адама і зовнішність, і характер материні. А Василь — весь батько: немов та пружина стиснута, до часу лежить собі спокійно, а в потрібну мить випростується з вибуховою силою.

Марія Свиридівна з тих, про кого кажуть у народі: жінка — вогонь. У своєму домі вона всьому голова. Неправди й нечесності не потерпить ні від кого, спати нікому не дасть і сама спокою не має. Добре не знаючи її, можна подумати, що вона з тих молодлиць, яким сам чорт на вилах чоботи подає. Насправді ж душа цієї жінки виповнена невичерпною добротою, турботи за ближнього, справжньої чоловічої відваги і рішучості.

Кожного дня Василева мати носить нам їжу. Ледь розгуляється в лісі день, вона вже тут. Не вітаючись, почне дорікати, що забрались далеко від села, в таку глу-

шину, що й з свічкою не знайдеш. Потім непомітно переїде на класичну лайку. Дістається тоді окупантам, які вдерлись, наче злодюги, порозганяли добрих людей, позагнали в болота, нетрі, щоб вони самі того не минули.

Тим часом перед нами стають уряд горнятка, загорнені в хустину, щоб не охололи. Різко змінивши тональність голосу, Марія Свиридівна починає воркотливо, як кожна гостинна хазяйка, припрошувати до їжі, попереджаючи, що частує вже чим бог послав, бо через тих зайд, хай вони проваляться, скоро й цього не буде.

Поки снідаємо, вона встигає і полаяти кого треба, і розповісти про те, що Адам у ці дні біля старшого поліцая з Крупчиної Долини Новодіда увивається, рознюхує, чи не почули там чого про наше існування та чи не збираються на нас війною.

Нарешті Марія Свиридівна проказує:

— Оце ж побігла з села ніби по гриби, то й справді треба по лісу пройтися. Може, знайду якогось маслюка, хоч для ока, та заодно й обдивлюся, чи не носить кого поблизу нечиста.

Ми спокійні. Від ранку до ночі шастала з соснячка в соснячок Марія Свиридівна, пильнувала не пізніх борівиків, а нашу безпеку.

Ми з Василем уже не ті, якими були колись. Ми знали — діяти маємо терпляче, виробивши свою тверду і непорушну стратегію і тактику.

— Головне — не припуститися жодної, бодай найменшої помилки. Мусимо бути абсолютно тверезі, врахувати все до найменших дрібниць.

Василь глухо покашлює — згоден.

— Наша орієнтація на народ...

— Та народ — він різний. Ті, що в крупчинодолинському стані, себе найперші народом вважають...

— Люди є різні. Але народ — один. І він на нашому боці. Орієнтуватися повинні на найвірніших патріотів, на підпільників. З них набиратимемо собі спільників. У загін покличемо лише найкращих, найвірніших, міцних духом і фізично, найхоробріших і найвправніших. Тих, хто зневажає смерть.

Глухе покашлювання — згода.

— Підпільники — наш резерв. Наша опора. Коли стане важко — вони нам зарадять. Допоможуть розшукати зброю, боєприпаси. Попередять про замисли ворога. А головне — допоможуть прохарчувати людей.

— З харчами зараз суужно.

Це питання мене, власне, непокоїть найбільше. Коли нас стане в лісі більше, то Марія Свиридівна їжі не наноситься. А чим годувати хлопців? У чому варити? Всі інші питання, пов'язані з організацією партизанського загону, були більш-менш зрозумілі, а проблема харчування каменем висіла на шиї.

— Склади треба закладати, — покашлює Василь.

— Тоді мусимо отаборяться. Завести кухню, посуд, господарство. І мусимо бути рухливими, як дикі кози. Сьогодні тут — завтра там. Вдень — відпочиваємо десь у затишку, вночі — похід. А в похід що брати: гвинтівки та амуніцію а чи казани з картоплею?

Поступово складається наша програма: в першу чергу увійти в контакт з підпільниками, відновити зв'язки з існуючими патріотичними організаціями, заснувати їх там, де ще немає.

Отож почнемо з підпілля. Обійдемо пішечки всі села району, влаштуємо побачення з надійними людьми, зорієнтуємо їх і зорієнтуємось самі. До загону братимемо поки що лише тих, кого можна взяти без ризику для їхніх родин. Фашисти вже ведуть облік. Застосували кругову поруку — зникнув кудись син, то батька ставили до стінки.

Друге питання — озброєння. Треба обов'язково роздобути кулемет, автомати, гвинтівки, вдосталь набоїв. Тільки добре озброївшись, станемо силою, що здатна звалитись грізно на ворога. Нестримно, несподівано, там, де нас не ждуть. В найкоротший час розгромимо дрібніші поліцейські дільниці, а вже тоді за більші гарнізони візьмемось...

Задумливо мружитьсь Василь, підкидає механічно в огонь гілки, глухо покашлює. З усього видно — подобається йому така стратегія і тактика.

7.

Готовий побитись па який завгодно заклад, що в мирний час від хати до хати, від села до села не прокладається стільки стежок, як у часи воєнного лихоліття. Це можуть посвідчити і підтвердити ті, хто довгими ночами в осінню негоду, в зимову стужу поодиночі і групами виходив з ворожого тилу до своїх, ті, кому доводилось обходити зв'яз-

ківців та розшукувати сміливців у час організації партизанського руху.

Ночі воєнного часу особливі. Сповнені безсоння, напруженої дії і небезпек на кожному кроці. В нічну пору в повній тиші визрівали відчайдушні атаки. Ночами велася розвідка, планувались бойові операції. В непроглядній темряві підтягувались і накопичувались сили. В нічний час пробиралися путівцями ті, хто вийшов з оточення в цю найважчу і найнебезпечнішу з воєн.

Ніч — матінка партизанська. Ніч — золотий час для підпільника. Скрадивою лискою, настороженим вовком підкрадається він одинцем до темнішого лісу, до сонної хати, пробирається, щоб зустріти сподіваного друга, хоч і не гарантований, що в якусь хвилину не вловить зненацька гарячу кулю.

Невтоптані нічні стежки вели манівцями людину до людини, єднали в гурт спільників. Важкі то були стежки, смертельно небезпечні, — не одне племініюче життя нагло обірвалось на них.

А скільки їх випало нам! Неймовірно важких, зрошених потом, политих сльозами й кров'ю. Згадую, передумую за багато років кожен і мимоволі називаю їх ходінням по муках.

Минулорічні поневіряння закінчились для мене важкою трагедією.

Волею щасливого випадку повернувся я зараз у стрій, щоб знову почати ходіння, щоб через муки й горе прийти до радості боротьби і перемоги.

Поки я видихував рану на нозі, поки розробляли план дій, нас ревно оберігали Марія Свиридівна і Адам. Мати не спускала зіркового ока з усіх підступів до нашого вогнища, а син пильнував шляхи далі нашого табору. Бувало, що Адам приводив до нас якогось підпільника. Якось прийшов з Олександром Жабинцем. Цього вже немолодого чоловіка я знав по Косачівці, — він звідтіля був родом. Вели мову про справи, а Жабинець усе дивився на мою набряклу ногу. Скрушно похитав головою і сказав:

— Ось що, хлопці, ходімо до моєї хати.

На світанку пришкандибав я до села, пірнув на Жабинцеве подвір'я. Садиба його на околиці, просто з лісу пройшли через городи до хати. Олександрова дружина зустріла привітно, охаючи та ахаючи, клопоталася біля печі, — скоро я розпарив рану в літепці, до болячки цілюще місиво з муки, меду та цибулі печеної приклали,

забинтували, вдягли мене в людську білизну, поклали на гарячу піч, нагодували смачним борщем, про існування якого я давно забув.

За добу чи дві налив визрів, рана швидко почала загоюватись, а моє молодецьке тіло, допавшись до калорійних харчів, помітно наливалось здоров'ям. Я відчув у собі силу, міг уже рухатись.

— От добре, що послушали та прийшли до хати,— радів Олександр Жабинець.— Не приховаю: дуже був переляканий, коли побачив,— помре, думаю, нізащо пропаде чоловік.

Оновленим вийшов я з дому Жабинців. Людиною себе відчув. І тільки тепер зрозумів, наскільки отварили нас, концтабірних, фашистські катюги, бо вже мені здавалося, що той стан, у якому я перебував, нормальний для людини.

З Остра повернувся Ігор Валюшкевич. З ним прибув Тиміш Гончар у всеозброєнні і з твердим рішенням не повертатись додому.

Тиміш до пари Ігореві, вони — мов близнята. Однакового зросту, одного віку, одних уподобань і однієї звитяги та рішучості. Він зостався таким самісіньким, як був у восьмому класі, застиг безнадійно на своїх 162 сантиметрах.

До самої війни, редагуючи газету, не поривав я зв'язків із школою. Одним із найзахопленіших моїх слухачів був Тиміш. Він належав до тих учнів, що, обожнюючи улюблений предмет, переносять свою любов і на вчителя. Тиміш вважався «важким» учнем, бо хоч навчався й відмінно, але поведився, на думку директора школи, нестерпно. Бо ж який директор міг стерпіти учня, що раптом на його лекції міг сказати: «Піду прогуляюся, щось мені не цікаво на вашому уроці...»

Щодо мене, то я вважав Тимоша одним із найстаранніших школярів, бо підозрював, що він перечитав з художньої літератури все, що брав до рук. Знання, правда, в нього були плутані, але досить небезпечні для вчителів. Допікав такими запитаннями, що часто навіть досвідчені педагоги опинялись у незручному становищі. А одному легковажному математикові, який шукав легкого підробітку, після сутички з Тимошем взагалі довелося втікати не лише з класу, а й зі школи.

Запам'ятався мені урок у восьмому класі, коли з запитанням звернувся хитроокий, присадкуватий хлопчина.

— А скажіть, будьте ласкаві, хто з них більший як письменник — Софокл чи Евріпід?

Запитання подав вкрадливим голосом. І покірно ждав відповіді, тільки лукаві бісики в очах виказували підступність.

— Евріпід, а не Євріпід, коли про нього йдеться. А тобі самому як здається?

— Я їх не читав, а хотілося б знати...

Голос ангельський, а сам на клас лукаво косує. Клас розуміє гру, напружено жде, чим закінчиться.

— Розкажіть, будь ласка, це навіть інтересно...

Педагог був я молодий, на справжню відповідь у мене кебети не знайшлося, але оскільки давню літературу, коли вірити дипломові Ніжинського інституту, знав на «відмінно», то й захотілося блиснути не педагогічним тактом, а знанням давньогрецької літератури.

Потім кожного вечора, коли мої уроки були останні, до самого дому супроводжувала мене половина класу з Гончаром на чолі. Різноманіття запитань так і сипалось на вчителя. Це було у восьмому, так було в дев'ятому. Замість десятого прийшла війна.

І ось мій улюбленець стояв струнко перед учителем у повній своїй красі та характерному для тих часів убранні: якомусь широченному короткопелому піджачку, утепленому лямцюватою підкладкою, підперезаний звичайним ремінним черезсідельником, в розтоптаних черевиках і брилі, який хоч і сповзав на вуха, але грів, як для осені, слабо. Нічого бойового не було в усій його майже квадратній постаті, хоч хлопець озброївся, як кажуть, до зубів. За ременем стирчав дулом униз старенький облуплений наган, прип'ятий для міцності ремінною шворкою, з кишені загрозливо випирало дуло трофейного пістоля, обіч висіли німецькі грапати з дерев'яними ручками, в плече врзалась військова брезентові сумка, пабита патронами, запалами для гранат, мотками дроту. Коли додати ще фінку та компас, схожий на кінське копито, мабуть, позичений у вечірній школі, то можна було твердити, що завантажитись та озброїтись краще вже просто неможливо.

Радо світив добрими карими очима. Сорем'язливо й довірливо пригорнувся, ткнувся носом у моє підборіддя, а тоді вже дістав губами й щоки, цмокнув та почав хвалитись:

— Мені все це, знаєте, снилося. От щоб з цього місця не зійти. І ви снилися, і оцей ліс, і вогнище. І те,

що ви командуєте, а ми бійцями біля вас. Що троцимо німців...

Це був один з тих щасливих випадків, коли стежка підпільника закінчувалась щасливо. Від цієї стрічі в мене радісно щеміло серце, я радів Тимошеві, як братові рідному, як пайдорожчій людині. З його появою укріплялись не лише світлі надії на майбутнє, а ніби повернулося все те неповторне і прекрасне, що було вже в далекому, майже небувалому минулому.

Товариші принесли радісні вісті, від яких можна було заплакати щасливими сльозами. Тимофій з'явився сам лише тому, що Ігор, керуючись наказом, не взяв інших. А там під Остром, у Старогородці, цього наказу ждуть не дідуться Тимошеві спільники. Хоч сьогодні готовий прибути Андрій Красний...

Андрій теж мій учень, сподвижник Тимошів по вечірній школі. Менш здібний до науки, але на вигадки теж був неабияким майстром.

Іван Мізько готовий у кожну хвилину взяти зброю, ждуть поклику Степан та Мотя Койдани.

Мотя Койдан! Наша невтомна і вірна зв'язкова. Яке щастя, що вона жива, що знайшла дорогу і в Гончарову підпільну організацію.

У Старогородці, в цьому стародавньому приміському селі, там, де й сьогодні зберігається унікальна пам'ятка старовини — Юр'єва божниця, будована в XII столітті, — в осені сорок першого року діяла молодіжна підпільна організація, якою керував Тиміш Гончар. Вона об'єднувала хлопців та дівчат, до них тяглися навіть люди зрілого віку.

Ігор коротко доповів, як він пробирався до Остра, як прослизнув на подвір'я до Грабовського, проспав день на горіщі під охороною синів господаря.

— З військовополоненими бачився?

Так, Ігор стрічався зі Степаном Реутовим, передав йому пропозицію про вихід військовополонених у ліс. Сам Степан готовий вийти хоч зараз, але повинен радитися з товаришами.

— Хоч сьогодні готові прибути Семен Пампушко та Анка Гудзь з остерської підпільної організації, — додав Ігор.

— Це яка Анка? Лікпом? — поцікавився Василь.

То була приємна несподіванка. Нам дуже треба мати в загові медика, якщо не лікаря, то хоч лікпома.

Вісті були такі обнадійливі і значущі, що я не міг встояти на місці, навіть хвора нога вже не турбувала. Закружляв навколо вогнища.

— Але як вивести людей? Яка буде реакція?

— Як хочуть, так хай і реагують,— чмихнув Тиміш.

— За матір ти спокійний?

— Ще б пак! — протягнув Тиміш. — Для певності я заходив до старого (це до сільського старости), дав йому спочатку нюхнути дуло нагана, а потім оцього,— красномовно показав на дуло, що стирчало з кишені,— та запевнив, що їду добровільно до Німеччини. І просив доглянути матусю і запам'ятати на все життя, що коли в неї з голови впаде хоч одна волосинка, то...

— Що ж він?

— Сказав, щоб їхав спокійно хоч під три чорти.

В інших кандидатів на вихід у партизани були свої можливості. Анка Гудзь, наприклад, може легко зникнути в будь-якому напрямку, бо офіційно проживає в Літках Київської області. В Острі нею цікавитись не будуть, бо ж нетутешня, а в Літках вона виявиться в зв'язку з переїздом до Остра.

— Кожен щось придумав,— запевнив Тиміш. — Хлопці метиковані.

Марії Свиридівні пощастило — назбирала чимало грибів, спарила їх майстерно в чавунці з олією, пахтіли на всю діброву. Апетитно уминали хлопці партизанський підвечірок і ласкавими очима позирали один на одного. Тепер нас четверо. Як на перший випадок, це вже, вважай, партизанський загін.

— Згадую, Тимоше, нашу школу,— потягло на спогади.— Чи могли тоді думати, що з нас вийдуть колись партизани?

Тиміш відповідає не відразу, подумавши.

— Бо ж наука не пропадає марно. На те нас і вчили.

Небо світилося не по-осінньому, було чисте і ясне. Надходив один з тих вечорів, які не часто бувають на Україні в другій половині жовтня. Тільки не вистачало ніжних пахоців конвалій та хрущів не чути в повітрі, щоб сприйняти цей вечір за весняний. Щасливо схвильований, піднесений, бо голову полонили оптимістичні думи, я взявся за олівець і записав у блокноті, подарованому Тимошем:

«Починаю вести щоденник. Позаду лишилось багато — рік і п'ять місяців війни, рік і три місяці життя у фашистському тилу. За цей час багатьом з нас довелось пережити

фашистську тюрму, втечу з-під розстрілу, голод, холод і щоденне чекання смерті. Нас поки що небагато, але буде багато. В нас недостатньо зброї: три нагани, пістолет і дев'ять гранат. Пам'ятаючи заяву А. Желєзнякова, що «и девять гранат не пустяк», ми вважаємо себе на перший випадок досить озброєними.

Наше завдання: об'єднувати всіх, хто дивиться зненавистю і злобою до фашизму, в партизанські загони, нищити окупантів і їхніх поплічників так, щоб земля під ними горіла.

Смерть фашизму!

Смерть гітлерівцям!

Смерть зрадникам Батьківщини!»

Тієї ночі ми покинули затишний притулок під могутньою сосною в лісовій гушавині і рушили назустріч подіям. Надовго я забув про свій щоденник — справи, важкі переживання відсунули його на задній план, дійсність приготувала мені такі новини, таке горе, що воно не вилізло навіть на папір.

8.

Десна... Рідна Десна... Красуня Десна...

Минуть роки, і Олександр Довженко назве її зачарованою, відшукає для неї в серці найзаповітніші, найпрекрасніші слова, уславить на всенький світ.

Кожне з тих слів, що викресав для неї Довженко, підсвідомо жило в моїй душі змалку. Глибока любов до диворічки сповнює кожного, кого колисала на хвилях, кого поїла своєю найсмачнішою в світі водою дивовижна дніпрова посестра. Все життя несучи я до неї найтеплішу любов, шукаю для неї, як для коханої, найтепліші, пайніжніші слова.

Та був час, коли стала вона для нас не красунею, а водним рубежем, відчутною і важкою перешкодою на шляху. Солдати добре знають, що таке ріка. Це важкий труд, а часто й смерть для них. Партизанові теж нелегко давались переправи. Тим паче через такі повноводдя, як Десна, а особливо Дніпро.

Ми примували до мого рідного села.

Щоб потрапити в Борсуків, треба форсувати Десну. В мирний час це робилося легко — підходили до Мороська, спускалися на паром і переправлялися. Тепер, може, паром і діяв, та призначався він поки що не для нас.

Можна переплисти човном. Але де його знайти? Просити у випадкових людей не хотілося — видамо себе дотчасно. Всю надію покладали на підпільників.

Підходимо до Соколівки. Вперто долаємо в нічній темряві кілометр за кілометром. Сам по собі виник у нас бойовий стрій, похідний порядок: я попереду, за кілька десятків кроків Василь Мольченко. Далі — Ігор Валюшкевич. Замикає колону Тиміш Гончар. Його завдання не лише пильнувати Ігореву спину, а й позирати назад, щоб уникнути переслідування.

Я вів хлопців не до Десни, а до Івана Ерастовича Грищенка. Хата цього доброго чоловіка (він ще з минулої осені став моїм спільником) стояла на нашому шляху.

Грищенко жив на околиці Соколівки, осторонь від головної вулиці. Це подесенське довжелезне село дуже мальовниче. Тягнеться воно понад річкою, лежить на крутому березі, ховається в гущавині густих тополь та колючих акацій, прилягає городами до соснових борів. Тихими воряними ночами милується Соколівка на свою вроду в повільному пливі красуні Десни.

Хата Грищенка причаїлася в садку, насторожено жде і званих, і незваних гостей.

Підійшли до двору. Жодного собачого писку, бо весь песьквий рід винищили окупанти та п'яна поліцейня. Мертво навколо, осінньо.

Хлопці зразу ж узяли на приціл порожнє подвір'я, стали на варту. А ми з Василем підійшли до хати. Постукали у вікно.

— Хто там?

— Відчиніть, свої.

— Та хто ж такі? — жіночий голос із сльозою.

— Відчиняйте. Побачите...

Хвилина мовчазного вагання, приглушена мова, чоловічий глухий кашель. Пронизливий рип дверей, шкрябули засуви.

Переступив поріг. І вже чую, що господиня роздмухув під комином заховані в попелі жаринки.

— Доброї ночі.

— Доброї...

У ніс б'є пахучими яблучками, сушеними грушами, тещом і затишком. Зблиски вуглині вихоплюють з темряви на певловну мить хатні речі — стіл, ослін, мисник, відро на лаві. Чоловіча постать, — господар поспішно затягує ремця на штанях.

Невдовзі спалахнув пломінець, захитався такий, як горобине око, на кінчику школярського каламарика — розгорівся каганчик-цвіркунець.

Я приглядався до господаря. Невпізнаним став Іван Ерастович. Чи, може, то півтемрява його так змінює? Кремезий, присадкуватий, чорний, як циган, з бровами — ластів'ячими крилами, що зрослись на переніссі, з блискучими тернинами-очима. Він був колись дуже показний і гарний. Тенер його зістарили густа борода й вуса.

Шастає по хаті сухенька Іваниха, зсутулена, в розхристаній полотняній сорочці — з переляку забула накинути щось на плечі. Шукає чогось і не може знайти. На печі видно дівчину, — то Надійка, донька-одиначка.

Треба озватись, починати розмову, а мені немов шворкою передавало горлянку.

Іван Ерастович неквапно нацуплює на плечі щось волохате, латане.

А Іваниха вже стоїть біля нього на чатах, у руках туго напхана торбинка з матер'яними шлейками.

Я збагнув, за кого мають нас тут. Відчув, що діється в душах цих добрих людей і куди збирає дружина свого чоловіка. Втративши на хвилину самовладання, вона припадає головою до Іванових грудей.

— Не треба, жінко, може, обійдеться.

Голос у Івана простуджений, кволо старечий.

— Іване Ерастовичу! — озиваюсь нарешті хрипко.

— Я готовий, — одриває Грищенко жіночі руки від себе.

— Та це ж я! Невже не впізнали?

Господар повільно підступає до мене, — в очах і надія, і подив.

— Свят, свят, свят! Ото щастя! Живий?

— Живий...

Ми стискуємо один одного в обіймах. Тремтять плечі в Івана Ерастовича, дає волю сльозам Іваниха. Чую — сміється щаслива на печі Надія.

Веселіше заблищав у хаті каганчик. В одну мить зап'яли чим попало вікна. Антрацитом палають очі-тернини в господаря, вивіркою метається по хаті боса господиня, грюкає бляшаною заслінкою. Надійка шамотається на печі, наряджається в святешне.

— Думав, що вже все. З старостою сьогодні погиркались, — бідкався Іван Ерастович. — Паскудним чоловіком виявився. Я його за людину вважав, коли головував у кол-

госпі. А він уївся, дихати не дає, очі все коле. Яка найважча, найчорніша робота не трапиться, зразу мене й жене. Вже зовсім сили нема. А найпротивніше, що ще й залякує: «Ну, споряджай свою доньку, направимо завтра Надійку до Німеччини». А це в надвечір'я пообіцяв, що поліцію нашле. Готуйся, сказав, приймати вночі гостей. Досить тобі село бунтувати.

— Ну от і навіщував гостей...

— Був наготувався, й сидора жінка зібрала...

Тут уже й Іваниха розговорила. Перетремтіла вона.

— Хіба цей сидір був порожній? Так і лежав з сухарями й цибулею. Ох, пропало ж наше життя, пропали наші голови.

— Не приказуй, жінко, готуй на стіл. Такі он гості.

— Та я ж хутенько, я ж скоренько...

На все життя запам'яталася мені рухлива, метка, невтомна Іваниха — «я ж хутенько, я скоренько». Згодом у партизанському загоні вона на кухні трудилася, їжу нам варила. Коли, бувало, не заявишся, вдень чи серед ночі вернешся з походу, а Іваниха тут як стій.

— От сідайте ж. Я хутенько, я скоренько.

Сідаємо до столу в гостинній хаті, бо не годиться відмовлятися. Іван Ерастович крає хлібину, щасливо ворухить бровами-ластів'ятами.

— До біса покинемо все хазяйство. Хай воно згорить або западеться разом зі старостою-собакою і всіма його сродствениками. Забираю жінку й дочку, з тобою підемо. Хай хоч смерть, хоч загибель, а йдемо, до кінця битимемо з фашистами.

Надійка — дівчина-підліток, школярка недовчена — аж міниться, аж розквітає, пломеніє. Радіє та споряджається. Видно, вже і з рідною хатою, і з селом розпрощалася, топче в уяві несходимі партизанські стежки.

Я сказав, що не час ще Грищенкам ходити зі мною, треба побути трохи вдома.

Спохмурніло лице в господаря, сполохано забігали очі в Іванихи, навернулися сльози в Надійки.

— І не бійтеся старостиного гніву. На старост у нас в грізне слово. А побути в селі треба. Бо для вас тут знайдеться важливе діло, просто необхідне для загального добра.

Вже й сам не знаю, як воно зайшло в голову, те завдання для Грищенків. Виникло тому, що треба було

підпільникам щось доручити, а чи самі обставини вже змушували бути далекоглядними?

— Бойове завдання вам, Іване Ерастовичу, від загону. Зберіть у надійному місці всі човни та баркаси, замаскуйте, бо вони нам будуть ой як потрібні.

— У мене є човен затоплений.

— То добре. Найкраще затоплявати. І не розсохнуться, і будуть напохваті, коли знадобляться.

— Зробимо. Хлопці в мене є надійні. Та й Надя допоможе.

Спорожнили ми сидора,— поїли й сухарі, й цибулю. Ще чогось «хуленько-скоренько» Іваниха подала. Підкрипилися та й зібралися до Десни.

— Тут бакенщик сторожує, свій дід, човен у нього гарний. Накажу, то завжди перевозитиме.

Діда-бакенщика не застали. Обійшли навколо будки, що тулилася одним боком до густих кущів, оцінили обстановку.

— Мабуть, старий поїхав рибалити,— здогадався Грищенко.

Іван Ерастович поспішив вертатись додому,— роботу йому накинув староста, нічого не вдієш, поки що мушиш виконувати; прощався з нами, веселий, піднесений. А я його втішав словами Тараса Шевченка, який сказав про Ярему,— мусив поки що гнутись, бо «не знав, сіромаха, що виресли крила».

— В мене тепер теж виресли крила,— блищав чорними, як терен, очима з-під брів-ластів'ят Іван Ерастович.— Коли що, то порішу гада, а сам у ліс. Тепер знаю, куди податися.

Невдовзі на річці зав'юнив човник, сухорлявий дідок гнав його впевнено й енергійно, човник біг проти води прудко, мов підптовхувався ззаду невидимою рукою. Замаскувавшись у лозі, ми стежили за дідом. З ходу вривався носом у берег, підняв на весло в'язку лящів та судачків, закинув за плече, попрямував до будки. Спинився біля дверей, підозріливо озирнувся, приклав долоню до надбрів'я, ще раз пильно огледів навколяшній простір.

— Хлопці, де ви? Виходьте.

Ми вийшли. Немов давніх знайомих зустрів нас дід.

— Не сумнівайтесь, я все знаю, Іван мені сказав. Розпалюйте вогник, юшку зваримо. А тоді вже з богом, кому куди заманеться...

Під ногами хлюпотіла Десна. Задумливе осіннє небо важко придавило до берегів воду, аж погустішала вона, поолов'яніла, поважчала. Десна, як завжди, була неповторна. Завжди і прекрасна, і велична, і щедра. Коли ти опинишся на її берегах, коли зустрінеш друга, то вона тебе і юшкою смачною нагодує, і охоче на спині своїй до другого берега м'яко перенесе, погойдає тебе ласкаво, і ти зовсім не відчуєш того, що вона є грізним водяним рубежем, перешкодою, де котяться з плечей людські голови і згасають життя.

В надвечір'я, відгодувавши за день смачною юшкою, гомішкний і веселий дід «перекинув» нас на другий берег. Перепливли ми в своє дитинство, розтанули серед лозяних заростів та дубових кущів, переплетених колючим ожинником. І замахло мені тут рідно: і валеріановим коренем, бо валеріана росте тут густо на пастушаче щастя, і цвелем зеленим, і болотяними вшарами, і молодюю отавою.

Розпрощалися на луках, розійшлися — Ігор з Тимошем в Остер подалися, а ми з Василем попрямували до моєї батьківської хати.

Борсуків лежав непорушно. Жодного вогника, жодного звука — мертва зона. Вийшли з вільшини, здалека приглянулись до хати на белебні — її і в темряві видно, бо навколо ні деревця, ні зайвої прибудови, — жила моя матінка, мов на кілку сорока. Це вона сама так образно визначала своє мешкання.

Обережно скрадаючись, наближаюсь до вікна. Василь стоїть на сторожі. Хата спить летаргічним сном. Припадаю до шибки, дивлюсь у темряву, притуляюсь вухом — жодної ознаки життя. Обережно стукаю, а в самого серце як не виплигне з грудей. Жду легкого шамотіння, знайомих кроків босих ніг, рідного голосу. Жду терпляче, повторюю час від часу гучніше та настирливіше стук, ще не здогадуючись, що стукаю намарне, ще не усвідомлюю того, що на душу вже лягло щось важке, чорне, невідворотне, як усяке горе. Поступово доходжу висновку, що сталося непоправне, страшне, але не хочу тому вірити, стукаю так, що й село притишене можу розбудити. Розумію це, але пічого не можу вдіяти з собою.

Хата дихає пусткою.

Згадав — вікно ж можна легко виставити, треба тільки гвіздя відігнути. Пішла в діло фінка. Хвилинка — і рама стоїть на призьбі, а па мене віє асередини живим теплом, знайомими пахоцями рідної оселі. Пірнаю в темряву,

приношуюсь до хатнього духу і відразу визначаю — матері моєї тут немає.

На печі хтось сонно посопує. Чиркаю сірника — так і є. На голій черепі, підклавши кулачок під голову, спить мій чотирнадцятилітній братик Василько. Біль стискає серце — яке ж воно нещасне, це дитя, яке одиноке, забуте.

Василько найменшенький у нашій сім'ї. Чотирьох дітей поховали батьки, цього, найменшенького, мама теж ледь виходила від скарлатини, живим zostався хлопчик. Тільки майже зовсім оглух, калікою zostався наш Василько. А такий же гарнесенький видався, чорнявий такий, ласкавий та розумний, радістю був невимовною для матері.

Спить Василько, не почув мого стуку. Сірник обпалює пальці, гасне. Залягас могольна темрява, тремтячими руками доторкуюсь до братика, до його сухеньких, як у пташеняти, плечей, ледь прикритих сорочиною.

— Васильку!

— Га? Хто? — прохоплюється він.

Засвічую ще сірника. Бачу рідні, в смертельному жаху широко розкриті оченята, перекошене страхом обличчя. Мов дике кошеня, відскакує в кут печі, загороджується рученятами.

— Відчепись! Іди геть! Що тобі тут треба? — волає дико.

— Васильку! Васпльчку! Та це ж я,— гукаю й собі.

Василько впізнав по голосу. Якусь мить розглядав мене, мабуть, ще не вірячи самому собі, запідозривши, що то йому мариться в сні. Потім ураз кидається на груди, обіймає, цілує, обмиває сльозами, промовляє з глибокою прикрістю в голосі:

— На циган, паразити, всіх поробили... Хіба ж упізнаєш... Як сухар, чорний... Ще й з бородою...

Так ми сиділи годину, а може, й не одну. Переплелися руками, гріли один одного теплом своїх висушених на тараню тіл. Василько розповідав про все, що знав. А знав він небагато...

Де ж наша ненька? Де паша єдина, добра, привітна, серделина? Вже понад три тижні минуло, як поїхала із знайомою жінкою з села Біликів до Чернігова, та немає її й досі. І їхати не збиралась, але зайшла та жінка, підмовила. В тюрмі двійко синів-підлітків її мучились,— гвин-

тівку десь знайшли, пустуючи, вистрілили в лузі, а їх половили, в тюрму спровадили.

Незадовго до мосії втечі з концтабору мама побувала в Чернігові, бачилася зі мною. Просив її більше не приходити, але про свій задум не сказав, бо про втечу навіть рідній матері не можна говорити — хіба ж знаєш, чим вона закінчиться?

Обіймав осиротілого брата, а перед очима стояла мама. Лагідна, добра, ціжна. Ніколи вона не зобиджала нас, навіть полякати когось із нас боялася: «Полаю, а воно ще вбудеться, в мене вже й так четвірко на тому світі». Була мені в пайтяжчі часи спільником і порадницею. Де б не був, коли б не повернувся до хати — обігріє і погодує, пожуриється разом, новини розкаже, про небезпеку попередить. Попрошу передати кому яке слово, — відразу ж збереться, піде, не запитуючи, для чого то треба, не боячись, що може собі тим нашкодити.

Пригадую той день, коли мене в неї забрали. Все тоді так трагічно склалося. Якихось двох-трьох днів мені не вистачило. Знав — треба йти з Борсукова світ за очі, бо відчував, як навколо шиї неблаганно затягується зашморг. Упала люта зима, настала холоднеча, а я був мало не голий, бо розтоптані черевики й старе пальто зовсім не гріли, шапки не було. І в ближніх теж порожньо — всіх пограбували фашисти, всіх оголили.

Продала тоді мама корівчину, щоботи в дядька Антипа замовила, теплий піджак напитувала, шапки шукала. Все виявилось марно, бо пішов я по тюрмах у старих черевиках, у виношеному пальтечку, в картузику холодному. Приреченому на загибель кращої одежини не потрібно...

Якими очима вона тоді мене провела, з якою розпукою, з яким докором дивилася на тих, хто забирав у неї сина. Прощаючись, я заглянув у мамині очі. Боже мій! Непомильно збагнув: я для неї дитина, знедолений і безпорадний її син, безнадійно втрачений, умираю на очах, дитина, якій вона не може нічим допомогти, навіть власним життям вирятувати з лабетів смерті. Я розумів її горе і невимовне страждання — зовсім недавно сам поховав первістка-сипа...

Вже нескоро, після визволення Радянською Армією нашого краю, розказали добрі люди про те, якою мученицькою смертю вмирала моя ненька, моя незабутня і єдина в цілому світі. Прибула вона до Чернігова саме того дня, коли ми з Юрієм Кулідюю вирвалися з того

проклятого концтабору. Підступила до воріт з сестрою моєї дружини Феонією Іванівною, запитала про мене. Відразу ж схопили, кинули в машину, одвезли в тюрму.

Невдовзі розстріляли маму, а Феонію Іванівну випустили, бо, навіть умираючи, моя матінка потурбувалася про неї — сказала, що впросила сторонню жінку показати дорогу, що за шмат хліба її приведено до колючої загорожі.

Василь Мольченко повернув мене до дійсності. Я зліз з печі та відразу ж кинувся до схованки в стрісі — там зберігався мій пістоль. Зброї не було.

— Васильку, твоя робота?

— Зараз буде, — зашморгав винувато брат. — Переховав у інше місце. До баби Котівки (це наша сусідка) в стріху зашхнув, у неї не шукатимуть...

Поки Василько бігав по зброю, я відкопав у городі під сливою пляшку. В ній зберігалися партійний та комсомольський квитки. Я перебував у комсомолі, бо обирався членом бюро райкому комсомолу. Сховав на серці найдорогоцінніші документи, сказав Мольченкові:

— Тепер вони будуть зі мною, поки житиму.

Василько привів пістоль ТТ.

— А пабої?

— Так ми їх вистріляли. Стріляти вчилися у лісі...

Що ти йому скажеш? Василько та його дружки Микола Євменів і Мишко Черета були в мене найпершими помічниками, розвідниками і незамінними зв'язковими. Безумовно, вони мали повне право заволодіти моєю зброєю.

— Ми вже й попада́ли, — хвалився Василько. — Одного разу аж два дні сиділи біля дороги, хотіли німця вбити. А коли з'явилась машина, то побоялись. Бо вже тільки оди́н патрон зостався.

Мольченко подався на зв'язок з підпільниками в Олбиз, а я провів день біля села в Косиковій Омшарині. Тут така гущина та нетрі, що можна днювати надійно.

Василько відразу ж приступив до обов'язків зв'язкового. В першу чергу мав сповістити нашу тітку Палажку Юхимівну — батькову сестру — про те, що я повернувся і жду її.

Не знаю, чи знайдеться в словнику, чи існує в людській мові таке велике і прекрасне слово, яке достойно б визначило поняття — підпільник. Ні, мабуть, не знайти мені, не ви́кресати такого слова...

Велике слово — воїн, боєць. Споконвіків воно славиться. І звитяжцями, і орлами, і сміливцями звали хоробрих вояк. Справедливо звали, бо до воїнства брали, а чи й добровільно йшли юні та здорові, ті, хто майстерно опанував зброю та мистецтво смертельного двобою, хто навчився солдатської мудрості і виховав у собі почуття безстрашності.

Велике слово — воїн-партизан, бо між солдатом і партизаном немає різниці, тільки й те, що партизаном стають не за призовом, а добровільно і незалежно ні від статі, ні від віку.

Підпільник — поняття особливе. Підпільником міг стати і старий дідусь, і слаба жінка, і юна дівчина, всяк, хто мав серце хоробре та мужність вояцьку. Підпільником міг стати кожний, та не всяк ним ставав. Мабуть, саме в тому і велич підпільника, що він складав особливу категорію звитяжців серед народних героїв, яких я особисто ставлю на почесне місце в священній і безкомпромісній боротьбі нашого народу проти фашизму у ворожому тилу. Я твердо переконаний, що коли б не було цієї наймасовішої категорії народних подвижників патріотичного духу, то не було б в історії Вітчизняної війни такого могутнього партизанського руху, який ми знаємо.

Характерним для діяльності підпільників було те, що їх покликали до боротьби власна свідомість, совість і глибокопатріотичний обов'язок перед Вітчизною. Вірні ідеям партії, на її заклик вони вступали в боротьбу власною волею. Це була сила, до якої варто було лише доторкнутись, онертись на неї, щоб вона стала матеріально відчутною і нездоланною. Підпільники були різні — були видатні герої, яких з часом відзначено Золотими Зірками, були менш помітні, малопомітні, мільйони з них були просто непримітні, хоч і здійснили гуртом величезну справу, невимірно велику, коли взяти її цілком. Вони не ждали за те ні від кого подяки, не домагались нагород, навпаки, нерідко траплялось так, що їхні діла зоставались непомічені. Нічого в тому дивного і неприродного немає, бо підпільницька діяльність не на очах, вона була замаскована так, що опісля людині не завжди вдавалось і довести, що вона є саме така, а не інша.

Вітчизна схиляє своє чоло біля могил сміливих і рішучих підпільників, які полягли в боротьбі. Схилимо ж і ми голови, віддаймо шану тим, хто робив своє велике

і благородне діло, робив просто і непомітно, як робиться всяка велика і корисна справа.

Не випадково кажу про підпільників так пишномовно і багатослівно. Зустрічались на моєму шляху тисячі і тисячі цих непомітних і скромних патріотів. Одні з них були цілком свідомі того, що роблять, інші просто діяли так, бо інакше робити не могли, їхнє розуміння справедливості і обов'язку було невіддільне від загальнонародного розуміння правди і обов'язку перед Вітчизною і історією.

Серед підпільників, з якими мене звела доля, було чимало колоритних, глибоко народних постатей. Серед них і моя тітонька Палажка Юхимівна Кукса. Про неї в моїй пам'яті збереглися найтепліші спогади. І не тому, що вона моя рідня. Навіть не тому, що стала переконаним у своїй правоті борцем за народну справу. Шаную її глибоко тому, що була неповторна людина і в цій неповторності невіддільна від усіх жінок того грізного часу.

Пам'ятаю її відтоді, коли почав пам'ятати самого себе. Казали люди, що була красунею, а мені здавалася рідною людиною, без якої життя було б немислиме. Хворобливо пережив малюком тітчинє одруження — не міг собі пояснити, чому вона раптом кинула нас та пішла до чужих людей.

За неї змагались хлопці з нашого села. Сватались парубки зі сторони. Дід примусив дати рупники багацькому сину з триде'ятого села. Дні і ночі лила тихцем сльози моя тітонька, аж поки заслав сватів Кукса Кирило, якого таємно любила юна Палазя. Був він хоч і бідняцький син, зате ж бовдар який! Діжки та цеберки з його рук мов виливались. Наполягла на своєму моя тітонька, — з характером була дівка! — схопив гарбуза той багач чужоселець. І зараз пам'ятаю, як затрусилися в нього руки, як посипалась додолу махорка, коли розповів йому дідусь про «дівчин каприз». Упав грудьми на жеребця, стрілою вилетів з двору. А наступної ночі дощенту згоріли Кукси. Були бідні, а то й зовсім зголіли.

Не злякалася того моя тітонька, за погорільця пішла. На все життя у мене з нею склалися найсердечніші стосунки. А в час окупації — особливо. Вже й не знаю, де б подівся у сорок першому, zostавшись одним. У неї знаходив не лише притулок і їжу, а й дружнє слово розради. Ні на хвилину не сумнівалася, що Радянська Армія розіб'є Гітлера, що повернуться наші. Як же вона могла сумніватися, коли її Кирило був у солдатах, воював, а якщо

так, то мусив і перемогти, і живим повернутися. Про те їй твердило серце. Не помилилась моя тітонька...

Не лише мене підтримувала у важкий час Палажка Юхимівна. Коли б так, то можна було пояснювати це родацькими почуттями. Яків Добрицький і Дмитро Рябуха не раз перебували в неї, днювали на горищі. Ходила вона і в розвідку — в сусідні села і в Остер. Мотя Койдан, перебуваючи в селі, зупинялась у хаті моєї тітки — кращих умов для зустрічі підпільників і не вигадати. Деякі документи наші переховувала, — на жаль, згоріли вони разом з тітчиною хатою.

Вона з'явилася десь після сніданку. Котила перед себе возика — по хмиз у ліс прибула жінка. Поспішала, тривожно і пильно озиралася. Терпляче ждав, поки наблизиться до мого сховку.

— Як же довго тебе не було, — тільки й мовила, коли зустрілися, та жалібним поглядом окинула з голови до п'ят.

Нічого не сказала про мою худизну, мабуть, знала, що звідтіля, звідкіля явився, кращими не виходять. Мовчки розкрила макітру з їжею.

— Спізналася трохи, бо хотіла почастувати тебе, знаю, що виголодався. Іж, а тоді вже поговоримо...

Розмовляли ми довго. Про все і про всіх переговорили. Про тих, хто не втратив совісті, і про тих, хто поник духом, видихався. З одними людьми радила зустрітися, інших — обминати. А найперше радила побачитися з дідом Петром — Петром Федоровичем Куксою.

Назбирала сухого хмизу, покотила свого возика. А не вдовзі зовсім з протилежного боку села підбіг дід Петро.

Славний то жив на світі дід, неповторний дід. Трудівник, яких мало на світі, привітний, ласкавий. Жив у достатку, бо були лише вдвох з бабою, дітей не послала доля, все життя чоловік тим печалився. Правда, на людях хвалився:

— Дітей бог не послав, то й слава його мудрості, бо й комір би об'їли, жебрати довелось би. А так я собі пан над панами, ні турбот, ні клопоту...

Гіркою була та похвальба. Бо знали близькі, як, підвипивши, ганив дід безплідну дружину:

— Не змогла, недотепо, хоч одненко мені народити, хоч яке-небудь, хай би хоч на сміх людям, а я й такому б радувався до самої смерті.

До війни у мене з дідом Петром склалися стосунки далеко не дружні. У нас були різні погляди на життя. Дід Петро доводився моєму дядькові Кирилові дядьком. Звали в селі рід Кукс «пекельним», оскільки були такі запеблі трудівники, що не лише вдень, а й уночі працювали. В найбільші свята відшукували собі роботу, а в місячні ночі жали жито, вижинали свої смужки, щоб час на творіння цеберок та діжок залишився.

І ось у дні окупації моїм найвірнішим сподвижником став дід Петро Федорович. Сам би я нізащо з ним не зблизвся, напрорився дід у помічники.

Хата дідова згоріла, комірчину збудував, бо майстром був на всі руки. «Конторкою» назвав її. А в тій конторці різних закапелків навимудрував — не раз і я в них днював, і мої побратими партизанські.

Саме цей диво-дід Петро Федорович Кукса прикотив до мене в Косикову Омшарину. Незмінний, нестаріючий дідок. Низенький, кругленький, вуглуватий, кістлявий, незручно якомсь складений дідуган з ходою перевальцем. З очима, повними радісного сміху і доброти, знайомий і близький, мов батько. Мовчки згріб у обійми, обхопив короткими залізними ручищами, звичними обнімати цеберки та діжки, наколов мені щокви своїм рудуватим щетинням, пустив під вії сльозу:

— Морди б понабивати отим паскудам... Мало не перевели отакого хлопця.

Приніс мені дід Петро махри, міцної, як отрута, старовинну руду книжку для цигарок, знав, чоґо не вистачас партизанові.

— Значить, знову за старе? — скосив око на пістоль та гранати.

— До переможного кінця, Петре Федоровичу.

— Ой, як воно треба тої перемоги, синку, ой, як треба. Бо видушать. Рід людський переведе мерзотник. А кого й зоставить, то на вовкулаків оберне. Або ж вола робочоґо. А вовкулака — хіба ж то людина?

— Виходить, що і ви, Петре Федоровичу, на старих позиціях?

— У вогонь і воду з тобою. Дітей нема, баби не жалко, хоч і вб'ють староґо тхора, плакати нікому.

— А ми так, щоб не вбили. Їх будемо бити.

— Та воно ж, як казав той...

І Петро Федорович розповідає — характеризує борсуківців, хвалить земляків.

— Тримаються наші. Один-двоє обгидились, а всі інші ловко живуть. А отой зять Мартиненчихи з Туманської не витримав. Уже в Острі, в самій поліції бумага пише. От і скажи, а восени разом рибу ловили.

— Витягнути б його мені, діду, з Остра якось на рибу

— А на хоробу він тобі дався?

— Сам просив його на службу туди піти. Може ж, не забув?

Дід Петро роздумує, зважує сам собі.

— Ловкий був би помічник, то правда. Тільки ж нечистий його знає, чию він руку зараз тягне. Може, та служба до душі припала.

— Не такий він хлопець...

Дід Петро вже заклопотано топчеться, чухмарить підборіддя.

— То можна й сходити. Діло не велике. Якщо продасть, то хоч вибатькую.

— Ні, ні. Просто йти не слід. Треба щось вигадати, при нагоді закинути слово...

— А може, із старою Мартиненчихою поговорити? Теща ж... І жінка ловка. Кирило її пропав безвісти...

Потім заговорили про пархимівців. Дід Петро добре знав Шуру Болбат, з нею в «конторці» колись велись переговори.

— Поминай як звали ту біленьку. І її схопили, і льотчика, всіх там похватили. Напровесні взяли і мов під лід пустили.

Минулої осені в Пархимові зорганізувалася підпільна патріотична організація. Очолив її Іван Гордійович Кодрик, голова сільради. В громадянську він разом з Марком Василенком сходив уздовж і впоперек остерські ліси. Зв'язались ми не відразу, пам'ятаю, як Петро Федорович не один день ходив з діжкою по Пархимову від хати до хати, загинав таку ціну, що ніхто не купляв у нього посуду, аж поки напав на Іванову хату. Кодрик лежав хворий, обіцяв прибути в Борсуків після видужання. З часом прислав Шуру з лейтенантом Женею — Георгієм Йогасом. Удавали з себе молодят, що з'явилися на храмове свято. Розшукали діда Петра.

Через якийсь час зустрівся з самим Кодриком. Його важко було впізнати — хвороба та лихо вкрай змінили людину. Але настроений був по-бойовому, оптимістично. Зорганізував молодь, — збирав зброю, готувався до боротьби.

Вже через багато років розповів мені про трагедію пархимівського підпілля Андрій Болбат.

Він був юним учителем, напередодні війни покликали до армії. В боях під Путивлем важко поранений, трапив у концтабір. Через жінок, які тоді мандрували від табору до табору, передав вістку до Пархимова — сестра Шура з'явилася невдовзі з документами від старости, вивела по них чоловік сорок «пархимівців» із-за колючого дроту. З тих сорока в село прибув з сестрою тільки Андрій.

До підпільної організації вступили Грицько Боярин, Федос Харлим, Микола Воробей, комсомолка Надія Зубко — донька партизана громадянської війни, Гриць Болбат та група військових, згуртована Георгієм Йогасом.

На жаль, не встигли вони зробити багато. Листівки, збір зброї, зрив окупантських планів про набір молоді, заготівля продуктів було основне в їхній діяльності. В організацію пробрався зрадник, видав патріотів. До села прибули карателі, оточили подвір'я Болбатов, захопили зібрану зброю, арештували Шуру та Зою Федорівну — її матір, Надію Зубку, Івана Кодрика, ще кількох чоловік. Восьмеро підпільників загинуло в катівні. Андрієві та ще деяким товаришам пощастило врятуватись, перейти лінію фронту.

До самісінького вечора проговорили ми з Петром Федоровичем. І тільки коли посутеніло, рушили до села.

В полі нас зустрів захеканий Василько. З радістю повідомив, що Василь Мольченко вже повернувся, жде в хаті. Сказав, що й Андрій Шенгерей теж скоро з'явиться. Весь день розшукував Василько непосиду Андрія, аж біля Десни десь здибав, — чи то рибу ловив, чи зайців лякав.

У хаті ми натрапили на комічну ситуацію. На лаві мовчки сидів блідий і розгублений Андрій, а навпроти нього з пістолетом у руках — Василь Мольченко. Здибались вони до того, як ми прийшли до хати, — не знали один про одного. Мольченко ждав мене, а тут хтось неспішно зашкрябав у двері. Та ще й заспівав, підробляючись під Івана Семеновича Козловського:

В тот чудный час я случайно услышал о вас,
В тот дивный день вы ушли, словно легкая тень.

Андрій подавав умовний знак, ним самим вигаданий ще в минулому році. Але звідкіля було про те знати Мольченкові? Василь рвучко відчинив двері, в одну мить схо-

пив співця за карк, приставив до лоба пістоля і недвозначно попередив:

— Не ворухись, коли хочеш жити.

Андрій виявився життєлюбом.

— Не вирвавсь тільки тому, що був переконаний у цілковитому непорозумінні,— виправдувався потім.

Інцидент швидко вичерпався, Андрій з Василем відразу ж подружилися, а пригода ця нам запам'яталася як один із смішних епізодів. І зараз при зустрічах згадуємо та заходимось нестримним сміхом: «В тот чудный час...»

9.

Василь з Андрієм пішли по гвинтівку, яку я свого часу передав на схорону Шенгереві, а я завітав до дядька Панаса.

Відтоді, як ми не бачились, Панас Самсонович висох на мумію. Його мучили виразка шлунка і щоденна загроза арешту.

— А ми вже хреста збиралися тобі ставити,— хвалився він з тією селянською безцеремонністю, яка не визнає дипломатії.

До самого ранку розповідав дядько про те, як його із старостування гнали, як били за те, що худоби не давав із села, що дівчат у Німеччину не посилали.

Старостував тепер у селі Федір Янко. Він теж належав до підпільної організації, в минулому багато чим сприяв їй.

— Тепер вертиться, як в'юн у верші, бо й накази німецькі виконувати треба, і не хочеться виконувати. Так і робиться все, як мокре горить, щось зробить, а щось пропускає повз вуха.

— Чи варто з ним зв'язуватись?

— Чому ж не варто? Треба. Федір людина своя, нікого не видав. Токар у нас тепер за старшого, прислухається до нього староста.

Світанок знову застав мене в Косиковій Омшарині, в моєму «зеленому кабінеті». Дядько Панас став моїм секретарем, послав на «прийом» відвідувачів.

Першим прибув Іван Євдокимович Токар. Після мого арешту він став керівником організації. Але хвалитись йому було нічим,— організація нічого особливого не зроби-
ла.

— Налякались усі, довго приходили до пам'яті. Жодного разу до гурту не збиралися. Та це й правильно, — чи то доповідав, чи то виправдувався Токар. — Але я зустрічаюся з кожним, веду мову, даю завдання. Здобули кілька листівок, усна пропаганда. А головне — саботування німецьких вимог. Федір мене інформував, а я вже інших... Молодь в основному зосталася, окрім двох-трьох дурних, що подалися до Німеччини добровільно.

— Знайшлися й такі?

— Знайшлися, — зітхнув Іван Євдокимович. — Ледацюга в нас один був, у колгоспі робити не хотів, а в Німеччину подався. «Поживу, — каже, — культурно, по-панському». Тепер у листах пробі кричить...

— Ніхто не вийшов з організації?

— Навпаки, ще й приєдналися. Особливо у Самійлівці, — це хутір поблизу Борсукова. Ніхто духом не занепає. Шенгерей — Андрій і Василь — усе пригод шукають, Савка Переїденко міну майструє, Шапчина сім'я готова хоч зараз у партизани.

Іван Євдокимович уже не молодий чоловік, з великим життєвим досвідом, не раз битий долею. Він теж змінився, змарнів, втратив живий блиск лукавих очей. В час розмови помітно оживав, усе підкрочував угору обвислі вуса, обережно випитував про мої подальші наміри.

Я виклав йому свою програму. Сказав, що вже маю, хоч і не значні, сили, що думаємо зібрати всіх патріотів та повести рішучу і нещадну війну проти загарбників.

— А зброя? Боєприпаси?

— У ворога. Він буде нашим головним постачальником.

— Харчі? Людей треба годувати?

— Коли наша матінка земля змушена годувати чужинця, то чи не прогодує вона своїх захисників?

Токар помітно молодів, войовниче поблискував красивими карими очима.

— Бери й мене до свого війська. Бабу десь прилаштую, хай посидить у підпіллі. А я трусону старістю, згадаю молодість.

Притиснув товариша до грудей, подякував за підтримку.

— Це я повинен тобі дякувати, — розчулився й Токар.

Згадалося мені моє дитинство, довгі розмови з Токарем про книжки прочитані, наше спільне проживання на квартирі в Острі, коли я вчився в школі, а він головував

у районному комнезамі. Теплою зігріли вони серце, хлопнули ніжною вдячністю до людини, що відіграла чималу роль у моєму формуванні і вихованні.

Умовились, що Токаря покличем до загону тоді, коли виникне необхідність. А поки що він мав посилити виховну роботу серед підпільників, готувати їх до партизанської боротьби, бо мені не тільки Іван Євдокимович буде потрібний у загоні. Як людина військова і дисциплінована, він прийняв те з повним розумінням, пообіцяв виконати наказ.

Івана Євдокимовича змінив Шенгерей Василь Іванович.

Василь Іванович не перебував у активі, не обіймав у селі керівних посад. Просто був собі багатодітний батько і дуже мила та добродісна людина. Любив пісні й чарку, але те не заважало йому чесно трудитися в полі. Дружину свою обоював, у село своє і в Десну був закоханий. Усі борсуківці з ним дружили, півсела доводилося кумами та родичами. Нічого войовничого у Василевій натурі не було.

Непримиренним і лютим його зробила війна. У перших боях його контузило, трапив до «кошари» так званої, ледь не загинув там. Надивився наружи тієї, яку чинили вороги нашим бійцям, випадково вирвався на волю.

— Не почитаюся, ще діти малі, що жінка молода, — ховатись не стану, тихо не сидітиму. Вони мені душу перевернули, гітлеряки, вони мене лютим зробили...

Василь Іванович довго зі мною борювався, радів, як дитина.

— Вони, брат, так просто з нами не розчитаються. Брешуть, падлюки, всіх не переб'ють. Ми їм ще покажемо... — І, відхекавшись, заявив: — Ти ж і мене, той, з рашку не скидай, не дивись, що дітей повна хата, не почитаюся, чим можу, тим і допоможу...

Павло Шапка приходив. Цей лагідний мовчун якимось непомітно виріс у хаті вдови, непомітно сформувався в комсомольця, непомітно одружився з Галею Кожедуб, дівчиною з твердим юначим характером, і так само непомітно підпав під повний її вплив і команду.

— Галя казала, і я кажу, — заявив він, — що ми готові до всього. Коли зараз, то й зараз. Так і Галя сказала, така і в мене думка.

— Готуйтеся, озброюйтесь, скоро покличу, — запевнив я Павла.

В надвечір'я з'явився сам «нан староста».

Це був кремезний, широкоплечий і широколиций чоловік. Відразу помітив, що на нього окупація вплинула мало, видно, старостування все-таки давало свої переваги навіть підпільникові. Не видно було по ньому, щоб голодував, щоб занадто сушили його важкі думи та суперечності.

— Ну, слава богу,— ще здалека гукнув він,— бо вже просто голова макітрилась. Не знав, чим і як допомогти, хотів якось з тієї халепи вирвати.

Хоч сказано те було й щиро, але різонуло вухо своєю невідповідністю до можливостей старости — для чого це самовиправдання? Адже мені неможливо допомогти. Невже він не міг збагнути, що його слова звучать фальшиво?

Пропустив те співчутливе каяття повз вуха. А він поспішно доповідав:

— Робили все, як належить, що можна було зробити в цих умовах. Чим міг — допомагав людям, актив села зберіг. Вгодити всім, конешно, не вгодив, бо декому довелося й на мозоля наступити...

І відразу ж поцікавився, чим може бути корисним.

Дав тим знати, що розуміє — коли я вже тут з'явився, то з'явився не сам і не задля власних інтересів.

— Багато чим,— сказав я.— Заготовляйте хліб і до хліба, зберігайте людей, ждiть нових вказівок.

— Усе зроблю...

Обіцяв долею матері потурбуватися. Дуже побивався, що сталося з нею таке горе.

— Моя хата завжди відкрита,— запевнив на прощання.

Наступний день я провів біля Самійлівки, в лузі. Мій «зелений кабінет» цього разу був обставлений серед розкішних кущів, під крилатими дубами, біля мальовничого озера. Ще, видно, в час косовиці хтось виклав простору халабуду, набив її запашним сіном, утеплів. У цій споруді і отаборив мене Андрій.

Сьогодні на «прийомі» мали побувати самійлівські підпільники. І вони не забарились. Першим підгрібся по озеру до берега Ванько Савон.

Ванькові лише п'ятнадцять, а діло своє він знає. Хлопчина меткий і хитрун природний, невсипущий і невтомний у матері син. Ще тільки день зайнявся, Ванько й риби наловив, і казан закіптюжений у човні привіз, картоплі й цибулі не забув прихопити. Це вже мати його та дядько Федос Стукач постаралися, бо вони знають, що потрібне людині, коли вона опиниться в тихому лузі.

Впоравши човна, Ванько повідомляв, що зараз придуть усі, кому велено. Запитує, що він має робити.

— На посту постойш, щоб чужий хто не заявився.

Розпрощавшись, Андрій збирається додому, йому ще треба потрудитись, бо гвинтівка вередує. Та й Василя Мольченка має стрінути ввечері, бо той знову до Олбина подався.

Не встиг сховатися з очей Андрій, а тут поміж кущів синя сорочка замелькала, Потєбня Дмитро Васильович пробирається.

Ледь привітався, а вже Прокіп Гаган кущі ламає, — цей не любив ходити скрадливо, не обминав нічого, з шумом і тріском пересувався по світу чоловік.

— А, осьдечки вони. Здорові були, хлопці!..

Глянути збоку — тільки вчора розсталися, ні розпитувань, ні співчутливих фраз. Рибу, що її спіймав Ванько, критичним оком оцінюють:

— Хіба ж це риба? Дрібнота.

— Федос, може, вловить.

— А той спіймав...

Федос Стукач теж не забарився, срібним весельцем змахнув раз-вдруге, і вже човник стоїть біля берега, і щука велетенська в траву летить, вигинається луком, зіпає зябрами, б'є хвостом об землю.

— Я ж казав, що Федосові вловиться.

Спочатку вони діловито клопочуться біля юшки. Час від часу відриваються од казана та багаття лише для того, щоб оком навколо кинути, бо Ванько Савон ще малий, на нього надійся, а сам не зівай.

Тільки тоді, коли юшка висьорбалася і казан спорожнів, коли цигарки задиміли на весь луг, Прокіп Гаган починає:

— То що там чувати в світі білому?

Ніби я щойно з неба злетів, а не з фашистського концтабору вирвався. По-їхньому, я мусив знати все, що їх цікавило. Відповідав так, ніби й справді був обізнаний з усім на світі:

— Все йдеться правильно, друзі. Наші б'ються не на смерть, а на життя. Перемога буде за нами!..

— Як там у Йосифа Віссаріоновича здоров'я? — цікавиться Потєбня.

— Живий-здоровий, керує, днів-ночей недосипає.

— Кому-кому, а йому спати ніколи, — згоджуються.

Самійлівські підпільники хоч і живуть у глушині, хоч від усього світу відірвані, а теж не з допуцька, все знають, усе розуміють.

— Газети хоч німецькі, що по-нашому пишуться, проглядаємо. А то, гляди, й свою коли літак кине, правда, то рідко трапляється. Але з німецьких теж видно — не так просто німчурі наступати, все частіше «заломлюються їхні атаки». Біля Сталінграда спіткнулися.

— Хвалилася кума, що вареників наварить...

— Нахвалятися вони вміють.

— Не просто нахваляються. Вони ще мають силу, ще багато крові проллють людської, — кажу авторитетно. — Тож і мусимо допомогти їх швидше розбити.

Потупились мої співбесідники. Задумались, замовкли.

— Допомогти, то воно, конешно, — озивається Стукач Федос. — Воно б і можна, та й треба б... Але ж як?

— Може, в тебе зв'язок який є? — допитливо зиркає Прокіп.

— Поки що немає, — признався, зітхнувши. — Але буде. Та хіба в тому річ?

Безнадійно шукають щось на землі. Мабуть, не те хотіли чути від мене.

— Я починаю, а ви допоможіть, — кажу їм. — З того й розгорнемо добре діло. Не святі ж горшки ліплять.

— Та воно ж так, — зітхає Дмитро Потебня. — Ми не проти. Коли треба, то заставайся. Зимувати якось переховаємо, а там, може, розвидниться.

Мене душить сміх. Сміюся нервово, і сам собі дивуюсь — це перший сміх вихопився з грудей за останні півтора року. Розучився був навіть сміятися по-людському.

— За схованку спасибі, мене вже ховали за мурами та дротом. Зараз мені сила потрібна, та така, щоб земля під окупантами горіла.

Обіцяли допомагати, хоч у войовничість мою, здається, не дуже й повірили.

Ввечері стрілися з Мольченком. Повернувся похнюплений, розчарований. Дівчину таки зустрів, — говорив, умовляв, але не вмовив. Дуже хотілося йому завербувати до загону молоду медичку, а вона лише обіцяла роздобути медикаменти, подавати при потребі, коли кого з нас поцілує ворожа куля, необхідну допомогу. Про вступ до загону обіцяла подумати, бо то не просте діло...

— Запам'ятаємо обіцянку, — посміхнувся я.

— Обійдемося без «медицини»,— глухо кашлянув Василь.

— Прийде, віде не дінеться.

— Більше я до неї не звернуся,— твердо пообіцяв Василь.

І справді, він більше не згадував про горду медичку, без запрошення довелось їй іти в партизани.

Вночі прибув Ігор Валюшкевич. Зайшлося серце, коли побачили одного, без Тимоша.

— Прибуде наступної ночі,— розвіяв тривогу Ігор.

Неквапно розповідав про свої стрічі з остерськими товаришами, а ми з Василем слухали мовчки, і серця наші огортались тривогою й болем. Рожеві надії, що недавно зогрівали, поступово тьмяніли, розвіювались. У душі стало чорно, як серед глухої осінньої ночі.

Хоч і бадьорим голосом повідав Ігор, а ми вже здогадувались, що Анка-кулеметниця не прибуде до нашого загону, бо подалася в свої Літки, і невідомо, коли прийде до Остра. І Реутов Степан нічого певного не сказав, бо, мовляв, ще не до кінця домовились. Семен Пампушко кулемет лагодить, бо не хоче йти без кулемета, а він не піддається, і невідомо, чи піддається ремонту. Не готові йти до лісу і Андрій Красний та Іван Мізько.

— Ви ж знаєте Андрія,— втішав Ігор,— у нього з'явилося десятків різних ідей...

— Та й у Івана Мізька поки що не клеїться. Тилу ніяк не може забезпечити...

Днював Ігор, як і попередні рази, у Грабовського. Той здогадується, що хлопець зв'язаний зі мною, дуже просить влаштувати побачення.

Невтішні вісті приніс нам Ігор. Тільки й усього, що похвалився новим знайомством. У лісі коло Біликів познайомився з хлопчиною, сином лісника Барана. Лісник у армії, а син з матір'ю живе в сторожці. Іншого лісника поставили, то збиткується з родини фронтовика. Сім'я Баранів доводилася мені далекою ріднею, отож можна було встановити ще один потрібний і корисний зв'язок.

Вночі, отримавши від Андрія Шенгеря на озброєння відремонтовану гвинтівку, рушаємо в Опаристе. Там зустрінемо Тимоша та, можливо, і новеньких.

Урочище Опаристе — рай земний. Густий, мішаний ліс, не носічений просіками, наповзав на широке болото, тягнеться від Туманської Гуті до самісінького Остра.

З самого дитинства їздив я в місто повз цей ліс, а що він такий зручний для партизанів, і не здогадувався.

У непролазних нетрях спинилися на денний відпочинок. Скоро й Баранів синок з'явився, впізнав мене, порадів. З сім'єю лісника я познайомився в Косачівці, старий Баран лісникував поблизу в сторожці, а сини до школи, де я директорував, бігали. Старший син в армії. А цей, молодший, жив з матір'ю в Опаристому, бо не мали де жити.

Мишко скаржився, що лісник, який оселився за стіною, не дає життя, прагне весь будинок загарбати.

День пролетів непомітно. А ввечері на узліссі біля хутора Набільське зустріли Тимоша. Він супроводив Андрія Красного і Йвана Мізька.

Андрій теж мій учень. Пам'ятається, хоч старанністю в навчанні не відзначався, але літературу дуже любив. Він мало змінився, тільки вигляд у нього був дуже воїнничий. Зодягнений у стару військову фуфайку, підперезаний німецьким ременем з широкою бляхою, — з неї старанно було спиляно готичні карлючки, що закликали німецького бога в спільники фашистському вояці. На тій ременяці висіли рядочком зелені гранати, плечі перехрещувались стрічкою з патронами, за плечима по-мисливському, дулом донизу, висів карабін, а біля лівого боку метлявся невеликий солдатський заступ. Андрій не вищий зростом за Ігоря й Тимоша, так само в своєму одязі скидається на кумеднуватого ведмедика, чимось схожий на бравого солдата Швейка.

— То що там, Андрію, вирішили Низ і Евріал? — запитую в свого учня, пам'ятаючи його посилену зацікавленість «Енеїдою» Котляревського.

— «Де общее добро в упадку, забудь отца, забудь і матку, лети повинність ісправлять», — охоче продекламував Андрій, надаючи своєму голосові безпечності й комізму.

— А пан староста якої думки з цього приводу?

— Радий безмежно. Ось і довідочка.

У Старогородці старостував такий собі від природи не злий чоловік, що за всіх ситуацій у першу чергу дбав про власну вигоду і спокій. Дружина небезпідставно не спустила з нього ока, ревнувала до всіх сусідок та вдовиць. Андрій з Тимошем тримали руку старости, не без умислу підливали масла у вогонь. Зловлять, бувало, в старо-

стиному курнику квочку, м'ясце любенько з'їдять, а пір'ячко розтрусять на городі у старостиної полюбовниці. По тижню, бувало, лаялась старостиха з суперницею. Не знаючи, де подітись, староста ховався в хаті третьої привітниці, думаючи, що уникне халепи. Але траплялось кожного разу так, що хтось підсував старостисі через щілину в сінях папірця, який і словіщав місцеперебування «пана старости». Безцеремонно на очах усього кутка видобувала хоробра жінка «з неволі» свого зрадливого чоловіка. Староста хоч і здогадувався, хто йому чинить таку капость, але за руку спіймати не міг. Отож з радістю відпустив і Тимоша, і Андрія, ще й переконавав усіх у селі, що ті лайдаки подалися якщо не в саму Німеччину, то кудись на заробітки. А сам мало не танцював од щастя.

Івана Мізька я бачив уперше. Це вже був цілком сформований юнак, високий, майже мольченківського росту, худючий, аж чорвий, зодягнений у довгий теплий піджак, взутий у великі, вже не нові чоботи. Кудлата бараняча шапка підкреслювала худину та нужденність на обличчі, скидався він на молодого гайдамаку з відомої ілюстрації до поеми Шевченка. Озброєний скупіше від Андрія, але гвинтівка доладно лежала за плечима, і торбинка біля боку була туго напхана найнеобхіднішим скарбом.

— А ти, Іване, як вибрався?

— Тарашкевич виручив. Справку написав, що легені хворі, що лікуватись у Києві мушу. То оце й виїхав...

Голос у Мізька хрипкуватий, застуджений, глухий.

Голубе мій, Іване Петровичу незабутній! Ти був переконаний, що старий лікар тебе просто пожалів, приписав хворобу, якої в тебе не було. На жаль, такий досвідчений лікар, як Костянтин Гнатович Тарашкевич, помилявся рідко. Нелегке партизанське життя, цілковита неухвага до власної особи, невимоглива натура твоя поступово зробили своє. Невдовзі після визволення Остерщини від окупантів помер Іван Мізько від туберкульозу, який підкосив його нещадно і підступно.

Ігор Валюшкевич торжествував:

— На п'ятдесят процентів вирости за три дні. Коли так піде й далі...

Увечері ми наблизились до лісової сторожки. В лісниковій хаті світилося. Правда, двері були на засувці.

— Хто? — чуємо суворий голос.

— Поліція.

Пррвітно розчинилися двері, господар вітав медоточивою усмішкою, гостинно запрошував до хати. Ми з Василем входимо, а хлопці лишаються на посту.

У хаті ясно світить лампа, коло печі порасться розчервоніла тлуста молодиця, біля порога — щупленька бабуся з підлітком.

— Не вмирала, панове, ваша теща,— радіє лісник,— на вечерю нагодилися.

— Ну що ж, вечеря нікому не вадила. От тільки не знаємо, що оце за люди біля порога гнуться.

— Порубники. Забралися до лісу, дрова крали. От тепер хай і покукають, а завтра в поліцію одкомандирую...

Бабуся, видно, вже не вперше впала на сухі коліна, почала божкати та хникати, а хлопчик мовчазно блимав спідлоба.

Я пообіцяв, що заберемо крадіїв з собою. Тоді лісник завагався, почав просити:

— Та вже хай... Я вже з ними сам... Вони вперше.

— Вперше? Тоді для чого людей маринувати? Хай собі йдуть додому.

Лісник радо з тим погодився, крикнув на «крадіїв», щоб дякували «панам поліцаям» за ласку та й забиралися під три чорти. «Порубники» так пораділи, що забули й подякувати, прожогом кинулися з хати. А Василь їх провів з двору, щоб хлопці там не затримали.

Лісничиха подавала вечерю.

— Партизани в тебе бувають? — допитуюсь у лісника.

— Бог милував.

— За стіною хто живе?

— Та одні тут... Сторонні. Лісник дововнений, в армії десь, а жінка з сином сидить. Синочок такий, що всього можна ждати...

— З партизанами водиться?

— Партизанів, хвалити бога, не чути, але цих треба б видворити. Бо всяке може бути...

До хати вступають хлопці. Ігор з Іваном, а з ними й Андрій просувається. Тимофій на варті. Як зиркнув лісник на Андрія, так і руки затремтіли, і губа нижня впала. Не стрічав він поліцаїв у такій оздобі. Натрони в металевій кулеметній стрічці — то атрибут партизанів громадянської війни.

Лісничиха на те уваги не звернула, до столу кличе, на чоловіка гримає:

— Чому стоїш, як одоробло, запрошуй, частуй, бо ж люди з дороги, виголодались.

Вечеряли мовчки. Ми їй справді зголодніли, закидали, мов за спину. Лісничиха ж варити вміла, частувала щедро, видно, мала з чого готувати. Хазяїну було не до вечері.

Подякувавши за частування господині, я попередив лісника:

— Домовимось, пане лісник, що ми у вас не бували. Попросіть гарненько сусідів, щоб вас не видали, бо самі знаєте, що буває за зв'язок з партизанами. Та зарубайте собі на носі, що людей радянських треба шанувати. Приїде хто по дрова — не женіть, а допоможіть саночки навантажити, бо вони своє беруть. Не крадії вони, а господарі. Крадії — це фашисти. От їм і не давайте, хай до чортової матері йдуть за деревиною. І взагалі дійте так, щоб нам zostались і надалі друзями, бо ми час від часу навідуватимемось...

Другого дня лісника мов корова язиком злизала, бо родом був з іншого району.

10.

Адам зустрів нас холодним прижмуром очей — він з характером, цей білявий атлет.

— Без дисципліни й порядку, товариші, в нас діло не піде.

Справді-бо, ми обіцяли повернутись вчасно, але спізились на кілька днів.

— Ми тут не знали вже що й думати... Совість треба ж мати!

Заперечувати нічим — слово партизана повинне бути залізним.

Інцидент швидко був вичерпаний. Біля веселого багаття почалася жвава розмова — Адам не міг не радіти з наших успіхів, бо ж пішло нас четверо, а повернулася ціла армія, та ще й озброєна до зубів.

Нам дошкуляло тепер інше. З низьких осінніх хмар спочатку посіялася густа мжичка. Згодом вона переросла в холодний дощ, який не припинявся ні на хвилину. Ми сиділи біля вогнища мокрі, як кури, мокротеча діймала до кісток. Вогонь курився, дрова не хотіли горіти, дим виїдав очі, становище ставало нестерпне.

У моїх хлоп'ят явло підупав настрої.

— Треба шукати притулку, — сказав я.

Адам пригадав, що поблизу пустує лісова сторожка Сітина. Тут по остерських лісах чимало цих сторожок. Звуться вони або так, як урочище — Сітина, Скварова, Висока Піч, Червона Казарма, Опаристе, Меч, Песоцьке, або по імені лісників, що довголітньою працею здобули честі на назву сторожки — Винникова, Баранова та інші. Заселені й порожні, вони довгий час були нашим надійним і привітним домом.

Сітина зустріла нас байдуже, глипнула сліпими очима вікон, бо хтось не лише шибки, а й рами повитягав. Пусткою тхнуло і в хаті, і в сінях, і в комірчині. Тулилася в кінці галяви до старого лісу, біля зарослого осокою неглибокого озера з жовтою водою, мокла під дощукільним осіннім дощем.

Кинуте людьми, богом забуте це запліснявіле від холоду й вологи житло стало для нас притулком, бо під дахом значно затишніше і приємніше, ніж просто неба. В усе порожнє і мертве людина швидко вдихає життя — в один мент вже запалахкотіло в печі, бо дров у лісі вистачає, вікна позабивали дошками та утеплюли кулями, березовим віником підмели підлогу, очистили від битого скла і крейдяної потерті, зліпили незграбний стіл, а полик біля печі зберігся, бо збитий міцно, розвалити його неможливо. З радістю, зосереджено трудилися хлопці, ніби оселяємось тут назавжди.

Осінь негода за день чи за два не влягається, — крутиг довго, аж поки набридне. Прив'язала вона нас до сторожки. Ми рвалися до діла, а доводилося сидіти в лісовій пустці, в суворому пралісі на голодному раціоні.

Засумували хлопці, не знаходили собі діла. Андрій хоч спав непробудно, а інші то снували по хаті, то жартували, то перегиркувались незлобиво.

На наше щастя, біля сторожки виявилось картопляне поле, рите й перерите людьми та дикою свицотою. Але й нам теж щастило роздобути якийсь десяток бульб на прожиток.

Запам'яталася партизанська каша, зварена в Сітиній. Варили на повітрі, під захистом густої крони дуба, бо хоч у печі й топилося, але відро, в якому готували їжу, не пролазило у пічні челюсті. Та й, крім того, каша, зварена на повітрі, смачніша від тієї, що з печі.

То була знаменита каша. Набрали з озера рудої води, кинули у відро картоплю. Картоплі обмалъ, а води бага-

то, — мнухи не вийде, на суп наклъовується. Почали тоді хлопці вивертати кишені, копирсатись у торбинах, — здобували все, що завалалося. І таки ж назбирали: у когось знайшовся шмат сала, Андрій носив з собою для чогось вузлик маку, у Івана завалалося пшоно, Адамові мати поклала кусень м'яса печеного. Знайшлися і сіль, і цибулі зо дві головки, кілька зубочків часнику — все те збереглося лише тому, що вже який день не мали ні шматка хліба.

Довго варилася та партизанська каша, в яку ввійшло аж одинадцять компонентів, бо ще й опеньків зібрали в лісі з десятків. Вкипіла так, що все розімліло, перетворившись у якесь непевного кольору запашне місиво. Густою видалася та каша, ложкою не помішаєш.

Накинулися на їжу дружко, їли, поспішаючи один перед одним, підхвалювали кашу-новотвір.

— Оце так каша! В житті не їв такої.

— А як вона зветься?

—...Неповерниложкою...

Аж ложки поклали на якусь хвилину. Так смішно всім стало.

І ввійшла в наш партизанський побут та назва. Вже пізніше, з чого б не готували кашу, хай хоч і з самої води та двох-трьох бульбин, без сала і навіть без солі, а все одно партизани-ветерани казали:

— Рідка, несмачна цього разу паша «неповерниложкою». От у Сітиній була каша, так каша.

Я на дощ не зважав. Вдягнувся у офіцерську шинелю, солдатські чоботи подарував мені Василь Шенгерей. Безстрашно блукав по лісу, патрулював і приглядався до неходжених стежок та доріг, — ліси я ці мусив знати, як свою кишеню.

У лісі порожньо, тихо. Тільки дощ шумить, та ще краплини, зриваючись з гілок, дзвінко падають на пісок; сойки час від часу перегукуються дико, та дятел нудно вистукує в хащах. Хоч голий бігай по лісу, ніхто тобі не стріветься.

Повернувшись з чергового походу, застав таку картину: порозсідалися хлопці хто де, розібрали хто пістоль, хто гвинтівку, зброю чистять, нашмаровують сукнянками.

— Що ж це робиться, хлопці?

Видивилися з подивом, нічого не розуміють.

— А коли б німці наскочили?

Переглянулись, опустили винувато очі, тнуть зброю. Я розходився не на жарт, сердився не так на них, як на самого себе.

— Якщо вже зібралися, товариші, якщо задумали партизанити, то повинні бути партизанами, а не мисливцями. З таким порядком і дисципліною нас вистачить до першої сутички з ворогом. А проти нас скоро підуть не одним десятком і не з самими гвинтівками.

Поспішно складають затвори, приводять до бойового порядку зброю. Зрозуміли мою тривогу.

— Так ми ж нічого, — виправдовується Андрій. — Ми ж тільки іржавинки змили, бо ж капає...

Я поставив питання ребром:

— Нас уже семеро в загоні. Повинні мати командування і встановити залізну дисципліну.

— Та хіба ж не ви у нас командир?

— Командира треба зараз обрати, і його накази мусять бути для всіх законом.

Підтвердили той факт, що склався сам по собі. Обрали мене командиром без дебатів, не вагаючись. Я подякував за довір'я і попередив:

— Тепер не ображайтесь, коли з кимось доведеться зайти в конфлікт.

Посміхаються, згодні.

На комісара загону я запропонував Мольченка. Вася недовірливо зиркнув на мене, глухо кашлянув. Я зрозумів: його і налякала, і схвилювала ця несподіванка. Не встиг і заперечити, як був одностайно обраний у комісари. Трохи оговтавшись та повіривши в таке підвищення, веселим оком обвів хлопців, зі смішком у голосі сказав:

— Тож глядіть у мене...

Хилюлося на вечір. Над лісом прудко бігли холодні олов'яні хмари, прицільно били згори дрібним дощем. І, видно, тому дощу вже не буде кінця.

— Готуватись до походу! — наказую владно, по-військовому.

Заспішили, завовтузились, радо поближують очима — хоч і сухо в сторожці, а засумували хлопці за ці два-три дні. Охоче прийняли на власні плечі тягар партизанської дисципліни.

— Наглядай, Адаме, за нашою хатою, скоро повернемось.

Вишикувавшись у звичному порядку, виходимо з подвір'я. Перетинаємо галяву, втягуємось у похмурий пра-

ліс. Лісова сторожка на очах сумнішає, не хочеться їй зоставатись пустою. Одинока постать Адамова бовванів на порозі, а потім і вона розтає в сутінках.

Було вже за північ, коли ми наблизились до людського житла. Дзявулкий песик подав здалеку голос. Греблюю наближаємось до лісової сторожки з красивою і звучною назвою Меч.

Того разу я так і не роздивився на ту сторожку, бо темрява була по-осінньому непроглядна. Впало в око лише нескінченне болото, по якому пролягла багниста гребля, кущі, присадкуваті хати, якісь прибудови, крилаті сосни, кучмуваті дуби.

У вікні блиснув вогник, ми ступили на подвір'я. «Об'єкт» здався нам без бою, бо єдиний захисник — білолобий песик, збагнувши, яка сила наступає на його фортецю, завчасно капітулював, забився під комору, не подавав і писку. Нас радо зустріла лісничиха, землячка комісарова, гостинно запросила до теплої хати. Відкалась, що чоловіка занесло до села, а то й він би порадувався таким гостям. Не встигли зняти з плечей паруючий одяг, а вже на столі з'явилися квашені огірки та капуста, дебелими скибками накрайний хліб. Під комином весело палахкотіли смолянисті скіпки, шкварчало щось таке запашне, що аж животи вивертало хлопцям. Опісля «неповерниложкою» таке частування було і вчасне, і вишукане.

Я був задоволений не так частуванням, як ласкавою мовою господині:

— Заходьте ж, заходьте до нас. Мій же буде радий, аякже, щоб своїм людям та не радіти, та не допомогти. Завжди і всім поділимось.

Відпочили і знову в похід. Прямуюмо до лісової сторожки Скварової, бо Жабинець Олександр казав, що лісникає тут Степанець Павло, мій давній знайомець. Скварова поблизу Косачівки, а мені необхідно було зв'язатися з Яковом Олександровичем Оліфером.

Опісля сніданку прибули в Скварову. Вона так само, як і Сітина, тулиться до могутнього лісу, тільки з одного боку до неї підступає широке поле з густими сосновими та березовими перелісками.

І тут нас зустріла лісничиха. Але що то була за лісничиха! Звати її Галею, родом вона з Нового Завода. Побралися з Павлом ще тоді, коли я вчителював у Косачівці. Було ж їй в той час років п'ятнадцять, але вигнало

дівчину на голову чи на дві вище за Павла, була тонсенька, гнучка, як лозинка. Чорнявенька, привітна, видавалася справжньою лісовою мавкою. Оскільки росла сиріткою, то її радо випхали у заміжжя, віддали за Павла Степанця, парубка непоказного, худорлявого, але зате меткого і хазяйновитого. Всі косачівські парубки заздрили щасливцю. Більш досвідчені пророкували:

— От підросте ця Галя та сили набереться, то й за пояс заткне цього Степанця.

З Галею ми не бачилися багато років. Коли ж оце її уздрів, то відразу пригадалися ті пророкування. О, це вже було не те гнучке, височенне дівчисько. Переродилась Галя в могутню українську молодицю, чорняву, веселооку. Коли згодом з'явився Павло, то він і справді вертівся біля неї миршавим хлопчиком, ледь до плеча дотягувався.

Галя разом із своєю хирлявою діворою, черідкою довгошиїх хлопчиків, схожих на Павла, радо зустріла гостей. Не гаючись, заходилася варити картоплю. Та все незлобно полаювала Павла, що десь барився, хоч давно має повернутись і принести чогось скромненького до картоплі.

— А де це ви поділи Кіма? — поцікавилась Галя.

З подивом зиркнув я на молодицю, почувши те дивне запитання. В Косачівці я носив на відлозі значок КІМ,— видно, запам'ятала те Галя. Нічого їй не відповів. А тут і Павло нагодився, таки ж приніс щось їстівне для своїх галасливих дітей. Вже й не пам'ятаю — чи то лупленого кроля, чи зайця, чи, може, якогось іншого звіра.

З того дня й стали Степанці — Галя й Павло з усією своєю голодною дитлашнею — нашими надійними спільниками, незамінними розвідниками й зв'язковими. Ніби рідню стала ця сім'я партизанська, як до дому рідного заходили в лісникову хату месники.

За роки, відколи ми бачилися востаннє із Степанцем, Павло помітно постарішав, охляв, перші зморшки лягли йому на сухорляве обличчя. Нелегко йому жилося в дикому лісі без будь-якого утримання, з великою сім'єю. Але Степанці — і великі, й малеча — були тверді оптимісти.

— Не страшно вам у лісі? — питаю.

— В селі тепер страшніше. Тут коли що, то в петрі можна чкурнути. А в селі де сховаєшся?

— З чого ж ви живете?

— Жити можна. Картоплі он трохи зібрали. А в лісі й зайці бігають, і веприки. А то ще козу яку вловлю або борсучка викопаю.

— Не завжди в хаті свято, а жити можна,— сміється Галя.

Судячи по маслакуватих, тонкошіїх, головатих хлопчачах, не скажеш, що в цій хаті часто буває свято.

— Іноді й по тижню на картоплі та капуста сидимо,— хвалиться Павло.— Але ми звичні...

— Вони в мене такі: коли бачать, що в хаті порожньо, то й не просять... Уштиві діти в мене, виховані,— гордиться своєю зграйкою Галя.

Уштивці мовчки, світячи голодними оченятами, сповзають з печі, ждуть, поки їм дадуть картопельки з печеним зайцем. «Виховані» діти...

Павло повторив Галине запитання:

— А чому ж Кім не з'явився?

— Який КІМ? — насторожився я.

Павло зам'явся. Перезирнулися з Галею. Я помітив, що Галя суворо й застережно звела до купи густі чорні брови.

— А ви хіба... хіба його не знаєте?

— Хто він?

Павло винувато втупив очі в підлогу, заметушився,— він чоловік трохи метушливий,— шукав чи то ножа, чи сокири.

— Павле, ти щось приховуєш?

— Я? Нічогосінько. Хай хоч і Галя скаже. То заходили якось хлопці... Казали, ніби Кім у них командує... Не пам'ятаєш, Галю, як вони себе звали, парашутистами, чи що?

В мене скалатнулося, а потім упало серце.

— Давно це було?

— Давненько... З півроку чи, може, менше. Не пам'ятаєш, Галю?

Галя не пам'ятала. Були якісь люди, а коли,— хіба їй до того діло? Мало кого носить по лісах, а їхня хата всім вітрам відкрита. Може, парашутисти, а може, ще хто... Розбереш тепер...

Отже, можна було не хвилюватись. Справді, радіти нічого — могли й парашутисти пройти лісами, а може, й поліцаї перевдягнені шастали. На провокаторів тепер ясно.

Осіній день короткий, не встигли переобідати — вже сутеніє. Хлопці zostалися в Скваровій, а я з Павлом та

котримсь із старогородців подалися в Косачівку. Тут недалеко — сім-вісім кілометрів. Трохи лісом, трохи полем — пезчуєшся, як у село трапиш.

Павло Степанець веде не дорогою, навіть не стежками, він простує по найпрямішій — ще й не обляглося село до сну, а ми вже приступили до крайньої хати Кирила Мирка. Лизавета Кирилівна працювала в школі прибиранницею, я був у сім'ї Мирків своєю людиною.

І цього разу зустріли, наче сина, — не знали, як вітати, чим частувати. Лизавету вигнали в Німеччину, хтось із сім'ї покликав Якова Оліфера. Степанець побіг до своїх родичів.

Яків Олександрович хоч і постарів і схуд на лиці, але все одно zostався тим же, що й був. Правда, в густих чорпих вусах, що по-шевченківському звисали донизу, погустішало сивини. Але очі поблискували так само молододі й задерикуватоді. Духом голова не впав і не сидів склавши руки. В Косачівці діяла хоч невелика, але надійна патріотична група, до якої входили Жабинець Омелько, Аркадій Корольов та ще з десяток хлопців і дівчат. Тримали тісний зв'язок з остерським підпіллям.

Белів Якову Олександровичу розвідати про стан косачівської поліції, стежити за кожним кроком поліцаїв. Попросив зв'язатися з Гнатом Горілим, керівником підпілля в Новому Глибові, та взнати, хто є з наших людей у Сорокошичах, Старому Глибові й Тужарі.

Поки говорили з Оліфером, повернувся Павло, — приніс баранячу тушку на плечах. Видно, подільчива була в нього рідня. Ми не барилися, рушили назад. На світанку були в Скваровій.

До Сітиної, на Адамово вдоволення, прийшли у точно визначений час. Партизани навчалися дотримувати слова.

Після набридливих осінніх дощів упали відчутні приморозки. Земля стужавіла, небо вияснилось, зблякло.

Настрій у всіх був піднесений і бойовий.

11.

Чвертьвіковий ювілей Великого Жовтня ми стрічали, як і належить радянським людям.

Нас було небагато. Брати Мольченки — Василь і Адам, Тимофій Гончар та Ігор Валюшкевич, Андрій Красний і Мізько Іван. Мені двадцять вісім, я серед них найстар-

ший віком, майже дід. А решта — юпі пагінці. Лише Адамові та Івану Мізьку по двадцять з гаком.

Вони всі різні. І зовні, і за характером, у них несхожі звички й уподобання, але всіх об'єднує одна мета. Вони однаково сповнені ненависті до ворога, однаково готові битись, нищити фашистських зайд до переможного кінця.

Серед попелу дотлівають обвуглені поліна. Потріскують мокрі гілки. Шкварчить на шпичаках поживкле від часу сало. Ліниво обідаємо запліснявілими сухарями і радимо раду.

— Це б пальнути задля такого свята, — каже Адам.

Адам — людина войовнича. Широколиций, лобастий, міцно збудований, гострозорий, з колючим поглядом, він завжди зосереджений і невдоволений. Уже встиг повоювати, зазнав усіх злигоднів, які уготовані солдату: бої, поранення, оточення, полон. Пережив голод і тортури в дарницькому концтаборі, вирвався на волю, прибився до рідного дому. В концтаборі та на війні згубив колишню посмішку, набув сувору зморшку у міжбрів'ї і жадобу до помсти.

Пальнути в нас поки що нічим. На весь загін кілька гвинтівок, чотири пістолі, дев'ять гранат. Ми поки що міцні перспективою, своїм майбутнім. Скоро в нас буде і зброя, будуть і люди, буде і кара на фашистів.

Взрів великий задум, — він став мрією всіх моїх побратимів. Нас поки що біля цієї ватри небагато, але за нами вже зараз стоїть чимала сила. В більшості сіл району, в самому райцентрі в глибокому підпіллі діють наші спільники, діють обережно, непомітно, але згідно з нашим планом. Вони є нашою підпорою і резервом. Підпільні організації ростуть, виникають там, де не існували до цього, в них готуються кадри для загону, збирається для нас усе необхідне.

— Розійдемося по селах, зберемо підпільників, з ними й відзначимо славу дату, — подаю раду.

Сподобалась усім ця думка. Василь Мольченко — наш комісар — відразу оцінив пропозицію.

— Правильно, треба в людей будити свідомість, агітувати треба людей.

В надвечір'я ми розійшлися по селах. «Пішли в народ», — як сказав Ігор Валюшкевич.

Я прибув у своє рідне село. Мій Борсуків — село невеличке, навіть не село, а хутір. Він так і звався донедавна. Це вже тільки тоді, коли в одну Борсуківську сільраду

об'єднали хутори Самійлівку, Сербівку, Лепехівку та Борсуків, то вже це разом і назвали селом. Але назва нічого не змінила: як розділялися хутори та кутки долинами й видолинками раніше, так розділяються і тепер, як копошилися качки та свині в тих видолинках, переповнених багном та лепехою, так копошаться й досі, як купчилися навколо долин лозові кущі та вільшані зарості колись, так чорпюють і сьогодні. За селом ліси й переліски, деснянські луки, озера і заплави. Неймовірно красиві наші поліські краї.

Мої земляки — люди тихі, спокійні, працьовиті, співучі і добрі серцями. Війна — не їхня стихія. Вони закохали у весілля та свята, в пісні і рибальство, в жнива та косовицю, в тихі розмови під вербами. Тепер жили мов приголомшені, чоловіки та молодь майже зникли з хуторів, розтанули в невідомості: а чи то вони живі, чи воюють, а чи в неволі десь гинуть фашистській, а чи вже й у живих немає?

Глянеш збоку — смирне, змертвіле село. Але то тільки так здається.

На святкування 25-ї річниці Жовтня зібралися за селом, у густому осичняку, — хоч, правда, й небагато, але всі надійні люди.

Скликав на свято підпільників Андрій Шенгерей.

Андрій Степанович — мій одноліток і однокашник, як говориться в народі, бо росли ми разом, разом навчалися в школі, підлітками ганяли по луках, а парубчачками жирували на колодах, ловили рибу в лузі і читали Шевченка, грали в самодіяльному драматичному гуртку і мріяли про неповторно красиву майбутність.

Війна все те перекреслила, вибила з голови. Але і в дні лихоліття Андрій зостався моїм однодумцем, вірним помічником і товаришем.

Незвичайна і дивна людина цей Андрій. У шкільні роки відзначався неабиякою обдарованістю. Музикантом був найпершим і художником таким, що малював, мов виколупував з ока; співав голосисто і красиво, пісень знав багато нечуваних і вірші декламував напам'ять. Усе вмів і все знав Андрій.

Це все висунуло його на володаря дум борсуківської молоді, — став він заводієм у всіх новітніх починаннях, авторитетом навіть у сільської інтелігенції. Оскільки інтелігенції було мало, а серед неї лише одна вчителька — дівчина, то вона й стала дружиною Андрія Шенгерей.

Невдовзі, в тридцять третьому чи четвертому, і синок у них народився. Андрій дав йому нечуване в наших краях ім'я — Адольф.

Якось під час зустрічі, — ми з ним бачилися рідко, бо я працював у іншому селі, — я висловив з цього приводу свій подив. Андрій не розгубився:

— Плювать мені на Адольфа німецького, а мій хай живе.

Шенгерейв Адольф спокійно собі жив та ріс під наглядом дідуся і бабусі.

Чим менше дітей ніжити, тим розумніші ростимуть, — виробив для себе педагогічний принцип Андрій та й переселився з села до райцентру, надавши повну можливість своєму Адольфові самостійно набиратися розуму.

Згадав Андрій про синка лише тоді, коли в районі утвердилась окупаційна влада. Взяв його за рученя та й припровадив перед очі німецького коменданта.

— Замівіть, пане, ім'я моєму парубку, — попросив.

Довго не могли доскіпатися, з якою саме просьбою звертається цей дивак. А розкумекавши — розлютилися. На погане повернулася справа.

— Ображати фюрера! Капут обом! — показав на горлянку комендант.

— Тільки тоді зрозумів, що переборщив, почав викручуватись. Паночки, кажу, розберіться ж по суті. Придивіться, кажу, до нього, яке-то воно сопливе. То хіба ж до лица йому... ім'я нашого благодійника і визволителя? Полопотіли щось, погелгбтіли, може, з півгодини іржали, як жеребці, потім комендант затупав ногами, крикнув «век». А перекладач велів зникнути з-перед очей та й більше не називати хлопчика Адольфом. Повісити обіцяли, коли не послухаюсь. То зараз сина Толиком називаю, хай він скажеться, той Адольф, імення тільки зіпсував дитині...

Розповідав мені про свою пригоду, а сам хоч би посміхнувся.

— Ти що, Андрію? Десяту клепку загубив? Чого тебе понесло до коменданта?

— А чим йому, паскуді, дошкулити? — зітхнув Шенгерей.

Моїм спільником він став відразу і без вагань. Сам напросився — доручай що завгодно. Щоправда, такому, як Андрій, багато не доручиш — може перестаратися...

У густому осичняку весело палахкотіло вогнище. Вогнище в той час стало символом партизанської боротьби.

То було єдине джерело тепла і радості. Як можна обійтись без нього, коли з півночі важко повзуть сірі хмари, а вітер дме холодний і пронизливий, проймає тебе до кісток?

Андрій старанно і діловито підкладав у вогонь сухі гіллячки, такі, щоб горіли жарко, а диму не давали. І сміявся самими очима, трохи червонуватими не від диму, а від природи. Скільки й пам'ятаю, в нього було запалення повік.

Навколо вогнища тупцювалися або мовчки сиділи на купках хмизу та в'язках сіна люди. Тут був Павло Шапка зі своєю дружиною Ганною — обоє комсомольці. Брат Ганни — Гриша Кожедуб — офіцер і комуніст. Вони приїхали з Лепехівки підводою ніби в діброву по дрова. Накладали на віз сякого-такого ломаччя, — хай здається стрічним, що по ділу люди їздили в ліс, не так собі. Шенгерей Василь з сокирою за пояском прибіг, — може, деревину на полозки вирубає — зима ж іде! — або ще що. Запеклі вудильники дядько Панас Самсонович Збанацький та Іван Євдокимович Токар з вудками до озера пробирались — тому ніхто не подивується, вони і взимку рибалять. Зграйка дівчат прибігла в діброву з кошиками — адже ще не пізно пошукати опеньок.

Весело палахкотить багаття, в усі боки вигинається золоте полум'я. Гріють при ньому хто руки, а хто очі — глибока осінь прийшла з країв північних, зима вже непомітно підкрадалася. І запитливо подивлялись на мене, з повагою і ніби острахом косували на моє озброєння: пістоль біля боку і гранати, патронташ з набоями і гвинтівка з витертим ложем.

Папус мовчання. Ні, не звикли ми так відзначати Жовтневі річниці. В усі попередні роки у ці дні все вирувало, навіть у нашому Борсукові з ранку до півдня ходили школярі та молодь по вулицях, носили червоні полотнища, горіали весело, співали невтомно. Потім — мітинг. Виступали оратори. Від усіх організацій. Від сільради і колгоспу, школи й кооперації, комнезаму й комсомолу, товариства мисливців, рибалок та навіть пожежників. І безумовно ж — від піонерів та неорганізованих дітлахів. Я, пам'ятається, вітав односельців чи то з восьмою чи дев'ятою річницею. Підняв мене на руки Іван Євдокимович Токар, — він як єдиний комуніст був у керівництві, — поставив на трибуну. А я закрячав не своїм голосом:

— Від імені школярів та неорганізованої дітвори вітаю вас з шостою річницею Жовтня...

Добродушно засміялися: сплутав оратор річницю. Зате промову виголосив сміливо й дзвінко.

Цього разу Іван Євдокимович не відкривав нашого мітингу. Ніхто нікому не надавав слова. Окинувши присутніх зором, я почав виступ. Хоч і сам не знав, що робиться в світі, але впевнено розповідав про те, як святкують 25-ту річницю Жовтня Радянська Вітчизна і наші друзі в усьому світі. Переконаливо і гаряче говорив не про те, що було мені відомо, а викладав свої задушевні бажання. Розповідав про героїчну боротьбу Радянської Армії на всіх фронтах, про небачений героїзм сталінградців. І головне, як з'ясувалося вже пізніше, мої припущення були недалеко від істини.

— Весь радянський народ, все прогресивне людство, — переконував я, — святкують цю річницю з особливим почуттям, бо це не звичайні роковини, а 25-ті, ювілейні, бо сповнилась Радянській владі перша чверть віку.

Мабуть, той факт, що Жовтневій революції виповнилося чверть віку, хвилював усіх, набрав особливого змісту. Це було не просто свято, а свято-ювілей. Ще в минулому році фашисти на весь світ заявили, що 7 листопада вступлять у Москву, Гітлер виїде на білій коняці на Красну площу, опісля чого і площа та, і сама Москва будуть стерті з лиця землі. Хвальки застряли на Волзі. А Москва як стояла, так і стоїть сьогодні, радянський народ відзначає славний ювілей.

То був вирішальний час для нашої Вітчизни. Бої на Волзі, про які щоденно трубили фашисти, були запеклі й безкомпромісні. Фашисти кричали, що Сталінграду вже недовго жити. Але мені хотілося, щоб ворог був розбитий, я вірив, що Сталінград вистоїть. І тому з усією силою ораторського хисту, якщо він у мене був, гаряче переконував своїх слухачів: Сталінград вистоїть, ворог буде розбитий і на Волзі так само, як був розбитий минулої зими під Москвою.

Слухали, тамуючи віддих. По очах бачив — вірять кожному слову. Та чому ж мали не вірити, коли зібраних тут мої однодумці, люди, що так само, як і я, прагнули помсти, перемоги над ворогом.

— Недалекий час, коли почуємо гуркіт гармат, коли до нас долине відгомін великого бою, який буде останнім

для ненависних загарбників. Скоро наша рідна Україна буде вільна,— патетично переконував своїх земляків.

І саме в цей час сталося диво. Неймовірне й незбагненне. Я спинився на півслові. Нашорошили вуха, повернули обличчя на північний захід мої слухачі. Мов по команді, звелися на ноги. З півночі, як і раніш, мчали свинцеві хмари, вітер дув холодний, стругав у очі, витискав слезою. І доносив відгук далекого бою.

Ранні сутінки підкрадалися на галявину. Потріскувало гілля в багатті. А ми забули про все, ніби трапили в казковий світ. Коли б сніг посипався, коли б грім ударив чи ніч упала за одну хвилину, ми б з того не так здивувались, не були б такі вражені. Те могло бути. Але звідкіля долинула до нас оця фронтowa мелодія, як могла долетіти в той час, коли саме про неї було згадано в промові?

Прислухалися, заглядали допитливо одне одному в очі. Сумніву не було — десь на захід від Чернігова, можливо, біля Любеча або поблизу Неданчич, кипів бій. Найсправжнісінький фронтвий бій. У цьому ніхто не міг помилитись, ми знали, що таке бій.

Хто там воював? Прорвалися радянські воїни? А чи партизани?

До мене підійшов Іван Євдокимович Токар. Він фронтвик імперіалістичної, партизан громадянської. Разом з Марком Василенком в остерських лісах бив у свій час кайзерівців та гетьманців.

— Фронт,— переконує він. І войовниче обома руками закручує чапаєвські вуса.

— Хай живе двадцять п'ята річниця Жовтня! — мов на мітингу кидає гасла Андрій Шенгерей. — Хай на всіх фронтах Радянська Армія перемагає фашистську наволоч!

Він не може встояти на місці. Дзюгою вертиться навколо згасаючого багаття, виляскує звучно долонями по халявах, закаблуками вмпає промерзлу землю. Його червонуваті очі не вміщають сміху й радості.

Я збираюсь у дорогу. Мені треба бути негайно за Деспою, біля нашої сторожки. Не сумніваюсь — усі партизани ще цієї ночі злетяться до гурту.

— А доповідь? — схаменувся Андрій.

Йому та й усім іншим хотілося ще щось почути від мене. Та було не до промов.

— Іншим разом...

— Коли ж? — не відступає Андрій.

Невпевнено махнув рукою.

— Товариші! — урочисто оголошує Шенгерей. — Урочисті збори відкладаються до наступного року.

Посміхнулися. Хтось засміявся дзвінко. Наспів процаємось і розходимось урізнобіч. У вечірній темряві поблискує вогник. Швидко й він погасає серед дерев.

Тієї ночі ми зібралися біля Старої Гути.

Стара Гута, або ще Староморовська Гута, — лісове село, закрите з усіх боків від сторонніх очей, оточене піщаними горбами, могутніми гаями. Воно саме теж починало свою історію партизанської столиці. Знаменно, що в більшості загонів українського Полісся були свої Старі Гути. В наших краях дуже поширені ті назви. В остерських лісах Гут було чимало. Окрім Староморовської, ще були: Лошакова, Потєбнева, Сапонова, Туманська, Василева...

Ми знову думали думу, дебатували гаряче, намагаючись збагнути: що то за бій кипів на півночі? Адже не лише я чув канонаду, чули її всі. Пилип Сакович перекопував, що не тільки гарматні постріли, а й кулеметні черги доносилися.

Ще вночі ми були впевнені, що то Радянська Армія, прорвавши фронт, дісталася Дніпра. Але вдень ті надії розвіялись. Затихла північна сторона. Не озивалась артилерія. Фронт би не мовчав.

— Може, то зривали мінне поле? — роздумує Тамофій Гончар.

— Поліція теж могла маневри влаштувати, — докидає Ігор.

— А може, рибу в Дніпрі глушать? — округляє завжди здивовані очі Андрій Красний.

Мені хочеться вірити в те, що десь за Черніговом воюють з фашистами чернігівські партизани.

Після суперечок дійшли згоди — послати розвідку. З'ясувати обстановку. Може, пощастить зв'язатись з партизанами. Отоді б ми зажили.

Адам зголосився іти в розвідку.

Озався Пилип Сакович, Адамів батько. Він сидів мовчки на вицвоганій колоді, думав щось своє, ніби й не чув наших суперечок.

— Коли треба, то я розвідаю.

— Хіба ваші ноги молодші? — дивується Адам.

— А для чого ж марно бити ноги?

— Побачимо, як-то ви розвідаєте...

— То вже мій клопіт.

Звівся з колоди, не прощаючись, попрямував у гущавину.

— Нікуди не ходіть, тату,— гукнув услід Василь.

Батько не озирнувся, не озвався. Ще б чого — до синових порад прислухатись!

Обіцянки Пилипа Саковича не сприйняли всерйоз. Доручили Адамові сходити під Чернігів — там у селах Смолині та Андріївці були в нього знайомі підпільники. Ігор Валюшкевич пішов у Остер.

За кілька днів у нас зібралося чимало переказів про загадковий бій на півночі. Але від того таємнича подія стала для нас ще більш загадкова.

Цікаву новину приніс з Остра Ігор Валюшкевич. Там ширилися чутки серед людей про те, що Радянська Армія зайняла Гомель, Новгород-Сіверський і Городню. Ця звістка нас окрилила. Не хотілося ставити її під сумнів — коли вже люди говорять про це, коли канонади гримлять, то чого ж сумніватись? Збуджені і рішучі, серед білого дня йдемо до Старої Гути. Вагаться не доводиться — треба відразу піднімати в селах людей, озброювати, допомагати армії гнати з нашої землі ненависного ворога. Вступимо в село, оголосимо Стару Гуту партизанським гарнізоном, пошлемо в усі кінці гінців, скличемо людей.

В хаті Мольченків самі жінки — Марія Свиридівна та Катерина. Адама вже який день немає вдома, а Пилип Сакович пішов кудись ранком, скоро має повернутись.

Не встигли оговтатись, борщику запашного з грибами скуштувати, а тут і Адам забіг до хати. Збуджений, очі горять, усмішка до вух.

— Танцюйте, партизани, радійте, люди! — вдарив шапкою об підлогу та притупнув ногою, що аж пилюка знялася до стелі.

— Говори, Адаме, не тягни!

Він дістався мало не до Чернігова. У Смолині та Шестовиці довідався про таке, що відразу ж повернув голблі назад, хотів порадувати нас почутим. Всюди тільки й мови, що на Чернігів налетів чи то партизанський загін, а чи підрозділ армійський, зав'язав бій з фашистами. Вбито дев'ять німців і дванадцять поліцаїв, фашисти з переляку покинули Чернігів, розбіглися по ближніх селах, у місті переполох і паніка...

— А що ще?..

— Хіба цього мало? — дивується Адам.— Вірний чоловік розповідав, сам бачив, як ховали вбитого поліцая.

— А де ж ті партизани?

— Відійшли. В лісі подалися. А німці все одно бояться вступати до Чернігова.

— Про фронт що говорять?

— У Сталінграді б'ються...

Наша радість розвіювалась непомітно. Сидимо похнюплені. Чим більше розвідницьких повідомлень, тим заплутаніша стає справа. Нічого певного. Самі чутки. А чуткам вірити не можна.

Мовчки поїли борщу, закурили. Збирались знову повертати на свою базу — рано бити на сполох. А тут — двері рип! — Пилип Сакович у хату.

Мовчки роздягається, ховає якусь новину в очах, а ми й собі мовчимо, ждемо. Чоловік він не говіркий, зовні суворий, строгий у Мольченків батько. Сідає до столу, просить теплого борщику. Розтер почервонілі від холоду руки, окинув усіх поглядом.

— Так що, хлопці, П'ята армія біля Лозва Дніпро перейшла. Німців розігнала та перебила, а сама в Білорусь пішла.

Марія Свиридівна поставила перед чоловіком миску в борщем. У хаті знову запахло сушеними грибами. Пилип Сакович смачно сьорбав, а ми мовчки презирались. Три розвідки — і все різні донесення.

— Звідкіля це ви, тату, вивудили таке? — нарешті, кашлянувши глухо, запитує Василь.

Василеві Мольченку хоч років і небагато, хоч він і молодший у сім'ї, але розум має аналітичний, нікому не вірить на слово, любить докопатися до суті, як бачите, навіть батькові рідному не повірив, під сумнів узяв його оповідь.

Пилип Сакович вечеряв, ніби й не почув. Та можна було й не відповідати на те запитання. Я розумів, що наш добровільний розвідник приніс одну з тих чуток, яких у ті часи було безліч. Тільки й усього, що стало ще ясніше — не варто марнувати дорогоцінного часу на виловлення різноманітних чуток, на з'ясування загадкових речей. Треба робити своє, малопомітне, без чого не буває великого і значного.

Вже тоді, коли можна було і не ждати відповіді на Василеве питання, Пилип Сакович, відсунувши порожню миску, зиркнув гостро на сина і насмішкувато сказав:

— Ти, комісарє, розумний у свого батька сина удався, а й не здогадуєшся, як я все те вивідав.

Підсів до мене та почав розказувати:

— Лісникував я до війни. Всіх лісників до самого Любеча знаю. Тепер багатьох уже немає, хто в армії, кого німці вбили. Але чимало й залишилося. Лісові сторожки не порожні, сидить у них хто-небудь. От я й послав депешу — від лісника до лісника. Пішла вона понад Дніпром угору. А оце сьогодні й повернулася. Один через одного передали: під Лоевом армія Ковпака на захід прорвалася. А де вона зараз — ніхто не знає. То і я не вигадуватиму.

Мене вразило й те, що поблизу нас діє така сила. Бо сумніватись у тому було неможливо. Я інстинктивно відчув, що Пилип Сакович розповідає правду. А разом з тим здивував метод зв'язку, до якого вдався старий Мольченко. В тому відкрилося щось особливе, таке, без чого в майбутньому не обійтись. І треба сказати, що цей чудовий метод став для нас згодом надійним і безвідмовним.

Я відразу повірив у те, що така армія існує, що є на світі таємничий Ковпак. Тільки хто він? Звідки тут узався? Сумніватись у тому, що під Лоевом пройшла бойова радянська сила, нема чого. Тож не випадково люди гомонять і про Гомель, і про Городню. Мабуть, шлях тих відчайдушних пролягав саме через ці міста.

Не легко було нам з усіх тих чуток і переказів скласти істину. Зрозуміло одне — поруч з нами діють могутні сили, діють радянські патріоти. Може, то армійські підрозділи, а може, великі партизанські загони.

В той час до наших країв лише докочувався відгомін боїв з окупантами. Імена звитяжців партизанської боротьби Ковпака й Федорова стали відомі трохи пізніше.

12.

Важкими в той час були шляхи, порушився будь-який зв'язок. Не діяла пошта, людина не могла обмінятися листом із знайомим а чи ріднею в якомусь іншому населеному пункті. Окупанти паралізували все життя, загавляли місцеве населення в своєрідні резервації, роз'єднуючи людей, ізолюючи їх одне від одного.

Діяла в ті часи народна пошта.

Писав хтось листа на шматку обгорткового паперу, виводив адресу і пускав лист у світ. Блукав він інколи місяцями по різних селах, переходив з рук у руки і найчастіше доходив до адресата. На жаль, цим добрим народ-

ним методом не відразу навчилися користуватися партизани. І тому звістки про те, що робиться у віддалених місцях, або не доходили, або ж докочувались настільки трансформовані, що вже неможливо було розрізнити, де правда, а де вигадка.

До нас, на Остерщину, надходили дуже глухі і певні перекази про те, що в інших районах, особливо в північних, кипить незгасна, героїчна боротьба. Справді, на півночі Чернігівщини з перших днів окупації спочатку в рейментарівських лісах на території Корюківського та Холминського районів, а згодом у елінських Щорського району діяв активно обласний партизанський загін. У Сумській області, в недалеких несходимих лісах Брянщини діяли Ковпак, Сабуров, Наумов і десятки інших менших і більших загонів і з'єднань. Вони тримали в своїх руках величезний партизанський край, рейдували з місця на місце. А восени 1942 року, після відомої наради в Кремлі, з'єднання Ковпака і Сабурова рейдували на захід, за Дніпро. Готувався до великого рейду О. Ф. Федоров.

Перекази, легенди про всенародну боротьбу, хоч як тому перешкоджали окупанти, поширювались, будили народну свідомість, кликали до боротьби. В південних районах Чернігівщини, в Лісостепу створювались підпільні організації та групи, керовані комуністами, комсомольцями, народжувались і зміцнювались партизанські загопи. З кожним днем активізували свою діяльність загопи імені Щорса під командуванням Олександра Кривця в новобасанських лісах, загопи «За Батьківщину», що діяли в ніжинських та носівських масивах.

Наростала хвиля партизанської боротьби в районі межиріччя Десни— Дніпра на південь від Чернігова. З підпільно-патріотичних груп зародились загопи в Михайло-Коцюбинському та Любецькому районах, поступово ставав на ноги партизанський загін імені Щорса на Остерщині.

Згадуючи ті неповторно-величні дні, я з глибокою теплотою і захопленням думаю про ту силу, яка стала організатором всенародної боротьби, творцем перемоги над ворогом на всіх фронтах. Силою тією була наша рідна Комуністична партія.

Ленінська партія — це могутній, живий і животворний організм. Він складався з комуністів, людей, для яких не існувало і не існує іншої долі й інших інтересів, як інтереси народу і партії. Кожен комуніст — то найпередовіший представник народу, до кінця відданий боротьбі за

народне щастя. В роки лихоліття комуністи першими стали грудьми проти ворога, боролися з фашизмом, зневажаючи смерть. Комуністи завжди були в атакуючих лавах, організаторами атак.

Недаремно окупанти, як тільки ступили на радянську землю, стали шалено полювати за комуністами. І багатьом з них випала важка доля — вони пройшли через усі хитромудрі й викінчені тортури ворога, аж поки смерть не завершила їхні муки.

Але фашисти прорахувались. Умирили комуністи, та не вмирили їхні ідеї. Сила партії в тому, що вона щодня народжує нових синів і дочок, самовідданих і вірних, вихідців з найглибших мас народу. Вмирав комуніст, а на його місце ставали інші, брали його ідею на озброєння. Сила партії в її всеосяжності — навколо кожного комуніста гуртувалися щоденно і кожної години безпартійні, стаючи бійцями партії, вірними захисниками її ідей.

Партія і її ленінські ідеї — непоборні, вони близькі і рідні народові, вони безсмертні. Фашисти, окупувавши нашу землю, накинулись у першу чергу на все те, що було найактивнішим у народі. Але вони не врахували одного — активним був весь народ, вірним своїй партії і Вітчизні, бо абсолютна більшість радянських людей глибоко засвоїла ленінські ідеї, ідеї Жовтня. І вже ніяка сила, ні тортури, ні смерть їх не могли викорінити.

З любов'ю, з великою ніжністю я думаю про партію...

Дні летіли стрілою, по-осінньому короткі, доводилось їх подвоювати за рахунок ночі. Жалкували, що в добі лише двадцять чотири години.

Опісля Жовтневих свят розгорнули бурхливу діяльність. Адам вивчав північну частину району, сягав у своїх розвідницьких походах навіть Чернігова, Пилип Сакович не раз запускав свою «розвідницьку машину» через лісників, Тимофій з Ігорем весь час снували в Острі і біля Остра; Андрій Красний та Андрій Мізько кілька днів невтомно переносили з бургів до лісу картоплю.

Я і Василь стрічалися то з Адамом, то з Олександром Жабинцем, то з Грицьком Юрченком у Новому Заводі, то в підпільниками у Сукачах, вивчали настрої поліцаїв у Крупчиній Долині. Нас непокоїло те, що за останній час їх уже двічі для чогось кликали до району, що вони явно активізувалися. Адам уже й саяк і так підкочувався до станового, а той мовчав, як риба.

Нашою зв'язковою в Старій Гуті стала Буденна Ольга. Ольга має чоловіка — Олександра Буденного, але їхнє подружнє життя поламалося, стало таке дивне, що тільки курям на сміх. Олександр доводився братом голові сільради і вважався активістом, був не просто собі колгоспник, а шофер, механізмами управляв. Опісля арешту брата змушений переховуватись. Поступово склались для нього нестерпні умови, стало тісно навіть у лісі. Одвела тоді Ольга його за Дніпро, в Білорусію. Відкрив шофер лісгоспу Олександр Буденний у далекому селі чоботарню, об'явився приймаком якоїсь білорусочки. Згодом фіктивне приймакування стало фактичним, забувати почав Санько свою законну дружину. Ольга тим не печалилась.

— Хай хоч і до трьох пристає,— казала весело,— аби живий зостався.

Тепер, коли біля Старої Гуті з'явилися партизани, вона недвозначно дала чоловікові зрозуміти, що прийми до чужої молодиці йому простить, але відлежування на теплій печі — ніколи.

Санько передавав, що як тільки дошиє чоботи,— не ставати ж йому в людських очах свинею,— то відразу й повернеться додому, візьме зброю. Ми ждали його з нетерпінням, бо був бойовий і гарний хлопець. А він все не в'являвся,— видно, не одні чоботи там сиділи в нього на колодці.

Нашу увагу все більше привертав Остер. Там наші головні кадри, звідтіля йшли всі новини, звідтіля могла прийти до нас і найбільша небезпека. Особливо непокоїла доля військовополонених — Реутов і його друзі повинні були відіграти в нашому молодому загоні важливу роль. Окрім того, ми нічого не знали, що робиться на півдні району. Лише здогадувались, що там є чимало наших друзів. Однієї ночі ми перебравлися через Десну. Цього разу вже по льоду, бо тієї осені рано виявила свої права зима. Тимофій з Ігорем подалися до Остра, а ми з Василем zostались у Борсукові.

Першим на побачення прибув Андрій Шенгерей.

— Товаришу командир! — доповідав він, як завжди хизуючись.— Ще одна гвинтівка стріляє, мобілізує на автомат.

У мене аж серце заплигало від радості. Автомат став моєю мрією, тільки й розмов про нього було у моїх товаришів.

— У Миколи Чалого прихований, обіцяв передати. Так що діла йдуть.

В село вирішили не заходити, отаборились у лісі. Андрієві наказали кликати сюди зв'язківців.

Петро Федорович Кукса, ледь привітавшись, доповів:

— Так що навідувався я до Охтіна. Вагався спочатку — йти чи не йти, бо ще посадить, бісової віри. А він нічого. Правда, не в поліцію ходив, а додому заявився. Аж ніби порадив моїй появі. Я, правда, ловко приступився, мене не проведеш... Карасиків наловили хлопці гарних. Ось так, кажу, і так, гостинчика приніс по старій пам'яті. Аж стрепенувся: «Не від Юрка?» Та вже від кого є, кажу, а прийміть, коли ласка, кушайте на здоров'я. «Ви його бачили?» — допитується. Нікого, кажу, не бачив, а рибка як ловилась, так і ловиться. Видно, розумний хлопець, нічого не сказав на те, тільки довго-довго дивився пильно в очі. А на прощання сказав: «За рибу спасибі. А тому, хто ловив, передайте, що в боргу не зостанусь».

Ввечері підійшли до хати старости. Світилось. Я заглянув у вікно. За столом сидів Рагиня, один з остерських запродавців. Рука потяглася до пістоля, звів запобіжник. У хаті йшла розмова. «Тихо в тебе, не безчинствують?» — «Хто?» — питає староста. «Партизани». — «Не чути. А хіба що?» — «Блукають по лісу, сіроманці».

Опустив руку. Сховав пістоля. Ще рано стріляти. Хай поки що вважають, що ми просто блукаємо сіроманцями. В душі сміявся — нас не чути, а ми стоїмо під вікном.

Другого дня староста потвердив:

— Дрюма кликав, попереджав, щоб був обережний. Повідомив, що ти втік з табору. І дуже лаявся. Кляне сам себе за те, що посприяв, щоб вас з Добрицьким не стріляли відразу. Наказав, коли з'явишся, щоб стріляв просто в лоба.

І дістав з кишені пістоль. Навіть не відразу дійшло до мене, що то за зброя, взяв механічно.

— Набоїв пожалів, дав одну обойму.

— Спасибі й за це. Клянуся застрелити з нього цю падлюку.

Урапці знову зібралися в своєму тимчасовому таборі. Андрій Шенгерей приніс з села велетенську гуску. До самого вечора кипіла в казані та свійська дичина. І ніяк не могла зваритись. Їсти хотілося неймовірно, а вона була тверда як камінь.

— І де ти в біди роздобув оцю надтвердість?

— Дядько Павло подарував.

Аж у надвечір'я з допомогою фінок розідрали те м'ясиво, гризли молодими зубами.

Вже опісля війни виявилась справжня історія тієї гуски. Вона не була подарунком, її просто потяг з чужого хліва Шенгерей, а оскільки старався, то вибирав найважчого птаха. Тож і підхопив гуску, яка сім років водила гусенят. І стала та праматір гусяча на довгі роки причиною трагікомедії в сім'ї дядька Павла...

Іван Євдокимович змарнів ще більше, все бідкався:

— Не можу збути з рук баби. Молоду, може, і взяли б, а старої не хочуть. Ті, хто б узяв, під підозрою, а чужі огинаються...

Прибігав із своїм клопотом Павло Шапка:

— Отож раніше було й нічого... Не перший рік жонаті... А тут, коли таке, то вона й той... Важкою ходить Ганна. Як же з такою в партизани?

Я опускаю очі долу — тільки молодиць з немовлятами в загоні й не вистачало.

— Плаче Ганна. Мене з дому виганяє, а сама залишається боїться.

Непередбачені клопоти й турботи звалювались на мою голову. Ще стало відомо, що за Борсуковом встановлено особливий нагляд вовчківської поліції. Вже допитувались у старости про неблагонадійних людей.

На всякий випадок наказав Івану Євдокимовичу: коли буде важко, то щоб збирав людей та виводив за Десну, до Івана Грищенка, а той вкаже шлях до Старої Гути.

З тривожними почуттями залишив Борсуків. Уже по тому, як збурунилось життя в цьому маленькому селі, відчувалося, що час спокою і вагань зостався позаду. Треба поспішати, переходити до рішучих дій, у наступ.

В Опаристому нас ждали Ігор з Тимошем. Думали, що будуть не вдвох. А вони тільки й того, що принесли новеньку гвинтівку і — о диво! — найсправжнісінький ручний кулемет.

Настали напружені й вирішальні дні в житті загону. Ми отаборилися поблизу міста, звідсіля легше впливати на хід справ. В Острі було спокійно. Хлопці клялися, що найближчим часом до загону прибуде Анка, бо вже повернулася в Літок, і Сенько-кулеметник, який зостався в Острі, щоб роздобути диск до кулемета. Реутов теж збирається виводити своїх хлопців.

В Опаристому почувалися як удома. Хазяйнував тут молодий Баран, він об'явився лісником-самозванцем. Знав у лісі найпотемніші закутки. Ми їх освоювали невтомно, бо я вважав за доцільне щоденно міняти місцеперебування.

Наступної ночі на околиці Остра зустріли Ігоря Валушкевича, який урочисто супроводив трійцю новеньких.

Одного з них, Юрка Макеєва, я добре знав, він був учнем вечірньої школи. Юрко мав серйозну фізичну ваду — шкутильгав на ліву ногу. Не викликав у нас особливого захоплення і невисокий, туго збитий юнак із скляним оком, в офіцерській шинелі, з натягнутою через плече португезєю та планшетом, у синьому галіфе і хромових чобітках, споряджений не в партизани, а на святковий парад. Про нього мені ніхто не говорив, а тепер відрекомендували як колишнього працівника районної організації Тсоавіахіму. Він назвався Віктором Бабіним. Третім був котрийсь з братів Богданенків.

Ігор доповів, що Віктор прибув назавсім, а ті двоє — на розглядини. Ми з Василем тільки презиралися. Мольченко глухо покашлював.

— На які розглядини? — поцікавився він.

— Подивляться, як у нас. А коли сподобається, то зостануться, ще й інших приведуть.

— Що ж, хай дивляться...

На самоті комісар допікав Ігореві:

— У нас — не музей.

— Вони члени підпільної організації,— виправдовувався Ігор.

З новоприбулих і справді в загоні зостався тільки Віктор, а ті двоє повернулися додому. Цей випадок нас насторожив, ми почали ще з більшою терплячістю підбирати людей до загону.

Бабін, освоївшись, запропонував провести одну операцію. Нескладну, безпечну, але таку, що мала зміцнити нас матеріально. Знав він під Остром на хуторі Упирі одну сім'ю, яка випадково заволоділа військовим добром. Комори і льохи в тому дворі були набиті військовими шинелями та фуфайками, штанами і чобітьми, сорочками і шапками-вушанками. Можливо, навіть зброя була в тому схові, бо господар визначався гобсеківською скнарістю. Змалював таку привабливу картину, створив образ такої підлої, запроданської сім'ї, що мої хлопці не лише западали бажанням здобути військове майно, злочинно захоп-

лене при відступі радянських військ, а й священним почуттям помсти негідникам. Ми вже бачили себе одягненими в добротне військове обмундирування, яке порятує нас від найбільших морозів і негод.

Спочатку ми з комісаром сумнівались. Але Бабін переконував, що сам те багатство бачив, бо той чоловік доводиться йому далеким родичем по дружині.

— Незручно якось... Все-таки... мирний дім...

— Не по чуже йдемо, своє, військове, народне реквізуємо, — гарячкували хлопці.

Послали розвідку в Упирі. Самі підійшли вночі до Остра, бо мали зустріти Тимоша з Ігорем. Вони швидко з'явилися, урочисто ескортуючи вдвох одну дівчину.

Веселіше припустив дощик, сичав і димився наш вогник у ямі, але на те ніхто не зважав, усі розглядали новоприбулу. Веселими очима окинула гурт, спинилась поглядом на вогнищі, скептично відкопилила пухкі губенята. До її появи хлопці вже встигли опоетизувати нашу медичку, прозвали чапаєвською Анкою. Зустріч з нею викликала в мене дwoяке почуття: було приємно, що до загону прибула дівчина, та ще й медик. І разом з тим не викликала вона в мене особливого захоплення. Невеличке, тендітне, ваує в стоптані, з давніми залишками моди черевички, в осінньому пальтечку, на якому інесь зблискували мікрокраплинки — дощило ж. Хто зна, яким видається їй наше небезпечне лісове життя, наші труднощі і злигодні.

— Живете як цигани. Хата у вас дощем крита, вітром підбита...

— Не в мами під полою, — буркнув невдоволено хтось із хлопців.

Окинула його задержуватим поглядом, зневажливо скривилась та й узялася хазяйнувати в «хаті». Підкинула у вогонь хмизу, зняла з плечей торбинки з червоним хрестом.

— Медикаменти. Не всі, безумовно, решту приховала.

І тут сталося неждане — почала вона, мов добра фея, обдаровувати кожного.

— Це вам, командире, — подала мені... О диво, просто не повірилося! — подала бінокля, точнісінько такого, якого бачив у фільмі Довженка, накинула на ший ремінця, поклала мені на груди те диво оптики, заглянула в очі, сплеснула рученятами: — О, та ви зі своїми вусами й бородою схожий на Щорса.

Це якийсь біс, а не дівчина. В одну мить розтопила в серці холодну крижинку, щось тепле там народилося. Це ж не дівчина, а золото, це те, що нам треба, справжня-найсправжнісінька Анка-чапаєвка. У Чапаєва така була, та ще ось у нас, на щастя, з'явилася.

Комісар приміряв через плече коричневу ременяку, правда, вже потерту, але справжню португею, скупю всміхався, зогрівав Анку вдячною синявою своїх очей. Анка тим часом розмахувала кобурякою од пістоля.

— Може, й це кому згодиться?

Анка й сама, як на перший раз, була озброєна непогано: в неї на пояску висів у чорній кобурі трофейний «вальтер-2».

— Де ти все це роздобула, дівко? — поцікавився комісар і глухо кашлянув. Брови йому вже супились, не підкупити комісара навіть португеєю.

— Коли з оточення виходила, то прихопила. В Літках переховувала, там у мене ще залишилось дещо.

По дорозі в лісову сторожку Опаристе Ігор повідомив, що Грабовський просить влаштувати йому побачення. Має передати щось дуже важливе.

Зустрілись на хуторі Набільське, в хаті нашої зв'язкової.

Грабовський за той час, що не бачились, подався, ніби полиняв, згорбився. Очі в нього різні — одне живе, а друге скляне, мертве. Колись те живе горіло живим вогником, тепер воно помітно оскляпіло, померкло.

— Ну, слава богу, що живий, слава богу, — тиснув мою руку.

Довго і детально розповідав про обстановку в Острі. А він знав чимало, бо хоч і витурили з бургомістрів, але все-таки довірили завідувати фінансами в управі.

— Роботи в мене небагато, — хвалився, — сама види-мість. Бюджет убогий, якісь там податки, та німці дотацію дають окупаційними марками, аби на зарплату поліцаям та службовцям установ. Будь-яке економічне життя відсутнє, торгівля в руках приватників.

Інформував про німців, які вершили владу в районі, про систему керівництва, про коменданта та його підлеглих. Німців у районі небагато, вся влада тримається на поліції, Дрюмі та Сірику дано великі права.

Поцікавився, чи й досі Дрюма опікується «щирим українством». Виявляється, що начальник районної полі-

ції давно розпрощався з націоналістичними ілюзіями, став далеким від політиканства. З тельбухами продався фашистам.

Заговорив був Грабовський і про долю мосї матері.

— Не треба про це... Я все знаю.

Особисте горе я переживав мовчки, тамував болі сам у собі, не хотів, щоб про те знали друзі. Мое горе не повинно травмувати їх, викликати сум, катувати їх співчуттям до мене. Про своє горе я поговорю з окупантами, хай пам'ятають вороги, що наша помста буде нещадна.

На власне майбутнє Грабовський дивився песимістично. Був упевнений, що коли його не знищать окупанти, то свої ніколи не простять співробітництва з фашистами. Обіцяв робити все, що йому накажемо. Передаватиме все, що побачить і почує, медикаменти роздобуде, бо аптекарка Зоя Рапопорт і її дядько лікар Виридарський з ним у дружбі, зроблять усе для партизанів. З часом передасть нам батареї для радіоприймача. Обіцяв також забезпечити окупаційною валютою, бо ж, напевне, вона знадобиться.

Розійшлися взаємно задоволені переговорами.

Наступний день видався ясний і сонячний, ніби й не було попередніх мокротеч, вогнище весело палахкотіло, Анка успішно виявила свої кухарські здібності, чудодійно перетворювала сиру картоплю в печену, яка так смачно їлася з квашеними огірками й капустою, щедро постаченими лісником-самозванцем. День осінній пролетів непомітно в плануванні першої операції, в бойовій підготовці. Ввечері зустрілись на узліссі з розвідниками, що повернулись з Остра. З ними прибув і Юра Макєєв, приніс аж дві гвинтівки без жодного набою.

— Де ж твої патрони? — кашлянув глухо комісар.

— Вистріляли. Вчились у яблучко поціляти.

— Ну і як?

— Та навчились би, коли б більше набоїв.

Доповідали розвідники. Андрій Красний чув, що нібито якийсь партизанський загін знову налетів на Чернігів та зруйнував тюрму, а в'язнів повів з собою на волю. Я здогадався, що це одне з відлунь тієї чутки, про яку недавно розповідав Адам. Але заперечувати не став — дуже мені хотілося, щоб від тої проклятої буцегарні, яка взяла в мене стільки сил і здоров'я, мало не забрала й самого життя, не зосталося й сліду на землі.

Іван Мізько побував на півдні району, приніс більш втішні і цінні відомості. По-перше, він довідався, що в Євминці переховуються комуністи — Іван Семенець, Петро Жук, Микита Красіка, Ничипір Купрієць, Іван Кравчук, Василь Кукса та інші, бо село велике, одне з найбільших у районі. Чув Іван, що євминківська поліція по-звірячому забила парашутиста, який упав у чиюсь глибоку копанку. Хто він був, той хоробрий чоловік? Я згадав розповідь Степанців про Кіма. І гнів великий запалав у серці до зрадників. Ми поклялися — перший удар завдаємо євминківській поліції.

Тиміш з Ігорем принесли листа від Реутова. Лист був оптимістичний, бойовий. Керівник підпілля найвищими оцінками наділяв своїх товаришів — вони й патріоти, вони й досвідчені вояки, їм і смерть не страшна, в них по кілька ран у кожного, а у Володі Циганкова ще й досі покалічені ноги не зажили. Але крізь той оптимізм вчувся мені безпросвітний песимізм Реутова. Все в нього добре, і люди хороші. Одне турбувало Степана — а що вони їстимуть у тому лісі, в що зодягнуться, хто їм дасть зброю, хто їх зустрине, чи не зостануться безпритульними і безпорадними віч-на-віч із озброєним ворогом. Це все я відчував із запитань Реутова і відразу збагнув, що маємо справу з людиною розумною, зрілою, він дивиться на речі і на світ тверезо, мислить далекоглядно. Здогадувався, що в керівника військовополонених, видно, невелике довір'я до моїх посланців, йому потрібні були вагоміші гарантії, він хотів бути певним в успіху справи, ризикувати не збирався. Діяв за принципом: поспішиш — людей насмішиш.

— Треба написати переконливу відповідь, — мовив комісар.

Я вирішив, що жоден лист не заступить живого побачення. Але де і як влаштувати побачення? Реутова в ліс не покличеш, він під наглядом. Значить, треба пробиратися до Остра самим. Отже, віднині наш девіз: «Дайош Остер».

Легко сказати: «Дайош Остер». Але як його брати: штурмом чи хитрістю? Тільки хитрістю. Про свій задум я не сказав навіть комісарові.

А тим часом вирушасмо на операцію, будемо експропріювати грабіжника військового добра, далекого Вікторового хапугу-родича. Описувати подробиць тієї «операції» не варто, хоч готувались до неї і старанно, оточували ушпрівського Коңдея за всіма правилами військової так-

тики, з усіма пересторогами й передбаченнями, з готовністю зустріти вогневий опір.

Опору не було. Нам відчинили двері відразу. Спочатку перелякались, а згодом заспокоїлись, переконливо довели, що ніякого військового добра в цьому домі немає. Правда, в їхньому садку стояла якась господарська частина, в якій були і шинелі, і фуфайки, і багато чого іншого, але вони те вчасно вивезли ще тоді, коли німецькі гармати заревіли на Дніпрі. Щоправда, одну шинельку залишили синові, а він її на піджак перешив. Але все одно до тієї одежини домашні не могли звикнути, і для них буде великою радістю, коли обернемо його знову на шинель або зносимо в перешитому вигляді.

Розуміючи, що попали в незручне становище, ми все-таки оглядаємо хліви та комори. Особливо старався Віктор, замаскований чорною бородою та вусами, мишачі нори перерив у садибі. Але ж правда виявилась не на його, а на хазяїновому боці.

Довелось вибачитися перед людьми. Не образились. Навіть раді були, що таке звинувачення звалилося, мов гора з пліч. Вони розуміли, що всякий донос треба перевіряти, на те ж і трудяться наклепники, щоб людей перевіряли. А на прощання подарували цеберку з медом, бо вони пасічники, до меду не ласі. А німці поки що не добралися, то краще хай свої люди поласують, бо тепер цукру із свічкою вдень не роздобудеш. Опісля ця сім'я подружилася з партизанами, не раз потім навідувались до них хлопці, як додому.

Повертаючись з «операції», розпікали Бабіна, який, звітившись, шкандибав позаду.

— То де та військова амуніція?

— А чорт їх знає, може, кудись сплавили, бо казали люди... Підвели, сволота, під дурного хату...

Ми не були такі наївно-довірливі до кожного повідомлення, без детальної і глибокої перевірки не кидались на такі «операції». А ця швидко забулася, затьмарилася за подіями цікавішими і значимішими.

13.

Здоровий глузд підказував — не лізь звірові в пащу. Обставини вимагали — хочеш діяти, йди в саме пекло, покажися людям, доведи, що ти існуєш і не належиш до лякливого десятка, здатен погратися навіть із самою смертю.

Ухвалюємо з комісаром остаточне рішення — йти в Остер.

Віктор Бабін хоч погорів на «операції», зате виграв у іншому. Довідавшись про те, що командир і комісар у нас обрані на демократичній основі, резонно запитав:

— А начальник штабу є? Що ж то за військовий підрозділ, коли немає штабу? А що то за штаб, коли без начальника?

Про штаб ми ще не подумали, отож пояснили, що це питання ще не стало на порядку денному.

Бабін і тоді не розгубився.

— То не діло, — наполягав він, — коли немає штабу. Тільки тоді, коли наявний штаб, тоді законною є й частина. Отже, начштабу — одиниця законна і необхідна, і я, як військова людина, з радістю прийму цю важку і невдячну посаду на власні плечі.

Ми собі посміювались, а він уже давав накази, як справжній штабіст. Оскільки період організації був в основному закінчений, настав час дій, і дій активних, то робота Бабіну знаходилась, він розпоряджався кмітливо й ретельно.

У лісовій сторожці палала піч, тушкувалася у чавунця баранина, пахло печенюю на все Опарище, бо їжу приправили і часничком, і цибулькою, і навіть лавровим листом, не пожаліла тих приправ щедра Бараниха. У хлопців слинка текла, — ждали з нетерпінням м'яса, а їсти довелося борщ з грибами, бо новоспечений начальник штабу всю ту баранину, сухарі, подарований мед, цибульку та часничок склав у простору торбину, зав'язав міцною шворкою та заявив, що то є не що інше, як НЗ, партизанський недоторканий пайок, призначений лише на той випадок, коли нічого буде їсти взагалі, коли він стане дуже необхідний.

— То я вже зараз голодний, як вовк, — обурювався Андрій Красний.

— Без дозволу командування до НЗ доступ суворо заборонений, — розтлумачив начштабу.

Така хазяйновитість нам з комісаром сподобалась, і Бабін утвердився на своїй посаді.

До НЗ днями мало додатися коров'яче масло. З районного маслозаводу. Збивав його колишній «партизан» Павло Оліфер, отой самий, що відбився від нас у час розвідки. Збивав масло для окупантів тихо і спокійно до тієї ночі, коли в гості завітали Ігор з Тимохою. Вручили йому

«ордера», тобто мого листа з «дружнім» привітом і суворим наказом забезпечувати партизанів продуктами.

Прочитав Павло листа, струсонуло його, як осину, зуби заплигали, замерзли слова в горлянці. А коли трохи оговтався, то запевнив, що тільки й ждав тієї нагоди, щоб прислужитися партизанській справі, клявся, що готовий виконати будь-яке завдання.

— Через тиждень щоб отут стояло три ящики масла.

— Буде! Не три, а більше. Все ж у моїх руках.

Перед тим, як рушити в Остер, довелося оглянутись на свої тили. Хлопців послали в розвідку, а ми з Василем повернулись у Борсуків. Зустрілись з Андрієм Шенгерем, — той унадився рибалити на Десні, закидав вудки біля кинутої старим бакенщиком будки. Сюди заявлявся ще один любитель рибки — Іван Ерастович. Він передав від Адама записку, з неї ми довідалися, що в Старій Гуті «все в порядку».

Петро Федорович Кукса побував у Туманській Гуті, через стару Мартиненчиху передав Павлові Охтіну в'юнчиків, просив, щоб пан писар у село завітав та хати його не минув. І ще почув Петро Федорович від туманогутців скарги на старосту Городничого. Повертаючись, ми достукали в старостине вікно.

Невдоволено нацуплював на сухі ноги теплі штани, бубонів, що поліція теж повинна мати бога в голові, совість мусила б мати, хоч уночі добрих людей не турбувати.

Блимає звичайний каганець-цвіркунчик, хата не багачка, пахне пісним борщем з низької печі. Виправдуюсь перед старостою тим, що, мовляв, служба не дружба, що сам, бачте, староста в тому й винен, що не даємо спокою, бо коли б Туманська Гута вчасно виконувала свої зобов'язання перед фюрером, щедріше посидала худобу та дівчат до Німеччини, коли б податки платились справіше, то й не довелося б по ночах турбувати поважне панство.

Ой як лютував староста, ой як лаявся.

— На чортового батька, на бісову матку мені це старостування! Знімайте к чортовій матері! Немає в мене худоби. Люди з голоду пухнуть. Немає в селі дівчаток, скоро рід туманогутський зведеться, де його набратись, коли лізуть і лізуть, як сарана ота ненажерна.

Мовчки слухали старосту, а він кипів-кипів, лаявся-лаявся. Потім до мене почав приглядатись, спочатку замовк на слові, зблід, а далі зів'яв вочевидч, пропасниці

його струснула, зубом на зуб не попаде. Перетремтівши, гукнув на піч до старої:

— Злазь, бабо, з печі, подавай на стіл, що там завалалося!

— Здурів, старий,— залаялась баба.— Що в нас є? Об'їли, як воші, об'їли, бо де який чорт не запорветься, так і дай жерти. А хіба ж наситиш бездонну пельку?

— Злазь, дурна, та поглянь, які хлопці ловкі завітали.

Порозумілися швидко. Бо хіба він не радянська людина? Та в нього два сини в Радянській Армії воюють, хто зна, чи й живі, зять воює. А йому тут за кожну корівчину з окупантами воювати доводиться, за кожну дівку боротися, бо, мов ті шуліки, молодь ловлять, а на нього ще й ремствують, ще й невдоволені. Думають, що він бог, що його окупанти так і послухались, сердяться, коли кого матючком обкладе спересердя в єдиною метою, щоб розумніші були. Він би до чорта послав це старостування, так спробуй, випросись у них, коли ніякий чорт не йде на ту посаду. Розумні всі стали, дурниками прикидаються, одного його вловили та й тримають на шворці. А партизанам готовий допомагати в будь-який час, і вдень і вночі, буде нам найкращим помічником, роздобуде і сухарів, і сала, охоче поповнить наш НЗ, що, як відомо, має недобру тенденцію швидко зникати.

Днювали знову в Опаристому, стало воно нашим рідним і надійним домом, а ввечері пішли у Остер. У полі, поблизу лікарні, нас зустріли Ігор з Тимошем. Отут і познайомився я в Семеном Пампушком, власником ручного кулемета, з яким опісля він не розставався ні на хвилину, за що й був прозваний Сеньком-кулеметником. Невисокий, ширококостий, неповороткий і добродушний парубок. Худючий та маслакуватий, ніби щойно вирвався з концтабору, єдиною окрасою на його аскетичному обличчі лагідно світилися сірі очі, що дивились на світ завжди осяйно, зачудовано і відкрито. В ході Семен скидався на велетенського краба — великі руки та ноги, взуті в просторі чоботи крою часів лихоліття, скидалися на крабові клешні. Подумалось, що без харчу виснажився хлопець. Але згодом, навіть у добрі часи, коли партизанської їжі було у нас вдосталь, не ввійшла з нього природна худизна.

Дотримуючись суворо встановленої дистанції, обминаючи приміські оселі понад мовчазною Остеркою, втягуємось у місто, прокрадаємось у Солониновщину до крає-

знавчого музею, туди, де під горою, мов ластів'ячі гнізда, ліпляться хатки.

Навколо сіріє від снігу, який не встиг покрити землі. І тиша, неймовірно важка тиша лежить над містом.

Пристапаємо до хатки, що повисла над самою кручею. Мертво дивиться вона в ніч маленькими вікнами. Вузьким двориком пробираємось до дверей,— вони враз, мов автоматичні, відчиняються, і я пірнаю в темряву. В хаті світиться цвіркунець, вікна старанно завішені.

— Ласкаво просимо до нашої нори,— чемно вітається господар, чоловік середніх літ, якого я не раз стрічав на остерських вулицях,— запам'ятав, що мав той чоловік якесь звіряче прізвище.

Господаря й справді звали Борсуком, а його мовчазну дружину Борсучихою. Отже, ми й справді пірнули в Борсукову нору.

Хату ту інакше, як норою, і назвати було важко. Зайшли ми в Василем та Ігорем, а хазяїн з хазяйкою вже мусили до запіччя тулитись, людно стало, як на базарі. Конурка, а не кімната, бо мініатюрну свою будову Борсуки ще й перегородили,— влітку можна було й у світлиці ракувати, а взимку лише ця, манюсінька, опалювалась.

Борсуки входили у підпільну організацію Юрія Івановича Валюшкевича, були людьми надійними. Саме в них ми мали заднювати і зустрітись з тими, з ким треба. Довелося влаштовуватись за всіма правилами воєнного часу. По сусідству на чьомусь горіщі замаскувався в кулеметом Семен Пампушко, стали на сторожі Іван Мізько й Тиміш Гончар.

Ігор Валюшкевич відразу ж подався в місто.

Тільки підкріпилися — чим могла, почастиувала Борсучиха,— а тут умовний стук у двері. Пригинаючись, хоч і був лише на якийсь сантиметр вищий од сина, в конурку прослизнув Юрій Іванович, Ігорів батько.

Що то була за зустріч! Юрія Івановича я знав як чудового вчителя, розумного чоловіка і вимогливого інспектора.

Міцно обнялися, зазирали один одному в очі. Побачив: свої і на життя, і на смерть.

Усамітнилися для розмови в тісну кімнатку, переповнену холодом та домашнім скарбом. Але ми не відчули холоду. Було зимно, мов у льоху, та нас гріла тепла розмова.

Юрій Іванович розповідав про діяльність підпільної групи.

— Не думай, що все те протоколюємо, — іронізував Валюшкевич-старший. — До гурту не збираємось, знаю, що коли дійде до звіту, то ніхто не повірить, але не турбуюсь. Краще хай що-небудь зробиться, ніж багато напишеться.

Того вечора я довідався про патріотичний подвиг безпартійного працівника торгвідділу Григорія Івановича Дасика. Він потай зберігав на горищі складів завалену тирсою та різним мотлохом партійну літературу, томи Леніна й шкільні підручники. Він забезпечував сіллю багатьох людей, бо в той час вона була проблемою помер оди.

Мені відразу ж подумалось — ця проблема й для нас дуже важлива. Попросив організувати передачу солі в ліс. Валюшкевич обіцяв. І треба сказати, що провели вони цю операцію разом з Дасиком блискуче — через Жабинця Омелька в Косачівку, через Рудника Федоса в Потєбневу Гуту та через інших підпільників було завезено стільки солі, що ми не відчували «соляних» труднощів, ще й населенню допомагали.

З Юрієм Івановичем дружили лікарі Тарашкевич, Виридарський. Вони рятували від смерті тяжко поранених радянських офіцерів, видавали довідки тим, кого треба було порятувати від Німеччини.

Я просив Валюшкевича-старшого якнайтісніше зв'язатись з лікарями, до всього іншого вони мають видавати медичні справки тим, кого ми покличемо до партизанів.

Розмова була і приємна, і корисна. На прощання Юрій Іванович сказав:

— Скоро і ми з Любов'ю Степанівною прийдемо, так що готуй і для нас місце біля вогнища.

Поки що Валюшкевич в Острі був необхідною людиною.

— Боїться дружина за Ігорка, він у нас запальний, недосвідчений, чорту на роги полізе. Один у нас зостався...

Вже на світанку Юрій Іванович вислизнув з двору. А я закуняв, зігрівшись у теплій Борсуковій пірці.

Розбудило мене нетерпляче гупання в двері... Пірнули з Василем у холодний сховок, зброю наготували. Чути — сусідка до Борсуків завітувала.

— А чи живі тут ви та здорові?

— Хвалити бога, живі, — відповідає Борсучиха.

— А я мало не померла з ляку. Чп то наснилося, чи

навиділося, а тільки здалося, що біля вашої хати всю ніч хтось швендяв. Чи не поліція, думаю, не дай бог.

— А що їй робити в мене, тій поліції,— невдоволено бурчить Борсук.— А швендяли ми зі старою, самогон вчияли, то всю ніч совались, як неприкаяні.

— Ну, слава богу...

Горласта та говірка сусідка в Борсуків. Думали, що задубіємо на холодюці, що животи приростуть до спини з голоду.

Снідали вихололою картоплею з огірками. Не встигли доїсти, а тут скоїлося таке, що їжа мимоволі застряла в горлянці. Глянули у вікно, а греблею ціла колона з гвинтівками, в новій амуніції суне. Переповзла міст через Остерку — те все нам, як на долоні, видно,— в наш бік повертає. Суне просто до хати Борсуків, тільки Остерка, покрита льодом, нас і розділяє. Ускакуємо до холодної кімнати, поспішно приводимо в бойову готовність гвинтівки, пістолети, закладаємо в гранати запали.

Готуюсь до бою, а сам думаю: «Вчено тебе, дурню, та не навчено. Щойно вирвався з концтабору, тільки розпочав діло, а тут так по-дурному все має закінчитись. Тільки й слави, що дешево не віддамо життя».

Тим часом поліцаї,— їх було понад сотню,— розсипались на галяві, почали готуватись до нападу. Наша схованка в них мов на долоні, ніби приліплена до кручі,— цілься і впритул розстрілюй.

Смерть війнула холодком, нахабно зазирнула в очі. Найважчі і найнеприємніші хвилини, які передують бою.

Швидше б уже починали, падлюки, швидше б уже всьому був кінець. А вони, мерзотники, не квапляться, вибирають найзручнішу позицію а чи то замипляють живими взяти, бо знають, що втікати нікуди. А може, ще самі з хати дременем, не витримавши психологічного натиску, може, ждуть, що здамося добровільно, підніmemo руки та поповзем до удава в пащу.

Поліцаї розсипались по леваді. Зиримо на них, переглядаємось, не знаємо, що їй думати. Спочатку вони замарширували, потім почали віддавати один одному честь з вихилясом, потім кинулись плазувати по-пластунському, кололи когось уявного багнетами, схоплювались навзагрудки, наступали з перебіжками,— одне слово, як ми вже збагнули, проводили тактичне навчання.

Ми з Василем багатозначно переглядаємось, мовчимо, не розряджаємо зброї. Уважно вивчаємо тактику самопід-

готовки майбутніх противників. Тим часом вирішуємо загадку: проминуть вони Борсукову нору, помітять чи не помітять нашу «фортецю»?

Не помітили. Годині о другій вишикувались у колону, пішли шосейкою, переповзли через міст, зникли в очей.

Борсук прочинив двері, криво посміхаючись, запросив:

— Йдіть, хлопці, до борщу, бо холодом та голодом вас заморимо.

В надвечір'я до хатки прослизнув Степан Реутов. Хоч і тіснувато стало в норі, але відразу ж і зясніло. Дуже симпатичною людиною виявився цей високий худючий юнак з довгообразим сірим обличчям і ще сірішими очима. Усміхався щиро і разом з тим винувато, а ліве око посмикувалось — поранений був у голову, ледь видряпався, шмат черепа вилущило осколком, на тому місці рожева пляма вочевидяч дихала. Належав до тих людей, які опісля перших слів розкриваються повністю, здаються тобі давно знайомими.

Відразу ж почали з найголовнішого, бо часу в нас було обмаль. З нетерпінням я ждав цієї розмови, задля якої, власне, й ризикнув пережити не дуже спокійну днину в Борсуковій норі. Мені до зарізу потрібні ці півтора десятка побитих та покалічених вояків з офіцерським досвідом і знанням. Був переконаний, що при побаченні зумію переконати Реутова і ще наступної ночі військові покинуть Остер.

Виявилось, що Степанового листа я прочитав правильно, безпомилково вчув те, що писалося між рядків. У Реутова труднощів було значно більше, ніж здавалося на перший погляд. Вони й справді обірвані, виснажені і не всі вилікувались. І сумнівалися, як і чим їх зустрінуть у лісі. Але не це головне. Справа ускладнювалася тим, що серед них не було одностайності. Поки втеча вимальовувалась лише як приємна перспектива, всі готувалися до неї. Тепер, коли мала стати реальністю, в них почався розлад. Прямо не відмовлявся ніхто. Але більшість сумнівалась: чи варто йти зараз, може, почекати весни?

— Не можемо ми залишити нікого з товаришів,— переконував Реутов.— Мушу підготувати всіх і вивести до лісу. Але для цього потрібний час,— випуваго закінчив Степан.

Шкода було дивитись на цього нужденного чоловіка, про свої труднощі повідав з глибоким душевним болем.

Почувався так, ніби це він особисто винен у тому, що так недоладно виходило.

— Гадаю, що тепер піде на краще. Хлопці сумнівались — чи справді існує партизанський загін?

Довелося примиритись з тим, що Реутов через тиждень чи, може, через два виведе своїх людей у Опаристе.

Непомітно впала холодна зимова ніч. Налетіли снігові хмари, розбурхався холодний вітер, захурделило, закрутило. З жалем прощався Степан, — видно було, що він особисто уже й зараз пішов би з нами.

Мов ведмідь з барлога, вибрався із засади Семен Пампушко. Як він там не заляк — просто диво. Просидів добу на горищі в тієї самої сусідки, що забігала до нас урапці.

— І як я не дав по них черги? — дивувався сам собі Семен. — На мушці сиділи, гади, пальці лежали на гаптетці. Ще б мить — і гаплик. Добре, що попередили не стріляти без сигналу.

Зачудовано крутять великою вугластою головою з хрящуватими, грамофоновидними вухами, сміхотливо блимає сірими очима з-під кістлявих очниць.

Тиміш Гончар розсекретився. Андрій Красний не забарився. Із Старогородки прибув, доповів, що там усе гаразд, що ждуть нас нетерпляче.

Ігор з Анкою заявилися. У хатці стало тісно, настав час прощатися з господарями. Прощаємося тепло, замість радості на обличчях Борсуків, — бо як-не-як, а здихалися люди халепи, — бачу щирий смуток.

— Заходьте, не минайте нашої хати, у нас хоч тісно, вате спокійно, поза підозрою наша нора...

Прямуємо берегом Остерки, видряпуємо чийсь городом на гору, спотикаємося об кам'яні брили, проскакуємо повз чийсь мовчазні вікна на вулицю, форсуємо ланцюжком шосейку, що веде на Козелець, опиняємося на старогородському кладовищі. На мосту поблискують цигарки, бовваніють постаті. Хай бовваніють, хай стережуть вітра в полі. Ступаємо на старогородську землю, петляємо між хат та хлівів, натикаємося на пости, виставлені Андрієм Красним, виходимо на вулицю, яка веде до Тимошевої хати.

Там світиться. Мовчки порасться стара Гончариха, приємна бабуся, чимось схожа на мою неньку. Мотя Койдан виступила з-за печі. Кинулась із сльозами радості на груди.

— Заберіть і нас із Степаном.

— Степан хай іде. А тобі, Мотю, треба тут...

Висохли сльози. Треба, то треба. Але Степан сам не піде, малий ще, боязко самого пускати.

— То хай росте. Згодом обох покличемо.

Для Моті в мене чимало набралось доручень. Найперше — негайно розшукати в Острі Таню Бригинець, сестру Івана Семенця, переказати, щоб завтра вийшла в напрямку до Євминки. А по-друге, — щоб передала папірця Павлові Охтіну.

Мотя мовчки вислухала накази. Прощаючись, довго тисла руку, дивилась так жалібно, ніби відчувала, що бачимось востаннє.

Через вулицю жив мій далекий родич Андрій Архипенко. Працював на електростанції монтером. Тепер теж мусив лазити по стовпах. Для нього знайшлося особливе завдання — електростанція була важливим об'єктом, який не проминув нашої уваги.

Опівночі ми вийшли із Старогородки. За Остеркою хурделило, крутило так, що не проглянути, не продихнути. Скажений вітер жбурляв у лице колючим холодним шротом. Розгулялась та сніговиця, про яку кажуть: у таку погоду добрий господар собаки з двору не вижене.

Ми були тією завірюхою вдоволені. Ніякий біс не побачить, піяка падлюка не ув'яжеться по сліду.

Один за одним вирушаємо в ніч, долаємо опір вітру, пірнаємо у завірюху. Попереду командир. За ним комісар. По боках бойовий захист. У хвості Сенько-кулеметник — хай спробують погнатися за колоною.

Йдемо. Постать за поstattю. Одна, друга, третя... Десяток постатей переборює негоду. Одинадцятий — Юра Макєєв — не з'явився. Чи то хурделиці перелякався, чи мати не пустила, чи, може, посоромився йти з облупленою рушвицею без жодного набою?

14.

Перед нами Євминка — мальовниче село на Подесенні. Її, щоправда, не видно з нашого укриття, але я бачу її, бо знаю, як свої п'ять пальців. Вигнуласть підковою, вляглася понад кручею. Від Десни глянеш — село як на долоні, з поля підійдеш — тільки сосни та берези тобі вклоняються, а хати покажуться, коли вже на саму кручу сту-

пиш. Влітку в зелені купається, весною в повені. Буває, що якої весни і через вікна в декого нуртує вода. Взимку Ђвминка мерзана від стужі, терпляче жде весни.

Ми стужі не боїмося. Всеньку ніч бейкалися поза Вовчою Горою, на світанні опинилися на придеснянській кручі між Ђвминкою і Вовчою Горою, навпроти хутора Беремницьке, що безстрашно розкинувся на лузі, там, де весною нуртує повінь, а зимою крутять метелиці.

Замаскувалися у глибокому рівчаку, де затишніше і від лихих очей подалі. Роздмухали вогнище, виставили довори, капарили біля НЗ, переконавшись, що то не химерна вигадка, а сама необхідність. Опісля нічних мандрів сухарі з промерзалим м'ясом — сама розкіш. А окріп з медом — неперевершене блаженство.

Як командир, маю право сидіти біля гарячого вогнища, думати свою командирську думу та радитись з комісаром. Для того нам доля і посилає комісарів, щоб з ними радитись. Бо ж сказано — одна голова добре, а дві краще. Але мені не сидіться біля тепла. Прямую на пост.

Рівчак, у якому ми отаборилися, виводить у поле саме там, де чорніє діброва, вона оазою залягла на шляху між Ђвминкою та Остром. Хто б не йшов дорогою — діброви не мине.

Пильную за дорогою. Тут мені все знайоме, десятки разів ходив і їздив цим шляхом. До війни не раз бував уповноваженим райкому в Ђвминці та Крехаєві, кожної неділі їздив на євминський куц читати лекції з історії партії та філософії.

Тулюся спиною до шкарубкого дуба, грию його і сам вігріваюся. І згадую. Вдалині видніються вовчегірські хати. Це село так само, як і Ђвминка, тулиться до кручі, ховається од польових вітрів. З Вовчої Гори добре видно Остер, особливо Старогородку, стародавній Городець па Встрі, заснований у часи Київської Русі. Біля божниці Юрія Долгорукого могила Сеспеля Мішші.

Життя Сеспеля волею долі ввійшло в моє життя. В 1922 році я чув його промову в селі Олбин, звідкіля родом моя мама. Сухорлявий хлопчина промовляв запально, але тільки й запам'яталось, що мовилось про голод на Волзі та пожертву хліба для голодних. Через десять років, коли я працював у райкомі комсомолу та редакції районної газети, випадково зустрівся у Вовчій Горі в Федором Пакришнем, комнезамівським головою, поетом-самоуком. Від нього й почув уперше про поета в Чувашії,

засповника чуваської радянської літератури — Сеспеля. Показував мені смертельно хворий комнезамівець Сеспелів архів, розповідав про нього довго і з любов'ю. В 1940 році я опублікував у газеті «Колгоспне життя», яку в той час редагував, сторінку про поета, зв'язався з чуваськими друзями.

Напередодні війни старогородський колгосп імені Комінтерну упорядкував могилу поета, на дубовому обеліску замість вирізаних Федором Пакришнем слів епітафії прибили мармурову дошку зі словами: «Оця единая могила великого поета сховала...»

Коли в Остер вступили окупанти, заскочив я до Старогородки, щоб зняти дошку, але хтось мене випередив.

Стою біля дуба, грію його власним тілом, зазираю в майбутнє, але навіть найбуйніша фантазія не змогла передбачити того, що трапилося в кінці 1943 року. Тільки повернувся в Остер, визволений від окупантів, одразу ж помчав у Старогородку. На обеліску золотом сяяли на меморіальній дошці знайомі слова. Хто зберігав її в чорну ніч окупації, хто псвернув на могилу поета, і сьогодні зостається загадкою...

Поки думав про Сеспеля, бачу, від Вовчої Гори викигується постать, повільно наближається. Йде жінка. З голови до ніг запнута в якусь сірячину, пересувається повільно, по-старечому, світить худизною вилиць. І не моя вина в тому, що навіть у той момент, коли порівнялась із мосю засідкою, то й тоді не впізнав, хоч і ждав з нетерпінням. Тільки по якомусь невловимому рухові впізнав у кострубатій постаті щось близьке, ніби спалах, воно вплигло в далекої юності.

— Таню!

Рвучко обертається на поклик. Тепер бачу і впізнаю її великі чорні, як тернини, очі. Враз вопи спалахують давно знайомим вогнем, зоріють на сухорлявому, по-старечому блідому обличчі.

Таню Семенець пам'ятав ще з комсомольських років, коли була красунею, по-чоловічому міцною, що давало їй можливість успішно змагатися в силі не лише з дівчатами, а й хлопцями. Скидалась на людей не нашого, поліського, краю, а скоріше на юних римлянок часів Марка Аврелія чи якого-небудь Веспасіана. Довголиця, з рівним, в особливу ретельність точеним носом, чистим, ясним лобом, на якому тріпотіли чорні розмашисті брови. Завжди усміхнені соковиті губи і очі-зірки просто-таки зво-

дили нас, тогочасних парубків, зі сталево врівноваженого комсомольського розуму.

Несподівано Таня Семенець стала Тетяною Микитівною Бригинець, бо серед багатьох достойних обрала непомітного, скромного вчителя крехаївської школи Івана Бригинця, можливо, лише тому, що разом учителювала з ним. Непомітно обсіли Таню діти, а нас, райопних парубків,— громадсько-політичні клопоти. Забулася, в небуття канула доладно складена давньоримської краси дівчина, стала собі простою вчителькою, молодичкою, яких у нас на Україні мільйони.

Вона підступала до мене якось певпевнено, насторожено вдивляючись, видно, не одразу впізнала в худючому бородавеві колишнього залицяльника. А коли впізнала, то скрикнула на цілий світ самими очима, що так не пасували до її пужденного вигляду і виснаженого обличчя, похитнулася стомлено, останні кроки пробігла з відчайдушною рішучістю і впала головою на груди, затрусилася в безутішному риданні.

— Пропала я, навек пропала... Івана ж мого, не брата, чоловіка мого схопили нелюди. В Чернігів одвезли — ні чутки, ні вісті. Ходила, питала, під тюрмою дні простоювала — на роботи, кажуть, вивезли. Чи не стрічав де-небудь?

Там, у тій лютій тюрмі, як на ярмарку, стрінутись можна хіба що випадково. Іван Бригинець мені там не стрічався.

— Одна тепер дорога — в партизани. Одна мета — мститися. Приймай, друже, не дивись, що од вітру валюся. Я ще сильна, злобою і ненавистю налита по вінця, я мститиму, нищитиму їх нещадно...

Вочевидь наливалася силою, випростувалася жінка, на худючому обличчі зажеврїли нездорові рум'янци, переді мною постала хоч і недоладна, але копія тієї Тані Семенець, що була подругою нашої комсомольської юності.

— Добре, Таню, з цього часу вважаю тебе партизанкою. А зараз твоє завдання — звести мене з Іваном Микитовичем.

Поривно змахує сльозу з очей, осміхається.

— З Іваном? Це зараз... Піду, розшукаю... Добре, що згадав про Ваню, бо здичавів він, з Івана пів-Івана зосталося.

Вона, може б, і ще говорила. Та я запримітив біля Вовчої Гори постать з велосипедом у руках, впізнав, хто сюди

прямує, і постарався негайно спровадити Таню в Євмінку.

Таня слухняно подалася до села. Я ждав Павла Охтіна. Вони були односельцями, напевно, й однодумцями теж, але я добре розумів, що в нашому ділі краще уникати зайвої обізнаності.

Павло Охтін мав їхати на велосипеді. Такий наказ одержав від Моті Койдан. І він терпляче котив велосипед, бо в завірюху на ньому не поїдеш. Рожевий, круглолиций від природи, він так ужекався з тим транспортом, що розчервонівся, мов снігур. Зустрілися так, ніби лише вчора розсталися. Мовчки стиснули один одному руки.

— Як живеться? — питаю.

— Як на крижині, що відірвалася од берега. Як стій та бач, улип. За день до того, як тебе схопили, дав згоду, відступати було пізно.

— Секрети їхні тобі доступні?

— Не всі, але більшість. Паперів особливого призначення не довіряють.

— Зможеш тримати в курсі всього, що нас цікавить?

— Що саме?

— Все. Абсолютно все.

— Не знаю, як тільки передавати...

— Передаватимеш через жінку, яка приходила сьогодні.

— Надійна?

Пропустив питання повз вуха — ненадійної не послав би.

— Передаватимеш письмово.

— Небезпечно.

— А ми хитро. Цифрами. Задачки виписуватимеш у шкільному зошиті. Ну ось хоч би так. Є в тебе олівець?

Знайшовся олівець, шмат паперу. Виробили найпримітивніший шифр.

Чітко, по-військовому Павло інформує про справи в поліції. Про те, що в районі блукає група підозрілих людей, у поліції знають. Вважають, що то десантники, які висадилися з літака. Одного з них забито в Євмінці, решта зникла. Думали, що зійшли з району, а вони з'явилися. Робиться все, щоб вистежити. Посилали переодягнених поліцаїв, але поки що безрезультатно. Про мою втечу знають, про арешт матері теж, але чи я в районі — не переконані. Промайнула чутка, ніби мене впіймали, закатували в Чернівці. На днях про це говорилось. Дрюма торжествує, каже,

що з німецької сітки ще ніяка рибина, навіть дрібна, не вишлутувалась.

Складають списки тих, кого ближчим часом буде заарештовано. Попросив негайно ці списки мені передати.

Міцно тиснем руки. Більше стрічатись не будемо. До виклику Охтін не кине поліції. Мусить бути пемомітний, акуратний і послужливий, ні з ким не знатися. На роботу і додому — ось його маршрут. Мотя сама забиратиме шифровки або від Галі на базарі, або приходитиме додому підлоги мити панові писарю.

— А на фронті в наших становище важке, — згадує вже після прощання Охтін. — Інколи Москву слухаю.

— Слухай, але обережно.

Йому немає потреби котити велосипеда в Євминку. Коли таке хурделить, то й додому повернути не гріх. І він повертає...

А я чимчикую в рів, підсідаю до багаття, тепер інші можуть заступити на посту командира.

Біля вогню тепло. З такою привітною усмішкою подає кухню чаю Анка, що відразу на серці стає мирно, і разом з вечоровими сутінками на очі налягає приємна і здорова втома.

Вночі на підступах до Євминки нас зустріла Таня, повела нашу колону горою, понад урвищем, околицею, йшли довго, аж поки не спустились у глибокий рів, а потім на вузьку сільську вуличку. Завернули в один невеличкий дворик, зайшли в хату до блиску виповнену чистотою, ту хату, в якій можуть жити тільки одинокі дівчата. Нас привітала нова спільниця Катя Купрієць. Вона мешкає в цьому казковому теплі разом із своєю мамою. Мама теж, незалежно від років, сивини та зморщок, схожа на комсомолку, така ж привітна і добра, як і донька. Ледь обігрілися та оговтались у затишному привітті, а тут і Семенець у хату.

Мовчки приступив до мене, схопив за ший та як засміється, радісно, крізь сльози, як почав цілувати та вовтузити, то вже ніяк не подумаєш, що цьому чоловікові на п'ятий десяток, що він один із найстаріших комуністів у районі. Он що робить велика радість навіть з дорослими, статечними людьми.

Тільки по очах та знайомій усмішці можна було впізнати в цьому кістлявому дідусеві з рідким волоссям на голові та втягнутими всередину щоками, крізь шкіру яких бугрилися зуби, отого коренастого здоров'я,

з по-моряцькому широко розставленими ногами, з густою русою чуприною та викуваним із сталі м'язів підборіддям, визнати того Семенця, яким він був до війни.

В районній партійній організації Іван Семенець належав до тих небагатьох, хто міг робити і витягати все можливе і неможливе. Комуністом він повернувся з армії десь одразу після громадянської війни, в ньому було щось від Давида Мотузки і в характері, і в самій долі, служив у Військово-Морському Флоті, звідки й виніс оту невичерпну силу, витримку і кмітливість, а від природи був наділений незмірною енергією і прагненням до дії. Належність до партії збагатила його таким глибоким і природним переконанням, що міг чоловік трудитись дні і ночі без перерви, міг, не задумуючись, померти за народне діло, ніколи не дбав про себе особисто та про своїх ближніх. Удома за Івана думала його Ганна, жінка міцної будови і тієї української краси, якою славляться всі наші молодіці. Вона встигала всюди: дітей Іванові народити і якось непомітно їх ростити, хату тримати в ідеальній чистоті й порядку, в чого все село брало приклад, вона й на колгоспній роботі була перша.

Іванова самовіддана праця відповідно цінувалася районним керівництвом — не встигав навести лад в одному селі чи колгоспі, а його вже кликали до райкому.

— Так ось що, товаришу Семенець, є така думка, щоб вас перекинути...

Не помічаючи сам того, кривився невдоволено, чухма-рив потилицю, пробував заперечити:

— Та в мене ж маса недоробок...

— А там ще більше.

— Коли їхати?

І вже наступного дня приймав Семенець в іншому селі колгосп чи сільраду. Траплялося таке, що по півроку бушував Іван одинцем, а Ганна тим часом тягнула колгоспну роботу на старому місці. Не завжди підверталася на новому місці квартира для великої сім'ї.

Належав він у нашому районі до того нечисельного золотого фонду працівників, яким не було ціни. Про них казали — робоча коняка, вкладаючи в те назвисько високий і гордий зміст.

Не дивно, що коли постало питання про відбір надійних і достойних комуністів та комсомольців для підпілля, то довго й не думали, першим назвали Івана Микитовича Семенця.

За кілька днів після того він уже звався не Семенцем, а якимсь Капітоненком чи Сидоренком, ім'я та по батькові виписали йому якесь неоковирне, розпрощався Іван зі своєю Ганною та дітлашнею і пішов на таку посаду, про яку ї жінка не мала уявлення.

Правда, заслали Івана недалеко, зостався в своєму районі, тільки з півдня переселився на північ, почав лісникувати поблизу Моровська. Вирядився в старий одяг, відпустив вуса та бороду, стер з лица усмішку, удавав із себе розкуркуленого Капітоненка чи Сидоренка, який, примаскувавшись у лісовій сторожці, нетерпляче жде «визволителів».

Та скоро виявилось, що добрі діла у всіх на очах, а гарна слава не лише сама летить, а й людину несе на крилах. Ледь хто заверне до лісової сторожки і гляне на нового лісника, то відразу й гукає:

— Товаришу Семенець! То ви вже тут?

Або:

— Іване Микитовичу, то чи це ви, чи не ви?

— Не я, не я,— сердився Іван.

Плюнув підпільник на лісникування та прибув до Остра.

В місті нікого з відповідальних товаришів не застав, за Десною гуркотіло й палало. Хтось йому порадив:

— По обстановці орієнтуйся, Капітоненко, чи як тебе, по обстановці.

Обстаповка склалася така, що Семенець опинився на окупованій землі і хотів чи не хотів, а мусив ставати підпільником, пірпати у глибоке підпілля, бо його фальшивий паспорт не мав ніякої сили.

Довго блукав Іван по селах, переховувався у родичів та знайомих. Друзів він мав багато, можна було всю війну у них пересидіти, але Іванові не сиділося. Він розшукував спільників. Їх розшукати було нелегко. Зате на вузькій стежині здібався з поліцаями.

— Ага, спіймався, голубчику. Ми тебе знаємо.

Треба було мати крицеву витримку, глибоке відчуття реальності і винахідливості, щоб не здригнутися, знайти єдино правильний вихід.

— Іду до району на реєстрацію.

В перший час окупаційна влада ухвалила каїнове рішення — оголосила реєстрацію всіх комуністів та комсомольців, гарантуючи тим, хто зголоситься, життя та безпеку, одночасно об'явивши поза законом тих, хто посміє

не зголоситись. Дехто клюнув на ту сзуїтську обіцянку, почалася реєстрація. Записували капітулянтів у список, відпускали додому.

Поліцаї не повірили Семенцеві.

— Ходімо разом, побачимо, як ти об'явишся поліції.

Нічого не міг удіяти, мусив об'явитися,— вдавав, що сміливо і рішуче йде в поліцію, мусив ставати перед очі якомусь чинові, вписуватись у ту ганебну граматку. Записали, випустили за двері, а йому того й треба.

Мов з пекла, вирвавсь Іван з поліції. Сам собі не вірив, що опинився на волі. Околицями виплутався в поле та й по всьому. Йому було наказано з'являтися тепер на пере-реєстрацію щотижня, а він надійно пірнув у ліси. Схамснулися у поліції, та було пізно; кинулись на розшуки, але навіть Ганни не знайшли, бо переховувалася з дітьми по добрих людях.

Іван мов крізь землю провалився...

Розповідав про свої злигодні, сміючись самими очима, вибираючи найвлучніші слова, вкладаючи в оповідь глибоко замасковані гуморок та іронію. Сяючи від щастя, Катя з Танею, стара Купрійчиха тим часом клопоталися біля печі.

Потім була розмова з Танею Бригинець. Вона тяжко побивалася за чоловіком, питалася поради: чи не пошукати його в концтаборах? Не лише радив, а навіть просив її побувати в яцівському концтаборі, бо це був найреальніший спосіб подати про себе звістку товаришам по нещастю. Просив її передати хлібину ув'язненому Молибозі, спробувати побачитися з ним, привітати від мене. Розказати, де я, та попередити, що невдовзі прийду їм на допомогу, хай знають і готуються.

Таня зосталася, вона піде в Остер, а через день-два — у Чернігів. Ми залишаємо гостинну хату Купрійців і під проводом Івана Семенця знову виходимо яром у поле, прямуємо в євминківський ліс. Ніч — то партизанський день, вона не призначалась для спочинку.

На світанку ми опинились у лісі, десь убік від Євминки, ближче до Крехаєва. Тут, як виявилось, теж були не менш глухі й затишні місця, ніж біля Старої Гути а чи в Опаристому.

В одному місці серед густого сосняка, впереміжку зі струнками берізками та мідянолистими дубками Іван Семенець оголосив привал.

— Оце тут моя хата. Ану ж знайдіть мій кабінет!

Розсипавшись по лісу, шукали. Обдивлялись деревця, приглядались, чи немає де стежинки, гупали п'ятами в примерзлу землю,— ніяких ознак людської оселі. Семенець вдоволено посміхався самими очима. Потім, навіташавшись нашою безпорадністю, приступив до однієї сосонки, схопив її за чуба та з силою відірвав од землі, За корінням потягнувся квадрат землі, а під ним показалася дерев'яна ляда. На нас дихнуло теплом і цвіллю, людським потом. В отвір важко було протиснутись, вміститися в тому житлі могло не більше двох людей. Тут і проживав підпільник Іван Семенець. У нього вже зібралось ціле господарство — шевське причандалля, сокира й пилака, молоток і обценьки. Пахло хлібом і картоплею, старим салом та цибулею. Харчові запаси були вичерпані за одним колективним обідом, опісля чого господар назавжди зпрощався із своїм проклятим житлом.

Вночі ми знову гостювали у Каті Купрієць, бо всю ніч велись переговори з євминківськими товаришами. Побували в нас Василь Кукса і Микита Красіка. Шукали Жука Петра, але той так замаскувався, що не знайшли. Катя розповіла про поліцаїв та їхній стан. Нарешті діждалися Гуливця Дениса, який мене цікавив найбільше, та й знову подалися в ліс.

Денис Гуливець — уже літня людина, в усякому разі, видавався таким зовні, бо ні кустрата борода, ні глибокі зморшки, ні хворобливий колір обличчя його не молодили. За зовнішнім виглядом його не зарахуєш до хороброго десятка, не скажеш, що такий може стояти близько до громадських справ. Ніяк не хотілося вірити, що цей непоказний та слабосилий дідусь був активний учасник громадянської війни, в минулому комнезамівський діяч. Задовго до війни Гуливець через тяжку хворобу відійшов від громадського життя, оселився в полі за селом.

Цей непоказний чоловічок був останній з тих, хто супроводжував загін Єременка, коли остерські партизани йшли на Бровари. Саме йому передали на схорону всю зайву зброю та боєприпаси. Довідавшись про це, я готовий був на руках нести цього дідуса до лісу, хоч у глибині душі й не вірилось, що то правда. Життя останнім часом було таке неласкаве до мене, що розучився вірити в усмішку долі.

Забралися ми в непролазні нетрі, в старий вільшняк, в якусь болотисту низину. Сумовиті то були й дикі місця. Денис Гуливець з непроникливим виразом обличчя довго

никав по лісу, приглядався до кожного дерева та пенька, а я безнадійно зітхав, ходячи за ним. Передчував, що нічого з тих пошуків не вийде. Нарешті в одному місці Денис ткнув у землю патином, наказав владно:

— Копайте.

Копали довго, не помічаючи ознак того, що тут має щось переховуватись. Й зовсім втратили надію, яка теплилася на дні серця. Ні, були б ми вже занадто удачливі, коли б справдилось те, що обіцяли Семенець з цим дідом..

Але воно ж таки справдилось. Заступ шкрябнув об деревину, показався дощатий настил, почорнілі стовбури, відкрилась яма, а в ній зотліла брезентова накидка. Тут були гвинтівки і кулемети, цинки з набоями, гранати... 14 гвинтівок-голубочок переходять з рук у руки, покірно лягають до ніг, два польські ручні кулемети, фінки, навіть кавалерійські сідла. Ми радіємо, як діти, тиснемо в обіймах діда Дениса, боячись задавити. А він теж радіє, як дитина, рясно пускає по рудих вусах зрадливі сльози.

— Вірив, що не пропаде таке добро без діла...

Треба було дати людям спочинок — кілька днів і ночей походів та роботи, а людина ж не залізо, їй потрібний спочинок. А тут Денис Гуливець запрошує до своєї хати.

— В мене тихо, як у раю. Коли чорт поліцаїв не принесе, то можна відпочити.

Запам'яталась парка, але затишна Денисова хата, густо заселена дітлахами різного віку, привітна нужденна господиня. Тут була й Іванова Ганна, котресь із Семенцевих дитинчат. Радість світилася у всіх очах. Частувала Денисиха картоплею та капустою з огірками, але то було так смачно, що смачніше й не вигадаш.

Спали чи не спали, а десь опівночі — підйом. Прямуюмо в Крехаїв, до самого старости в гості. Старостує там Яків Шевченко, колишній голова колгоспу, один з тих, кого товариш Зверєв залишив у підпіллі. Мушу запитати його словами з думи: «Здоров-здоров, пане Саво, здоров, як ся маєш?» Чи не запанів наш Яків, чи не кинеться до зброї, чи згадає, для чого його залишав тут товариш Зверєв?

Про те, що Шевченко залишений у підпіллі, з усіх присутніх знав лише я. Того не треба було нікому й знати. Отож хоч Семенець і переконував, що Шевченко свої людина, підходили до його дому за всіма правилами партизанської остороги. Оточили обійстя, послали наперед Івана Микитовича, — хай веде переговори.

Семенець не забарився. За ним простоволосий, у самому спідньому під кожухом, вибіг на леваду Яків, вітався радо, повів до хати. Пішли з Мольченком, інші zostалися в засаді.

Яковиха — повнотіла чорнявка, стріла нас, як дорогих гостей.

Цю сім'ю я знав до війни, не раз пив-їв у цій хаті. Часто бував у Крехаєві як уповноважений, не раз доводилося милити шию цьому Шевченкові.

На протывагу Семенцеві Шевченко не змінився ніскі-лечки. Видався таким же тлустим здорованем, дивився на світ впевнено, суворо примружуючи очі, був поважний, гордовитий, ніби не старостував у німців, а головував у колгоспі.

— Як живеться, пане старосто?

— Живемо, чорт би нашого батька жив. Сидоренка зустрічали?

Цікавився долею завідувача райземвідділу, того Сидоренка, що командував південною групою загону. Минулої осені, виявляється, він кілька тижнів жив у Шевченка на горищі.

— Цілий інтернаціонал у мене тоді зібрався, — розповідає Яків. — Один росіянин, офіцер підбитий, Сидоренко та ще Рабичев старий, єврей з нашого села.

— А циган Кирило з Пріської? — додає Яковиха.

— Кирило пізніше появився. Вже коли офіцер черепа лінію пішов, а Сидоренко на розшуки Єременка подався.

Шевченко зітхнув, докінчив історію «інтернаціоналу».

— Єврей та циган ще довго сиділи, аж поки Рабичев кинув горище та подався в Літки довідатись, як живе приятель. Приятеля не застав, а сам попався. Убили...

— А де циган?

— Десь у Булахові ховається, скоро заявиться.

— Давай його в загін. Мені теж «інтернаціонал» до серця.

Шевченко доповів, що, окрім Кирила з Прісею, в нього чоловіка з сорок ждуть не діждуться, щоб іти до загону. Та все хлопці гарні, офіцери, та міліціонери, та актив такий, уже й не знає, як його приховати від зазіхань поліції.

Умовились, що Шевченко готуватиме своїх хлопців до виходу в ліс, заготує продукти, бо ж годувати треба тих хлопців. Пшона припасе мішків з десять, круп надере, сала-м'яса заготує, на те він і влада тут наставлена.

На дерев'яному полиці в Шевченковій хаті під саморобною ковдрою покотом спали хлоп'ята. Аж п'ятеро їх було — від чотирьох до двадцяти років. Та всі такі цибати, як батько, чорняві і вродливі, як мати. Я все поглядав на сонних дітей, ждав, що, може, хоч котре прокинеться — сплять, як убиті. І мені аж моторошно стало — повне запілля мерців. Навіть припустити не міг, що невдовзі всі вони, всі п'ять хлопчиків, і мама їхня чорнявка поляжуть у час боїв від фашистської бомби.

Прощаючись за селом, Яків дорікав:

— Де ж ви так довго барилися? Ждав-ждав та й жданики поїв. Глядіть же навідуйтеся, не минайте Якова... Не доки ж мені посити це пенависне тавро.

Йшов грудень, переддень Конституції. То був чудовий сонячний день, але запам'ятався мені не тим, що сонце сяяло по-весняному, а однією з найважливіших подій у житті нашого загону. Ми постановили здійснити свій задум, саме цього дня завдати ворогові першого удару, на весь район заявити відкрито про те, що ми є, що існуємо і кидаємо виклик ворогові, починаємо бити його смертним боєм до самої перемоги.

Отaborилися в густій лозі поблизу болота, що його посікли меліоратори глибокими канавами. В канавах стояла вода, скована першим льодом. Можна було варити партизанську кашу, тим більше, що Яків Шевченко щедро забезпечив нас продуктами.

Ми готувалися до першого бою. Командування лежало на промерзлому сні, грілося біля вогнища, а рядові займалися кожний своїм — хто куняв, хто чистив зброю, хто стояв на посту, хто полоскав у канаві хустки, Анка варила «неповерниложкою», а Красний Андрій прискіпливо ревіував канами.

Іван Микитович розповідав про трагедію, яка розігралась у Євминці влітку. Вночі загув над селом літак, люди висипали з хат, бо кожному хотілося хоч рідний голос літака почути, ждали, що, може, кине листівки або газету. В нічному небі забілів велетенський парашут, хтось опускався звідти на грішну землю. Нагло нічну тишу розітнули постріли. А вранці поліцаї хизувалися тим, що вбили парашутиста.

Вже тільки наступного року ми прийняли до загону двох парашутистів з броварських лісів, — вони розкрили з іншого боку трагічну загибель свого товариша в Євминці, повідали про тяжку долю розвідників, з яких залишилося

лише двоє. І вже зовсім недавно натрапив я в газеті «Радянська Україна» на статтю під назвою «Біла пляма», в якій розповідалося про долю десантників, кинутих на розвідку «білої плями».

Ми готувалися до помсти, ми мусили помститися за невідомого героя, що летів з неба і прийняв смерть на землі. Довідавшись про наш задум, Семенець не міг всидіти, аж підплигував від радості. В нього зовсім ослабли ясна, зуби ходили ходором, мов клавіші в піаніно, хоч витинай на них польки-краков'яки. Іванові вже давно кортіло поквитатися зі старшим поліцаєм Рудем та його поплічниками за всі свої злигодні й наругу.

День хилився до вечора, сонце накупалося у безбарв'ї зимового неба. Вже думали, що обійдеться без пригод, а тут враз нагло зірвався постріл на болоті. В одну мить підняв усіх на ноги. Стріляв Андрій Красний. Набачивши під льодом щупака, забувши про все, бо, як всякий запеклий рибалка, був переконаний, що жодна рибина не повинна втекти, пальнув у канаву.

Став перед грізні очі командування з винуватим усміхом на обличчі і кілограмовим щупаком у руках. Схопив найсуворішу догану з найкатегоричнішим попередженням. У відповідь на те цілком серйозно запитав:

— То викинути в канаву, чи як?

Тут і настала розрядка. Всі розсміялися. Щуки, безумовно, в канаву не кинули. За обідом навіть висловлювали вдовolenня, що той постріл показав, наскільки загін мобілізаційно підготовлений. Бо в одну мить зайняли кругову оборону, приготувались битися до останнього.

А проте випадковий постріл нам виліз боком, розплатились за нього поразкою в першому бою...

Годині о десятій вечора ми спинилися поблизу поліцейської дільниці. Склали під вербою зайву зброю та вантаж, ждали підкріплення з Євминки — Катя Купрієць мала принести найостанніші відомості про поліцію та привести кількох підпільників, на яких чекала зброя.

Катя не забарилася. Але з нею прибуло лише двоє — Денис Гуливець та Василь Кукса. Красіка, Жук, Несторенко та Ничипір Купрієць мали підійти згодом.

У загоні числилось понад тридцятєро. До цього часу більшість наших товаришів діяли поза загonom. В цей мент їх дуже не вистачало — одна справа тридцять гвинтівков, і зовсім інша — дванадцять.

Катя нічого особливого не помітила. Бачила, що до самого вечора поліцаї були в стані,— видно, пиячили. Лише в надвечір'я з Крехаєва бігцем повернулося двоє, опісля чого все затихло, і ніхто з приміщення не показувався.

За годину ми рушили до поліцейського стану.

Поліцаї розкошували в сільському клубі, цегляній новобудові. Казали, що вони тут встигли укріпитися, вікна закладали дерев'яними щитами з ледь помітними бійницями. На ніч ставили пост біля дверей або в коридорі.

Наш план був хоч і зухвалий, але простий. Скориставшись з того, що Бабін особисто знайомий із становим Рудем, ми вирішили брати поліцію хитроцями.

Наступали на стан «котлом», оточили з усіх боків. До дверей підійшли ми з Бабіним, а страхували нас Ігор з Тимошем.

Бабін загрюкав у двері. Звідтіля недружелюбно: «Що треба?»

— Станового Рудя...

Ми ждали, що зараз відчиняться двері, Бабін зпешкодить вартового, а я з гранатою та пістолетом у руках кинуся у приміщення, накажу: «Здавайтесь, гади». Хлопці випалять по вікнах з гвинтівок, Семен сипоне з кулемета, і налякана поліція піднесе руки. Трапилось неждане. Вартовий, не роздумуючи, пальнув через двері нам устріч. На щастя, нікого не влучив. В одну мить ми опинилися на другому боці вулиці. Спочатку розгубились, потім розсердилися, в гніві я подав команду, і щосили вдарили по цегляному поліцейському лігву. В одну мить виповнилась бемипка стрільбою з гвинтівок, кулемета та пістолів, все те влилося в безладну пальбу. Несподівано захлинувся Семенів кулемет. Оббігаю завулком блоковану поліцію, підходжу до кулеметника, а він люто лається, сердиться на свою машину, що таки ж підвела в найвідповідальніший момент, підвела, незважаючи на те, що він так їй вірив...

Понервах думали — то через кулемет вазнали невдачі. Аж значно пізніше довідалися, що спричинився до того Андрійів постріл на болоті, який налякав двох поліцаїв. Запідозривши якийсь рух на болоті, вони підкрадались до нашого табору. Андрій своїм полюванням відігнав лазутчиків, але поставив на ноги всю поліцію.

Довелось відкласти розгром стану до слушного часу, а самим погосподарювати в селі. Зоставили кілька стріль-

ців, щоб методично палили по вікнах і, пересуваючись з місця на місце, наказували оточеним: «Здавайтесь, коли життя не набридло!»

Тим часом полонили старосту, без особливих труднощів обернули його з супротивника на спільника, спорядили дві парокінні підводи, з громадської комори вивантажили три кадуби з медом, центнерів по три кожен, завалили вози мішками з борошном та іншими продуктами.

Склали на вози зброю, зібралися до гурту, попрямували луками за Десну. Цього разу форсували її по льоду на південь від Остра, вийшли в ліси, що межують з Київською областю. На світанку зупинились у Барановій сторожці,— звали її так тому, що лісникував тут Баран Самійло,— він не те що не доводився родичем Баранові з Опаристого, а навіть не знався з ним,— відразу ж подружили з її мешканцями, обігрілися, відпочили та й рушили згодом у глибину лісу.

Так закінчилась наша перша бойова вилазка. Не візнаючи як утлося, що зазнали невдачі, хлопці навперербій вихвалялись:

— Ну й палякали гадів, так налякали, до нових віпків пам'ятатимуть.

15.

Тут зустрілося чернігівське полісся з київським лісостепом.

Розділяються межирічанські ліси непролазним болотом Видрою, що простяглося від дніпровських плавнів до тихої Десни, забাগнило широку долину, поділило простори межиріччя на дві половини — Київщину і Чернігівщину. Тільки греблею можна проїхати в літню пору з Виповзова в Чернин, навесні туди не проб'єшся, навіть узимку ризиковано бейкатись напрямки — так і дивись, що підстереже тебе прогноїна, міцно вхопить у свої лещата, і вже п'яка сила не врятує.

Небезпечні то місця, глухі й непролазні, незважаючи на те, що й до Києва відтіля рукою подати, і до Остра та Чернігова не так уже й далеко. Саме в ці нетрі й привели нас партизанські шляхи-дороги.

Ми не були пішою командою, рухались своїм обозом. Хоч усього дві підводи, але зовсім інакший вигляд мала наша колона. Та й людей побільшало.

В авангарді ми з Іваном Семенцем ідемо неквапно, вибираємо дорогу, приглядаємось до всього і прислухаємось. Пообіч, трохи відстаючи, але так, щоб весь час мати на оці передніх, пробиваються між дерев Ігор з Тимошем. Підводами правують Андрій Красний, — він запевняє, що з дитинства невідомо в що більше закоханий, чи в ковей, чи в їзду на возі, — та новобранець Василь Кукса — в нього поболоють ноги, чи то їх приморозив, бо мав діряві черевики, які зміняв йому на просторі шкіряні бацани лісник Баран, чи то охляв євминський учитель на окупаційних харчах. Анка, як медичка, а до того й дівчисько, здобула право підкатуватись на возі, а в ар'єргарді виступали комісар з Мізьком, Бабіним і Сеньком-кулеметником.

Пирхають коні, поскрипують вози, луна котиться лісом, усе живе ховається і втікає з дороги — партизанський загін їде... Тільки лісоруби не зважають. Чути — валяють дерева, аж гуде, дзвенять пили, цюкають сокири...

Зупиняю колону. Не треба, щоб нас бачили зайві очі. Підходимо до лісорубів, скликаємо до гурту. Зібралися неохоче, ждуть, що їм скажуть.

— Для чого ліс валяєте?

— Та хто ж його знає... Куди употреблять...

— Употреблять, — сердяться Семенець. — Холуйст-вуете!

— Звідкіля ви такі розумні? — цікавлюся.

— З Сувида. Староста прислав на лісорубку.

— Зараз же марш по домівках, — наказую грізно. — Щоб і духу вашого більше не було в лісі. Ліс наш, радянський, не для німців коханий.

Так і сплотніли, почувши те. Почали спішно збирати пилки та сокири. Видно, найсміливіший озвався:

— А коли знову посилатиме?

— Хай сам іде. Тут побалакаємо.

— Спасибі вам.

— Собі дякуйте та й не приходьте до лісу з сокирами.

— Гвинтівки краще беріть та німця бийте, — порадив Семенець на прощання.

Пізніше стрічали ми тих лісорубів у Броварському загоні та загоні «Перемога» — до душі припала людям порада.

Десять уже в надвечір'я знайшли те, чого шукали. На-трапили на лісову сторожку. Звалась вона Винниковою, бо, кажуть, тут багато років сторожував лісник з таким далеко не безалкогольним прізвиськом.

Винникова сторожка стоїть трохи вбік од дороги в непролазних хащах, що обступили Видру. Одразу вподобали ми це безпритульне господарство — простора хата з великою піччю, затишні хліви, виповнені запашним сіном та сухими дровами, колодязь, повнісінький солодкої води. Господарюй, тільки не лінуйся, партизано. Навколо шумить могутній ліс, верховіттям пролітає холодний вітровий, а на подвір'ї затишно, привітно. Пильно оглянули місцевість — жодних слідів, окрім заячих, сніжок незайманий, тиша і спокій, дорогі партизанському серцю.

Нам не вперше освоювати лісові сторожки, ця теж чимось скидається на Сітину, тільки привітніша, більше обжита. Дотемна вже й отаборилися, зажили в домі позвичному. В печі топилося, хата підметена, вікна закопачені, на підлозі гора сіна — м'яко буде спати. В хліві розкошували біля сіна коні. Вози по-хазяйському закочені під повітку. Вартові стали на сторожу.

Накидав на шматку паперу шифровку. Стали вряда цифри. «Жду інформації», — звертаюсь ними до Охтіна.

На землю впала ніч, у небі прудко бігли рвані хмари, зорі танцювали свій одвічний танок. Я провів далеко за сторожку наших розвідників — у Остер пішли Ігор, Тимш, Андрій та Іван Мізько.

Час, проведений у Винниковій сторожці, запам'ятався мені на все життя. І зараз відчуваю те запашне зимове повітря, що переповнювало безмежні лісові простори, тнуть на щоках сніжинки, що сіялися з неба. До кісток проймав холодний північний вітер, що безжально грався з тремтливими хмарами.

Обійшли ми другого дня з комісаром та Сеньком-кулетником усі навколишні хащі, вивчили всі стежини і дороги — повинні знати, де поселилися і що нам може загрожувати. Навколо панувала тиша, нас оточувало німе безлюддя і одвічний спокій.

Увечері відзначали День Конституції. Прочитав товаришам лекцію. Наступного ранку комісар засадив усіх вільних від варті за книги, велів підвищувати ідейно-політичний рівень. У його торбині виявились томик віршів Кольцова, «Кочубей» Аркадія Первенцева та «Філософський словник». Книги призначались для цигарок, а словник для читання, бо наш комісар був закоханий у філософію.

Позаривавшись у сіно, читали. Ніби в якому санаторії. Терляче ждали повернення розвідників — вночі мають повернутись.

Хату освітлюємо свічками — окрім меду, ми ще й воску в Євмишці прихопили пудів десять. Звучать вірші Кольцова — вони сподобались Анці. Вона не читає, а паспіває собі під піс. Ми з Іваном Кочубеєм рубаємо біляків у кубаських степах. Василь Мольченко час від часу одривається од словника, порушує Анчину декламацію:

— За яких обставин, Анко, теорія стає матеріальною силою?

Трохи згодом:

— А хто такі, Анко, фідеїсти?

Анка — медик середньої кваліфікації, філософії не вивчала. Але відповідає не задумуючись, навіть римою: — Федеїсти — це ті, що не хочуть меду їсти.

Або:

— Коли з матерії пошити сукню, тоді теорія перейде в практику.

Віктор Бабін на те мружитья, як кіт, посміхається одним оком, а друге, скляне, блимає тигрякою.

Вночі мені не спиться, блукаю навколо сторожки, прислухаюся до лісу, жду розвідників. І неспокій закрадається в душу. Світанок незабаром, уже мали давно повернутись, а їх не чути, а їх немає.

Вже й день розгорівся, сонце сяє холодно, сніг блищить привабно. А нам невесело на серці, ніхто вже й політичного рівня підвищувати не хоче. Сумують хлопці, та мують у собі недобрі передчуття.

Знову блукаю по ближніх і дальніх стежках та дорогах, вивчаю навколишні ліси і галяви, час від часу навертаюся до сторожки, сподіваючись побачити розвідників. А їх немає. Вже й день схилився надвечір, сутенів. Іжа нікому в горлянку не лізе — хоч, правда, в нас уже і їсти нічого. Наварила Анка місива з борошна та меду павпіл, вийшло щось схоже на шербет, тільки б їсти, а хлопці носом крутять.

Щоб не думати про лихе, я навмисне гніваюсь на розвідників. Куди ж це годиться? Та з такою дисципліною, з такою безвідповідальністю бісового батька навоюеш. Ні, так далі жити неможливо, треба кріпити дисципліну, вигартовувати її. Треба зв'язати і себе, і всіх такою міцною, як сталь, партизанською клятвою, через яку неможливо було б переступити.

Поступово народжується текст присяги, визріває на мовчазних партизанських стежках, на холодному вітрі, під непривітним зимовим небом. Витягую з-за пазухи «Кочубея», закоцублими пальцями виписую на обкладинці:

«Я, громадянин Союзу Радянських Соціалістичних Республік, урочисто заявляю перед своїми товаришами, клянуся перед власною совістю, що, ставши сміливо й рішуче на смертний бій з фашистськими загарбниками та їхніми підсобниками, буду битися з ворогом до переможного кінця, виявляти при тому високосвідому дисципліну, цілковите підкорення командуванню.

Клянуся перед лицем свого народу, своїх товаришів, що в боротьбі з фашистською пачистю не пошкодую ні крові, ні самого життя. А коли я зраджу цю урочисту священну клятву, то хай мене покарають лютою смертю мій народ і Вітчизна рукою моїх бойових товаришів».

Потім я думав над тим, що нашому загонові треба прибрати велике і горде ім'я. Щоб воно кликало на подвиги, щоб вселяло в серце кожного, хто вступає до загону, почуття гордості. Імен людей великих і гідних цього в багато.

На пам'ять прийшов один далекий зимовий день. Тоді теж було дуже холодно. І сніги лежали глибокі. І громи гриміли за далеким обрієм.

Мені було п'ять років, полоханим пташеням сидів, немов у клітці, в нашій бідняцькій хаті на краю села. Дивився у вікно на безмежжя снігове, вичікував, чи не появиться хто-небудь на битій дорозі.

Одного дня на шляху за нашим вікном з'явилося небачене диво. Півсвіту закрив пломінкий червоний прапор. Був такий яскравий і гарячий на білому снігу, що я аж зажмурився — на все життя він мені вкарбувався в свідомість. За прапором ішли війська: на конях, верхи з гострими списами, на савях, пішки.

— Ой, що то, мамо?

— Червона Армія, дитино.

Потім нашу хату виповнили люди в небаченому одязі, в гостроверхих шоломах і кудлатих шапках, з гвинтівками за плечима та шаблями біля боку. А між них молодий красень з клинцюватою борідкою, з біноклем на широких грудях. Край столу сидів. На руки мене брав, говорив щось ласкаве, шмат цукру, виваленого в кишені,

пропахлого махрою, подарував. Щоб я, малюк часів лихоліття, довідався, що, окрім гіркого, існує на світі й солодке.

...Через багато років серед білих снігів і зимових завірюх біля Винникової сторожки виник у моїй уяві легендарний Щорс з палахкотливим, осяйним, як сонце, прапором. І я сказав собі:

— Назвемо свій загін іменем Миколи Щорса.

Коли розповів про те Мольченку, комісар вдоволено кашлянув:

— Дуже добре, хай буде імені Щорса.

Вдень наблизились до села Виповзова. І стрілися тут з колгоспниками. На санчатах приїхали по дрова. І знову, як і тоді в Опаристому, трапилась слабенька бабуся з хлопчиком. Видно, бабусям найбільше клопоту з паливом. Шамкотіла беззубим ротом, виправдовувалась:

— Ми ж гілочки, нікому не потрібні гілочки беремо, метровку боронь боже...

Мовчки навантажили санки метрівкою, підсobili витягти на витоптану стежку.

— Хто ж ви, добрі люди?

— Господарі лісу.

— То це ви прогнали з лісу сувидців?

Бабуся зачудовано осміхається, очі ожили, вона помолодшала вочевидчя.

— Звідкіля те знаєте?

— Тільки й розмови тепер про це. Отут недалеко і наші рубають, то ждуть, може, і їх проженете?

— Поліцаї біля них є?

— Поліцаї напудились, у ліс і носа не показують, навколо школи рови для чогось копають.

— То вони траншеї та окопи, бо партизанів бояться,— озивається хлопчик.— І вікна цеглою закладають.

— Спасибі за добрі вісті, бабусю,— дякуємо.

— Ой, таке й скажете. Та яка ж я бабуся? — сміхотливо світить дитячими яснами.— Це поліція зуби повибиwала, а я ще не стара. Оце ж мій найстаршенький.

Розшукали ми виповзівських лісорубів, виконали їхнє побажання.

— Передайте старості, щоб більше лісорубів не посилав.

— Передамо. Тільки ж і його тиснуть...

Закурили ядучі цигарки, зібрали сокири й пили, потяглися до села вдоволені.

В надвечір'я вернулись розвідники. Тимофій в Острі зостався, бо чутка пройшла, що в Німеччину молодь ловитимуть. То збере Тиміш тих, хто не захоче йти в неволю, в ліс приведе. Таку ініціативу можна було вітати, але за недисциплінованість мусив карати суворо. Хлопці виправдовувались тим, що послухались Андрія і пішли за ним найкоротшою дорогою, а та найкоротша завела їх у такі нетрі, що ледве виплутались.

Розвідники потвердили те, що розповідала жінка з Виповзова.

Наш наскок на євминську поліцію, операція, про яку ми соромились згадувати, насправді стала страшної сили бомбою для окупантів. Стрільба під стінами поліцейського стану сколихнула весь район, наполохала і поліцію, і німців. Передавали, що на поліцію напав великий загін, не менш 75 чоловік, а то й сотня була в Євминці. Школярський листок, переданий Мотею Койдан від Павла Охтіна, розмальований неокочирними цифрами, повідав про те, що поліцейські чини ошелешені і дуже налякані, німці спантелечені, занепокоєння велике, збираються війною йти на партизанів.

І ще розповіли розвідники, що наші дії зустрів народ з великою радістю і надією. Навіть ті, хто низько хилив голову, в ці дні почав сміливіше дивитись на світ.

Увечері тільки й розмов було, що про події останніх днів. Всі розвеселилися, сміхом виповнилась наша хата, панувало радісне піднесення.

Я до півночі ходив по лісу, плануючи дальші дії загону. Розумів, що треба наступати, ошелешити ворога активними діями, не дати йому оговтатись, налякати його. Завтра обов'язково мусимо озватися, але вже в іншому кінці району.

Удосвіта восьмого грудня, порадившись з комісаром, віддаю наказ: готуватись до бою, маємо ліквідувати ворожий гарнізон.

Весь день хлопці чистили зброю. Семен Пампушко разів десять збирав та складав свого кулемета. Палахкотіло в печі — Анка й Семенець коржі пекли з медом, НЗ готували.

Вдень повернувся Тиміш... Чутки про полювання на молодь не потвердились, окупантам не до цього, вони скликають поліцаїв з усього району. Євминські поліцаї кинули село напризволяще. А Дрюма не знає, як бути: хвалити Рудя за те, що не здався, чи покарати?

Ввечері відбулися партизанські збори.

Оголошую наказ про те, що остерський партизанський загін прибирає собі ім'я героя громадянської війни Миколи Щорса.

Наказ прослухали по команді «струнко».

Опісля того зачитую текст клятви. Вона всім припала до серця. Сказав, що з часом приймемо її урочисто. Але хлопцям не терпілося. Вони забажали клястися вже сьогодні. Ні в кого не було сумніву, всі готові битися і на життя, і на смерть.

Приймаю урочисту клятву перший... Читаю слово за словом, а серце схвильовано і лунко стрибав в грудях. Ледь стримую сльози, боюся захлинутися ними, розплакатись од щастя. Бліді, схвильовані мої товариші.

Один за одним виходять до столу партизани, їх ніхто не викликає, вони добровільно клянуться на вірність своєму партизанському прапорю.

У лісовій сторожці панувала урочиста мовчанка. Щоб розвіяти її, наказую:

— Збиратися в похід.

Запрягають коней, вантажать на вози добро партизанське, прощаються з теплою хатою, а ми з комісаром ступаємо дорогою. Від колодязя до воріт. Прислухаємось, як скрипить свіжок під ногами, довго мовчимо.

— Вам відомо, що серед нас є такі, хто не гідний бути в партизанах?

Василь різко спинається, проймає мене поглядом.

— Нічого не розумію...

— Учора Бабін розповів про страшне... Він не просто служив у поліції.

Що Віктор Бабін у сорок першому перебував якийсь час у поліції, було відомо всім. Про це розповідав Ігор, сам Віктор з подробицями переказував, як його, офіцера, силою примусили йти в поліцію, як того не хотів і врешті, щоб вислизнути звідтіля, навмисне вибив собі око, опісля чого його відчислили. Все це стверджували ті, хто знав Віктора. Поступово до нього звикли, забули про ту ганьбу, навпаки, навіть гордилися в душі, що він такий сміливий і героїчний чоловік, задля доброї справи навіть власного ока не пошкодував.

— Він брав участь у знищенні радянських людей...

— Сам про те сказав?

— Хлопцям розповідав. Видно, думав, що сплю. Заходився від сміху...

— Може, жартував?

— Таким не жартують...

Не знав, що й думати. Сердився на Василя.

— Чому ж не доповів раніше?

Василь ніяковіє, похмикує винувато.

— Самого мов києм огріли. Все думав... Поговорити не випало, та й хвилювати не хотів... А тут так вийшло... Він читав клятву з таким виразом, ніби в нього руки чисті... А мені за ним. Нерви не витримали. Не зміг після нього, не зміг...

— Нерви у нас повинні бути міцні. Що ж тепер робитимемо?

Домовились — Бабіна з табору не випускати ні на крок, гуртом цілодобово його тримати на оці.

Послав негайно запит остерським підпільникам, щоб довідались про його службу. Хто зна — може, просто похизувався. До Анки був не байдужий. А вже відомо, що заохавні, жартуючи, чортзна-що на себе наговорюють...

Заспокоїлись. Уже не так нервово рипів сніг у нас під ногами. Підвів голову Василь, ясними очима заглядає в лице.

— Значить, на Косачівку? — всміхається.

— На Косачівку.

Посивілі від інею коні неспокійно мотають головами, не терпляться їм рушати з двору. Хлопці допивають із залізних кварт чай з медовиками, знають, не скоро діждуться тепер гарячого. Гаснуть свічки, прощально підморгують хатні кутки, не хочеться лісовій сторожці прощатися з незвичайними хазяями.

Дмухнув хтось на останню свічку, пусткою зостається наш утеплений куток. Прощай до часу, ваша рідна пустка, може, ще коли привітаєш і зігрієш нас або наших бойових друзів.

Знову витягуємось у звичний бойовий стрій, знову глухо стугоняють копита, скриплять колеса,— саями б уже краще їздити,— глухою лісовою дорогою повільно проходить партизанський загін імені Миколи Щорса.

16.

На світанні підійшли до шосе, що веде з Остра на захід. Треба бути обережними, щоб не наштовхнутись на ворожу колону.

Крізь швидкоплинні хмарки плигає місяць — він з'являється в другій половині ночі, вечори тепер чорні, як дьоготь. Навколо розвиднюється, настає день.

Ваявши гвинтівку напереваги, виходжу на шлях. За кілька хвилин вдалині з'являється кострубата постать — то Іван Семенець теж виходить на дорогу. Підношу вгору руку — відповідає тим самим рухом. То означало, що ми блокували шосе з двох боків.

Навколо жодного руху, жодної душі живої. Видніються вдалині похмури бори, шелюга червоніє, потяглася в безвість стрічка дороги. На рівній відстані між мною і Семенцем викочується кругленька постать. То Тиміш перебігає в гущавину на протилежному боці. За ним виходять дозорці — бойова охорона. І тільки тоді на шосе викочується перший віз Василя Кукси, за ним кумедно перевалюється куца постать Анки. Вона таки домоглася свого — ходить у хлоп'ячому. Доп'яли їй розвідники і штани галіфе з синьої діагоналі, і чобітки хромові, довгополу тіснувату жакетку, схожу на кітель, шинельку акуратну, офіцерську, а шапка-вущанка в неї збереглася ще з того часу, коли служила в санбаті. Трохи кумеднувато сиділо все те на ній, але вигляд мала бравий. Коли глянути збоку — войовничою особою видавалася Анка.

За першою підводою прокотила друга, а там і ар'єргард перейшов дорогу. Ми з Семенцем сходимось до місця формування, чвалаємо вслід за обозом.

Я дуже тим вдоволений. Проїхали без жодної затримки, все зроблено чітко, хлопці діяли хронометрично. Значить, можна бути дисциплінованими, організованими.

Вдень подув південний вітер, приніс вологу і нагнав туману, споганив чудову зимову погоду, зм'якшив сніг, обернув на неприємну липку кашу. Пробиватися по бездоріжжю важко, плутались спочатку по незнаній, посіченій пагорбами місцевості, аж поки вийшли на знайомі стежки, що вели до Косачівки.

До села підійшли вже в непроглядній темряві. Зупинились у видолинку — і люди стомилися, й коні ледь тягли ноги. А тут з низьких хмар посіялась мокра шерхоть, яка час від часу переходила в холодну мжичку.

Поблизу нас причаївся поліцейський стан. Ми його мали цієї ночі громити.

Чому саме на ньому спинили вибір?

Косачівку я знав, працював тут кілька років. Школа містилася по сусідству з лікарнею, яку, оскільки медична

допомога тепер людям була зайва, перетворили на резиденцію поліції. Підпільники передали: у стані 25 поліцаїв. Будова дерев'яна, у видолинку, — оточуй з усіх боків, пали з горбів, розстрілюй. Якщо не розіб'єш, то на смерть налякаєш. А переляк — то теж дійовий фактор.

Добре уявляю собі розміщення поліційної дільниці, навіть переконалий у тому, що не помиляюсь, як саме освоїли лікарняну площу нові володарі. Не раз бував у косачівській лікарні. Тут народилась моя доп'яка, не раз гостював я в косачівського лікаря Айболита — Якова Степановича Буяла, напівдивака, напівфілософа, людини, закоханої в медицину і в те, на чому базується фармакологія, — спиртус віні.

Не кинулися стрімголов у атаку. Партизани відпочивали в засаді, а ми з комісаром пробралися до села. Зустрілись з Яковом Оліфером. Жабинця Омелька викликали. Вони розповіли про те, що косачівська поліція сказала в останні дні, мотається, мов навіжена, окопується біля лікарні; нікого не пропускають у стан, підкріплення прибуло, мабуть, чоловік з тридцять.

Ми ставали свідками того, як народжуються перекази і легенди. Сміялися з того, як наша невдача в Євминці обростала героїкою. І все-таки поки що те не йшло нам на користь. Довелось відмовитись од наскоку — не сунешся з десятком на цілу роту, знаючи, що тебе ждуть, окопавшись, приготувавшись до бою.

Велів Омельку Жабинцю, не гаючись, зв'язатися з Дасиком та завезти якнайбільше солі до Косачівки. А самі повернулись до товаришів, подалися в Потєбневу Гуту. Хай посидять поліцаї в окопах, пождуть до іншого разу.

Найсмійніше у цій історії те, що в поліційній дільниці тієї почі не було душі живої. Це нам другого дня розповів Степанець Павло, який ночував тоді в Косачівці. Не витримали нерви в поліцаїв, не стали ждати партизанського наскоку в окопах, розповзалися ввечері по селу, замаскувалися по хатах, та й хто зна, чи спали, чи всьеньку ніч тремтіли за свої продажні шкури.

Партизани сміялися, аж за боки бралися. Тільки мені було не смійно. Бачив у тому не смійну сторону. Вигідно поверталася для нас та історія, посвідчуючи, що, по-перше, нас боялись більше, ніж ми про те думали, а по-друге, — мусимо іншими очима глянути на саму поліцію. Де цього вона здавалася мені небезпечною, монолітною силою, яку треба ламати й нищити, як грізну перешкоду. Насправді

виявилось, що поліційне угруповання складається з людей різних, і, напевне, не лише боягузтво спричинилося до того, що вони бояться партизанів. Треба пильніше приглянутись до поліцаїв, вивчити їхню психологію, визначити слабе місце, бо з нездійсненої косачівської операції випливав висновок: ударити міцніше, відчутніше — і можна дуже швидко позбавити окупантів ненадійних спільників. А ліквідація поліції в районі широко відкривала двері всім патріотам до партизанського загону.

У Потєбневій Гуті ми були вперше, але знали, що тут у нас є надійні спільники. Юрій Іванович Валюшкевич сказав: розшукайте братів Рудників — Федоса та Івана.

Розташувалися в крайньому дворі. Господарі прийняли радо, відразу признали в нас партизанів. Багато дітей з цього села ходило вчитися в Косачівську середню школу. Тож мене впізнали одразу. І розповіли ще одну історію, яка вже ставала легендою. Минулого літа до Потєбневої Гуті заходили партизани. Було їх троє, за ними погналися сільські поліцаї, підстрелили в полі одного. А двоє втекло, відстрілюючись. Німці нарізали в нагороду поліцаєві гектар землі. А дець через тиждень чи два прийшли в село партизани, взяли поліцая, вивели на те місце, де був забитий партизан, та й звеліли копати яму. Викопав... Боком вилазять запродавцям німецькі гектари.

Знову плуталась і вилася легенда-казка. То вела вона до Євминки — там теж загинув парашутист; то тяглася до Скварової — про якогось Кіма там товкмачили Степанці. Де і хто вони, ті таємничі хлопці з неба?

Василь Мольченко зробив «візит ввічливості» старості, а ми з Ігорем достукались до Рудників. Федоса вдома не було, а Іван спав у сховку. Він повідомив радісну новину:

— Радянська Армія під Сталінградом перейшла в наступ, 23 листопада оточила армію Паулюса. В тому котлі понад триста тисяч війська.

Аж не повірилося зразу. Звідки ти це взяв, добрий чоловіче? Запевняє, що сам чув по радію. Москва передавала, а в нього є детекторна коробочка, хоч не голосна, а слухати можна.

Сталінградська битва...

Вже який час до неї була прикута увага всіх радянських людей і людей світу, друзів наших і ворогів. Збігали дні і місяці, а фортеця на Волзі залишалася незламна. Ворог штурмував, клав на підступах до міста гори трупів, та до перемоги було далеко. На весь світ, хизуючись, хвали-

лися окупанти, що Сталінград уже в їхніх руках, що ключі від Волги ось-ось ляжуть їм до ніг. А вони не лягали. Радянські війська, стримуючи шалений натиск гітлерівців, як виявилось, не просто стояли на смерть, а й готували зарозумілим гітлерівцям пастку.

Велике свято прийшло на нашу вулицю. В поганському живому котлі опинилася ціла фашистська армія, разом із своїм головнокомандуючим Паулюсом, десятки дивізій різних родів військ, сотні тисяч німецького війська. Червона Армія надійно блокувала їх, відтісняла на захід тих, хто рвався їм на виручку, і водночас стискала смертельну петлю навколо оточених, домолочувала їх на голих степах Подоння.

Це було велично, це було прекрасно. Поспішно записавши деякі цифри та вислови зведення Радінформбюро, що їх запам'ятав Іван Рудник, я поспішив до своїх побратимів.

— Танцюйте, друзі. Радійте, товариші! Паулюса оточено. Радянська Армія добиває його армію, розгортає наступ на широкому фронті.

Дружним «ура!» зустріли це повідомлення партизани.

З того дня ми з комісаром приділяли особливу увагу агітаційній роботі, і не лише в своєму загоні, а й серед населення. Якщо раніше використовували лише скупі відомості та власне розуміння обстановки, то тепер у нас був могутній арсенал агітаційного матеріалу, — кожному стрічному ми відкривали таку новину, від якої вони почували себе оновленими і сильнішими.

Василь Мольченко тепер вишукував, де тільки міг, папір. Кожної вільної хвилини виписували ми на ньому листівки, в усі кінці району розносили їх наші розвідники, несли в народ радість і велику надію. Тепер усі жили тими величними подіями, що розгорталися на фронті, з нетерпінням, з затаєною надією ждали нових повідомлень, швидкого краху кривавої гітлерівської машини.

У Потебневій Гуті існувала патріотична група. В ній діяли брати Рудники, подружжя Адаменків — Гаврило та Олександра, Рудник Грицько, Адаменко Архип, учитель Ліждвой.

Дав підпільникам завдання. Рудникам звелів записувати щоденно зведення Радінформбюро.

Староста виявився лояльним, узявся допомагати загонові, — на перший раз подарував хлопцям з власної комори й продуктів, і одягу, а Семенцеві кожуха, без якого Іван

Микитович і далі грав би на холоді своїми зубами, як на піаніно.

Вранці виїхали до Скварової. Ігор з Тимошем пішли в Остер, а комісар з кимось подався навпростець до Старої Гути.

Галя вітала, як рідних. Бідкалася: частувати нічим — нетерпляче ждала зі своїми голодніючими довгошиїми парубками з Косачівки Павла. Мав принести чогось їстівного, а він, як завжди, барився. Поділилися з лісничихою продуктами, подарованими потебневогутським старостою, рушили далі. Вже по дорозі здибали й Павла, що ніс із Косачівки дітям цеберку капусти, а нам — смішну розповідь про косачівську поліцію.

Сніданок готували в лісовій сторожці Висока Піч.

Мальовнича це місцевість. На високому світлому пагорбі, між сосон та акацій, сміється лісова будова, видно звідсіля широку долину, що тягнеться ген туди, до самих Бондарів та Старої Гути, виповнена та низина, мов чаша, зеленою піною лісів, вибілених снігом луків, непролазних лісових заростів та березових гаїв. На південний захід від Високої Печі причаївся у лісових масивах Городок — стародавнє лісництво, а поблизу розляглося над Дніпром село Сорокошичі, знане ще в часи київських князів.

Мене дуже цікавили Сорокошичі. Вигривав надію зв'язатися з селом через лісника Камлика, що господарював на Високій Печі. Степанець говорив про нього як про людину надійну, хоч і «скритну», але запевняв, що цей чоловік і не продасть, і не видасть, а, дивись, ще й у пригоді стане.

Камлик жив тут із сім'єю, ще якісь люди мешкали за стіною. Похмурий, до всього байдужий лісник в обійми нам не кинувся, помовчував. Анка почала сніданок готувати, ждала, що їй допоможе лісничиха, а та лише порадила, як краще розтопити в печі, та посудом поділилася. Руку показала, підковзнувшись.

Анка не знала, за що й хапатися раніше — за сніданок чи за Сенька-кулеметника, який волав пробі:

— Товаришу лікар, перев'яжіть, будьте ласкаві, каліку.

Почувши таку мову, Камлик явно оживився, почав приглядатись до нас пильніше. А потім приступив до мене, питає стиха:

— Ви часом не вчителювали в Новому Глибові?

— А що?

— Та — впізнаю і не впізнаю. Подумалось: може, батько або старший брат. От що вуса та борода з людиною роблять.

— Та й час теж.

— Еге ж, і час своє робить, то правда.

Тепер Камлик уже не був «скритний». Відвів мене вбік — звідкіль він знав, що треба бути конспіратором? — та почав оповідати:

— А в нас у Сорокошичах багато своїх хлопців. Іван Макарович Голодович — родич мій. Базарний. А старший у нас Павло Тимошенко. Та ще офіцер один, Павло Лузан...

— Павло Костянтинівич?

Мало не затанцював од радості: Павлусь Лузан! Мій найкращий і найперший дружок шкільних років, у педтехнікумі в Чернігові разом училися. І ось він тут, майже поруч!

З Камликом порозумілися відразу — він став нашим партизаном, зобов'язався виконувати всі розпорядження, найпершим з яких було зв'язати нас з сорокошицьким підпіллям.

Коли про все домовились, Камлик, ніяковіючи, запитав:

— А ця дівка в галіфе лікар чи просто так?

Дізнавшись, що Анка справжній медик, повідав нам Камлик просто неймовірну історію.

Заходили й до нього парашутисти. Троє в хаті грілося, а решта на посту стояла. Котрийсь почав автомата чистити. Клацав-клацав, а тоді як бахне — пробив дружині Камликовій кулею руку. На щастя, кістки не роздробив, а то що хоч, те й роби. Де тепер лікаря знайдеш? У Сорокошичах є свій чоловік, але ж туди не находишся. А жінка мучиться — ніяк рана не заростає.

Не була б наша Анка чапаською, коли б не проявила блискуче свої медичні знання: оглянула поранену руку, виявила якийсь там ступінь заживлення, промила рану риванолом, — у неї знайшлися потрібні ліки, — і відразу ж зажила шани та вдячності, що не всякому професорові таке снилося.

А я тим часом розпитував Камлика про його гостей — у що одягнені, чим озброєні, про що гомоніли, куди пішли.

— Чи давно це було?

— Та коли ж? Днів вісім чи дев'ять, не більше.

Отже, маємо справу не з міфічними примарами, а з живими людьми. Значить, є хлопці в цих лісах, видно,

сутужно їм живеться, треба якнайшвидше розшукати, допомогти товаришам.

Ночували в сторожці Меч, відпочили по-людському. Вранці зупинилися в лісовій глухомані поблизу Старої Гути. Розпалили таке вогнище, що аж небу стало парко, ждали розвідників. Незабаром Василь з Адамом та Пилип Сакович з'явилися, принесли цілу в'язку новин.

Адам помітно змарнів, скаржився, як то важко бути самому. Краще вже ходити в небезпеці гуртом, ніж весь час думати, чи не сталося з нами чого непоправного. Йому, правда, й задумуватись над нашою долею не було часу — десятки сіл обійшов чоловік. У Гнилуші побував — там ждуть нас підпільники не дїждуться, у Максимі з певними людьми стрічався, з Саньком Буденним бачився — той «приймак» ось-ось цілий гурт білорусів з-за Дніпра приведе.

Розвідницька «естафета» Пилипа Саковича ще раз потвердила, що на Жовтневу річницю був у Лосві бій з німцями за переправу, що пройшла на захід партизанська армія і мов у воду канула.

До Старої Гути теж докотилася чутка про те, що на Остер напали чи то партизани, чи то військові. Кажали, ніби точився там бій кілька днів і ночей. Поліція в Крупчиній Долині налякалася, очей в село не показує, сидить у стані, мов під домашнім арештом.

Обставини склалися якнайкращі для росту загону та розгортання бойових дій. Необхідно було мати свою базу. А може, й не одну. В усякому разі треба негайно закласти хоч би один склад.

Пилип Сакович розшукав у лісових хащах такі зарості, яких і сам біс не знайде. Розмітили, розпланували і взяли за лопати. Копати взимку ями — робота нелегка. До самого вечора працювали.

Вночі побував з Адамом та Василем у селі. Ольга Буденна переконувала: буде скоро чоловік, і не сам. І посміхалася хитро. Не знає точно, кого приведе — нових партизанів чи нову жінку.

Наступного дня склад був готовий. Вивантажили з возів кадуби з медом, кружала воску, запасну зброю та боеприпаси, деякі продукти, замаскували надійно. Коням стало легко, і ми весільною перезвою підкотили надвечір у село Новий Завод... Вирішили трохи задурити голови німцям.

Оскільки Василь з Адамом не показувались знайомим відкрито, то їм доручили не дуже веселу роботу — разів

десять проїхати, крутячись побіля села, створюючи видимість, що проходить великий обоз. Андрій Красний та Василь Кукса розвели на околиці десятків зо два вогнищ, таких як на Івана Купала,— дивлячись збоку, можна було подумати, що спинилось велике військо.

З рештою товаришів завітали до старостату. Владу застали на місцях — поліцай куняв біля мисника, обпершись на гвинтівку, а староста інструктував лісорубів. Завмерли, коли ми зайшли до хати. У поліцай гвинтівка мимоволі випала з рук. Мізько спокійно підняв її, а я наказав:

— Капітане, візьміть трофей.

З сіней повз Сенька-кулеметника, що нерухомо заклика біля порога, прошмигнув Бабін,— це він «капітан»,— схопив трофейну зброю, мовчки вийшов з хати.

Мені послужливо подали табурет.

— Продовжуйте, пане староста. Гадаю, ми вам не перешкодили?

У старости тіпались руки, тремтіли щелепи і ходором ходили ноги.

— То вже доказуйте, навіщо кликали? — квапив хтось із лісорубів.

Оскільки староста мовчав, то пояснили:

— Дійшли чутки, ніби рубати ліс забороняється. А вони в одну душу — рубай.

— Не я требую,— вирішив за доцільне подати голос староста.— З мене требують...

Прочитав їм лекцію про те, чому не треба нищити наших лісів для якихось зайд, які ось-ось почнуть драпати, бо Радянська Армія дає їм перцю і під Сталінградом, і на Північному Кавказі. А ми, партизани, допомагаємо рідній армії. Всі чесні люди повинні стати на допомогу партизанам...

— Та я з дорогою душею,— озвався староста,— та я що завгодно!..

Тоді я заговорив про таке, що навіть мої хлопці вирячили з подиву очі.

— Треба негайно нагодувати триста чоловік.

Як і було вмовлено, до хати влетіла Анка, хвацько клякнула каблуками, картинно козирнула, доповіла чітко:

— Товаришу командир, загін спинився на відпочинок. Бійці гріються, ждуть вечері, а коні — провіанту.

— Вільно,— кидаю недбало.— Коням дати вівса, а для бійців зараз зготується вечеря.

Аж роти пороззявляли і лісоруби, і поліцай, і староста.

— По хатах розставимо та й усіх нагодуємо.— Видно, таки ділового обрали старосту в Новому Заводі.

Навіть мене збив з пантелику, на подібне вирішення справи я не розраховував.

— Так не годиться,— кажу неквапно.— В одній їдальні треба нагодувати.

Староста скис, він не знав, як краще нам прислужитися. Нема в їхньому селі їдальні. І до війни не було, а тепер і поготів.

Тоді я підказав на можливий вихід із становища:

— Видайте продукти з громадської комори, а ми вже самі зготуємо.— І до Бабіна: — Гей, капітане! Де там капітан? Товаришу капітан, за який час зготуємо вечерю? «Капітан» довго не думав:

— Коли одержимо продукти, то зготуємо в один мент.

Староста був людина дії, не гаючись, стрімголов кинувся по продукти. Лісоруби й собі покинули старостат, безмежно вдоволені, що не доведеться бейкатись на лісорубку.

Я zostався в хаті з поліцаєм. Відданими очима ловив він мій погляд,— видно, й собі ждав якогось доручення.

— Значить, служимо окупантам?

— Та яка там служба!

Чи то воно таке наївне, як теля, чи хитре?

— На роботи людей ганяєш, у Німеччину та в тюрми спроваджуєш?

— Що в ліс загадуємо з дядьком старостою, то правда, а що в тюрму, то бог милував.

— Якова Юрченка посадили?

— То було до мене. Мене, можна сказати, мобілізували насильно. А коли примусили, то так їм і слугую. Гвинтівку тягаю — і все.

— Чому не стріляв у нас?

— Ви що, жартуєте? Воно мені треба? Чи я такий дурень? Ото одібрали її, і спасибі.

— А інші поліцаї які?

— Є різні. Є ого яка сволота. А більшість такі — тюкніть, то й розбіжаться. Тільки побоюються хлопці...

— Що їх лякає?

— Щоб не стріляли без розбору. Коли б наче з розбором.

— З розбором і буде.

— Тоді не страшно.

— Ось що, хлопче, біжи зараз до старости та скажи, що ще одне добре діло треба зробити...

— Що саме?

— Ложок у нас обмаль. Їсти нічим, губляться ложки або ламаються. Дерев'яні ж, металевих немає.

— Залізних і в нас чортма, а дерев'яних хоч віз наберемо.

— Віз не віз, а сотень зо дві не завадить...

— Мотнемось, то зберемо.

— Ну, мотніться.

Біля порога поліцай спинився, подумавши запитав:

— А коли знову в стан покличуть? То як?

— Ніде не дінешся, треба йти.

— А що казати?

— Що чув та бачив, те й скажеш. Передай, що нікого не каратимемо, хто кине зброю. А хто виступить проти — хай потім не кривдиться.

— Перекажу. А коли гвинтівку даватимуть?

— Бери. Нам зброя потрібна.

— Ясно. То я пішов.

— Йди, та тільки не надумай в села виходити. Бо пости розставлені, ще застрелять ненароком.

— Хіба я не знаю? Не дурний, слава богу...

Він таки був не дуже розумний. З тих, про кого кажуть: ні риба ні м'ясо. Не вийшло з нього поліцай, не вийшло й партизана. Таке щось...

Згодом до старостату під'їхали дві підводи (це з тих багатьох, що біля вогнища спинились!) — навантажили їх доверху зерном і борошном, м'ясом і салом, хлібом печеним та мішками з картоплею, а наверх закинули торохтючий мішок з дерев'яними ложками. Старанного прислужника тієї ночі втратили окупанти, бо новозаводський староста поклявся слугувати нам і вірою, і правдою. І слова свого дотримав.

Погасли за селом вогнища, тихий сніжок покрив, мов на замовлення, наші сліди-слідочки. Через деякий час ми довідались, якого жаху пагпали ті ложки на поліцію і німецького коменданта. Вони повірили, що в їхніх володіннях орудує ціла армія, можливо, ота загадкова, що в Лосві реперправлялась.

Ранком прибули до складу, поповнили його продуктами, відпочили, а вдень вирушили до сусіднього Михайло-Коцюбинського району.

Цей маневр був обраний не випадково. Вночі розвідники принесли з Остра повідомлення, що проти нас збираються великі сили, мають прибути карателі з Чернігова.

Вирішили зробити так, щоб допомоги зажадав не тільки Остер, а ще й Михайло-Коцюбинське. Наробивши шелесту в сусідньому районі, зманевруємо до Винникової сторожки або перекинемось аж у Київську область...

Прямуємо до Василевої Гути. Адам розвідав, що там міститься контора якогось Плутка, — класичне для становища того діяча прізвище! — що заготовляє смолу та живицю, а для заохочення робітників держить на складі різні продукти.

Плуток і справді виявився «плутком», бо з рук, як в'юч, вислизнув. Прикинувся, що ключі забув у хаті, повернувся за ними, виплигнув у вікно та й утік.

Зате староста, хоч би й хотів, не міг утекти. Здибалися з ним на сільському майдані, біля самогонного куба, під яким весело палахкотів вогонь. Відпочивав на соломі, уконтентований по зав'язку.

Видно, закоханий був василевогутський староста в те діло. Посеред села самогонваріння влаштував — хто хоче, той і жене.

Знай, що то є за «новий порядок», — що хочеш, те й роби, хоч без штанів по селу бігай.

Кажуть, жодної закваски не пропустив староста, ніби мірошник, відбирав мірчук з кожної сулії. Тож і не дивно, що ледь очима глипав, не мав сили на ноги звестися та язиком повернути.

— Партизани? Хто такі? Не положено... Заборонено...

Зрештою, розкривши трохи ширше зіньки, схаменувся:

— Голубчики мої! Хоч би попередили... Ей, хто там? Чия женеться? Лий хлопцям по півкварти на носа і ніяк не менше. Громадою поповнимо.

Коли спробували втлумачити, що не пити приїхали, не на весілля заявилися, то й зовсім розходився:

— На весілля? Оце діло! А хто жениться? Чия йде? Чому не сказали? Але все їдно... Гуляй, шляхта, ану, брат, бий лихом об землю, все одно — алеш капут. Пий, братва, поки п'ється, живи, поки живеться.

Дійшла-таки до нього і справжня мета нашої появи.

— Чудово! Прекрасно, хлопці! Все життя ждав. Партизани? Які такі партизани? Не положено! Але все їдно жду. Ходімо до моєї жінки...

Жінка перепудилась, на відміну від п'яного чоловіка.

Вдома староста ще яскравіше виявив свій характер гуляки. Валянци з ніг геть, кожуха закинув на піч, шапку об землю.

— Жінко, приймай гостей! Хоч і не положено, а наливай! Подавай закуску. Не шкодуй ковбас, ріж сало, смаж ячню. Бо ж глянь, які хлопці гарні.

Запримітивши Семенцеві зморшки, округлив п'яні очі:

— Ти, батя, теж? І ти в цих... партизанах? От молодець, так молодець. Ну йди, хоч поцілую, бо все їдно алеш капут.

Не встиг Іван Микитович і спам'ятатись, як обляпив його сталевими ручищами, мало не задушив від надмірного почуття. Але зате ж і валянци подарував в власної ноги.

— Бери, старий, спасибі скажеш. Мені ще краці вб'ють, мене тут усі бояться, як вогню.

Чи то вже з п'яних очей, чи не захотів діставати для нас продуктів, але на власне добро не поскупився:

— Сала? А навіщо сало? Беріть кабана. Лежить у хліві... В мене лежить, не в кого-небудь, такий, як гора. Беріть без розмов! Я ще кращого здобуду, мені дадуть. А коли жінка вгодусь, то й того беріть — не жалко. Хоч і не велено, а я такий, що беріть...

І все поривався на radoшах, що робить добре діло, то до пісні, то в танці. Вибивав об підлогу босими п'ятами, дико виводив якийсь нетутешній, можливо, в окупантів запозичений, мотив, п'яно блимав червоними білками безтямних очей.

— Кожухи беріть! Чоботи! Нічого не шкодуйте, беріть сміливо. Не важко наживалось. Воно вам у казайстві приходитьсья...

Все погукував на жінку:

— Частуй людей, дурепа, діставай кожухи, тягни валянци. Нічого не жалій, скупердя, кланяйся людям та прося — хай беруть.

Жінка не лінувалася припрошувати, кланялася чомусь усе одному Семенцеві, все його впрошувала:

— Ось беріть же, не стісняйтесь, беріть, що треба. Коли чоловік просить, то і я не всупроть...

Поділився по щирості староста своїм добром, навіть меше обмундирував у такого святешного кожущка, що всю зиму в ньому проходив, мов на печі просидів. А коли виходили з хати, то староста вже хропів мов недорізаний, а старостиха уклінно запрошувала:

— Тож будьте ласкавенькі, не минайте нашої доми, заходьте. Чим багаті, тим і раді, останнім поділимось.

Не пощастило вдруге здібатися з василевогутським старостою. Розказували люди, що, проспавшись та побачивши наслідки власної щедрості, схопився за голову та й побіг у Михайло-Коцюбинське на партизанів скаржитись та вимагати в окупантів відшкодування. Додому не повернувся. Гітлерівці не шанували тих поплічників, що прибігали до них з визнанням власного безсилля.

З Плуткової контори теж мали неабиякий узяток: забрали цукор і маляс, кілька мішків солі. Ще було там хліба печеного ячмінного багато. Але ми вже ячником не годувалися. Роздали селянам — як хочуть, хай так і роблять, чи самі їдять, чи свиней годують...

Доверху виповнився наш склад. Стало ясно, що така проблема, як харчування, мною раніше явно перебільшувалась. На практиці виходило так, що чим більше буде людей, тим легше їх прогодувати.

Розвідники та підпільники доносили: по всіх селах тільки й розмов, що про оточення Паулюса та про партизанів. Крупчинодолинська поліція перепудилась на смерть, кипула стан, утекла в Остер. Поки що окупанти боялися висунутись за Десну.

Від Дніпра ми перекинулись до Десни на північ від Остра. Зупинились поблизу Соколівки. Зв'язалися з Іваном Ерастовичем.

Удень вивчали тутешні ліси. Вони мені дуже сподобались. У такій місцевості тільки отаборюватись. Жодної просіки, ліс не проглядається, — замаскуйся вміло, то будеш мов у фортеці. Вирішили будувати простору землянку. Зима вже давалася взнаки, весь час рейдувати важко, в селах теж надовго затримуватись небезпечно, найкраще мати власний притулок.

Почалося будівництво.

А ввечері, видзвонюючи на все село колесами, в'їхали у Соколівку. Підкотили до старостату. Там відбувалося засідання. За зачипеними дверима про щось радились, спочатку й пускати не хотіли — не велено.

Поки хлопці хазяйнували в селі, «ремонтували» сепаратори на молочарні, роздавали те, що було в громадській коморі, населенню та вантажились тим, що нам було потрібно, я «радився» з активом. Читав їм дошкульну лекцію, а з них піт гнало рікою, слухали, не зводячи очей з Сенька-кулеметника, що єгипетським сфінксом застиг біля порога з кулеметом напоготові.

Мов на розпеченій сковороді вертівся староста. А я допікав його питаннями,— як він разом із своїм «активом» розцінює той факт, що під Сталінградом Радянська Армія добиває Паулюса, та як думає: доведеться чи не доведеться відповідати перед нашими законами за зраду й співробітництво з окупантами?

Клявся Христом-богом, що нічого поганого не чинив, що готовий вірою-правдою служити партизанам.

Нарешті лекцію було вчитано, «переговори» успішно закінчились, і я дав «активу» відпустку. Немов джмелі з дучки, вискакували з дверей, боязливо косуючи на Семенів кулемет. Староста затримався.

— Не подумайте, що я запроданець...

— Та бачу...

— І дивитись нічого. Збоку глянути — ясне діло, зрадник, наволоч.

— А хіба не про окупантські інтереси радились при зачинених дверях?

Староста Ремез з подивом, жалем і докором скинув на мене очима.

— Отож-бо й воно. А може, ми потаємно радились про те, як би його, того німця, обдурити, як менше йому дати, як викрутити на таке, щоб і селу легше і нас не потягли на бантину.

Тепер уже я з подивом і зацікавленням дивився на Ремеза.

— А то що: своєю охотою стаємо «запроданцями»? Мусимо ставати, бо наставляють. А комусь і випадає ця доля. То що ж, гадаєте, на кого показали пальцем, кого примусили старостувати а чи брати поліцейську гвинтівку, то він уже й ворог? А може, я такий же радянський, як і кожний?

— То чому ж активістів переслідуюте, жити їм не даєте?

— Цебто кого ж ми так?

— А хоч би й Івана Грищенка.

— А-а... Вже наскаржився. Та то ж хіба йому на зле? То йому на користь, щоб не дримав, щоб пам'ятав, хто є, та був напоготові. Краще я поганяю його тут та накричу, ніж поженуть кудись дальше. Я, бач, поганий, вреднючий, а дочка поки що вдома і сам цілий...

Він говорив, а я мовчки слухав. І думав, що треба бути дуже обережним з людьми, вміти вчасно розпізнати свого і викрити недруга, що потрібно під мікроскопом розгля-

дати тих, хто опинився в окупантській адміністрації, бо, керуючись лише самим гнівом і жаданням помсти, легко втратити людей, що можуть стати надійними співниками.

— Гаразд, поживемо — побачимо.

На світанку під'їхали до старостиного двору наші підводи. Рейд на тому завершувався, — обзаводитись транспортом нам поки що було рано. Наказали соколівському старості відправити коней з поклоном старості євминківському, бо давали йому таку обіцянку. Веліли здати під розписку. Невдовзі той офіційний папір, оформлений за всіма правилами, передали нам. Отож з партизанами вже рахуються..

17.

Від мене вже давно втікав сон. Ще в тюрмі розучився полюдьски спати. Та й те сказати — не дуже тобі спатиметься, коли стоять за спиною з пістолетом, стріляють і вдень, хапають за комір і вночі. Ніколи не вгадаєш, коли тебе поведуть до ями.

Не дрімалось і тепер, у партизанському загоні, — думалось про кожний наступний день. Треба було пильнувати, щоб не прогавити ворожого нападу. А головне — ніколи було спати. Кожної ночі похід, а вдень сон заячий. Сам не спав і іншим не давав дрімати.

Найбільш охочі до сну Андрій та Сенько-кулеметник. Усі знали, що досить нашому Андрієві Красному десь прихилитись до дерева або впасти на мерзлу землю — відразу ж засинав, як кролик. Семен Пампушко навчився спати навіть навстоячки. Стане біля порога в старостаті, широко розставить ноги, обіпреться спиною об одвірок, спрямує кулемет на «актив» і спить з відкритими очима. Стає на мумію схожий. «Активу» мої лекції в голову не йдуть, очей не можуть від Семена відірвати, мов кріль на удава дивляться.

Останнім часом спати мені не давав автомат. Звичайнісінький автомат ППД — пістоль конструктора Дегтярьова, який я не раз бачив на початку війни в наших офіцерів.

Андрій Шенгерей запевняв, що не покрис місяць і половини шляху навколо планети, як той автомат буде в моїх руках. Місяць поки що мандрує собі в космічних просторах, а я втратив спокій — тільки склеплю повіки, а вже

снитися новісінький тупорилець-автомат з круглою чорною коробкою для набоїв.

Автомат — то вершина бажання партизана. Те бажання прийшло до моїх друзів пізніше. Першим захворів на ту пошесть я. Ніхто в загоні навіть не здогадувався, що, наче великого свята, ждав я тієї хвили, коли подивую всієї своєю зброєю.

Уявляв собі, яку реакцію справить той автомат — особливо на всю районну поліцію і на самих окупантських комендантів. Партизани сохнуть від заздрощів. А поліцаї — показяться. Адже їм і не снилась автоматична зброя. Ковбасою-ерзацом, штучною кавою, хімічним цукром та навіть чимсь схожим на коров'яче масло Гітлер їх підготовує, але автоматичної зброї не довіряє. Чи то немає зайвини, а чи, може, німці здогадуються про їхню «хоробрість», бояться, що та зброя скоро до партизанів потрапить.

Коли б тільки роздобути мені автомат. Не страшні нам будуть окупанти. Займемо оборону на зручному увігрі, окопаємося, підпустимо їх метрів на п'ятдесят, за чапаським методом, а тоді... Сенько з кулемета з одного флангу, я з автомата з другого, а хлопці з гвинтівок — одразу зникне бажання сунутись у партизанські володіння.

Ледь провалювався в короткий неспокійний сон, а вже в руках тримав автомат, і ворог сунув густим ланцюгом з поля, я впевнено і неквапно цілився, натискував на спуск і завжди прокидався з першим пострілом...

Зоставивши соколівський «актив» додивлятися солодкі сні, звелівши хлопцям будувати землянку, рушив з розвідниками за Десну.

Трапилось зі мною тієї ночі диво — ніколи в житті не блукав, та ще на рідних луках, а тут заблудились. Тридобове безсоння далось взнаки — ніби химорода яка водила по луках. Закінчилося тим, що ми, стомлені до краю, обрали собі для спочинку височенний стіг, вилізли на нього, — то найкращий сховок, — вместилися, як лелеки.

Нас четверо. Андрій з Тимошем мають пробратися аж у Євминку та Крехаїв, а Ігор — передати листа Реутову. То дуже сердитий лист. Не лист, а справжній меморандум.

«Мене дивує і обурює ваша легковажність, друзі, яка, хочете зобиджайтесь чи ні, дорівнює самогубству. Мусите добре розуміти, що ми не можемо блукати в лісах без діла. Ми почали наступ на ворога, а ви зв'яжете нам руки. Згодьтеся з тим, що, коли ми розгорнемо активні дії, ворог

обов'язково почне завдавати нам удари, і в першу чергу він накинеться на наші резерви. Ні ви, ні я не впевнені, що ваша група поза підозрою, що про вас забули. І незчується, як схоплять, мов сліпих кошенят, відправлять у концтабір. А звідтіля вороття не буде».

Лист був розрахований не лише на те, щоб примусити товаришів швидше кидати Остер, у ньому розкривалась об'єктивна дійсність. Навіть на відстані я відчував, яка загроза зависла над групою Реутова. Здогадувався і про те, що діялося у підпільників. І, як стало відомо пізніше, мої здогади не безпідставні. Майже щоденно в них відбувалися паради та суперечки, вже всі були готові в похід. Лише двоє вагалися — не підемо, покалічені та кульгаві, не хочемо бути тягарем у загоні...

Спали чи не спали, зарившись у сіно з головою, а вже день розкрив очі. Пробрав сіно над головою, визирнув на світ і ойкнув. Ми були мов на долоні в усього села Моровська, що замерло на високому деснянському березі. Здається мені, що коли б кому-небудь забажалося добре придивитися з того берега на наш стіг, то відразу побачив би нас у цьому лелечому гнізді.

Нічого не вдієш, доводиться днювати й так, лежати тихо, ждати вечора. Тільки й біди, що їсти нічого. Адже не думали, що заблукаємо, НЗ не захопили. Лежали собі та згадували, які в'юни й карасики ждали нас у Шенгеря, якщо не варені, то хоч сушені.

В обідню пору неподалік з'явився рибалка — мов лелека, снує по озеру, приглядається-приглядається до молодого чистого льоду. А тоді — цюк! — довбнею. Проб'є лід і викидає з води рибину. Та рибка прогнала Андріїв сон — лежить та слину ковтає.

— Я такий, що не лише смажену, а й сиру їв би, — хвалиться.

Ігор починає згадувати, в якого північного народу існує звичай їсти сиру рибу. А Тиміш доводить, що сира риба значно поживніша за варену. Вітамінами багата, чорт би їх побрав...

Хилиться на вечір. Рибалка, видно, таки натовився а чи, може, вдовольнився уловом, уже збирається йти з озера. І Андрій не витримав. Молодим барсом викинувшись з вершини стогу, в одну мить опинився на землі. А через кілька секунд рибалка був біля нас, щулився від зимового вітру та хвалявся своєю удачею.

По щирості поділився ласкавий дідусь з Андрієм рибкою, навіть весь улов хотів віддати. Але партизан не був зажерливим, — узяв чотири рибини, по одній на брата, решта zostалася рибалці.

Сповзли зі стогу. Рушили своєю дорогою, а рибалка до села почала пав. Без особливої радості, правда, бо хто зна, що жде в Моровську. «А що, коли становий у підзорну трубку бачив, як він з партизанами рибкою ділився?»

Поки спекли по рибині на скупому вогні у видолинку, вже й зовсім посутеніло. Розпрощалися — хлопці подалися в Остер, а я — до Андрія Шенгеря добувати омріяного автомата.

Андрія вдома не було. Батько сказав, що вже дві доби його десь носить, може, й голови позбувся. Робити нічого, — доведеться ждати цього непосиду. Пробрався до тітки Палажки, з головою пірнув у рідний світ і домашнє тепло. Вона мене й привітала, й нагодувала, в чисту білизну Кирилову вдягла, й наговорила стільки радісного, найприємнішого. Переконувала, що мама моя жива і що обов'язково додому повернеться, хоч, може, й не скоро, бо ж якась ворожка ще ніколи не брехала. Дядько Кирило теж, безумовно, десь топче стежки і дороги. Ой, як важко йому, ой, як трудно, а ходить, ворога б'є, хоч і не швидко, а додому приб'ється. Та й мені поганого не віщувала та вістунка, — живий зостануся...

Зорями сяють її добрі очі. То зблиснуть у них, то сховаються, в одну мить висохнуть зелені сльози. Я розумів і відчував — як то болить у неї серце. Думав собі: «Тітонько любя, я добре відчуваю доброту твою, щедрість душевну, твою дружню підтримку. Я наскрізь бачу, як, підтримуючи мене, ти страждаєш сама. Відчуваю безпомилково, що твої незримі сльози криваві».

Згодом ще раз бачив я ті криваві сльози на очах вже іншої близької й дорогої мені людини, в очах Івана Семенця. Але то було значно пізніше, в ті дні, коли якщо й мали литися сльози, то лише сльози радості.

Заснувався я «штабом» у «конторці» Петра Федоровича Кукси. Почувався безпечно, бо дід Петро, мов той лелека, пильнував свого гнізда. І вдень і вночі біля «конторки» порався.

— Мені здалеку все видно. Ми тут на горбі, а очі в мене, хвалити бога, як у кібця, далеко бачу. Хай за верству яка нечиста сила замаєчить — одразу взирю. Коли що до чого, то он стежечка пролягає в берег до сажалки, а там

кущі лозові, кущиками-кущиками можна в отой густий вільшник. А тоді лови вітра в полі...

Круглим гарбузом качається Петро Федорович по городу, то селом пробіжитья,— газет наніс мені Килимникових. Я читаю, а він плюється:

— І ото гавеззю такою інтересуєшся?

— Ворога треба знати, Петре Федоровичу.

— Лучче пошукав би тих хлопців, що Євминку били та па Остер ціляться. Кажуть люди, десь поза Десною ходять хлопці. Казали, що як ішло їх, то видимо-невидимо, аж земля гнулась. Ціла армія. Як запалили, кажуть, вогнища, то геть усі ліси освітили. Самих ложок, кажуть, зібрали для них аж сто дюжип.

— Вигадки...

— Люди не брехатимуть. Вже коли подейкують, то щось воно є. Диму без вогню не буває. А тобі гурт треба. Бо хіба ж то діло, як я собі подумаю, хоч коло тебе й ловкі хлопці труться, але скільки ж їх? Ну, а про Сталінград що в газетці брешуть?

Пав редактор Килимник перекопував, що гітлерохристове воїнство тисне наших біля Волги, хитромудро за-тягує в свої мішки й тенета наші підрозділи та перемелює їх на муку. Запевняв, що сильнішого звіра від кицьки на світі немає. Правда, офіційне повідомлення гітлерівського командування більш плутане й стриманіше. Хоч просто про оточення й не говоритья, але відчуваєтья, що в тому «заломленні атак», у тих «скорочених лініях», у наріканні на люті морози — якщо не повна розгубленість, то прозора тривога. Морози допікають. А вони ще й не тиснули по-справжньому. Ще будуть...

Нарешті, коли вже урвався будь-який терпець, з'явився Андрій. Я наклав його мокрим рядном. А чоловік, виявляється, не гуляв, теж робив добре діло. Аж у Олишівський район його носило, в Чемері гостював у родичів, шосейну дорогу Чернігів — Київ досліджував. Крім того, виявив, що в кобищанських лісах партизани заснувалися. На Берків наскакували,— там такого наробили...

Тепер мене нічим не здивуєш. Могло бути все. Могли й кобищанські партизани приходити, могли й чутки про євминський стан докотитися. Я вже знав силу народного телеграфу. Мене в першу чергу цікавив автомат.

— Автомат віде не дінеться, а линки варені ждуть.

Линки в Шенгереїв були справді пайсмачніші, але повного смаку їхнього я не міг оцінити. Автомат обіцяв

роздобути лише наступної ночі. Вже й зневір'я та тривога почали закрадатись...

І недаремно. Наступної ночі Андрій замість автомата привів самого Миколу Чалого і приніс прикру звістку — автомат викрадено. Як викрадено? А так — був-був, висів у хліві на плоті. А кинулись — немає, мов корова язиком влизала.

Що вже я їх ганив, що лаяв — як з гуски вода. Ходили й до Миколиного батька, про автомат розпитували — не чув і не бачив. Запідозрив — набрехали хлопці, нахвастались. Клянуться — був. Пообіцяли землю перевернути, а знайти.

Зовсім зіпсували настрої. А тут ще розвідники барилися. Час був повернутися, а їх не було. З усіма підпільниками переговорив, удома, в батьківській хаті, побував. Василько до родичів тулиться. В хаті холодно, порожньо, ледь-ледь жеврів материн дух, ждуть потемнілі кутки своєї господині...

Нарешті прибули розвідники. Тільки двоє — Тиміш з Андрієм. Ігор залишився в Острі, веде розмову з Реутовим.

Тиміш побував у Євминці. Домовився з товаришами, що за кілька днів у Винникову сторожку прибудуть Красіка, Жук, Нестеренко, Колінько з дружиною, Ничипір Купрієць з сином і дочкою та голова колгоспу Пархомець з Красульки. До Крехаєва не дістався, бо ще б на день чи два спізнився. Але до Шевченка піде Денис Гуливець — передасть, щоб і крехаївці прямували у Винникову. Таві Бригинець не стрічав, — кажуть, подалася в Чернігів.

Андрій Красний передав школярський зошит, виповнений цифрами.

«Проти вас вийшло за Десну п'ять станів поліції, Чернігів у допомозі відмовив», — повідомляв Павло Охтін. Стверджував, що біля Сталінграда йдуть тяжкі бої, але окупанти про оточення замовчують.

— А пархимівська поліція, кажуть, розбіглася, не захотіла йти на партизанів, — похвалився Андрій Красний.

Відразу ж подалися за Десну, в свій табір.

Між Десною і Дніпром справді ходили облогою. Залітали в села, викали лісовими дорогами. А наші хлопці спокійнісінько поживали у теплій партизанській хаті. Добре жити людині, коли в неї над головою є дах.

Хлопці побудували за час нашої відсутності простору землянку, замаскували її так, що коли б не вартувий, то ми пройшли б повз неї і не помітили.

Десь чи два пробули на базі. А тим часом карателям пабридло блукати безрезультатно по лісах, і вони повернулися до Остра, розбрелися по своїх станах.

Відіспався за ті дні Сенько-кулеметник, відпочили партизани. Замаскували ми свою землянку, рушили в село Гнилушу. Тут нас давно і нетерпляче ждали друзі.

Серед тих, хто нас не ждав, було троє поліцаїв в Олишівського району. Вони наглядали за роботою бригади лісорубів з села Переходівки. Спали собі сном праведників по хатах. Узяли сонних, насамогонених по зав'язку. Безмовно віддали гвинтівки, подарували їм шинелі та чоботи. Навіть галіфе й кітелі в них реквізували — недостойні носити радянської форми. Ні словом не заперечили. Навпаки, були згодні, що до лиця їм більше полотняні недоноски, зняті з тих опудал, якими лякають горобців. Ще й дякували уклінно за те, що не розстріляли, а дали можливість одуматись, бо свої ж люди, оточенці. Відібрали в них посвідчення. Попередили: коли ще раз стрінуться на шляху в ролі німецьких прихвоснів, то вже тоді буде «капут». По-суворовському попередили: «до» — воля, «опісля» — неволя.

Пам'ятається, що отямилось. Пізніше стрічав їх у загоні «За Батьківщину».

Не чекав нас і поліцай з крупчинодолинського стану, один з учасників походу на партизанів. Находилося, падло, по лісах, набрюхалось, прибилося додому та спало без задніх ніг у м'якій перині біля молодичі. В одну мить хміль з дурної голови вивітривсь, як на сповіді розповів про Дрюмина похід за Десну.

Справжнім полководцем почувався остерський оберполіцай до того часу, поки вступили в ліси. Тут його відразу зрадила хоробрість. Подібно до німців, що керували операцією, але не пішли далі Карпилівки (це на протилежному від Остра березі). Вважали, що звідсіля буде краще розбиратися в бойових операціях. Дрюма засів у Моровську, трохи ближче до лісу, кидав звідти сміливо своє «військо» в лісові походи, а сам укріпляв бойовий дух самогоном.

— А ми що? — хизувався поліцайчик. — Чи пам'ять жисть надоїла? Поблукаємо по лісу, постріляємо та й собі в село. Хіба нам випити не хочеться?

— Ну, а коли б стрівся з нами? Стріляв би?

— Ні в жисть. Гвинтівку б на землю — беріть, хлопці. Може, й правда, бо віддав же свою зброю, словом не

заперечив. Ще й дечим з домашнього скарбу, нажитого за «нового порядку», поділився. І в поліцію більше ні ногою. Опісля сміялися гнилуські підпільники:

— Вже не тільки ми в підпіллі. Поліцаї теж навчилися добре маскуватися.

Не сподівався здибатися з нами і староста з Переходівки, який нагодився на власне безголов'я в той день з інспекцією — а чи ударно трудяться переходівські лісоруби? Цей рябуватий товстун, видно, був скромний «діяч» — не захотів рекомендуватись. Про нього можна було б і не згадувати, коли б не цікава історія, що сталася після цієї стрічі.

І вже хто-хто не повірив у своє щастя, то це переходівські лісоруби. Рубати ліс — усе одно, що топити казани в пеклі, адже вони з діда-прадіда степовики-хлібороби. Пиляти-рубати — то для них незвичне діло. Воно кудись падає, валиться з шумом та тріском, а ти втікаєш, буває, що саме в той бік, куди воно похилилося. Вже не одного з цієї лісорубки і в ящику додому відправили жінці в дарунок. Невдячну роботу вигадали для них окупанти. Що безплатна, то вже не біда, а що безхлібна та вошива, то й не доведи боже.

Ніяк не могли збагнути, для чого їх будять серед ночі та ведуть до старостату. Тільки обляглися після каторжної праці, а тут вставай. А хай ти пропадом пропади отаке життя — вже й уночі доведеться рубати.

І цим роз'яснили, що рубати радянські ліси для окупантів — великий гріх. Довели, що оберігати природу треба, а не нищити. Довго кліпали сонними очима, все ніяк не могли збагнути, що то за нова халепа звалилася. Тільки вже коли побачили обеззброєних конвоїрів, споряджених опудалами, то ожили, повірили в щасливу зорю. Пожвавішали, засвітили сміхотливо очима.

— То як, люди, поїдете додому чи рубатимете? — питаю.

Мовчать, крутять головами, на рябого товстуна позирають.

— Окупантів боїтесь, чи що? — доскіплююсь.

— А чого ж то додому та й не їхати? — дивується рябий товстун. — Набридло вже вошву годувати. Чи не правду кажу, чоловіки?

— Правду, правду, — враз жваво загули. — Що воші, а що холод, та й харч не той...

— І дома теж безпорядок...

— Ось як воно, — іронізую, — виходить незграбно: і харч не той, і вдома ладу нема, а їдете чортзна-куди... В лісоруби шиєтесь.

— Так хіба ж своїм розумом?

Скоро зібрались. Коли б на роботу так, як в роботи, — вже між собою жартують. Рушили в ніч. Тільки товстун ще якусь хвилину крутився.

— Коли б наче папера якого. А то в'їдять у коменда-турі...

Випишуємо документа: «Цим наперед попереджаємо, що нищити ліси, як державне добро, категорично, під загрозою смертної кари забороняється. Ліси — добро народне, радянське. Не про пімецьких зайд виресли».

Замість печатки — обрис кінця пістоля. І підпис — нерозбірливий.

З тим папером підбігцем товстун помчав услід галасливій юрбі лісорубів, не знаючи того, що невдовзі знову вплине в нову халепу. Сталося так, — ледь допхався він додому, наплішувався їжею та самогоном, а тут стук-грюк у двері. Ніжинські партизани в «гості» завітали. Був він у них на прикметі вже давненько, бо прославився як ретельний служака. Прийшли хлопці, щоб до стіни поставити. А він їм, побачивши, що непереливки, нашого папера перед очі.

— Та я ж свій! Та я ж наш! Свій у дошку! З партизанами Задесення в дружбі, в самим командиром не одну сулію випили.

Зацікавило те повідомлення командирів загону «За Батьківщину», вказало їм шлях до нас, за Десну. І старосту переходівського на той раз порятувало.

Дали лад лісорубам, з колгоспниками в старостагі ровому повели, бо чимало їх зібралося, на партизанів подивитись зійшлися, — а тут влітає до кімнати середнього зросту, кремезний, одягнений сяк-так голубоокий парубок. Розчервонілий, очі сяють. Безпомилково визнав у мені командира, виструнчився, скинув до скроні руку:

— Товаришу командир! Старшина першої статті Військово-Морського Флоту Новиков прибув у ваше розпорядження для проходження подальшої служби і боротьби з пімецькими загарбниками до переможного кінця.

Підпільники розказували про морячка, журились, що зник десь із села, вже кілька днів не показувався. А це з'явився.

Вислухавши проказану одним духом, по-військовому дзвінку доповідь, урочисто наказую:

— Видати бійцеві-партизану Новикову зброю і обмундирувати.

Озброювати і вдягати у нас є в що — поліцаї тим добром постачали справно.

То була дуже урочиста хвилинка, коли знову перед очі присутніх явився Новиков, доладно вдягнений, при поясі, на якому і гранати красувались, і патронташ, з гвинтівкою в руках. Прилюдно обняв його, поцілував по-братньому:

— Ми всі тут українці. А ти, Леоніде, росіянин. З особливою радістю і глибоким почуттям приймаємо тебе в свою сім'ю партизанську, як брата, як представника великого російського народу.

Потім зайнялися хто чим. Льоня Новиков до своїх друзків побіг, Іван Семенець з хлопцями громадську комору оглянули, перевірили, як господарюють тут староста Чуб та земгромадівський діяч Березан. А ми з комісаром сиділи в хаті Даниленків — Ольга та Галя були комсомолками і членами підпільної комсомольської організації. Були тут і Михайло Чуприна та Яків Лоевський, — вони поривалися скликати всіх підпільників, журилися, що не було в селі їхнього керівника Олекси Сировця. Вирішили: скликати всіх не варто. Вислухали їхні розповіді про те, що робиться в Гнилуші. Наказали готувати тих, хто зможе прибути до загону, радили зв'язуватись з новими людьми, розгортати активну пропаганду, розповідати людям про радісні події в Сталінграді.

Невдової Новиков привів своїх друзів — Івана Волкова та Петра Грищенка. Іван Волков, шофер за фахом, жив у селі на правах приймака. Відразу впало у вічі, що ця людина наділена олімпійським спокоєм. Було таке враження, що не добровільно з нами йшов, а Новиков його на незримій шворці вів. Петро Грищенко теж до війни приліпився до гнилуської дівки в прийоми, кинувши Соколівку. Але там жилося не солодко, отож і до нас його вело не лише патріотичне почуття, а й бажання допекти дружині.

Але то мені лише так здалось, бо прагнув набирати до загону людей ідеальних. Ще не доскіпався на той час, що навіть ідеальні люди живуть серед неідеальних. Сувора дійсність показала, що і Волков, і Грищенко були чудовими бійцями, незамінними, вірними товаришами і сердечними друзями.

Перед виходом з села новенькі, вже обмундировані і озброєні по-партизанському, попросили дозволу забігти додому, попрощатися з жінками. Вже пізніше виявилось,

що не з жінками прощались, а зі старостою Чубом. За те, що знущався з них, ганяв на роботи, похвалявся «здати на м'ясозаготівлю», всипали по доброму десятку вдячних шомполів та ще по десятку вліпили авансом на випадок, коли б йому заманулося збиткуватися з їхніх жінок. На прощання попередили, що коли за їхню втечу когось переслідуватимуть, то не носити йому тоді не лише штанів, а й голови.

Перед тим, як вийти з села, ще на кілька хвилин загаялись. Якимсь шостим чуттям Адам довідався, що ми в Гнилуші, прийшов сюди з Ігорем. Ігор був сердитий, як тигр, бо мусив доповідати, що Реутов і на цей раз не готовий до виходу.

Ледь-ледь здійсмається сіра стіна на сході. Минаємо останні хати, втягуємось у поле. Пролягло узгір'я, вдалині чорніє старий ліс. Вибравшись на гору, озираюсь: аж серце мліє від щастя. Полею неквапно ступає сила, могутній загін. П'ятнадцять бійців! А коли за ними вишикувати тих, хто робить своє діло по селах?

Таж хлопці які за мною йдуть! Міцні, витривалі, мов верблюди, навантажені речовими мішками, обвішані зброєю, горбляться від ваги, але крокують чітко, впевнено. Поряд іде Адам, кремезний, налитий силою красень. Позаду Василь з Сеньком-кулеметником. О, як приємно, як радісно почувати силу, бути впевненим у своїх можливостях, бачити велику перспективу.

Довго йдемо лісовими дорогами, плутаємо невидимими стежками, пересікаємо ліски й переліски, аж поки опиняємось під височенною тригонометричною вежею на межі Остерського і Михайло-Коцюбинського районів. Оголошую привал, бо ліс молодий, густий і приємний для ока. Погода холодна, вітряна, а тут затишно. Розгорається в одну мить вогнище, — хто гріється, а Андрій уже спить під кущем. До його спини прихилився Семен — вони завжди так, мов близнюки, зліпляються спинами, не збагнеш, чи то перешіптуються довірливо, чи сплять непробудно. Новенькі відразу ж починають чистити зброю — ніяк нею не намилуються. Анка біля казанка чаклує.

Недовгий партизанський привал, на кілька коротких годин. Але його мусить стачити і на сон, і на голівня, і на обід, на розмову і на суперечки. А то ще й на прийом до Анчиної амбулаторії можна було навідатись, гудзик припасувати або дірку в одязі зашити. На все мало вистачити тих кількох годин перепочинку. І, безумовно ж, на збори та наради.

Серед густих кущів у затишку палає вогнище, а під самісінькою тригонометричною вежею проходять партійні збори. Перший в історії загону імені Щорса форум комуністів. Небагато в нас членів та кандидатів партії: Василь і Адам, ми з Іваном Семенцем, кандидат партії Іван Волков. З дня на день мають прибути комуністи Красіка, Жук, Купрієць, Палаткіна. Шість чи сім комуністів було в групі Реутова. Лузан та Тимошенко з Сорокошич, Адаменко з Потєбневої Гути. У Крехаєві було кілька чоловік з партійними квитками. Понад двадцять чоловік мало зібратися. Сьогодні нас було лише п'ятеро. Правда, ще Віктор Бабін був кинувся за нами. Він хоч і безпартійний, але вважає, що, як начштабу, мусить негайно «партизуватися», бо то його найбільше бажання. Перебуваючи на такому посту, просто незручно людині бути поза партією. Отож, вважайте комуністом і т. ін.

Пояснили, що в партії порядки трохи інші, ніж у його «штабі». Повернув назад похнюплений, невдоволений.

Засумували ми, комуністи, за своїми партійними зборами. Говорили довго. Забули і про їжу, і про сон, і про те, що скоро знову в похід. Кожному хотілося вибалакатися за всі дні мовчання. Засперечались — створювати партійну організацію чи почекати з тиждень, коли більше комуністів збереться. Більшість голосувала за те, що організацію маємо створити негайно, зараз. Тоді я запропонував тимчасово доручити секретарювання Василеві Мольченку, а коли організація зросте кількісно, то провести законні вибори. Так і вчинили. А на чергових зборах, коли нас уже було чимало, таємним голосуванням комуністи обрали секретарем Івана Семенця. Він просекретарював незмінно аж до часу визволення Остерщини від фашистських загарбників.

Поки йшли збори, Віктор Бабін, ображений у своїх найглибших почуттях, мов навіжений, метався по лісу. А його супроводжували Тиміш та Іван Мізько, — пам'ятали свій обов'язок, розважали та вмовляли чоловіка. А він благав, щоб залишили його, дали спокій, бо все одно не внесе такої образи, покінчить з собою.

Довелось мені й комісару поговорити з «начштабом» щопайсуворіше. Бабін розридався, вибачився та обіцяв позбутись почуття дрібного самолюбства. Запевнив, що постарється заслужити довір'я, щоб можна було сподіватись... І на що він сподівався?

Виконуючи волю і рекомендацію партійних зборів, віддаю наказ — наступного дня розгромити крупчинодолинську поліцію, яка ставала сіллю в оці для партизанського району.

Цей стан сам по собі був не войовничий. З власної ініціативи поліцаї нас не переслідували, сиділи смирно, вдень спали, а вночі бадьорились. Адам переконавав, що, в разі сутички, не відстрілюватимуться. А там хто зна... Нестерпним було те, що сюди з Остра час від часу посилали підкріплення. А, збігшись до гурту, поліцайня нахабніла, починала нишпорити в лісі. Треба було врешті дати їм зрозуміти, що ми цього не стерпимо.

Опісля зборів Адам з кількома товаришами пішли до Старої Гути,— мають провести розвідку та зустріти нас у Бабковій сторожці. Адам обіцяв побувати в станового Новодіда, видивитись, що там та як, виявити, яким духом дихають, та обережно натякнути, що партизани досить гуманні до тих, хто здається без бою.

Вже зовсім стемніло, коли ми підійшли до Бабкової сторожки. Тут світилось,— отже, нас ждали. І справді, в теплій хаті як удома почувалися Андрій Красний та Іван Мізько. Немов знайомих привітали нас мешканці сторожки — лісник Пономар, молодий пройда з тих, хто сухим і з води вилізе, та соколівський студент Кравченко.

У Пономаря злодійкувато бігали очі, а язик так і сипав компліменти та співав дифірамби партизанам. Кравченко — мовчазний, худий такий, що аж світився, лагідний та розумний юнак, безнадійно хворий на туберкульоз. Обидва одружені. В Пономаря якась невиразна, затуркана, невизначеного віку й кольору молодичка, а в Кравченка — писана красуня з Моровська, на голову вища від нього, з квітучим рум'янцем та дугастими бровами. У шлюб її штовхнула сумна недоля всіх дівчат тих часів — краще недовговічний чоловік, аніж довічне рабство.

В сторожці було тепло, затишно, відчувався певний достаток. На стінах рушники, ковдри на ліжках, полив'яний посуд,— мов і не в лісі живуть люди. А головне — на полиці лежала гармонія з трьома рядами білих клавішів, з блискучими планками. Побачивши її, Льоня Новиков так і загорівся.

— Можна пограти?

Студент Кравченко, — він виявився власником трирядки, — дістав інструмент з полиці. Новиков тремтячими руками розщепив міхи, накинув на плече ремінь. Гармонія полегшено зітхнула, розкрилися червоні міхи. Кімнату враз виповнили ніжні, переливчасті звуки.

Всі завмерли. Партизани давно чули музику. Вже декому вона стала дивовижною. А в лісниковій сторожці теж, видно, давно брали до рук гармонію — не до музики було хворому музикантові.

Льоня грав натхненно і ніжно, припавши вухом до обідця гармонії. Слухав, примруживши очі, сам, слухали всі, тамували подих. Дивились задумливо кудись один повз одного. Кожен згадував своє, заповітне.

Якось і не помітили, що до хати поривно вступив Адам Мольченко, а за ним Олександр Жабинець. Обидва схвилювані, розчервонілі від швидкої ходи. Якусь хвилину й собі слухали гру. Вже тільки тоді, коли музика поривно звів міхи, Адам ступив на середину.

— Операція відкладається, — урочисто заявив він.

— Розбіглись?

— Сидять. Та ось послухайте, що Олександр скаже.

Олександр Жабинець повідомив таке, що мене відразу теплом огорнуло, а серце застрибало в грудях, як шалене, — і не продохнеш. Бували хвилини щастя в моєму житті і до цього моменту, були й опісля. Але за шість десятків років життя радіснішої хвилини я не пам'ятаю.

— Є сигнал із Скварової... Без духу прибігав Степанець...

— Що в нього?

— Та казав, що жде вас якийсь Кім чи Кімов у сторожці. Нібито ви знаєте про те.

Мабуть, здивувався щуплявий Олександр Жабинець, — я згріб його в обійми, почав крутити й вертати. Ох і молодець же ти, ох і добра душа, друг ти золотий мій, отаку вість приніс, отаку радість... І тебе, Адаме, треба розцілувати, бо ти до всього причетний, таку радість сповістив.

— Збиратись у похід!

Лісничихи кинулись були впрошувати, благали очима і невдоволено вигнутими дугами брів: таж ячня досмажується, на цілий загін розвели, хто ж її поїсть на цьому безлюдді. Попомар в усі боки стриже очима — не збагнеш, чи радіє, чи опечалений. А в Кравченка на сухих пергаментних щоках троянди загорілися. Він ніжно просить Новикова:

— Ну, Льошю, ну, візьміть, ви ж такий майстер. А я зовсім безталанний. Непотрібна вона мені, тільки душу засмучує, а вас веселитиме. Ну, візьміть, Льошю, будьте другом...

Новиков удавано віднікується, а сам на мене все поглядає. І хочеться взяти дарунок, і не знає, як на це командир подивиться.

Кравченко був людина спостережлива, до мене кинувся:

— Товаришу командир! Не відмовте. Сам би пішов з вами, коли ж здоров'я... То хай гармонія буде у вас, хай веселить на дозвіллі...

Тут і красуня його приступила, синявою з-під вій блимнула райдужно:

— Дуже просимо... Я прошу...

Так з'явилась у нашому загоні весела трирядка з червоними міхами.

Форсовано проминули Стару Гуту, збоку zostався непотривожений поліцайський стан — хай пожде, хай побадьоряться почаями поліцаї, ми ще навідаємось.

Опівночі вступили в Сукачі. Подобалось мені це веселе село на сонячній галяві, якраз посередині між Десною і Дніпром, оточене з усіх боків гомінливими лісами, зеленими дібровами, рівними луками та болотянками, березовим і вільховим шумовинням у щасливі весни. З півночі до нього приступає Стара Гута, а з півдня горнеться Новий Завод. Ніби в обійми взяли.

Знав я і любив це село ще з довоєнних часів. Може, тому, що тут жив дядько Чумак, фронтовий друг мого батька. Стільки разів слухав я довгими зимовими вечорами батькові спогади про імперіалістичну війну, про брусилівські походи в горах Галичини. Поки молодші були — часто стрічалися фронтові друзі. То, бувало, Чумак прямував греблю до нашого двору, то мій батько враз почне збиратися з дому, вирядиться, мов на свято, та й рушає в дорогу.

Батька мого вже давно немає в живих, молодим пішов з життя. А шану і любов до друга заповідав мені — не забувай, сину, Чумака. І я не забував. Працюючи в райнаросвіті, Сукачів ніколи не минав, — полюбилася мені сільська школа з веселими вікнами побіля соснового лісу. А ще більше вабила простора хата, в якій жили працюючі й сумирні хлопці, сини Чумакові, котрі так само, як і їхній батько, завжди вітали мене, як найріднішого.

Цього разу проминув Чумакову хату, завернули до пана бургомистра Мамонтова. Дуже суворий був цей ста-

роста до тих, хто забував назвати його цим чужинським найменням,— воно так йому припало до смаку.

Бургомістр жив у присадкуватому просторому будинку під залізним дахом, поділеному на кілька кімнат. Те житло гостро пропахло часником, самогоном і сушеною садвиною.

Хоч був уже той час, коли закінчуються найдовші банкети, але в пана бургомистра ще в якоїсь нагоди гуляло добірне товариство. Ті, кого шанував Мамонтов, кого вважав найближчими спільниками.

Просвіщати цю громаду було зайве. Правда, декотрі з них, розшолопавши, з ким здибались, швиденько й непомітно вислизнули з хати. А були такі, що вже нічого й не чули, і не бачили. А котрийсь навіть допитувався обурено: по якому праву забралися до теплої хати, втиснулись до такого добірного товариства? Та швидко збагнув, хто такі і по якому праву заявили, і йому відразу потягло язика в горлянку.

Мамонтов не визнав нас за гостей.

Це був високий жиливий дідуган із зайшлих ще задово до революції в лісові хащі межириччя чи то розстригмонахів, чи то молочанів, чи старообрядців. Уже кілька поколінь старообрядських народилося на сукачівських піщаниках, але вони зуміли зберегти і свою колоритну мову, і незбагненні звичаї, і якусь дивну, ледь вловиму погорду. Розповідали, що й Мамонтов був розумний, старанний господар, невтомний працівник у колгоспі, людина, яку вважали непідкупним справедливцем. Саме тому і обрали його сукачівці старостою. Обрали, та відразу ж і зашкребли з досади потилиці — не забарився виявитись на цьому посту і крутий норів, і холодна невблаганність, а ідеальна справедливість перетворилась на повну свою протилежність. Серед усіх старост, які діяли в час тимчасової окупації в селах району, ретельнішого і переконанішого в необхідності того, що робить, служачи в окупантів не було.

— Всяка влада від бога,— любив повторювати бургомістр Мамонтов.— Йй треба коритися беззастережно і виконувати її волю.

На практиці ця сентенція виливалась у те, що із Сукачів плавом пливли на заготівельні бази окупантів бички й телички, лили сльози сукачівські хлопці та дівчата у телячих вагонах по дорозі до Німеччини, щоденно працювали в полі дорослі та навіть діти, бо Мамонтов полюбляв в усьому порядок і обожнював дисципліну.

І ось в'явилися ми. З нашою появою «новому порядку», прихильником якого був Мамонтов, приходив кінець. І він те відразу відчув. І з відчаєм, енергією, призначеною для більш гідного застосування, почав обстоювати і захищати той ганебний режим, який створив у селі.

Бургомістр був напідпитку. Міркував не лише тверезо, а навіть логічно, хоч логіка його була протилежна тій, якою варто було скористатись Мамонтову в досить-таки скрутній для нього обстановці.

Йому йшов шостий десяток, старечі зморшки густо заплелися навколо глибоко посаджених, недобрих у зловісній упертості очей. Коли б не очі, то навіть сумирною людиною, заклопотаною дрібними житейськими справами, видався б цей сухорлявий дідуган. Ріденькі русяві вуса спадали вниз обабіч тонких, гидливо скривлених губ, а борода чи то не хотіла рости на сухому, схожому на заокруглення качинового дзьоба підборідді, чи то він її щоденно голяв.

Чіпким, злим поглядом маленьких сірувато-жовтих очиць, мов зашморгом, ловив кожного з нас, не приховуючи погорди, із зверхньо-презирливим мруженням окидав з голови до ніг непрошених гостей, що без дозволу вповнили задушливу кімнату з розкішними фікусами по кутках. Здавалось, що вишукував серед нас тих, на яких можна було б вилити всю силу своєї зненависті. Мольченко востався на варті, отож знайомих у Мамонтова не виявилось.

Мені подумалось, що Мамонтов зараз визвіриться, крикне владно і суворо. Але він не закричав. Якусь хвилину ми мовчки вивчали один одного.

В нас утвердився неписаний закон: куди б ми не прийшли, з ким би не стрілися, говорити має право старший. Решта лише слухала.

Я поцікавився, хто саме серед цього загулялого допізна люду є старостою.

— Бургомістром даного селенія маю честь бути я,— з погордою підняв качине підборіддя Мамонтов.— З ким маю честь?

В очах, на обличчях у партизанів пробігла глузлива посмішка — кумедно, чи то по-книжному, чи то по-старомодному висловлювався сукачівський мікрофіурер.

— Ми партизани, представники єдиної законної Радянської влади,— з почуттям внутрішньої гордості урочисто заявив я.

Мя вже встигли пересвідчитись, що така рекомендація завжди викликала жваву реакцію — одні зі сльозами кидались в обійми, а інших починала дрібно бити пропасниця. На Мамонтова ці слова не справили аніякісінького враження, а реакція була неждана. Якусь хвилину він дивився мені в очі, потім з погордою ще раз оглянув прибулих, вдав, що не дочув сказаного.

— Хто, хто, кажете? — іронічно зблиснули його очі.— Партизани? Які партизани? Не знаю таких. Чув про бандитів. То ви зволите ними бути?

Він нахабно ловив наші погляди.

— Представники влади, — іронізував злостивс. — Яка ж ви влада? На чому тримається ваша міць? Чи, може, Совети вже розбили армію Гітлера? Я тут сиджу в глушині, далеко од світу, може, лє чув того?

Мамонтовська кумпанія аж роти пороззявляла, мої товариші мовчки переглядаються, розгублено кліпають очима — не звикли до такого.

А Мамонтов, видно, відчув себе на коні, переможцем.

— Представники влади... Які знайшлися!.. Багато вас таких... Почепили по залізниці па плечі, обвішались патронами та вже й влада. Ніштожні бандити! Та ви знаєте, проти чого і кого підняли руку? Гадаєте, що коли вас ще не встигли повісити на найсухіших гілляках, то ви вже й сила, вже й влада? Та вас як трясоне ота сила, що тут справжньою владою є, то з вас не тільки оці залізяки, а й пір'я пообсипається. Володарі об'явилися! Представителі влади? То чому ж, я вас питаю, розлюбезні мої непрошені гості, посеред ночі, аки таті, злодії, до мене в чесну мою господу вдерлися? Чому вдень не прийшли, не явилися до бургомістрату, де я маю честь владу свою вершити? Чому не вручили мені законного мандата за всіма печатями і повномочіями, з усім належним законним оформленням, чому не довели законно (це слово він вимовив з особливим притиском, вкладаючи в нього всю силу своєї аргументації) своїх прав на владарювання, своїх законних повноважень. Коли б ви повелися саме так, а не по-бандитському звичаю, отоді я перед вами шапку б зняв, поклонився б у ноги та вже чи склав свої повноваження, чи, може, з вашої доброї ласки продовжував би їх виконувати...

— Ви здогадливі, пане старосто...

— Пан бургомістр...

— Один чорт, пане Мамонтов, чи староста, чи бургомістр. Для мене словесна еквілібристика ніякого значення не має...

— Бо не розумієтесь, пробачте, на високих матеріях тонкощів...

— Куди нам. Живемо в лісі, не до тонкощів. Ми попростому пропонуємо вам співробітництво.

— Ви пропонуєте? — хихонув Мамонтов нервово. — Ви мені смієте щось пропонувати? Може, ви мені соізволите запропонувати меморандум співробітництва вночі, а вдень продовжувати службу для німецької влади?

— Можливо, що якийсь час доведеться робити саме так.

— Ага, все понятно. Вдень бургомістр Мамонтов буде посиляти молоко та м'ясо німцям, а вночі потай, як злочинець, підгодовуватиме та поїтиме лісових лайдаків?

— Ми не лайдаки. Ми радянські партизани.

— Люди поза законом.

Рвучко підхопився на ноги, — руки затремтіли, очі налились кров'ю, голос став надсадно-хрипкий.

— Поза законом! Ви розумієте це? Я маю повне право, — навіть більше, я зобов'язаний! — усіх вас заарештувати та передати законній владі. Я чиню злочин, вступивши з вами в дебати, але то тільки тому, що безоружний і слабосилий. Знаю — ви мене вб'єте, від вас іншого я не жду. Але запам'ятайте: вбити ви можете, а підтоптати під себе, покорити бандитській волі, обернути Мамонтова на свого спільника — нікада!

Спокійно, навіть з подивом вислухав ту істеричну тираду. Ніяк не міг збагнути, що то: переконання чи просто п'яний язик. Правда, існує на світі прислів'я: що в тверезого в голові...

Поки пан бургомістр викладав своє кредо, стара господиня і невістка покvapно заставляли стіл мисками зі стравою, краяли хліб, виставляли смачні, недоступні для лісовиків наїдки. Біля батька весь час, хворобливо скривившись, увивався хирлявий чоловічок, що доводився йому сином, усе хотів якось угамувати старого монстра. Але той владно відпихав його кістлявою рукою, сікався до мене:

— Добром раджу — складайте негайно свою амуніцію, здайтеся добровільно. Обіцяю при людях, що зла не причиню, ходатайствуватиму перед законними властями, щоб повелися з вами гуманно, як з покаяними душами.

З тривогою поглядали на мене партизани, видно, забули, що я все-таки педагог, моїм принципом було вислухати опонента, дати йому можливість видихатись до кінця. Але цього разу не витримали. В хаті вибухнув такий регіт, могутній та здоровий, що в ньому загубились і дрібне гіготіння Василя Кукси, і тенористий ляскіт Льоні Новикова, і глухе басіння Івана Волкова. А наша Анка аж каблучками почала вистукувати, «баринню» вибивала. Тільки Іван Семенець сміявся самими очима, мабуть, боявся реготати на повну силу, щоб не висипались хиткі зуби. Лише Віктор Бабін не сміявся, затискував тонкі губи, що аж посиніли, як розлютований кіт, поблискував єдиним оком.

Мамонтов, видно, тепер з недосяжної висоти логіки запроданця опустився на грішну землю, повернувся до реальності. Тінь розгублення і навіть переляку визирнули з його переполохано-рухливих очиць. Тим скористалася сухенька бабуся, дружина Мамонтова; в хвилину, коли сміх ущух, вона впливля на середину хати.

— Досить слухати оте п'яне базікання. Сідайте до столу, чим багаті, тим і раді.

Старостиху підтримав син, як дві краплини схожий на матір:

— Просимо, сідайте, підкріпіться з дороги.

На мить у хаті запанувала мовчанка.

— Спасибі, за стіл ми сідаємо лише в друзів,— металево сказав я.

— Ось же не прислухайтесь до теревенів п'яного дурня,— благала стара.

Отут і підхопився знову Мамонтов. Видно, опам'ятався, накинувся на жінку:

— Цить, замовкни, стара дурепо! Я тобі покажу «дурня». Не дозволю! В моїй хаті немає хліба-солі для злочинців. Забороняю! Не хочу водити кумпанії з бандитами...

Мов працею кинутий, вилетів з кутка на середину хати Віктор Бабін. В одну мить послав у патронник набій, дико зарепетував:

— Продажна шкура! Наволоч! Ти смієш мене взивати бандитом? Мене, що кинув рідний дім, сім'ю і дітей... Що без очей по лісах... на холоді, голодний, як народний месник... Ти мені, паскудо, такі слова... Такими словами... Уб'ю!

Рвучко приклав до плеча приклад, натиснув на спуск. Бухнуло в такою силою, що погасло світло, брязнули вибиті вибуховою хвилею шибки, зойкнула котрась з жінок, щось валилося, щось тріщало, їдко засмерділо порохом.

Коли за хвилину знову спалахнуло світло, то всі побачили Мамонтова, який стояв на тому ж місці, в тій самій позі, шіба й не по ньому стріляли, тільки очиці часто моргали — чи то від несподіванки і ляку, а чи, може, просто від порохового диму. Живим він залишився лише тому, що я встиг підбити вгору дуло гвинтівки.

Якийсь час у хаті панувала мертва тиша.

— Чого ж, стріляйте вдруге. Ви годні мене вбити, але не зрушите моїх поглядів, — кволо, вже без попередньої патетики захищав свою осличу впертість бургомістр.

І тоді на арені з'явився його син. Він весь трусився в риданні, мов кібець, налетів на кострубату, зігнуту постать старого, почав його гамселити кулачками, клясти на всі заставки:

— Дурень ти старий, падлюка ти, а не батько, ти мерзотник і не заслуговуєш іншого, як кулі. Але чому нас ганьбиш? Ти ж не така паскуда, яким себе показуєш. Я ж тебе знаю...

Жаль було дивитись на хирлявого і гидко бачити його безпорадні сльози.

— Я сказав усе, — стомлено пробубонів бургомістр, — хай роблять своє.

Настав час вирішувати долю цього заклятого запродавця-фанатика. Логічно — треба стріляти, іншого він не заслужив. Але я вагався. Розстріляти — діло просте. Таке рішення не викликало б подиву навіть у рідних, вони вже дивились на нього, як на приреченого. Але я розумів: не зможу, не маю права його знищити.

Можливо, і довелося б прийняти фатальне для сукачівського бургомистра рішення, коли б не було того ідіотського пострілу Бабіна. Чому він стріляв? Не витримали нерви? Розігралося дрібне самолюбство!

Винести смертний вирок зараз цьому плюгавцеві — означало б схвалити ганебний вибрик Бабіна, бо опісля, як би не засуджувався цей вчинок, але то було б зайве. Бабін виявився б цілком правий, найреволюційніший і найрешучіший за всіх, навіть за командира загону.

Окрім цієї, ще була обставина, яка теж виключала смертний вирок зрадникові. Фізичне знищення противника в такому випадку не означало б нашої над ним пере-

моги. Моральної, безумовно. Навпаки, ми просто його перечували, мстили за зраду, усували з дороги. Але з життя він пішов би з повним відчуттям своєї перемоги, своєї вищості, своєї правоти. Чи мали ми право поступатися принципом — нищити фізично, не знищивши морально?

Мамонтов сидів мовчазний, відсутній, ніби навколо нього нічого не існувало, — видно, вже розпрощався з цим світом.

Тоді я виніс йому вирок:

— Бургомістре Мамонтов! Слухайте вирок...

Він не підняв голови, жодний мускул не здригнувся на його сухому обличчі.

— Ви не визнаєте нашої влади, вважаєте нас бандою. Цим завдаєте великої образи Радянській державі, інтереси якої ми тут представляємо. Ми не потребуємо вашого визнання, Мамонтов, нас визнає народ, вважає своїми захисниками і месниками. Ви зрадили інтереси народні, продались окупантам і заслужили кари на смерть.

Мамонтов глипнув очима, видно, хотів щось сказати, але чи то роздумав, чи то слова не вихопились.

— Ви не зволили визнати нас як представників влади, але нас те не цікавить. Факт остається фактом — ми представляємо Радянську владу і вночі, представляємо її і вдень. Німцям шлях сюди скоро буде заказаний.

Він промовчав і на те, лише смикнув вусом.

— Незабаром народ візьме зброю до рук, повстане проти загарбників. Отож бургоміструвати вам не доведеться, ми вас усуваємо з цієї «посади».

Мамонтов не підняв голови, тільки непевно гмикнув.

— Виконання вироку над вами, громадянине Мамонтов, відкладається до того часу, коли самі переконастесь, що народ од вас відвернувся, а день розгрому гітлерівської банди недалекий. Можете тим часом кинути село, податися до німців у лакеї — далеко не втечете...

Забігаючи наперед, скажу, що сталося все так, як було передбачено вироком. Опісля того дня повалилася влада в Сукачах — Мамонтову урвалося бургомістрування. Невдовзі Сукачі стали партизанським селом, де владу вершила сільська Рада на чолі з головою, а всі сукачівці стали партизанами. Вони й повершили той вирок на своїх вборах.

У Сукачах ми сіли на санки, — зима вступала в свої права, — поїхали в Скварову. Через Песоцьке — лісову сторожку, де лісникував Микола Кравченко зі своєю

молодою і привітною дружиною. Кравченко вважався нашим партизаном, та поки що виконував роль зв'язкового. Від Кравченків у Меч, з Меча до Високої Печі — як по естафеті. Під великим секретом Камлик повідомив, що вчора гостювали ті самі «хлопці».

— Куди вони подалися?

— А туди, — кивнув у бік Скварової.

Попросив Камлика зв'язатися з сорокошицькими підпільниками, викликати їх на побачення.

Пізнього вечора, стомлені й голодні, прибилися до Скварової. Чорнобрива Галя та непосидючий Павло зустріли, як завжди, радо. Але партизани розтанули душею не відразу. Неприємний осадок зостався від зустрічі з Мамонтовим. Глухо покашлював комісар, мов сич надувшись, сидів «начштабу», помовчували, щось своє думали інші. Скидалось на те, що товариші не схвалювали вироку бургомістрові.

Правда, «начштабу» міг ображатися не лише тому, що його вибрик був рішуче осуджений. Сердитись, бо не даємо відпустки, а він поривається в Остер.

— Сходжу з розвідниками, — наполягав.

— Начальник штабу — це ж не розвідник, — урезював я.

— Мені потрібна рекогносцировка, — доводив «начштабу», оперуючи для солідності словом з воєнної термінології.

— Рекогносцировка провадиться колективно, всім командуванням, — послався й собі на воєнну тактику.

— Але ж ти ходиш у розвідку? — пробував загнати в кут.

— На те ж я командир, — віджартовуюсь. — Самі обирали...

Гнівню поблискуючи єдиним оком, кричав, скаржився, що вже три місяці не мився, не бачився з жінкою, припускав, що вона вже досі забула про рідного чоловіка, на німецьких офіцерів позирає...

— Коли позирає, то такий жінці — гріш ціна. А помітись можна в кожній сторожці, аби не лінувався...

Бабін замовкав, одвертався, ображено сопів.

Тоді я заспокоював знервованого штабіста:

— Ось трохи оговтаємось, міцніше станемо на ноги, отаборимось ближче до Остра, то й з жінкою побачишся. А зараз, сам знаєш, скільки штабної роботи. Тільки встигай...

Лютим оком дивився кудись у безвість, а міцно затиснуті губи вже починали набрякати — відтавав чоловік, він був дуже самолюбний і славолюбний, цей Бабін.

Ми не спускали з нього очей. Довір'я до нього, особливо після того пострілу, не лишилось ніякого. Але потрібні були докази. Вони ось-ось мали надійти від підпільників.

Жили наступною зустріччю з Кімом та його парашутистами. Були переконані — ждуть нас у Скваровій. Та виявилось, що марне було наше сподівання. Позавчора, справді, в Степанця був Кім. Тільки поріг переступив, відразу ж запитав: «Павле, ти зпасш Збанацького?» Павло йому сказав, що знає, як самого себе. І розповів про своє велике прагнення зустрітися з ним. Кім велів негайно подати мені сигнал, а сам пішов. А куди, хіба ж хто зпас? Сказав, що прийде скоро, якщо не другого, то, може, третього. Воно ж тепер усяке буває, час дурний...

Про все те розповів Павло під великим секретом, разів зо три попередив — ні слова хлопцям, бо Кім так велів. А він дуже секретний і строгий чоловік.

Довелось розташуватися в Скваровій. І можливо, не на один день. На порозі Новий рік. Могутніми руками вергала Галя в просторій печі чавуни — в комірчині парилися березовими віпиками партизани, перетворивши дерев'яну прибудову в лазню. Павло бритву витяг з шафки, таку гостру, «як бритва», ножиці заклацали весело, летіло на підлогу волосся з кустратих голів, польки та задекрикуваті їжаки вистригалися. Анка голкою снує спритно, підкомірчики припасовує, дірки зашиває, накладає, де треба, латки, пришиває гудзики — на всі руки майстер наша Анка, чапаєвка ж!

Павло, як гостинний господар, усе побивається:

— Свято ж яке! Новий рік! А тут жодна звірюка в капкан не лізе, картопляне буде в нас свято. Треба-таки в Косачівку збігати.

Вдень я послав когось на склад. Усього навезли — сухарів і борошна, сала й м'яса, меду й воску, цибулі й часнику.

Галя взялася готувати святкову вечерю, а я з групою партизанів вирушаю в село Бондарі з передноворічним щедруванням.

Закинула доля ці Бондарі в такі болотяні та лісові метрі, що в прадавні часи, кажуть, повітове начальство довго сумнівалось в їхньому існуванні. Славилась ці

Бондарі тим, що понад три чверті мешканців писалися на колоритне прізвище Дуля.

В усьому іншому були собі Бондарі звичайнісіньким селом, розміщеним на піщаному плесі — як теплим кожухом, обкладене з трьох боків мочарами, з четвертого — підперте віковим лісом. У лісі тому — повно грибів, ягід, птахів та звіра. На околицях села розмахували облізними крилами почорнілі від часу вітряки. Пишалися Бондарі просторими хатами, міцно збитими з добірного бруса, та присадкуватими хлівами.

Десь у післяобідню пору ми вдев'ятьох завітали до Бондарів. Зайшли до старостату — якщо Мамонтов гнівався, що його потурбували вночі, та ще й удома, то хай бондарівський староста не має підстав до образи. Зустрічні дружньо з нами віталися, перемовлялися тихо — хто воно в село заявився? Щоб партизани — тож чи на-смілились би ходити серед білого дня, але й на поліцаїв не скидаються. Особливо дивувала всіх наша Анка. Не могли добрати, що воно за проява: парубок такий, як дівка, чи дівка, як парубок?

Не тільки ми збиралися стрічати в Бондарях Новий рік, активно готувалися до знаменної космогонічної події ще троє бондарівських поліцаїв, які завітали в гості до теплих домівок. Вони швидше за інших збагнули, кого принесла нечиста, — в одну мить дали дьору задвірками на болото, замаскувалися в кущах та, кажуть, і Новий рік там зустріли, клацаючи зубами від холоду й голоду. Тільки й усього, що гвинтівки та набої лишили нам на згадку.

Таким чином, влада в селі помінялася, відбувся той переворот мирно, без жодного пострілу і без кровопролиття. Колгоспники швидко збагнули, що в село завітали лісові гості. Висяпали з хат, віталися весело, виказуючи всіляко, що раді разом з нами провести рік старий і стрічати новий.

В старостаті було порожньо, вітер та миші хазяйнували в пропахлому махрою коридорі. Тоді пішов я з Семенцем до голови земгромади Олекси Доліна.

Олекса Долін до війни перебував у бондарівському активі, головував у колгоспі, одним з перших відчув недоброзвучність бондарівського прізвища, показав приклад, як позбутися тієї халепи. Був він флегматичний, неповороткий, мав добрі карі очі, тиху усмішку і неймовірну доброту. Це все йому не заважало і в колгоспі хазяйнувати, і тепер у земгромаді верховодить. Це сприяло йому

й підпіллям керувати, він уже до цього був зв'язаний з нашим загоном.

У хаті Доліних ми застали Олексину сестру Інну. Була вона жінка інтелігентна, нагороджена від природи величною поставою і небудешною красою. Переживала лихоліття в братовій сім'ї. Весь вільний час віддавала думам про чоловіка-офіцера та вивченню іноземних мов. Уже непогано освоїла німецьку, отож я її серйозно чи жартома зарахував до штату партизанських тлумачів, а з часом Інні довелося і чужинські документи, газетні матеріали, відповіді полонених перекладати.

Оскільки єдиною повновладною особою в Бондарях виявився голова земгромади, бо староста поїхав по дрова, то й доручили Олексі Доліну скликати бондарівців на мітинг.

Поки хтось із підлітків надретельно видавонював у рейку, ми з Доліним проводили дипломатичні переговори. На Бондарі і на Доліна небезпідставно покладали величезні надії. Це село могло виконувати роль надійної партизанської продовольчої бази. Німецька адміністрація з цього закинутого в нетрі, забутого богом і людьми села вимагала корів і телят, свиней і курей більше, ніж з інших сіл. Окупанти збагнули, що бондарівці, багаті угіддями, мали чим годувати худобу. І побажали, щоб перед їхні очі потрапляло якомога більше бондарівських тупорилих бичків та опасистих теличок.

— Нічого не можна вдіяти, — ліниво кривився Олекса Долін, — влітку ще с'як-так маскуємо худобу, а взимку не сховаєш. Приїздять і халають.

Домовились, що бондарівці гнатимуть бичків добровільно, перед тим попередивши нас. А ми обміняємо той табунець на розписочку. Може, вона потішить німецького ортскоменданта.

Ще в рейку калатали, а на майдані вже вирувало й галасувало. До хати Доліна вбіг кустратий, непоказний дядько, радий-радісінський — не інакше, як тесть Олексин, бо тільки велика рідня може так щиро вітатись з гостями та обіруч трясти руки.

— Староста, — рекомендував Олекса Долін.

— Вибачайте, пожалуста, та не думайте чого поганого. В ліс їздив, дровець привіз, бо баба голову проїла. Новий рік завтра, різдво незабаром. Воно ж, конешно, хоч і дурман, я в те не вірю, але вже коли так заведено та

коли баба гризе, то вже хай буде, хоч не так, як у людей, а хоч як біля людей, як казав той...

Нижній такий, говіркий староста в Бондарях. І хазяйновитий чоловік — відразу ж поцікавився: чи нагодовані, чи частовані дорогі гості? Чи не відчують якої нужди або пестачі? Коли довідався, що збір на мітинг від рейки залежить, не в жарт затурбувався:

— Ще де запив котрий або біля печі яка загалакалась. Треба ще гінців послати, хай по кутках пробіжать.

У старі добрі часи бондарівський директор школи Микола Товстоліс увів новину — привіз із залізничної станції Малейки шмат рейки та й скликав тим учнів. За окупації рейка мовчала. Сьогодні вона скликала людей весело, дзвеніла закличпо. Скликала на майдан усіх, і старе, й мале зійшлося. Правда, староста для певності, що, може, хто недочуває, ще й сам старався, аж шапку скинув, аж потом його зросило, поки вибив відомий тільки йому якийсь бондарівський мотив.

Хазяйновитий Долін тим часом витягнув на середину майдану ящика, бо треба ж було висадити промовця на якийсь поміст.

Я плигнув на ту споруду, а навколо зімкнулись кожухи до кожухів, свити до свит. Слова ніхто мені не надавав, залягла тиша. Неквапом оглянувся, ввібрав у очі тепло сотень очей — карих, сірих, зеленкуватих, синіх, блискучих і тьмяних, сам для себе визначив, що серед них найбільше карих, бо народ у Бондарях красивий, чорнобривий, статний і незалежний. Діди та чоловіки маскувалися під кустратими бородами та гострими вусами вниз, зате дівчата й молодиці, вдягнені по-святковому, не ховали своєї вроди, знали, що не людолови з'явилися, а ті, кому всю свою красу показати не гріх.

Затаїли віддих, дивляться, нетерпляче ждуть.

Коли вимовив слово-звернення, ніби електричним струмом по натовпу вдарило, загорілися подивом і надією очі, люди враз збагнули, що в світі сталося щось велике, значне, те саме, чого нетерпляче, потаємно ждали довгі дні і ночі.

— Товариші! — мовив тим голосом, яким завжди звертаються до великого гурту людей. — Дорогі товариші! — повторив дзвінко.

Ледь помітно схитнулись, ближче прихилились до помосту, ніби боялись, що коли не протиснуться один до одного, не наляжуть на чиїсь спини, на плечі, то те слово,

що пролунало над майданом, враз розвіється, виявиться акустичним обманом.

Говорив я тоді перед громадою з якимсь особливим на-тхненням, а чи то морозяне повітря підсилювало звучання і значущість кожного слова, а чи то я акумулював усю свою ораторську майстерність. Здається мені, що ні до того, ні опісля вже ніколи не говорив я з таким піднесенням і переконливістю, з тою легкістю, коли промовцеві підкоряються і кожне слово, і кожна фраза, коли вони, влившись воедино, перетворюються в щось мудре і величне, значне і прекрасне. Мій настрій, моє піднесення і урочистість, моя внутрішня переконаність, мій гнів до ворога і любов до Вітчизни, захоплення героїзмом воїнів-переможців відразу ж передалися моїм слухачам, і вони стояли, злиті в один моноліт, стояли мовчазні, зачаровані силою мовленого. Я бачив: кожне моє слово є їхнім словом, кожна думка потрібна їм, як повітря, як сонце, як саме життя.

Про все розповів я тоді бондарівцям у своїй промові — вже й засутеніло, вже й темрява впала на село, а я все говорив, а вони слухали, боялись пропустити хоч слово. Говорив і про те лихоліття, що нас усіх спіткало, про людожера Гітлера і його армію вбивць, грабіжників та насильників, про те, що всі прогресивні люди світу постали проти фашистської гідри, про коаліцію держав, яка бореться проти агресивної гітлерівської машини. Оточення під Сталінградом — то лише початок, недалекий уже й кінець розгрому фашистів.

Розповідав про всенародний партизанський рух, що розгорнувся на окупованих землях. У мене було небагато фактичного матеріалу з цього питання, але я тут використав знамениту фігуру риторичного запитання: а чи не чули, бува, бондарівці на Жовтневе свято осіннього грому на півночі, чи не задумувались, що то за громи гудуть, та чи не вчувались їм у тому громі звуки запеклого бою?

Бондарівці, виявляється, мали гарний слух, вони чули той грім біля Лоева. Пояснив, що то партизанська армія громила па Дніпрі гітлерівців, запевнив, що в майбутньому окупантам буде ще гірше, бо не лише земля під ногами, а й небо загориться над їхніми головами.

Завершив промову закликом: оскільки на Остерщині діє загін імені Миколи Щорса — всі повинні йому допомагати, сміливо вступати в його бойові ряди. Жодної зернини, жодного кілограма м'яса, жодного курчати, жодного

поліна дров ненажерам-окупаптам. На одне вони мають право — на смерть і зненависть, на зненависть і смерть.

І тут сталося неймовірно — натовп ожив, заляскав у долоні, завирував, влаштував таку овацію, якої, напевне, і в давні дні бондарівці не влаштовували. З усіх кінців летіли запитання, ловили за полу та доскіпувались:

— А чи скоро повернеться Червона Армія?

— А що робити, коли в село налетять німці?

— Без зброї в партизани приймаєте?

Згодом почалося новорічне гуляння. На майдані замість ялинки спалахнуло купальське вогнище. Воно й зогрівало, воно й світило на все село.

— Гля, Олексію, їй-бо, заспівали! — дивувався староста.

Олекса Долін, подумавши, сказав:

— А й справді, досі не чути було в селі пісень.

Я завітав до школи. Звичка тягне вчителя до шкільного духу. З великого колективу зосталося троє чи четверо вчителів, двоє стареньких, німечних, які працювали ще з кінця минулого віку, інші незнайомі.

Вчительство мешкало в сирому бараці, напівзагрузлomu в землю. До революції тут містилася школа, а перед війною — їдальня й майстерні. Темне було життя учительське і в прямому, і в переносному розумінні. Сиділи в повній темряві — не було чим світити. В Івана Микитовича недогарок свічки знайшовся, засвітили.

Стара учителька, з тих, що одвічно тут навчають, пояснила:

— Отак і живемо. Ви хоч свічками світите, а ми очима. А ночі зимові довгі...

У моєму партизанському щоденнику про ті відвідини зберігся такий запис: «Жах, до якого стану довів Гітлер трудову інтелігенцію, — людям нічим навіть засвітити, сидять у темряві».

Як водиться між давніми знайомими, — зустрілися вчителі з колишнім завідувачем райнаосвіти, — розпитую про здоров'я, самопочуття. Потім і про справу заговорили:

— Багато дітей у школі навчається?

— Де там! Десятків зо три навідується. До першого й другого класів.

— Значить, не всі охоплені школою?

— Батьки не посилають...

— Чому?

— Хтозна. Може, коли б підручники та зошити...

Навчання, виявляється, проводять своєрідно — без підручників, без зошитів.

Писали глиною, — крейди теж не було, — читали написане вчителем на дошці.

— То-то, паркани в селі розписані, — пожартував Семенець. — А воно, бач, грамоти дівтора навчається.

Вчителі пояснювали:

— Спочатку користувалися радянськими підручниками, але їх прискіпливо перепотрошили, повирізали все радянське. Оскільки нерадянського в них не було, то в підручниках майже нічого не залишилося.

— Зникли підручники, то й діти розійшлися, — додав хтось з учителів.

— Ніякого інтересу ні в дітей, ні в батьків до нашої школи, — підсумували байдуже.

— А вчителюєте як?

— Яка школа, таке і вчителювання. І життя отаке, як бачите.

Порадив відновити навчання за радянською програмою. Користуватися колишніми підручниками. Певно ж, не всі порізали?

— Чому ж усі?.. Є... Але ж...

— А ви спочатку спробуйте, а тоді вже й «але». Німці скоро дорогу сюди забудуть, нічого вам не скажуть...

Переглянулися. Промовчали. Але, пам'ятається мені, саме в бондарівській школі вперше відновились заняття за колишньою програмою. І підручники знайшлися.

Олекса Долін до хати запрошував, хотілося йому Новий рік з партизанами стрічати. Але нас ждали товариші в партизанському домі.

— То хіба не всі з вами? — мимоволі вихопилося в Доліна.

Партизани багатозначно і весело засміялись.

— То, виходить, вас багато? — радів Олекса.

— Не так щоб і дуже, але буде багато, — запевнив я. — В усякому разі, стане значно більше, ніж хотілося б того Гітлеру.

Знову уминали м'яку болотяну траву та мохи, з трудом форсували замерзле болото.

Ми поспішали, бо встигли засумувати за своїми друзями, за кумедним Павловим говорком-курликанням, за чорними бровами Галі, за довгошиїми мовчазно-принишкливими малими Степанцями, які цютливо світили синіми голодними животиками. Йшли бадьоро, були впевнені —

зустрінемо Новий рік весело, буде він значно щасливіший, ніж старий.

Тільки тоді, коли опипались у непроглядній темряві великого лісу, засумнівались, чи пощастить нам стрічати новорічне свято в товаристві своїх друзів. На землю впала важка темрява, розгулялася така завірюха та сніговиця, що світу білого не видно. Втекла з-під ніг стежка, дерева й кущі весь час перетинали нам шлях, розгулялося таке, що на власному подвір'ї, не те що в лісових нетрях, заблукаєш.

У небі крутило сувоями вати, а ми терпляче долали ту стихію.

Найрозумнішим було пересидіти негоду, але ми про те й не подумали. Ми партизани. Для нас не існує неможливого. Пробивались не лише тому, що нас ждали товариші, ми йшли тому, що мусили йти, бо для нас ні хурделиця, ні темрява, ні вода, ні вогонь не могли бути перешкодою, вперто не визнавали їх за перешкоду.

Ми пробивались уперед. Не знали до пуття, чи наближаємось до цілі, чи, може, прямуємо у безвість. Лісові не було кінця, так само, як не вичерпувалась снігова лавина з неба. Зате підупали останні наші сили. Ноги, не знаходячи опори, ковзали у снігових заметах. Подесятерилась вага нашої амуніції.

Оголошую привал.

Мов підкошені, впали на сніг. Трохи розвантажившись, рушаю на пошуки знайомого шляху. Вже й кістки в колінах заскрипіли, а я все кружляв по лісу. Шукав знайомої стежки. Мусив її знайти. Бо я командир. Відповідаю за всіх.

Сама доля підсунула під ноги лісовий стовпець-позначку. Коли обвів на ньому сніг та побачив номер, відразу ж мені розвиднілось. Мало не вдарив навприсядки — ми блукаємо за півкілометра від Степанцевої хати.

Не розповідатиму про те, як розшукував хлопців, зкиданих снігом, як підняв їх пострілом, як спурхнули вопи, мов тетеруки, з-під білих снігових заметів.

В лісову сторожку прибули майже о дванадцятій.

Від щирого серця привітав друзів з Новим роком. Побажав доброго здоров'я і щастя всім присутнім, а також тим, хто перебував у розвідці та в глибокому підпіллі.

За вікном гуляла завірюха, а в хаті партизани. І вже хоч не раз розповідалось про те в спогадах, оспівувалось поетами новоріччя в лісоградах, але хочеться й собі хоч

кількома рисами змалювати ту новорічну ідилію в лісовій сторожці Скваровій, у хаті лісника Павла Степанця.

Правди не сховаєш — випало кожному по якійсь там чарчині. Від того навіть горобець не захмеліє. Але сама обстановка, удача сп'янили кожного, зробили всіх веселими та балакучими, співучими й жартівливими. Кравченкова гармонія була щедра на задержуваті мотиви, була під коліна навіть тих, хто за все життя не танцював. Вечеря забрала часу небагато, — на голодні зуби все з'їдається швидко, але гулянка тривала до самого ранку. До світанку не дав спочити червоним міхам Новиков, грав легко й азартно, досягаючи не стільки майстерності, як задириливої емоційності та ще голосистості, яких він особливо добивався в «яблучку», бо хто ж з моряків не любив цього танку? Знамените «яблучко» переповнювало хату своїм ароматом. Коли не рахувати малих степенчат, то не було таких, що не гамселили ногами під цей мотив у підлогу. Анка невтомно змагалася з Галею, не уступали, як ті давньогрецькі богині, лаврів першості одна одній, хіба що Анка брала верх, ідучи навприсядки, зате їй аж ніяк не щастило похитнути підлоги ударами каблуків, як то виходило у Галі. Втягували вопи в бурхливе танцювальне коло і всіх тих, хто був вільним від нічного вартування, підступали і до комісара, довелося й командирові гецати обкованими залізом каблуками в підлогу, здімати до стелі сіру пилюку.

Іван Микитович Семенець більше од усіх тієї ночі стояв на посту, скидалося, його не обходили й танці, й веселощі. Та й він не витримав. Стояв-стояв, понуро схиливши голову, а потім ураз ніби змолодів, освітився внутрішнім світлом, мабуть, згадав моряцьку службу та молодість, те «яблучко», яке доводилося «розкачувати» десь на морях-океанах, пристукнув лівою, вдарив правою, похитнувся з боку на бік, викинув уперед руки, нібито за незримий канат зачепився, та й потягнув його, важко, натужно, з силою, намагаючись витягнути неподатливе, мало надвоє не перервався, та враз відлетів від каната, покотився вбік, завертівся дзигною, вискакував ногами наперед, виляскуючи долонями об халяви; розпахів, очі сяють щастям, навіть зуби перестали ходити ходором, блищали молодо, мов клавіші в Леонідовій гармонії. Та як несподівано спалахнув, так ураз і зів'яв, видихався — видно, довге сидіння в підземеллі далось взнаки, а можливо, пригасили його моряцький розпал і роки, бо зупинився, засапаний пішов

до порога. Його відразу ж заступили молодші. Павло Степанець згадав, що служив колись у солдатах, показали себе здібними танцюристами Андрій Красний та Сенько-кулеметник.

Новорічні веселощі закінчились шаленим гопаком, у якому переможницею вийшла Галя. Мов горобці, розліталися вусібіч кавалери, які ненароком траплялися на шляху її шаленого кружляння. Танцювали всі, навіть комісар не міг всидіти, я теж, пам'ятаю, безуспішно змагався з Галею, але перетанцювати її ніхто не зміг на неймовірну радість степанчатам, що, розсівшись на комизі, всіляко заохочували й спонукали до танцю розпашілу, як дома, маму.

За веселощами не забували про те, що кожної хвилини можуть в'явитися жадані а чи то й не жадані гості. Але ніч проминула спокійно, настав сивий і засніжений ранок.

Найдовшим видається час, який минає в чеканні. Ми не звикли до безділля, а тому навіть новорічний короткий день тягся довго і безбарвно. Так завжди буває опісля надмірних веселощів. Ми ждали гостей, а їх не було. Ждали розвідників з Остра, а вони не поверталися.

В надвечір'я я виїхав у Високу Піч. Вигуляні коненята донесли швидко. Ще й не посутеніло, а ми вже підкотили до сторожки.

Назустріч вибіг поривний, як вітер, Ванько Голодович, якого я хоч і не бачив багато років, але все одно пізнав би де завгодно. За ним ішов, як завжди, поважний і спокійний Павло Лузан.

З Павлом Лузаном доля звела нас у п'ятому класі остерської семирічки ще в двадцять шостому. Позволили тоді нас, настирливих хлоп'ят, до районного центру з сіл далеких і ближніх наші батьки — мусили, бач, везти, бо ми були дітьми нової ери і голосним плачем та слізними просьбами вмовляли їх відкрити нам двері храму науки, дати освіту. З багатьма хлоп'ятами я тут зазнайомився, багато хто мені подобався, а Павлик став найближчий, був найавторитетніший у моїх очах, бо здобув мої симпатії своєю серйозністю, вірністю в дружбі, безпретензійністю. Він ніколи не виявляв бажання верховодити, так само як не давав і собі в кашу наплювати, волів дружити на рівних. Цей принцип мені імпонував, я з кожним днем усе більше й більше здружувався з Лузаном, а в душі просто обожнював красивого хлопчину з орлиним носом і ніжним

поглядом каро-сірих очей із золотим бережком навколо зіниць.

Нашою загальною пристрастю була поезія. Обоє потай писали вірші, до самозабуття любили юну вчительку літератури, найпрекраснішу з жінок, яких ми тільки знали в світі. Саме такою вона зосталась на все життя в пам'яті, наша Наталя Прокопівна, яка померла передчасно у свої неповні тридцять літ...

Ця дитяча дружба привела нас обох до Чернігова по науку. Нашого брата, випускника семирічки, охоче брали в ті часи і до інститутів, і до технікумів — не вистачало абітурієнтів. Але ми з Павлом байдуже пройшли повз ІНО, — звучало невагомо! — завернули до педтехнікуму, — звучить твердо і велично.

Всееньку осінь і зиму, та й весну заодно, бурлакували по Чернігову напівроздягнені, на скупуючому студентському пайку, шукали по холодних аудиторіях світлих знань, а в непривітних ідальнях за п'ять мідяків того супу або вінегрету, що зоставались опісля обіду. Днями, бувало, блукали ми з Павлом як активісти Тсоавіахіму по вулицях міста з цинковим кухлем на замку, закликали перехожих робити пожертви на молоду авіацію. Щось таки ж кидали в кухоль, щось там бряжчало, ми бігали поміж люди, мов навіжені, а нас мучило потаємне бажання — роздобути хоч найменшу монету, хоч десятикопійкову, адже ж і за неї можна було купити в ідальні добру порцію, хоч одну на двох, недоїденого вінегрету.

Унадилися були ми з ним і до чернігівської газети «Червоний стяг», вірші туди свої носили, а я написав фейлетона про земляків. Читали, відкривали якісь іскринки обдаровання, заохочували до творчого дерзання, обіцяли надрукувати. А тим часом допитувались, чи немає чогось конкретного з студентського життя. Коли не помиляюся, наші злигодні закінчились однією-єдиною заміткою про те, що котрась із груп педтехнікумівців у порядку соцзмагання склала екзамен достроково, мало не до того, як приступила до вивчення.

Бувало, що ми з ним пробиралися і в чернігівські театри. Двері нам туди відкривали не квитки, а знову ж таки отой чарівний кухоль. Мало того, що ми набридали перехожим на вулиці, так ми ще й у театрах доймали своїм канючінням. Прилучившись таким чином до мистецтва, довго обмірковували кожну виставу, намагаючись програти її по-своєму, були ми обидва завзятими

акторами-аматорами. В технікумі в драмгуртку, правда, серйозних п'єс ми не ставили та й взагалі більше імпровізували, ніж грали на сцені чуже. Наш технікум шефствував над селом Петрушин Чернігівського району. Це велике і гарне поліське село запам'яталося мені тим, що нас, молодих шефів, тут стрічали завжди радо і намагались нагодувати по зв'язку.

На наші вистави збиралося багато люду. Вимагали гри якщо не високої, то, в усякому разі, довгої. Програма найчастіше вичерпувалася раніше, аніж у глядачів зникало бажання дивитись наше мистецтво. Виручати самодіяльність доводилось нам з Павлом Лузаном. Без будь-якої репетиції, без тексту ми розігрували такі паптоміми, розводили таку імпровізацію, що я й досі собі уявити не можу, як усе те могло подобатись, як його можна було дивитись і раз, і вдруге та ляпати до самозабуття. Видно, глядачів захоплювало розгульно-дике намагання акторів зловити один одного, хитромудро випручатись, дати партнерові найдошкульнішого стусана або ляца, а оскільки те було невдаваним, а натуральним, і в нього вкладалась не лише вся сила мистецтва, а й фізична, то воно й оцінювалось належно, подобалось глядачеві. А може, й справді наша імпровізація була геніальна?

Все це згадалося, в одну мить пробігло в пам'яті, коли я стиснув у обіймах підпільника Лузана, армійського політрука. А він осміхався, з подивом і зацікавленням ввізнавав у вусатому та бородатому лісовику свого петрушинського партнера, якому з таким азартом свого часу давав дошкульні стусани. Довгенько борюкалися, виявляючи силу. На загальне вдоволення визнали, що вона була в обох.

Потім сиділи в Камликовій сторожці. Лісничиха, що вже вчилася володіти рукою, готувала вечерю, а Камлик з хлопцями стояв на варті.

Вони розповідали про те, чим жили люди в Сорокошичах. Виявляється, там існувала чимала патріотична організація, керував нею комуніст Тимошенко Павло. Окрім Лузана і Голодовича, до підпільної організації входить чимало Грибів, кілька Базарних, Ясів та Ляхів. Оригінальні і яскраві прізвища в Сорокошичах. І вже зовсім порадувало мене те, що лікар Никін Ангствурм та фельдшер Бухранський теж дуже близькі до підпільників. Хлопці переконували, що хоч зараз до загону можна вивести з села не менше півсотні чоловік.

Розповів Голодович про свій зв'язок з партизанським загonom Чорнобильського району Київської області. Командує ним молодий учитель Федір Головач, загін ще невеликий, але вже діє. Павло Лузан тримав зв'язок з підпільниками міста Чорнобиля та білоруського села на Дніпрі Нижні Жари.

Ці новини просто ошелешили, переповнили почуттям радості. А коли почув, що й з київським підпіллям у них є зв'язок, то й зовсім порадів. Виявляється, у Павла Лузана була в Києві близька родичка Феня Киченок, яка тісно зв'язана з патріотами Києва. Через київських підпільників можна роздобути друкарську машину та шрифти.

Довго розповідали про ті антисили, що діяли в Сорокошичах. Були тут і «отруйні» Гриби, один якийсь недоучений студент завіз до села бацилу націоналістичної хвороби, сіє серед молоді. Правда, ввіймати на цього гачка йому нікого не пощастило. Зате реальною загрозою всім патріотам є досить міцний поліцейський стан, останній час помітно поповнений. Хизуються поліцаї, що навіть кулемет станковий їм видали. На горіщі його встановили поблизу від кам'яниці, де засіли поліцаї. Сорокошичі розкинулись у дніпровій заплаві, поліцейський стан на пагорбі, звідтіля видно все, як на долоні. Поліцаї навербовані з чужосторонніх, з населенням не контактуються, ставляться до всього і всіх з підозрою, нахваляються, що їх не тільки партизани, а сам Жуков з усією Радянською Армією не візьме.

Я добре знав розташування Сорокошич. Щодо Радянської Армії і Жукова,— перебільшують поліцаї явно. А коли зважити на можливості нашого загону — вони мають рацію. Голими руками їх у товстих кам'яних стінах колишньої школи не візьмеш.

Серед сільських запроданців особливо відзначається ретельною запопадливістю перед окупантами староста Йосипенко, а його донька-перестарок Маруся, люта на весь світ за те, що засиділась у дівках, щедро дарує свою любов поліцаям і невпинно стежить за кожним кроком тих, хто на підозрі у «нового ладу». Вже не одного спровадила до тюрми.

Розмова затяглася. Вже півень вдруге озвався в хлівчику. Тільки тоді мої гості, не змовляючись, стали струнко, урочисто мовили:

— Товаришу командир! Просимо прийняти до загону, виконаємо будь-яке завдання партії!

Неповторні й хвилюючі ті моменти, коли до тебе приходять спільники, однодумці, відкривають своє щире серце, стають рішуче і сміливо поруч, щоб на життя і смерть битися із запеклим ворогом.

Тисну обом руки, обіймаю й цілую, шукаю такі слова, які були б найвідповідніші в цю хвилину.

— Спасибі, друзі. Для мене велике щастя бути поруч з вами у нашій священній боротьбі. І вітаю вас із вступом до партизанського загону. З цього часу ви партизани. Отже, слухайте наказ...

Лузан і Голодович, ставши тієї ночі бійцями загону імені Щорса, повернулись, видно, трохи розчаровані, до села. Головним у організації загону був поки що не масовий набір людей, а створення міцного підпілля. Ми розуміли, що загін може існувати і вистояти, боротись і перемагати лише за умов, коли він опиратиметься на широко розгалужене підпілля. Отож хлопці повернулись у Сорокошичі повноважними представниками загону імені Щорса із завданням готувати патріотів до партизанської боротьби, зміцнити зв'язки з чорнобильськими та білоруськими партизанами й підпіллями, здобути шриффт і машину для друкування листівок, тісніше зв'язатися з Києвом. В партизанський загін прибудуть тоді, коли в цьому виникне необхідність.

19.

Життя йшло так, як у багатолюдній дружній сім'ї, що всі свої незгоди і суперечності вмів надійно приховати від сторонніх очей. Напевно, Степанці наш загін і розглядали як єдину і дружну сім'ю, зцементовану значно міцнішими узами, ніж сімейні чи родові. Партизани ставились одне до одного по-братськи, з тією грубуватою, трохи награною увагою, яка виявляється лише в колективі людей, здоровому з усіх поглядів. Нас єднали міцна дисципліна і порядок, всяке розпорядження виконувалось негайно, безвідмовно і точно.

Якщо й бували порушення дисципліни, то хіба що в розвідників, але це характерно, мабуть, для всіх розвідників. Жоден з них наперед не може поклястися, що вчасно виконає доручення, що вчасно повернеться або чи

повернуться взагалі. Отож розвідників у нас завжди ждали з мовчазною тривогою, переживали за них мовчки. З неспокоєм, тривогою і безпідставним сумом, більш ніж то належало, вглядався кожний удалину, у всякий предмет, що бовванів десь у засніжених просторах, вслухався у всякий сторонній звук.

Ігор Валюшкевич та Іван Мізько мали ще першого січня прикотити трофейною машиною разом з групою Реутова, але минуло новоріччя, спливав уже й другий день, а їх не було. Ставало зрозуміло, що машиною по такому свігу не поїдеш, але те ніскільки не заспокоювало. Наші розвідники вже побували і в Потєбневій Гуті — Рудники передавали зведення Радінформбюро та повідомлення, що сім'я Адаменків готова до виходу в загін. Павло Степанець ходив у Косачівку, а хлопців з Остра все не було.

Почуття неспокою і тривоги за долю друзів пригнічувало, але ніхто навіть не зважився зітхнути або завести про те мову. Терпляче, з боєм, як і в кожній порядній і терплячій сім'ї, ждали, і все.

Дратував іще Віктор Бабін.

Перед виходом у розвідку Іван Мізько розповідав:

— Віктор не терпить усього, що його оточує. В той час, коли відбувались партійні збори, скреготав від люті зубами і лаявся. Вважав, що ділити людей на партійних і непартійних тоді, коли ми всі патріоти, всі ходимо біля смерті і всі однаково підзвітні їй, просто ганебно і неприпустимо.

Цю реакцію можна було пояснити хіба що образою на те, що його, непартійного, не запросили на закриті партійні збори.

Розповів про свою розмову з Віктором і Сенько-кулетник. Опісля сутички з Мамонтовим Бабін гнівно таврував командування, яке проводить ліберальну, поблажливу політику щодо ворогів.

— Їх треба стріляти, нищити, як собак. Коли б моя воля, то нищив би направо й наліво всіх старост і поліцаїв без суду і розбору, всіх, хто вагається та ухиляється від боротьби.

Вдень варту в Скваровій ми виставляли на горищі по двох. Видно відтіля далеко, можна оглянути всі сторони світу. Вікторові випало стояти з Андрієм Краспим.

— Не панькатись треба з якимись боягузами, що підльниками себе називають, не вмовляти їх, не плазувати

перед ними, а силоміць брати до загону. Тих, хто в домах теплих біля жінок відсиджується, треба колошкати — тоді б усе було: і одяг, і їжа, і випивка. І, як вогню, тоді б нас боялись...

Все те намотувалось на клубок, але відповідь на заплутану справу Бабіна з Остра не надходила.

Другого дня, щоб не сумувати, займались хто чим. Аби не без діла сидіти. Я записав у щоденнику: «День минав спокійно. Чекаємо. Вночі повинні з'явитись Кім і товариші з Остра».

Вдень Віктор влаштував маленький скандал:

— Тиждень тут сидітимемо, я вже бачу. І даремно. Не вірю я в фантазії. Вже коли так, то я хоч додому одскачу.

— Коли треба, то сидітимемо й тиждень, і місяць, а діждемося, — різко, навіть гнівно відповів я.

Зблиснув оком, поліз у свій закуток.

То був ледь помітний, короткий спалах загострених суперечностей, непомітний стороннім. І знову в сторожці все спокійно, сумирно, добропристойно, як у великій і дружній сім'ї. Той пильнував на посту, той чистив зброю, той купяв, той грався з степанчатами, а дехто крутився біля Апки й Галі, допомагаючи чистити картоплю.

Швидко зайшла й ніч, та знаменна, на все життя незабутня піч. Навколо сторожки виставили посилену охорону. Але все одно я не міг склепити очей. Кожний звук, всякий шелест підіймали на ноги. Хоч і записав у щоденнику: «Лежатиму тут місяць, але його діждусь», — та не хотілось витратити даремно жодного зайвого дня.

То була тиха, похмура піч, пад землею щільно залягли низькі снігові хмари, в полях синьо зблискували сніжинки. І дерева, й кущі, будівлі, дороги й стежки — все спало, загорнене у білу ковдру. Стояв біля воріт, дивився в засніжену ніч. По білому полю сірим клубочком котився зайчик, спинався на деревця, ставав схожим на людину. Щастя його, що я не Павло Степанець...

Намерзся, повернувся до хати, схиляючись на стіл, хочю задрімати, а сон зайчиком блукає переді мною. І не помітив, коли поблякли сніги, і навколо, і в мені самому оселився той незвичайний спокій, який буває тільки тоді, як людина спить, але не втратила здатності реагувати на все, що її оточує. Тож і я чую, як на теплій печі сперечаються Павло з Галею — кому йти назусгріч гостям. Павло здався, натягнув мішкуватого піджака, рипнув дверима. І враз —

снігова далина і зайчик. І Павло Степанець, простоволосий, у самому спідньому, розхристаний і захеканий, женеться за звірятком. А воно, капосне, то відскочить, то зупиниться і... сміється. Сміхом, схожим на рип дверей.

То справді зайшов до хати Павло. Похукав у долопі, поліз на піч. На зміну йому збиралась Галя.

А в цей час до хати влетів Іван Волков, крикнув:

— Підходять троє... Озбресні.

Наче дівчинка, вибігла з хати огрядна лісничиха, на ходу накидаючи на плечі мого кожуха. Простоволоса, збуджена. Я, забувши вдягнутись, і собі побіг за нею.

Ті троє стояли метрів за двісті на дорозі, — видно, придивлялись і прислухались до сторожки, потім круто повернулись і подалися геть, за хвилину сховались у чагарниках.

Галя не розгубилась. Бігцем кинулась услід, кликала на все поле корову Маньку, яка навряд чи була коли-небудь у її господарстві. Умовний сигнал почули, і за хвилину з чагарників вийшов один, потім другий, — третій, видно, лишився в засаді.

Галя підбігла до переднього, щось йому сказала. Він гукнув заднім, рушив поруч з Галею меші назустріч.

У нічній темряві, освітленій сніговими блисками, побачив я невисокого на зріст чоловіка з вершиною моїх мрій на грудях, — автоматом ППД, — вдягненого в традиційний військовий бушлат, шапку-вушанку, на якій тьмяно зблискувала червоноармійська зірка, у ватних штанях і солдатських міцних чоботях. Обличчя молоде, розпашіле на морозі. Ніби в летаргічному сні, виділось мені все те, і я діяв теж ніби летаргік, неквапно обняв незнайомця, зацілував його холодні оксамитові щоки, не відчуваючи того, як сльози струмлять і струмлять по моєму обличчю. Обнімаю по черзі тих двох, що надійшли до гурту, потім якусь жінку в кожусі із розкудланим волоссям, уже тільки опісля збагнувши, що то не десантниця, а наша Галя-лісничиха, щаслива і невізнанна в своєму щасті. Обцілувавши всіх, я знову повернувся до того кремезного, у військовому бушлаті, інтуїтивно визначивши саме в ньому легендарного Кіма, якого я вже встиг полюбити в своїх думках та уяві, зустрічі з яким ждав, здається, все життя. Ховаю зрадливі сльози на очах, гамую шал розбурханого серця — надто важкі були мої стежки-дороги до цього поля, нелегкі дні і ночі пережив я в своєму житті, поки прийшов до цієї незабутньої стрічі...

В сторожці ніхто не спав, сяяло як у свято, вигиналося привітне світло багатьох свічок, було весело і урочисто. Заходили наші гості, мружились від подиву й радості одно-разово.

Саме в ту мить я вперше й заглянув у очі Кімові, командирові групи десантників, невловному лісовикові,— про нього ходили приглушені чутки, мов про міфічного лісового бога, який існував в уяві язичників.

Йому близько тридцяти, невисокого зросту і краси вражаючої — все в ньому було симетричне і доладне, навіть незграбний солдатський зимовий одяг влип, не спотворюючи, а, навпаки, підкреслюючи красу і силу. Рівний ніс з ледь помітною горбинкою, високий опуклий світло-мармуровий лоб, повні рожеві уста, округле вольове підборіддя. Та найголовнішою і найвиразнішою окрасою його привабливого обличчя були очі — великі, синювато-зелені, із золотим полиском. О, як я любив опісля ті очі, як вивчив їхній вираз, що мінився миттєво, залежно від настрою, від думок. Вони сяяли райдужно, сонцяєйно, коли в нас усе йшло добре; коли він чомусь радів, тоді перехлюпувалися синню і мрійною задумсю; коли ми впадали в спогади про минулі мирні дні, його очі наливались зеленовою тьмяністю; коли перед нами поставало щось складне, нерозв'язане, ставали бездонні, аж темні; я їх бачив олов'яними тоді, коли він з неприхованою зневагою дивився в очі ворога.

Мінливими, як життя, як вічноплинна річка, були Кімові очі. І все ж вони створені природою не для того, щоб олов'яніти і ставати бездонно-темними, вони найбільше прагнули і любили ловити сонце, жадібно вбирати небесну синяву і самі були найпрекраснішими тоді, коли уподібнювались небу.

Мав красиві м'які руки. Такими руками кермо трактора держати зручно. Писати гарні книжки можна. Такими руками, ласкавими й теплими, тільки б тиснути руку друга та палко обіймати коханих. Але вони, видно, спокійніше і впевненіше почувалися, лежачи на холодному ложі автомата, що надійно прилип до його грудей. Я відразу полюбив ті руки, завжди любив їхній спокій і манеру тримати зброю.

Був нижче середнього зросту. Стояв на міцних і надійних ногах, навіть незугарні солдатські чоботи з ялової шкіри, оковані підковами, видавалися на ньому елегантними. Були ті ноги невтомні, цнотливо оберігали шрами від глибоких ран, здобутих ще в сорок першому, коли служив

у танкових військах, безвідмовно носили розвідницького командира дні і ночі по всіх усядах не лише на нашому межиріччі. Мені відразу ж полюбилося марширувати поруч з ним, підбирати свій партизанський крок під його армійський.

В нього було русе, м'яке, як льон, волосся, хвильками лягало воно йому на потилицю й вуха, пасемцями спадало на округлий лоб. Пахло чебрецем і м'ятою, мабуть, ще з тих часів, як скупала його вперше мати, сувора селянка з-під Ромен. Я любив дивитися на те волосся, в уяві гладити його і розчісувати.

В нього був свій, лише йому притаманний усміх. До цього я не стрічав подібного, ось уже скоро мине три десятиліття, як бачив його востаннє, але схожого усміху не бачив. Зароджувався той диво-усміх десь біля очей, у самих кутиках, отам, де в людей передчасно лягають зморшки, накопичувався повільно в тих перших зморшках, видно, нажитих у час воєнних незгод, у довгі воєнні дні і ще довші ночі, розвивався якось незримо, набубнявлювався, ніби на тятиву незриму натягувався, щоб ураа, як спалах сонця, визирнути з-за обрію, розлитись по всьому юному обличчю, оживити і рожевий вигин припухлих губ, і ще виразніше вирізьбити та окреслити ніжноточену горбинку на класично-римському носі, заплутатись у густому оксамиті брів, заколиватись золотим обручем на тугому підборідді, яке враз ставало ніжне й округле, мов у дитини. Той усміх, як правило, переростав у повноцінний, від усього серця щедрий регіт. Отоді вже й очі ховалися між повік, і рум'явці спалахували розкішні на щоках, і зуби радісно світили синюватою білизнаю між повних губ. І вже ніхто не міг зостатись байдужим до того реготу, сам сміявся до самозабуття, реготався до сліз.

Неповторною зовнішністю був обдарований від природи цей небуденний чоловік, невичерпною силою симпатії споненний. Але не лише фізичною красою він сяяв серед людей, мав розум винятковий, характер товариський, серце чуле, добротою якоюсь жіночою завжди світився до друзів і невичерпною ненавистю кипів до ворогів. Отож можна збагнути, якої любові, шани й поваги зажив в усіх тих, хто з ним стрічався, хто мав щастя бути його сподвижником.

Це вже тепер його образ і його ім'я, діла його в пам'яті людській стали легендою. Тоді ж, у ті грізні і неповторні дні, коли легенди були буденною дійсністю, коли вони непомітно творились звичайними смертними, юнаками

й дівчатами, дітьми й дідами, він теж був звичайним юпаком, схожим на всіх інших, людиною, що не думала про легендарність і не прагнула безсмертя, а була простим бійцем, готовим віддати життя задля перемоги.

Озався до нас уперше тихим, трохи хрипкуватим, як у кожного, хто довго живе на лоні природи, голосом, — у ньому відразу ж безпомилково почулась теплота, а крізь баритональний приємний тембр — гумористичний відтінок. Ті, хто має такий голос, як правило, закохані в пісню. Ми й справді опісля не раз, забувши про все, ні з сього ні з того починали тих пісень, яких навчилися ще підлітками на колодках, — він біля своїх Ромен, а я біля Десни.

У Скваровій світилось ясно від щастя. Кім та його супутники довго вітались і знайомилися з моїми товаришами. З Кімом прибуло ще двоє — Дмитро Шаворський та Михайло Черепанцев.

Діма Шаворський, — так ми його звали ласкаво згодом, — з першого погляду не справляв особливого враження. Невисокий, сухорлявий, з гострими недовірливо-настороженими очима, він видався замкнутою і до всього байдужою людиною. Пізніше виявилось, що насправді був відвертим, лагідним і товариським хлопцем.

Михайло Черепанцев — повна протилежність Шаворському. Високий і гнучкий, аж трохи від того згорблений, він повсякчас являв на продовговатому сухорлявому обличчі оту характерну ознаку російського, а не якого-небудь іншого характеру, ознаку, що відразу виявляла спна великого російського народу. В сміхотливих очах, у помірно кирпатому продовговатому носі, в ямочках на засмаглих від морозу щоках, на губах, що невловимо таїли в собі щось дівоче, добродушне і щире, жили та велика сила і доброта, які відразу притягували до себе магнітом, викликали дружнє довір'я. Коли вже пізніше прочитав я «Василя Тьоркіна», то, як і кожний, відразу ж пов'язав образ літературного героя з живою, близькою мені людиною. Цією людиною став Мишко Черепанцев. Не повною, безперечно, схожістю, не тотожністю характеру, а чимсь невловним, чимсь таким глибоко замаскованим, у чому ледь помітно жило спільне для обох тьоркінське єство, одночасно і глибоко закрите, і яскраво вихлюпнуте на поверхню.

Вони, ці троє, полонили нас. Я побачив — мої партизани схиляються перед ними. Закохано дивились на них Анка з Галею, — вони ціяк не можуть влучити хвилини,

щоб похвалитись своєю кулінарною майстерністю, — а хлопці теж не менш любовно оглядають з усіх боків нових друзів, заздрісним оком позирають на їхню зброю. Здаються, видно, моїм сподвижникам ці трое не звичайними людьми, а пришельцями з іншої планети, живою легендою, що за життя ніколи так не називається.

Не підкачали і наші партизани, теж справили на гостей гарне враження.

— Славні в тебе хлопці, — хвалив згодом моїх побратимів Кім. — А що то за одноокий? — запитав серед усіх Бабіна. По тому я визначив — не сподобався йому «начштабу».

Цілова розмова зав'язалася ще в хаті. Усіх цікавило питання: як справи на фронті, чим живе Москва?

На фронті справи йшли добре. Вже другий місяць у Сталінградському котлі «варилась» армія Паулюса. Дедалі ширший і ширший стає коридор між оточеними і тими, хто рветься їм на допомогу. Радянська Армія наступас майже по всьому фронту. Завершується очищення Північного Кавказу.

Уважно слухали неквапну розповідь офіцера зі штаполю на комірці. Я тамував у собі вдовolenня і радість не лише від того, що чув приємні новини, а й тому, що правильно вчитав усе те між рядків ворожої преси, розповідав майже так у селах, можливо, трохи стриманіше оцінював велич перемог.

Як живе Москва? Точніше — чим жила? Вони вже самі давно з Москви, аж улітку були там. Важкувато живеться радянським людям, безхлібно, тривожно. Але треба думати, що зараз і в Москві всі тішаться радістю, якою живе наша країна.

На світанку ми з Кімом вийшли за ворота. Пішли по сніговій доріжці, повели ділові переговори. І тривали вони не одну годину, хоч ми того й не помітили.

Надворі розгулявся похмурий січневий день. Низько над головою м'яко висіли снігові хмари, час від часу вони намагались хоч трохи розвантажитись, тоді все ховалося з-перед очей, Скварова, невиразні обриси гаїв та лісу, — все тонуло в рухливій сніговій піні.

Ми не зважали на той розгул стихії. Я видобув з кишені зігрітий біля серця партквиток.

— Мій документ, іншого не маю, але вважаю його найвищим.

Кім примружено зиркнув на червону книжечку. сказав усміхнено:

— Член партії з 1939 року, народився 1913-го. Ми майже ровесники. Я з 1914-го. І земляки. Бо я з Сумщини, а вона довго належала до Чернігівської області.

— Та я теж по суті з 1914-го,— порадив неймовірно такому збігові.— Тільки народився 19 грудня 1913, а поновому — це ж перше січня.

— То ти, виходить, ще й іменишник. Від щирого серця вітаю. Пробач, що подарунка не приготував, але в боргу не залишусь. Ого, то це вже нам до тридцяти підходить, вже, як кажуть у нас біля Ромен, кінчається парубкування, кінський вік починається.

Очі зблискували сянявою, світилися добрим лукавством, а обидві великі руки трударя, теплі й ніжні, дупко і дружньо стискували мою правницю — він був єдиний, хто в ті вобні часи поздоровив мене з днем народження і побажав довгих літ та неодмінної перемоги над ворогом.

Трохи оговтавшись, я здивувався:

— Та відкіля ж тобі відома до таких подробиць моя біографія?

— Я розвідник. А розвідники повинні знати, хто ходить поруч з ними. У ведмедів, здається, є такий закон: коли в одному барлозі побувають, то мусять впізнавати один одного по запаху.

Неквапно видобув із потайного сховку шматину шовку, на якому, стверджене круглою печаткою, було видрукуване посвідчення,— капітан Гвідаш Кузьма Савич є командиром розвідницько-диверсійної групи від Воронезького фронту. Всім радянським патріотам, установам та військовим частинам пропонувалось подавати цій групі всебічну допомогу.

Цей документ викликав у мене подив і навіть деяке розчарування — я нетерпляче шукав зв'язків з парашутистами, маючи надію отримати від них всебічну допомогу, а виходило, що сам мушиш їм допомагати Гвідаш, влдно, вгадав мої думки, засміявся:

— Отже, доведеться вам, братці, допомагати розвідникам, оскільки ми вже здибались, нічого не подієш.

— Всі наші сили і можливості — для перемоги.— Напевне, трохи патетично прозвучала моя відповідь.

Потім Кузьма знову повернувся до моєї біографії,— знав її до подробиць, переказував, порівнюючи з власною, мабуть, щоб не здавалося те нав'язливим.

— Чув, що народився ти в Борсукові, селі, яке, кажуть, схоже на мою Сологубівку. Тільки в нас поблизу Десни немає. Твої батьки такі ж багаті, як і мої. Батько ще до війни помер, а мати... Мої живі були перед окупацією, а як зараз — не знаю. Можливо, що поділили гірку долю твоєї матері...

— Звідкіля про все це знаєш? — дивуюсь.

— Знаю й те, що в цих краях ти знала людина, учитель, районна номенклатура. Я теж мріяв стати вчителем, але не вийшло. В трактористи висунувся, у Талалаївській МТС до стахановця доріс, любив машину. З трактора на танк пересів, учитись по-справжньому так і не пощастило, можна сказати — живу на самоосвіті.

— Я теж заочник.

— Знаю. Ніжинський закінчував. І в університеті екстерном учився.

— Тимошенко чи Степанці розказали?

— Всі потроху. Знають люди. Я спершу був не на жарт стривожився, коли восени з'явилася ваша партизанська група. Запідозрив — чи не пастку мені німці ставлять. Бачили ми вас у Винниковій сторожці і, коли дорогами лісовими блукали, з гущавини на вас милувалися. Відразу визначив, що свої. Але діло моє таке, в мене своя тактика, розвідницька — обережність і точність, пильність і обережність, помножені на обачність.

— Уяви собі, ми теж цього дотримуємось.

— Не зовсім. Відчайдушність є зайва. Мало глузду в тому, коли вдесятьох на поліцейські стани кидаються.

— Зате ж налякали здорово.

Кім сміється. Отим своїм добрим, смачним сміхом, коли очі голубіють, як небо, коли в тому беруть участь усі м'язи його обличчя. І посміявшись, згоджується:

— Хоч і в такій відчайдушності є свої переваги — відразу брати бика за роги. Налякали противника. Вони й справді — і німці, і поліцаї, — дуже наполохані. А про мітинг у Бондарях уже весь район знає.

— То так, для агітації і пропаганди.

Перш ніж вийти на цю зустріч, Кім досконально вивчив мій родовід, усю мою діяльність. Мені дуже сподобався такий підхід до справи.

Потім ми погодили основи для подальших наших взаємодій. Те, що я почув від Кіма, спочатку мене розчарувало. Відверто заявив мій новий друг, що живе він за своїми розвідницькими законами, а вони йому суворо забороняють

спілкуватись з партизанами. У партизанів свої завдання, у розвідників — зовсім інші. Розвідник, який стрибнув з літака, має особливе завдання, не має права ризикувати. Хоч, окрім розвідницького таланту, вони вміють мінувати, а в Івана Туркова — заступника Гнідашевого — навіть чималий досвід диверсійної роботи, бо вже не вперше перебуває в тилу. Проте головне Кімове завдання — розвідка Києва та місцевості поблизу столиці України. Ось чому його попередили, щоб стояв осторонь партизанського руху, бо спілкування може ускладнити становище розвідників, адже окупанти весь час переслідують партизанські загони. Невеликій групі розвідників легше маскуватись. Коли ж водитимуть знайомство з партизанськими загонами, то їхня безпека від того ніскільки не побільшиться.

Він говорив, а я все нижче хилив голову, — значить, даремно стільки ждав, сподівався.

Гнідаш скоро звернув мову на інше. Такий має наказ свого шефа. Але, як комуніст, як патріот, він вважав би себе останнім боягузом і шкурником, коли б не спілкувався з друзями по спільній боротьбі з ворогом.

— Бачу — маєш намір підняти весь район?

— Саме так. Вже хоч би тому, що люди визріли політично, в усіх селах існують підпільні організації, молодь поривається до бою. Тут досить однієї іскри — і все спалахне. На перший погляд може здатися, що сільські підпільні групи нічого істотного не зробили, але то не так. Вони, поступово зцементувавши себе духовно, стали тим динамітом, якому тільки не вистачало бікфордого шнура та іскри, — тепер вони є, і кожної хвилини ми можемо викликати такої сили вибух, що він, як землетрус, схитне зачасну землю.

— Так я й думав...

Я вже розговорився. Малював перед ним картину масового виступу в районі проти окупантів, бо знав і вірив у те, що умови визріли, що за найсвідомішими і найвідчайдушнішими підуть усі, хто здатен на подвиг. За ці три з гаком місяці, коли я ходив від села до села, від двору до двору, від одного серця до іншого, я перебачив сотні різних людей і в розмовах з ними переконався, що, за небагатьма винятками, всі на нашому боці і у вирішальний момент стануть нашими спільниками.

Кім слухав уважно, з інтересом, — видно було, що й сам проймався моїм настроєм, схвалював мій задум, очі його

то золотилися, то темнішали, а на устах весь час світилась добра усмішка.

— Мені до серця цей задум, — сказав нарешті. — Коли б не мав іншого завдання — приєднався б до гурту. Але обіцяю — зробимо усе можливе і від нас залежне. В мене є рація, тож повідомимо про ваш загін на Велику землю. А ви допоможете в моєму ділі — мені потрібні такі розвіддані, які партизанам легше здобувати, ніж моїм хлопцям.

Запевнив, що ми готові виконати будь-яке завдання розвідників. Зв'яжемося з усіма своїми підпільниками. Кіма особливо зацікавили Павло Охтін та Грабовський: адже перебували у самому лігві окупантів, а це багато важило. Взагалі він виявив великий інтерес до нашого підпілля, радив бути обережним і ні в якому разі не відкликати до загону тих, хто замаскувався на зручному для розвідника місці і чий спостереження можуть мати для нас хоч найменшу вагу. Я помітив, що розповідь про наше підпілля повернула Кімові думки в інший бік, він у тому побачив для себе таку реальну і важливу силу, що відразу змінив думку про те, щоб стояти осторонь від партизанів.

Вперше почув я тоді від Гнідаша про братів Науменків, комуністів з села Ошитки на Дніпрі. Вони перебували в його розвідницькій групі, хоч вважалися командуванням партизанського загону у Вищедубечанському районі. Поки що командувати їм було ніким. Так само з групою Кіма жив і Іван Лисенко з кількома своїми товаришами, командир Броварського партизанського загону.

Заговорили про загиблих у Євмянці та Потєбневій Гуті парашутистів. Виявляється, що в Потєбневій Гуті загинув парашутист-розвідник із Гнідашевої групи — Петро Кочубей. Кім помстився поліцаєві за смерть друга. Євмянський парашутист з іншої групи, зустрічатись Гнідашеві з нею не доводилось.

Пильне й прискіпливе око було у Гнідаша — раз глянув на Бабіна, а запам'ятав. Не забув про нього, поцікавився — хто, що? Слухав мою розповідь, а в самого весь час олов'янили очі.

— Чує душа — не наш, — сказав твердо. — То добре, що взяв під нагляд та перевіряєш. Але такі справи треба розв'язувати швидко й рішуче.

— Боюся помилитись... Людина ж...

Тоді про долю людини в умовах ворожої окупації заговорив він.

— Зрозуміло, що людське життя треба цінувати на вагу золота. Тільки правильно робиш, що не нищиш підряд старост та поліцаїв, а розкладаєш їх. Безумовно, треба виривати все, що можна вирвати з ворожих рук та прибрати до своїх. Тоді легше буде боротися із справжніми, переконаними зрадниками. Ті, хто потрапив у багно випадково, відчують, що робимо справедливо, — опам'ятаються. Але ворогам, чи то відвертим, чи затаєним, — ніякої пощади. Нікстрої! Бо арифметика може набрати зворотної сили — збережеш життя одному мерзотнику, а пролетиться кров десятків і сотень наших людей. Дивись за цим типом, пильнуй. А може... поговоримо з ним відверто?

— Почекаємо. Хочу знати правду і вирішити справедливо його долю.

Може, й ще б говорили, а тут біжать від сторожки.

— Що трапилось? — стривожились.

— Підвода з Потєбневої. Іде троє чи четверо.

— Наші повертають?

— Не видно, ще далеко.

Вручив вартовому бінокля — хай їде видивляється, кого там несуть коні до Скварової. А самі повільно повертаємо до хати, умовляємось про зустріч. Стрінємось через тиждень у Червоній Казармі — або всім загоном прийду, або прийдю гінців. Пароль — потрійний крик ворона.

З Остра повернулись Ігор Валюшкевич та Іван Мізько. З ними прибули вже знайомий нам Юрко Макєєв, — ніяк не вгамується хлопець: і вдома не сидиться, і в загоні сутужно, — та уповноважений від групи Реутова білявенький жвавий юнак Володя Ігнатєєв.

Почувши про цю дивну місію, я аж посинів від гніву — що він собі думає, цей Реутов, пасміхається, чи що? Але змовчав. Дограються, необачні, поки траплять до kota в пазури. Виявляється, вони вже твердо вирішили йти в партизани, але побажали ще раз кинути пробний камінь — не слухатись порад Реутова, послати до нас з особливим повноваженням Ігнатєєва, хай, мовляв, на власні очі перекопається, чи є там хоч той ліс, а в ньому партизани. Та чи не сидить там, бува, за кожним деревом німець з гарматою або хоч по одному поліцаю. Оскільки Володя Ігнатєєв був найсерйозніший, найдоскіпливіший, то саме на його долю й випала та почесна місія.

Володя Ігнатєєв почувався і щасливим, і розгубленим. Адже уздрів таке, чого, відверто кажучи, не сподівався бачити. Гадали вони собі в Острі, що блукає тут по болотах

та лісах кілька обірванців, а насправді вийшло, що здивався з повнісінькою хатою добре озброєних партизанів, які пасолоджуються майстерною грою Новикова на гармонії. Та коли б тільки партизанів, а то ще й військових товаришів з автоматами ППД, у найсправжнісінькій військовій формі і з військовими відзнаками.

Ні про що не розпитував Ігнат'єв, пожадливо їм партизанський обід, скупко відповідав на мої запитання. І щоразу повторював, що негайно, відразу ж, як тільки пропхне в рота одеї ситий шмат, бо ж таки виголодався в неволі, рушить назад у Остер. Тепер уже не вмовлятимуть кожного — хто хоче, хай іде, а хто не бажає, то хай зостається, як кажуть, вільному воля...

Тим часом на землю впали сутінки. Гнідаш попрощався з нами, пішов. Куди, за чим — ніхто не запитав. Такий закон партизанський. Збирались і ми в похід. У мене був один задум. Я між іншим запитав Кіма: чи не знає, бува, яке промислове значення живиці та скипидару, що німці на їх заготівлю навіть солі не шкодують? Точно не знав, але чув, ніби те має велику ціну у літакобудуванні. Ігор знову збирався в Остер. Тепер і він був, як кажуть, на колесах, роздобув у Карпилівці санки та й катається по лісах, Мак'єв з Ігнат'євим повертали разом з ним. Умовились — за кілька днів виведе Ігорю групу Реутова в Борсуків, саме там їх будемо зустрічати.

Ігор так був схвильований та заклопотаний, що не відразу згадав про шифровку.

Довелось тільки пошкодувати, що Гнідаш зник, не прочитавши цього листа. Окрім усього іншого, повідомлялось, що в нашому загоні, напевно, є лауцтик. Бо в одному гурті сп'янілий Дрюма похвалявся, що має в отому партизанському гнізді своє око, що скоро приведуть мене в кайдаках або принесуть у мішку голову.

Було над чим думати. А тим часом партизани вишикувались побіля Скварової. Проводжали нас Павло і Галя зі своїми малюками, що хникали біля вікна, не хотіли розлучатися з веселими дядьками.

Рипить під ногами сніг. До побачення, Скварова, до побачення, любі друзі. Свистять полози, риплять сани, весело пирхають коні. Зосереджено ступають партизани, займаючи своє звичне місце в бойовому строю.

Над лісом плывуть холодні зимові хмари, а обабіч тихо шепечуться і стогнуть стривожені сосни і сніжно-білі берези.

Межиріччя Десни і Дніпра, як відомо всякому, починається біля Києва, там, де зливається красуня Десна, зачарована мрія Довженкова, в могутнім Тарасовим Дніпром-Славутою.

Приходять сюди води з усіх кінців великої землі радянської, через Білорусь ніжну, котяться Дніпром, ллються через Брянщину з мальовничих джунглів глибинної Росії водами деснянськими. Між Києвом та Черніговом, у тому зеленому трикутнику, покритому лісами й піщаними пагорбами та родючими полями, розмістилося немало сіл великих і малих, — Жукин і Новосілки Дніпрові, Ошитки й Сваром'я, Вишовзів і Карпилівка, Моровськ і Сорокошичі, Смолин і Навози, Кархівка і Андріївка, Ковпита і Шестовиця, курортне селище на Десні Пирнове, Вища Дубечня, Михайло-Коцюбинське, Остер, Любеч, залізничні станції Недавиччі, Малейки, Ревунів Круг. А скільки менших сіл та хуторів, лісових дільниць і поодиноких сторожок! Проживало тут кілька десятків тисяч радянських людей, пригнічених важким горем, замучених поголовними арештами, розправами та масовими стратами, але не скорених, не поставлених на коліна.

Поблизу межиріччя, окрім Києва і Чернігова, на сході причаїлись Ніжин та Бахмач, — важливі залізничні вузли, — на заході — Житомир і Коростень, за Прип'яттю шуміли непрохідні ліси Білорусії, по Дніпру розкинулись старовинні села Нижні і Верхні Жари та районний центр поліської області, картинне містечко Комарин.

Було де розгулятися партизанській сплі.

Чомусь заведено вважати, що цей край убогий, позбавлений промисловості, тільки всього й багатства, що лозове та берестяне лико на постолі та ще лоза для кошиків, що тут і хліб рости не хоче. Насправді то не так. Край цей має не лише свою неповторну красу, а й невичерпні природні багатства.

Недаремно ж Чернігівщину звать картопляним Донбасом. У дні окупації теж родила картопля, окупанти до останнього клубня забирали її від селян.

Звозили на береги річок, забуртовували, весною мали відправити до рейху.

І хліб родив на межиріччі — теж звозили в громадські комори, щоб вже звідтіля потрапити йому, святому, до нечистих загарбницьких пельок.

На ліси багате межиріччя. Які тут сосни корабельні поривались у небо! А які дуби доживали в тихих дібровах свій незліченний вік! Коли зважити, що все те багатство було під рукою, то зрозуміло, з якою жадобою на ці лісові скарби накиннулись загарбники.

Партизани блокували і лісопродукцію, і хліб у коморах, і картоплю в буртах, і сіно на сінопунктах.

Недоступною стала для окупантів і лісова дичина, гриби та ягоди більше для них не ридитимуть.

Та було ще одне неоціненне багатство, про яке ми спочатку й не здогадувались. Виявляється, що соснова живиця, чистий березовий дьоготь та скипидар мали велике значення для промисловості, і тому фашистські ортскомендатури не лічувалися нещадно витискати ті дорогоцінні соки з наших лісів.

Лише в остерських лісах діяло два великих смолоскипидарних заводи в урочищі Меч та поблизу Старої Гути, запримітили ми й кілька величезних складів із бурштиною живицею.

Дивовижний це промисел — збирання живиці. Йдуть двоє людей старим сосновим лісом. У одного в руках гострий сталевий ножисько, схожий на стамеску, ним акуратно робляться глибокі болючі порізи ялинкою на живому здоровому тілі сосни-красуні, а другий методично набиває під тим рівчаком, до якого збігаються всі надрізи, бляшане коритце. Заплаче сосна з болю гіркими, густими, як мед, пахучими сльозами, попливуть ті сльози по важких ранах, крапля за краплею спливуть у бляшанку, застигнуть тут, затвердіють, прийдуть потім жіянки-підсочниці, вишкребуть із жерстянок те золото, зберуть у відра, понесуть на склад, а сосна й далі плакатиме пекучими сльозами і вже плакатиме до самої смерті, небога, бо невдовзі, опісля того, як виплаче всі свої сльози, заявляться бородачі з гострою пилою та сокирами і зітнуть її під сампй корінь.

Та операція називається підсочкою. Хазяйновите, розумне користування цим методом збору дорогоцінної сировини — то необхідність, закон лісівництва. Окупанти вповзли до наших лісів, як хижі грабіжники, винищували лісові масиви безсистемно і безжалісно.

Ми стали на сторожі рідних лісів, на сторожі народних багатств і природи.

На світанку четвертого січня прибули в урочище Песоцьке до Миколи Кравченка. Лісник та юна лісничиха з нетерпінням ждали нашого прибуття. Назбиралося в них

цілий мішок новин. Микола побував у батьків у селі Сивках, їхав через Василеву Гуту. Випадково стрівся з комуністом Андрійченком, що, мабуть, єдиний зостався з усіх активістів подніпровських сіл, бо інших встигли виловити і стратити. Подібно до Івана Семенця, він теж глибоко закопався в лісі, а оце, почувши про партизанів, виліз на білий світ та шукає до нас дороги.

Розповідав Кравченко і про те, що у Василевій Гуті безвладдя, бо знайомий нам староста, який побіг у Михайло-Коцюбинське із скаргою, досі не повернувся.

Це були звичайні собі новини, але одна відразу привернула мою увагу.

— Ніяк у Василевій старосту не знайдуть, ніхто не хоче, а їм не терпиться. Підводи треба висилати, та нікому.

— Які підводи?

— Живицю збираються вивозити. Кажуть, що за осінь дуже багато живиці, смоли та скипидару зібралось, то мають на станцію Малейки вивезти та в Ревунів Круг, а там у Чернігів чи ще куди...

— Коли мають вивозити?

— Завтра, кажуть.

— А може, вивезли?

— Ні, завтра вивозитимуть. Усі підводи з сіл гонять, і кінні, і волів — все, що є рухоме.

Полегло на серці. Отака операція могла зірватись! Але тепер уже ні. Даремно морочаться з підводами, даремно праця. Цієї ночі ми «допоможемо» окупантам вирішити складну проблему.

Вдень провели розвідку. Помітили: біля заводу «Меч» стовбичить, схилившись на рушницю, поліцай. Два інші в сторожку ходили, — чи води випити, чи з лісничихою пожартувати. На заводі біля Старої Гуті теж кипить робота, крутяться озброєні лигоминці. Біля складів живиці охорони не було.

Розробили план операції, визначили виконавців.

Завод «Меч» палитимуть Іван Мізько, Петро Грищенко, Іван Волков та Андрій Красний. Склад живиці за Сітиною пустять у небо Тиміш Гончар та Іван Семенець. Василь Кукса, Анка та Семен Пампушко по дорозі на базу під Соколівку мимохідь підпалять склад живиці за Крупчиною Долиною і, не спускаючи ока з «начштабу», ждатимуть нас на базі.

Завод біля Старої Гуті випав на мою з Мольченками та Леоніда Новикова долю.

З надвечір'я групи вийшли з Песоцького. Перед відходом звірили годинники — рівно о сьомій вечора вогонь вогневі має подати руку.

Невдоваї підійшли до старогутського заводу.

Вночі завод не працював. Розходились по ближніх селах смолокури, тільки одного залишали дозирати за апаратурою, щоб не перехолола за ніч. Та охорона не дрімала на посту, грілась у сторожці. Було темно і мертво на цьому дивному підприємстві, яке хоч і продукувало цінну сировину, але, мабуть через брудноту свою, не привертало особливої уваги і турботи з боку господарів. Хоч, правда, крупчинодолинський поліцайський стан мав за нього відповідати головою, але, видно, і становий Новодід, і вартові поліцаї не дуже полюбляли брудну смолокурню.

Скрадиво обходимо територію заводу. Підприємство не огорожене — ні від кого городити, завод на лісовій галяві, навколо нього шумить ліс, продукція його така, що багато не вкрадеш, хіба що наллеш у мазицю або чоботи змажеш. Отож ніякої прохідної — заходь і виходь на всі чотири боки.

Завод-смолокурня — це така собі присадкувата, напівзарита в землю будова. Дерев'яним дахом прикрито кілька великих, схожих на ті, з якими познайомився Еней у пеклі, печей з величезними, чорними, як ніч, казанами. У самому заводі та особливо на подвір'ї безлюдно, ждали своєї черги штабелі березових дров, купи незграбних соснових корчів, схожих на велетенських океанських крабів. Все те лежало мертво, створюючи враження, що це подвір'я є не чим, як вершиною чортячої гори, куди з усіх усюдів злітаються чорти з відьмами на свій непогамований шабаш.

Удень тут все кипіло, шипіло і парувало. З цих корчів, березових полін видобували цінний продукт, треба було вигнати з деревини всю силу, допарити до того, щоб не зосталось жодної краплини смоляної, щоб уся деревна сукровиця вилилась у велетенські чани, а корчі щоб висохли на порошок, самі запалали в печах і гнали живу силу вже з інших.

Не кожний тут привичається до роботи, до смороду, не кожному вона припадає до серця. Працюють на цьому підприємстві звиклі до всього смолокури, істоти вже більш схожі на чортів, ніж на людей, бо такі закіптюжені і брудні, що тільки білки очей та зуби, що поблискують, немов у

негрів, і посвідчують, що це живі люди, а не рухомі ма-некеви. Навіть поліцаї крупчинодолинського стану, яким доводилось нести охорону на цих заводах, відзначались серед усієї районної поліції тим, що були пайчорніші і найнесхайніші.

Поблизу заводу, під самим лісом, бовваніє непоказпа, теж напівзанурена в землю будова — заводська контора. Саме вона й стала притулком для охоронців цього земного пекла. Дверима виходить на галяву, а вікнами на ліс. Віконце в конторі тьмяно світилося, бо світити на заводі є чим, скипидару скільки завгодно, горить він гарно, тільки що кіптюга неймовірна. Курить і моргає заряджений скипидаром каганець, мов холера, але світить. За часів окупації то було ідеальне світло.

Приступаю до миготливого вікна. Бачу — над столом хляться поліцаї, розмахують руками, мабуть, ложками працюють над ерзац-супом, жалуваним самим Гітлером. Що ж, смачного, панове, поліції теж треба їсти, недаремно ж несуть службу. Гвинтівки стоять біля дверей, а двері то відчиняються, то зачиняються, бо чорний, як чавун, смолокур носить до печі дрова — піч теж треба топити, не будуть же пани поліцаї в холодній конторі сидіти. Крутиться-вигинається кіптява полум'я на кінці гільзової мигавки, викидає вгору жмути сажі, якій уже ніде ліпитися, бо вся стеля так закіптюжена, що звисають з неї донизу сталактитовими рогами чорні серезжки.

— Чуй, Свириде, — гукає котрийсь з поліцаїв, — сідай до гурту, дурпем зробимо.

Виходить, у карти різались недремні стражі. Ну що ж, це теж робота, не повинні ж Гітлерові кадри без розваг у цій кіптюзі муміфікуватись.

Свирид бурчить щось під носа, а йому радять:

— Не снував би без діла, а побіг би до села та приніс літряку. В нас сало-шпик є.

Поліцаї повертають до Свирида закіптюжені пики, світять заохочувально зубами, а Свирид бубонить щось нерозбірливе, мабуть, перекоує, що коли б йому та літряка, то сам би без їхнього шпику справився.

— То не крутись даремно, а принеси води холодної.

Поблизу заводу є криниця, яка славиться своєю водою. Серед літа зуби та вода ломить. Саме до неї і посунув чорний Свирид.

Наказую Новикову взяти водноса живим-здоровим. А сам відразу приступаю до дверей, повільно їх відхиляю.

Назустріч б'є струмом гарячого проскипидареного, навпіл в кіптюгою повітря. Очортячнулись-таки ці поліцаї, коли зугарні в такій задусі сидіти та ще й культурно розважатися. Ступаю до контори, тримаючи в одній руці пістоля, а в другій гранату, застую плечима гвинтівки у кутку.

— Свириде, зачиняй двері, бо дме.

— Хай трохи видме задуху,— кажу зі смішком.

Як підніс поліцай угору руку з козирем, так вона й завмерла. Повертають до мене замузрані пики, і в одну мить на них вимальовуються чотири білих кола з чорними цятками посередині.

— Не одну, а всі чотири руки догори! Та швидко!

Покірно піднялися вгору руки, посипались на липку підлогу закіптюжені карти. Стали струнко поліцаї.

А тут і Свирид до хати. Тицьнувся в двері, хитнувся був назад, наштотхнувся на дуло Льоньчиного карабіна, почув морячків голос:

— Полундра, браток, не назад, а вперед двигай.

Ще було далеко до сьомої. Ще мали час. До того ж смоло-скипидарні заводи підпалювати — робота це не марудна,— досить однієї іскри. Ще був час на бесіду з людьми, тим більше з людьми чемними, які охоче подарували нам свою зброю, весь запас набоїв, виявились такі щедрі, що готові були подарувати навіть власні душі.

Ми з Леонідом неквапно бесідували в конторі з полоненими, бо знали, що нас пильно охороняють брати Мольченки.

Виховну роботу почали з того, що попросили Свирида принести джерельної, якої він, на жаль, перед тим не довіс — розлив біля порога з несподіванки та переляку.

— Тільки не подумай утікати, бо кругом стоять хлопці, ще ненароком зроблять дірку, тоді не залатаєш,— попередили.

Свирид поспішив запевнити, що він не такий дурень, щоб чинити собі на шкоду.

Він виявився справді обачним смолокурором. Приніс воду швидко.

— Стоять там хлопці, не бачив? — подікавивсь я.

— Стоять...— зітхнув.

У бесіді виявилось, що поліцаї не такі вже й невинні, встрияли в цю дурну історію не з власної волі, вони й не кіптюжились би в цьому скипидарному пеклі, так що ж — «обілізували», згвалтували, можна сказати. Бо що вдієш, коли приставили ножа до горлянки та й:

або служи в поліції, або до чортової матері. А кому хочеться бачити ту чортову маму, коли її можна якось і обминути. Що не кажи — невдячна морока. В інших станах, кажуть, хоч служба веселіша, а їм, бач, підкинула чортяка смолокурні.

— Ай-я-яй,— кажу співчутливо,— як вони, ці чортячі смолокурні, сидять вам у печінках. Просто немов сіль в оці. Жаль, що ми раніше не знали про ваші пекельні муки. Бо хіба ж воно мислимо — отака чорнота й сморід. Хай уже Свирид мучиться, йому не первина, з діда-града діда смолокур, прокіптюжився так, що років в тисячу по смерті в домовині, як живий, лежатиме, мов той фараон єгипетський. А то ж і вам герпіти таке доводиться, панам, можна сказати, тіль-тіль не вищій расі... Ні, цього так залишити не можна, щоб отакому панству і отакі тортури!

Тільки білками очей водять,— видно, не дуже їх радує моя турбота.

А годинник тим часом цокає та цокає, стрілки показують, що вже можна й приступати з божою поміччю до доброго діла, не доки ж і Мольченкам труситись на холодоці, та й нам уже розпарило геть усі кістки в задушливій конторі.

Урочисто запрошуюю шановне панство супроводити нас при огляді цього пекельного підприємства. Вже не скажу — охоче чи ні, але пішли без повторних запитань, аж наввипередки один перед одним. Взяли й розпечену артилерійську гільзу, щоб світити, але її відразу ж погасив холодний вітер. Довелося в приміщенні заводському здобувати вогню. Скористались культурною технікою — котрийсь з поліцаїв мав у кипені німецьку запальничку. Терпляче чиркав нею, а другий напготові тримав каганця. Виявилось, що й німецька техніка працювала злецько — іскрило, а гніт не загорався, та й годі.

— Що ж то воно за техніка,— кажу,— що підводить?

— Бо ж скипидар замість бензину,— пояснюють.— А він горить за перший сорт у каганці, хоч і курить, а світить добре, а в запальничці вередує.

— От подлед! — обурюється Новиков.

Запальничка весело бризкає іскрами, а полум'я не дає. Ми спокійно ждемо. Я добре знаю — коли є іскра, то буде й полум'я.

Полум'я народжується з іскри. Хіба не так і в нашому ділі почалося? Напочатку було нас небагато. Та згодом

на заклик партії і Вітчизни мов іскри забризкали з усіх боків. По іскрі, по іскрі, а зараз — дивись...

Скипидар усе-таки довів, що й він пальне незгірш од бензину, — загорівся, закоптив на кінці блискучої запальнички. Поліцаї задоволені.

Прискіпливо, господарським оком озираю заводське устаткування, поліцаї послужливо підсвічують, а Свирид небагатослівний у своїх інженерних поясненнях:

— Осюди — пні, сюди — дрова, а сюди — капає.

— А де воно найкраще може загорітися?

Свирид світить на мене круглими білками очей, вималюються чотири білі кола з цятками посередині і на поліцайських замурзаних пиках, — видно, збагнули, до чого хилиться це інспектування.

А годинник вицокує, а стрілочка біжить, уже менше п'яти хвилин зостається.

— А чи знайдеться в твоєму хазяйстві, Свириде, яка-небудь пакля?

— А чого ж... Ось у нас такий віхоть є на довгій палиці, щоденно під ним розтоплюємо.

— Молодці ви, бачу, хазяйновиті смолокури, порядку дотримуетесь. Ану ж бо не полінуйся, подай, коли ласка, мені того віхтя.

Подає.

Правду сказав Свирид, віхтик гарний, акуратний такий, на довгому держалні, ним не лише смоло-скипидарний завод, а всю гітлерівську Німеччину запалити можна. Помилувавшись тим знаряддям, підношу кінець до жовтого помела на гільзі, віхоть спалахує, горить яскраво, з шипінням і тріском, красиво горить. Передаю палицю до рук поліцає.

— Бери, пане поліцай, віхтика, не лінуйся. А ти, Свириде, показуй, де воно краще загоріться. А ти, голубе, посвіти їм ближче, щоб по-хазяйському було, щоб доладніше вийшло.

Рівно о сьомій вечора, в час, коли в зимову пору вже давно панує ніч, ми переконались, що смоло-скипидарні заводи спалахують дуже легко, що палити їх — сама розкіш, дитячі іграшки. Не встигли поліцаї і віхтиком до чогось чорного та безформного доторкнутися, а воно вже спалахнуло та враз, мов нечиста сила, розлетілося по всьому заводу, ледь встигли на вулицю живі та невражені вискочити. За одну хвилику вгорілося.

— А склад з продукцією де? — допитуюсь.

— Це тут, поруч. Коли угориться завод, то й складу дістане, не мине.

— Не мине?

— Ні в жисть. Але тоді стояти близько не можна. Рватиметься, як бонби...

Спасибі Свиридові за цінну інформацію. Справді, треба йти подалі від лиха. Та й робити біля заводу було нічого, решту доробить вогонь, на нього можна цілком покластись.

Все було мов на долоні. Могутні лісові хащі, снігові простори, дубовий ліс. Брати Мольченки на фоні лісу здавались могутніми велетами, височенними, красивими, то росли, то присідали, мов казкові герої, вилиті з чистої міді або золотої бронзи.

Наостанку дякую Свиридові і поліцаям за співробітництво, дозволяю їм іти, як кажуть, під чотири вітри, з умовою, що пани поліцаї більше в тому званні не потраплять нам на очі, а Свирид хай собі в майбутньому жене смолу, тільки вже тоді, коли відбудуємо радянські заводи.

Свирид сміється, а поліцаї гаряче обіцяють, що більше «такого помічено не буде», на цю смоло-скипидарну службу і ланцюгом їх не затягнуть.

А ще порадив їм:

— Коли вже доведеться доповідати хазяям про цю феєрію, то кажіть правду. Так і доповідайте — завод спалили ви. Один світив каганчика, а другий палив. Віхтиком. Бо брехні не люблю. За брехню ми караємо на горло. Тим більше, що в нас свідки є. Свириде, хто підпалив завод?

— Вони,— чорною бородою показує Свирид на поліцаїв.

— Дякую, Свириде. А по тому ауфвідерзейн, панове.

Поліцаїв і Свирида в одну мить пожерли хисткі лісові хащі, а ми підійшли до Василя й Адама. Зібравшись до гурту, мов ті Залізнякові гайдамаки, запалили цигарки від пожежі, постояли якусь хвилину, погріли очі в несамовитому пеклі та й потягли неквапом на Стару Гуту.

Хитались у рожевому мареві навколишні ліси, переливались закривавленим снігом галявини, а ми ступали мовчки, час від часу озираючись, вдоволені, возвеличені ділом своїх рук, почувалися, як ті олімпійські боги, що єдині володіли зверхньою силою над стихіями,— з власної волі могли, коли хотіли, палити, тримати в трепеті все живе, за своїм бажанням показувати божественну руйнівну силу.

Тим часом на небосхилі, в інших кінцях остерських лісів, починали сходити незнані космічні світила — червоні палахкотливі заграви спочатку лише почервонили верхівіття дерев, а потім дружно шугонули вгору, показали всьому живому, що то не місяці сходять, а на повну потужність палає побратим смоло-скипидарного заводу «Меч» та розгораються склади золотої живиці за Сітньою і Крупчиною Долиною. Годинники працювали синхронно — рівно о сьомій запалало в остерських лісах усе, що завтра мало трапити в залізничні вагони та рушити до неавтономної Німеччини.

Заграви з кожною хвилиною ставали грізніші, величніші. Червоні стовпи підпирали закіптюжені, важкі хмари, розверзали непроглядну чорноту небес, вергали в небесний простір стільки кіптяви й диму, що можна було не сумніватися — тепер їх вистачить на довгі місяці, якщо й взагалі після тієї кіптюги стане небо коли-небудь чисте. Хитається з боку на бік перевернута над землею чорнота, а з нею гойдається і сама земля.

Завалилась би земля, коли б палали лише заводи. Рівноваги тому пекельному пожежищу надавали два золотих стовпи, які стали височезні, ясні, як снопи світла від найпотужніших прожекторів. Виникли вони на місці складів живиці. Виявляється, вона, ця золота сльоза соснова, вміла палахкотіти бездимно, ясно, вулканоподібно. Горіло ніжно і ясно, мов палали дві величезні свічі на похоронах Коцця-людожера. Палало, пробиваючи товщу важких осінніх хмар, сягаючи космічних просторів.

Зупинились на околиці Старої Гути, мимоволі замилувалися тією небаченою картиною. Мов міфічний звір на чотирьох золотоволосих лапах, знявся над межиріччям, розлючений у своїй жадобі помсти, заглядає в далекі простори — куди ще кинутись, де ще палити?

На згадку спадає минулий рік, той час, коли під ударами окупантів відступала Червона Армія. Горіли тоді наші села, палали хліба, ліси, Чернігів розбомблений умирав багато днів і ночей. Усе навколо пашіло жаром, палахкотіли по ночах заграви, вдень важкі дими пливли над світом, ревла очманіла худоба, голосіння жіноче стояло над землею, півні, мабуть, уперше за історію курячого роду не знали, коли їм співати вперше, вдруге і втретє, бо вже не орієнтувались у просторі й часі.

Глянеш, бувало, навколо, і серце закипало кров'ю. На північ звернеш погляд — горить Чернігів. На південь

кинеш оком — Київ конвульсує в загравах. Прислухася — на заході Дніпро важко реве і стогне, мов у найстрашнішу бурю.

На схід зиркнеш з надією — Ніжин розсипається на друзки в гуркоті ворожих бомб.

Понад рік лежало в чорному мороці і тьмі сплюндроване, повержене в багнюку межиріччя. Мовчки котив свої хвилі-сльози принижений Дніпро, плакала криваво-зачарована віжна Десна.

Цієї ночі розвіявся морок, прокинулось від сну межиріччя, здригнувся під зимовою ковдрою Дніпро, запручалася пружинно під льодом Десна, розправив свої месницькі крила до глибини душі образений і обурений народ...

Досхочу намилувавшись тим рідкісним явищем, уже збирались рушати далі, коли нашу увагу привернуло незбагненне і невидане диво. Вже тільки опісля на кіноекранах я побачив щось схоже на ті дивовижні вибухи, що долинули від старогутського заводу.

Свирид не обдурив, запевняючи, що, коли вгориться, то вогонь сягне готової продукції. Не відразу здогадалися, що то воно в такою силою тріскалось, вибухало та сипало лавиною вогню від хмар до землі. Над лісом спалахнув такої небаченої сили фейерверк, повисли такі рухливі гірлянди вогню, що очей від того відірвати було неможливо. То бочки з розпеченим скипидаром, мов стрілені в праці, злітали високо вгору, лопались у густих хмарах, спалахували золотаво-жовто-зеленуватим полум'ям, і повільно, мов завіса в театрі, веселково так, згораючи у височині, довгими хвостами все осідало на землю.

Стару Гуту було видно, як удень. Танцювали шибки у вікнах, золотились, жодна хата не могла встояти на місці, хліви ворочались, мов ведмеді, прип'яті на ланцюгах, село обернулось на казкове поселення живих будов. І люди теж хиталися разом із тіннями своїми па тинах, на воротях і хвіртках.

Мабуть, жодної людини в той час не зоставалось ні в одній з хат. І старі, й малі висипали на вулицю, споглядаючи величне видовище. Тривожно перегукувались:

- Куме, не чули: само чи щось запалило?
- Чого ж би само? Відомо, запалено...
- Може, Свирид не догледів?
- Вік стояла, та доглядали...
- Та всяке буває...

— І в Мечі горить. І ще десь палахкотить, ніби у Василевій...

— На Соколівку теж показує...

— А показує...

— Отож воно і є, що палено...

— То й слава богу...

— А я що... Коли вже той, то хай і горить.

Хай горить! Хай палає. Бо завжди, в усі віки, в усі народів, коли уривається людський терпець, коли гнів людський, як Дніпро повесні, виходив з берегів,— починало горіти.

Палає Чернігівщина у вогні партизанських заграв, палає від самого дня окупації. Цієї ночі спалахнуло вогнище народної боротьби тут, на півдні області, на тихому межиріччі. Бачать цю заграву і в колишньому Козлі, сьогоденному Михайло-Кочубинському. В Чернігові її видно, мабуть, тремтять окупанти, приглядаються до цих заграв наші друзі, з жахом глишають на них вороги.

Ні, то не просто позбавили ми цієї ночі фашистську промисловість якоїсь частки дорожнього виробу межирічанських мікрозаводів, про існування яких мало кому було відомо з окупантської адміністрації. У воєнне лихоліття і не такі цінності йшли димом. Гітлерівці до того звикли і мушили звикати ще більше.

Тим фейрверком, тим вибухом ми повідомляли на всю околицю про те, що ми — є! Що ми діємо. Долучаємо свій бойовий голос до всіх тих, хто бореться з ворогом. Ми мстимося! І заявляємо, що наша помста, наш гнів такий же сильний і неблаганний, такий невичерпний, як невичерпна сила вогняної стихії. Попереджаємо, що помста наша буде грізна, а боротьба до кінця, до повної перемоги над ворогом.

Дві доби горіли ті заводи. В першу ніч над Задесенням і Подніпров'ям стояла на весь обрій заграва, світилося і в другу. Дні були чорні й похмурі. Почорніли в полях сніги та лісові нетрі від сажі, закінтюжилося від диму все навколишнє роздолля, вся навколишня земля.

Здогадливий читач, напевне, розуміє, що та пожежа була не всесвітньою, то вона лише нам видавалася такою грізною і великою, насправді ж була тільки такою, якою могла бути в цьому випадку. Можливо, що заграву над остерським лісом можна було помітити, коли приглянутись, і з Чернігова, і з Києва, з Чорнобиля, а можливо, і з Ніжина. Та, напевне, до неї ніхто не приглядався,

бо в той час загравами пламенів весь обрій. Суть не в тому, чи далеко буде видно полум'я від остерських смоло-скипидарних заводів. Головне, що та перша значна операція видалась значущою і величною для нас, її виконавців, що ми побачили в ній реальну можливість активно діяти і дошкульно мстити ворогові, завдаючи йому відчутних матеріальних втрат.

А що це було так, ми довідались уже значно пізніше.

Вже коли давно відгрімилі бої, коли й берлінська все-світньо-видима пожежа давно відбушувала, коли на землі забуяло нове життя, довідались ми з книжки генерала Строкача про те, що межирічанську пожежу, запалену невеликими групами партизанів-щорсівців, відчули навіть у самому Берліні.

В повідомленні начальника поліції безпеки та служби СБ про діяльність партизанів у окрузі командуючого поліцією безпеки і служби безпеки України від п'ятого лютого 1943 року серед інших чисельних фактів партизанської активної діяльності майже в усіх окупованих землях натрапляємо на таку фразу:

«В південно-західній частині Чернігівської області також значно посилилась партизанська діяльність... У районі Остра спалені смолокурні і смола, завдані також помітні збитки в результаті нападу на мастки...»

То був лише сигнал, лише початок. Партизани Остерщини прилучали свої дії до могутнього партизанського руху на всіх окупованих землях.

Полум'я вирувало, полум'я розгоралося, дедалі яскравіше освітлювало нічну темряву — владніше кликало до боротьби й перемоги.

К Н И Г А Д Р У Г А

1.

Зима вступила в свої права. Ніч була тиха, хоч і похмура, а день видався непривітним, у небі висіли хмари. От-от почнеться снігопад.

На світанку пригасла пожежа. Тільки дим чи, може, хмари, низькі й чорні, закрили Подесення. Ми відпочивали в потаємному житлі під Соколівкою. Не було тут лише Адама Мольченка та Ігоря Валюшкевича — як розвідники, вони завжди в поході.

На 1 січня під рушницею в нас було п'ятнадцятеро. Але ми почували себе силою, бо до загону входило ще близько сотні товаришів, які виконували завдання на місцях і могли прибути в ліс при першій нагоді.

Визріли умови для розгортання партизанського руху в районі. Треба було забезпечити перед окупаційною адміністрацією тих, хто йде в загін. Нас уже менше тривожило й питання партизанського побуту, хоч наступала зима з лютими морозами й сніговіями. Після зустрічі та розмови в Гнідашем багато цих проблем стали ясніші.

Вдень повалив густий сніг. Здавалося, що все зіткане в самого снігу — ні хмар, ні неба, ні землі. Великий, лаптий, неквапно лягав він на землю, загортав білою ковдрою дерева, кущі, застилав стежки, дороги.

Опівдні ми з Василем Мольченком і Андрієм Красним рушаємо в табору. Решта товаришів застаються в землянці. Старшим, як годиться, лишається начальник штабу — його стерегтимуть Іван Семенець, Іван Мізько та Семен Пампушко.

У сніговицю хоч і важко йти, але приємно. Особливо люблять таку погоду партизани. Йдеш собі і серед дня, немов уночі, впевнений, що в ліс, у поле не принесе нечистий ні німця, ні поліцай. Їх у таку негоду на вулицю не википкеш.

Таки ж добре впріли, поки надвечір дісталися до Івана Ерастовича.

Грищенки нам порадили як найдорожчим гостям. Думали, що заберемо їх, бо жили немов сорока на гілці.

— А що я тобі, стара, казав? — весело поблискував тернинами очей Іван. — Не розводь, кажу, діжі, бо скоро будемо в партизанах.

Почувши, що й цього разу не візьмемо, Грищенки засмутилися.

Відпочивши, ми рушили в снігову заметіль. Ніколи не забуду тієї ночі. То був сивий непроглядний морок. Скільки часу ми йшли, куди забрались — важко сказати. Орієнтувалися лише за напрямком вітру.

Взяли напрямок на Самійлівку. На кожному кроці наптовхувались на нездоланні перешкоди: то ополонки на Десні, то крутий берег, то куці непролазні, то великі снігові кучугури.

Коли вже здавалось, що сили у нас не вистачить і на якусь сотню кроків, я вперся в щось тверде, неподатливе. Війнуло димком. Придивився — плетений тин. За тином город. На городі — хата. Щілини в сінях блимають золотом — то зблиснуть, то знову погасають. Наблизились до житла і враз зрозуміли — та це ж Самійлівка! І не чиянебудь хата, а нашого підпільника Федоса Макаровича Стукача.

— От добре, що нагодилися, — зрадів Федос. — Таке мете — хоч погостюєте в мене.

Не довелося Федосові того дня вітати гостей. Тільки обігрілись, а тут стук у двері — сусід заявився. А сусід у Федоса неабиякий — сам голова земгромади. Щоб не впала підозра на Федоса, довелося перекочувати до нього.

Наступної ночі перейшли ми в Борсуків. Саме тут опівночі мали зустріти Ігоря Валюшкевича й хлопців Степана Реутова.

Для мого брата Василька настало радісне свято. Жив він самотній, забігав то до тітки, то до сусідів — вони годували хлопця. Вночі, а особливо вдень було страшно. А коли прийшли ми, вже не боявся.

Розповідав нам про сільські новини. Просив дати йому пістоля. Я вирішив цього разу забрати хлопця в загін. Перебуде якийсь час у Старій Гуті, в Олександра Жабинця, той очоче приголубить хлопчину.

— З нами підеш, Васильку?

— А що я там робитиму?

Смішний мій малий братик. Він практик, як кажуть, до мозку кісток.

— Та щось придумаємо...

— Та от у мене й черевики драні...

— Знайдемо. Чоботи тобі спартачимо...

— Та ще коли б ружже...

— Буде й воно, Васильку.

Сміхотливо блискає очима — видно, не дуже вірить у таке щастя.

Мольченко й Василько встались у хаті. Андрій Красний подався в Остер, а ми в Андрієм Шенгерем пішли до Миколи Чалого. Не давав мені спокою автомат. Та ще після того, як побачив ту штуковину у Гнідаша.

На жаль, і цього разу мене ждало розчарування — автомат, коли він був реальністю, а не фантазією хлопців, зник остаточно і безповоротно.

Нове поповнення прибуло вже тоді, коли ми покинули хату і вибрались на греблю. Ігоря впізнали відразу.

Довелось днювати там, де кожної хвилини на нас чекала небезпека. То був тривожний і радісний день.

Наші нові друзі пізнього вечора вибралися в Остра, не відразу відшукали Ігоря Валюшкевича. Трохи поблукали, поки добралися до хутора Набільського, взяли там дві підводи і, пробиваючи снігові замети, приїхали до Борсукова. Хоч зимова ніч і довга, але так і не встигли подолати якихось дванадцять кілометрів. Світанок застав їх посеред села. Тоді хлопці вихнули коней у чийсь двір, а самі подалися пішки.

І ось тепер я сидів і міркував: накриють нас тут фашисти, чи їм теж не вистачить дня? Тішило тільки те, що він удвоє коротший за ніч.

З горища, прорвавши стріху, вели спостереження. По селу мотався Василько зі своїм дручком та ровесником Миколою. Виконували бойове завдання — вартували. Тільки помітять якусь небезпеку — мусять негайно сповістити.

Ця пересторога ніскілечки не зменшувала тривоги. Нас у хаті було п'ятнадцятеро, але зброї — дві гвинтівки (Ігор

ходив у розвідку лише з гранатами й пістолем), три пістолети, гранати. Дванадцятьеро новобранців були беззбройні, майже голі і до того ж голодні й стомлені.

Однак в усіх піднесений настрій. Новенькі чи то приховували тривогу, чи то не здогадувались про небезпеку. А може, почувались за нашою спиною як за кам'яною горою. Час спливав повільно, десь там люди готували собі вечерю, а ми тут грілися власним теплом (хата була неоплена) та дружніми розмовами.

Знайомилися з новим поповненням.

З чотирнадцяти військовополонених, що лікувались у остерській лікарні, прибули не всі. Мигачов загубився десь по дорозі, що мене, власне, найбільше тривожило. А чотирнадцятий зостався на місці. Він ще не ставав на ноги, не заживали тяжкі рани. Саме його, Собченка, і ждали весь час хлопці, через нього й відтягували вихід у ліс.

Степан Реутов зараз мав вигляд оновленої людини. У старій шивелі без хлястика — щоб було просторіше, — в черевиках з обмотками, в старій будьонівці нагадував Миколу Островського тих часів, коли комсомольці будували залізницю в Боярці. Сухорляве, аж сіре, нездорового кольору обличчя оживлялось блискучими очима, на обличчі світилися тиха радість і вдовolenня від того, що людина зробила щось добре й потрібне.

Я вже знав, що він був політруком у діючій армії, брав участь у багатьох боях, а потім десь під Туманською Гутою його важко поранило осколком у голову. Живим зостався тільки тому, що колгоспниці перевдягли непритомного в солдатську одягу, занесли в хату. А коли наказали звести всіх тяжкопораниених до лікарні, привезли його в Остер. До життя повертався дуже повільно. На ноги став завдяки старанню лікарів Таранкевича й Виридарського.

Коли Степан прийшов до пам'яті, почав готуватись до втечі. Обережно вивідував плани товаришів, вивчав їхній настрій. І згодом перекопався: всі ті каліки, які лежать поряд, думають про те саме.

Тяжкопоранені перемерли, багатьох вивезли в концтабори. Зосталося всього чотирнадцять. Лікарі прилаштували їх до якогось діла — одні топили печі, інші працювали санітарами, дехто прибирав приміщення й подвір'я.

З болем у серці дивився я на своє поповнення — каліка на каліці. Володимира Циганкова, армійського політкерівника, хлопця з Ростова-на-Дону, буквально принесли

па руках Розривними кулями йому перебило нижче колін обидві ноги. Дід і бабуся в Туманської Гуті, біля двору яких упав поранений офіцер, забрали його до хати, перевдягли, подали першу допомогу. Лежав він у них довго, не хотілося старим розлучатися з чудовою людиною. А довелося, бо без лікування Володимир міг загинути. Просто дивом уникнув він гангрені. Неприємного привезли Циганкова в Остер. Там лікували, як дозволяли тогочасні умови. Минуло вже більше року, а він ще не здатний до походів.

— Нічого,— казав я собі,— не ноги його нам потрібні в загоні, а світла офіцерська голова. Бліде, аскетичне обличчя, русявий розкішний зуб, а головне — розумні очі, провикливий погляд. Серед інших він виглядав інтелігентом. Розговорились, і я зразу відчув: Циганков природно й глибоко розуміє ситуацію і не хизується своєю обізнаністю. Просто так мислить чоловік, такі в нього знання і сила духу. І ніщо — ні викривлені назовні ноги, з яких ще сочилися гній і сукровиця, ні принизливе становище полоненого, ні пережиті страждання, ні голод не вбили світлих ідей, високих прагнень і твердої віри в майбутнє.

В особі Бориса Маркіна я визнав колегу-вчителя. Не знаю, чи то лише мені притаманне з першого погляду пізнавати людей своєї професії, чи то у всіх вчителів такий гострий нюх на свого брата, але я особисто педагога бачу здалеку. Впізнаю його за якимись невловними руками, по очах, по манері триматися.

Мене привабив невисокий на зріст, ясноокий юнак з симпатичним, розумним і спокійним обличчям інтелігента. Очі його світилися по-вчительському, голос бринів по-вчительському.

— Ви педагог, Маркін?

— Так. А звідки знаєте?

— Рибалка рибалку бачить здалеку.

Привабливою людиною виявився партпрацівник з Орджонікідзе Микита Шаповалов. Скромний, непомітний серед інших, він при першому знайомстві ховався за спинами товаришів — соромився своєї чудернацької шапки чи то з дикої кози, чи то з собачого смушка. Теж в армії був офіцером, до того ж мав чималий військовий досвід.

І вже хто викликав море симпатії, то це Василь Тимановський. Середній на зріст, худючий, сірий, з перебитою ногою, він мотався як заводний. В армії був чи то мотоциклістом, чи то шофером, в усякому разі, переконував,

що всі мотори йому підвладні. І перше, чим поцікавився — чи знайдеться йому якесь діло біля техніки, бо, як переконував він, навіть у партизанському загоні техніка повинна бути великою силою. Його круглі сірі оченята дивились на світ з таким захопленням, з такою довірою й шаную, що я відразу ж уподобав парубка, а він з першого дня навчився якось вгадувати кожне моє бажання, швидко й акуратно виконував кожен наказ.

З приходом групи Реутова наш загін став інтернаціональним. Гриша Пінчук теж армійський політпрацівник. Справжнє його прізвище — Пінхусович Борис, за національністю він єврей. Знали про те його друзі, остерські лікарі, і зробили все, щоб він ні разу не потрапив на очі фашистам.

Георгій Хачатрян народився в Єревані, жив у Єревані, живе там і нині. Мабуть, коли б його й на Місяць а чи на Марс закинули, то все одно й там би кожен сказав — то це ж наш Хачатрян, тхан * із Єревана. Худючий, довгобразий, з характерним носом, гарячими південними очима, з приємним акцентом і тонким відчуттям гумору, він одразу ж став улюбленцем усього загону. Смішно було дивитись на цього тхана із Єревана, вирядженого в благеньке пальто, картуз із одкидними вухами та в літні гумові тапочки.

— Георгій! Хіба в Єревані так нагрівся, що й тут тепло? — питали в нього друзі.

— Какої тепло! — сміється самими очима Хачатрян. — Віжжу, как сабака!

Веніамін Челкунов — юний, білявенький, сором'язливий, як дівчина; Іван Щербаков — широкоплечий, вилицюватий, типовий комбайнер з привольських степових просторів; Микола Красников — після поранення в ногу зостався безп'ятим; Володя Ігнат'єв, з яким уже знайомились у Скваровій. Нарешті, Мельничук — красень з донських козаків, смаглявий, як циган, велет. Усі вони були ватушкані в якесь лахміття, поміж якого майже не проглядались залишки військового обмундирування.

Я розмовляв з усіма разом і з кожним окремо, три-чотири рази позирав на вікна, прислухався до того, що робиться на вулиці. А самого весь час не покидала думка — в що ж озуті, як одягти цих хлопців?

* Хлопець (вірм.).

Тим часом заходив вечір, у селі було тихо, разів кілька забігав до хати Василько, — полум'яний, щасливий. Доповідав, що все в порядку, і знову спішив на свій пост. Любив хлопець бойове діло...

Потім позичив він у сусідів кошик картоплі, паляницю та солі. Василь Тимановський, передавши пост комусь іншому, швидко і вправно розпалив у печі.

Дивлюсь у вікно, озираю дорогу. Василько стовбичить біля мосту — йому все видно. Десь у селі вартує Микола. Кличемо до хати постового — можна вважати, що день закінчився, обійшлося тихо. Час збиратися до гурту — картопля парує.

Великою сім'єю товпились біля столу, бо виголодались.

Я не помітив, коли до хати вступив Василько. Потяг мене за рукав. Зазирнув йому в очі і все збагнув.

— Біжать, як собаки...

В чорних, гарних очах — переляк і обида. Ротик пере-кривлений, от-от заплаче... Таким блідим, не стільки наляканим, скільки скривдженим, назавжди лишився в моїй пам'яті чотирнадцятилітній незабутній братик.

Поспішно визирнув у вікно. Нашу хату оточували чорні постаті.

— До бою! — тихо подав команду. — Залягти під стінами.

Вискакую в сіни. На думку мимоволі спадає — шостого ж шосте.

Шосте число найнещасливіше в моєму житті. Почалося зі смерті батька — він помер, не доживши півста, шостого вересня. За рік до війни шостого липня не стало мого шестилітнього сінка. Рівно рік тому в цій хаті заарештували мене, і той арешт мало не коштував мені життя.

І ось знову — шосте число. Невже це справді лихий знак долі? Але я був абсолютно спокійний. Єдине, що турбувало: скільки їх там, за дверцма? Здогадувався — чимало. Кілька чоловік наздоганяти втікачів не зважаться. Звідкіля дме вітер? Вітер дме з села, в поле. То добре. Коли що — запалимо хату, якщо першими того не зроблять нападники. В уяві постала картина наступної операції. Горить хата, чорний дим тягнеться в поле. Вискакуємо через напільне вікно на задвірки. Маскуючись у димовій завісі, виходимо в поле. А там Омшарина, лісок. Поки виберемось — вечір упаде на землю. А хати не

жаль... Усе одно її не врятувати. Тільки Василька треба обов'язково вивести, щоб не загубився...

— Вони тут,— чую хрипкий голос за дверима.

У хрестоподібний отвір стіни видно гевала в кожусі. Він тримає навпереваги гвинтівку, готовий стріляти. Обличчя і ніг не видно, стоїть близько коло сіней.

— Хай що буде, раз мати родила, раз помирати — б'ю двері...

Я криво всміхаюсь — коли так, то й помреш. Не спускаю його з мушки пістолета.

— Зажди, може, здадуться...— чути інший голос.

— Ну, давай.

Гевал намірився прикладом. Тепер мені видно його бік,— обтягнутий кожушиною, перепоясаний ременякою.

— Здавайся! — кричить хтось біля вікна.

У відповідь з хати постріл. Я теж натискую на спуск. Сухий тріск пістоля,— дзенькнула, покотилась у сінях гільза.

Гевала мов вітром здуло. Визираю в отвір, бачу несподівану картину — загрузаючи в снігу вище колін, втікають нападники. Прочиняю двері. На стежці лежить гвинтівка. А той, що нахвалявся померти,— помирати, мовляв, доводиться так само, як і родитись, лише один раз,— тримаючись рукою за бік, стрибав, мов жеребець, випереджаючи інших. Випускаю всю обойму навздогін.

За хвилину всі виходять на вулицю. Тепер нам не треба ховатись. На столі зосталась недоїдена картопля, чорніють розчинені двері в хату і в сіни.

У вечірній млі ми з Мольченком женемось за переляканими нападниками, стріляємо вслід. Ще один чи двоє кинули в сніг гвинтівки. Трофейну зброю беруть до рук новенькі. Вони збуджені, щасливі. Признавались потім хлопці: їм не вірилось, що так легко перемогли.

Біля сусіднього двору — запряжена підвода. Про неї нападники забули. Вона була для нас як дарунок долі.

Ворог ганебно втік.

— Хто не може йти — на сани! — командую.— Василько! Де Василько?

Мого братика не було в гурті. Повернувся до хати, обнишпорив усі закутки, поліз на горище, кликав — немає.

Мої товариші прямували вулицями, а я заходив у кожну хату, питався про Василька — ніхто не чув і не бачив.

Оскільки не минав жодного двору, то побував і в підпільників. Дав наказ. коли що — виходити в Стару Гуту, шукати Жабинця Олександра. А він проведе до загону. Просив розшукати Василька, переховати чи переправити в Стару Гуту. За мною мов тїнь весь час ішов Василь Тимановський. Я в хату — він на чатах. Кмітливий, відданий. Так непомітно став виконавцем усіх доручень, або, як його охрестили, ад'ютантом командира.

Зупинились біля старостату. Староста свій чоловік, але виду не подає, знітився, всіляко вдаючи переляканого. Бачу, наші новобранці чортом дивляться на підпільника.

— Чесонемо? — підморгує Володя Ігнатєв.

— Чесати треба розібравшись...

— Все ясно.

Секретарем у старости був непоганий колись хлопець, але педант за натурою. Служба йому заміняла все — честь, совість, сім'ю. Робив, що йому веліли. Тож коли староста наказав роздобути для нас ще дві підводи, — за якихось півгодини підкотили до старостату.

Від старости довідався я, хто напав на нас. З Остра поверталася поліція Вовчківського стану — це сусіднє село. Вони знали про втечу полонених, але не мали наміру шукати їх. Та коли побачили підводи, що їх залишили втікачі, відразу здогадалися, де зараз Реутов.

Перелякані на смерть, — начальника поліції Борулу Василь Мольченко поранив у руку, коли той показався у вікні, а його заступника Моківського вцілило в бік, — поліцаї подалися у Вовчок.

Посадивши людей на підводи, наказав старості розшукати Василька і переправити за Десну або переховати. А самі рушили в Самійлівку.

Навколо сніги і сніги. Весело біжать коні по ледь протоптаній дорозі. Вміло правує Василь Тимановський — він на першій підводі, поруч мене. Дивлюся вперед,зираю на всі боки, а бачу Василька. Важке передчуття лягає на серце. Шосте число... Нещасливе для моєї родини...

2.

У нас гарний веселий настрій. Про що б не говорили хлопці — на вовчківських поліцаїв звернуть. Ох і драпали ж вони, ох і втікали. А що ж буде, коли кожен з нас за плечима матиме гвинтівку, автомат, а то ще й кулемет?

Саміїлівці теж були свідками того, як бігла до стану налякана поліція.

Виставили пости, полягали в Сергієвій та Федосовій хатах. Адже минулої ночі новоприбулі зовсім не спали. На варті знову добровільно опинився Василь Тимановський. А в підмогу йому Федос Стукач зі своєю Жучкою — вона чує далеко.

Години за дві до світанку — знову на підводах.

Хтось устиг прокласти перший слід до млина над озером. Звідти вже рукою подати до Соколівки. Весело біжать, підгодувавшись, коненята. Вже й вітрик помахом крил запрошує, скрипить на вітрі. Звертаємо просто на снігову цілину, скочуємось на озеро,— а воно рівне, як дзеркало, лід міцний, ополонок тут не буває. Хоч і глибокий сніг, а рухатись на підводах легше, ніж пішки. Ось і Коза знаменита, річечка, що Десну зі Стариком та озерами з'єднує. І вона застається позаду. Незчулися, як ріку, огорнуту снігом, перемахнули, на крутий берег вибрались.

Ще й не розвиднілось як слід, а ми вже в своєму таборі. Почалося те радісне хвилювання й перегукування, що неодмінно буває за першого знайомства.

Відразу помітив, що в таборі сталося щось неприємне, бо товариші пригнічені. З нетерпінням поглядає на мене Семенець — хоче щось доповісти. Винувато і разом з тим насторожено, як шкодливий кіт, поблискує єдиним оком «пачштабу». Іван Мізько погмикує багатозначно, сопє Кукса, супиться Семен Пампушко, хоч і вдає з себе безтурботного.

Тільки Анка весело запрошує новачків до вогнища. А відомо — жінка, вона не може, щоб не почастивати людей з дороги. З любов'ю й тривогою оглядаю юрмовисько біля нашої землянки — це тобі не шестеро і не дев'ятеро людей.

Ми з Семенцем відійшли. Без зайвих слів Семенець почав розповідати.

— Отож, як тільки ви з табору, начштабу взяв кермо в руки. Заявив, що йде в Гпилушу, забирає з собою Новикова, Волкова й Грищенка. Діло, бачу, не шутєйне, чорт знає, що він замислив... То я вже сам підключив до гурту і Семена з Іваном, Анку.

— Ну й що ж далі?

— Два дні товклись в Гпилуші, тільки увечері повернулись. Що там було — хлопці розкажуть. Пиичив, лозунги

всякі... Одним словом, не за партизанську боротьбу, а якусь анархію.

Докінчити розмову перешкодив «начштабу». Відчувши, про що йдеться, приступив до мене, козирнув, як належить. Дюновів.

— Товаришу командир, за час вашої відсутності мною проведено рекогносцировку місцевості, а також розвідку в населених пунктах Соколівці й Гнилуші, налагоджено контакт з населенням, вивчено обстановку.

— Ну й що? — стараюсь сховати іронію.

— Обстановка спокійна. Соколівський староста прийняв до уваги ваше попередження. В Гнилуші перебувало двоє поліцаїв, але при нашій появі сховались, а гвинтівки залишили.

— То добре. Погано, що діяли всупереч домовленості...

— Як старший у гарнізоні, я маю право приймати власні рішення.

— Якщо виникає необхідність...

— Так, виникла. Я відчув, що дехто з товаришів прагне побачитися з рідними. І, знаючи з власного досвіду, що це таке, вирішив задовольнити...

— На перший раз я вас попереджаю — ніколи не дійте всупереч рішенню командування!

— Єсть!

Козирнув картинно, хвацько, трохи не так, як прийнято в нашій армії. Правда, то не дивно, бо він служив якийсь час у поліції — вишколили по-чужому.

Погасив гострий блиск в оці, чітким кроком, невдоволений чи то командиром, чи то самим собою, а може, ще чимсь, відійшов.

Відчуженим і важким поглядом дивився я йому вслід. Безсумнівно — назрівав конфлікт. Його треба було розв'язати негайно. Переконався в тому ще більше після розмови з Семеном Пампушком та Іваном Мізьком.

З гіркотою в голосі Іван розповідав:

— Треба, каже, щоб не один загін діяв. Треба, щоб діяли й інші. Чому, каже, я повинен бути в ролі третьої людини, коли можу командувати власним загonom і показати, як воюють справжні партизани? Намовляв вступати до його загону...

— А ти йому що?

— Сказав, що подумаю.

Семена Пампушка Бабін так само намовляв до свого загону. Обіцяв призначити командиром кулеметної роти.

— Створимо загін кулеметників. Сядемо на тачанки, гасатимемо повсюди, пустимо по всій землі червоного півня. Люблю воювати зі стуком-грюком, з самогоном і веселими дівчатами.

Було над чим подумати. Що це? Любов до розгулу, буйства відчайдушних? А може, й щось інше, більш небезпечне для загону, який тільки спинався на ноги...

Надвечір покидаємо нашу землянку. Дивлюсь на неї з хвилюванням, але й без жалю. Напевно, більше нам не знадобиться, бо не вмістить усіх, стане звичайним партизанським складом і притулком для розвідників.

Прямуємо до Старої Гути. Цієї ночі має припинити своє існування крупчинодолинський поліцейський став. З нього ми почнемо ліквідацію всього окупаційного режиму в районі.

Нас — двадцять шість. Відсутні Адам і Андрій Красний. Адам жде в сторожці Бабковії, Андрій має повернутися з Остра.

Ми озброєні непогано. Новоприбулі одержали гвинтівки. Георгій Хачатрян — польський кулемет. Ще не знаємо, чи стрілятиме він, лише сьогодні буде нагода перевірити й справність зброї, і стрілецьку майстерність кулеметника.

На підводи поклали боєприпаси, харчі, кіньми правлять ті, кому ходити важко. Всі інші — в бойовій колоні. Серце радіє, коли озираюься назад. Рухається справжнісінький партизанський загін. Бо партизанський загін є загоном і тоді, коли в ньому не тисячі, а тільки десятки сміливих, відданих справі бійців.

Адам зустрів нас біля сторожки. Доповів, що в Старій Гуті неспокойно. Поліцаї стривожені, ходять похнюплені, весь час дискутують — як поведеться, коли нападуть партизани.

— До чого скиляються?

— Хочуть здаватись. В усякому разі, стріляти не будуть.

— Ну, побачимо.

Ми йдемо на Крупчину Долину. Це — промисловий виселок, до війни один з найбільших осередків лісівництва в Остерському районі. В цьому містечку чимало особняків, службових приміщень, бараків. У мирний час там жили зі своїми сім'ями інженери й техніки, чимало працівників середнього персоналу, а головне — сотні робітників: добувачі живиці, лісоруби, возії деревини, трактористи. Працювала і лісопилка, багато людей трудилось на лісопосадці

та охороні лісового господарства. Одним словом, це було затишне, але сповнене життя і діяльності, закинута в глухі нетрі людське поселення.

В дні окупації тут теж було не порожньо. В найбільшому будинку — адміністративному корпусі — розташувалася поліція. Зважаючи на обставини, вона була значно численнішою, ніж у степових селах. Існували в Крупчиній Долині й адміністративні органи лісодільниці, які очолював лісничий Тягній. Цю «колоритну» постать я знав добре, до війни він теж працював тут інженером.

У лісі трудилося під наглядом поліції чимало людей, а серед них втікачі з Києва, Чернігова. Існувала тут і підпільна організація, яку організували брати Мольченки.

З ходу повели наступ на Крупчину Долину. План був простий: розбити ворога у відкритому бою, коли він не вдасться.

Однак нам не довелося зробити жодного пострілу — поліційна дільниця виявилась порожньою. Відчинені двері, залишена в пірамідах зброя — і жодного «захисника нового порядку». Де вони? Вчасно розбіглись, залишивши нам голі стіни та дощані нари. А я так надіявся — екіпірую своїх напівголих новачків у трофейне.

В лісове селище заходимо звичайним солдатським строем. Намагаємось чітко відбивати крок, топчемо м'який сніг і виводимо на всю Крупчину Долину:

По долинам я по взгор'ям
Шла дивилія вперед...

Нас поки що не дивізія, але глянути є на що. І в усіх будинках та будиночках навстіж одчиняються двері, вибігають хто в чому зачудовані люди, завмирають від несподіванки й щастя.

Оголошується перекур. Ми з Василем Мольченком тим часом заходимо до підпільника Семена Шалиги.

Неможливо було сховати широї посмішки — нас вітає у своїй конурі актор Кторов у ролі святого Йоргена, правда, вдягнений не в білий хітон і без лаврового вінка на білявих кучерях, а в широких, незбагненного кольору штаних, у розтоптаних кирзових чоботях і третій-перетертій фуфайці. Весело поблискували синюваті очі, а на голові кустратилось в усі боки скуйовджене русяве волосся. За його спиною вовтузилося щось привалєжне до жіночої статі, новітня Попелюшка з замузаним обличчям, запнута до очей старою хустиною, в чомусь більше схожому

на попівську рясу, ніж на халат. Ойкнувши, те диво відразу ж і зникло, пірнуло в якусь комірчину.

Семен Шалига — син київського рибалки з тієї Слобідки, що колись ліпилась на березі Дніпра біля Ланцюгового мосту. Близькість великої ріки визначила професію всіх Шалиг — вони ставали рибалками або моряками. Семен ходив і по Дніпру, служив і в Військово-Морському Флоті, війна екзаменувала його в Дніпровській військовій флотилії. Кораблі пожер Дніпро, а моряки, хто зостався в живих, розійшлися по світах. Не вдалося Семенові пробратись до своїх, якось виплутався з київського оточення, прибув у Слобідку. А суворий батько-рибалка й питає: «Ти комуніст?»

Усе зрозумів Семен. Забрав дружину, — мабуть, оте попільчане диво, — подався в ліси. Розшукуючи партизанів, приліпився в Крупчиній Долині, де й зустрівся йому Василь Мольченко. Пізніше познайомились вони з Глушком, організувались у підпільну групу.

Поки познайомились та перекинулись словом з Шалигою, а тут і Попелюшка зі своєї вірки виглянула. З подиву я вирячив очі, розкрив рота. Немов з казки появилось неказанне диво.

— Знайомтесь, — посміхнувся Семен.

— Ліда, — простягнула граційно маленьку руку жінка.

Вона була наділена тією рідкісною красою, якою природа нагороджує нечасто і не багатьох. Тільки тепер я збагнув, чому Семен завіз її в цю поліську глухомань, чому ходила жінка в такому вбранні, чому не вмивалась, напевне, від самого початку війни.

Жінки подібної краси я ще не бачив. Чи, може, то здалося мені у той час суворої, неугарної дійсності? Але ж ні. Скільки й пам'ятаю потім, вона була однаково елегантно-витонченою, ввічливою, в міру гордовитою, в міру товариською, чарувала і радувала всіх і сяйвом глибоких синіх очей-озерець, і бровами, що в піснях споконвіку оспівуються, і личком ясним-чудовим, і всією гнучкою, по-діво-чому пружною статурою.

Так, чарівна була дружина у цього Семена. Аж я не втримався й запитав:

— Скільки ж тобі років, Семене?

Він збагнув, у чому справа, посміхнувся криво, відповів загадково:

— Другий рік проклятої окупації.

Вже коли трохи пізніше побачив Семена поголеним, то збагнув, що Ліда виходила заміж не за кустратого діда.

Обоє попросилися до загону.

— Коли б хоч було наснилося за тиждень,— бідкалась Ліда, вигинаючи оксамитові брови.— Теплою одягу немає, може б, виміняла...

Ми урочисто заявили, що Шалиги в цієї хвилини стали бійцями нашого загону, і дали їм час для підготовки. За якийсь тиждень подружжя прибуло до загону.

З Крупчиної Долини ми перейшли до Старої Гути.

І відразу ж до хати Ольги Буденної — там нас ждав її чоловік. Замість Олександра за столом сидів становий Новодід. Оце зустрів!

Ні, не перелякався поліцейський ватаг, не кинувся до зброї, не впав на коліна. Став на тверді ноги, розвалькувато, по-моряцькому ступив на середину хати, звично підніс руку до вуха, відрекомендувався:

— Становий Новодід до ваших послуг!

Це був середній, можливо, навіть трохи вищий середнього зросту атлет з приємним відвертим обличчям і розумними очима, які вже ніяк у моїй уяві не в'язалися з посадою старшого поліцейського. В піджаку з накладними кишеньками, розхристаний, видніється моряцький тільник.

— «Морська душа»,— киваю на тільник,— і продажна?

Зблід, аж похитнувся. Але не подав і знаку розгублення, образи а чи переляку.

— Зброя єсть?

— Наган.

— Здати.

«Начштабу» вже тут як тут. Забрав пістоля, ціпляє до свого боку. Новодід глянув на нього, зневажливо скривився. Схоже, що вони були знайомі.

— Хто в другій кімнаті? — питаю Ольгу.

— Порожньо там. І не топиться.

— Ось таку нам і треба...

Понад годину вели переговори з Новодідом. Становий переконував, що вже давно збирався добровільно перейти до нас. Бо не до лиця йому, колишньому морякові, ще й зі званням якимсь, марудитись у поліції. Тим паче, що потрапив туди не за покликанням. Так склалося...

На жаль, не може сказати того про всіх поліцаїв. Серед них є й мерзотники. Здогадувався, що не сьогодні-завтра ми прийдемо. По Адамових очах угадав. Хотів поговорити з ним відверто, але в останні дні той не заходив. І ось

прийшов до Ольги. Бо переконаний, що вона зв'язана з нами. Став просити, щоб переказала — ідіть, беріть нас голими руками. Ідучи сюди, наказав поліцаям, коли на стан нападуть партизани, — опору не чинити.

— Встиг передати про те Ользі? — питаю.

— Тільки збрався. А тут і ви в хату.

Як нам бути з цим «трофеєм»? Ми мали характеристики всіх станових, багатьох поліцаїв. Новодід не валежав до запеклих ворогів. Коли зважити на те, що він віддав став, з'явився до нашої зв'язкової, що знає дійсну роль Адама, — все те свідчило на його користь. І все ж його не можна брати до загону. Один такий у нас уже був... Разом з тим і розстатися з ним так просто не можна було.

Поки йшла вся ця розмова, я гарячково думав, яке завдання йому дати? На чому перевірити?

Новодід повторив, що він твердо вирішив вступити до партизанського загону, та ще й привести групу надійних підлеглих йому поліцаїв. Тоді я сказав:

— У загін ми вас, Новодід, прийемо. Я вірю в те, що ви потрапили до поліції випадково, вірю, що вину свою спокугусте бойовими ділами.

У нього спалахнули очі, заграли рум'янці на обличчі.

— Але перед тим мусите виконати два завдання. Або хоч одне...

— Я слухаю. — Він справді був повен уваги.

— Ви родом з Сорокошич? Розташування поліцейської дільниці знаєте?

Ствердно кивнув головою, видно, не здогадуючись, про що піде мова.

— От вам і завдання — ліквідувати поліцейську дільницю.

— Самому?

— Чому ж самому? Зберіть своїх крупчинодолинчан, рушайте на Сорокошичі. Попросіть притулку. Свої своїх приймуть. Без пострілу і роззброїте...

Він схопився з місця, схвильовано заходив по хаті. Видно, що завдання йому сподобалось.

— Це здорово! Просто неймовірно. Це я зроблю, — твердо заявив. — Тільки мені потрібна зброя. Хлопці ж обеззброєні...

— Зі зброєю і ми їх ліквідуємо. В тому-то й справа — взяти голіруч. Прийдете безоружні, тим певніше вас приймуть, не викличете підозри. Ну, а все інше вже діло вашої винахідливості

Подумавши, засміявся, видно, вже уявив собі всю ту операцію.

— Це я зроблю. А ще що?

— Знищити Дрюму...

Він витріщився на мене.

— Але ж... З Сорокошич, після операції, йти в Остер?..

— Навіщо ходити? Зв'язок між Остром та Сорокошичами поки що існує? Існує. От і викличте Дрюму. Повідомте, що впіймали... ну, хоч би й мене особисто. З такої нагоди — на крилах полетить.

— А полетить... — засміявся Новодід.

— Ну, а все інше у ваших руках.

Якийсь час він роздумував. Потім рішуче стріпнув чубом.

— Мені здається, вигадати щось цікавіше — просто неможливо. Зроблю! Все зроблю. Пропшу тільки про одне — повернути мені наган. Коли можна...

— Це можна.

Відібрати наган у «начштабу» було нелегко. Він уже зріднився з особистою зброєю. Ох і розійшовся ж Бабін, просто казався чоловік, єдине око мало не вилізло з орбіти.

— Не віддам! Я протестую. Я вимагаю цього бандита, — показав на Новодіда, — негайно розстріляти. Ми не партизани! Ми — ганчірки.

Новодід спокійно спостерігав той спалах істерики, посміхався.

Бабін поступово вгомонився, трохи охолов, відчепив зброю, сердито кинув на підлогу. І лютий-прелютий вибіг з хати.

На превеликий жаль, Новодід не виконав тих операцій. Як стало відомо пізніше, не тому, що не захотів. Просто я не зважив на те, що поліцаї крупчинодолинської дільниці виявляться такими боягузами. Розбігшись тієї ночі, вони вже більше не зібрались до гурту, немов провалились крізь землю.

Здійснити той план одинцем Новодід не міг. Не виконавши завдання, побоювся і нам показатись на очі. Зник. Одні казали, що виїхав кудись з району. Ходили чутки й про те, нібито він з'явився до Дрюми, а той наказав його заарештувати. В усякому разі про нього ми більше нічого не чули.

Тільки коли Новодід пішов з хати, запитав я у господині про чоловіка.

— Тут він,— радо зашарілась.— Повернувся. Правда сам, дружки його не прибули.

Олександр Буденний, повернувшись додому, відпочивав, не показувався на селі, ждав партизанів. А замість них — становий у двір. Робити нічого — господар покинув рідну хату, городами прокрався в ліс. Марно його потім шукала Ольга, даремно ждали й ми. Як виявилось пізніше, Олександр знову взяв курс за Дніпро, на білоруську землю. Тільки через місяць прибув він до загону.

З болем дивився я на своїх новобранців. Сподівання, що вдягнемо їх за рахунок крупчинодолинської поліції, не здійснилося. Доведеться шукати іншого, менш полохливого стану. Підійдемо обережно, щоб передчасно не злякати, бо втечуть, бісові душі, і екіпіровку заберуть.

Ольга Буденна позирала на моїх хлопців з тугою в очах.

— Голодні, мабуть?

Запаси її убогі, але вона така, що й останнім поділиться.

— Партизан собі їжу знайде, Ольго Павлівно,— відповідаю.— Інше мене непокоїть. Як хлопців зодягнути?

Вона киває головою:

— А так, так. Уже що обідрані, то правда. Коли б ті падлюки не пограбували ваших баз...

Ця ненароком кинута фраза нагадала мені те, що призабулося. От і настав час, коли декому з важерливих слід буде розплатитись...

— Ольго Павлівно,— прошу її,— негайно розшукайте Адама. Хай передасть мені списки. Він знає які.

І ось список тих, хто спокійненько собі ракував у морозну зиму в наших валянках, фуфайках та чоботях, хто смакував нашими сухарями й галетами, користувався сіллю, свічками, гасом, маслом та іншим добром, у моїх руках.

Збираю новобранців і рушаю з ними по селу. Хати, як на підбір,— просторі, світлі. Маючи такі обійстя, можна було й не роззявляти рота на партизанські запаси. Але ж, мабуть, тому й хати ці такі, що їхні господарі з довгими загребущими руками.

Ступаємо на просторе подвір'я до лісника. Ввалюємось до світлиці. На півакорді замовкла гармонія, вгамувалися танці.

Тут почесний гість — сам лісничий, Тягній. Хоч посада в нього й велика, зате сам пігмей, не чоловік, а півчоловіка. Низенький, головатий, колючий і зовні, і в душі, чи то невдоволено, чи то перелякано зиркає на нас. Хазяїн

хати, чолов'яга середніх літ, угодований, випечений. Після хвилинного розгублення вже оговтався, діловито поглядає на Тягнія, ніби запитує: «А що з ними робити?»

Дружина лісникова, метка така молодиця, першою ожила, гостинно запрошувала:

— Отаких гостей бог послав. От сідайте ж до столу.

— Та ми, — кажу, — не в гості, у нас діло.

Заглядаю в список, перепитую прізвище. На обличчі лісника відразу виступили плями, тривожно забігали очі.

— Як, — цікавлюся, — почуваються наші партизанські валянци? Чи вже зношені, чи ще цілі? Дві пари у вас, здається?

— Які-і валянци? — Враз стає ватяним язик у лісника.

— Та які ж? Оті самі... що в наших землянках минулого року придбали.

— Не брав! От щоб руки всохли!

В хаті настала тиша. Чемно сидять на лаві гості, мовчить гармонія.

Лісника виручила його балакуча дружина:

— Ой, що ти, чоловіче, чи забув? Та це ж вони про оті валянци питають, що ми в отого перехожого купили. Є, є такі в нас. Чоловіче, ти чого ж стоїш, біжи внеси, лежать у коморі.

Чоловік подався в комору. А жінка пояснювала:

— Хіба ж ми такі, щоб чуже брати? Та крий боже. Ми й свого не вміємо берегти. А то, правда, зайшов у двір чоловік, валянци продає, каже, в лісі знайшов. Ну, ми, дурні, й купили...

Лісник тим часом запис дві пари новеньких валянок — сірих, фабричних. Відразу ж упізнав я наше добро.

— Вони, — кажу. — Спасибі, що зберегли.

— Невдягані, — крикає лісник.

— Ану, хлопці, — звертаюсь до своїх, — міряйте, на чію ногу шиті?

Здається, на Циганкова одні прийшлися, а другі Васі Тимановському, хоч трохи були й завеликі, та все ж улили на ногу.

Знову заглядаю в список.

— Якщо не забули, дорогі господарі, той же перехожий і три фуфайки вам залишив...

Переглядаються зачудовано лісник з лісничихою.

— Сальця пудів зо два. Цукру півмішечка теж, здається... І сіль була, та й свічок пачку перекинув.

Ініціативна у лісника жінка.

— Ой боже милостивий. І все — правда. Так уже він нас оковпачив, той негідник, що далі й нікуди. Тільки з тих фуфайок немає толку. Одну сестрі оддала, як у Німеччину гнали. Другу хлопець у ліс тягав, так пропалив. А третя он є — стара вже, до корови надіваю...

— Ту, що в Німеччину сестра завезла, — списую. Невільниця. А ті дві — повертайте. Бачите, он у мене хлопці як ходять.

— Ой, що ж його робити? Може, що дати взамін?

Взяли теплий кожушок та піджак, перешитий з солдатської шинелі. І сало, спасибі, повернули, бо, на щастя, кабанця недавно кололи. Замість цукру — мішечок пшона, солі трохи знайшли, ще там щось. Одне слово, розійшлися по-доброму: колись вони в нас, а тепер — вони нам.

Розмовляв також з лісничим та його дружиною, високою і ставною молодичею, — не рівня Тягнівві. Обох їх знав з тих часів, коли ще вчителював. Тягній працював тоді в лісництві Городок, що недалеко від Сорокошич.

Колись у тому Городку лісникував Маркович. Той самий, що одружився з Марією Вілінською, на весь світ відомою Марко Вовчок.

Навчаючись в інституті, довідався я про те, що поблизу мого Нового Глибова по сорокошицькій землі ступали ноги великої письменниці. Це мене так схвилювало, що я довго місця собі не знаходив. І тільки-но повернувся додому — вразу ж у Городок.

Можливо, саме в цьому старому будинку й жила Марко Вовчок. На мене війнуло славною історією, я уявляв собі мудрі ласкаві очі письменниці.

Нічогосінько не довідався тоді про велику людину. Вітри та час розвіяли її сліди. На той час у будиночку жив гномовидий лісничий Тягній з морською царівною — своєю дружиною. Хоч і вважались обоє людьми культурними, але про Марка Вовчка нічого не чули. Ні, не про те, що вона колись тут жила, ходила цими сходами. Вони взагалі не знали, що була на світі така письменниця. Про Тараса Шевченка чували, а про неї — нічогосінько...

Тягніввіха тоді частувала мене чаєм, пирогами з вишнями, зацікавлено слухала розповідь. І захоплено сплеснула руками, коли я прочитав Тарасові вірші — присвяту Маркові Вовчку. З простою наївністю запитала:

— Кажали ж, що був не одружений. А дочок, бач, мав...

Тягній виявився тямовитішим. Осудливо ажкрнув на дружину, що була майже удвічі вища за нього:

— Духовна ж донька, духовна, чи не чуєш!

— При чому ж тут духовна?

— А, з тобою говорити...

Пам'ятаю, після тієї розмови лісничиха пообіцяла взяти в бібліотеці всі твори письменниці й перечитати. Лісничиха, як виявилось, була прямою-артисткою в сорокошпичькому самодіяльному театрі. Грала не лише на сцені, а й на нервах Тягнівих, бо, коли вірити людям, то крутила не зовсім невинний роман з молодим директором Будинку культури. Ревнивий Тягній, не знаючи, як запобігти біді, висиджував на всіх виставах, дивився їх по п'ять-шість разів, никав під вікнами. Хотів піймати дружину на гарячому, але так і не вдалося,— весь час перебував у тій болісній і прикрій непевності, яка підточує здоров'я і псує людині характер.

Зустрівши несподівано в хаті лісника Тягнівів, я подікався:

— То чи прочитали тоді Марка Вовчка?

У Тягнівих засяяли очі — таки вродливою була ця вже не молода жінка.

— А я мучусь, згадуючи: і де вас бачила! Уявіть собі, борода й вуси вас змінили до невпізнанності. З вигляду старші на добрий десяток років.

— Спасибі за комплімент.

— Даруйте, коли образила. Але мені здається, що вам борода дуже личить...

— Ат, завела...— креснув оком на дружину Тягній.

Він досі мовчав,— чи йому заціпило, чи переякався. А може, й не хотів заводити знайомства з партизанами.

Інтелектуальної розмови з інтелігентними людьми не вийшло.

Висловивши надію на зустрічі в майбутньому, я почав прощатись.

— Раді будемо вас бачити,— видно, для годиться, а може, й просто механічно белькотіла Тягнівиха.

Тягній мовчки звівся на ноги, ставши ще нижчим, постароофіцерськи схилив у поклоні голову, осудливо, майже люто глигнув на дружину.

Просимось до іншої хати.

Партизани діловито, мовчки всілися на лавах. На них обачливо поглядали господарі, нічого не розуміючи, видно, приймали неждану появу гостей за марудний сон.

Я неквапом озираюсь по світлиці. На припічку сушаться впайомі валянки. Сірі, фабричного виробу, з нашої партизанської схованки. Дивлюся в список — на жаль, у цій хаті тільки одна пара.

Мовчки беру в руки теплий, пропахтілий людським потом, зимовою вологою, заляпаний гноєм валянок.

— Треба ж отаке. Зносились валяночки...

— Тягають усі, кому не ліньки,— сердиться господар,— от і той... Вони не залізни.

— Жаль, жаль, — кажу. — Зовсім затягали ви нам обувку.

Тепер уже і господар, і господиня дивляться на мене великими, враз помутнілими очима.

— То ж воно й не чесно,— дорікаю так м'яко, лагідно.— Взяти чуже добро та й зносити як своє. А воно нам тепер он як потрібне. Бачите — хлопці майже босі. А ви гуртом стоптали, знівечили.

Правда, знайшлися і в цій хаті новенькі валянки. Капосні діти, через свою дурість, бо ж нічого не розуміють, що їм не кажи, хоч кіл теши на голові, а не розминуться ні з чим, цуплять до двору. Воно ж і правда, не годилось би таким людям, як вони, привласнювати чуже. Але й викидати добро теж було якось не з руки. Гріх викидати речі...

В Адамовому списку було понад десяток прізвищ. Усіх обійшли, нікого не зобидили. Повернули свої і валянки, і кожухи, і фуфайки, чоботи повернули. Відбулося щось таке, як у тій пісні: віддай сало, віддай свічки, віддай усе, що поїла, віддай усе, віддай ціле. І, головне, без жодного конфлікту, навіть з радістю розраховувались, бо ж каменем у людей на душі лежали, як виявляється, оті партизанські речі.

Ми обіцяли добратись до головного винуватця, того куркуляки, що показав наші землянки. Але не добрались. З Крупчиної Долини він повернувся до Сорокошич, у свою хату. Почув про те, що старогутці викрили перед партизанами його злочин, а самі ділом виправили свої помилки. Боровся-боровся із власним сумлінням, тамував у собі страх перед невідворотною розплатою та й повісився. Туди йому й дорога...

Ох і стомливе ж то, хоч і приємне діло, повертати позичене! Але, як мовиться, позичка платнею славиться. Ми були вдоволені, що повернули хоч якусь частку свого кривого. Тим більше, що воно було нам украй потрібне. Тепер

наші новачки стали партизанами. Хизувались у новеньких валянках, у козушках та фуфайках, у теплих шапках. Затягнені в реміняччя, з гвинтівками на плечах, з гранатами біля боку, з веселими обличчями і ситими посмішками, що не сходили з вдоволених облич, мали вигляд справжніх лісовиків.

У селі знайшлися такі, що осудливо поставились до нашого гуманізму.

— Шомполів треба було всипати кожному. За валянці по два, а за сало — по одному за шмат.

Йшли ті поради від людей похмурих і жовчних. Оскільки ж у цьому гомінкому, сонячному селі і люди жили веселі, то абсолютна більшість карала винуватців не шомполами, а одвічною і невідмовною зброєю — сміхом. Ох же й сміялось усе село наступного дня! Сміх той перекотився в Сукачі. А звідтіля до Нового Заводу. Оскільки і в тих селах були хати, в які капосні діти, невідомі перехожі та лісові птахи занесли якусь частку нашого добра, то, врахувавши досвід старогутців, тамтешні боржники, не ждучи нагадування, зібрали все наше добро, переказали: «Приїздіть, дорогі друзі, забирайте своє, покористувались трохи й досить».

8:

Днюємо в Старій Гуті. Тепер нам нема кого тут остерігатись. Ми вже господарі становища. Молодь гуртується біля наших хлопців, а особливо біля Льоні Новикова, який не випускає з рук трирядки. Невтомний цей Льоня — грає та ще й приспівує. Сміх і пісні на вулицях. А то, щоб вігритися, ушкварять такої, що аж сніг курить, танцюють упереміж партизани сьогоднішні з завтрашніми. Стара Гута вже збагнула, що її доля міцно пов'язана з партизанами.

Веду неприсмну розмову із старостою села Лавріном Арапом. Мені добре відомо, хто він. Це просто знахідка для окупантів. Чоловік хитрий і продажний, він завдав чимало прикрощів сім'ї Мольченків та всім селянам. До війни не раз сидів у тюрмі, але не каювсь. І все ж ми поки що не поспішали з ним розправлятись.

— Щось не сходяться у вас кінці з кінцями, — кажу. — Німецькій владі слугували, а нам не хочете?

— Не можу, — крутить головою Арап. — Наслужився.

— Німцям слугували, доведеться і нам послужити. Потрібен транспорт. Три-чотири підводи на перший раз. Небагато. Хто-хто, а ви знаєте, кому випадає черга дати коників. Коні ж — колгоспні, суспільні, тимчасово в індивідуальні руки потрапили. Беремо колективне тягло для народної, теж колективної справи...

— Та я ж не перечу. То й беріть... Ваша власть...

— Правильно. Власть тепер наша, а ви musíte допомагати. Тим більше, що вам це дуже вигідно. Скоро Радянська влада повернеться, запитає: «А що робили, громадянине Арапе?» А що ви їм скажете: «Старостував у німців»? Уявляєте? А так у вас готова відповідь: «На партизанів старався, товариші судді». Га? Інакше повернеться справа. Чи не правда?

Арап дивиться в землю. Міркує: «А може, й справді вона скоро повернеться?» Арап зважує. Кривиться: «Нанесло ж чортів, було життя спокійне та й загуло — на пекло обернулося». Арап не може перебудуватись.

— Не хочу, хлопці. Набридло мені начальствувати.

— Та що ви, голубе. Хіба ж хочеш? Треба. От і мені не велика радість по лісах мандрувати, а доводиться ..

— Дурне діло затіяли, хлопці...— зважується нарешті Арап.

— Справді? — запитує. — А що ж нам робити?

— Та що ж тепер зробиш? Тепер, конешно, таке діло... Милості од німця не діднешся. А тільки йти супроти...

— Правду мовите, дядьку Лавріне. Як той кавав: хоч круть верть, хоч верть круть,— заохочую співбесідника на відвертість.

Арап підняв від землі очі. В них надія сплелася з недовірою, впертість і суворий осуд — із співчуттям.

— Бач, і самі розумієте. А розходились... розкудкудакались. Вже хоч би сиділи собі де в пущі тихо, аби не лихо. Люди прогодували б. І я коли чи картоплі, чи сала, а то й теля яке урвав би та підкинув. Щоб тихо значить, без шуму й гяку. Поліцію розганяти, звиняйте на слові, теж не резон. Цього таки влада не потерпить.

— Доведеться терпіти. Ми їм, падлюкам, не лише старостати та поліцію, не лише ортскомендатури та жандармерії, ми до печінок доберемось.

— Хвалилась сорока...

— Це не похвальба. Народ піднімається.

— Вже підіймався. А що вийшло?

Тоді нагадюю Арапові про Сталінград, про оточення.

— Зима, — зітхає Арап. — Зимою вони хронт вирівнюють. Пождіть, що буде весною та влітку...

— Не вірите в те, що фашистів поженуть?

— Як собі хочете, а не вірю. Така сила...

— То поб'ємося в заклад?..

— Не люблю закладатися, — кривиться Арап. — Хоч і знаю, що виграв би.

— Ми судитимемо вас, Арапе, після того, коли німці самі визнають, що їх побили під Сталінградом і витурили з Кавказу.

— Судіть, воля ваша...

Його й справді судили. Трохи пізніше. А того дня Арап дав нам чотири парокінні підводи, в громадській коморі відпустив потрібні продукти. Розпрощалися з гостинною Старою Гутою, веліли Мольченковим батькам готуватись до переселення в партизани та й рушили до свого потаємного складу біля Сітиної.

Зоставили в складі все зайве, набрали меду й воску, надійно замаскували тайник, години зо дві навмисне кружляли поблизу, нарobili безліч доріг. І тільки коли переконалися, що по нашому сліду до складу ніхто не потрапить, попрямували на Високу Піч.

Зупинились у сторожці Камлика, послали його в Сорокошичі, а самі тим часом пропатрулювали ближні ліси. Там працювали лісоруби, вивозили до Дніпра колоди.

Прочитав їм лекцію про становище на фронтах, пояснив дохідливою мовою, якої шкоди завдає рідній природі та економіці їхня праця.

— Та хіба ж своєю волею? — скаржилися. — Щоденно силою женуть.

— Скажіть, щоб самі йшли й рубали.

— Підуть вони... І проти вас воювати збираються.

— Хоробрі дуже. Перекажіть, що скоро заявимось.

— З ними зв'яжися...

Потяглися до села порожні підводи. Веселі перегуки та сміх. Радіють і сміються лісоруби, бо в папері, якого вони везуть, недвозначно написано: рубати радянські ліси — зась.

Підвечір повернувся Камлик. Доповів про те, що робиться в Сорокошичах. Усе ніби спокійно. Тільки поліцейський гарнізон замінили. Прибули новенькі, з чужих сіл а старіше у них якийсь Барула. Чи не наш знайомець по Борсукову?

Приємною була звістка з Чорнобиля. Нещодавно Голодович бачився з Головачем, командир Чорнобильського загону просить якнайшвидше влаштувати йому з нами зустріч.

Дав розпорядження прискорити придбання друкарських шрифтів, а головне, готувати сорокошицьких товаришів до виходу в загін. Коли що, то хай виходять до Високої Печі, отаборюються і ждуть нашого зв'язківця.

Ще вдень вислав до Скварової гінців, вони й передали Степанцеві, щоб зв'язався з Косачівкою. Ще не прибули наші основні сили з Високої Печі, а в сторожці вже чекали Омелько Жабинець та Корольов. Розповіли про справи косачівські, про те, що роблять підпільники, чим живуть люди, як поводить ся поліція. Поліцаї, виявляється, бояться сидіти в лікарні біля лісу, кожної ночі розповзаються по селу. А є такі, що й п'ятами накивали, не прижилися на службі у фашистів.

Приємно чути, що серед поліцаїв з'являються обачні люди... Добре й те, що Омелько вже завіз від Дасика мішків двадцять надпланової солі, надійно приховав у лісі.

Вночі рушили у Потєбневу Гуту. Мали взяти до загону Гаврила й Олександрю Адаменків.

Самого Гаврила Вакуловича я знав мало, бачив його кілька разів до війни в Острі, знав, що він знаменитий шахтар. Після одруження разом з Олександрю виїхав на Шпіцберген. Там і прославився своєю шахтарською працею.

Не менш потрібною в загоні була й Олександра. До одруження вона працювала в остерському ресторані, варила борщі, готувала котлети, біфштекси та різні бефстроганови. Не раз згадували її кухарське мистецтво остерські гурмани, коли шахтар Адаменко забрав її з мальовничих берегів Десни на холодний і суворий острів у Північному Льодовитому океані.

В партизанському загоні, особливо після того, як він почав швидко зростати, досвідчений кухар був просто необхідний.

Адаменків, які ждали нас з нетерпінням, треба було забрати під якимсь приводом, щоб їх не вважали причетними до партизанів. Адже старий Вакула Адаменко залишався в селі, доводилось думати про його безпеку.

Наша валка повільно сунула полями, лісами й перелісками, нам весело світив місяць, той самий, що світив і над Вавилоном та його садами. Однак я тієї ночі не міг

милуватись блідолицим красенем. Роздумував над тим, як непомітно викрасти з Потебневої Гути неперевершену куховарку разом з її суворим повелителем.

Закликав на допомогу всю свою фантазію. Здогадувався, що лише шляхом театрального лицедійства можливо здійснити «викрадення» з села підпільників.

Зупинились біля старостиного двору. Невдовзі я вів розмову із старостою про шахтаря Адаменка. Сказав, що маємо його заарештувати, бо він нібито причетний до мордування парашутиста. Староста гаряче захищав своїх односельців — ні, такий, як Гаврило Адаменко, на підлість не здатний. Я заявив: маємо анонімку, яка звинувачує у тяжких гріхах Адаменків. А тим часом Володя Ігнат'єв і Леонід Новиков, від яких навмисне приховали дійсний стан речей, вулицею села вели заарештованих.

Гаврило Вакулович, високий, кістлявий, у старомодному до п'ят пальці, йшов неквапно, а Олександра, гірко плачучи, несла під рукою невеликий вузлик — усе їхнє добро. Гаврило сядав мало не двох метрів, а Олександра ледь доставала йому під руки, — маленька, мов синичка, кругленька, кумедна в своєму плюшевому піджачку, безутішна в удаваному розпачі й риданні.

— За що ж це нас... Та ми ж ні в чому не винні... — приплакувала наша майбутня куховарка, що навіть пан староста розчулено пошморгував носом і просив мене змінити гнів на милість.

Я був неподатливо суворим.

— З'ясуємо, — кидав багатозначно. — Невинних не карасмо... А коли винні, то закон є закон.

Ігнат'єв і Новиков тримали арештованих на мушці, а обличчя їхні були непроникливі й кам'яні, пальці так прилипли до спусків, що я аж побоювався — коли б не переграли мій спектакль.

Довго не барилися, виїхали з села, як тільки наш обоз поповнився ще однією підводою. Треба ж було на чомусь везти арештованих!

Півсела вийшло проваджати Гаврила й Олександру.

— Прощайте, добрі люди, — ридала Шура. — Не згадуйте лихом.

Гаврило Адаменко мовчки зосереджено дивився в землю. На його суворому й непроникливому лиці — печать приреченості й покори.

— І ви прощайте та бувайте здоровенькі. Нас не забувайте і не цурайтесь, — чулося вслід.

У гурті голосно перемовлялися. «Що їм тепер буде?» — питає одна. «А нічого... Свої зустрілися, та й годі».

Мудрі-бо люди живуть на землі. Їх ніякою драматургією, ніяким лицедійством не обдуриш...

Коли виїхали за село й заглибились у лісові хащі, на хвилину зупинились. Я підійшов до Адаменків, привітав їх із вступом до партизанського загону.

Гаврило стримано посміхався, розумними сірими очима оглядав кожного, міцно тиснув руки новому товариству. Був могутнім чоловіком, людиною від землі. Худючий, виснажений, бо, видно, недоїдав, — він аж світив кістками. Зате Шурочка була в міру повненька, в міру рум'яненька. Такій багато не треба. Шкурунку хліба — і три дні буде сита.

— Шуро, — жартую, — ти ж працівник харчосмаку і так захарчувала свого Гаврила.

— Нічого. Аби кістки цілі, м'ясо наросте.

Новенькі озброїлись, підперезались солдатськими поясами, обвішались зеленими ананасоподібними гранатами.

— Думаєш, Гавриле, староста повірив у наш спектакль?

— Такого обдуриш, — посміхається Гаврило. — Але вдаватиме, що повірив.

— Наш староста такий хитрий, що й під землею бачить, — стверджує Шура.

Шлях на південь лежав через столицю лісового господарства на Остерщині — Карпилівську лісову дільницю. Розташована вона поблизу від шосейки, що веде з Остра на Овруч, деь на середині між Карпилівкою та Лошаковою Гутою.

Карпилівська лісодільниця хоч і молодша за Крупчину Долину та Городок, відомий ще з часів Марка Вовчка, але не менш мальовнича і населена різним людом. З чотирьох боків майдан оточували більші й менші будови. В одній із них проживала сім'я лісника Василя Василюка. Він був підпільником, але невдовзі його схопили, спровадили в катівню, де й загинув мученицькою смертю. Як горох при дорозі зосталася могутньої сили духу і не жіночої витривалості його дружина — Марія Герасимівна. А ще трос синів: сімнадцятирічний Леонід, середульший Валентин і найменший — дванадцятирічний Михайлик.

Леонід Василюк уже мав зв'язок з остерськими підпільниками, отож, коли ми прибули до лісової дільниці та ще таким обозом, у такому всеозброєнні, з гармонією і з

піснею партизанською, він не міг з нами розстатися. Видобув із сховку гвинтівку, обвішався патронами, став у стрій. Валентин і Мишко в один голос: ми теж у партизани. Сказав, що без мамі їм у нас буде скучувато. Вони памотали те собі на вус і за якийсь тиждень прибули до загону всією сім'єю...

Надвечір перейшли шосейну дорогу, погнали коней до порожньої сторожки Червона Казарма і тут, біля старезного велета дуба зустрілися з Кузьмою Савичем Гнідашем.

Кузьма Савич ждав нас з двома своїми товаришами, яких ми ще не знали. З'явився не відразу, кидатись на будь-яке діло зопалу не звик — був розвідником досвідченим і обережним. Спочатку я навіть розгубився. Прибули на умовлене місце, а тут нікого. Обійшов велета дуба. Оглянув сторожку — непривітна, холодна, без вікон і дверей. Наша Винникова більш обжита. На жаль, до неї кілометрів з вісім.

Тим часом мої хлопці завели партизанську. Льоня Новиков розгорпнув міхи гармонії. Аж тоді з лісових хащ показався Гнідаш.

Він був приємно вражений.

— За карателів вас прийняв. Така сила. «Ростемо ж ми, гей», — докінчив словами вірша.

— Ростемо.

До свого табору не запросив. Я розумів, що Гнідаш робить правильно. Мої товариші прагнули відпочинку. Гнідаш бачив те і радив освоювати Червону Казарму. Мені вона не подобалась — стоїть біля самого шляху, що веде з Виповзова на Ошитки. А перетинала його інша дорога — від шосе до самої Десни.

— У нас є рідний дім, — кажу. — Винникова сторожка.

На ходу обмінялись новинами. Домовились, що завтра Гнідаш прибуде до нас. І розійшлися.

Гнідаш пірнув у куці, вмить зник у темряві. А ми вайждженою дорогою подалися далі.

Винникова привітала нас теплом. У хаті світилося, в печі палав вогонь, біля печі лежала купа дров, а на порозі стояв Андрій Красний. З ним новий партизан — Юрій Циба, теж мій колишній учень.

Ніби й справді з далеких мандрів повернулися до рідного дому. Коней закрили в просторах хлівах, накидали їм сіна. По всіх кутках засвітили свічки. Натягли запах-

ного сінця із сніжком та морозом, кинули на підлогу, по-лик, навіть на печі послали.

— А ми вже другий день тут розкошуємо,— похвалив-ся Андрій. І передав мені учнівського зошита, що був списаний незграбними цифрами.

Олександра Адаменко без інструкцій, без вказівок приступила до печі, взялася за звичне діло.

— Ану, хто внесе води? — запитала ласкаво. Те питання стало командою для хлопців, які наввипередки кинулись до колодязя.

— Хто занесе продукти? — питала Шура. І, мов у тій казці, перед нею розстелилась скатерть-самобранка, а на ній з'явилося все потрібне для партизанської вечери.

В печі шипить, булькає, пахне смачно, по-домашньому. Перевертає шлунок, бо хоч уже майже чотири місяці я на волі, але й досі не можу вгамувати розбурханого голоду — їм-їм, а все здається, що мало.

Сідаю до столу, беру олівець, розшифровую цифри. Слово за словом лягає на папір, а з них складається інформація.

Перше. В Острі розгубленість серед окупантів та їхніх поплічників. Особливо злякалися ті, хто пішов на службу до фашистів. Найзапекліші прагнуть негайного придушення партизанської стихії, а більшість мізкує, як краще позбутися ненависної посади.

Друге. Німці шлють тривожні сигнали до Кисва й Чернігова, благають збройної допомоги. Її поки що немає і невідомо чи буде.

Третє. Дрюма аж піниться від люті. Невдоволений інертністю німецького командування, бо воно замість того, щоб прислати проти партизанів регулярні есесівські частини, вимагає негайно мобілізувати всю свою поліцію, покликати на поміч поліційні сили з сусідніх районів і прочесати Задесення.

Четверте. Поки такі сили зберуться, німецька комендатура збирається послати за Десну підсилені бойові загони поліції, щоб провести активну розвідку, винюхати бази, вивчити шляхи пересування, місця стоянок та зібрати всі потрібні відомості про партизанську силу, озброєння і бойові можливості.

П'яте. Поліції наказано готувати повсюдно списки запідозрених у зв'язках з партизанами, щоб у зручний час провести поголовні арешти.

Шосте. В партизанському загоні перебуває агент Дрюми. Начальник райполіції намагається відтягнути операцію по ліквідації партизанів, аргументуючи це тим, що в дня на день жде від нього інформації.

Партизани лежать покотом — одягнені, готові кожної хвилини схопитись на ноги, стати до бою. Не спить лише караульний начальник — Іван Семенець. Його обов'язок — вчасно міняти вартових, дати відпочити кожному і, головне, не прогавити будь-якої несподіванки. Тож рідко й навідується до хати, мандрує від поста до поста.

Мені теж не спиться. Схиляюся над столом — мерехтливо блимає свічка — обмірковую донесення з Остра. Андрій Красний чув, що ніби саме сьогодні мають вийти в ліс карателі. Тож не заснеш, знаючи про таке...

Солодко сплять мої побратими. Їм і не треба знати того, що знає командир. Командир мусить знати все, знати, куди вести своїх бійців, як забезпечити перемогу. Тому я не маю права спати...

Обережно розбудив Василя Мольченка. Комісарові теж не слід спати зайвого, хоч він у мене і молодий. Розбуркав Реутова — хай звикає. Підняв Івана Мізька.

На подвір'ї зустрічаємо Семенця.

— Іване Микитовичу, з Бабіна очей не спускати.

Домовляємось про пароль. Розходимось у різні боки по невидимій дорозі. Треба промацати всі шляхи та підступи до нашого «рідного дому», впевнитись, що поблизу немає небажаних сусідів.

Місяць-повня то ховається за хмари, то виглядає. І справді, неначе човен. А ми з Реутовим сторожко ступаємо один за одним з інтервалом кроків за п'ятдесят, прислухаємось до мертвої тиші, приглядаємось до білого мороку.

В лісі — краса неповторна, краса зачарована.

4.

Повертались із Степаном Реутовим не поспішаючи. Вже було біля п'ятої ночі, місяць облягався на сон. Мовчали. В таку ніч, коли голова повна думок, не хочеться розмовляти. Достатньо відчувати поруч друга.

Підійшли до того місця, де дорога повертає на Червону Казарму. Сліди від саней прорізали невисокі кущі, за ними біліє широка долина. Саме на ній я спостеріг

великі стоги сіна — вони знадобляться нам у майбутньому.

На хвилину зупиняємось — хочеться курити. Мій кісет повен тютюпу-вергуну, коли його запалиш, то на морозі пахтить як мигдаль. Мовчки крутимо з Реутовим козячі ніжки...

Мало не впустив на землю цигарку. Не запаливши, вкинув до кишені. Ось воно — передчуття, ось чому не спалося... До мого чутливого вуха долетів далекий шерхіт снігу, тупіт багатьох ніг. Ті звуки, доповнені приглушеним покашлюванням, долинали з боку Червоної Казарми. Сумніву не було — хтось іде по нашому сліду.

Треба діяти негайно. Наказую Реутову йти в сторожку підіймати партизанів. Сам обираю зручне місце, своїми пострілами зупиню їх зненацька, примушу розгорнутись, а це їх затримає до часу, поки надійде допомога.

Через поляну суне лавина. Вночі, на білому снігу навіть двос-трос людей ввжаються цілою юрбою. Місяць завис над обрієм, світить тьмяно, все видно, хоч і не внятно. Приглядаюсь пильно: йдуть оди за одним, розтягнувшись у довгу шеренгу. Передні приглядаються до слідів. Вдягнені якимось дивно, не схожі на військових. Якісь круглі постаті, нібито жіночі. А коли наблизились, то й справді стало видно, — серед гурту, в якому не більше десятка чоловік, іде три або чотири жінки. І зброї нема — в одного чи двох щось манячить за плечима — гвинтівка чи, може, звичайна палиця.

Я вже збагнув, що то не поліція. Але хто? Може, лісоруби?

А в цей час приглушений голос:

— Зупинімся, Іване. Більше не можу...

— Не відставать, Меланіє!

Та це ж Іван Євдокимович Токар! Його голос. Впізнаю і його хвацьку, ніби парубоцьку, статуру. Жду, поки наблизяться. І вони не виходять, а ніби виповзають на широку дорогу. Зупиняються. Хтось із жінок сідає на снігу, а Токар, видно, читає сліди на дорозі.

— А тут недавно хтось ходив... — подає голос.

— Це я ходив, дячку Іване! — гукаю із своєї засідки.

На мить завмерли від несподіванки, навіть не подумали про те, щоб якимось реагувати.

— А хто там? — тривожно питає згодом Токар.

— Та я ж...

Виходжу на дорогу. Від сторожки доноситься шерех — то партизани розгортались до бою.

Прибуло їх тієї ночі десятеро. Іван Євдокимович Токар із своєю дружиною Меланією Самсонівною, Павло Шапка з Ганною й сестрою Ольгою, Іван Ерастович Грищенко з жінкою і дочкою, Олексій Олександренко та ще... Мигачов, той самий Мигачов, якого Реутов загубив по дорозі в Борсуків.

У сторожці не спали. Іван Євдокимович неквапно і чинно доповідав про те, чому їм довелося так швидко скористатися моєю інструкцією — як шукати стежки до загону.

Наступного дня, після того, як нас обстріляли, до Борсукова з'явилась районна поліція. Розвалили в моїй хаті піч, повибивали вікна, збиралися запалити хату. Але на той час дув страшенний вітер у бік села, отож разом з моїм рідним гніздом могло згоріти й село. Староста умовив Дрюму не підпалювати, пообіцяв, що при тихій погоді сам спалить хату. Тоді Дрюма кинувся заарештувати запідозрених у зв'язках з партизанами. Але спізнився... Токар з дружиною не ждав гостей. Шапка Павло теж не дрімав. Разом з Ганною втекла з дому в легкій кофтині сестра Ольга, через городи вибрались за село, подались до Десни.

А стару Шапчиху заарештували. Схопили й Ганниного брата Кожедуба Григорія. Хорував хлопець, ждав, поки полегшає, та й діждався. Потім кинулись у Самійлівку — тут проживав Олексій Олександренко, офіцер армійський. Але й того вже не застали.

Всі втікачі зібралися в умовленому місці, де на них чекали Андрій Шенгерей і Мигачов.

Мигачов відбився ненароком тоді від гурту, довго блукав у полі.

Днював по-заячому в свігу під кущем. Наступної ночі покликав далі, добувся до наших борсуківських озер, де Андрій, як ніхто, вмів виманювати з самого дна писклявих в'юннів.

Андрія я попередив, що може такий чоловік з'явитися. Отож він відразу й запитав:

— А ти, бува, не Мигачов?

— Мигачов, — так здивувався той, що відразу й відкрився.

Справді здивуєшся, коли сам з Пензенської чи Саратовської області, а тебе аж у Борсукові знають.

Вночі наші борсукивці перейшли Десну, завітали в гості до Грищенка. Іван Ерастович щиро їх зустрів, позабивав у хаті вікна й двері та й рушив з сім'єю в дорогу. Пусткою zostалась їхня привітна й тепла хата, наскрізь пропахла чебрецем, м'ятою та сушеною садовиною. З Соколівки пробралися в Стару Гуту до Жабинця. Той указав шлях на Скварову. Погрівшись у Степанців і відпочивши якусь годину, рушили по нашому сліду. В Потебневу Гуту заявили невдовзі після нашого виїзду, побували і в Карпилівській лісосільниці — теж заізналися. І ось нарешті розшукали.

— Я ж тут у громадянську з Марком Василенком усі куці облазив,— хвалився Іван Євдокимович.— У партизана мусить бути добрий нюх і пильне око. Всякий слід, як нитка, до клубочка доведе.

Я сидів похнюпившись, слухав розповідь Токаря.

— Про Василька не чули?

— Шукали. Як у воду впав...

Не лише доля Василькова непокоїла мене. Не давали спокою наші сліди. Коли свої нас розшукали, то ворог теж не дурний. Та як не наробити в зимовий час слідів? А стривай...

Я схоплююся з місця, бадьоро наказую:

— Запрягати коней. З саней усе зняти, щоб були легенькими...

Хлопці не розуміють, навіщо це треба їхати, але й не запитують. Наказ є наказ.

А паказ і справді дивний — на кожну підводу по їздовому, по стрільцю з набоями і марш по дорогах. По всіх дорогах та просіках, які тільки були поблизу. Треба на-снувати стільки слідів, щоб навіть самим потім серед них блукати...

Так саме життя підказало нам захід проти небезпеки бути виявленими по сліду. З того дня ми, перш ніж зупинитись, по-заячому заплутували безліч доріг, зав'язували їх у такий вузол, що сторонньому розгадати його було не просто.

Ранком Гнідаш приїхав на одній нашій підводі. Ще здалеку побачив я сяючі очі, сонячну посмішку.

— Оце маскування! — вигукнув він.— Навіть я, знаючи тут кожен куц, замість Винникової мало не забився в Баранову сторожку.

Від сніданку Кузьма Савич відмовився, хоч як припрошувала Шура. Пообіцяв товаришам повернутися о два надцятій, тож відмовився і від їжі, щоб не загаятись.

Завітавши до сторожки і побачивши повну хату людей, — новоприбулі спали на сіні, відпочивали після дороги, — він розсміявся.

— Скільки їх тут зібралось?

— «Ростемо ж ми, гей», — нагадав я відомі слова.

Підводою доїхали до Червоної Казарми, а звідти попетляли стежкою через гущавину, лісовими полянами, потім ледь помітною дорогою, з якої через кущі звернули в густий вільшняк. Ідучи позаду, Гнідаш старанно рівняв сліди, маскував їх. Ми вперлися в непролазний сосняк. Кузьма взяв за чуба молоду сосонку, підняв її. Відкрився лаз, ніби двері до хати. Пробравшись через зарості, ми знову засипали снігом сліди, поставили дерево на місце. Вийшло чудово — сотні людей пройдуть дорогою і не помітять, що саме в цьому місці хтось звернув убік.

Гнідаш весело палахкотів синявою усміхнених очей.

— Додалося клопоту чернігівським «намісникам». Федоров життя їм на півночі не дає, а це вже й на півдні загорілося.

Я аж зупинився, мало не затанцював від радості.

— То Федоров живий?

— А що йому сталося. Він тепер — Герой Радянського Союзу.

Олексія Федоровича Федорова я узнав ще в 1938 році, невдовзі після того, як він із глибинного райцентру Чернігівщини переїхав у область, — на одному з пленумів обкому його одностайно обрали першим секретарем.

Обрання секретарем обкому молодого Федорова було сенсацією і для комуністів, і для безпартійних. Старики мовчазно похитували головами, бурчали щось невиразне, а ми, молоді комуністи й комсомольці, були на сьомому небі — майже наш ровесник очолив область.

Олексій Федорович своєю поведінкою і розумними нововведеннями привернув загальну увагу. Бо де ж було таке видано, щоб перший секретар ходив на роботу пішки. Окрім того — статура і здоров'я спортсмена, невичерпна енергія й сила. Його можна було бачити в один день і на підприємствах міста, і в найвіддаленіших колгоспах області. Пішки ходив чернігівськими вулицями, зазірав у найглухіші закутки, бував у магазинах, говорив з незнайомими людьми, які й не підозрювали, з ким

зустрілись, учиняв рознос недбалим господарникам, полохав неуважних торговців.

За якийсь місяць діяльний секретар завоював авторитет жителів древнього міста на Десні.

Особливо припав він до серця молоді, бо на комсомольських конференціях та пленумах у кожну перерву спішив до комсомольців, просив:

— Ану ж бо, дівчата, заводьте якоїсь веселішої.

Дівчата заводили, хлопці підхоплювали. А вже з ними й секретар обкому, забувши про все, оспівував юних комсомолят, яких розлучила війна, бо йому дано наказ іти на захід, а їй у зовсім іншу сторону...

Мирині дні, трудові й пісенні, наші юнацькі зустрічі та конференції спливали мов дивний сон. Кожному з нас, як у тій пісні, дано було різні накази, і розійшлися ми,— хто на схід, а хто zostався тут.

— То, значить, неправда, що він загинув? — сам собі сказав я.

І розповів другові, що взимку почув у чернігівській в'язниці про загибель секретаря обкому.

Сумувала в ті дні тюрма, багато ув'язнених особисто знали секретаря, журилися за ним. Усе одно і після того доходили вісті від новеньких, що на півночі Чернігівщини, біля Корюківки, в щорських лісах діють чернігівські партизани, б'ють німців, але ними командує не Федоров, а генерал Орленко.

— У Москві про партизанів тільки й розмов. Федоров та ще Ковпак. Теж Герой, з моєї Сумщини, з древнього Путивля. У Брянських лісах великі партизанські армії діють, цілі бойові об'єднання, горить земля під ногами у ворога,— оповідав Гнідаш.

Немов чудову легенду, слухав я розповідь товариша. Так ось який зараз могутній і нестримний партизанський рух. Пригадалась загадкова історія, розслідувана Пилипом Саковичем через лісників Подніпров'я. Виявляється, Ковпак існує насправді, діє сміливо й широко, як і належить Героєві Радянського Союзу, ходить по ворожих тилах, нищать окупантів, і вони нічого не можуть йому зробити. І чернігівські партизани під командою секретаря обкому щоденно вписують славні сторінки в історію партизанської боротьби.

— Треба обов'язково зв'язатися з Федоровим,— думаю вголос.

Гнідаш лагідно посміхається.

— Це не так просто. Федоров не стоїть на одному місці — партизани зараз діють широким фронтом. Спробуємо спочатку використати радіо. А з часом, безумовно, зв'яжемося...

Немов у воду дивився Кузьма. Справді, нелегко було розшукувати одному загоні інший на безкраїх лісових просторах. Кілька разів виходили в далеку дорогу наші розвідники і повертались, не досягнувши мети. Вже лише весною, коли між Дніпром і Прип'яттю стали загони Чернігівського і Сумського з'єднань, наші посланці зв'язалися з ними.

— Безумовно, зв'яжемося,— згодився я з Кузьмою.— Аякже, одне діло робимо...

Гнідаш знову йшов попереду. Сосною лапою рівняв я позад себе сліди, поки досягли густого вільшняка. Пішли втоптаню стежкою. В одному місці Кузьма розігнався, перескочив снігову кучугуру.

— Стрибай і ти! — сміючись, звелів мені.

— Чому? — дивуюся.

— Наша сигналізація,— пояснив.— Тільки зачепиш — відразу ахне. Вже двічі зчиняло тривогу — коза шворку зачепила, а то ще зайчик з переляку...

— А вибухівка в тебе є?

Кузьма зітхає.

— Коли б вибухівка — можна було б дати перцю окупантам.

Мені пригадалась розповідь якогось підпільника про те, що в Городку під Сорокошичами в одного чоловіка в гол. «До біса толу!» — як він сказав.

— Може, є запали? А толу дістанемо,— пообіцяв я.

— То було б діло,— згодився Гнідаш.

У густо-зелених заростях лози, поміж молодю вільшиною вималювався засніжений горб землянки, запахло димком, ворушилися людські постаті.

Нас стрічав весь гарнізон Кіма.

Окрім Дмитра Шаворського та Михайла Черепанцева, з якими я вже був знайомий, Гнідаш назвав мені своїх соратників — заступника Івана Туркова, радиста Андрія Німчинова, Павла Дужого і Марію Бокарьову.

Розвідники жили в низенькій землянці, тіснуватій, але зручній і теплій.

Невдовзі мене познайомили з братами Науменками — Степаном, Терешком і Василем. З ними було п'ятеро чи

шестеро бійців, свій загін вони називали величним словом «Перемога».

Науменки рекомендувались поважно, з мовчазною суворістю, підкреслюючи власну гідність і вагу.

Високий, засмаглий чи то від сонця, чи то від перших ще не злих морозів, кароокий чоловік у каракулевій шапці набакир і в бушлаті, як у Кіма, твердим військовим кроком ступив назустріч, незграбно козирнув:

— Командир вищедубечанського партизанського загону «Перемога» Науменко.

Вслід за ним ступив нижчий на зріст, наймолодший з братів, чорнявий, з орлиним носом чоловіча, подав важку червону руку:

— Комісар загону «Перемога» Науменко.

Останнім підійшов, безцеремонно розглядаючи мене з ніг до голови, круглолиций дядько, смаглявіший за обох братів. У здоровенних валянках та облупленому кожусі з рясними зборами, не подаючи руки, забасив на весь ліс:

— І я Науменко, тільки Терешко, брат оцього командування, перебуваю чи то в рядових, чи то в начальстві...

Відрекомендував мені Гнідаш ще одну бойову одиницю — партизанський загін Броварського району Київської області. Його командиром був Іван Павлович Лисенко, середнього зросту, кремезний чоловік з суворою і непроникливою зовнішністю. Серед усіх тих, кого називав Гнідаш, він видався мені найвойовничішим і найпоказнішим. У цьому загоні були ще Василь Проценко — симпатичний велетень, вайлуватий, добрий, ніжний і, видно, охочий до сну, бо стеблинки сіна стирчали з усіх складок одягу, з давно неголеної бороди, з волосся, що, збите в лямець, визирало з-під солдатської вушанки. Він мені відразу припав до душі.

Комісаром у Лисенка був Карпо Андрійович Таранюк, сухорлявий, високий чоловік з неспокійними їжакуватими очима і скупою посмішкою.

Окрім них, у загоні були ще Ванько Ємельянов, низенький, кругленький, червоненький, веселий і непосидючий парубок, та Ліда, його дружина, синьоока чорнобривка, гарна й лагідна.

Науменки жили в окремії, наспіх збитій халабуді. Лисенко мав свою оселю, більш затишну, але мініатюрну. Науменко тільки почав збирати партизанів, тож не мав мешкання — інтенсивно будували трохи збоку нову споруду барачного типу.

Мені почувалося в цьому гурті приємно, хоч я й ніяків, бо всі мешканці партизанського поселення дивились тільки на мене. Стало ясно — вони зважують, оцінюють, доскіпуються: а що ти за один, на що здатний і чи варто взагалі з тобою мати справу?

Гнідаш запрошує до свого куреня командирів загонів.

— Комісарів поки зігноруємо, — сміється він. — Мольченко не прибув, то неаручно без нього кликати інших.

Мовчки крутимо цигарки. Мій пахучий вергунець прийшовся до смаку. Стримано, але підхвалюють. Цікавляться, де таке добро дістаєм. Обіцяю постачати це дорогоцінне вілля всьому складу загонів.

Марія Бокарьова, — ще молода, але зі слідами пережитого горя на обличчі, — подає в алюмінієвих кружках чай. Зрозуміло, ця розкіш тут не щоденна, лише на урочисті випадки, бо Гнідаш лукавим оком пантрує: ану ж яке враження справить це на тебе, командире щорсівців?

Враження неймовірне, бо я давно забув смак і чаю, і цукру. Гнідаш дуже вдоволений.

— Що ви там палили? — цікавиться Науменко. — Далеко було видно.

— Та нічого особливого. Смолу й живицю.

— Я так і думав. Я відразу сказав...

— Горить ловко, — посміхається Гнідаш, — але надто далеко те видно. Ждїть тепер, хлопці, жару від фашистів. Це ж як у шахах — ти хід, противник — у відповідь. Хто кому мат поставить. У них он людей уже стільки, що у Винниковій не вмїщаються, — киває на мене Гнідаш.

— І в нас буде не менше, — озивається Науменко. — Було б уже півлісу, та сам не схотів...

Пізніше я дізнався про те, як Науменки зустрілися з Гнідашем. Жили вони в цій самій землянці. Випадково здибались улїтку, увїшли до розвідницької групи. Про партизанський загін мови не було, оскільки Гнідаш не мав такого завдання. Тільки на початку січня, після зустрічі з щорсівцями, Кузьма дозволив Науменкам формувати партизанський загін.

В лісі гупали сокири, свистїла пилка — будували барак.

— Не сьогодні-завтра ще чоловік двадцять прийде, — в гордістю хвалився Науменко.

— Говоритиму з вами відверто, — повів Гнідаш. — Коли вже взялися за діло, то нехай полум'я партизанське

до Берліна сягне. Якщо помирати, то з музикою. Хай ворог відчує, що таке сила месницька.

— Така думка,— сказав я.— Інакше для чого ж підіймати народ?

— Та ми такого, чорт їхній матці, наробимо, що їм і жарко стане й холодно,— підтримує Науменко.

Тоді я запропонував:

— Щоб не відкладати справи в довгий ящик, давайте одночасно, в одну ніч розіб'ємо кілька станів. Ви в себе в районі, а ми наскочимо на Євминку і Виповзів.

По деякій мовчазці озвався Іван Павлович Лисенко. Тільки тепер я збагнув, що за всю розмову він не сказав ні слова.

— На нас не розраховуйте, бо в свій район виходимо...

Науменко і Гнідаш багатозначно перезирнулися, мовчали. Лисенко підвівся на ноги, почав прощатись.

— За тиждень чи два повернемось.

І вийшов.

Рвучко схопився з місця Науменко. Гнідаш іронічно посміхався, дивився на двері, за якими зник командир Броварського загону.

Гнідаш пояснив:

— На жаль, Івана Павловича всерйоз брати до уваги не можна. Він птах перелітний. Один курінь гріє в нас, а другий десь у своїх лісах. Припече тут — летить туди. Там непереливки — сюди тікає.

— Ну, нехай,— заспокоївся Науменко.— Давайте самі думати. Це діло — щоб одночасно вдарити. Тільки в мене така просьба. Давайте гуртом ударимо на Новосілки Дніпрові, а потім на Євминку й Виповзів. Щоб не знали, падлюки, куди кинуться, щоб думали, ніби нас тут, як листу в лісі...

Ухвалили сьогодні ж, після обіду, на новосілівському шляху зібрати свої сили, сісти на підводи, мчати до Дніпра в село Новосілки Дніпрові, розгромити ворожий гарнізон, у якому старшинує якийсь пелюд Микита,— при згадці про нього аж тіпаються від люті всі три брати Науменки.

Потім радились про те, де отаборитись мені з загonom. За якийсь тиждень у нас буде вдвоє-втроє більше людей, ніж зараз, Винниківська сторожка стане затісною.

— Таж Видра велика,— сказав Науменко.— Ми тут осіли, а ти засновуйся в хащах біля чернинської дороги. Там сам дідько до вас не приступиться.

Нарада закінчилась, я збираюся до «рідного дому». Ми з Науменком рушаємо навпростець лісом до Винникової сторожки.

Дорогою Степан Юхимович розповідав про свою партизанську долю, про оту загадкову Видру. Це диво природи на межі Остерського і Вищедубечанського районів. Тягнеться в багатьох місцях непрохідне болото від дніпровських заплав через лісові масиви, поміж піщаних пагорбів та дюн аж до деснянської заплави. Оточене воно з обох боків густим вільшником, березняком, осинником та непролазними кущами лози.

Подекуди Видра сягає в ширину чотири-п'ять кілометрів. Влітку тут роздолля для дичини, в літні сезони іноді журавлі водяться, бо не сягає їхніх гнізд ні людська нога, ні око. Хай хто наважиться подолати те нуртовиче — відразу його поглине бездонність прогноїн, як ковтає трава-росянка дрібненьких мух та комашок. Навіть зимою Видра хапає в свої пастки довірливих. Не смій переходити її роздолля в тих місцях, де не видно вепрячих, козиних чи заячих слідів. Навіть дикі звірі обминають ті місця, де під рудим снігом ледь помітна шкуринка льоду. Ступить туди хто ногою — і забувай як звали, вважай безвісти пропалим.

Так характеризував Видру Степан Науменко. Таке розповідав про неї ще минулого року Сава Грищенко. Недаремно цього болота люди боялись, як хижого звіра, не випадково дали йому таку виразну назву. Згодом я цю Видру знав як власну хату, вилазив її на животі, придивився до неї як до живої істоти, вивчив норів. І справді, завжди нагадує вона хижу видру, видовжене тіло якої, розпластавшись, підкрадається до своєї жертви. Взимку спина у Видри руда від засохлої осоки та чахлої трави, а влітку густа, немов щітка, сизувато-сіра, еластична, — так і вигинається в туманній млі, так і пручається під поривним подувом вітру.

— У Видру чортову матку полізуть, — переконує Степан. — От коли б їх сюди заманити та пужнути на болото. І стріляти не треба, саме, як пацюків, проковтнуло б...

Очут, пригорнувшись до Видри, на одному з піщаних пагорбів і заснували, як у дні колишні Кий, Щек та Хорив, своє лісове поселення брати Науменки. Влітку до їхнього житла вела одна-єдина топка стежина через болото. Закрий її і спи спокійно, іншою дорогою, не поплатившись життям, ніхто не добереться.

Влітку на Видрі появилася Кім. Не знаючи її примх і підступності, кімівці сміливо забралися туди, куди їй не варто було. На щастя, одного разу набрали на Степана, — він саме ловив вершею болотяну рибу. Підкралася до партизана: «Руки вгору, дядьку!» А той у відповідь:

— Чортову матку живого візьмеш!

Та за гранату, яка завжди лежала в кишені.

— Коли свої — то підходь. А якщо фашистська гідра, то разом злетимо в небо.

Вперше тоді помітив Степан Науменко неповторну по-смішку Кімову, впізнав по очах, хто він. І зразу ж полюбив на все життя.

— Кім — це орел.

І незчулись, як забралися у хащі — таке царство струнких вільх та беріз, такі зарості молодого сосняка, що й неба за ними не видно.

— Це кілометрів чотири від мене і приблизно за два до Винникової, — каже Степан. — Під ногами в нас пагорб, улітку тут просихає, а зараз — чуєш — водою залите, льодом сковане, — ступає каблуком у крижану твердь Науменко, розгорнувши сніговий настил. — Тут би оселився. Правду сказати, це місце я для себе тримав, але мені й там непогано. Хай уже буде — уступаю. Я біля тієї дороги, а ти — тут, замком охопимо ці місця. Коли з мого боку натиснуть — до тебе відійду, або допомогу подаси. А все одно наше буде зверху. Оселяйся...

Я прискіпливо оглядав місце майбутнього поселення загону імені Щорса, і воно мені дедалі більше подобалось. Місцевість справді така, що кращої їй не треба.

— «Здесь будет город заложен», — цитую Пушкіна.

— Город не город, а табір виїде затишний. Чортову матку який собака знайде, ні з повітря, ні збоку не побачиш.

Жаль, що в мене нема сокир і пилок, а то вже сьогодні б почали будівництво. Науменко пообіцяв свої інструменти передати, коли одбудуються.

З лісу виходимо на чернинську дорогу. Степан Юхимович повертає назад, йому треба людей готувати в перший бій, а я прямую до Винникової сторожки. Не пройшов і кілометра — уже наш пост.

— Стій, хто йде? — появляється зі схованки Льоня Новиков.

У партизанській хаті щось трапилось, — усі були розгублені й стурбовані.

— Ось командирові й кажи, — кашлянув Василь Мольченко.

Виявляється, за час моєї відсутності збунтувався Віктор Бабін. Збирається в дорогу. Закортіло до жінки.

— Скільки я можу ждати? — блимав лютим оком. — Я теж — начальницький склад. Теж хочу приймати власні рішення. Я вже три місяці не був удома, нужа скоро обсяде...

Мовчки і терпляче вислухав ту істеричну тираду.

— То правильно. Митись хоч раз на квартал не завадило б. І з жінкою побачитись. Післязавтра дам звільнення...

— Не хочу ждати ні хвилини.

— Мусимо ждати. Сьогодні, товариші, у нас важлива бойова операція, завтра — дві операції. Чи то обійтись в такій ситуації без начштабу?

І кидаю хоч і не останню, але досить вагому фразу:

— Можеш іти, Бабін, хоч і зараз... Але нам доведеться звільнити тебе з посади і призначити іншого...

Потупилось око «начштабу». Замислився.

— Ну, коли так... Але післязавтра обов'язково...

— Післязавтра обов'язково...

Я навіть не запідозрював, що в цій маленькій сварливій людинці стільки честолюбства й кар'єризму.

Розказав Мольченкові про розмову з Гнідашем, про нове місце для табору.

— Жаль, що інструментів нема. А то можна було б уже сьогодні братися за будівництво...

— Та як же нема? — вигукує Іван Семенець. — Он і сокири в снях — штук десять, і зо три пилки... Коли на Високій Печі порубщиків з лісу випроводжали, то я механічно їхній інструмент кинув у сани...

— З тобою, Іване, не пропадеш. Де воно?

Інструментів виявилось більше, ніж треба. І майстри знайшлися. Токар Іван Євдокимович вважався в нашому селі одним з найкращих теслярів.

Так і загорілися очі в Івана Євдокимовича, коли довідався, що маємо будуватися в лісі.

— Бригаду давай будівельну — днів за два казарму поставлю.

До будівельної бригади зголосились піти майстри сокири й пили Іван Грищенко, Іван Щербаков, Микола Красников, Василь Кукса, а на допомогу їм — Павло й Ольга Шапки, Грищенкова дружина й донька.

Василеві Пилиповичу обране нами місце сподобалось. — Біля Старої Гути такого не знайдеться, — заявив він.

Швидко визначили майданчик. Перший барак має бути не менший, як на півсотні чоловік. Накреслили на снігу архітектурний план. Це будуть легкі, але теплі приміщення. На метр від землі зведемо дерев'яну стіну в закидку. Через увесь барак посередині на високих стовпах буде перекладина, до якої прикріпимо пластини замість стелі. Стіни й стелю обкладемо товстим настилом з сіна, а поверх того навалимо якнайбільше снігу. Одним словом, у будівництві партизанської оселі мав бути використаний досвід усього людства, навіть людей інших широт, які будують свої житла з льоду й снігу. Попід стінами поробимо дерев'яні нари. На кожного бійця — півметра житлового простору. А ноги, коли в кого не вміщатимуться на нарах, можна спустити донизу. В одному краю барака двері і великий тамбур, щоб не завівало, а навпроти, в протилежному трикутнику — віконце. Посеред проходу — цегляна піч, від якої залізною трубою дим піде за вікно. Оце і вся премудрість.

— Все ясно, — сказав Токар. Похукав у руки: — Хлопці, давайте пиляти вільху, розчищати майданчик. Почнемо, братці.

Окрім розвідників, які ще зранку подалися до Баранової Казарми, щоб розвідати Виповзів, у строю залишилось двадцять дев'ять чоловік. До бойової операції готувалось двадцять. У сторожці зоставались куховарка Шура з тіткою Маланкою, — вони повинні годувати Токареву бригаду й тих, що несли караульну службу, патрулюючи біля нашого «дому».

5.

Семеро санних підвід весело мчать лісовою дорогою. Конюята, від'ївшись на дозвіллі та відстоявшись у затишному хліві, везуть охоче. Незчулися — вже й Червона Казарма. До наших двадцяти привднууться Гнідаш з Турковим, Черепанцевим та Дужим, у повному складі виходить на першу бойову операцію загін братів Науменків. Швидко всідаються на підводи, по чотири-п'ять чоловік на кожну.

• Навколо стоїть мовчазний ліс, огорнувшись білою сніговою кирею.

Попереду, дозорним, метрів за двісті від інших, мчить Льоня Новиков. Він не лише кораблі в морі водить майстер, а й кіньми правує по-жокейському. На його санях автоматники Турков і Дужий, а біля кулемета гветься Семен Пампушко. Хай тільки покажеться на шляху ворог!

Другою підводою ідемо ми з Гнідашем і Науменком. Кіньми правує невгамовний Васько Тимановський. У нього на круглому сірому обличчі, в очах, на кирпатому носі виписались неймовірно вдоволення і незмірна відповідальність — командирів везе! На останній, сьомій, підводі лежить біля кулемета-ручняка Георгій Хачатрян, гріється в добротному кожусі, тихо мугикає вірменську пісеньку.

Ми з Гнідашем та Науменком обмірковуємо план нападу на новосілівську поліцію. Степан Юхимович розказує нам про те велике село на Дніпрі, малює в повітрі пальцею перехрестя вулиць, твердо переконаний, що ми уявляємо їх так само виразно, як і він.

Заскочимо двома підводами від ріки, двома від лісу, підводу з автоматниками й кулеметом у тил кинемо на всякий випадок, якщо спробують утікати, а вже по центру можна й розгорнуто йти в атаку. Тільки б Микиту живим зацапати, а решта хай гине, коли дурноверхі.

Мчимо греблею через Видру, круг Чернинської лісодільниці, знов заглиблюємося в ліс, долаємо горби та ви долинки, міряємо нескінченні кілометри.

Давно осушеніло, ніч не забарилася, а ми все ідемо і ідемо. Вже й мороз розгулявся, хапає за щоки, бігти за саями не одного примушує, а села не видно й не чути.

Пізно ввечері, нарешті, влітаємо на новосілівську вулицю. Людей уже нема, фашисти привчили рано облягатися. Ідемо до центру. Місяць застиг на обрії, освітив усе як на долоні. Ось і школа, в якій розташувалася поліція.

З ходу оточуємо її. Лише в одному вікні хилитається якесь тьмяве, анемічне світло.

— Сплять, гади, — каже Степан

— А може, причаїлись, ждуть нападу? — зауважує Гнідаш.

З ходу вриваємося в приміщення. Тут тільки один чоловік — вартовий поліцай. Внерто переконує, що він звичайний сторож, приставлений до печей, які дихають теплом і гуготять полум'ям, — саме воно й кидало неясний відсвіт па вікна

Весь поліцейський гарнізон на чолі з Микитою ще вдень подався в Пирнове. Нібито німецький комендант

скикав до райцентру всіх поліцаїв. Довго не гадали, з якою метою покликали в район Микиту, почали наводити свої порядки. По-перше, очистили приміщення, забрали продукти, постільну білизну,— вона нам була просто необхідна. Знайшли взуття й одяг, стали нашим трофеєм новенька шинеля й кашкет німецького гауптмана, шефа новосілківської поліції. Була й зброя. А особливо втішило нас те, що взяли кілька ящиків набоїв і гранат.

Довго не знали, як бути з поліцейською дільницею.

— Спалити! — глухо кидає Гнідаш.

— Та що ти, Кузьмо? — жахається Науменко.— А дітей де вчитимемо? Коли наші повернуться, не кому іншому, а мені ж і доведеться ламати голову...

Не забував, що він — заступник голови райвиконкому.

— А може,— кажу,— трохи «поремонтувати»? Коли розвалити печі, висадити двері й вікна, то не зразу поселиться.

Гнідаш покликав Туркова.

— Ванько, вибухівку захопив?

— Трохи є...

Турков, закоханий у диверсійно-підривну справу, завжди все потрібне возив з собою у величезній торбі, що неграбно горбатилась на спині.

З цікавістю спостерігали, як він, запхнувши в брусок запал, прикріплював до нього кінчик бікфорда, закладав у душники груб. Запаливши скалку, неквапно підпалив усі шнуручки і тільки тоді прожогом вибіг з дому. За якусь хвилину торохнуло так, що всі Новосілки Дніпрові здригнулись, а люди, чи хто спав, чи ні, повискакували з хат. Чи не землетрус? Чи не бомблять де? Чи не рвуться снаряди?

Повилітали з поліцейського дому вікна, зірвало вибуховою хвилею двері з завіс, порозвалювались печі. Довгу присадкувату будову огорнуло пилюкою, обернуло на пустку.

Довгенько гостювали ми в Новосілках. Зустріли нас приятно. На одній з потаємних квартир зібрались новосілківські патріоти. Розповідали їм про події на фронтах, домовились про подальший зв'язок. У Степана Науменка появилася власний транспорт. До його загону вступило чоловік з десять новосілківців. На операцію Науменкові хлопці їхали на наших санях, а назад повертались цілим загonom на трьох-чотирьох підводах.

— І хитра ж бестія цей Микита,— бідкався Степан.— Ніхто його до району не кликав, нюхом почув мене, гад, і змотав вудочки.

— Не сумуй, Степане Юхимовичу, впіймається,— втішав Гнідаш.

— Та то так. Одною стежкою ходимо, не розминемось. На світанку повернулись до табору.

Вдома нас ждали розвідники Ігор Валюшкевич і Тиміш Гончар. З ними прибули Самійло Баран і Андрій Миненок з Виповзова. Андрій — підпільник з групи Петра Кичі, один з небагатьох, кого не викрили під час розгрому. Разом зі своїм батьком очолив підпілля, підтримував зв'язок з Гнідашем.

Баран побував у Виповзові, зустрівся з Мипенками. Андрій розповів, що сьогодні до поліцейського стану прибуде чи то зміна, чи то підкріплення. Окрім того, підпільники бачили, що виповзівська поліція замурує вікна, залишаючи бійниці для обстрілу, окопується траншеями. Поліцаї налякани, не вилазять на вулицю.

До Виповзова під'їхали не з півдня, а з заходу, з поля, з-поза високих горбів, що лежать між Виповзовом і Лутавою. Зупинились у видолинку. Вийшли з Гнідашем на пагорб — видно всю округу. Праворуч по підгір'ю розкинулось село, аж ген там під лісом червоніє дах школи. Попереду — широченна заплава Десни, влітку повна озер та буйних трав, а зараз огорнута білим простирадлом. Хилиться донизу обважніле від крижаних бурульок галуззя верб над Десною, стоять ті дерева мовчазні й суворі в неспокійному сум'ятті. За Десною видніється шпиль кам'яної дзвіниці — то Остер причаївся в туманному мареві. Від нього до Карпилівки пролягає бруківка. Зараз високий насип дороги круто обривався на березі ріки — великий дерев'яний міст було спалено ще в серпні 1941 року. Ліворуч бовваніє Лутава, а за нею, ген на горі, повилась довжелезна вулиця Карпилівки, тягнеться мало не до самого Короп'я.

Позаду, за широким засніженим полем, чорніє наш «дім», наш несходимий ліс, спільник і друг. Ми можемо спокійно стояти на цьому пагорбі за якихось чотири-п'ять кілометрів від резиденції окупаційних заправил.

Жодного руху, живої тіні, постаті. Ми будемо ждати. Якщо й справді з Остра поїдуть підводи, то знаємо, що в такому випадку робити...

На дозвіллі ведемо розмову про Бабіна. Я розповів про його дивну поведінку, про навмисне вибите око задля того, щоб уникнути ганебної служби в поліції.

Гнідаш слухав мовчки. Його сині очі поступово ставали зеленкуватими, потім темно-синіми, а ще згодом і зовсім олов'яними.

І уста в людини помітно потоншали, з червоних зробилися синювато-сірими, а жовна на щоках затужавіли, і підборіддя ще більше округлилось.

— Шпигун,— глухо видихнув Гнідаш.— Шпигун. Просто дивує мене твоя безпечність...

— Наглядаємо... Перевіряємо...

— Не перевіряти треба, а стріляти! — кидає Гнідаш. І його очі ще більше темніють.— У нашому ділі краще перегнути, ніж недогнути. Тим більше, що тут картина ясна.

— Будемо судити.

— Я б його без суду й допиту...

— Не годиться. Є закон...

— Ну, дивись...

Тим часом з боку Остра показалися якісь рухливі тіні. Я підніс до очей бінокль. Так і є, підводи. Вискакують з русла Десни на берег — одна, друга, третя.

Гнідаш узяв бінокль, мовчки придивлявся до руху на сніговому роздоллі, а я вже й так налічив шість запряжок. Отже, чоловік двадцять, а то й більше...

— Двадцять шість,— стверджує Гнідаш.— На передній — німці.

Припадаю до бінокля — він наближає до мене зеленувату одутлу постать, що розсілася в санках-глабцях на перекладині. Коненята безуспішно намагаються пересікти чорну хрестовину оптичного прицілу і не можуть вискочити з неї. На саях видно й гармоніста. Смішно бачити, як він розтягує і стягує міхи, киває задериковато головою, а самої музики не чути. Щось куде, в коротенькому кожушку виплигує поперед коней, то навприсядки, то підскоком, потішає «вищу расу». Весело їдуть поліцаї!

— От,— кажу,— молодці. І музику везуть. Бо в нас уже музикантів чимало, а інструмент тільки один.

— Знають, гади, що треба бідному партизанові,— повільно збираються у Кузьми біля очей дрібненькі зморшки, а очі синіють бездонно, і такі вони вдоволені, такі ласкаво-сміхотливі й добрі, ніби не бою наступного жде людина, а щонайприсмішшого побачення.

Тим часом підводи, пересікаючи широку заплаву Десни, підбиралися до села. Наступив момент, коли можна було залишати ваш спостережний пункт. І ми неквапом зійшли з пагорба.

— А де там німецька обнова? — поцікавився Гнідаш.

«Обнову» — пімецьку шинель, що була реквізована в Новосілках Дніпрових, — витягли з-під сїна, і за хвилину зеленувата, шита на риб'ячому хутрі шинель обіп'яла круглі Кімові плечі.

Коли замість вушанки на голову натягли широкобокого картуза з великим козирком — Гнідаш зразу перетворився на фріда, бундючного, неприступного, зверхньо-нахабного, з закам'янілим обличчям і олов'яними очима, чимсь дуже схожий на Наполеона з одного маловідомого портрета.

Наш «Наполеон-фріц» розслаблено сидів на в'язці сїна, а підводи прямували видолинком до села. Невдовзі вже котились вуличкою, що вела до школи.

Задум був простий, але хитромудрий, як і все просте, — в ньому і вигадка, і жарт народний, і добра доля риску, й стопроцентна гарантія успіху. Скажу по правді, до самого здійснення операції я в ній нічого смішного не вбачав, навпаки, видавалась мені надто ризикованою і небезпечною на випадок, якщо ворог виявиться спостережливим і пильнішим. Адже посилати всю колону під прицільний вогонь — це смертельний ризик.

І вже тільки тоді, коли задум було блискуче здійснено, я довго сміявся.

Під виглядом поліцаїв, що прибули в гарнізон, нам треба було в'їхати на подвір'я поліції, одним махом захопити гарнізон.

Головне — без жодного пострілу!

Наша валка, видно, не викликала в поліцаїв підозри. На першій підводі — пихатий фріц. У багатьох на рукавах білі пов'язки — цими знаками поліцайської ганьби ми вдосталь забезпечились у Новосілках. Галопом підкочуємо до стану. А нам назустріч — захоплені вітання. Гостинно розчиняються ворота, хазяї радісно світять зубами й очима. Весело їм, дурням.

На ходу вскакують підводи на подвір'я, мов горох висипають з них партизани, найжаченими гвинтівками й автоматами впираються просто в розгублений гурт поліцаїв. Різка команда:

— Руки вгору!

— Та ви, панове, жартуєте...

Які тут жарти! Один наш хлопець уже стусонув у спину прикладом того, хто не встиг чи полінувався підняти руки, аж покотився в сніг під загорожу.

В одну хвилину всю зброю було реквізовано, а полонених загнали в школу, в глуху кімнату.

А тут і «гості» показалися. Котять неквапом вулицею. Чути — гармонія рипить. І кургуза постать виплигує поперед фріців. Тепер видно — не один, а трое їх розсілося на саних, що запряжені двома, схожими на бегемотів, завезеними в самої Німеччини, битюгами. Аж серце стрепенулось — ось такого транспорту тільки нам і бракувало.

Скориставшись методом тих, хто сидів уже замкнений у кімнатці, вишкіряємо зуби, широко розчиняємо ворота, голосно гукаємо:

— Ласкаво просимо, панове, до нашого дому.

Першим клубком вкочується на подвір'я рудий, повісований глибокими шрамами танцюрист — поліцай у коротенькому кожушку, покритому чорною матерією, в заломленій набакир смушевій шапці; за ним важко впливають велетенські сани, — їх тягнуть такі дужі леви, що аж страшно; бундючяться на спеціально для того прибитих сидіннях уже похилого віку товстун офіцер; біля його ніг у три погібелі гнущся та вихилявся невгамовний гармоніст.

Ледь заповзли на подвір'я підводи, а тут на них націлились дула гвинтівок, автоматів, Семенів кулемет.

— Руки вгору!

Заклякли з подиву німці — що, мовляв, за ідіотський жарт? Уже тільки тоді повірили, що жарти погані, коли їхні автомати опинились у наших руках, а вони самі в снігу. І тут ми виявили ще одного пасажира — під високим сидінням лежав велетенський пес — вівчарка. Замість того, щоб рятувати господарів, він ще далі забивсь під сидіння і чи то невдоволено, чи перелякано скавулив. Барбос, а теж збагнув, що непереливки.

Партизани тим часом господарювали в громадських коморах, вели ділову перетрактацію зі старостою, патрулювали по селу на підводах — тепер їх у нас було достатньо, поглядали на Остер, бо райцентр уже зовсім під боком.

Тим часом Василь Мольченко, Степан Реутов, Гриша Півчук та Іван Семенець допитували поліцаїв. Ми з Гнідашем, натужуючи всі сили, закликаючи на поміч усі ще в школі набуті знання німецької мови, бесідували з двома

майорами та обер-лейтенантом гітлерівської тилової служби. Вони, виявляється, не лише привезли сюди підкріплення, а й мали завдання розгорнути активну розвідку, повести на партизанів наступ і розгромити їх.

На майдані зібралось майже все село. Діди й бабусі. Молодиці з дітьми на руках. Підлітки у великих батьківських недоносках-шапках та виношених материнських хустках.

Після допиту ми з Гнідашем радились, що робити з полоненими? Нашим лозунгом був священний і невідворотний закон — убий окупанта! Дійшли згоди, що найкраще розстріляти отут, на очах у села. А можна й повісити — осокорів та акацій біля школи вистачало. А то й на соснових лапах, трохи далі, але зате на високому горбі — там лапаті і корчуваті сосни ростуть. І не мало їх.

З допиту німців запам'ятались такі деталі:

— Чому прийшли до нас? По що?

— Фюрер, — показав пальцем на портрет Гітлера товстючий, як гриб-пурхавка, майор.

— Гітлер — собака! Гітлер — гунд! — уточнюю німецьким словом.

Німці чи то перелякано, чи то з осудом презираються.

— Гунд, во — гунд, — показує офіцер-пурхавка пальцем на вівчарку, що, мов гіпсова статуя, нерухомо застигла біля його ніг.

Хтось зірвав зі стіни портрет Гітлера. Фюрер лежав на підлозі, — смішний із своїм віхтем чорного кінського хвоста набік, зі скинутою вгору рукою-обрубком. Аж пес гавкнув. Офіцер-пурхавка сердито цитнув на нього, і той замовк, винувато завертівши хвостом. Привчили навіть пса до покори біснуватому...

Я вийшов до виповзівців. Зустрілось чимало знайомих. Зав'язалась розмова, поволі крутили цигарки.

— Впіймались барбоси, — кажу.

— Ловко ви їх, — усміхнувся низенький дідок. — За всіма правилами стратегії й тактики.

Котрі старші, видно, бували вояки, схвально кивають головами. Сподобалась дідам наша «тактика». Тільки жінки не посміхаються. Витирають мовчки сльози.

— Чо' вони, — питаю, — окупантів жаліють? Зараз повеселимо. Смішно буде, коли такі туші на гілляках загойдаються.

— Авжеж смішно... — згоджується дідок.

— Тільки не знаємо, що краще: стріляти чи вішати?

— Та воно й так добре, і так непогано,— зауважують діди.

— Ото й усього, що дітей жалко...

— І село сплять...

— Тут люди цікавляться, куди ж тепер нам? Чи з вами, чи куди очі бачать?

Мені враз ніби розвиднілось. Уб'ємо цих трьох,— поліцаїв не беремо до уваги, за них окупанти не карають,— сплять і село і людей постріляють. Це ж у них, падлюк, такий писаний і неписаний закон.

Знову треба добре мізкувати. І випускати не можна, і стріляти теж. Як у тій дитячій казочці про ведмедя: і не ведеться, і не випускається.

Таки ж придумали, що робити. Перевдягли їх у ганчір'яні штани та фуфайки, взули в постоли. З поваги до високих офіцерських чинів zostавили їм кашкети з високими кокардами й козирками. Як натягли вони на голови ті кокарди, то вже не лише партизани вмирали зо сміху, а й самі фріци повеселіли, а пес-барбос гавкав до хрипоті, не впізнаючи господарів.

Прочитавши нотацію про те, як мають поводитись у подібних ситуаціях у майбутньому, порадивши взагалі не вилутуватись у війну, наказавши передати всім окупантам, що тих, хто здався добровільно — вони ж, бач, нам опору не вчинили,— партизани на горло не карають, бо ми, хай те знають, не якісь бандити, а справжні господарі свої землі і не караємо полонених. Якщо ж хтось із німців спробує чинити нам опір — змемо з лица землі. І ще веліли переказати остерському комендантові, що коли він посміє мститися населенню за справи, до яких воно не має ніякого відношення, то прийдемо й туди, в самому Острі знайдемо гера Шаде й повісимо за ноги на найсухішій і найвищій гілляці.

Майор-пурхавка, як виявилось, дещо тямив по-нашому. Повторив перед прощанням наказ слово в слово. А тоді вишикував своїх підлеглих, став збоку, браво скомандував: айн, цвай, драй, айн, цвай, драй. І так стройовим кроком вулицями села, в супроводі барбоса, що наче побитий, не захотівши подружитися з нами, поплівся за поганьблевими хазяями деснянською заплавою, покрокували до самого райцентру.

Комендант пропустив виповзівську операцію повз вуха, навіть очей ніхто не показав у Виповзів, чи посоромились, чи й справді налякались.

Добре, як кажуть, підлатались ми на тій операції — три автомати, понад п'ятдесят гвинтівок, сім підвід, два картинних битюги, на яких потім гордо катались по всьому району аж до часу, поки знижена худоба фатерлянду, не призвичаєна до лісового клімату й жорсткого сіна, відкидала копита. Дістались нам і три шинелі до п'ят на вовчому хутрі, — прожив я зиму в тій шинелі, як у хаті, мов на печі прораював, — набрали й патронів, і продуктів усяких, одягу поліцейського чимало, бо навіть отой кудий кожух-френчик з рябого поліцая влип згодом на чийсь партизанські плечі. І гармонія, безумовно, теж пригодиться для партизанської самодіяльності.

Та ефект саме такого покарання трьох німецьких офіцерів виявився не в тому, що так порятовано від вогню село й тисячі людських життів. Чутка про вдягнених у постолі та дрантя німців розлетілась із швидкістю блискавки в народі. Вже через кілька днів чули ми і під Києвом, і біля Чернігова перекази про те, як десь партизани полонили цілий полк німців, роздягли і роззули, вирядили в постолі й драні латуни, скомандували — кроком руш! — і ті покійно почалапали до Берліна, щоб з'явитись на очі біснுவатому фюреру.

Народ сміявся. Люди відчули свою моральну перевагу, зневажали ворога. А це значило, що магічна сила жаху, яку нещадним терором навіювали фашисти, почала втрачатися.

З Виповзова вийшли ми двома шляхами: половина підвід повертала до табору, — трофеї в нас були багаті, — а решта прямувала на Сувид, щоб навпроти Євмишки форсувати Десну, здійснити третю операцію.

Гнідаш поїхав додому, з нами zostались Іван Турков і Павло Дужий — нам потрібні були автоматники. Правда, здійснилась і моя мрія — на грудях лежав трофейний автомат з красивим дерев'яним ложем, зі вставним магазином. Тепер ми вже могли розмовляти з євминським гарнізоном переконливіше, ніж минулого разу.

Опівночі ввірвались на вулицю, що веде до кам'яного приміщення сільського клубу. З чотирьох боків оточили стан, а я з Турковим, Анкою і кількома бійцями пішли прямо до дверей.

Безумовно чорніли вікна. Жодного вогника. Скидалось на те, що й тутешній гарнізон показав нам спину. Вже починала набридати така війна — тільки добрали смаку в ліквідації гарнізонів, а вони не ждуть нас удома.

Торгаю за двері — замкнено. Грюкаю рішучіше.

— Хто? — чую неприязно-стривожений голос.

— Відчиняй! — наказую.

Все затихло. І не стріляють у відповідь, і не відчиняють. Мене взяло зло. З такою силою торгонув двері, що затріщали й почали розсипатись на частини. І таки ж відчинились. Рішуче пірнаю в темний тамбур. За мною встигла прослизнути Анка. І в цю мить оточені відкрили вогонь. На щастя, я встиг заступити за стіну. Анка бігла пригинцем, і постріл прийшовся їй над головою. Це стало сигналом до бою. З чотирьох боків наші вдарили по вікнах. Ого, це вам, панове, не минула репетиція. Семенів кулемет сьогодні строчив так рівно й слухняно, що тільки шибки дзвеніли з усіх вікон. Хачатрян і собі не скупився на черги, автоматники не лінувались, спалахнула така стрільба, як на справжньому фронті. Я теж послав у чорний отвір дверей чергу, оновлюючи автомат, але вона була короткою і відразу ж захлинулась. І вже скільки не патискав — не стріляє. От тобі й хвалена німецька техніка! — Здавайтесь! — гукаю.

Мовчать. Чи не чують, чи не хочуть здаватись. Тоді, трохи призвичаївшись до темряви, визначили, де знаходимось, бо опинились ми з Анкою в критичному становищі — коли чужі не влучать, то свої дістануть. Тим часом група партизанів, очолена Василем Мольченком, прорвалась до стіни самої поліції, залягла під вікнами. З наказу комісара Тиміш Гончар ухитрився пропхнути через амбразуру в приміщення гранату. Оглушливий вибух струсонув кам'яну будову.

— Здаємось! — не своїм голосом заревли оточені.

Рачки плазували з дверей до нас з Анкою в простору залу, яка свого часу була вестибюлем сільського клубу.

Не відразу вгамувались розпалені боєм партизани.

Пригинцем вискакували перелякані поліцаї з приміщення, падали на вулицю просто під ноги переможцям, рили носами топтаний і перетоптаний сніг.

Зяяли вікна в поліцейській дільниці. Все, що тільки могло світити, було засвічено. Хлопці збирали трофеї — гвинтівки, пістолі, боєприпаси, виносили на сани продукти, одяг і обмундирування.

Одна кімната була закрита на замок.

— Що тут?

— Арештовані.

Вони виходять зі смердючої копури на білий світ, — у повному розумінні воскреслі з мертвих. Наші знайомі й друзі. Микита Красіка — не пішов з нами вчасно і ось мало не загинув; Ничипір Купрієць, який до війни працював районним суддею; Григорій Колінько — колишній завідувач оцього самого клубу; Степан Нестеренко — сільський активіст. Понад десять чоловік задихались у копурі, а серед них одна жінка, Олена Палаткіна, донецька шахтарка, яку завіз до Ђвминки Петро Сергійович Жук. Самого Петра поліцаєм схопити не вдалося. А цих усіх побрали ввечора, а декого вночі, майже перед нашим приходом. Становий Рудь з котримсь із поліцаїв ще й досі не повернувся, — видно, за Жуком полюють.

Більшість з поряткованих, навіть не навідавшись додому, озброїлись та й zostались у загоні, а решта подалася додому, щоб забрати своїх ближніх та з усією сім'єю йти до загону. Пішло тоді з нами до лісу з Ђвминки понад три десятки людей, ішли цілими сім'ями. Степан Нестеренко забрав дружину, сестру й двох дочок, Ничипір Купрієць — сина Володимира і доньку Валентину, Денис Гуливець привів цілий гурт хлопців та дівчат, беручких і невтомних підлітків, Іван Семенець забрав свою Гадну, Івана, Розу та малого Володьку. Григорій Колінько прибув з дружиною і тестем, теці не взяли, zostалася з двома малими внуками.

Партизани господарювали в селі, похнюплені й налякані поліцаї сиділи в самій білизні під арештом, а ми допитували їх і думали думу.

На раді командирів і комісарів ми визначили тактику в ставленні до полонених поліцаїв.

— Нищити, як собак! — рішуче пропонував Науменко.

Гнідаш зібрав біля очей густі зморшки, зиркнув на мене.

— А ось він не стріляє направо й наліво.

— Правда, їх багато ще нам до рук не потрапляло, — але гадаю, що в цьому питанні мусимо бути обачні. Безсумнівно, більшість поліцаїв пішли на службу з примусу, воювати проти нас не будуть. Таких треба виривати з лап ворога. Це здорові, навчені військової справи люди, вони з часом битимуть окупантів. А коли почнемо поголовно нищити полонених, тоді вони битимуться проти нас до останнього набою...

— Та воно так, — гарячився Степан Юхимович, — але щоб я ото ще до свого загону просив отого собаку Микиту? Та ніколи в світі!

— Таких, як той виродок, треба нищити нещадно, і чим швидше, тим краще, — сказав я.

Все це так. Але як нам бути з оцими? Котрого не запитасш — що тебе привело до поліції? — відповідає: примусили, паразити. Приглянешся ближче, а йому й справді тільки землю орати. А він, бач, по селах людей ловить, у партизанів стріляє.

— Чому відстрілювався, дурню?

— Я не стріляв! Боже мене борони.

Ніхто з них не стріляв, а кулі летіли.

— Може, Гітлер за вас палив чи Геббельс?

— То хтось з переляку...

— Людей хапаєте по селах теж з переляку?

— Ми не хотіли... Коли ж примушують...

— Більше не будемо...

— Що з вами й робити? Примушують, кажете? Наказів слухаєтесь? Це вам хто наказав ловити й нищити своїх братів і сестер? Ні, не можна вам цього простити. Мабуть, будемо стріляти за зраду...

Аж щелепи затрусилась, очі помутніли, нікому не хотілося помирати.

Допитали всіх, виписали на кожного анкету, визначили провини. Дивна арифметика виходила — кожний чистий, мов янгол, у поліцію потрапив з примусу, ні в кого не стріляв. Одним словом, усі святі та божі, кожний тільки й ждав цієї щасливої хвилини, коли з'являться партизани та вирвуть гвинтівку з рук. Відстрілювались, бач, спростання, бо примарилося щось таке, що й не збагнути. Те белькотіння та плазування підтверджували, що треба якнайшвидше розганяти цю навожч, деморалізувати до кінця, привести до пам'яті. Зараз вони були схожі на цуциків, що стережуть окупантського воза, але могли стати й цепними барбосами, лютими й небезпечними.

Оформили папера, в якому колишні поліцаї євминківського стану обіцяли більше в поліції не служити, Гітлерові-посіпаці п'ят не лизати, а, навпаки, взявшись за розум, всіляко шкодити гітлерівському режимові. Не задумуючись, підписали всі. На прощання звернувся до них з промовою:

— Так ось що, перевертні нещасні, хоч ви нас і не пожаліли б у подібній ситуації, та ми не братимемо з вас прикладу. Вас, хоч і недостойних співів, а, на жаль, теж матері породили. Проявляючи вищу форму гуманізму, беру на душу гріх, відпускаю живими. Але запам'ятайте:

коли котрий янову повернеться до поліції — хай тоді не гається. Впіймається вдруге — голова з плечей. Не надійтесь і на те, що більше не стрінемось. Не забувайте про цього папірця, голубчики.

— Ногою білыпє не ступимо, хай вона западеться, та поліція.

Майже всі вони обіцянки свої дотримались.

До табору вирушили ранком, повертали справжньою весільною перезвою, бо додалося кілька підвід, та й людей майже подвоїлось, усім було весело. Лише Іван Турков сунувся і мовчав.

Ванько Турков, — так його ми звали ласкаво, — був заступником командира розвідувальної групи Кіма. З першого погляду не справляв гарного враження. Невисокий, круглолиций, з гострими, недовірливо настороженими очима, з ніби припухлою від бджолиного укусу губою, він нагадував людину, яка дивиться на все і всіх зверхньо, скептично, з ледь прихованою зневагою. Згодом виявилось, що в ньому міцно жило добре людське начало. Вув безстрашним і вірним товариству, небагатослівним і стриманим, нещадним до ворогів і до кінця вірним тій справі, якій служив.

Він і зараз повертався до табору невдоволений тим, що ми не постріляли полонених.

— Лежачих не б'ють, — утішав Туркова Василь Мольченко.

— Вони б нас і лежачих били!

— Вони не ми, — втрутився і я в розмову. — Дай, Іване, спочатку відокремити овець від козлищ, будь певний — ворогам справжнім спуску не дамо.

Турков промовчав. Тільки верхня губа набухла ще помітніше. Він зостався вірним своїм поглядам на ці речі.

То були незабутні дві ночі і один день, можливо, навіть вирішальні для наших молодих загонів. Ми завдали перших відчутних ударів окупаційній владі в Остерському та Вищедубечанському районах. З усіх сіл, з Остра і Пирпового надходили вісті про те, що окупанти затремтіли, як пес у стужу, а люди радянські збадьорились, веселіше глянули на світ.

І ще запам'яталось мені: протягом тих днів я не звів і оком, забув, що таке сон.

А хіба мої друзі спали більше?

Його судили в Червоній Казармі.

Це було не те засідання суду чи трибуналу, про які ми чули чи бачили в житті або навіть у кіно. Не було ні столу в червоною скатертиною, не велося ніякої письмової судової процедури. Ні судді, ні тим більше підсудний до останнього часу навіть не підозрювали, що їдуть на суд.

Лише ми з комісаром знали, з якою метою стрічаємось у порожній сторожці. Всі інші думали, що відбудеться важлива рада.

...Ще й не розвиділось, коли ми виїхали з Винникової на трьох санях — Мольченко, Реутов, Пампушко, Мізько, Новиков, Маркін та ще кілька товаришів. Ну і, безумовно, він, підсудний.

Я сидів на передніх санях, до мене підсіли Мольченко й Реутов, ще хтось із хлопців, переповнені були й останні сані. Тільки Бабін, їдучи на середніх гринджолах, сидів одинцем за спиною їздового Івана Мізька. Бабін виторгував собі поїздку до Остра — нарешті має здійснитись його прагнення. Після «наради» вони й поїдуть цими саньми в розвідку. А поки що він сидів на сіні в санях, заклавши руки глибоко в рукава, мерзлякувато горбився, єдиним оком хижо блискав навсібіч. Мені ця поїздка чимось нагадувала виїзд Ленського на дуель, як те описано в «Євгенії Онєгіні». Мене теж мимоволі морозило, потроху нудило.

Коні весело бігли, доріг ми набили гарних, сани м'яко пливли по дорозі. Вже не знаю, що стало тому причиною, чи то непомітно замаскований пень, чи вибій глибокий і крутий, чи, може, просто сани дожили свого віку, зносились зовсім, а тільки несподівано на наших очах розсипались дерев'яні гринджоли, коні потягли на віжках їздового, а «начальник штабу» безпорадно заборсався серед уламків та розворушеного сіна. Задні сани мало не наскочили на Бабіна. Партизани сміялись, а він мовчки вибирився з купи уламків.

Показався дуб-велет. Безлюдна сторожка виглядала веселіше, бо до неї завітали люди, ще здалеку ми впізнали Гнідаша та його хлопців.

Вітаємось стримано, знайомимо тих, хто з ким був незнайомий, неквапом, як усі ті, хто йде на засідання, прямують до сторожки. Вступаємо до холодної, облупленої, без вікон і дверей будови.

І чи то передчуття чогось незвичайного, чи імпульси в невідомості передаються кожному, бо всі враз замовкають, задумуються, оглядають порожню насторожено збудженими очима, ніби ждуть у цих стінах появи чогось гасмничого, несподіваного, чи то доброго, чи, можливо, навіть фатального.

Не було, нагадую, тут ні стола для засідань, ні червоної скатертини, був тільки холодний сум полуплених стін, через вікна свистів лютий зимовий протяг. Не змовляючись, усі вишикувались по під стінами, шукаючи за тишку.

— Наказом командування,— сам не впізнаю свого голосу,— створено склад ревтрибуналу для розгляду судової справи...

Помічаю, що в підсудного, ім'я якого ще не було названо, враз посіріло обличчя, оскляніло єдине око, стало схожим на друге, штучне, дрібно затремтіли кінчики пальців.

— Підсудного обеззброїти...

Гнідаш і радист Німчинов в одну мить зірвали з Бабіна гвинтівку та пояс, на якому теліпались гранати і трофейний пістолет.

— Товариші... товариші... друзі... — белькотів підсудний.

— Громадянин Бабін! — сказав суворо Гнідаш. — Ви звинувачуєтесь у зраді і в тому, що брали участь у знищенні радянських людей.

На хвилину в сторожці запанувала мертва тиша. Тільки серця гупали в грудях, тільки вітер струмував через вікна й двері та дрібно цокотіли зуби в підсудного.

Гнідаш не поспішав. Видобув з кишені папірця для психологічного наступу, глянув у нього. Суворо попередив:

— Тільки відверті і щиросерді зізнання допоможуть ревтрибуналові винести об'єктивне рішення.

Рівним голосом, в якому ледь вчувалось хвилювання, почав допит.

— Яку посаду, підсудний, обіймали в поліції?

— Старшини... — ледве чути.

— В розстрілі радянських людей участь брали?

— Ні... Так... але то були... Ми тільки забезпечували...

Стріляли німці.

Викликаємо свідків. Іван Мізько небагатослівно стверджує:

— Бабін неодноразово схилив мене до втечі із загону.

— Ваше останнє слово, підсудний...

З єдиного ока бризнула сльоза відчаю, хотів упасти на коліна, але ноги не послухались.

— Дозвольте спокутувати... Слово честі...

Пізно. Запідто пізно. Честь бережуть, як то кажуть, змолоду. Честь треба берегти все життя.

Труп зрадника жбурнули в старий, напівзруйнований погріб на городі, бо партизани, як і древні греки, своїх найзапекліших ворогів-зрадників не ховають.

Повернувшись до Винникової, провели збори всього загону. Інформували про вирок ревтрибуналу. Партизани зітхнули полегшено — всі підсвідомо відчували, що серед них був чужак.

Знову в сторожці прозвучали слова урочистої клятви. І звучала вона так само, як і вперше, проникливо, схвилювано й піднесено.

Бригада будівельників за ці дні побудувала першу партизанську хату. Виліпили акуратну пічку в залізною трубою, вставили вікна, двері, всього того вдосталь набрали у Виповзові та Євминці. Вивезли звідтіля і кілька різнокаліберних казанів, посуду різного, металевих ложок і взагалі всього потрібного в побуті.

Зоставалося небагато — нанести до житла сухого сіна, обкласти ним хату, нагорнути снігу — і житло готове.

Наказую переселятися на зимову квартиру, не ждучи завершення останніх робіт. Поки складають на сани партизанське майно, Мольченко проводить партійні збори. Тепер у нас на обліку вже не четверо, а шістнадцять комуністів. Могутня сила!

На порядку денному два питання: вибори секретаря та різне.

Секретарем одноставно обираємо Івана Семенця. В різному — перепаало мені, як командирові.

Глухо покашлюючи, комісар Мольченко сказав:

— Вважаю своїм обов'язком інформувати комуністів, що командир без потреби сунеться під ворожі кулі. Хоч би і в Євминці. Не варто було командирові першому бігти в поліцейський стан. Один дурний постріл — і могло статися непоправне.

Мольченка дружно підтримали. Мені нічого іншого не zostавалось, як звести все на жарт. Пообіцяв, що тепер вибиратиме в бою таке місце, куди кулі не долітають.

Саме в той час, коли загін залишав улюблену сторожку назавжди, прибув Андрій Красний з кількома новенькими.

Приніс тривожну звістку: споряджається каральна експедиція, не сьогодні-завтра виходить за Десну.

Новий табір ожив відразу. Дружно переносили з лугу сіно. Обрали місце для худоби та саней, зводили навіси. Олександра Адаменко вимагала збудувати кухню. І резонно — вже понад сім десятків чоловік налічувалось у загоні, треба розгортати харчоблок за всіма правилами. Ничипора Купрійця, кривого суддю, приставили до продуктів і найменували начальником адмінгоспчастини. Свою службу почав з вимоги: збудуйте надійний склад, бо інакше не відповідаю за продукти...

Начальник будівельної команди Токар був заклопотаний і вдоволений, сердито шкріб потилицю, хвацько підкручував чапаєвські вуса.

Ми з Мольченком, не ждучи розміщення в бараку, подалися навпростець до Гнідаша. Розказали про наступну каральну експедицію ворога. Новина всіх стурбувала, потемніли очі у Гнідаша.

— Що думаєте робити? — питає.

— Послав розвідку під Остер. Уночі з групою бійців їду на північ району, щоб відвернути їхню увагу від табору.

В Гнідаша ясніють очі.

— А коли не на північ, а на південь поведуть наступ?

— З Потєбневої Гути через старосту донесення їм підсунув: повідомлення вірного слуги про те, що партизани попрямували на північ. Пограємося в ката-мишки.

Гнідаш посміхається. Очі в нього теплішають. Йому подобається цей задум.

— Поїхав би з тобою, але... діла...

Потім слухали по радіо останні вісті. Почули про події на фронті, і про партизанів диктор сказав добре слово.

Аж дух захоплювало від тієї передачі, здавалося, що не в глухому лісі, в партизанській землянці, сидимо, а потрапили в саму Москву, туди, де рівно б'ється могутнє серце Вітчизни.

Про все те весь вечір, до самого від'їзду, розповідав я в новенькому просторому бараці, який так принадно пахнув і луговими квітами, і березовим димком, і домашнім теплом своїм бойовим побратимам. І очі в усіх світилися радістю, бо уявлялося кожному, як добивають армію Паулюса в могутньому вогненному котлі під Сталінградом, підсмажують лютих ворогів, як і належить смалити великих грішників. І про наших побратимів, партизанів

сумських і брянських, орловських і черпигівських, розповідав. По очах бачив: мої слухачі не лише все те сприймають, а віби відчувають себе безпосередніми учасниками тих великих подій, тієї всенародної боротьби за перемогу, в якій не страшно й загинути.

Радісний то був, незабутній вечір. Новосілля ж...

Наша діяльність в наступні дні може бути показовою з погляду тактики ведення партизанської боротьби за умов, коли партизанський загін лише формується. Прибували нові люди, озброювались, освоювались, навчалися партизанської боротьби. Винникова сторожка не стояла пустою, перетворилась на збірний пункт. Тут стрічали всіх новеньких, до них приходив комісар з Циганковим, бесідували з кожним і вже тільки тоді переправляли до табору, де новоприбулі ставали повноправними партизанами, озброєними бійцями загону.

У нас ще не існувало бойових підрозділів, командирами вважались ті, хто брав на себе ініціативу. Це робилось навмисно, бо лише в ділі можна було визначити, хто на що здатний, хто достойний зайняти в майбутньому командирський пост.

Комісар та новопризначений начальник штабу Реутов за час, поки я перебуватиму за табором, мали сформувати бойові одиниці загону. З наявних бійців передбачалось сформувати: штаб, бойові взводи — по три відділення кожен. Відділення мало складатись з одинадцяти стрільців та одного кулеметника. Підрозділ господарників мав об'єднати кухарів, конюхів, тобто всіх, хто зайнятий табірним господарством. Окремо формувались групи медперсоналу та будівельників.

А тим часом, відібравши з десятка найвитриваліших хлопців, я вирушив у рейд, щоб потягнути за собою хвіст карателів.

Нам додалося клопоту — кидати табір треба було з особливою пересторогою, щоб не лишити за собою сліду. На дорогу виїхали між двома товстими соснами, немов через ворота. Випустивши підводу, господарники ретельно засипали слід, замели березовими віниками, натикали лозових гілок та зелених соснонок — як не приглядайся, не побачиш стежки до партизанського житла. Недалеко від дороги замасковано секрет — двоє вартових і вдень і вночі не зводять ока з чернинського шляху.

Загортаюся з головою в довгополу трофейну шинелю на вовчому хутрі, настовбурчую теплого коміра, всідаюся

на дощану перекладину. Чорт забирай, уже сама шинеля, м'яке сідало та круглі, широчезні, як одвірки, зади німецьких битюгів навіюють супокій і впевненість...

Ідемо знайомими дорогами, не поспішаючи, не вибираючи шляху коротшого, а, навпаки, петляємо, хай буде довше, зате певніше. В лісі потріскують гілки, лопається кора на деревах, січневий мороз лютує. Полоззя рипить сухо, коні пирхають простуджено, бухикає хтось із партизанів...

Довго петляли в лісі, навмисне то наближаючись, то віддаляючись від Виповзова, аж поки вийшли на шосейну дорогу. Вона була порожня, припорошена і сумовита. Побіч заледенілі ліси, оздоблені колючим інеєм. Ідемо шосейкою, звертаємо вбік. Там, де сірий ліс переходить у засніжене поле, на краю якого видніється нерухомий вітряк, купчаться поміж заінеєних дерев сільські хати, ледь-ледь просвічується через тьмявість незримий Остер. Звертаємо в ліс на північну сторону, бо ця шосейка ділить район на південну і північну частини. Зупиняємось на відпочинок. Біля підвід зостається їздові, а ми виходимо на високий засніжений пагорб. Хлопцям випало щастя — випробувати бойову силу зброї. Аж не вірили відразу, довгенько цілились у піщану пляму, запитально зиркали на командира: пальнути чи ні?

Можна, можна, хлопці... Треба таку дати чергу з кулеметів, так пальнути з гвинтівок, та ще на додачу пошпурити кілька гранат за горб, щоб аж у Острі почули. Підкажемо їм, куди посилати карателів. Хай знають — осьдечки ми, стріляємо в повітря, то поспішайте сюди, паночки, несіть свої дурпі голови.

Вітер дув західний, досягла Остра та стрілянина.

В Карпилівському лісництві Льоноя Василюк зустрівся з ріднею — не впізнали партизана в обнові, обвитого реміняччям, обвішаного ладунками та зброєю. Мати руками сплеснула, а менші заревли ревма — в партизани, мамо, та й годі. Довелося вказати Василюкам шлях на Винникову, лісові люди, знайдуть...

Партизанська ночівля — не сон, а безсоння. І самі не спимо, й іншим не до сну. В Потєбневій Гуті потурбували братів Рудників — один подався в Косачівку, а другий — у Бондарі. Староста села писав диктант, — від натуги та непомірного зусилля прикусив язика. Виводив донесення комендантові:

«Цим повідомляється, згідно вашого предписання, що цієї ночі через село Потєбневу Гуту пройшли партизани великою силою в напрямку лісу і зникли невідомо куди, а по случаю темряви, постільки порохувати було неможливо, то не можу доложити, скільки їх було точно, але кажуть люди, що видимо-невидимо. З усім вочтенієм і т. п. — підписав бургомістр села». Підпис малорозбірливий.

З тим донесенням подався гонець до райцентру.

На світанку з Косачівки прибіг Іван Рудник — від Омеляна Жабинця, який учора побував у Острі й довідався, що за Десну вийшло понад двадцять відвід, переозвєних карателями. Вони затримались у Карпилівці, бо тут їх застало наше тренування в стрільбі.

На світанку виїхали на Скварову. Послали Павла Степанця в Косачівку. Самі подалися на Високу Піч, куди мав прислати донесення Степанець. Зношу випровадили з лісу рубщиків та возіїв, рекуїзували сокири й вили та все тягло.

Увечері вступили в село Тужар. Тут теж були в нас спільники — Павло Бойправ, Сергій Ясь, Павло Ясь, Сергій Тришакпа та інші.

Молодці хлопці, жодного вдома не виявилось, — хто в лісі, хто в підземеллі замаскувався, прислухались до нашої перестороги.

Другого дня Павло Степанець доновів про те, що саме в той час, як ми зайшли у Тужар, на хутір Будищу, що за три кілометри звідси, вступили карателі силою в двісті чоловік.

На них натрапив поліцай з Тужара, який, закріпивши партизанів, утікав до Косачівки. Сам того не відаючи, він нам прислужився, бо визначив наші сили в півтисячі партизанів, що наступали трьома колонами — одна на Тужар, друга на Косачівку, а третя на саму Будищу.

Ох і втікали ж карателі! Коней заганяли, прудкіші бігли поперед саней. Недаром кажуть — страх має великі очі.

Сміялись партизани голосно та щиро. Мені було не до сміху — то добре, що вороги вже власної тіні бояться. Але треба готуватися, бо невдовзі настане час, коли доведеться з ними помірятися силою.

Сорокошицькі підпільники теж ждали дозволу виходити в ліс. Павло Тимошенко тримав своїх товаришів у мобілізаційній готовності. Павло Лузан налагоджував

в'язки з підпільниками Білорусії — в Нижніх Жарах за Дніпром у нього появились спільники. Вчителька жарівської школи повідомляла про контакт з учасниками підпільної організації козацького батальйону, який таборився на станції Янів за Прип'яттю.

І ще одну новину почули — Никон Валеріанович Ангствурм хотів зустрітися з партизанами. Кваліфікованого лікаря та ще такого спеціаліста, яким був Ангствурм, нам дуже бракувало.

Городок завжди навіював елегійний настрій. Звідусіль дивились прекрасні задумливі очі Марії Олександрівни, улюбленої письменниці Марко Вовчок. Скільки доводилося тут бувати — не покидало мене почуття її присутності на цих вуличках, серед мальовничої природи.

Цього разу мене цікавила хата власника толових покладів. У кухоньці нас стріла жінка, з тих, невизначеного віку, жінок, які, подолавши чотири десятки, востаються на одному рівні і до сімдесяти, а то й до самого століття. Маслакувата, колюча, непривітна особа. Та й як їй бути привітною, коли старий дома не сидить, — ось і зараз кудись повівся, а до неї двері не зачиняються. В цей дурний час, як не перед добром, появилось багато рибалок, отих, що в озера та в Дніпро гранати й төл кидають, нещадно б'ють рибу і старанно вигортають на берег. Якийсь ворог пустив чутку, що в її діда нібито є оте саме, чим рибу глушать, а рибалки й повірили, темер немає відбою.

— А дід сказав, що грішно рибу бити, викинув до біса ту халену, в землю закопав чи в болоті втопив, хоруба його знає, хай, каже, краще воно зогниє, ніж рибі така згуба...

Обережно випитую в старої: що ж воно за диво таке у діда?

Бабуся охоче пояснює:

— Та отож, можна сказати, через мене, дурну, і прилипла ота халепа до двору. Стояли тут у нас машини й солдати бігали. Я їм і їсти варила, й молочком поїла. А в них на машині ящиків було горою. І все з милом. Прошу — хлопці, дайте мильця, війна йде, воші зайдять. Молочко пили, а самі скупенькі, сміються. Дали шматків два господарського, а того, красивого, жовтого такого, що в плиточках, пожаліли. Жартували, що, мовляв, то годиться для германців, що ним тільки німців можна милити. А мені, дурепі, обидно стало — німцям, значить, не жаяко, а бабі, хоч і картопельку варить, і молоко дає, — жаль. Ну,

і не те, щоб крадіж який, чи що, а так, влучила, коли їх саме не було, та й узяла... мильця того на свою голову...

— І багато взяла?

— Та не так щоб... Але на всю війну б вистачило. Та кинулась милити, а воно не милить. Дід дивився-дивився, каже — щось воно не те. Один з солдатів тут був, у приймах жив у однієї, поки поліція його стребувала, то йому показали. А він поводив-поводив носом, каже, дайте — роздивлюся, а увечері мішок риби притяг додому. І нам приносив, та мій розсердився, не захотів.

— А де ж те мило?

— Немає, немає, хлопці.

— Нам не рибу глушити. Окупантів помилимо...

— Пізно, хлопці, схаменулись, погнило досі...

Так більше і не випитав нічого, так ні з чим і поїхали з Городка. Вже другого разу, коли застали діда, то відкопав він з ями ящиків вісім першокласної вибухівки.

— Санітарно-гігієнічна у цього діда бабуся,— сміялись хлопці.— На три війни, до переможного кінця мильцем запасалась.

Сміх сміхом, а не раз потім казали наші диверсанти бабусі й дідові спасибі за те, що не «погноїли» того мила, а передали до наших рук.

Увечері пересікли лісові масиви, опинились у Новому Заводі. Підпільники розповіли про те, що крупчинодолинська поліцайська дільниця стоїть порожня, окупаційна влада розбіглась. Розказали: лісничий Тягній нібито сповіщав у Остер, що в Старій Гуті кожен другий партизан, бо люди віддають партизанам і валянці, і кожухи.

Збирались їхати до Старої Гуті, а звернули в Крупчину Долину. А щоб Тягній не думав, що тільки інші вітають партизанів, то й розмістились у його хаті.

Всеньку ніч Тягніїха топила піч, готувала їжу для нас. А господар, як виявилось згодом, ловив дрижаки в холодному погребі. Коли вдень виїздили з Крупчиної Долини, я наказав усім нашим партизанам — при всякій нагоді гостювати в Тягнія. Хай знає, барбос, як доносити! Влучивши момент, він утік під крильце окупантів. А ті заарештували його за зв'язок з партизанами. Не давай, мовляв, негідник, пристановища бандитам...

Адам Мольченко останнім часом вів переговори з підпільниками сусіднього Михайло-Коцюбинського району. Довідався про те, що десь біля села Неданчичі діють партизани, командує ними Таранущенко. Наш підпільник

Василь Сапон, який жив у Сапоновій Г'уті, з ним стрічався, і той виявив бажання поговорити з нами.

Наступного дня ми зупинились у невеличкому лісовому селі Чабанах. Весь день були тут повними господарями, не дивлячись на те, що за п'ять кілометрів звідси в селі Максим стояв великий німецький гарнізон. На нього ми не зважали — німці бояться й носа поткнути з кам'яної школи. Замурували вікна, окопались ровом, удень сплять, а вночі, як сови, паптрують, трусяться біля бійниць і по траншеях.

Базувались у хаті старости, вусатого дядька з дебелим животом, неповороткого тугодума, з тих самих дядьків, з яких походив і славнозвісний Солопій Черевик. І жінка в нього до пари Хіврі — сухорлява, спритна, говірка і, мабуть, така ж лайлива. І донька, справжня Солопіївна, тільки не Парася, а Оля.

Не встигли перепочити, як раптом на поріг старезні, наче світ, дід і бабуся.

— Радянській владі чолом б'ємо, голубчики. Почули, що свої повернулися, то з чолобитною... Рятуй, голубе!

— Що у вас, дідусю?

— Кажі, стара, бо я тугий на вухо, недочуваю, то ще збрешу...

Бабуся, хоч згорблена, зморшкувата, як суха печеричка, а ще чує гарно і бачить зірко.

— Голубе наш, заступись за немічних, бо хто ж порятує, коли не свої. Двоє нас, горопашних, син ще в та десь воює на хронті. А ми з усім хазяйством нашим, що в корівчиною-первачкою, яка от-от отелиться, й живемо на світі білому, бо живцем у могилу не полізеш, а він, анахтема, староста оцей, і напосів — женіть та женіть корову у заготівлю...

Все ясно. Чухає потилицю Солопій, заклопоталася біля печі Хівря:

— Бабо, і не гріх вам таке плескати язиком? Хіба ж він вам наказує? Та крий боже. Воно йому треба?..

— Не треба мені вашої корови, — спроквола підтверджує і Солопій. — То ж я хіба нащот того... то ж я так, між іншим...

— Не візьмуть у вас, діду, корови, — кричу на вухо старому.

— Ага, не візьмуть... уже чую... Спасибі, сину.

Велю старості з громадських запасів видавати дідові й бабі щоденно літр молока.

— Які ж у вас запаси? — дивується Солопій.

Зате Хівря добре знає, де є молоко.

— Отже, не турбуйтеся, у нас того молока, слава богу, вистачає, корівчину цяпаю, то ходить, бабо, або ранком, або увечері — уділю який глечик...

Це була найперша скарга, звернена до партизанської влади.

Увечері поїхали з Адамом, Новиковим, Волковим та Петром Грищенком у Гнилушу. В хаті Михайла Чуирини нас ждали підпільники. Чоловік з двадцять їх зібралось — молоді, відважні. Вперше тоді я познайомився з Олексом Сировцем. Припав мені до серця цей височенний, як корабельна сосна, русочубий, сміючий красень, розважливий, з уповільненими рухами, з ясним, довірливим поглядом.

Розповів підпільникам про те, що робиться на фронтах, що діється в тилу ворога. Слухали, затаївши носиди, палали завзяттям, набридло їм сидіти в підпіллі. В один голос заявили — йдемо в партизани.

— Зараз, — кажу, — питання треба ставити масштабніше. Вам, хлопці, шлях до нас відомий і не закритий. Ми вас вважаємо своїми бійцями, але не двадцять-тридцять чоловік треба взяти з Гнилуші, а всіх, хто здатний воювати і повинен воювати. Ви знаєте тут людей, отже, поговоріть з кожним, а ми почекаємо.

Гнилуські підпільники zostалися в селі. А через місяць-півтора вся громада взяла зброю до рук, об'явила себе партизанською.

Вночі відвідав старосту земгромади Березана. Це був наш підпільник. У нього вочував агроном з Мороська. — Розповів, що карателі, схопивши облизня в Будидці, перекинулись від Дніпра до Десни, зупинилися у них.

Треба було ще більше сплутати їхні карти, поводити, як кажуть, за носа. Приймаю рішення: на трьох підводах з двома кулеметами й автоматниками перейти Десну, проскочити через Ольшівський район за залізничну станцію Куликівку, погромити станційне господарство, а тоді налетіти на село Чемер, спалити спиртзавод і через Борсуків, захопивши по дорозі Василька, який, напевно, вже об'явився, знову виїхати за Десну і повернутись у табір.

Була хрещенська піч. Та сама, в яку колись ворожили дівчата, про яку мій дідусь говорив, що вона не під божою владою, а віддана всілякому чортювину, що ковертає світом.

Нічка, справді, видалась відьомська. Крутило й мело таке, що світу білого не видно, скидалось на те, що й справді нечисті духи та темні сили одружують чорта на відьмі.

Дороги замело, закидало так, що не пройти і не проїхати. Всеньку ніч кружляли ми по білій габі, а підранок вияснилось, що замість залізничної станції Куликівки ми побачили село Надднівку, яке на березі Десни. Стоїмо на белебні, розвиднюється, і нас видно звідусіль як на долоні.

Поряд виявилось кругле, як казан, озеро, оточене лозою, завалене снігом. Лець зрушили з місця лінивих битюгів, опустились, мов у чашу, в це озерце. З сусіднього стогу натягали сіна, назбирали сушняку, поставили сани в коло, розпалили посередині вогнище й заднювали. Нічого не вдієш — стихія. Підступна стихія, непостійна — всю ніч крутило, а на світанок затикло, виногодилось, трищав мороз і можна було ждати січневого холодного сонця.

Незабаром до нас приплентав гнилуський дід Тарас, луговий сторож. Пильним виявився — не встигли й отаборитись, а він уже тут як тут. Лець оговтався в нашому гурті дід Тарас, а тут, бачимо, суне до нашого озера щось схоже на велетенського їжака, тягне таку в'язку, що не всякому коневі під силу. Сунуло, сунуло та й вкотилося до нашого озера. Дід Тарас зрадів неймовірно. Коли з-під сіна вилізло щось бородате, в жіночій кокушанці й облізлій шапці поверх старої хустки та націлило проти нас дапину бороду й маленькі сльозазві очіці діда Щукаря, то Тарас, забувши про власний полон, загорлав від радості:

— А, так ось хто пасеться в нашому сніі!

Дід Щукар, — так ми його назвали, — скоро завоював симпатію партизанів. Він виявився тим дотепним оповідачем, що нічого не втакують за душею.

— Береш, старе одоробло, а де береш — і сам не знаєш, — дорікає йому Тарас. — Спитав би мене, то й показав би. На красилівському бері.

— На красилівському, — по-змовницькому поморгус оком Щукар. — Візьми на красилівському. Там староста такий барбос, що не словом б'є, а києм норовить. Та ще й по голові. Ніби йому спини жалко...

Веселе місце нам випало. Поки звечоріє, всі діди навколишні біля нас зберуться. Не встигли наші діди з'ясувати, де зручніше красти для старої корівки сіно, а тут

і третій суне. Рибалка. Ми й не здогадувались, що стоїмо на озері, де рибалки в'юнів ловлять.

Чимчикує хтось з лозяним кошом на плечах, угору не дивиться, просто на озеро прямус. Тільки коли над кручею опинився та побачив нас, то впустив коша,— назад був крутнув, збагнувши, що він тут зайвий.

— Гей, гей, діду, давай сюди своє начиння,— кличемо.

Стоїть дід, розгубився, не знає, як бути.

— Давай, Макаре, до гурту,— впізнав Щукар земляка.— В'юнців витопчемо, спечемо в попелі.

Отак утрюх вони й господарювали в нашому тимчасовому таборі. Лянків та в'юнців, що впали в рибальську снасть, пекли на вогні. Підкладали дрівця, розважали партизанів житейськими бувальщинами. Різні придибенції в житті траплялися, але щоб отака... Аж головами крутили діди з подиву. Хлопці агітували дідів, до загону кликали.

— Та коли б з бабою, то, може б, і пішов,— просторікував Щукар.

— Візьмемо і з бабою.

— Там таке ледащо ліниве та сварливе, що не дай бог, не одному мені, а й вам не поздоровиться.

Веселе днювання закінчилося незвичайно. До нас зненацька долинув церковний спів. Вітер то доносив, то глушив попівське басіння, то посилював, то розсівав по лузі пискляві жіночі сопрано. Дозорець доповів, що Надівівка вийшла на Десну святити воду.

Пробравшись до Десни, я вибрав бінокля. Попереду йшло зап'яте в кожухи й ряси духовенство, тріпотіли на вітрі старі хоругви, церковний хор виспівував різноголосе, старе й мале сунуло і позаду, і по боках, і навіть наперед процесії забігало. Та мою увагу привернуло інше — вишикувавшись бойовою колоною, з гвинтівками на руді, за процесією крокувало десятків зо три вояк. Значить, правду казали діди, що олишівська жандармерія сьогодні святкує, до станового Гетала та його брата старости прибув з Олишівки сам Лапа — начальник районної поліції з німцями, наказав усе село вигонити на водохреща.

Роздивлявся давно забуту картину, а думка працювала гарячково — висвячуйте, падлюки, водицю, ми вам її пересвятимо. Духовенство поспіхом відчитало потрібні молитви,— чи то боялись холоду, чи, може, попи вже позабували половину молитов, кропилом вимахують. Піднялись гвинтівки, націлились у небо поліцаї — розстрілюють ко-

ляду на льоду. Вже, мабуть, були напідпитку, патронів пошкодували, пальбу зняли, мов на облаві.

Як швидко все те з'явилося на Десні, так ураз і втягувалось назад у надинівські вулиці.

Плап був хоч і ризикований, зате відчайдушний. Коли, за моїм розрахунком, гості з Олишівки встигли добре випити та закусити, до села попрямувало п'ятеро наших хлопців з білими пов'язками на рукаві. Вони мали розшукати старосту Гетала, сказати йому, що заявили з обласної поліції, наказати зібрати тих, що розійшлися по селу, і ждати появи основних сил на чолі з «комендантом».

Наших посланців Надинівка зустріла байдуже, приймаючи за тих, за кого вони себе й видавали. Зайшли хлопці до старостату, осідлали телефон, переказали Геталу, щоб з'явився. Той не забарився. Вислухав наказ, оглянув хлопців прискіпливо, пообіцяв зібрати всю поліцайню.

Гетало був не дурніший від усіх своїх предків, чіпких і зажерливих надинівських куркулів, що з усього і завжди мали зиск і, як кажуть, навіть з води виходили сухими. В час колективізації Геталів розкуркулили, витурили з села. А тільки з'явилися окупанти, і Гетали тут як тут. Виявився він не таким собі простаком. Його не обдурили ні поліцайські пов'язки, ні шинелі. У Новикова був автомат, німецька техніка. Пронозуватий зрадник збагнув, що тут щось не те, знав, що німці поліцаям автоматичної зброї не довіряють.

Саме на той час, коли «комендант», тобто я, виряджений у довгезелзну німецьку шинелю на вовчому хутрі, в'їхав зі своїми супутниками в Надинівку, весь гарнізон зібрався до гурту та, розгорнувшись у бойовий порядок, збирався захопити прибулих.

На широкій леваді спалахнув цей незвичайний бій. З-за хат кинулись ми на ворогів, ударили по них з автоматів та кулемета, вбили станового Гетала, скосили начальника райполіції Лапу, кількох німців. Решта, побачивши, що непереливки, кинули зброю та накивали п'ятами. Втікали повз старостат, а звідтіля Новиков поливав їх автоматними чергами. І тут спіткнувся не один. Мов зайці, розбігались окупанти по селу.

Зібрали трофеї, поговорили з людьми, переказали старості, який встиг провалитись крізь землю, що ми ще завітаємо, бо маємо зняти його особистий скальп, у надвечір'я виїхали за Десну. Від Куликівки й Чемера довелось

відмовитись. Мети ми досягли, галасу і в сусідньому районі наробили чимало.

Знову прибули в Гнилушу. Тут нас ждали два охоронники з Чернігова. Сказали, що вони від групи полонених та їхніх конвоїрів — надумали конвоїри перевести в ліс в'язнів. Хай виводять, добрим людям у нас місця вистачить.

Можна було вертатися до табору. Іхали через Чабани, завітали в Стару Гуту. І знову підсунуло нам під руку Плутка. Таки не випадково носив він таке прізвисьце. Прикинувся таким другом, таким симпатягою, переконував, що не він нам зустрівся, а ми йому. Що завітав у село не до гарної молодиці в гості, а з єдиною метою — поділитися всім, що має на своєму складі. А, головне, пообіцяв передати до вагону новісінький кулемет «максим». Завернули до Василюві Гуті, набрали ячменю та печеного хліба. Що скажеш про таку людину? Благодійник! Годувальник! Хліб тобі дає ще й кулемета обіцяє... Хліб віддав, а кулемета так і не побачили. Як, до речі, не стрічали більше й Плутка. Пропав десь у вирі водій.

Навантажились трофеями, вишикували валку близько десятка підвід, прихопили багатьох новеньких по дорозі і опісля п'ятиденного рейду повернулись до табору.

7.

Табір зустрів рідним теплом і сумною звісткою — три дні тому помер наш начальник штабу Степан Михайлович Реутов. Перед нашим від'їздом скаржився, що болить голова. Було чому боліти — осколок вилущив шмат черепа, мозок прикривався лише шкірою. Не витримав організм високої напруги, приключився менингіт, умиє людина знепритомпіла і згасла.

Ідемо табором — не впізнаємо рідного дому. На господарському дворі конюхи, прийнявши підводи, ставили коней під навіс, господарники відразу взялися переносити продукти в новозбудований склад, який став гордістю Ничипора Купрійця; Олександра Адаменко стрічала нас на порозі просторої кухні. В неї тепер були надійні помічниці — Нестеренко Уляна та Ганна Семенець.

У кухні парувало, пахло солодко і смачно — у велетенських казанах кипіло й пузирилося, допрівав партизанський куліш.

Іван Семенець доповів, що з Євмишки виведено всіх, кому загрожував арешт. Прибула велика група крехаївців, Шевченко вирядив чоловік з двадцять. Серед них Яків Лавченко, колишній працівник міліції, — його вже встигли найменувати міліціонером Редькою, старший лейтенант Василь Горбач, лейтенант Ілля Лавько. Особливо ж втішило мене те, що до загону прибула сім'я цигана Кирила Кириловича Кашперського.

Святячи білими зубами й дружньою посмішкою, назустріч ішов Петро Сергійович Жук. Цього чоловіка до війни в районі та області знали всі. Найвередовіший механізатор, про успіхи якого гриміла слава, був відзначений медаллю «За трудову доблесть». У Москві, в Калініна, побував чоловік, усім районом ми його тоді стрічали, гордились Петром.

Петро проживав напівлегально, медалі з грудей не знімав. За ним полювали, а взяти не могли. Другого дня, опісля того, як ми розбили стає, у Євмишку прибігла вся районна поліція, кинулась обшукувати людей, двох поліцаїв натрапили на Петра Жука.

Арештували чоловіка та на radoщах заходилися з нього медаль знімати. Не міг стерпіти тієї наруги Жук. Розсердився. Хлопець він при здоров'ї, розвернувся та з усієї сили заїхав по потилиці одного, вихопив гвинтівку в другого, як собак, віддубасив прикладом обох, бив, ноги стонився, а тоді переченив гвинтівку через плече та й потяг до лісу. Тепер саяв своєю медаллю на весь ліс.

Партизанська хата вже обжита, утеплена, не те що заселена, а перезаселена. Іван Євдокимович Токар заклопотано шкребе голову.

— Промашка, товаришу командир. Не на п'ятдесят чоловік, на сотню треба було б будувати...

— Закладайте нову, — кажу. — Лісу ж вистачає.

— Вже заклали.

Загін зростає, життя партизанське входило в свою колю.

А на дерев'яному помості, загорнутий у солдатську шинелю, припалу густим інеєм, лежав неприродно довгий Степан Реутов. Скинувши шани, підходимо до небіжчика. Відсуваю полу задубілої шинелі. Ні, це не він, не той високій, світлоокій юнак з неповторними рисами, які нагадували Миколу Островського. Нещадною рукою висікла смерть із шматка льоду людське зображення, посипала

густо сніжною колючою пудрою. Ні, це не Степан Реутов. Лише те, що було ним у недавньому минулому...

Сумні й пригнічені сутулились у мовчання партизани. Жінки непомітно змахували сльози з очей. Це перша смерть у нашому таборі. Всі зрозуміли — вона не остання, лише початок того, що могло трапитись з кожним із нас.

Починаю траурний мітинг. Віднаходжу слова найтепліші, найшанобливіші. Але вони вже не розтоплять Степанового обличчя, що перетворилося в холодну крижину.

— Пішов од нас славний воїн. Поліг на посту. Він усе віддав, що міг віддати Батьківщині — це найдорожче, що дається людині тільки раз, життя... Зробив не стільки, скільки хотів. Та його велич і безсмертя в тому, що він мріяв те зробити і не здійснив заповітну мрію тільки тому, що перешкодила смерть. Клянемося тобі, наш незабутній друже: ми, твої бойові побратими, зробимо те, чого не встиг зробити ти. І твоєю рукою, твоїм серцем будемо мстити ворогові: будемо битися з ним смертним боєм доти, поки над твоєю Росією, Степане, і над нашою Україною, над усією Радянською землею не засяє гаряче сонце світлої перемоги...

Прощальні слова були йому останньою шанкою перед тим, як ліг він назавжди в землю, під розлогим велетом дубом біля Червоної Казарми. Потрійний салют з рупниць пролунав над могилою, сповістив про те, що поліг партизан, що насипали йому високу могилу, посадили в головах червону калину...

Біля його могили стоїть високий дуб. Той самий велет, що нарешті діждався свого імені — дуб Степана Реутова.

Опісля війни побував я в наших партизанських краях з юними піонерами. Довго стояли біля Степанового дуба, юнь слухала розповідь про його життя, про невчасну загибель. І насадили діти Степанові квітів, на корі дуба викарбували два слова — Степан Реутов. Працівники Виповзівського лісництва поставили кам'яну брилу — пам'ятник герою. Через багато років пощастило юним слідопитам розшукати сім'ю Реутова. В різних містах Союзу знайшлися його батьки, брати. Вони побували на Степановій могилі.

Увечері, а це було 21 січня, відвідали Гнідаша. То були ленінські дні, у Москві проходило урочисте засідання, присвячене 19-й річниці з дня смерті Володимира

Ілліча Леніна. З доповіддю виступив на тих зборах О. С. Щербаков.

Андрій Німчинов підключив останні батареї. Ловили кожне слово з Москви. Доповідач повідомив про визволення Ставрополя та приреченість армії Паулюса, яку нещадно домолочували радянські війська в Сталінградському котлі.

Гнідаш, щасливий і піднесений, кликав на чай.

Не до чаювання. Підбігцем, спотикаючись у вибоїнах, ламаючи гілля на деревах, у непроглядній темряві повертаємо з комісаром до табору. Тут уже все дремає та спить, у бараку не півсотні, а близько ста чоловік збилося, не рахуючи тих, хто стоїть на постах та в засадах.

— Підйом! — гукаю весело. — Ставрополь наш! Німців женуть з Північного Кавказу. Німців домолочують під Сталінградом.

— Ура! — гукнув хтось захоплено. Крикнули «ура!» всі партизани, заговорили збуджено, радісно, ніби не Ставрополь, а сам Остер звільнила Радянська Армія.

Опівночі до сторожки вернувся з Остра Андрій Красний. Стомлений, ледь живий. Бо приніс тяжку вість — почались масові арешти. З Києва прибували есесівські частини. Життя у нас, як у кузні: то розпечуть залізо до червоного, то кидають у крижану воду.

Не встигли вислухати одну вість, а вже доповідають розвідники з Лошакової Гуті. В ліс виступила велика каральна експедиція. Наказую готувати групу в рейд. Знову поспішаю до Кіма. Підіймаємо Науменків. Коротка нарада. Щоб відвернути увагу від табору, треба запозичити хитроців дикої качки, яка одводить ворога від неопереного виводка.

На світанку з дванадцятьма найвитривалішими відчайдухами знову вирушаємо на північ.

Знайомий маршрут — Карпилівське лісництво. Потєбнева Гута, Скварова, Висока Піч.

Арешти прокотилися по всьому району, але поки що наших людей майже не торкнулися — наша пересторога була вчасною. В усіх лісних сторожках нас ждали люди. У Скваровій був Павло Тимошенко з дружиною й сестрою, багато товаришів з Сорокошич та Косачівки. Чимало людей переховувалось у лісі та на луках.

Наказав Павлові Тимошенку вести їх до нашого табору.

На Високій Печі нас ждали новоглибівці: Денис Кулик, Денис Музиченко та інші. Особливо порадував своєю появою офіцер-артилерист Степан Музиченко. Тепер можна було подумати і про партизанську артилерію.

В лісовій сторожці Песоцьке зустріли комуніста Михайла Водотовку, одного з моровських підпільників. Михайло розказав про те, що моровські товариші ждуть нас. Петро Хонич просив якнайшвидше прибути в Моровськ і забрати людей у загін.

Відпочивши у Песоцькому, озброївши та проінструктувавши кількох нових бійців, рушили в Моровськ до Хоняча. Дорога пролягала через Бондарі й Отрохи — стародавні лісові села.

Ми не знали, що саме в цей час у Бондарях хазяйнували фашисти,— поспішно тягли з дворів худобу, курей, а старості зняли штани і всипали гарячих.

На церковній дзвіниці стояв дозор, оглядав навколишні поля, пильнував за лісом. І треба ж було трапитись. З болю поверталися до села жінки з дровами, з протилежного боку йшли додому лісоруби, які коч дерев і не рубали, але на панцину ходили «покурити». А з великого лісу від Песоцького вилітали одна за одною наші підводи. Вартові вдарили на сполох, з криком «оточують» злетіли на землю. Спочили на сани й кинулися навтікача.

Тим часом, не знаючи того, ми вступили в Бондарі. Відразу ж помітили — повсюдно блукають телички й бузівки. Біля одних воріт стоїть хтось настобурчений, насіння лузав. До нього хлопці звертаються, а він тільки гикає. Так би й проминули юродивого, коли б я не впізшав у ньому нашого самійлівського пришелепкуватого Стукача Альошку. Дурне-дурне, а в поліцію полізло.

— Щитать, на легкому хлібі жити легше,— хвалився він, хизуючись гвинтівкою.

Порадів мені землячок.

— Щитать, оце жду, щоб ружже взяли, бо надоїла вже мені ота служба...

— Сам-один тут?

— Ні, ще троє в хаті...

Кинулись туди — гвинтівок чотири, а хата порожня, Хазяйка сказала, що гості через городи в ліс побігли.

Зайшли до старости — той аж виє! — плату окупантську зачухав. Вся спина синя, таку шкоду за один день не поправши.

— Курей заберіть, хлопці,— ойнаючи, проказав він. Патріот все-таки, друг партизанський цей староста, навіть у такому ставі про нас клопочеться...

На вулицях залишилося кілька підвід — фашисти з переляку кинули. Олекса Долін напхав мішків десять курей, що тривожно сокотили в холодній комірчині біля дзвіниці, прив'язали кількох бичків до саней — попрямувала продовольча валка до табору, а з нею чимало новобранців.

А ми вслід за втікачами. Не знаю, чим я керувався — здоровим глуздом а чи зухвалою відчайдушністю, тільки помчали ми вслід за карателями. Перепуджений ворог не страшний, переляканому ведмедю, кажуть, і завць левом здається. А що це було справді так, підтвердив той факт, що втікачі не затримались і в Отрохах. Тільки прибігли в це невеличке, мальовниче село на околиці лісу, а тут ар'єргард їхній знову залентував — «женуться, доганяють». І на мить не спинялися, цією залишилася старостина спина, поштурхали коней на Моровськ, який звідси всього за якихось чотири-п'ять кілометрів.

В Отрохах ми зупинилися. Як-не-як, їх — понад сотня, а нас жменька...

Відразу ж врибіг Тиміш Отрох, керівник тутешнього підпілля. Колишній учитель і початкуючий прозаїк. Приніс мені колись у редакцію свій роман «За майбутнє». Було описане все, що знав і чув у житті молодий письменник. Оскільки вчитель навчався заочно вже п'ятий чи шостий рік на першому курсі, а за семирічку освіта теж була не досить тверда, то в нього майже всі речення розсипалися, як погано випалена цегла, скріпити їх не могли ні крапки, ні коми, що рясніли в кожному рядку.

— У нас людей небагато, але надійні. І староста свій чоловік, уже аж сердиться, каже: «В усіх селах партизани бувають, а Отрохи обминають».

На старостиному подвір'ї нас зустрів маленький песик, рябенький, ласкавий, з білою манишкою. Відразу ж кинувся в ноги, почав лащитись, скавувати і не відступав ні на крок.

— Що то воно добрі люди,— посміхасться староста,— коли вімець заходить, то й голосу не подає, під комору залізе, й ковбасою не вманиш.

Староста став у нас найпершим заготівельником — масла треба чи сметани, хліба чи гороху — все в нього є, нічого не шкодує. Саме він напоумив мене на добре діло.

— А ви, — каже, — горох у нас заберіть. Щоб з картоплею взимку не клопотатись — горох перше діло.

І спасибі ж йому, мудрому чоловікові, за раду. Наші куховари, коли б знали, хто підказав таке, теж спасибі сказали. Горохова юшка — найпоживніший харч партизанський. Правда, вариться довго, зате вже коли впріє, то партизанів од неї за вуха не відтягнеш. З усього району і навіть з сусідніх вивезли згодом наші господарники весь горох, — замінив він нам і картоплю, і всяку городину.

Нас тягло в Моровськ. Треба було бачити Хонича. Опівночі, всівшись на санки Василя Тимановського, вчотирьох наблизились до села. Тиша. Не збагнеш — причаїлись карателі, а чи їх зовсім тут немає. Зупиняємось у кущах акацій. Микола Рідковець — він звідси родом, — городами пробирається в село. Ждемо, готові кинутись йому на допомогу. Невдовзі замаячила людська постать на вулиці. Віддалеки друга. Умовний свист.

— Чого ж тут мерзнути? — запитує Петро таким тоном, ніби ми оце тільки ввечері з ним бачились, домовились, що прийдемо, та й стоїмо, ждемо запрошення. — Пішли до хати, Маруся жде.

— А німці втекли, — доповідає Рідковець.

Виявляється, ота ворожа сотня так налякалася в Бондарях, що й у Моровську не знайшла собі притулку. На смерканні вскочили до села, а тут з лісу через поле в сусідню Рудню дядьки повертались. І знову переполох: «Відрізають від Остра!»

Німці скочили в сани, загелготіли, наказали їхати за Десну, на правий берег, у напрямку Біликів, щоб ближче до райцентру.

Настав час познайомити з Петром Петровичем Хоничем. Достойна то була людина, славна. Боюсь, що не вистачить у мене ні словесних барв, ні кебети, щоб донести до читача його живий і неповторний образ. Тільки в хаті теплий і затишний, де пахло чимось смачним, по-домашньому солодким, глянули ми з ним один одному в очі, обнялися.

Красивий то був чоловік. Мій ровесник і однодумець. Трохи вищий середнього зросту, стрункий, довгобразий, обдарований тою класичною красою, при якій абсолютна правильність рис сплелася з навмисною кострубатістю, все в ньому прекрасне і ледь-ледь у чомусь недовершене. Золотисті, сміхотливі, розумні очі ту недовершеність згладжували, відсували на задній план.

Познайомився я з ним у тридцять першому році, коли приїхав учителювати у Новий Глибів. Він там працював секретарем найбільшої в районі комсомольської організації і головою споживчого товариства. З першого знайомства заприятелювали. Згодом його забрали в райком комсомолу.

Невдовзі і я переїхав до Остра. Проживали ми з ним у манюсінській кімнатці в дуже худючих діда та бабусі. Бачились, правда, рідко, — то я на районі, то він гапая по селах — хліб заготовляли тоді, колективізували. Але від того, що рідко бачились, дружба не гасла, жили, мов рідні брати.

Виключили Петра за якусь дрібну провину з комсомолу. Слізно плакав хлопець. Я вмовляв — подавай скаргу, Петре. Ні, не такий був Петро. Гордий. Несправедливість була для нього рівнозначною смерті. З району виїхав. Закінчив курси механізаторів, став трактористом, комбайнером. І пощастило Петрові в житті — на курсах зустрів чорнобриву житомирянку Марусю.

Якщо доводилось вам коли-небудь бачити Оксану Петрусенко, то Маруся могла б бути її двійником. Ставна, весела, моторна, — до неї можна було приліпити всі ті епітети, які розкопав у своїй щедрості світлої пам'яті Іван Котляревський для своєї Дідони. І в коханні виявилась такою вірною, як Наталка Полтавка.

Діти в них росли гарненькі, мов перемиті, ясноокі та чорноброві хлоп'ята. В хаті затишно — жити б тільки людям. І Петро проживав з Марусею тихо, непомітно, сторожував десь. А тим часом до їхньої привітної хати тяглося все чесне й сміливе, патріотичне.

От і зараз — не встиг я поговорити з Марусею, а вже й Петро повернувся з якимось незнайомцем.

— Знайомтесь. Каюм Пожарович Галіулін.

А сам сміхотливими очима мій погляд ловить.

— Чи не з Козельця? Не прокурор козелецький? — питаю.

У прибулого чи то від холоду, чи то від хвилювання тремтять губи. Лець розкосі очі, круглі вилиці видають у ньому волжанина.

— Ви татарин?

Киває ствердно головою. А голосу нема.

Обнімаю, горну до серця. Голубе мій! Тебе ж мені тільки й не вистачало.

Окрім українців та росіян, у мене вже були і євреї, і вірменин, цигани, а тепер і татарин. Хай живе інтернаціонал на обох земних півкулях!

У буремні дні громадянської війни закинула доля татарського сина-бідняка з Казанської губернії на Україну. До того воював проти Колчака, а потім на Чернігівщині боровся проти бандитських зграй.

В 1921 році, коли на Поволжі лютував нечуваний голод, трудящі Чернігівщини зібрали ешелон хліба на допомогу голодуючим. Супроводжувати його доручили Галіуліну.

В Москві зупинка. Зібралися їхати далі, а їх не пускають. «Конфіскуємо вані хліб, хлопці». — «Але ж для голодуючих!» — «У Москві теж не сяті».

І тоді Галіулін сказав: «Коли так, пішли, братва, до Леніна». І таки добився Каюм на прийом. Ілліч вислухав їх, розпитав — хто, звідки, кому везуть хліб. Заспокоїв: «Не хвилюйтесь, ідіть на вокзал. Хліб у вас не відберуть».

Повернулись на вокзал, а там уже для них і новеньке обмундирування, і пропуск у лазню, і документи на зерно.

З Казані повертався Каюм Пожарович у великому горі — вся його сім'я вимерла з голоду.

Так і пов'язав навіки свою долю з Україною. Працював до війни в Бобровицькому й Мосівському районах на цукровому заводі, в радгоспі, а потім другим і першим секретарем Бобровицького райкому партії. За рік до початку війни призначили його в Козелець на посаду прокурора.

Вже був немолодою людиною — сорок шостий закінчувався. Але добровільно зголосився зостатись у тилу ворога.

Сталося непоправне — в перший місяць партизанський загін розпався. Командир пішов через лінію фронту, де-хто перейшов у підпілля, багатьох похапали фашисти.

Каюм знайшов притулок у сестри дружини в Мороську. Познайомився з Ховичем, ввійшов у підпільну групу.

Про все це я довідався пізніше.

Галіулін мовчав, слова застряли йому в горлянді. Розчився за цей час чоловік говорити.

Тим часом до хати зайшло юне, худюсіньке дівча.

— Я Дуся! Дуся Пономар.

Так, це була вона. Студентка-відмінниця, комсомолка-активістка з Чернігівського медичного технікуму.

— Голубонько! Це ж чудесно, що ти тут. Твої рученята он як потрібні. В нас люди без медицини мруть.

— Уже два тижні мене ловлять. Прийшли карателі, то ледве вискочила. День у самому платті на морозі трусилася...

Отак по одному, по двох прибували, сходились до гурту наші партизани.

Треба було ще одного чоловіка забрати — Василя Бражника. А він дуже хворий.

— Підлікуємо трохи, поставимо на ноги, а тоді сам привезу, — пообіцяв Петро Хонич.

— Поїхали зараз, Петре.

— Рано. В мене справ чимало, людей не можу кинути. Я поки що поза підозрою...

Помилився Хонич. Василя Бражника ми вивезли ледь живого, а Петра заарештували окупанти, спровадили в Чернігів. Убита горем Маруся посадила своїх синів-красенів на санчата, самотужки в Андрушівку на Житомирщину одвезла. До Моровська сама повернулася. І визирала, очі ясні виплакала, з лиця змарніла — не вернувся Петро. Зосталася вдовою моторна і ласкава, працьовита і щедра душею Маруся.

Коли повертали з Моровська, то сани вже не вміщали всіх. Дуся Пономар, тендітне, худюсіньке дівча, мирно спала, загорнувшись у поли мові шинелі — вперше заснула дівчина після багатоденних поневірянь. Глянути збоку — слабосила дівчинка-підліток. А насправді Дуся Пономар була душею моровського підпілля, найпершою помічницею у Хонича. Це через неї здійснювали зв'язок з усією сіткою підпілля в селі, вона зв'язувала групу з навколишнім світом, залучала в організацію нових людей, вела пропаганду серед населення. Не випадково саме до неї першої нагрянули окупанти. Не заставши її, заарештували батьків, знущалися з них.

Юна підпільниця виходила на широкий шлях партизанської боротьби.

Вже не скоро заговорив Каюм Галіулін.

— Тепер вірю — свої... Подумав: невже продав Петро?

Він витяг ліву руку з кишені. В ній лежала тепла, аж гаряча граната з висмикнутою чекою.

— Біс би твого батька, Каюме, взяв в твоєю пильністю. Міг і себе, і нас зірвати, — кажу, сміючись.

— Усе могло бути, — згоджується прокурор.

— Ну що ж, — кажу, — бути тобі в загоні начальником особливого відділу. Шпигунів та зрадників виявлятимеш. Головою відповідатимеш за чистоту наших лав...

— Поки власна голова ціла — можу відповідати...

З відчуттям гумору людина...

Наступного дня віхолило та дощило зранку, а ополудні розгулявся холодний вітер, притиснув мороз. Година — собаки з двору не виженеш. Тільки партизанові не спить-ся й не лежить-ся. Послав розвідників у Гнилушу, Василь Мольченко пішов до Старої Гути, а я перескочив з хлопцями в Самійлівку. В Борсуків не заходив, бо довідався, що Василько ще й досі не об'явився, а старосту села заарештували.

Повернувся за Десну, а тут і з Гнилуші надійшли невеселі вісті — арештували Грищенкову дружину, мстять вороги тим, хто пішов у партизани. Підпільники вчасно замаскувались, шукати карателям було ніколи, самі бо-ються потрапити під партизанські кулі.

Вдень до землянки повернулись Василь та Адам. Сім'я Мольченків підготувалася виходити в загін. Марія Свиридівна просила одного — забезпечити транспортом.

Щасливі, збуджені сьогодні брати Мольченки. Я помічав, як скулчали вони один за одним, можна було збагнути причину того суму в очах братів, коли вони розставались після короткої зустрічі. Настав час, коли і Адама, і всю сім'ю Мольченків ми кликали до загону.

Я не знав більш дружної сім'ї. Мольченки не лише любили один одного, вони здатні були боротись і загинути в боротьбі, — всі за одного і один за всіх.

А скільки горя пережили батьки, щоденно тривожачись за синів. За неспокійного, рішучого і безстрашного Адама. За Василя, який мало не загинув у фашистській катівні.

В хаті у Мольченків як на пожежищі. Все переверну-те, зв'язане, навіть немудру селянську меблю і то підготували до евакуації. В нас було кілька підвід, але відразу побачили, що їх не вистачить. Невдовзі до Мольченкової хати пішли підвода за підводою; на них горою лигали вузли з одягом, мішки з зерном і картоплею, в'язки сушених грибів, діжки з огірками й капустою.

— Нічогісінько, ні шніра не zostавлю супостатам, — нахвалялася сувора й неприступна партизанська мати Марія Свиридівна.

Все підкорялося її хазяйській владі. Коли б її сила — вона все забрала б з собою: столи і ослони, піч, саму хату, навіть ступу. Стару, вивірену, вичовгану ногами не одного покоління Мольченків, ту саму ступу, що давала їм і кашу пшоняну, і крупу, і мак для смачних солодких

маківників, бо була такою технікою, без якої не могли обійтися навіть у партизанському загоні. Ми з Василем ходили біля підвід, Адам супився, юна пестунка Катруся не могла допитатися у знервованої матері, чи не забули її святешних стрічок та кісників, а Пилип Сакович почервонілими не від хмелю, а від горя очима востаннє оглядав своє господарство, запитував у дружини:

— То вже можна?

Спочатку я не збагнув, що збирався робити господар, і тільки тоді, коли він намотав на палицю жмут ключця та заходився викрешувати вогонь, стало ясно: палити задунав хазяїн своє обійстя. Хай краще в небо димом від власної руки йде, ніж чужа над ним збиткується.

Тоді я подав пораду, сказав своє слово. Навіщо ж палити? Краще написати на воротах і дверях, що все тут заміноване. Та листа охоронного приліпити до воріт — хай читає кожен і запам'ятає, що смерть буде тому, хто посміє до цієї хати приступитись. Сподобалась господарям та рада.

Написав Василь на шматку паперу пересторогу, зоставив на столі.

Всім селом проводжали Мольченків. Пилип Сакович, розхвильований, з почервонілими очима, прощався з усіма шумно, подовгу трясучи руки, а Марія Свиридівна закам'яніло сиділа на саях, немигаючими очима дивилась перед себе, не чула ні причитань, ні слів прощальних, не бачила нікого і, видно, не хотіла бачити.

Треба сказати, що партизанське табу мало неабияку силу, хата Мольченків зосталась цілою, ще не раз послужила добру службу партизанам. Марія Свиридівна даремно, як зізналася згодом сама, навіки прощалася з рідним домом. Незабаром повернулась вона гордою переможницею, бо Стара Гута стала партизанською столицею.

Чумацькою валкою, доверху павантажені різним добром, з коровою-нетеллю, пішими, що приєднувались поодиноці й гуртами до нас у кожній лісовій сторожці, і повернули ми до табору.

Розвідка доносила, що карателі, спіймавши облизня, втекли до Остра, причаїлись. Видно, збагнули, що малою силою потякатися в партизанські володіння не варто.

Фашистів налякала наша чисельність. Вони не мали про нас певної уяви, і їм здавалося, що з усіх усюд на них націлені партизанські гвинтівки. Вони були недалеко від істини.

Хоч і перебільшували наші сили, — в чому ми їх і намагались перекопати, — але коли зважити, що в кожному селі, в кожній лісовій сторожці за ними пильно стежили очі наших спільників, то треба визнати, що ті очі теж дорівнювали націленій зброї.

Ворог привишк. Але то був спокій дикої кицьки, якщо не тигра.

Наш розвідник доносив про те, що окупанти мають намір очистити весь район від потенційних партизанів, а молодь у найближчий час спровадити до Німеччини. Знали ми й те, що в ліс засиляли шпигунів, які мали виявити місцеперебування та сили загону.

За голови командирів були визначені, поки що негласно, високі винагородди.

Науменко теж не залишався поза увагою вищедубчанської поліції.

Увага окупантів до тих, хто міг бути резервом загону «Перемога», призвела тільки до того, що в Науменка за останній час виріс загін, став непомітною бойовою партизанською силою.

Повсюдно проходили арешти. наших основних підпільників вони не схопили, бо людей по всіх селах вчасно попередили. Але остерська молодіжна організація, на жаль, провалилась.

Опісля того, як у загін пішли Ігор Валяшків, Семен Пампушко, Юрій Циба, Анка Гудзь та ще дехто, zostались брати Богданенки, Юра Максим та ще чимало хлопців і дівчат.

Кажуть, що першим схопили Бориса Богданенка. Загинуло чимало молодих остерських патріотів, а серед них Сергій Богданенко, Петро Міщенко, Юрій Максим, Михайло Кезь, Надія Глазова та інші. Серед арештованих опинився і Степан Койдан, який дружив з Богданенками, а за братом пішла на загибель і сестра, наша незабуття слава помічниця — Мотя Койдан. Трапила за ґрати і вся сім'я Грабовського.

Важкою смертю вмирав Грабовський.

Кілька днів і ночей його безперервно катували, здирали

шкіру і припалювали на ногах і руках пальці, викололи останнє око, перед тим закатували на очах двох неповнолітніх синів і дружицу. Потім вивели голого на мороз, прив'язали до стовпа і облили льодяною водою.

Часто думаю про трагедію сім'ї Грабовського. Це не просто один з мільйонів проявів звірства окупантів. Це закономірність долі, яка мала спіткати всіх, хто так чи інакше пішов на контакт з окупантами. Окупувавши землю, фашисти прагнули так само окупувати душу народну, перетворити радянських людей на безмовних рабів, бездумних виконавців своєї волі.

Працюючи в окупантській адміністрації, Грабовський прагнув робити добро для людей, по змозі допомагав партизанам. Вмираючи лютою смертю, він не видав нікого, хоч видати міг багатьох.

І все ж навіть мученицька смерть не виправдовує його в людських очах. Те, що слугував окупантам, бачили всі, про те, що мав зв'язок з патріотами, знали лише кілька людей. Роздвоєність Грабовського коштувала життя не лише йому самому, а й синам, які прагнули стати партизанами.

Заарештували й Зою Рапопорт та її чоловіка, які працювали в аптеці і час від часу передавали до загону медикаменти.

І все ж в Острі залишилось чимало наших співників, — діяла підпільна група Григорія Дасюка, лікар Тарашкевич, ті, хто вмів тонко маскуватись.

З Павлом Охтіним на якийсь час зв'язок було втрачено, але згодом відновлено. В першому повідомленні розвідник розповідав про обставини в самій поліції. Дрюма страшенно наляканий, став не схожим на самого себе, не знав, як догодити окупантам. Становище його похитнулося, весь район несподівано став вогнищем партизанської боротьби. А ми з Гнідашем ще й піддали, як кажуть, жару, підлили масла в огонь. Через одного поліцаєя передали Дрюмі листа такого змісту: «Дорогий друже. Твої відомості про стан справ у районі й області стали у великій пригоді. Ждемо твого переходу на наш бік».

Поліцай, якому ми це доручили, мав передати листа не начальникові поліції, а самому німецькому комендантові. Але той не зважився потрапляти на очі удавові і листа передав безпосередньо адресатові. Аж сплотнів обер-поліцай, белькотів перелякано: «Пропає я, хлопці, оце влип в історію». Не знав, що робити — показувати

ту записку хазяям чи ні. І таки показав, його заарештували, а потім допетрали, що вірнішого пса їм не знайти, і випустили, залишили на посаді.

Ми з Гнідашем, пожалкувавши, що не спрацював той «інтимний лист», вирішили послати зрадника «прямо до бога». З цією метою Охтіну було передано магнітну міну-малятко з автоматичним механізмом, звеліли підкласти Дрюмі в стіл або під стілець.

Про нього ми знали все. Собачим, а не людським життям жив цей виродок. Через нічні оргії та пиятику став хронічним алкоголіком. Дружина, як видно, не до кінця втративши совість, кинула його, виїхала світ за очі. Тваринні інстинкти цей катюга вгамовував тим, що гвалтував заарештованих жінок, а тоді спроваджував їх у чернігівську катівню.

І разом з тим цей розпусник і п'янюга був до біса обережний. Не показувався сам на люди, не виїздив з міста без великої ватаги поліцаїв, ночував і пиячив у своєму кабінеті. Саме тут його й мала дістати заслужена кара.

Охтін заклав магнітну міну в шухляду столу. І, щоб відвернути від себе підозру, прикинувся хворим, лікар Тарашкевич зафіксував «легкий грип». А наступного дня в поліції зірвалася міна. Рівно о другій годині дня, коли в поліцейській їдальні начальникові подавали ерзац-суп.

Але Дрюма зостався живий. Саме коли він мав злетіти в повітря, йому доповіли, що поліцію ошчасливив візитом якийсь окупант, начальник, і, як належить вірному служці, він побіг назустріч.

Той вибух, на жаль, лише зміцнив авторитет Дрюми в очах окупантів — по горобцях з мін не палять! — і так вплинув на нього самого, що він, кажуть, з того часу перестав пити, кабінет звільнив від столу та будь-якої меблі, спав на підлозі, нікого в свою конуру не впускав, ніде не показувався без посиленої охорони і таки зумів зберегти продажну шкуру до кінця.

Ходили чутки, що запопадливого обер-майстра поліції розстріляли самі німці, говорили, нібито впіймали його передові частини радянських військ і повісили, — але як там не було, а канув він у вічність.

Те все сталося значно пізніше. В той день, коли ми повернулися з сім'єю Мольченків та багатьма новими партизанами до нашого табору, Дрюма був на коні. Він хав людей, розсилав по селах лазутчиків.

Про двох таких підозрілих типів нам розповів лісник Самійло Баран. Прийшли, каже, якісь двоє, не схожі на тих, що з добрим наміром шукають партизанів. Він їх спершу прийняв за своїх, бо ж не один патріот, ідучи до загону, зупинявся в його сторожці. А потім роздивився — надто вже вигуляні, поведяться зухвало, очима нишпорять, в усі закутки норовлять заглянути. Замкнувся на всі замки наш зв'язковий — нічого не знав і нічого не чув про партизанів. Вони йому своє, а він їм своє — ні з ким не хочу знатись, тільки лісові служу, а з партизанами і знатись не хочу. Тоді вони сказали: коли довідається про партизанів, то щоб негайно повідомив їм в Остер, бо, мовляв, вони хочуть до них приєднатись. Побалакавши, потягли не до лісу, а взяли курс на Остер.

Ми розуміли, що інакше не могло й бути: і арешти, і активна розвідка — це пряма реакція на наші дії. Ми передбачали, що невдовзі доведеться зустрітись ще з більшими труднощами, в щоденних і жорстоких боях відстоювати право на своє існування. Зараз треба скористатись мимовільною передишкою, цим неписаним перемир'ям. Настав час навести порядок у власному домі, сформувані бойові підрозділи, навчити людей партизанської тактики в бою.

Начальником штабу був призначений Адам Мольченко, людина військова, з чималим досвідом армійської служби. Його заступник Володимир Циганков уже намітив схему організації, яку схвалював покійний Реутов.

Вп'ятьох — комісар, секретар парткому, начальник штабу і його заступник — обговорили й затвердили структуру. За основу взяли військовий статут, але пристосували його до партизанських умов.

Основною бойовою силою в нас будуть відділення, взвод, рота, а згодом батальйон. Такий поділ мав забезпечити військову дисципліну, наявність кадрових офіцерів та сержантів у загоні давала можливість забезпечити підрозділи досвідченими командирами.

Склад відділення визначили в кількості дванадцяти чоловік, з яких один обіймав посаду командира, а другий — його заступника. Взвод мав складатися з трьох відділень, командира взводу, двох заступників по бойовій і політичній підготовці.

Сформували три взводи, призначили командирів: Маркіна, Адаменка та Мигачова, їхніх заступників, командирів відділень. Невдовзі взводи були об'єднані в роту, до

якої, окрім стрілецьких взводів, входило відділення мінерів. Підрозділи розвідників, господарників, медчастина підпорядковувались штабу.

В таборі кипіла робота, оголошувались накази, команди формували свої підрозділи, знайомилися з бійцями, приступали до стройових занять, освоювали зброю. Вдень майже нікого не залишалося в бараках, партизани вчилися ходити в ногу, розсипатися в ланцюг, займати позицію для бою, пересуватись по-пластунському.

Велику увагу надавали розвідці та диверсійно-підривній діяльності. Інтерес до цієї справи у нас викликав Кузьма Савич. Він показав нам невеличкі магнітні міни, розповів про те, що Іван Турков уміє майструвати мінні «сюрпризи» та встановлювати на залізницях, на шосейних дорогах.

Такі ж «сюрпризи» можна було підкидати під ноги карателям, які спробують нас переслідувати.

З того часу мінерна справа нам спати не давала. Створили в своєму загоні школу мінерів. До неї вступали переважно юні товариші — Ігор Валюшкевич, Тимофій Гончар, Андрій Красний, Юрій Ціба, Леонід Василюк, Іван Мізько, Леонід Новиков, Веніамін Челкунов, Віктор Дубинін, Микола Рідковець, Володимир Ігнат'єв. Дванадцятим слухачем школи-взводу мінерів став Геннадій Товстенко, син учительки Оксани Русанової, племінниці академіка Богомольця.

Гнідаш підтримав нашу ініціативу. Я побажав «позичити» на якийсь час Туркова — майстра міпної справи.

— З умовою, коли згодишся на певеличкий обмін. Тільки за одного буду просити аж трьох. І дам не Туркова...

Дмитро Павлович Шаворський ще в армії вивчав міпну справу. Диверсійної премудрості навчався у Івана Туркова. Саме його й передав Гнідаш до нашого загону як учителя мінного діла. Зате від нас до Кіма перейшло троє — чудова сім'я Павла Тимошенка, керівника сорокошицької підпільної організації.

Павло Тимошенко до війни був уже зрілою людиною, молодим комуністом, один час працював головою сільради. Був людиною розумною і винахідливою, вмів діяти обережно і тонко, а тому й став душею всіх сорокошицьких патріотичних сил. Допомогали Павлові в його складній і небезпечній роботі дружина Олександра Тимофіївна та її сестра Маруся Хом'як.

Гнідаш, — опісля приземлення зі своєю групою в межиріччі в першу чергу розшукував підпільників, імена яких йому дали в Москві, — знайшов тільки Павла Тимофійовича Тимошенка. З першої зустрічі сім'я Тимошенків стала всіляко допомагати парашутистам, а зв'язок з Гнідашем помітно активізував роботу підпільної організації, якою керував Павло Тимошенко.

Перші дні, коли до нас прибули сорокошицькі підпільники на чолі зі своїм керівником, Тимошенки вважалися щорсівцями. Хоч мені й жаль було відпускати таких чудових людей, але відмовити Гнідашеві я не міг. І головне, що жалкувати за тим не довелося: Павло Тимошенко виявився чудовим помічником Гнідашеві, був обраний у групі секретарем парторганізації; Олександра Тимофійовна стала господинею в домі розвідників, а її сестра Маруся — невтомною і кмітливою розвідницею.

В нашому загоні почалося інтенсивне навчання мінерно-підривної справи, офіцер Шаворський став першим учителем школи мінерів, а Іван Турков — інспектором і екзаменатором.

Микита Шаповалов очолив взвод господарників, до якого входили люди старшого віку. Вони дивилися за кіньми й транспортом, доставляли в табір продукти; жіноча команда готувала їжу, прала та ремонтувала бійцям одяг і білизну, підтримувала чистоту в бараках, доглядала малолітніх. Нечисленною залишалася поки що медчастина загону: під командою Дусі Пономар (вона мала медичну освіту, підкріплену деякою практикою) були Анка Гудзь, яка вперто рвалася до мінерів або до розвідників, та Ліда Шалига. Миритися з цим можна було тільки за умов, що хвороби обминатимуть десятою дорогою наш табір. Про поранення ми не хотіли й думати...

Василь Мольченко зібрав до гурту політпрацівників. Його завдання було — організувати виховну роботу так, щоб гуртувати людей, які стали партизанами, вести агітаційно-масову діяльність серед населення.

В розпорядженні комісара були армійські кадри Цитанков і Пінчук, учителі Маркін, Юрій Валюшкевич, Павло Лузан, Микита Красіка, Кузьма Руденко, партпрацівники Іван Семенець, Каюм Галіулін, секретар райкому з Дрогобицької області, уродженець с. Підлісне Олишівського району Прокіп Онуфрійович Кравець, редактор варвинської райгазети Денис Пець, секретар Михайло-Коцюбинського райкому Козуб та комуніст Андрійченко, які мали

досвід політико-виховної роботи. Вони стали активними вихователями в нашому загоні бійців-партизанів.

Будівельна бригада Івана Євдокимовича Токаря займала особливе становище в загоні. Будували вони, можна сказати, на добровільних засадах, бо кожен тесляр числився в одному з бойових чи господарських підрозділів.

Таке явище, як житлова криза, мабуть, одвічне. З першого дня заснування табору і до самої весни, коли табором став увесь ліс, ми відчували нестачу жител, розв'язували цю проблему за рахунок посилених постів, чисельних нарядів, що вдень, а особливо вночі патрулювали на ближніх і дальніх підступах, вивільняли бараки і за рахунок щоденних походів на бойові операції. Взагалі наш табір був схожий на бджолиний вулик: одні виходили, інші повертались, власного місця ніхто не мав. Повернувшись з походу, борець заходив до кухні, отримував порцію упрілого гороху з м'ясом, шмат мерзлого хліба, вечеряв і лягав спати на вільне місце.

Житла зводились одне за одним, побудувати клуб у наших будівельників не вистачало часу, отже, політико-виховна робота проводилась у бараках. Почалася вона з бесіди на тему: «Чому ми свій загін назвали іменем Щорса?» Розповідав я про те популярно, не лекція то була, а дружня розмова. Згадували про героїчні діла Богунської дивізії, про романтичну вдачу нашого хороброго земляка Миколи.

Непомітно розмова перейшла на спогади. Тут були люди, які особисто знали Щорса. Іван Євдокимович Токар якийсь час служив у щорсівській дивізії, а потім з Марком Василенком встановлював у Острі Радянську владу. Коли згадали про Марка Василенка, то озвався і старий Прохор Бабич, який щойно прибув до загону. Цей комнезамівець у дні юності був провідником у партизанському загоні Василенка, бо знав ці ліси, як свої п'ять пальців. Каюм Галіулін теж добре пам'ятав першого голову Остерського повітового виконкому Василенка.

Марко Сергійович Василенко — відомий державний і партійний діяч України, особистий друг Петровського, багато років працював на посаді секретаря ВУЦВІКу, голови Київського облвиконкому, а в останні роки життя — наркомом фінансів УРСР, був і моїм кумиром. Я знав його ще з дитинства, був закоханий у цього хороброго моряка, що походив із села Виповзів.

Довго пригадували того вечора колишні партизани громадянської війни славні діла загону Василенка.

Запам'ятався мені один епізод з життя Марка Сергієвича. Вже був керівником району, клопотався буднями і не помітив, коли в Остер заскочили гетьманці, схопили радянських активістів, вдерлися в ревком, скрутили руки Василенкові. Кинули всіх до тюрми,— ждали вищого начальства, бажаючи прислужитися йому.

Привели Марка на допит до якогось хорунжого чи підхорунжого. «Комуніст?» — «Розв'яжи, гад, руки — тоді поговоримо». Той велів розв'язати. Лець упало мотуззя з плечей моряка, тільки звільнилися руки — в одну мить на підлозі лежав і підхорунжий, і його помічники. Один трьох розбрів, полонив, посадив замість себе в камеру, визволив своїх товаришів, обеззброїли всю тюремну охорону. Передали від імені полоненого командира-гетьманця наказ звести на тюремне подвір'я всіх гетьманців. В одну мить вони були розбродні й ув'язнені. Василенко очистив Остер від непрошених гостей та й знову взявся за своє діло.

Все частіше доводилось схилятися над оперативною картою. Вона показувала, що з усіх поліцейських дільниць на межиріччі залишилися тільки в Сорокошичах та в Максимі. На правобережжі Десни тримались дільниці в селах Булахів та в Пархимові. Правда, той пархимівський стан якийсь ненормальний, навіть розбити не дається. На день приїздить до села, а на ніч втікає до райцентру. Щоб завершити повністю ліквідацію окупантської влади в районі, приймаємо рішення: 30 січня розгромити булахівський стан. Командування операцією доручається Адаму Мольченку — то буде бойовим хрещенням нового начальника штабу. Сорокошицький стан будемо громити першого лютого.

Так проходили наші партизанські будні.

Мало не кожного вечора ми збирались у Гнідаша. Сидимо якось, смакуємо вергунцем, розповідаю Гнідашу та Науменкові про наші плани. А тут Андрій Німчинов із свого кутка виліз:

— Або став, Кім, по сто грамів, або частуй чаєм, бо інакше не віддам.

— Багато захотів,— сміється Гнідаш.— Он хлопці посмоктати вергунця дадуть.

— То хоч танцюй, командире,— не здається радист.

Гнідаш перебіг очима папір, прояснів лицем, біля очей зібралися густі зморшки, побігли до губ.

— Живемо, хлопці,— сказав весело.— Літак прибуває.

Відразу не повірилось у те, що почув. Літак? Який літак? Звідкіля? Де він тут сяде? Як розшукає наші непроглядні і непролазні хащі?

Гнідаш передав мені до рук папірця. Чорним по білому писалось, що двадцять дев'ятого січня між одинадцятю і дванадцятю ночі прибуде літаком важливий вантаж. Просили підтвердити умовні сигнали. Мене аж кинуло в жар від радості. Радів і Степан Науменко. Гнідаш розказав, що повідомив про наші загони в свій штаб. Просив, щоб сповістили в Центральний Комітет партії про наше існування. Своему командуванню передав про ту допомогу, яку подають його групі загони імені Щорса та «Перемога».

— Гляди, ще ордени вам дадуть, хлопці,— посміхається.

— Ти нам автоматів краще дай,— хвилюється Степан.

— Будуть. Летять,— сміється самими очима Гнідаш.— І не лише автомати — випросив для вас протитанкові рупниці та безшумні гвинтівки...

— А що це таке? — питає Степан.

— Надінеш на гвинтівку такий пристрій — і пострілу не чути...

— Де ж він подінеться? — недовірливо косує Степан.

— Вловить та апаратура. Тільки трісне, як під ногами гілка, і все.

На просторій засніженій галявині, кілометрів за дватри від табору, ми приготувались стрічати літак. Розклали дрова на чотири купки, вималювався квадрат. Три вогні мали спалахнути об одинадцятій, а четвертий загориться тоді, коли над головою пролетить літак.

Навколо лежало снігове безмежжя, ближні ліси потонули в темряві, в холодному небі мерехтіли зорі, то збликували, то ховалися, бо в небі пропливало рване шмаття білих хмар. Мовчки топталися на своїх місцях Кімові хлопці й наші партизани, готові за сигналом палити вогнища. По широкій поляні, аж до самого лісу розійшлися групами люди — ловити парашути з вантажем.

Спалахнули три вогнища. Заколихались земля й небо. Здалося, що нас видно на сотні кілометрів. Мабуть, так почувасться сердега рак, скинувши захисний панцир. Тріск вогнищ заважав слухати небо. А воно мовчало.

В серце закрадались тривога й розчарування — минула дванадцята, а навколо тиша.

І раптом зовсім з протилежного боку, не від Остра, а з боку Києва, долинув потужний шум моторів. Ми й не зчулися, як над нами проплив велетенський літак, тричі моргнув червоним оком і зник за лісом. Нам здавалось, що він в ту ж хвилину повернеться, а його й слід пропав.

Поспішно запалили четверте вогнище. Тепер яскравий «конверт» палав на свіговій рівнині.

Літак з'явився з навітряного боку, він летів значно вище, ніж першого разу. Хитнув вітально крилами, і тієї ж миті білі квіти розгорнулись у піднебессі.

Літак не викинув усього вантажу. До самого ранку і майже до обіду нишпорили ми по лісових хащах, оглядали поляни, гадаючи, що, може, парашути розлетілися далеко в сторони. Розшуки припинили вже тоді, коли Москва повідомила про кількість вантажу й попередила, що наступної ночі буде новий рейс.

Наступної ночі літак з'явився вчасно, висипав мішки з неба, знизився мало не до землі, прощально похитав крилом і полетів на схід.

Відразу ж після того, як посланець Москви доставив нам автомати, патрони, протитанкові бронебійки, накопичники для безшумної стрільби, одяг, шоколад, цукор, цигарки «Катюша», ящики з вибухівкою, мило, бритви, книжки та газети, медикаменти та ще чимало речей, дуже нам потрібних, взвод під команду Адама Мольченка оточив булахівську дільницю і знищив її. З багатими трофеями повернулись хлопці на світанку до табору. З ними прибули Тимофій Бурий, офіцер-комуніст, який згодом виявився сміливим командиром, сім'я Якова Горілика, молодший офіцер-оточенець Іванов зі своєю дружиною Марією та чимало інших. Другого дня штаб сформував з них пове бойове відділення.

Наступного дня я вирушив на Високу Піч з тим, щоб покінчити з сорокопицькою поліцейською дільницею.

Новим у цьому рейді було те, що їхали ми весело, з піснями, не маскуючись, бо взвод Адаменка був озброєний класично, окрім ручних кулеметів, мав з півдесятка автоматів, а головне, кожен був озброєний великою вірою в свою невразливість, у власне безсмертя, на сторожі якого стоїть могутня Батьківщина.

Новим був у нас і маршрут. Вибрались на шосейку й попрямували до Лошакової Гути, пройшли через село

не зупиняючись. Потім звернули в Косачівку, перевірили, чи не появилася там поліція. А тоді — через Будища й Тужар. Хай знають фашистські виродки, що ми не боїмося їх...

Новим був у нас на передній підводі погонич. Васько Тимановський передав батога давньому коногону Кирилу Кириловичу Кашперському. Навіть німецькі битюги відразу почули цигана, час від часу зривались на галоп, скакали, як орловські рисаки.

По дорозі котилося понад десяток підвід, бо ми розраховували і на поповнення, і на багаті трофеї.

Ночували у Високій Печі. Тут нас з нетерпінням ждали розвідники, — вже багато днів спостерігали вони за станом. Прийшли Павло Лузан та Іван Голодович.

З розповідей розвідників, що були підтверджені місцевими товаришами, вимальовувалась досить неприваблива картина. Величезне придніпровське село Сорокошичі, що сьогодні красується на березі Київського моря, свого часу немов на долоні лежало на лугах. Поліцейський гарнізон містився в кам'яному приміщенні старої школи на високому пагорбі. На горищі двоповерхового Будинку культури пост — звідти видно на десятки кілометрів, одинокий перехожий не пройде не поміченим, не те що валка підвід. Уночі поліцаї не спали, були готові до оборони. Запевняли, що їхній «максим» на два кілометри викосить усе живе. Хвалились, що їх ніхто там не дістане, бо кулями посічуть, гранатами закидають.

Завдання було не легке. Наступатимеш удень — потрапиш під прицільний вогонь ворога. Поведеш хлопців уночі — теж не минеш куль, бо там усе пристріляне. Хіба злякаються і не відкриють вогню?

Сумніву не було — ці відстрілюватимуться. Може, не всі, але падлюччя серед них немало. Перед очима весь час стояло холодне лице Реутова. Не хотілося бачити хлопців, що їх з таким зусиллям зібрав до гурту, мертвими, з крижаними обличчями.

Наступ було призначено на світанок, але в останній час я завагався. Може, відкласти на вечір? Та, певне, увечері буде краще. Треба вибрати для атаки той час, коли поліцаї ще не зайняли оборони. Але ж і в цьому варіанті був свій мінус — як проскочити в село непоміченими? А може, вночі зайти туди, залягти навколо гарнізону, діждатись ранку, влучити момент та й ударити зненацька? Одне слово, задача з кількома невідомими.

Поки зважуються всі «за» і «проти», розвідники доносять, що в ліс прибули візники. Щоденно ганяють їх з дому, примушують возити ліс до Дніпра. Поява візників підказала вихід із становища.

— Дорога до Дніпра лежить повз поліцію?

— Так.

— Чудово...

До поліцейського гарнізону неквапом сунула валка підвід, навантажених колодами. Затушковані в кожухи й свити возії, зірко оглядаючись, побкали й цабекали на волів, аж поки не порівнялися з кам'яною школою.

На посту стояв поліцай. Почепивши на плечі гвинтівку, він ліниво жував бутерброда — хліб з ерзац-ковбасою.

— Пане поліцаю! — доливає з дороги.

Він ніби й не чує, навіть не дивиться на закутаного в кобеняк чорнобородого возія.

— Тпру! — зупиняється вся валка.— Будьте ласкаві, дайте припалити.

Поліцай виймає з кишені німецьку запальничку. Звичайно, не тому, щоб прислужитися возіям,— хоче показати своє заграничне добро.

Замість цигарки возії ткнули поліцаєві під носа дуло пістоля.

— Тихо, хлопче. І руки догори.

Василь Тимановський та Іван Турков першими заскочили в приміщення, стали біля піраміди з гвинтівками. Кілька чоловік до кулемета на горище подалися. З хвоста валки галопом примчали партизанські запряжки, в одну мить оточили дільницю.

Після безсонної ночі міцно хропіли у великій кімнаті поліцаї.

— Встати!

І не ворухнуться, мов побиті.

Василь Тимановський повторює:

— Встати!

І тільки тоді, мабуть, збагнули, що не приснилося їм грізне слово. Розплющують очі, схоплюються як опечені.

— Руки вгору! — командує Турков.

— І ноги вгору! — сміється Тимановський.

— Прокидайтесь,— кажу,— панове, проспите царство небесне.

Вони довго потім сидітимуть в холодній кімнаті. Чорт їх не візьме, хоч і в самій білизні — надихають так, що

на вікнах падають лисиці. По одному кликатиме їх Каюм Галіулін, допитуватиме з прокурорською невблаганністю, аж поки покладе на стіл повний список з переліком «заслуг» кожного.

Я навідувався до полонених. Вони не нудьгували, читали пресу. Вголос читали, вслухалися в кожне слово. Бо то була не звичайна преса. Літаки радянські викинули нам по кілька примірників «Правды», «Известий», «Красной звезды».

Впізнав серед полонених одного початкуючого поета — Грицька Кобця з Євминки. До війни вірші писав плюгавець. В редакцію приносив. Я терпляче консультував, радив до життя бути ближче. Не виходило в нього ближче до життя. От і збився зовсім на манівці.

— Ну, то й досі віршуєш, Кобець? Гітлера славив?

— Позабував...

— Позабував... А читати ще не розучився?

— Читаю потроху.

— Потроху, — передражнюю мимоволі. — Ану, ось тобі завдання — вголос і швидко — від «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» до назви друкарні на останній сторінці з розстановкою і почуттям перечитати «Правду» за 27 січня цього року.

Аж шиї повитягали, в газету дивляться, хоч і налякані очі у барбосів, а зразу ожили — читають.

З толком, розстановкою і чуттям читав Кобець «Правду». Неохоче відривались від читання ті, кого Каюм кликав на «дружню бесіду». Часу в них вистачило — перечитали «Известия» і «Красную звезду» теж.

Ми тим часом господарювали в Сорокошичах. Усе село зібралось, на майдані немов ярмарок вирував. Ожили люди, спершу напівпошепки перемовлялись, а згодом — сміх, пісні, музика заграла.

Мітинг провели, з промовою довелось виступати. Про Сталінград розповів, про розгром фашистських полчищ на Північному Кавказі. «Правду» цитував, потім передав комусь ближчому, щоб власними очима побачили. Пішла по руках газета, десь аж у кінці майдану опинилася, назад не вернулася. Ну що ж, хай читають люди.

Та чи не найбільший фурор викликали цигарки «Катюша». В наших командирів у кишенях було по пачці, пригощали, всі очима до коробки липли:

— Диви, наші цигарки, московські.

— А то які ж ви думали?

Успіх можна було пояснити ще й тим, що між поліцаїв не було начальника. В Борсукові сухим з води вийшов і тут ніби під лід пірнув. З'ясувалося, що пішов почувати до якоїсь удовиці...

Потім ходили по селу. В одній хаті почувся запах йоду, валеріанки, броду, карболки та всього іншого, що може бути в лікаря.

Назустріч, дружньо посміхаючись, вийшов трохи вищий середнього зросту, симпатичний інтелігент. Я сподівався побачити щось непривітне, людину, якій відповідав незрозуміле прізвище. А це був зовсім наш, осяйний, з добрими очима чоловік.

— Никон Валеріанович Ангствурм, — простяг він тверду білу руку. — Дуже радий, давно вас жду...

Познайомив з дружиною — разом з тим аптекарем, асистентом і медсестрою — Марією Дмитрівною, донькою Галею. Всю упередженість мов рукою зняло. Відразу зрозумів — переді мною спільник, своя людина.

— Де ви собі прізвище таке викопали? — питаю.

— Там, де й ви, — сміється. — Ваше на поляцький лад, а мов на німецький. Може, предка при Лизаветі чи Катерині занесло, пустив лікарський рід по Росії. Ну, а вже батько мій і дід — українці. З українками одружувались.

Зговорилися хутко — Никон Валеріанович приготує своє лікарське причандалля та з усією сім'єю приїде в загін. І зараз пішов би, та в селі є кілька важкохворих — мусить рятувати, лікар повинен бути гуманістом. Коли ж у нас виникне потреба, знаємо шлях у Сорокошичі, — а він завжди до наших послуг.

Вже надвечір винесли вирок полоненим. Двох найзапекліших, Тіменика й Костюка, за те, що в час служби в поліцейському стані в Євминці забили партизана Шуригу, а в час нашого першого нападу на євминську поліцію відкрили вогонь, за те, що похвалялись перемолоти будь-яку партизанську силу, — засуджуємо до розстрілу. Решту наряджаємо в постолі, полотняні рвані штани і здобуті на смітниках лахмани, в солом'яні брилі і відпускаємо.

За селом, біля лісу, перед шеренгою бійців поставили Тіменика й Костюка. Брав-брав вовк, та й вовкові прийшла пора.

— По зрадниках Батьківщини, по фашистських запродацях — вогонь!

Мав стояти біля них і староста сорокошицький Йосипенко, але він цього разу уникнув народного суду. Та,

безумовно, не сховається. Бо з цього часу в Сорокошичах окупаційна влада впала, взяли її до рук патріоти-підпільники.

Повертались до табору кружним шляхом — через Сапову Гуту та Чабани в Соколівку, а звідти невеликою групою в Борсуків. Був певен, що зустріву Василька.

Староста нещодавно повернувся з-під арешту. Дивом врятувався чоловік. Виручила старша донька, — пішла до самого коменданта, поговорила з ним, і батька випустили. Але надивився він там на таке, що й зараз не прийде до тями. Ходив сам не свій, починав говорити одне, а закінчував іншим, скаржився, що сусіди підкопуються під нього, натякав, що не треба більше до нього заходити, не треба кидати тіні на своїх. Тоді я наказав стати на ніч до тих сусідів, що підкопуються під старосту, щоб і вони стали співниками партизанів. А сам пішов розшукувати брата.

9.

З кожним днем поставали дедалі складніші проблеми й завдання, і не лише в таборі, а головним чином поза ним. Ми взяли на свої плечі відповідальність за багатьох людей, за їхні дії, за їхнє майбутнє. Тепер уже не окремі особи та родини йшли до нашого загону, цілі села ставали партизанськими, люди йшли за нами, були готові в кожену хвилину змінити затишні хати на партизанські бараки.

На межиріччі лише в кількох населених пунктах ще трималися ворожі гарнізони, — до речі сказати, вони були блоковані, жили тривожним життям, закопавшись у землю, забарикадувавшись, не сміли кинути насиджених місць. В усі інші села ми тепер вільно приїздили і вночі і вдень, були бажаними гостями.

Майже скрізь уже був наш представник, він називався то комендантом, то головою сільради. Навколо нього гуртувався актив, озброювався, твердо брав владу до своїх рук.

До клопотів суто воєнних додавались питання мирського порядку, до нас звертались у найрізноманітніших справах.

— Наближається весна. Як бути — сіяти чи не сіяти?

— А коли сіяти, то гуртом, як у колгоспі, чи поодиночі?

— Озброєних людей у селі тримати чи посилати в загін?

— Як бути з громадським майном та знаряддям?

— Де брати сіль, гас та найнеобхідніше для життя?

— Що робити, коли прорветься ворог і наближатиметься до села?

— Як розв'язувати суперечки між людьми — створювати громадський суд чи збирати громаду?

— Як бути з людьми, що не визнають партизанської влади? Їх небагато, але ж вони вороги...

Спробуйте розв'язати хоч ці питання, а їх виникало безліч у кожному селі.

Життя підказувало — потрібен керівний орган, партійний чи радянський. Але ми в той час ще не ставили питання про створення чи то підпільного райкому партії, чи то районного виконавчого комітету. Нам з комісаром здавалося, що на те ще недостатньо підстав — хоча в загоні вже були десятки комуністів, але членів райкому партії лише двох — я та кооптований до райкому Глушком минулої зими Василь Мольченко.

Отож нам довелося розгортати організаційну роботу, перебирати функції підпільного райкому, не називаючи себе районним комітетом. Саме тим пояснюється той факт, що мені, командирові загону, доводилося дуже часто виступати з лекціями, бесідами як у самому таборі, так і в селах, розв'язувати справи не лише свого загону, а й цілого району.

Василь Мольченко — комісар молодий і за віком, і за практикою роботи. Йому довелося, як то кажуть, рости не щоднини, а щогодини, навчатися в ході подій, виховуватись самому і виховувати інших. Але так само, як я не міг зосередитись лише на бойовій діяльності, він не обмежувався роботою політичною, — за вдачею енергійний, завзятий, і його треба було просто стримувати. Не міг він жити без боїв і походів.

Життя владно взяло нас в обійми, вчило і воювати, і керувати. Інколи сам собі дивувався, як швидко людина може стати іншою, відшліфуватися, загартуватись.

Згадую початок нашої діяльності, ті дні, коли ми лише ставали партизанами. Як багато було в нас вад, пережитків мирних днів. Коли глянути самокритично на власну особу, то мав я тих недоліків чимало, і кожен з них ставав досить відчутним. По-перше, я був наділений гіпертрофованою довірливістю. В кожній людині хотів бачити і бачив

лише гарне. Маючи безліч друзів, не підозрював, що в складних умовах учорашні друзі могли обернутися на лютих недругів. А вже відомо, що один ворог може завдати більше горя і прикрощів, ніж сотні друзів принесуть радості.

По-друге, був жалісливим і покладливим, що в час двобою з ворогом могло закінчитись трагічно: обставини вимагали — вбий ворога! А як його вбити, коли я не здатний перерізати курці горлянку.

Запам'ятався мені один випадок. Саме в той час, коли на межиріччі розгорілись бої з фашистськими підрозділами, ввіймали ми дезертира. Його кликали до військомату, а він зник у лісі, озброївся, став бандитом.

Сидів перед нами, нахабно шкірився:

— Кінчилась ваша власть, моя починається.

Його судили партизанським судом. Суддя Дивак судову процедуру провів за всіма статтями закону, дезертира звинувачував прокурор, свідками виступали односельці підсудного. Вирок — смерть зрадникові.

І тут перед нами постала проблема: а хто виконає вирок?

Усі поглядають на командира. А куди ж мені стріляти, коли я й курки ще не зарівав.

— Хай начальник міліції виконає вирок, — кажу нетвердо.

— Міліція для порядку, а не для виконання вироків, — внутрішньо образився недавній начміл.

— Це прямий обов'язок прокурора, — підказує хтось.

Суддя Дивак, невразливий законник, пояснив:

— Суддя і прокурор, як особи, що представляють закон, виконувати вирок не мають права.

Виручила тоді одна військова частина, яка саме відступала за Десну. Ті бійці й розв'язали нам руки, повели злочинця з собою.

Так, нелегко було нам розставатися з мирним, лагідним і добрим життям. Я від природи був довірливим і товариським, жив серед щирих людей, гуманізм у моїй душі виховували батьки, вчителі. А потім і сам став учителем. Отож усе життя моє склалося так, що доброта й довірливість стали часткою мого серця.

Таким же добросердим і м'яким був і мій комісар. Він над усе боявся когось незаслужено образити, прийняти якесь рішення необдуманно, допуститися того, щоб унаслідок помилкового висновку хтось безневинно постраждав.

В тих умовах ми мали право взяти на себе всю повноту влади, але обмежились тільки активним втручанням у справи району.

Не створюючи високоавторитетного органу, ми, як командири партизанського загону, стали керувати всім життям радянських людей на визволеній від ворожої адміністрації території. Тим більше, що ми надіялись у найближчий час зв'язатися з обласним партизанським з'єднанням, з секретарем обкому і одержати з цього питання найповніші інструкції.

В самому партизанському загоні виховну й політичну роботу поки що проводили партійна організація і комісар. Їхнім обов'язком було щоденно сповіщати всім партизанам останні новини з Великої землі, прокоментувати зведення Радінформбюро, дати настанови та моральну зарядку підрозділам, що йшли на бойове завдання, а то й очолити ту чи іншу групу. Бо відомо, що найкраще слово комуніста доходить до рядових партизанів тоді, коли ті бачать свого агітатора і пропагандиста в бою, в лаві атакуючих.

Довгими вечорами, при мигтючому світлі свічки чи каганця, змайстрованого з артилерійської гільзи, в напівтемному бараці хтось читав лекцію, а чи газету, або книжку, бувало що й самодіяльністю займалися в такі вечори, любили, особливо молодь, слухати спогади старших та бувалих людей.

Особливу увагу приділяли комісар та політруки по-вельким. А оскільки вони прибували до загону щоденно, то це завдання вимагало великої винахідливості й терпіння.

Та все ж основна виховна й агітаційна робота велася за межами табору. Виходячи на завдання, кожен партизан ставав агітатором і пропагандистом. Комісар і партійні працівники не випускали таких без листівок, без порад, інструктували, як і що розповідати людям на своєму шляху. Якщо зважити, що вже самі дії кожного радянського партизана були прикладом і агітацією, а кожний партизан, навіть наймолодший, знав набагато більше від найпоінформованішого патріота з села, то можна уявити, якою масовою, дохідливою і переконливою силою повсюдно були партизанські агітатори. До того ж у села, де було встановлено радянські порядки, щоденно прибував хтось із командування чи політпрацівник загону, виступав на мітингах, розмовляв з окремими людьми. З цього видно,

яку велику роботу в тилу ворога проводили комуністи і яке величезне значення вони мали для розгортання масового партизанського руху.

Так, життя навчило новим законам, новим діям, новому погляду на справи і мене особисто, і нашого комісара, кожного патріота, який знайшов шлях до загону. Залишаючись, як і раніше, гуманними і добрими серцем, бо такими нас виховала Вітчизна, ми стали нещадними до ворога, ще більш уважними й турботливими за долю наших радянських людей.

Ми були бійцями і разом з тим глибоко в душі залишались колишніми добросердечними людьми.

10.

З важким передчуттям повертався я до табору. Навіть помітні успіхи партизанської боротьби не могли приглушити сум за Васильком. Щось віщувало мені, що з ним трапилась біда, можливо, навіть непоправна. Ніяк не міг собі пояснити, чому він не потрапив до хати, будучи вже біля порога?

Табір зустрів примною новиною — у Андрія Німчинова тепер було вдосталь батарей, він дозволив розкіш, — не лише останні вісті, а й концерти слухали партизани по радіо.

2 лютого радіо принесло радісну вість: радянські війська добили в Сталінградському котлі армії Паулюса. Лише в полон узято 91 тисячу чоловік, 24 генерали і самого Паулюса, близько 150 тисяч гітлерівців убито, здобуто величезні трофеї. Це була грандіозна перемога Радянської Армії — вперше в історії воєн оточено і розгромлено таку велику кількість військ, які мали в своєму розпорядженні повітні укріплення і потужну бойову техніку. Коли зважити на те, що 18 січня прорвали блокаду Ленінграда, що війська Воронежського фронту перейшли в павальний наступ, що радянські війська почали успішне просування на фронті довжиною понад 1500 кілометрів, то можна собі уявити, яким було піднесення радянських людей на тимчасово окупованих землях. Небезпідставно вбачалась у тому надія на близьке визволення з-під фашистської неволі.

Були в таборі й свої, невеличкі, але радісні новини: бригада Токаря побудувала штабний барак. У загін за

цей час прибуло багато люду, зокрема сім'я Ігоря Валюшковича. Шевченко привів п'ятеро синів, правда, ще малолітніх. Зате прийшло з ним чоловік двадцять озброєних підпільників.

Увійшли до загону Таня Бригинець, Катерина Купрієць, а з ними Раїса Третяк з Козельця, молода єврейка, яка довгі місяці переховувалась на кладовищі, вибудувавши там, серед поселення мерців, житло.

Похвалились першими успіхами і наші підрильники. Більшість із них уже освоїла складну мінерну справу. Від теорії мінери перейшли до практики. Ми вирядили три підривні групи на залізниці: одну за Дніпро на лінію Київ — Тетерів, другу на вітку Київ — Ніжин, а третя мала дістатись до колії Київ — Фастів.

Адам Мольченко готував ще одну важливу операцію. Шевченко розповів, що в Літках Броварського району окупанти заснували велику ферму для відгодівлі свиней. Не лише відгодовували, але, знахабнівши, навіть поставили кілька десятків свиноматок і вирощували породисте поголів'я. Таке сусідство було несумісним — з одного боку, ми не могли допустити, щоб фашисти їли свинину, а з другого — нам самим вона була потрібна.

Небезпека нападу на партизанський край за останні два дні не зменшилась. В Острі ждали прибуття есесівського батальйону, а Дрюма формував загін з найзапекліших поліцаїв, плануючи водночас ударити на південь, північ і в центр межиріччя. Ждали прибуття бронемашин, а можливо, й танків. В останні дні поспішно завозили пальне на базу.

Того дня ми довго радилися всім командним складом.

Так склалося, що в своїх загонах кожен з нас запроваджував свої порядки, командував по-своєму. Але в організації бойових дій ми завжди радились, складали спільні плани на майбутнє. Кожного разу Гнідаш звертався до нас з проханням провести ту чи іншу операцію або розвідку, які були йому потрібні.

Значно пізніше довідались ми про таку організацію партизанських сил як з'єднання загонів. Ця інституція виникла не випадково, не внаслідок чийхось бажань чи передбачень. Саме життя створило їх. Сидір Артемович Ковпак першим об'єднався з Рудневим. Потім до них почали горнутися загоони сусідніх районів — для того, щоб ефективніше бити ворога. Те саме можна простежити в історії партизанських загонів Чернігівщини, об'єднаних

секретарем піддільного обкому Федоровим, з'єднання Сабурова та інших.

З розгортанням партизанської боротьби, з ростом загонів з'єднання стало класичним партизанським угрупованням часів Великої Вітчизняної війни. Саме життя й бойові обставини змушували невеличкі загони об'єднувати свої зусилля в боротьбі з ворогом.

Самі того не усвідомлюючи, ми створили партизанське об'єднання, а вірніше — бойову співдружність загонів. Командування здійснювалось не однією особою, всі командири користувались рівними правами і мали однакові обов'язки.

Кожеп в нас, командирів і комісарів, вносив свій потужний вклад у загальну справу. Безумовно, що авторитет Гнідаша в наших очах був незаперечним. В ньому ми бачили досвідченого розвідника, представника могутньої Радянської Армії, людину, яка зв'язувала нас із Вітчизною, а це було неоціненним і вирішальним у нашому зростанні і в усій діяльності. Ми любили його, шанували, прислухалися до кожного його слова так само, як і він прислухався до нас, підтримував добрі починання. Кузьма Савич ніколи не нав'язував своєї волі, не хизувався більшою обізнаністю зі справою; він уже встиг створити на окупованій території сітку розвідки і через неї роздобував потрібні відомості.

Начальство Гнідаша було поінформоване про його зв'язок з партизанами, схвально поставилось до цього, — можливо, тому, що відразу став відчутнішим діапазон діяльності розвідників. І не раз радував нас Гнідаш тим, що його командування в радіограмах висловлювало нам подяку. Можливо, все те було просто вигадкою Гнідаша, але я все одно до кінця життя залишусь вдячним йому за той безневинний обман, який був тоді для нас великим стимулом, мобілізував і кликав до боротьби.

Того вечора ми говорили не тільки про радісні події на фронті, — все добре відразу міцно приживається в свідомості, — нас турбували можливі дії противника. Всі наявні розвіддані свідчили про одне: днями будуть сутички, а можливо, й важкі бої.

Поступово склався план: в усі кінці вислали більші і менші групи для диверсій та подальшого очищення ближчих районів від окупаційної адміністрації. Посилено готували свої основні сили. На якийсь час затаїлися в таборі. В лісах наплутали якнайбільше саних доріг.

Ігоря Валюшкевича та Тимофія Гончара послали до Остра — вони мали поєднати з досвідом розвідників «практику» мінування. Гнідаш дав їм кілька чудодійних мін.

В усіх підрозділах проводили політінформації. Розвідали про велику перемогу біля Сталінграда. Переписували зведення Інформбюро. Ті, що йшли на бойові операції, брали їх із собою, — все населення повинно знати про ту історичну подію.

Помітно ожила за той час, відколи стала на шлях активної боротьби, Тетяна Бригинець. Енергійна від природи, вона стала невтомною, завзятою. В очах чорних, як ніч, з'явилась впевненість, вона мала перед собою велику мету, і та мета окрилювала її, робила всесильною.

Вже двічі Таня побувала в Чернігові. Німці не переслідували жінок-страдниць, які шукали по тюрмах та концтаборах своїх синів і чоловіків. Діло окупантів садити й стріляти, діло жінок — розшукувати, знаючи, що ніколи вже не зустрінуть і не знайдуть своїх близьких.

Таня ходила тепер не до тюрми, а до Яцівського концтабору, шукала не свого Івана, а моїх друзів по підпіллю. З ними зав'язала дружбу.

В моїх потаємних планах однією з найважливіших операцій був розгром Яцівського концтабору та визволення ув'язнених. Окрім того, що врятуємо сотні радянських людей, в лісі вийдуть сотні бійців, які після важкої наруги стануть нещадними месниками.

Мій задум поділяли й товариші. Та, на жаль, відразу провести цю операцію ми не могли: треба було підготувати достатні для того сили, розвідати надійні шляхи підходу до табору, нарешті, відповідно зорієнтувати в'язнів.

У першу чергу потрібно проникнути в сусідні Михайло-Коцюбинський та Чернігівський райони, утвердити там свій вплив.

Таня довідалась, що в таборі все йде як і раніше. Гинуть від холоду й голоду люди, мруть від пошестей, а їм на зміну женуть інших. Існує підпільна організація, в ній об'єднуються головним чином ті, що працюють у кузні, в бляшарні, бондарні. Шеф табору з продукції тих майстерень має чималий зиск і категорично заборонив катові на прізвисько Майстер стріляти без причини в людей майстрових. То ж і досі живими були такі хлопці, як Василь Стьопін, Степан Малець, Молибога, Тарарака, Корчагін, Опанасенко, Орлов.

Підпільники не лише мріяли про втечу та організували внутрішньотабірне життя за справедливими законами, вони готувалися до бою. Ковалі разом з кочергами та чапліями для убогого ринку окупаційних часів кували металеві гостряки, схожі на багнет, виносили їх у рукаві, передавали своїм спільникам, а ті надійно закопували ту примітивну зброю до певного часу.

Підпільники просили Таню принести хоч один пістоль з набоями. Передавали, що кілька чоловік з охорони табору співчують ув'язненим і у вирішальний момент перейдуть на їхній бік.

Таня взялась доставити зброю ув'язненим. Їй дали трофейний німецький пістолет, і вона, не гаючись, вирушила в дорогу.

Тієї ж ночі ми з Адамом Мольченком на чолі великих груп партизанів подалися в протилежні сторони — я на північ, а він — у сусідній Броварський район.

Шлях мені був знайомий — з села в село, від сторожки до сторожки. Тільки й нового, що пересувались ми сміливо, вдень. Кидали клич — збирайтесь, люди радянські, маємо вам щось важливе казати. До хрипоти в голосі, по кілька разів на добу промовляв я. З радістю в очах, з неослабну увагою слухали про завершення Сталінградської битви, про чудову перемогу радянської зброї, про триумфальний наступ по всьому Воронезькому фронту.

— Недалекий той час, коли Червона Армія стане на Десні та Дніпрі, і прийде жадана воля, — з повним правом робив я висновок з тих подій. І мав усі підстави ставити завдання перед своїми земляками: — Не сидімо ж, товариші, склавши руки, не ждімо готового, піднесеного на блюді визволення. Берімось за зброю, організуємось, приймаймо владу до своїх рук, захищаймо своє добро, своїх дітей і жінок. При відступі ворог скаженіє, нищить і палить усе, похваляється, що залишить опісля себе випалену зону. Від нас самих залежить наше життя і наша безпека. А безпекою нашою, честю нашою є зброя і тільки зброя. Ваші товариші уже взяли її до рук, ми уже завдали відчутного удару німецьким окупантам у їхньому тилу. Необхідно потроїти, подесятити цей удар. І це залежить від нас самих, від кожного із нас.

До тих слів прислухались. Поки що до загону йшли найрішучіші, найсвідоміші. Деякі подовгу розшукували нас. Комуніст Билименко п'ять тижнів блукав лісами, пробравшись десь із Лосинівського чи Бахмацького району, шлях

Його був довгим і тернистим. Приходили тепер не лише підпільники Остерщини, а з сусідніх районів, ближніх і дальніх. Десь із Коропського району прийшов редактор газети Денис Пець, із-за Чернігова — Іван Болеславович Бутлер, старий комуніст, поляк за національністю. Після того як з Чернігова прибула до нас сім'я білоруса Тимофія Прихожого, в нашому загоні вже стало близько десятка представників різних національностей.

З Куликівського району привів групу своїх однодумців офіцер-орденоносець Василь Кулінич. За подвиг у війні з білофінами його нагородили орденом Червоного Прапора. Після складних бойових перипетій змушений був проживати у своїй рідні в Куликівці, заснував там підпільну організацію. А тільки почув про партизанів на межиріччі, розшукав нас.

Пам'ятаю, як приймав його — висвячував у партизани.

— Ваша посада в армії?

— Командир роти.

Такий офіцер міг командувати й батальйоном. Середній на зріст, круглолиций, з акуратною борідкою й вусами. Дуже красивим був цей Кулінич.

— На жаль, могу запропонувати вам найвищу посаду в загоні — бійця. У нас такий порядок. Хай хоч генерал прийде — почне з рядового.

— Що ж, то цілком правильно, — сміються його карі очі. — Це справді найвища посада...

Циганков тим часом гортав свої папери — в яке ж відділення приписати цього бравого рядового офіцера?

— Всі відділення укомплектовані. Запишемо його першим до нового підрозділу.

Таке в нас траплялося — ранком записували до відділення першого бійця, а в обід, уже повністю скомплектоване, йшло воно на військову підготовку.

— Гаразд, пиши Кулінича командиром відділення, давай йому бійців.

— Так швидко у вас ростуть люди? — знову сяють його очі.

— Та не дуже, але для орденосців у нас виняток. Побув трохи в рядових і — досить.

Відмітингували в Косачівці зранку, а вдень уже в Тужарі, підвечір у Сорокошичах. Мітинги в Сапоновій Гуті, в Чабанах, у Бондарях, в Отрохах та Рудні. Роз'яснюємо, закликаємо. До зброї! Здобувайте зброю! Розшукуйте

по ярах, витягайте з-під льоду, в боліт і озер. Опісля фронту немало зброї осіло і в землі, і в воді, і на руках. І то там, то тут підходять юнаки, підлітки.

— А ми вам кулемет дістанемо.

— А ми пістоlet. Знаємо, де захований...

В одному селі пообіцяли витягти з болота протитанкову гармату.

Тим часом відзначились брати Мольченки. Комісар наш виїхав з групою мінерів за Дніпро, на залізницю Киє — Тетерів.

Їм випала надзвичайна, сповнена пригод поїздка — не так корисна наслідками диверсії, як важлива для знайомства з новим районом.

Вирвавшись за Дніпро через хутір Толокунь, група з двадцяти чоловік помчала селами Київщини. Їхали без особливих пригод, наблизились до залізниці. Помітивши на обрії лісовий масив, подались туди і невдовзі прибули в містечко Бучу. Будинки там розкидані, вулиці заплутані, — заблукали в темряві. Ненароком забилися на базар, захрясли поміж засипаних снігом столиків — ні взад, ні вперед.

Вибравшись з тієї пастки, рушили на вогник. Несподівано прибилися до залізничної станції. Розшукали начальника зміни, кількох охоронців. Ті роз'яснили «павам-поліцаям», що поїзди вночі не ходять, лише вранці підуть приміські, людей з сіл на роботи до Києва повезуть. Поїзди з вантажем для фронту йтимуть у середині дня. Тоді, щоб не пропав, як кажуть, заряд марно, з участю залізничників та охоронців попрактикувались хлопці у мінерній справі, заклали міни на розвилках, під полотном колії, рвонули, подякували помічникам за допомогу, порадили їм, поки не пізно, тікати й лягти на зворотний курс.

Днювали десь у лісі біля села Миколаївки, а увечері подались далі. Між Новопетрівцями і Димером вискочили на битий шлях. Наздогнали якісь підводи, в'їхали у Ясногородку і тільки тоді збагнули, що потрапили у вороже кишло. Вулиці цього великого села були заставлені підводами. Стрибали, гріючись на морозі, чорношпильники, бухкали в хатах двері, рипіли хвіртки — колона спинилась на перепочинок.

Мольченко не розгубився. Мобілізувавши весь свій невечерній спокій, він уперто вів групу далі.

— Стій, куди преш?

— Де начальник? — хрипко запитував Мольченко.

— Десь попереду. Проїжджай, тільки не зачепи...

Нарешті «начальник» zostався десь збоку, трійка підвід спустилася в низину, на вулицю, що вела до Дніпра. Їх зупиняли:

— Куди претесь?

— Де тут переправа?

— Навіщо вона вам?

— Начальник послав у розвідку.

— Давай сюди.

Так виплутались вони з Ясногородки, перемахнули через ріку, опинились у наших краях, поспішили до загону. Небезпека насувалась не лише зі сходу й півдня, а й частувала на заході.

Адам Мольченко успішно розгромив охорону панського маєтку в Літках. Німці встигли втекти з караулки й зарились у снігових кучугурах. Автомати, правда, лишили партизанам. Наступного дня горе-воjak з обмороженими вухами, ногами й руками забрали до шпиталю. А поліцаї виявились старанними помічниками. Вони вміло кололи свиноматок і кабанів, звалювали на сани.

Важко повз із Літок той обоз. У лісі, вже за Десною, в одній сторожці зупинились на спочинок. Одні стали на варту, інші почали смалити туші, бо знайшли солому. Начальник штабу трохи задрімав. І саме в той час на них рушила в атаку ворожа рота, яка йшла по сліду. Карателів було в кілька разів більше. Їхня перевага — підкралась близько і розпочали атаку несподівано.

Отут і проявився бойовий характер Адама Мольченка. Прокинувшись, він схопив автомат, вигукнув: «Батальйон, до бою!» — і кинувся назустріч ворогові. Автоматна черга поклала кількох ворогів. За Адамом рушили партизани. На посту стояв Ілля Ланько. Завдяки його пильності й рішучим діям вчасно виявили ворога, який непомітно оточив сторожку. Ланька поранили в руку, але він усе ще стріляв.

Короткий бій закінчився повним розгромом і ганебною втечею карателів. Кидаючи гвинтівки й підводи, вони розбіглися по лісу. Адам привіз до табору багаті бойові трофеї — десятки гвинтівок, кінні запряжки стали для нас доброю знахідкою.

Метою моєї поїздки на північ була не лише розвідка та відвернення уваги противника. В Саноновій Гуті мав зустрітись з командиром партизанського загону Михайло-Кожубинського району. Ждали його за селом в умовленому

місці, серед некроглядного бору в сторожці. Та він чомусь не з'явився.

Табір жив тривожно. Мені розповіли, що чернинською дорогою до загону підходило двоє невідомих. З поста їх помітили вчасно, причаїлись і спостерігали. Ті йшли, пильно приглядалися до слідів. Спочатку проминули високі сосни, — ворота до загону, а потім повернулись, — видно, були досвідчені слідопити, запідозрили таємницю. Принюхувались, принюхувались та й помітили наметений слід. Тоді один потяг ялину, а вона й піднялася. Зраділи, бо ж відкрили нашу таємницю. Тут би їм і повернути назад. Але чи то недосвідченість, чи то надмірна цікавість повели їх у ліс. Скоро потрапили вони на дорогу, яка вже не маскувалась. А через хвилину на них навели гвинтівки постові.

Гриша Колінько непоправно помилився. Замість того, щоб викликати допомогу, почав допитувати незнайомих. Вони тим часом оговтались, зорієнтувались в обстановці, побачили, що їх двох полонив один партизан і, не змовляючись, кинулись у різні боки. Одного з них Колінько звалив пострілом, а другий пірнув у гущавину, розтанув у сутінках.

Робити було нічого — наказав вантажити все наше добро на підводи, готувати загін до походу й бою. Пішов до Гнідаша й Науменка. Там теж тривога, — розвідники повідомили, що карателі перейшли Дніпро і вступили в придніпровські села Ошитки, Новосілки Дніпрові, мають намір іти на ліси.

В ту ніч ми не спали. На перехрестях доріг залягли партизанські засади. Їм було дано наказ — першими не відкривати вогню, вести активне спостереження. Все наше майно вклали на підводи. Запряжені коні готові кожної хвилини рушити в дорогу. В бойовому спорядженні томилась бійці, на вузлах зі своїм убогим скарбом сиділи жінки й діти.

Старий і досвідчений слідопит дід Прохор Бабич з кількома юнаками подався по сліду лазутчика, який утік від Колінька. Повернувся він лише на світанку, стомлений, але спокійний.

— Ну?

— Не догнали, але він не втік.

— Як це розуміти?

— Видно, лісу тутешнього не знав, а може, заблукав, бо петляв, як вовк. Чи, може, сліди плував. Одного разу злякався лося — повернув назад. Знову мало не нарвався

на нашу засаду. Потім пішов правильним шляхом та й знову чогось наполохався, звернув на Видру. Побейкався через болото. Ну й ускочив... Мало і я туди не втрапив, та вчасно запримітив жовту пляму на снігу. Там і обірвались його сліди...

— Точно?

— Голову навідріз...

Відлягло од серця. Але ненадовго. Вже десь о сніданковій порі почали надходити тривожні вісті. Горів Виповзів. Слався дим за Десною — в Крехаєві чи в Бвминці, а може, і в обох селах разом. Потягнуло смаленим від Дніпра — горіли Ошитки...

Ополудні есесівський загін з'явився біля Червоної Казарми. Наші «секрети» спостерігали крізь лісову гущавину. Запалала лісова сторожка. Карателі поділилися на дві групи — одна рушила дорогою повз табір загону «Перемога» в напрямку черніпської дільниці, а друга попрямувала на Винникову.

В той час ми з Науменком були у Гнідаша. Стало ясно, що бою не уникнути. Схоже на те, що противник здогадується, а можливо, й знає наше розташування, отже, замикає в кільце, залишаючи нам єдиний шлях — на Видру, в ті місця, де навіть опісля одного пішохода залишаються лише страшні іржаві плями.

Домовились: щорівці перекривають карателям шлях на Видру біля Винникової. Стоятимемо на смерть, щоб дати змогу обозам вийти попід Видрою в лісі Вищедубечапського району, його східну частину. Там поки що спокійно, можна маневрувати.

З тим я й прибіг до свого табору. Відділення, взводи і роти зайняли біля дороги оборону. На ходу перебудував її так, щоб правим крилом, зманеврувавши, можна було висунутись уперед, перекрити шлях ворогу до болота.

Карателі не забарились — вкоченою дорогою наблизились до Винникової сторожки. Партизанська засада лягала за якихось сто метрів від шляху. Тільки тепер стало ясно — сили карателів переважають нас удвоє-втричі. Ворога тримали на прицілі, пам'ятаючи, що першими відкривати вогню не можна.

Німці досягли дороги, яка вела до сторожки, і звернули туди. В цей час з боку Остра почувся глухий вибух. Насторожились окупанти, тривожно загалготіли. Наші «секрети» бачили, як акуратно і по-діловому готувались карателі до «бойової акції». Спершу обачно обстежували,

як і належить, усі закутки. І тільки тоді підпалили з усіх боків хату й хліви, гранатами закидали колодязь, щоб і напиться не було де лісовим людям.

Пожежа набирала сили, шаленіла. А вони поспішно всідалися на сани, бо на землю почали спадати сутінки, з лісових хащ з неприємним холодком підкрадалась ніч. Обминаючи Видру, потяглися в бік Баранової сторожки.

Мученицькою смертю помер наш помічник і розвідник. Живцем спалили Самійла Барана. Дружина врятувалась випадково — в лісу спостерігала нуртування вогню, не знаючи, що в хаті свічкою палає її Самійло.

Того дня кривавий розбій окупанти чинили від Десни до Дніпра. У Виповзові есесівські головорізи зловили близько двох десятків випадкових людей, назвали їх «активістами», загнали в чийсь хату і спалили живцем. У Євминці згоріло сім хат і сімнадцять чоловік, серед них діти Колінька і стара матір, спалили Жукових і Красічних батьків. Попалили людей і хати в Крехаєві. Знищили майже всі лісові сторожки.

Жахливу звістку принесли Науменкові розвідники з Ошиток. До невеликого села над Дніпром, звідки були родом Науменки, ввірвались карателі, — їх привів той самий Микита, зустрів з яким над усе прагнув Науменко. Оскільки це село було головною базою загону «Перемога», то карателі й помстились йому люто. П'ятдесят хат, головним чином сімей тих, що вступили до Науменкового загону, спалили, понад триста чоловік Науменкових односельчан прийняли мученицьку смерть, а разом з ними і старі батьки Науменків, їхні сестри і вся рідня.

Важкий сморід, непроглядний дим стояли того дня над усім межириччям. Коли ввечері я прибув до Гнідаша, то застав Науменка і його братів у великій жалобі. Наш гнів бурхав через край. Прийняли рішення — завтра дати бій.

Того дня відкрили свій рахунок наші мінери — поставили міни на дорогах, кілька ворожих підвід злетіло в повітря, не один окупант знайшов собі смерть. Але хіба це могло оплатити кров безневинних мучеників?

Наступного дня ворог не з'явився. Карателі пішли з межириччя, — чи то вжахнулись власних злочинів, чи то побоялись помсти. А може, вирішили, що з партизанським рухом покінчено?

Добились карателі протилежного — спалили кілька десятків дітей та стариків, а в партизанські загони влилися сотні гнівних, готових на подвиг месників.

Ворог не любить, коли його б'ють у сонячне сплетіння. Таким ударом був вибух у Острі. То була, як то кажуть, перша ластівка: Ігор і Тимофій освоювали мінерну справу.

Склад пального на колишньому МТСівському подвір'ї між Остром і Старогородкою пильно охоронявся. Два величезні чани, по вінця налиті бензином і соляркою, височіли на городі. Вулиця, до якої виходив склад, освітлювалась. І вдень і вночі навколо обгороджених чанів кружляло два вартових. Уже з першого підходу хлопці збагнули, що до цілі приступитися нелегко.

А треба ж будь-що підповзти і приліпити до чанів магнітки з заведеним годинниковим механізмом.

Хитромудрий Тимофій звелів другові залагти в спігу, а сам подався в Старогородку. Пробрався в хлів до пана старости, позичив двох зозулястих, увіпхнув у торбу і підійшов до складу з протилежного боку. Забрався на чимсь подвір'я, що виходило на освітлену вулицю, через паркан почав інтригувати вартового. Придавить курку, а вона, звісно, засокоче невдоволено. Куряче сокоріння в нічну пору чути далеко. Насторожився постовий, прислухався. Тоді Тимофій пустив на вулицю одну зозулясту. За нею полетіла з тривожним криком і друга. Почувши здобич, кинувся до птахів вартівник. Не витримав його напарник, з-за рогу виткнувся.

— Що там? — поцікавився.

По вулиці ганяється птахолов, кури хоч і сонпі, а бігають швидко.

— Що, що! — дразнив захеканий поліцай.— Іди поможі, бо не впіймаю.

Вдвох упіймали старостиних зозулястих. А тим часом Ігор, перебравшись через паркан біля чанів, причепив до холодного металу магнітки, замаскував сніжком та її щез.

З нетерпінням ждали хлопці дванадцятої. Але минула вже й перша, друга, а в Острі було тихо. Похнюпились хлопці — задарма пропали зозулясті.

О третій годині,— мабуть, помпилились хлопці, заводячи механізм,— почувся вибух. Він був не сильний,— міна невелика,— але коли вибухнуло пальне, то почули той струс і в Євмипці, докотився він і до Винникової сторожки. Есесівці збагнули, що в той час, поки вони палять чужу хату, встигла загорітися і їхня. З Козельця до Остра

прибула колона автомашин і броньовиків. Поспішали на допомогу тим, що почали розбій за Десною. Та заливати баки було нічим. Каральний наступ, як писали тоді в німецьких газетах, «заломився».

В деяких селах, зокрема в Косачівці та Крупчиній Долині, було відновлено поліцейські стани. Цього ми не могли стерпіти — Адам Мольченко з групою в тридцять чоловік виїхав на північ. Ігор Валюшкевич, окрилений успіхом в Острі, з чотирнадцятьма бійцями рушив на південь — треба було показувати на залізниці і пополювати окупантів у Броварському районі. Усюди подалися розвідувально-підривні групи.

Перед Гнідашем поставали все складніші завдання по розвідуванню Києва та багатьох міст і залізничних станцій. Для збирання потрібної інформації нам довелося готувати спеціальних розвідників. Це були люди хоробрі і кмітливі. Першими розвідниками стали Марія Герасимівна Василюк зі своїм Михайликом, розпрощалася з куховарською професією Олександра Адаменко. Разом з маленьким Віктором, що його підібрали в степовому селі, вона теж пішла в розвідку. Стали розвідницями Катерина Купрієць, Таня Бригинець, Любов Степанівна Валюшкевич і її сестра Марія Степанівна Дубиніна, Параска Горілик.

Ще в середині грудня радянські війська ступили на землю Радянської України. 14 лютого було визволено Ворошиловград, станцію Лозову. Наші воїни невпинно рвались до Дніпра. 16 лютого став вільним Харків. От-от мали очистити Донбас. Взагалі тієї зими Радянська Армія завдала непоправної поразки фашистам: в деяких місцях ворога було відкинуто на 600—700 кілометрів. Звільнено велику територію — Воронежську і Сталінградську області, Ставропольський і Краснодарський краї, Ростовську і Курзьку області, значну частину України, Смоленщину та Орловщину.

Вісті про це зі швидкістю блискавки розходились серед населення окупованих земель. І цілком зрозуміло, яку все те мало силу, як сприяло розгортанню масового партизанського руху.

Німецьке командування вдавало, що нічого лихого не сталося, що Сталінградський котел — не що інше, як прикрий епізод, а відступ німецьких військ — явище тимчасове, викликане морозами й незручністю розтягнутих фронтів. Натякали, що, можливо, фронт доведеться скоротити

аж до самого Дніпра. Але не далі. Бо, мовляв, цю ріку обернуто на «непрístupний вал», «Дніпровський вал».

Гнідашу було дано завдання — розвідати, придивитись ближче, що то воно за «непрístupний вал».

Саме з цією метою й вирушили в розвідку наші партизанки. Зрозуміла річ, жінці з дитиною та ще з довідкою, що вона вдова загиблого поліцай і повертається до своєї домівки, можна пройти там, де годі пробратися звичайному розвідникові.

Першими далеко розвідку провели Шура Адаменко й Віктор. Вони майстерно пускали сльозу, розповідаючи про свого улюбленого татуса-поліцай, якого наздогнала партизанська куля. А довідка з проханням до всіх старост та поліцайських дільниць сприяти жінці в її нелегких мандрах була їй надійною перешкодою.

Десять тижднів вони щасливо повернулись додому. Експеримент удався. Ночували завжди у самих старост, до яких звертались по допомогу. Їх приймали співчутливо, подовгу розпитували, що робиться в світі, особливо цікавились, як ставляться партизани до старост, годували і давали харчі на дорогу, вказували безпечніший шлях, — ось туди йдіть, там спокійно, а оте село минайте, бо можете натрапити на партизанів, а там стоять німці. Одне слово, вони принесли не лише потрібні відомості, а й підтвердження того, що така форма розвідки може бути ефективною.

До Києва пішла Паша Горілик, у Чернігів — Любов Степанівна Валюшкевич, понад Дніпром, у район Канева — Марія Герасимівна Василюк зі своїм малим Мишком.

У таборі, хоч він став тепер цілим містом, перебувало порівняно небагато людей — чверть особового складу або найбільше третина — всі були в походах. На шляхах пагрулювали цілі підрозділи, в багатьох місцях стояли постійні засади, в далекі рейди ходили бойові загопи й групи.

Група під командуванням Адама Мольченка пройшла через північні села району, розгромила відновлений поліцайський стан у Крупчиній Долині, потім перекинулася за Десну, розбила ворожий гарнізон у селі Вовчку. Водночас інша група в Косачівці розігнала тамтешній стан, і так, що він уже не існував, окупанти більше не пробували відновлювати його.

Тоді фашисти створили гарнізон у Лошаковій Гуті. Там засіли самі німці, поліцаїв не допускали. Такий гарнізон був у Максимі. Саме ці гарнізони і муляли нам очі.

В нашому таборі з якогось часу стали появлятися люди, що їх звали «полоненими». Якось у партизанські володіння заїхав по дрова Яків Миненок з Виповзова. Хильнувши зайву чарку, він заблудився і наскочив на партизанський пост. Коня й подорожника з зав'язаними очима доставили в комендантський вивод.

Що було з ним робити? І в таборі така людина не потрібна, і відпускати не можна. Приймаю рішення:

— До весни, Якове, зостанешся в партизанах. А там демобілізуєшся, підеш до жінки. А щоб не було тобі в нас сумно, добрий чоловіче, то, оскільки ти чоботар, відкривай свою майстерню. Ший і ремонтуй партизанам чоботи. В боргу не зостанемось.

Радо чи не радо, а мусив чоботарювати. В одному бараци, що росли в лісі, мов гриби, Яків заснував майстерню. Замість вивіски, на високому пні поставили німецький солон'яний валянок, що мав указувати — тут чоботарня, заходь кожен, кому вауття треба підлатати.

Яків латав старанно, шив і нове, співав сумовитих пісень, бо скучав за жінкою. Ще, чого доброго, подумає, що коня з'їли вовки, закусивши ним, Яковом, та й вискочить заміж.

Якось ми з Гнідашем їхали до Виповзова на зустріч з підпільниками. Взяли й Миненка з собою. Вночі зайшли до його двору.

Яків постукав у вікно.

— Відчиняй, жінко.

— А, собака, повернувся. Набігався, награвся, як Рябок на весіллі...

Мимоволі стали свідками незвичайного побачення подружньої пари. Спершу молодиця, — супроти кульгавого, сухорлявого Якова була тіткою дебелою, — заїхала такого потиличника, що той аж поточився, дала й ляпаса. А вже тоді обхопила руками за шию, придавила так, що нещасний чоботар мало не кавкнув, узялася чмокати в неголене обличчя.

— Вбити тебе, барбоса, мало. Кинув, саму, беззахисну...

Як і належить партизанові, стійко витримав бурхливий напад жінки, ввелів наготувати йому кілька пар білизни та витягти із схову теплового кожуха.

— Що ж ти, Якове, надумав? Знову йдеш?

— В партизанах я тепер, жінко. Ми ж не каліки які-небудь, а теж люди...

Так і zostався Яків Миненок в нашому загоні, брав участь у боях з ворогом, воював хоробро і загинув чесно.

З того ж Виповзова по дрова в ліс забрався і дід Цибаровський зі своїм цибатим синком Грицьком. Припхалися мало не до табору, потрапили до партизанського коменданта... Довелось і їх інтернувати. Тоді старий Цибаровський і каже:

— Все то так, хлопці. Але завтра ждiть сюди і мою бабу. Вона в нас така, що й під землею знайде.

Щоб не хвилювалася стара, діда відпустили.

Грицько zostався в партизанах. Побув день-два підручним у Якова та в одну душу:

— Гвинтівку давайте або автомат. Вступаю в партизани, в розвідку або в мінери хочу.

Ще й не оговтався, а тут і мати на заставу. Гостинчика принесла. Просила слізно, щоб додому відпустили дитину. Вже краще хай дід іде на його місце.

— Я йому, старому цапові, показала кіно. Назавжди запам'ятав, як дітей у заклад лишати. Сам би zostався, старого б хвороба не вхопила. А вхопила б, то не жалко.

Згодились на обмін. Але Грицько показав характер:

— Чи я маленький? Не сидітиму вдома. Бачите, яке ружжо здобув?

Заплакала стара, обхопила сина, цілує:

— О лишенько, а я все думала, що ти в мене маленький.

З того часу бабуся Цибаровська ходила до сина в гості кожного тижня. Так непомітно і стала нашою розвідницею. Саме через неї зв'язались з остерським лікарем Тарашкевичем, який дружив з сім'єю Цибаровських. Часто бабуся приносила нам з власної ініціативи такі відомості та перестороги, яким ціни не було. Особливо щодо засланих у лісі шпигунів.

Настав день Радянської Армії. Щорсівці відзначили це свято урочисто, як і належить нашим людям.

Рано-вранці загін вишикувався. На цей час багатьох не було в таборі — розвідники робили своє діло, кілька підірваних груп ще не повернулися. Останнім часом хлопці особливо полюбили підірвну справу. Ешелони їм не давалися до рук, зате залізничне полотно висаджували успішно. З якогось часу мінували шосейну дорогу Київ — Чернігів. Час від часу закладали міни і на шосе Остер — Козелець. На мінах підривались автомашини, їзда стала небезпечною, казились окупанти. І вишукували різні

способи розмінування. Так, після кількох вибухів між Остром і Козельцем фашисти виводили службовців з установ і наказували «прочісувати» ту дорогу. Чоловіки й молодичі йшли мов по розпеченій сковороді, на вимогу наглядців наступали на кожен камінець і проклинали хвилину, коли пішли на службу до окупантів. Справді, невесело ставати ногою на каменюку, під якою, можливо, тебе жде міна.

Партизанське місто виросло — близько десятка бараків та допоміжних будов. Посеред табору майдан. На ньому в урочистому строю застигли сотні народних месників. Цілими родинами прийшли радянські люди, щоб боротися з ворогом. Сім'ї Мольченків, Валюшкевичів, Семенці, Василюки, Нестеренки, Сороки, Руденки, Шевченки зі своїми п'ятьма синами, схожими між собою, як краплі води, Сергій Ясь і Павло Бойправ, Іван Токар з Меланією, Павло Шапка з дружиною Ганною, що ось-ось мала народити дитину, Іван Ерастович Грищенко, Григорій Колінько, Денис Гуливець, Адаменки. Та хіба всіх пригадаєш?

Стоять у строю хлопці й дівчата, чоловіки й жінки. Кожен у загоні має свій обов'язок, справляє службу, навіть підлітки стали бійцями, роблять славне бойове діло.

В морозному повітрі дзвінко звучить голос. Андрій Німчинов дослівно записав текст наказу Верховного Головнокомандуючого з нагоди 25-ї річниці Радянської Армії. Переказую його слово в слово. Про успішні наступальні дії славних Збройних Сил, про очищення нашої землі від ворожої навали. Особливе враження справили на всіх теплі слова, звернені до партизанів, висока оцінка нашої діяльності і бойових дій.

— Слава радянським партизанам і партизанкам! — лунають слова наказу.

Не ворухнеться ніхто в строю, не моргне й оком. Стоять партизани струнко. Стоять підтягнуті, по-бойовому виструнчені. Бо вони рідні брати радянським солдатам. Бо партизанський фронт — другий фронт проти гітлерівців.

Тоді ж взвод Маркіна виїхав на бойову операцію. Їхнє завдання — ліквідувати фашистський гарнізон у Лошаківій Гуті. Треба ж було тому статись, що група Маркіна і фашисти, які їхали по шосе, зустрілись. Зустрілись, як кажуть, віч-на-віч. Пішли врукопашну. Яків Шевченко — командир відділення — кинувся на німця, вибив у нього автомат, переконав його, що не варто вириватись з чіпких партизанських рук, фашист упав мертвий. Ворожий

офіцер кинув у Маркіна зелену гранату з довгою ручкою. Борис перехопив її і жбурнув назад. Граната вибухнула — німця наповал, а Маркіна легко поранило.

Лише кілька хвилин тривала сутичка — партизани вщент розбили гітлерівців, узяли їхню зброю, коней, поїхали в село, знищили все їхнє кубло.

Другого дня німці приїхали палити Лошакову Гуту. Населення, знаючи звичку окупантів мстити мирним жителям, втекло до лісу. Палії почали підпалювати хати. В цей час бійці Маркіна вийшли з засади, відкрили вогонь. Фашисти спішно втекли в Остер і більше сюди не потикалися.

До Євмипки повів бойовий підрозділ Василь Мольченко. Мали покарати тих, хто не виконав партизанського наказу, а також провокаторів, які видали окупантам партизанські сім'ї. У групі Мольченка були Колінько з дружиною, Красіка, Петро Жук — ті, що прагнули помститися за рідних.

Поліцейський стан атакували раптово. Зрадники почали відстрілюватись. А потім побачили, що це марна справа, і здались на волю переможця. Зібрали докупі і тих, хто водився з окупантами, видавав партизанські сім'ї. Допитали полонених. Усіх, хто вдруге трапив до наших рук, не дотримав свого слова, хто видавав радянських людей, — поставили до стінки.

— По фашистах, по зрадниках Батьківщини — вогонь!

Не шкодували в ту ніч хлопці боєприпасів. Кара стала серйозним попередженням багатьом.

12:

Поступово в загоні ім. Щорса був сформований батальйон з трьох повноцінних рот, стали до ладу дві роти другого батальйону, не враховуючи допоміжних підрозділів — рот чи взводів розвідки, мінерів, комендантської служби, господарсько-будівельної, медслужби та інше. Старання окупантів задушити партизанський рух оберталися на свою протилежність — чим більше арештовували й нищили мирних людей, тим активніше йшли до нас. Вже не лише наші підпільники перебували в загін, а й люди, які досі не збирались партизанити, навіть із сусідніх районів проклали патріоти шлях на межиріччя.

Виріс загін «Перемога». Брати Науменки тільки те й робили, що формували нові роти, приймали новеньких та поряд із старими бараками будували інші.

Нам ставало тісно. Склалися умови, коли за законами боротьби треба було вирушати в рейд. На жаль, не всякий загін мав для того об'єктивні умови. Для партизанського руху характерне те, що коли з певного району виходить у рейд партизанська бойова одиниця, на місці, де вона народилася, все одно зостається більша чи менша частина месників, сформована в групу, загін чи навіть у в'єднання. Пішов Ковпак рейдом на Правобережну Україну, а в Путивльському районі та сусідніх з ним zostалися ще партизани. Федоров вийшов з північної Чернігівщини, а на тій же Чернігівщині воював Попудренко. Наумов вирушив з хінельських лісів у рейд по Україні, а на Сумщині zostалися інші загони. Та й у партизанському краї, де починав діяти Сабуров, як відомо, ще давали про себе знати партизани.

Умови для рейдування теж мають визріти, як визрівав великий добрий плід під благодатним сонцем.

Ми, партизани межиріччя, на той час не доросли до тієї тактики, хоч і відчували, що нам уже потрібні простори.

Мимоволі доводилось шукати для бойових операцій об'єкти поза районом свого базування. Місцем для дій наших підрозділів було Задніпров'я — райони Київської і Житомирської областей. Туди все частіше виходила бойова група під командуванням Дмитра Шаворського, аж поки не заснувала там свою базу, перетворившись на величкий загін-супутник на заході.

Не обминали й південних районів Київщини. Повернувшись з чергового розвідувального походу, Марія Герасимівна Василюк привела з собою Ригора Няхая, командира підпільно-партизанської групи в Каневі. З часом ця група при нашому сприянні виросла в канівський загін, що діяв поблизу могили великого Кобзаря.

Командування наших загонів прагнуло нав'язати окупантам рейкову війну. На жаль, поблизу не було залізниць. Ніжинську лінію осіддали інші загони, вітка Чернігів — Ніжин майже не діяла, нам доводилось шукати для себе зручної і недалекої колії. Група Ігоря Валюшкевича заснувала базу десь біля Ічні, осіддала тамтешню залізницю, поступово теж переросла в загін-супутник. В Олишівському районі з базою в селі Серединці діяла група Олекси Полковникова.

Виникали ці та інші групи не одночасно і не відразу. Але вони утворювалися, бо саме життя вимагало виходити за межі нашого району.

Саме цим була зумовлена наша увага до чернігівського концтабору в Яцеві та 121-го охоронного козачого батальйону на станції Янів між Чорнобилем і Новошепеличами.

Яцівський концтабір снівся мені кожної ночі, на мене допитливо дивились очі моїх друзів з-за густосплетеного дроту. Я мусив поспішати. Але діяти треба обачно, щоб і людей з неволі вирвати, і не підставити під смертельний удар молодий загін, ще по-справжньому не обстріляний.

Операція по визволенню бранців яцівського концтабору дорівнювала за складністю нападowi на Чернігів і мержувала з зухвальством. Для успішного здійснення таких операцій потрібне точне вивірення всіх деталей. Найбільше мене турбували підступи до табору, особливо з боку Чернігова. Напасти не важко. Спільником нашим буде ніч. Але як після бою відійти в партизанський край з великим гуртом знесилених, напівголодних людей, що не здатні не лише до самооборони, а навіть до активного руху? А йти доведеться полями, долаючи шосе й залізницю. Окупанти мали достатньо сили і техніки для того, щоб догнати нас і знищити. Смерть на волі не солодша від смерті за дротом.

Поступово складався план операції. Бойова група, промигнувши усі перепони, пападе на табір, визволить в'язнів і виведе по тому ж маршруту. Врятованих підберуть підводи, — вирушимо в ліси на захід, у бік Ріпок. А вже звідтіля поступово перебазуємося на південь.

Щоб відвернути увагу чернігівського гарнізону від Яцева, інша група мала підійти з боку залізничної станції, відкрити мінометний, — у нас уже появилася і така зброя! — та кулеметний вогонь, викликати тривогу, відтягнути ворога в південну частину міста. Яців на півночі від міста, окупанти кинуться туди не відразу, а тим часом концтабір буде знищено.

Гнідаш схвалював цей план, вважав, що хоч він і не позбавлений ризику, але може й повинен закінчитись успішно. Науменко обіцяв у тому ділі і свою допомогу.

З приходом до загону Марка Дмитровича Овчаренка відкривалися нові можливості для цієї операції.

Марко Дмитрович колись працював завідувачем райземвідділу, а напередодні війни — директором одного з найбільших промислових об'єктів району — остерських

торфорозробок. Комуніст зі стажем, спокійний і врівноважений, він, за рішенням райкому, лишився в тилу ворога. Після довгих митарств добувся до свого рідного села Киянки під Черніговом. Там жила його сестра, ще якась рідня. Дружина, з якою він розлучився, ставилась до нього співчутливо, бо в них виростав син Олекса.

З цим Олексою та ще з півсотнею чернігівців прибув до нас Марко. Теплою і радісною була наша зустріч. Овчаренко — чудова людина, сміливий воїн. Зовні красивий, ставний, він вигідно виділявся з-поміж інших. Був одним з небагатьох у загоні, хто не починав своєї служби з рядового. Того дня саме комплектувалась рота, якою оформився другий батальйон. Командиром батальйону призначили Марка Овчаренка.

І сина з собою привів хороброго, Олексію йшов сімнадцятий чи вісімнадцятий. Хлопчина відразу потягнувся до розвідників.

Разом з Овчаренком прибули три поліцаї, що представляли киянський поліцейський стан. Становим у них був лейтенант-оточенець Дмитро Федорович Товстогон. Завдяки йому в Киянці уцілів Овчаренко, та й не тільки він.

Марко Дмитрович розповів, що хоча Товстогон формально вважається на службі в поліції, але виконує всі розпорядження патріотичної організації села Киянки. Безумовно, нелегко доводилось йому на тій службі, але якось викручувався.

По-перше, Товстогон добирав собі таких людей, яким можна було вірити, — вони суворо дотримувались директив підпілля. Весь актив Киянки та ближніх сіл зберігся, бо поліція, коли надходив наказ когось арештувати, спершу сповіщала про те, а вже тоді йшла арештовувати. На більшість вимог окупантів казали: немає! Давай хліб, сало, м'ясо, яйка! У відповідь одне: населення обіbrane, як липка, пі в кого нічого немає! Шліть молодь у Німеччину — молоді немає! Давай те, давай се — нічого немає! До того ж становий весь час інформував начальників, що на його кущі тихо, немає ні підозрілих, ні активістів, ні підпілляників.

Тепер киянській поліції відбутися словом «немає» неможливо. Товстогон просився до загону з усім своїм станом і з тими людьми, що шукали шляхів до партизанів. Посланці переконували, що Товстогон у будь-який час може вивести до сотні чоловік. Овчаренко те стверджував і від себе просив прийняти їх.

З виходом у партизани Товстогона нам відкривався шлях до самісінького Чернігова, бо і в селах Андріївці, Ковпяти, Шестовиці, Слабині, Смолині, як і в Киянці, не зоставалось більш-менш значних ворожих сил.

Товстогону наказали вийти в ліс, отаборитися в районі села Слабин, формувати підрозділи, збирати людей і ждати розпоряджень. Так почав формуватись наш третій батальйон. Адам Мольченко, який перед тим пройшов через Михайло-Коцюбинський район, став його хрещеним батьком.

Виникли якнайсприятливіші умови для ліквідації Яцівського концтабору. Операцію було заплановано на початок березня.

Таня Бригинець ще раз побувала там, передала зброю і попередила, що в найближчий час ми подамо допомогу.

Все склалося простіше, але разом з тим і трагічніше. Мученикам Яцівського концтабору довелось розпочати повстання раніше, власними зусиллями відстоювати своє життя.

Першу звістку про повстання в Яцеві принесла Ліда Олексієнко, жінка з села Халявіна, що за дев'ять кілометрів від Чернігова. Я знав її ще з часу перебування в концтаборі. Разом зі мною там поневірявся її чоловік, скромний, але сміливий в'язень. Ми з ним працювали в групі покривельників, крили соломкою колишні радгоспівські ферми, а Ліда носила нам то глечик молока, то горнятко картоплі.

Їй і розповів чоловік, що я вже на Остерщині, команду загоном, що скоро допоможемо їм, і коли вони вийдуть на волю, то всі разом підуть до партизанів. Ліда прийшла без свого Олексія, з великою сім'єю халявінського підпільника Бабарики, принесла сумну звістку про те, що чоловік загинув під час повстання.

Подробиці їй не відомі. Знала, що ув'язнені повстали, перебили окупантів, спалили ненависні бараки і втекли. Німці кинулись виловлювати в'язнів та мстити жителям Яцева. Село спалили дощенту, перебили всіх, хто потрапив на очі. Пройшла чутка, що палитимуть усі ближні села. До Ліди забігав хтось із утікачів, передав, що Олексу догнала на дроті куля. Сказав, щоб не ждала чоловіка, бо не діждеться ніколи.

Наші розвідниці — сестри Любов Степанівна та Марія Степанівна, які часто бували в Чернігові, — підтвердили те саме.

Концтабір у Яцеві перестав існувати. В'язні в нерівному бою побили охорону, розбрелись по світу. Вже пізніше стало відомо, що багато з них перейшли лінію фронту і влилися в Радянську Армію, чимало потрапило в партизанські загони, інших зловили карателі й замучили, не одного стріла вночі на незнайомих шляхах ворожа куля.

Згодом прийшли й до нас мученики цього табору — Стахов, Бакумченко, Сірко, Семибратський, Чучкалов, Кульов зі своїм побратимом Сергієм Алімовим та інші. Від них ми довідались про одну з героїчних сторінок концтабірного життя.

В таборі існувала міцна підпільна група, якою керували Стьопін, Молибога, Тарарака, Орлов. До неї входили чимало сміливих і рішучих товаришів. У їхньому розпорядженні була зброя. Використати її мали тоді, коли буде подано допомогу зовні.

Ім довелося починати повстання самотужки, керуючись принципом: краще хай врятується один з десятих, ніж загинуть усі.

Сталінградська епопея, ганебна поразка армії Паулюса приголомшили окупантів, а згодом розлютили. Вони не могли примиритися з тим, що розгром на Волві означав для них початок кінця. З подвоєною лютьтю гітлерівці почали мститися нашим людям. Мстили навіть тим, хто ледь живий тягав ноги за колючим дротом.

Було видано наказ про знищення всіх ув'язнених у концтаборі Яців. Про це випадково дізнався в'язень Шушпанов, вельми кмітливий і спритний хлопець, якого начальник концтабору зволив зробити чистильником власного вауття й одягу. Шушпанов непогано розумів німецьку мову, але й знаку не подавав. Тож його й не дуже остерігалися. Саме в його присутності було наказано:

— Копати яму. Завтра прибуде на акцію команда.

— Чи багатьох буде ліквідовано? — поцікавився Майстер.

— Усіх до одного.

Того ж дня група невідьників в одному з закутків табору почала копати братську могилу. Влучивши момент, Шушпанов сказав про те на вухо Стьопіну.

Життя йшло згідно заведеного порядку. За нужденням обідом уже в надвечір'я учасники підпілля довідались про завтрашню операцію. Смердюча баланда не лізла нікому в горлянку...

Підпільний комітет прийняв ухвалу про повстання. Коли вже мають умерти завтра всі, то хай краще загине сьогодні частина, щоб ті, кому доля подарує життя, вирвалися таки на волю.

В'язні сиділи над холоначою баландою, мовчки перевірялися, не поспішаючи вставати. Але в таборі не ждуть. Майстер уже кричить на капо, а ті командують:

— Підйом! До роботи!

Неквапно розходяться по місцях. Ковалі, бляхарі та токарі по дереву прямують до майстерень. Їм іти поза контору, де на порозі завжди в цей час стоїть Майстер, похитуючись на тонких ногах, граючись нагаєм зі свинцевою кулею на кінці.

Саме в нього і послали перший постріл.

— Бий гадів! — закричали в усіх кінцях підпільники і першими накинулись на охорону. Ті, що вартували на вишках, не зразу збагнули, що сталося, не зразу почали стріляти. А в таборі вже повним ходом ішла рукопашна — окупанти розстрілювали в'язнів, а ті голіруч, з саморобними гострjаками в руках кидалися на своїх мучителів, убивали па місці. З вишок відкрили стрільбу, та було пізно. Багато підпільників уже мали гвинтівки, стріляли не лише дозорці, стріляли і в дозорців. А оскільки вони були вгорі, нічим не закриті, то являли собою дуже зручну мішень. Скоро всі вишки замовкли, затихла й стрілянина в таборі, в дротяній загорожі зяяли дірки. Ті, хто zostалися в живих, виходили на волю, розсипались по засніженому полю. А якась частина тих, що мали зараз покинути ненависне таборище, підпалювали просмолені дерев'яні бараки, наполовину вкопані в землю, віддавали все на внищення вогню, щоб зникла навіки і згадка про погань окупантську.

Скоро впала ніч. Пожежа освітлювала шляхи-дороги тим, хто вирвався з важкої неволі. Їхній подвиг гідний того, щоб про нього знали покоління, щоб його ніколи не забували люди.

Цю саму історію розповів мені і Василь Стьопін через багато місяців, уже тоді, коли було визволено Остер.

Якось у місті зупинились військові машини, з них вийшли офіцери. Дивлюся, один з них — капітан, точнісінько Стьопін.

— Вася!

На мить мені здалося, що я зустрів свого незабутнього єдиного брата Василька. Ми не могли натішитися, бо ж

і не мріяли про таку зустріч, згадали всіх і все, що довелося пережити в тяжкій бусурменській неволі.

Василь Єгорович Стьопін народився в Брянську. Доля закинула його, як військового, на Україну. Одружився він з односельчанкою українського поета Миколи Шпака, який у важкі дні окупації став його бойовим другом. Організувавши в селі Липки на Житомирщині підпільну організацію, юнаки мріяли про партизанський загін, але, будиши викриті, втекли. Микола Шпак прийшов у Київ і потрапив до рук гестапо. А Василь тримав курс на Брянськ. Та й опинився в чернігівській в'язниці. Його довго катували, тримали в одиночці, вважаючи армійським розвідником. Усе витримав хлопчина, ходив ледь живий, але вистояв. Ми з ним познайомились і здружилися у важкій неволі.

І ось зустрілися не в'язнями, а вільними людьми, гордими зі своєї перемоги над ворогом. Після чергового лікування в госпіталі їхав комбат Стьопін до своєї частини. Розповів про яцівську епопею, про те, як з групою товаришів проривався до фронту, як перейшов його і знову став у ряди бійців за Вітчизну.

— Чому ж до нас не пробрався?

— Не до розшуків було. Орієнтації не мав ніякої. Одне знав — на схід, до своїх, і все. А тут ще підвода трапилася, за одну ніч аж за Меною опинились. Парубок якийсь їхав. Він і провіз нас найглухішими дорогами. Так і добралися...

У Василя не зосталося рідних у Брянську. В мене не було їх на Україні. І ми назавжди побраталися...

Закінчив війну Стьопін у Празі, командував полком. Вернувся в званні майора і в скорому часі пішов на пенсію — проклята тюрма й концтабір одібрали всю силу.

Дружимо з ним по-братньому й до сьогодні.

Ще не вляглося хвилювання від оповіді про повстання в концтаборі, а тут новий клопіт, нова подія.

З-за Дніпра надійшли незвичайні вісті. Наша зв'язкова вчителька з Нижніх Жарів передала, що днями до Сорокошич прибудуть козаки. Вони хочуть увійти в партизанський загін.

Коли сказати відверто, я мало вірив у ту романтично-пригодницьку історію. Десь на Прип'яті, на невеличкій залізничній станції Янів, стояв 121-й охоронний козацький батальйон. Нам було відомо, що козаки добре озброєні, мають кулемети «максим», ручняки Дегтярьова. Половина

батальйону їздить верхи на вигуляних конях, а друга — на тачанках, обкованих залізом. Час від часу виходять на завдання, ведуть — не так охорону, як розвідницьку рекогносцировку місцевості, не приховують того, що розшукують партизанські стежки і готують удар по наших базах.

З якогось часу козачий батальйон привернув увагу до Дніпра й Задніпров'я. Ми не могли бути байдужими до того — зустріч з ними не віщувала нічого доброго. Окремі козаки в розмовах з місцевим населенням натякали, що воювати проти своїх не будуть, що хочуть перейти на наш бік. І це нас ще більше насторожило. Треба бути пильними, щоб уникнути підступної провокації.

Отож донесення з Сорокошич про те, що на межиріччі скоро можуть з'явитись такі гості, стривожило нас.

— Ще цієї халепи нам не вистачало,— сказав Гнідаш.

— Ну, а коли вони свої хлопці? — чухав голову Науменко.

— Хоч і свої, а душа до них не лежить,— уже посміхається Кузьма. І до мене: — Заварили ви з ними кашу. А що ж тепер думаєш робити?

— Я, по-перше, сумніваюсь, чи перейдуть вони Дніпро. А по-друге, коли перейдуть, то ми не піддамося на провокацію, у бій з ними не вступимо, а придивимося. Потретьє, коли вони й справді захочуть перейти на наш бік, запропонуємо роззброїтись, візьмемо, як трофеї, всю їхню зброю й господарство, а з ними потім розберемось. Не виключена можливість, що вони й чесні люди, мимоволі вскочили в халепу, а тепер хочуть виплутатись.

— Хто ж піде їх роззброювати? — питає Гнідаш.

— Я.

Це відповів Василь Мольченко.

Гнідаш покрутив головою, чмихнув, насупився.

— То-вже доводьте діло до кінця. Тільки щоб не промахнулись.

— Про троянського коня забувати не доводиться,— кажу стиха.

Степан Науменко старогрецьких міфів не вивчав. Зацікавився:

— На яких вони конях? Знову на отих битюгах неповоротких? На них чортову матку навоюєш...

Ми розсміялися. Справді, не прижилися в нас німецькі ваговози, не по їхніх зубах виявилась партизанська стихія. Кирило Кашперський їх зашмагав, морози діяли,

сіно болотне непоживне, ячмінь у рот не ліз — спершу спали в тіла, поробилися схожими на гори кісток та закуделеної вовни, а потім і зовсім поздыхали. Витягли далеко за табір, усіх лисиць та вовків нагодували.

Тої ж ночі в Сорокошичі подалися Василь Мольченко та ще з десяток добірних бійців, у тому числі Пінчук і Хачатрян. На всяк випадок вирішили інтернаціоналізувати бойову групу.

Тепер коротко про 121-й козацький охоронний батальйон під командою німецьких офіцерів. Його історія, важка й неприваблива, розкрилась нам невдовзі. Яких тільки гримас долі не було в ті грізні часи!

Почалося все з Харкова, з лиховісної Холодної гори. Хто жив хоч трохи у цьому славному українському місті, напевне, не обминув тієї місцини, запам'ятав її незвичайну назву. Та найбільш пам'ятна Холодна гора тим, хто побував там у час окупації і зостався живим. Тільки дивом вижили ті, що пройшли те пекло. Людей там морили голодом, морозом, стріляли, вішали... Гітлерівці відбирали з полонених кавказців, жителів Середньої Азії, татар чи людей німецького походження, формували підрозділи, обертали їх на каральні частини. Тут, у концтаборах Холодної гори, вишукували й тих, хто згодом потрапляв до Власова чи Бандери.

На Холодній горі влітку сорок другого з військовополонених відбрали тих, що народилися на землях Ростовської області і звали себе козаками. Їх відразу заштовхали у товарні вагони, вивезли спочатку в Хорол, а через якийсь час до Лубен. Кілька місяців тримали на голодному пайку в тісному дворі, де ніде було повернутись. І тільки коли люди опинились на межі життя і смерті, запропонували страшну зраду.

— Сталінград не сьогодні-завтра впаде. Фюрер надає донським козакам привілеї — створює козацьку державу зі своїм національним козацьким урядом під проводом фюрера. Вам треба пройти навчання під орудою німецьких офіцерів, щоб потім нести охоронну службу. Хто не згоден — три кроки вперед...

Їх перевели до іншого, просторішого табору, збільшили пайок, одягли в форму, яку свого часу носили солдати буржуазних прибалтійських держав.

Поки козаків вишколювали, навчали козирияти, підходити до офіцера, повертатись на місці та клацати каблучками, минула осінь, почалася зима. Козаки вже були

підготовлені до несення охоронної служби в Донській козацькій державі, а Сталінград не здавався. Потім у листопаді Паулюс опинився в котлі, «Донську область» визволили радянські війська, навіть у Лубнах стало неспокійно, жарко.

121-й охоронний козацький батальйон,— так його офіційно назвали окупанти,— було перекинуто в Київ, а звідти в поліський край, на кордон України з Білорусією, бо саме туди вийшов з Сумщини Ковпак. Партизанський генерал пішов у глиб Білорусії, але окупантів тепер непокоїло межиріччя Десни й Дніпра.

Козакам сказали, що поки Паулюс борсається в оточенні, поки Донська козацька держава не в змозі прийняти їхніх послуг, вони, як вірні спільники німецької армії, мусять допомогти фюрерові в боротьбі з партизанами.

Абсолютна більшість козаків, ще починаючи муштру, стали готуватись до втечі... Групувались по двоє, по троє, боячись зради,— адже знаходились і такі, що охоче йшли в «охоронці». Коли ж прибули до Янева, коли їх поставили перед фактом — битися проти партизанів, відступати й вагатись стало неможливо. Треба було вирішувати свою долю, поки не пролилася братня кров. Командир батальйону майор Гофман, досвідчений і підступний провокатор, разом зі своїми помічниками,— німецьких офіцерів різних рангів у батальйоні було близько двадцяти чоловік,— усе винюхував, ганяв козаків у походи то під Іванків, то до Поліського, шукаючи посильної жертви. Гофман розумів, що треба спровокувати лише один бій — хай зіткнуться козаки з партизанами, і тоді вони стануть ворогами назавжди.

У батальйоні тим часом виникло кілька підпільних груп. Серед них найчисленніші — групи командира роти Петра Леонтьєва та командира взводу Якова Розторгуєва. В третій роті теж була своя група. Підпільники не мали зв'язку, кожна група готувалась до дій по-своєму. Леонтьєв вбачав вихід із становища в повстанні. Свій задум він тримав у глибокій таємниці і гарячково шукав стежки до партизанів. В одному селі випадково натрапив на сім'ю, донька яких учителювала десь на Дніпрі. Зустрічався з нею, розпитував про партизанів. Сказала, що за Дніпром їх багато, там партизанський край. Леонтьєв попросив її передати, що введе туди козацький батальйон.

З березня батальйон у повному складі був у Яневі. Його командир Гофман віддав наказ— готуватись до

бойової операції. За Прип'яттю партизани вбили кількох німців, і козаки мали спалити те село разом з людьми. Перед ними постала дилема — стати на шлях зради до кінця або порвати з фашистами.

Леонтєв зібрав своїх спільників. Незадовго перед цим він дізнався, що Розторгуєв має намір відірватись від батальйону і своїм взводом піти в партизани. Покликали на нараду і Якова Розторгуєва. Домовились — ранком починати повстання. За сигналом напасти на німецьких офіцерів, осідлати коней, забрати майно, скласти на вози зброю, продукти харчування — негайно виступати у лісі за Прип'ять.

День 4 березня почався з того, що дочасно схопились на ноги німці. Хоча й спокійними та впевненими були їхні дії, але при уважному спостереженні можна збагнути, що події розгортаються в небажаному для змовників напрямку.

Не спалося тієї ночі Якову Розторгуєву. Він то вийде на подвір'я, то знову в казарму. Не зімкнули очей і Олександр Жихарєв, Віктор Зимовков, Олександр Калущкий, Григорій Савельєв, Степан Землянський — саме з ними мав Яків тікати в лісі. Повідомив, що ранком козаки мають повстати. І хлопці не дрімали.

Першим заарештували Петра Леонтєва. Гофман люто зірвав з нього погони, пухлою рукою в лайковій рукавичці вдарив по обличчю:

— Русіше швайн!

Інша група німців подалася в казарму другої роти. Розторгуєв стояв надворі, випадково побачив, як забрали Леонтєва, і зрозумів усе. Долю повстання, а отже, і долю змовників вирішували секунди. Гвинтівка була в руках, патрони в патроннику. Коли німці ступили в коридор, Розторгуєв, не гаючись, вбіг за ними. Почувши кроки, офіцер обернувся, потягся рукою до парабелума.

Але в цей час пролунав постріл. Він став сигналом до повстання.

— По фашистах — вогонь! — крикнув Розторгуєв.

Саша Калущкий пальнув у німців. За ним відкрили вогонь інші. Хтось з фашистів устиг випустити автоматну чергу — вона влучила в ноги Олександрі Жихарєву.

По всіх казармах знялася стрілянина. Виявилось: не лише три підпільних групи були в батальйоні, до втечі чи повстання готувалося багато козаків у різних підрозділах. За якихось п'ять хвилин німецьку офіцерню було перебито.

Визволили Леонтьєва. Він одразу ж наказав:

— Запрягай вози! Сідлай коней!

Козаки вмить вивели коней, осіддали їх, розбили двері цейхгаузу, склали на вози гвинтівки, шістнадцять ручних кулеметів, три «максими», гранати, ящики з патронами.

Запалали казарми, через широко розчинені ворота спішно викочували підводи, риссю скакали вершники. Зруйнованим на Прип'яті мостом повстанці перебралися на білоруську землю, хутко сховалися в лісовому масиві.

Заглибившись у ліс, зупинились на галяві. На санях виросла доладна постать Петра Андрійовича Леонтьєва.

— Товариші козаки! — голосно вигукнув він.

Зволоженими очима оглядав повстанців. Від радості не знаходилося слів. Його розуміли, бо самі хвилювались, не соромилися сліз.

— Товариші козаки! — повторив Леонтьєв. І запитав: — То хто ми тепер?

— Партизани! — пролунало у відповідь.

— Так, ми тепер партизани, — посміхався Леонтьєв.

І колишні «охоронники» кинулись обіймати один одного, цілувались, радіючи, що нарешті здійснили свою мрію.

Леонтьєв заявив, що до з'єднання з партизанами командування батальйоном бере на себе. Наказав зберігати колишню організаційну структуру, командирам рот, взводів та відділень велів zostаватись на своїх постах. Визначивши порядок руху, повстанці вислали вперед розвідників, прибрали бойового порядку в колоні і тільки тоді рушили вперед, до Дніпра.

Рухались лісовими дорогами понад Прип'яттю на схід. В одному лісі мимоволі довелось зупинитися — на другому боці Прип'яті від Чорнобиля на Янів рухалась механізована колона — фашисти з Києва поспішали на місце подій.

Батальйон рухався весь день, йшов у нічний час, зупиняючись лише на короткочасний перепочинок. Місця глухі, села траплялись рідко, в них не було піякої влади. Наступного ранку батальйон зробив привал біля Нижніх Жарів. Леонтьєв розшукав знайому вчительку, і вона пояснила, як легше потрапити в партизанський край.

Ранком батальйон перебрався через Дніпро, вступив у село Сивки. А в обідню пору, проїхавши околицею Сорокошич, заглибився в ліс, зупинився в Городку.

В Сорокошичах ніхто не знав про таких гостей, тож багатьом місцевим патріотам довелось тікати на луки,

спішно бігти до загону. Та, мабуть, чи не найбільше тоді наполохався лікар Никон Ангствурм.

Напередодні Дуся Пономар привезла до Сорокошич пораненого.

Група Ігоря Валюшкевича ходила на шосе Чернівців—Київ брати «язика». Поблизу Броварів, біля села Калинівки, партизани зробили засідку й почали стежити за рухом ворожих машин по шосе. Хлопцям сподобався швидкохідний «опель», і вони перетнули йому шлях. Машина загальмувала, бо Ігор дав чергу по колесах, водій не втримав керма і звалив «опеля» в кювет. В ньому їхало кілька офіцерів. Їх відразу вбили, а один заліг у виїмці, прикинувся мертвим. Ляоня Новиков кинувся до нього. Підпустивши партизана на якихось три метри, «мрець» рвучко викинув руку, вистрілив з пістолета. Пізніше ми роздивлялись той пістоль — дитяча іграшка, ним мух тільки бити, а Новиков упав з пробитим животом, куля застряла в спинному хребці.

До фашиста поповз Іванов. Він і цього підпустив на відстань якогось метра, а потім поранив у руку. Ігор спробував сам полонити ворога, але також відкотився пораненим. Розлотовані хлопці прошили фашиста автоматною чергою, забрали документи, без «язика», зате з трьома пораненими вернулись до табору. Рана Новокова виявилась важкою, — Дуся безнадійно хитала головою, — і я звелів негайно везти його до Ангствурма.

Лікар саме оглядав пораненого, коли до хати вбігла бліда, як смерть, донька Галя, видихнула одне слово:

— Німці!

Пораненого сховали під ліжку, закидали всяким лажміттям, попросили не стогнати... А трохи згодом хтось повідомив, що тривога помилкова, то свої прийшли з-за Дніпра.

Никон Валеріанович вклав пораненого на санчата, зібрав своє лікарське причандалля й медикаменти, дружині й дочці звелів скласти потрібний одяг, і на світанку вони вийшли за село, замаскувалися в лозах, біля стогу сіна.

Інтуїція не підвела лікаря — того ж дня до Сорокошич вступила механізована колона карателів.

Та повернемось до історії 121-го батальйону.

Зупинившись у Городку, повсталі вислали розвідку в ближні ліси й села. В цей час недалеко звідти, в лісовій сторожці Висока Піч, стояла група Василя Мольченка.

Розвідники донесли, що з Сивока рухається велика колона вершників і підвід. До загону подався гонець, а комісарові тим часом треба було приймати рішення.

Здоровий глузд підказував: тримайся на відстані, не в'ялуйся в тію колоною. Звідки тобі знати, що то за люди. Але Мольченко, як і його брат Адам, не знав страху.

Разом з розвідниками в бік Городка цішов сам комісар. В лісовій гущавині раптово наптовхнулись на іншу розвідку. Одна мить,— ті й інші сховались за деревами.

— Гей, ви хто? — гукає Мольченко.

— А ви хто?

— Ходіть, поговоримо.

— Ви йдіть...

На хвилину — мовчання, роздумування.

— Хай один вийде на дорогу! — наказує Мольченко.

— І з вас один хай вийде.

Вони неквапом, ніби знехотя, під двостороннім прицілом сходяться. З нашого боку твердо переставляє ноги білявий велет у морському бушлаті, який визирає з-під розхристаної шинелі, з радянським автоматом на грудях, а з їхнього — середнього зросту здоров'як у незнайомій чужинській шинелі, в утепленій пілотці з опущеними на вуха одворотами. На шапці білявого велета — червона стрічка. Така сама стрічка й у козака.

Не дійшли один до одного трьох кроків і зупинилися. Наш комісар недбало прикладає руку до скроні:

— Представник командування партизанських загонів Мольченко. Від кого прийшли ви?

— Командир групи розвідки партизанського козачого батальйону Розторгуєв.

— Чим доведете, що ви партизани?

— А як ви доведете, що є представником партизанського командування?

Мольченко глухо кашлянув.

— Тим, що в цих лісах стоять наші батальйони. І якщо ви не ті, за кого себе видасте, вас відразу оточать і ще до вечора знищать.

— Ми вчора повстали і побили фашистів. Ми радянські люди і хочемо чесно битися за Вітчизну. Але не можемо ризикувати...

— Я хочу говорити з вашим командиром, — сухо сказав Мольченко.

— Я представляю командування...

— Жду вашого командира на цьому місці через годину, — ще сүхше мовив Мольченко. І відкозиряв, давши зрозуміти, що дальші переговори марні.

Рівно через годину на дорозі появилась група вершників. Біля Мольченка стояли Пінчук і Хачатрян. Інші замаскувались поміж деревами.

За сотню метрів вершники зупинились.

— Командир батальйону прибув! — гукнув Розторгуєв.

Мольченко мовчки рушив назустріч їм.

З коня зліз бравий офіцер, передав повіддя Розторгуєву і урочистим кроком пішов до комісара.

— Командир батальйону Леонтєв, — проказав карбовано, як навчали в лубенській школі. І козирнув, зупинившись за два кроки.

— Комісар партизанського загону імені Щорса Мольченко, — відкозиряв наш представник.

Леонтєв раптом розчулився, простяг обидві руки, на очах блиснули сльози.

— Здрастуйте, товаришу!

Розтанув лід і на Василевому обличчі. Він посміхнувся тією посмішкою, якою посміхався тільки в найкращі хвилини свого життя. І вже зовсім неофіційно запитав:

— То ви й справді побили німців у Яневі?

— Точно так!

— І надумали партизанити?

— Прибули у ваше розпорядження. Готові виконати будь-яке завдання партизанського командування.

— Я вітаю вас від імені командування, уповноважений зустріти і прийняти.

Леонтєв на знак повної покори козирнув, дзенькнув острогами, схилив голову.

— Слухайте наказ! По-перше — повне роззброєння. По-друге — негайно виходити в розташування нашого загону.

— А де гарантія?.. — зам'явся Леонтєв.

Мольченко пропустив те позз вуха.

— Товаришу Пінчук!

Григорій Пінчук ступив уперед на кілька кроків.

— Товаришу Хачатрян!

Той став поряд Пінчука.

— Ось наші представники. Вони підуть з вами в Городок, роззброять батальйон і виведуть у ліси.

Леонт'єв потиснув руки парламентарам, пильно придивляючись до них, усміхнувся.

— Ну, а щодо гарантій та документів...— повів Мольченко.

— Все ясно, товаришу комісар,— перебив, не дослухавши, Леонт'єв.

Георгій Хачатрян згодом розповідав:

— Глянув на них — дивізія і все... Кажуть — ми партизани, а в кожного шабляка. І в самих, бачу, очі грають. Ай, вай — міркую,— пропала твоя голова, тхан Георгій, не бачити тобі більше Єревана як власних вух. Іду і сам думаю: добре, коли просто застрелять. А коли отими шампурами на шашлик покришать...

На шашлик їх не взялися кришити, а загукали з усіх боків:

— Звідки ми знаємо, що це партизани? Може, поліція?

— Не розберімося і все.

Тоді виступив Григорій Пінчук.

— Партизани — люди не паспортизовані. Ми у вас теж посвідок не вимагаємо...

— Але ж ви хочете нас обеззброїти...

— Не для того ми взяли зброю, щоб роззброюватись.

— Зброя нам потрібна на фашистів...

Пінчук терпляче переслухав ті заперечення.

— Зброї ми у вас не відберемо і права бити фашистів теж. Навпаки, битимемо їх разом. Але зрозумійте, командування партизанське хоче переконатись у тому, що ви справді повстанці і не маєте ніякої підступної мети...

Хвилину мовчали. Збагнули: в тому в своя логіка. Але ж не хотілося розставатися зі зброєю.

— Сходіть у Янів!

— Перевірте, хто ми!

Але то вже не такий активний опір. Голос подав командир батальйону.

— Я розумію вашу тривогу й недовір'я до парламентарів. Але ж... яких вам ще треба документів? Чи не помітили, партизанське командування нам уже пред'явило свій документ?

Мовчки дивляться на командира, ждуть пояснення.

— Хіба ж не бачите? Таких хлопців, як оці, в поліціях не зустрінеш.

Козаки переглянулись, потім посміхнулись. І голосно засміялися. Почали поллескувати один одного по шлечах.

Вони теж прочитали той неписаний партизанський документ.

— Скласти зброю! — наказав Леонтєв.

І першим поклав на землю автомат, той самий, з яким ще вчора носився шеф Гофман, відчепив кобуру з пістолетом.

Згодом колона пройшла через Високу Піч. Сани з пораненим Жихарсьвим zostалися біля лісової сторожки. Йому було дуже погано. Вирішили привезти з Сорокошич лікаря. Відділення Савельєва zostалося охороняти пораненого, а роззброєна колона, прямуючи за возами, навантаженими зброєю, пройшла через Потєбневу Гуту і ввечері вступила в Карпилівське лісництво.

Довідавшись, що за повстанцями потяглися фашисти, Мольченко звелів озброїти їх, а сам прибув у табір.

Наступного дня ми з Гнідашем і Науменком подалися до козаків. Іван Павлович Лисенко теж захотів глянути на те диво.

Там усе вирувало. Зраділі козаки чистили коней, курили. Дружніми вітаннями і навіть оплесками зустріли нас.

Леонтєв представив усіх своїх командирів, назвав найактивніших учасників повстання.

Потім вишикувавсь весь батальйон. Три бойові роти завмерли в строю. Бійці всі як один справжні потомки шолоховського Мишка Кошового.

Мітинг відкрив Леонтєв, надав слово мені.

Я привітав козаків з тим, що вони на складних шляхах війни знайшли своє місце, поздоровив з першою бойовою операцією — розгромом янівського гарнізону. Винищення чималої групи офіцерів — відчутний удар по фашистській адміністрації в тилах. Натякнув, що це лише початок ділової реабілітації кожного з них. Розповів про Сталінградську епопею, про наступ Воронежського фронту, про розгром німців на Північному Кавказі, про визволення їхнього рідного Дону, про бойові дії на північній ділянці фронту, які нещодавно розгорнулись.

Слухали уважно — ці події фашистська пропаганда примовчувала або висвітлювала зовсім інакше.

Треба було вирішити долю цього батальйону. Всю ніч ми радились про це. Дійшли згоди — в наш табір козаків не вводити. Довідавшись про історію з «троянським конем», навіть Степан Юхимович сказав:

— Чортова матка їх знає, які в них наміри. Поселиш поруч, а вони переколють тебе в одну ніч.

Зійшлися на тому, щоб об'явити цей батальйон партизанським загоном, підпорядкованим загонові імені Щорса. Командні функції здійснюватимемо через інститут наших комісарів, групи розвідників і провідників. Комісаром призначили Павла Костянтиновича Лузана, в усі роти виділили своїх політруків, з-поміж яких Пінчук уже став своєю людиною в козаків, у всі підрозділи ввели наших хлопців — розвідників, а головним розвідником призначили Павла Степанця, бо він знав ці ліси незгірш старого Прохора Бабича.

Виступив Гнідаш — від імені воїнів Радянської Армії привітав молодий партизанський загін. А під кінець запропонував: оскільки славний син козацтва Семен Михайлович Будьонний є їхнім земляком, то хай загін носить його ім'я. Так пазазвжди зник ганебної слави 121-й охоронний козачий батальйон, а в лісах Остерщини народився партизанський загін імені Будьонного.

І випало йому вже того ж дня у першому бою відстоювати право на існування. По сліду повстанців уперто посувався на автомашинах каральний есесівський батальйон. Він пройшов через Нижні Жари, вступив у Сорокошичі. Козаки, не маючи партизанського досвіду, доріг обманних не прокладали, їхній обез залишив такий слід, що й сліпий по ньому пройде.

Отоді й зрозумів Никон Валеріанович Ангствурм, що вчасно залишив село. Діждався вечора, впрягся в санки, ще з багатьма сорокошицькими товаришами, з дружиною й дочками подався до нашого штабу.

Другого дня лікар господарював у партизанському шпиталі, — не складаючи іспиту, одержав призначення головного лікаря і начальника медичної частини загону імені Щорса.

Ангствурм врятував від неминучої смерті Новикова. Але він не зміг подати допомоги Олександру Жихарєву, бо посланці Високої Печі не застали його вдома. Вранці на Високу Піч зненацька наскочили карателі, відкрили вогонь по групі Савельєва. Нечисельна група козаків з боєм відступила, а лісова сторожка спалахнула вогнем. У ній живцем згорів поранений партизан-козак Олександр Жихарєв.

Після мітингу в Карпилівському лісництві і командири, і бійці як господарі приймали гостей з партизанських загонів. В усіх був піднесений, радісний настрій.

І враз на заставі — стрілянина. І враз — тривога.

— Німці?

Кілометрів за два від лісництва есесівці, висадившись з машин, розгорнутим ланцюгом пішли в наступ на партизанів. Дві непримиренні сили зійшлися мало не врукопашну.

Це був по-своєму неповторний бій. Самовпевнено діяли есесівці. В перші хвилини розгубилися козаки, дехто навіть кинувся був тікати. Партизанів тут жменька, але кожен розумів, що саме від нас і залежатиме успіх.

Коли фашисти підійшли до лісництва, всі командири перебували в штабі Леонтєва. Вискочили по тривозі і опинились на правому фланзі ворожого цепу, навіть трохи в їхньому тилу. В одну мить перебігли густий сосняк, і перед нами відкрилась поляна. На ній — група офіцерів. Відразу зрозуміли: командний пункт ворога. Леонтєв в одну мить встановив кулемет, ми спрямували на той гурт автомати. В цей час прорвався з лівого краю Василь Мольченко з групою партизанів і відкрив вогонь. Леонтєв удавив з кулемета, застрочили наші автомати. Попадали офіцери, в ту ж мить почалась відчутна паніка у ворожому стані. Люто відстрілюючись, нападники побігли назад. За ними гналися розгарячені в бою партизани, а також козаки.

Бій стих. На полі лишилось понад двадцять убитих карателів, близько сорока поранених. Поліг і сам командир батальйону СС, майор з трьома залізними хрестами. Згоріли дві чи три автомашини. На лісодільницю було знесено чимало трофеїв — автомати, кулемети.

Цей бій тишив нас не лише тим, що закінчився блискучою перемогою, — вбитих з нашого боку не було, лише двоє поранених, — він до кінця висувив ту краплину недовір'я, що жила таки і в наших серцях (може, й справді троянський кінь?), і в головах козаків, — а хто зна, чи не переодягнені поліцаї?

Відсвяткувавши перемогу, розійшлися в різні сторони. Ми — до табору. А загін Будьонного подався з чудовим знавцем лісових хащ Павлом Степанцем, щоб отаборитись у західній частині району, десь між Сорокошичами й Старою Гутою. Ідемо не порожняком — уся трофейна зброя есесівського батальйону на наших саях. Веземо й кулемет «максим» та кілька ручних, диски з набоями, гранати і ще багато потрібного в партизанському побуті добра. Тепер навіть Іван Павлович Лисенко не супитьсь, теж піднесений і говіркий. Він, як і всі, побував у гарячому бою. Як і всі, вистояв. Він разом з усіма торжествував.

Недалеко від Карпилівського лісництва в непролазній гушавині стояла одинока лісова сторожка. Вже й забулося, як називалася. А тільки кожного разу, коли навідувався сюди чи хоч бачив її здалеку, нагадувала мені описану Короленком лісову сторожку, в якій жив вовкулакою з маленькою донькою страшний для всіх порубників і браконьєрів лісник. У моїй уяві в такі хвилини зримо поставала і та картина лютої грози в лісі, і стукіт сокири в хащах. Бачив, немов живого, реально існуючого, того неблаганного бороданя, що, пезважаючи ні на бурю, ні на громи й блискавки, біг ловити порубників.

То була найглухіша і найсумовитіша лісова сторожка, про існування якої, напевне, не знали окупанти. Загруала вона поміж болота, з усіх боків оточена сосновим бором, березовими гаями, осиковою дібровою, непролазними заростями лози й вільшини. Не дороги, а стежки вели туди неходжені.

Натрапив я на неї випадково. Вже не пам'ятаю, куди йшли. Але то була темна, груднева ніч, час страшенної завірюхи. З дороги збилися, бейкалися до пояса в снігах, наштотхувалися на дерева, не маючи сили йти далі і не маючи права зупинитися. Йшли довго, від самого вечора, втративши орієнтири. Одяг наш змокрів від сніговію, зброя й амуніція стали нестерпно важкими, в голові макітрилось, хилило на сон. А нам треба було вирватися з цього мороку, з цієї дикої круговерті.

Вже коли були готові плюнути на все і безсило впасти в снігову постіль,— хай заносить, засипає, хай мороз сковує наші кості, бо все це ставало диким катуванням,— серед страшної завії виразно почули собачий гавкіт. Партизан на ці речі реагує не так, як звичайний смертний. Як людина, він струшується від радості,— нарешті порятунок, тепло, а може, й їжа. Як месник, він здригається від думки: «На яке поселення потрапив? Чи не на ворожий гарнізон, озброєну варту?»

Поступово, крок за кроком, наближаємось ми до людського житла, все виразнішим і ближчим стає собачий лемент.

Гавкала не вівчарка. Голос подавав якийсь Сірко чи Рябко, мабуть, ще й старуватий. У нічному морозі прояснилась засніжена від низу до верху будова. Обережно, не показуючись з лісу, обходимо круг неї. Отож хата ця

одного, це не що інше, як лісова сторожка. І в тому непроглядному мороці мені враз розвиднілося. Таж у часи мого вчителювання в Новому Глибові ми не раз їздили цими стежками напрямці до Остра і зупинялися тут грітись.

Песик відгавкав своє, забився в халабуду чи, може, втік до лісу. Ми сміливо окупували сторожку. Двері не замкнені, в хаті тепло, солодко пахне хлібом і людським духом, а нема нікого. Засвітили світло, хазяйнуємо.

Коли раптом двері рип — господар. Не Короленків лісник-розбійник, а молодий симпатичний хлопчина.

— Добрий вечір вам, — вітається чемно.

Підходить ближче, руку мені подає.

— Хто ти такий, лісовиче?

— А я Федір Чирик, ваш зв'язківець. Андрій Федорович Чирик — мій дядько. Ви ж його знаєте...

Оце так сюрприз! У селі Рудні існувала підпільна організація. Входили до неї Андрій Чирик, Іван Скивка та ще кілька чоловік. Згадував не раз Андрій і цього хлопця.

— А де ж твоя лісовичка? — питаю.

— Ой, — спам'ятався Федір, — побіжу покличу, бо замерзне.

Мені пригадалась романтична історія. Федорові Чиріку не було ще й двадцяти, тож на нього відразу націлівся Гітлер — в Німеччину давай хлопця. А в сусідньому дворі бігало дівча сімнадцятилітнє, вже росле, гарне, але ж дівча. Для батьків — дитина, а Гітлерові — робоча сила. Її він теж запримітив.

Пішла чутка, що в Німеччину не беруть одружених. А Федір з тією сусідньою ще зі школярських років любився. Звели їх до купи, весілля відгуляли. А Гітлерові хоч би що — йому й одружені молодята годяться, аби працювали. Отоді забрав Федір свою юну дружину та й повів у лісові нетрі. Ліснякувати ніхто його не уповноважував, бо всі забули про ту сторожку в глухому болоті. Федір і звив там собі кубельце.

До хати ступило щось затушкане в старі кожушки, в замизкані хустки. Гостро й зацікавлено виркали по-дитячому здивовані очі.

— Роздягайся, молодице, та готуй людям їсти, — як належить поважному господареві, командував Федір.

Вона хутенько одяг в себе, туди-сюди глянула, метнулася хазяйновито по хаті. Маленьке, худюсіньке дівчатко-піддіток, а вже носить під серцем нове життя, трішки соромиться того, навмисне животика втягує.

Федір поважно розповідає про життя-буття лісове. Тетянка порастєється біля печі, вже в неї щось там кипить, булькає, щось шкварчить, саме все робиться. А ми проганяємо і не можемо прогнати од себе дрімоту.

— Треба виставити варту, — кажу хлопцям.

А Федір аж із місця схопився.

— Відпочивайте. Мій вартовий не прогавить. Він вас ще вчора почув. Я вже знав, що хтось по лісі крутиться. Коли б то було здогадатись, що ви. А то думав, може, їх чорт носить. На всяк випадок вийшли з хати, в лісі поховалися. Потім бачу — не схоже на них... Заглянув у вікно та й упізнав.

Щедро частувала нас тієї ночі Таня. Ні огірків таких, ні картоплі, ні капусти, приправленої олією, не їв ні до того, ні опісля в своєму житті. Розхвалював від душі молододу господиню. А вона цвіла калиною:

— Ой, чи ж правда? Та я ж іще і не навчилася як слід... Та коли вам так подобається, не минайте нашого дому.

— Не минемо. На звіздини заявимось.

— Отже, дивіться, — ловить на слові Федір.

Так і нажив я близьких людей, можна сказати, рідню в цій забутій лісовій сторожці. Коли згодом навідувався до них — то були найприємніші хвилини мого лісового буття.

Федір, безумовно, не міг жити Робінзоном, — навідувався і в Рудню, і в Карпилівське лісництво. Перетривожились вони тоді, коли в лісництві був бій, наготувалися до втечі, а воно вляглося. Кілька днів було тихо, можна жити вже по-старому, а їм непокоїлось. Хто там воював? Що сталося?

І Федір не витримав. Прибув на світанку до містечка. Там було тихо, спокійно. Знайомі розповіли про недавній бій, про партизанів-козаків. Федір заспокоївся, погостював у знайомих, роздобув дещо для свого самотнього проживання і вже зібрався в дорогу.

Тим часом Карпилівське лісництво з усіх боків оточили есесівці й остерська поліція. Влетіли в селище, спішно виганяли з хат людей, ловили тих, що опинились там того ранку випадково. Назбиралось жінок, дітей, старих понад сотню чоловік. Разом з ними і Федір Чирик.

Карателі квапилися. Прикладами погнали людей з селища, на галяві під молодим густим сосняком зупинились. А факельники хутко підпалювали будиночки. В одну мить усе задиміло, запалало.

— Лягай! — кричали на людей озвірілі фашисти, оточуючи їх, тримаючи автомати наготові. Федір забився в юрбу. Коли впав на сніг, до нього притиснулися якісь діти, ніби шукаючи захисту й порятунку. Ніхто не думав про найгірше, навіть не припускали того. Але воно сталося. Просто, звично, по-діловому затріскотіли десятки автоматів, бризнула цівками кров, сніг відразу обернувся на криваве місиво, звивались у конвульсіях людські тіла.

Почувши стрілянину, ми посадили на санки бойову роту, кинулись туди. Але карателі повелися як найогидніші боягузи. Розстрілявши людей і запаливши лісництво, вони втекли до Остра. Згодом сповістили в газетах, що з партизанами покінчено одним махом.

Мовчки поховали розстріляних. Тіла тих, у кого по селах знайшлися родичі, забрали рідні. Більшість не було кому ховати — їхніми найближчими родичами zostалися тільки ми, партизани.

— І жодного свідка цієї трагедії нема, — сказав хтось.

Свідок був. До автоматної тріскотняви в лісництві стривожено дослухалась Тетянка з лісової сторожки. Потім почула запах горілого, побачила й дим. Метаючись по обійстю, ждала і ніяк не могла діждатись Федора.

Він прийшов. Але юна дружина не впізнала його, то була не людська постать, а щось фантастичне, — бідолаха то падав, то зводився на ноги, безсилий, незграбний, обкипий рудою, аж чорною замерзалою кров'ю. Ні обличчя не було видно на тому страховиську, ні очей. Тільки по голосу впізнала Федора.

— Убили мене, Таню.

Десятки куль порізали йому шкіру на обличчі, на грудях та животі. Одна прошила руку, друга пробила ступню. Він облився власною кров'ю. Але ні на хвилину не втрачав свідомості. Силою волі примусив себе лежати без руху, в позі мерця. Їм набридло стріляти, носками повертали кожного, дослухаючись, — чув, як дострілювали ще живих. Перекинули і його. Прикинувся задубілим — не вистрелили. Потім спішно втекли. А він, коли все затихло, обережно продер кривавий лід на очах, з силою вивернувся з-під мертвих тіл, відповз у соснячок, а потім, кульгаючи і падаючи, подався в свою сторожку.

Із ста двадцяти zostався тільки він, живий свідок жахливої трагедії.

І сьогодні живе на Десні Федір Чирик. Він уже дід. Бо в тієї дівчинки, яку народила юна дружина весною,

у тієї Оленьки, що стала партизанською хрещеницею, вже двійко дітей-школярів. Федір Чирик — механізатор. Він водить полями свій трактор. Творить нове, мирне життя.

І тільки інколи ночами, уві сні, розповідає Тетяна, раптом починає важко стогнати чоловік, скидає з себе якийсь непосильний вантаж. І чує тоді жінка кризь стогін: «Убили мене, Тетяно».

Коли про трагедію в Карпилівському лісництві довідався Степан Юхимович Науменко, він сердито блимнув очима:

— Тремтять негідники. Знають, що скоро їм кінець. Спіймався б мені Микита — у мене б рука не здригнулася.

Невдовзі спіймався той звір. Останнім часом харцизяка Микита спати не давав командуванню та й усьому загону «Перемога». Зібрав собі новосілківський становий банду таких, як сам, розбійників. День і ніч снували ці огидні зрадники по селах, тероризували людей. І все нахвалялися добратися до партизанського гнізда й привести на шворці в Пирнове самого Степана Науменка і його братів.

До загону щоденно прибували хлопці й дівчата, чоловіки й жінки. Йшли з усім своїм скарбом і заявляли:

— Життя не дає Микита. Він і вас, Степане Юхимовичу, і Василя Юхимовича та й Терешка вашого грозиться залігати і до ніг німцям кинути.

Степан і Василь помовчували, а Терешко Юхимович аж на лиці мінився. Бив шапкою об землю і на весь ліс горлав:

— Та щоб отой урка, отой головатий телепень, ота продажна гнида та заарканила Терешка? Та щоб якийсь запроданець смів знущатися з народних месників Науменків і всього їхнього загону?

Трохи передихнувши, ремствував знову.

— Я вам казав! Я говорив! Я вам щоденно товкмачу в ваші дурні голови! — кричав Терешко на братів. — Діждетесь, що лис Микита в табір прийде, палицею нас звідси пужне. На Пирнове треба йти, всю фашистську наволоч перебити, а Микиту — на сука найвищого...

Просто стихійним лихом став для Науменкового загону отой Микита. Але його і так і сяк намагалися впіймати — наче в'юн вислизає. Науменко жде його біля Дніпра, а той на Десні орудує. Степан Юхимович влаштує засаду в якомусь місці, а він її хитромудро обійде, десь позаду людей мордує.

Але, як то кажуть, усьому є кінець. Наставив Науменко по всіх дорогах, що вели до Пирнового, таємні засади.

І впіймали Микиту з усією бандою. Коли оточили звідусіль, то відразу Микита став ягням, зброю в сніг, а руки вгору. Забелькотів, що здається добровільно.

Всім загоном судили негідників. І слово грізне пролунало в партизанському таборі — смерть!

Вивели їх на Видру, покладали вряд, точнісінько так, як розповідав Федір Чирик, ще й роз'яснили засудженням, чого їх так кладуть.

Не пошкодували Науменкові хлопці набоїв на зрадницькі голови, таку стрілянину зняли, що, мабуть, і в Києві було чути. А найбільше для Микити старалися, сам Терешко півдиска автоматного витратив на нього. Вовкам та воронам залишили трупи їхні на болоті.

А десь через годину, коли ми сиділи у Гнідаша й радпись про наступні плани, вбіг без дозволу Науменків ад'ютант Ілько, білий як крейда.

— Так що, товаришу командир, Микита втік.

Науменко глянув на нього як на божевільного.

— Чортову матку втече. На капусту посікли.

— А он дід... — він назвав якогось старого з ближнього села, що їздив до Науменка як додому, — по дорозі стрічав Микиту. Той похвалявся: «Знаю тепер, де вони отаборились».

Степан Юхимович подікавивсь ліниво:

— Коли ж це він його стрічав? Учора чи позавчора?

— Таж кажу, з годину тому. Йшов, каже, на чорта схожий, весь закривавлений, льодом обріс, як мара...

Отут уже мов з пращі зірвався Науменко. Ні слова не сказав, тільки дверима гупнув у бараці.

Побігли на болото — всі лежать, а Микити немає, увесь свій загін послав Науменко за втікачем. Слід довів до Новосілок Дніпрових, села, звідки Микита був родом. Всю рідню його перетормошили — як у воду впав Микита.

Ми з Гнідашем і собі приїхали — подія та нас дуже стурбувала. Стали на вулиці, куримо, ждемо результатів пошуків. До мене підступив хлопчина. Хитрувато позирас, шморгає носиком:

— Еге ж Микиту шукають?

— Микиту... Ти, може, знаєш, де він сховався?

— Отам дивіться, — показує підборіддям на самоту хату за селом, майже біля самого лісу.

Послав туди хлопців. Тільки звернули до хати, а звідти, мов заць, Микита вискочив, до лісу подався, біжить, як жеребець вигуляний. От-от до узлісся дістанеться, а хлопці

не здужають бігти по глибокому снігу. А тут уже й вечір горне на землю сутінки. Тоді хтось на ходу скинув з ніг чоботи, помчав босоніж, аж п'ятами замиготів. Підбіг ближче, на хвилю спинився, припав на коліно і почав стріляти навадогін. Коло перших сосен наздогнала куля невражливого Микиту...

Щоб досягнути таємниці партизанські, ворог засилав у ліси не лише таких головорізів, як Микита. Микита хоч і нахаба, але дурень, таких можна було ліквідувати. Небезпечнішими виявлялись ті, кого засинали в табір під виглядом патріотів. А що такі в нас були — ми не сумнівались. Особливо переконались у тому, коли до загону прибув із Сорокошич Іван Скорка.

Цього трохи відчайдушного, а більше безтурботного хлопця я знав ще до війни. Він одружився з учителькою, одружився не тому, що хотів завести сім'ю, просто заспечався з кимсь із своїх численних друзів. Працював у школі діловодом, отже, належав до сільської інтелігенції. Парубок був бравий, бриньчав на гітарі, тож збаламутив голову вчителів. Життя в них було не дуже щасливим. Мені доводилось не раз їх мирити, тому він мені й запам'ятовся.

Тепер Іван Скорка прибув у табір. До цього перебував на службі — якимось шляховим майстром його наставляли. Доріг тоді не ремонтували. Їм взагалі не надавали ніякого значення. А вже відомо: яка робота, така й платня. Нічого за те й не одержував Іван. Місяців три тому покликали його на курси, вчили дороги ремонтувати. Тільки дивними виявились ті курси, — в Чернігові на одній із затишних вулиць у невеличкому будинку. Не того навчали, щоб дороги насипати, а як потай ходити тими стежками й дорогами, як партизанські сліди винюхувати та в загін пробратися... І які відомості з загону і через кого передавати.

Іван пройшов ту «науку», не подаючи й знаку, що вона йому не до душі.

Розпрощались з ним ласкаво. Наказали не гаючись іти на межиріччя, проникнути в партизанський загін і причаїтись. Вирушати повинен зі своїм одиодумцем Грибом, тим самим, що був пройнятий націоналістичним духом. З часом Гриб мав зникнути із зібраними відомостями, а Скорка повинен ждати нових вказівок.

Іван Скорка зробив усе точнісінько, як від нього вимагалось. Привів з собою і того Гриба. Але в одному не дотримався вказівок — про всю ту історію розповів нам.

Всеньку ніч, весь день говорив з ним Гнідаш. Для нього це був неймовірної цінності агент. Виявили цілу школу шпигунську. Стало зрозумілим, чого це німці, незважаючи на явну неухвагу до доріг, надавали такого значення «плярховому відділу» в Острі.

Всі зусилля наших розвідників були спрямовані на виявлення тих агентів як у загоні, так і в межах району.

Завдав мороки нам цей Іван Скорка. Після розмови в Гнідаша повели його лісом до нашого табору. Скорці здалося, що його хочуть застрелити. Довго не думаючи, чкурнув він у гушавину.

— Стій! Зупинись! — кричали йому вслід.

Де там! Наче молодий олень помчав у хащі. Скориставшись сутінками, зник з наших очей.

Сумніву не було — Скорка роздивився, що мав роздивитись, виявив місцеперебування, обвів нас круг пальця та й подався доповідати своїм хазяям.

То була неспокійна ніч, а за нею й день. На дорогах, що вели до Чернігова й Остра, на всіх стежках стояли пости, засади — треба будь-що перекрити шлях Скорці. Весь табір знову повантажився на вози.

Так минуло днів зо три. Немов у воду впав утікач. Ворог ніяких агресивних намірів не виявляв. Трохи заспокоїлись ми. Нормалізувалося життя в таборі.

З групою бійців виїхав я на північ — треба було провідати козаків, провести кілька бойових операцій.

Ніч минула в дорозі. А на світанок прибули в табір загону імені Будьонного.

Павло Степанець вибрав місце затишне, зручне і для оборони, і для наступу. Козаки влаштувались непогано — в повітрі вже пахло весною, то вони бараків не будували, вводили щось схоже на ненецькі чуми, утепляли сіном.

Я йшов табором, ловив погляди знайомих і незнайомих людей. І раптом — розтягнена до вух посмішка Івана Скорки.

— Ти чого ж утікав, Іване?

— А навіщо він за гвинтівку хапався?

Хочеться ще додати до історії життя Скорки: така ситуація у нього була не останньою. Він zostався в загоні Будьонного, виявився вельми корисною людиною. Бо тільки затримують розвідники якусь непевну особу — зразу йому перед очі. Він став лакмусовим папером на шпигунську породу.

— Як там поживає дядько Петя? — питаємо.

Лазутчику нікуди діватись, по самі вуха викритий.

А якось влітку прибув Скорка додому, в Сорокошичі. Заснув чоловік, а тим часом у село з Окунинова жандармський роз'їзд наскочив. Схопили Івана, на Вишу Дубечню повезли. Коні ледь тягли воза вузькою греблею, а обабіч, за канавами, вільшняки колихаються. Розумів, бідолаха, що востаннє шумлять для нього молоді вільхи.

Згадалась йому зимова втеча. Влучивши момент, стрибнув з воза. Хоч і зв'язані руки, а враз за канавою опинився. Поки жандарі схопились за зброю — уже в гушавині Скорка. Стріляли по ньому, але Івана кулі не беруть.

З того дня почалися його митарства. Руки він якось розв'язав, але на знайому дорогу в нічний час не трапив, заблукав у видринських болотах. А там саме після травневих боїв каральні загони нишпорили — впіймали Івана. Одвезли його в Київ. Довго сидів у концтаборі. А тоді вкхнули до телячого вагона — повезли в Німеччину. Десь у Польщі роздовбали невірники підлогу, по одному висипались на залізничне полотно. Випав з тієї тари на колесах і Скорка. Поїзд погуркотів у Німеччину, а Іван подався на схід, в остерські ліси.

Довго мандрував Іван Скорка. Вже Радянська Армія на Десні й Дніпрі стала, вже й Сорокошичі його визволили, а він усе йшов.

Десь біля Житомира затримали його передові пости наших військ. Зразу ж у розвідвідділ — за шпигуна прийняли. З вивідачами в польових умовах розмова коротка. Але той баламутний Іван володів якимись незвичайними чарами, на його простакуватій морді виписувалась уся його чесність. Повірили й тут, що він не шпигун, попровадили в Остер — хай там розберуться.

Тижнів зо два вели його автоматники. Здружився він з конвоїрами. Зайдуть у село — конвойні до дівчат на гульки, а Скорка лягає спати, поклавши голову на їхні автомати. В Сорокошичах у Іванових батьків три дні гостювали. Нарешті до Остра добилися.

Живе Іван і досі. В партизанах воював, а потім ще і в армії з ворогом бився, не раз смерті у вічі заглядав. Майструє зараз Скорка, бо тесля з нього першокласний. А на його безжурному обличчі завжди світиться усмішка, виписується та глибока чесність, яка обеззброює кожного недоброзичливця.

Вдень провів нараду командирів загону імені Будьонного, поставив перед ними конкретні бойові завдання —

штабу розробляти план наступних операцій. Ще виступив з лекцією про події на фронтах. Зимова кампанія 1942—1943 років по суті вже була завершена, фронт починав стабілізуватись, наші в основному наступали на північній дільниці.

Успіхи, яких добилась Радянська Армія, радували й окрилювали. Ми розуміли, що армія безперервно не може наступати, отже, невдовзі на фронтах настане відносний спокій. Розуміли й те, що в умовах затишшя на фронті нам у тилу стане скрутніше. Отже, треба готуватись до найсуворіших випробувань.

Знали все те, згоджувались, але слухачам та й самому доповідачеві повністю ті суворі випробування ще не уявлялись. Відчути їх і пережити нам судилося трохи пізніше...

Увечері я був у Сорокошчах. Іван Голодович сповістив, що вночі з-за Дніпра прибуде на переговори командир Черnobильського партизанського загону.

Командир той, як і було домовлено, з'явився. Пізнього вечора до нашої штаб-квартири зайшов середнього росту, худорлявий чоловік.

— Головач Федір Васильович, — назвав себе, — командир партизанського загону імені Чапаєва.

— Учитель? — питаю.

— А то ж хто, — посміхнувся самими очима.

Тепер уже й кожному стало видно, що вчительська професія наклала свою печать на цього м'якого й лагідного білявця. Зовсім мирний з вигляду командир. Важко навіть припустити, що цей тендітний інтелігент в тим партизанським ватажком у лісах Черnobильського району, за яким невсипуще полюють фашисти.

Загін імені Чапаєва до останнього часу був ще не численним, лише ставав на ноги. Але зараз зріс при сприянні самих окупантів, які, лютуючи від безсилля, накидались на мирних людей. І ті знаходили партизанів, ставали месниками.

З розмови відчувалось, що Федір Васильович психологічно ще не був підготовлений до такого розмаху партизанського руху, побоювався масовості. Йому потрібна була дружня допомога, відчуття плеча друга. Дізнавшись про нас, він без вагання повів невідомі ризиковані шукання.

В довгій і, як кажуть у дипломатичних колах, дружній розмові ми обговорили все. Вчитель учителя розуміє і відчуває зразу. Хутко здружилися, стали товаришами на все

життя. Я розповідав йому про наші бойові справи, про Гнідаша, про силу й слабкість партизанського руху в межиріччі. А він мовчки слухав і, видно, не в усе вірив, гадав, що я, як учитель літератури, там і тут вдаюся до гіперболи.

На згадку про козачий батальйон сказав:

— Никали вони біля мого табору, навіть наскакували на наших розвідників. Але вогню не відкривали.

— Могли б узяти їх до себе, — усміхаюся.

— Ні, — каже Головач, — краще хай вони у вас воюють.

Головача задовольнили переговори.

— Розповім своїм хлопцям — не повірять.

— А ти приходи з ними в гості, — запрошую.

— А можна? — не віриться Головачеві.

Домовились, що 20 березня Головач прибуде до нашого табору коли не з усім загonom, то хоч з командирами, познайомляться з Гнідашем і Науменками.

В Сорокошичах влада окупантів упала разом з запеклим поліцейським служакою-старостою Йосипенком. Ще десь блукала по світу його дочка-перестарок Маруся, та сама, що постачала «слухачів» на курси шляховиків, бо й сама була виучнем шпигунської школи. Розповідав про її «діла» Іван Скорка. Але тепер Марусі дорога додому закрита.

І якою ж несподіваною була зустріч на сорокошицькій греблі — затушкана в хутрянку жінка, що сиділа в сав'ях-глабцях, виявилась Йосипенковою дівкою. Підвела її жіноча зверхжадібність, знала, що небезпечно їхати в село, але потерпала за свій дівочий посаг.

— Як поживає дядя Петя? — питає свою колишню співученицю Василь Мольченко.

Люто блиснула очима, затяла тонкі губи. Зрозуміла: знаємо про неї більше, ніж вона уявляла.

— Своє становище ви можете полегшити лише при одній умові — чистосердечно все розповісти і допомогти нам викрити відомих вам агентів. Інакше — негайна смерть...

Зітхнула, глянула розгублено, розтулила губи:

— Скажу все, що знаю...

Ще день пробули в загоні імені Будьонного. Переходив з роти в роту, знайомився з людьми, розпитував про життя, ділився нашим партизанським досвідом.

Намітили ми дві серйозні бойові операції — знищити фашистський гарнізон у Максимі на Десні й розгромити вороже кубло у містечку Ревунів Круг, куди було

прокладено залізничну колію. Окупанти навезли з Німеччини обладнання і почали виробляти боєприпаси. Патронний завод,— так він звався,— вже давно не давав нам спокою.

Першу операцію я взяв на себе. А гарнізон Ревунового Круга мали розгромити після Максима. Командуватиме там Леонтєв.

Взявши одну роту з загону імені Будьонного на допомогу групі Гаврила Адаменка, вирушили до Десни. Леонтєв і Лузап з двома сотнями козаків виступили під Ревунів Круг — збиралися провести глибоку розвідку, розробити остаточний план нападу.

До Максима йшли через Сукачі, Стару Гуту, Сапонову Гуту. Люди в цих селах звикли до партизанських порядків, не визнавали окупаційного режиму. Всюди стрічали нас з радістю, охоче сходились на мітинги, дослухалися до кожного слова, особливо розпитували про події на фронті.

Вже давненько з-за Дніпра вернувся до рідного дому Олександр Буденний, акліматизувався в рідному селі. Найбільше мені подобалась його невтомність у пошуках зброї. Він викопував її з землі, добував з боліт і озер, у нього з'явилися десятки помічників. У Старій Гуті майже кожен ходив зі зброєю.

— Готую кадри для партизанського загону,— хвалився Буденний.

Вбачаючи в цьому серйозну ініціативу, я призначив Буденного партизанським комендантом куща, до якого, крім Старої Гути, входили Сукачі, Новий Завод і Сапонова Гута. Захід той виявився правильним — через якихось два-три тижні в усіх тих селах виникли місцеві бойові загони.

Основні сили нападу на фашистський гарнізон зосредились у Чабанах, поблизу Максима. Я не збирався таїтись від німців. Навпаки, робив так, щоб залякати, вмотати їхні фізичні й духовні сили. Кінна розвідка козаків гарцювала на очах укріпленого гарнізону. Я посіла чабанівського старосту, того вайлуватого Солопія, зі спецдонесенням до коменданта. Вдаючи з себе вірнопідданого, Солопій «повідомляв», що в лісі сила-силенна партизанів і що вони збираються громити максимівський гарнізон. Комендант дякував «донощиків», велів пильнувати і сповіщати, що там ще затіватимуть партизани.

До кінця дня хлопці лякали німецьку залoгу. А я тим часом побував у Гнилуші.

Гнилуські товариші теж не марнували часу. Яків Лoвський, Михайло Чуприна й Олекса Сировець організували бойову роту в кількості ста двадцяти чоловік. Більшість із них уже були озброєні, вивчали військову справу.

— Гнилушу оголошуємо партизанським селом,— казали хлопці.

— А чи не рано?

— Саме враз. Поряд стоїть гарнізон, дримати не доводиться.

— Ну, гарнізону, вважайте, вже немає...

— Тоді тим більше вчасно.

Саме життя підказало створення таких формувань, як сільська самооборона. Партизанський рух набрав масового характеру.

З усіх кінців області прибували до нас люди. Приходили поодиночі й сім'ями. В ці дні із Смолина підпільники привели кілька десятків чернігівців. Серед них був і мій товариш по нещастю Федір Бакумченко, виходець з Краснодарського краю, мученик чернігівської тюрми. Після втечі з концтабору він переховувався у місцевого робітника Тимофія Прихожого. Прихожий був зв'язаний зі смолинськими підпільниками. Забравши дружину, сестру Ольгу і трьох малолітніх дітей, а також кількох утікачів з концтабору, він вивів їх у ліси. І потрапили з корабля на бал — в перший день узяли участь у максимівському бою.

Я знав, що у ворожому гарнізоні вже третю добу не сплять. Ми підтримували навмисне те хронічне безсоння — хай вимотуються.

Увечері виступили з Чабанів, подалися в ліси. Солопій повіз втішну звістку комендантові — мовляв, злякались партизани, побоялись брати неприступний гарнізон, відійшли.

Комендант дуже зрадив, але спати не вклався. Не дав дримати й своїм підлеглим — пильнували до самого світання. Але партизанські підрозділи під прикриттям ночі тихо підповзли, залягли з усіх боків, замаскувались і почали ждати того моменту, коли німці й жандарми, відчувши повну безпеку, поспнуть.

Надворі розвиднілось. Фашистські вояки, радіючи, що обійшлося без бою, повилазили з траншей і укріплень, подались до казарми. Партизани трохи виждали, поки

задрімають, ударили звідусіль з кулеметів, автоматів, гвинтівок.

Видно, комендант тут був досвідчений. Не пощастило нам застукати ворога зненацька. Хоч більшість і вляглися спати, але в окопах та коло бійниць zostались вартові. У відповідь — шалений вогонь. З високого ганку посипались зелені й чорні клубки — то найвідчайдушніші вибігали з приміщення, щоб ускочити в широку і глибоку канаву перед дверима, і звідти незабаром відкрили вогонь.

Захопити гарнізон одним ударом навіть таким хитрим маневром не вдалося. Партизани залягли. Рятувало нас лише те, що ранок був туманний, розвіднювалось повільно. Потрібен ефективніший захід проти неподатливої фортеці.

Я пробрався поза хатами й хлівами майже до самої школи. Поки йшла інтенсивна перестрілка, вивчав усі вузли ворожої оборони, видивлявся, де найкраще вразити фашистів.

Гаврило Адаменко з групою бійців заліг метрів за сорок-п'ятдесят навпроти дверей. Зручне для нападу те місце, але зовсім непридатне для відступу, — коли ми не візьмемо гарнізону, ні Адаменкові, ні його хлопцям вийти звідти не пощастить. Зваживши обстановку, я побачив, що тільки Адаменко і його сусіди здатні вирішити долю операції.

— Гаврило, — кричу через вулицю, — ти мене чуєш? Важко було щось розібрати в тій тріскотні.

Біля мене стояв хтось з Василюків — Леонід чи Валентин.

— Що треба, товаришу командир?

— Хай Адаменко гранатами їх, падлюк, закидає. Збилися в рову біля порога, отам би їх і дістати...

Василюк, не замислюючись, поповз по-пластунськи. На виду у ворога. Через вулицю...

— Вогонь по вікнах, — командував я, щоб відвернути увагу від пластуна.

Василюк перекотився через тин, проорав на городі сніг, непомітно підповз до Адаменка. Гаврило озирнувся, побачив мене, показав знаками, що саме гранат у нього й немає.

Тоді я звелів кинути кілька гранат Адаменкові — тільки не виймати чеки. Гранати полетіли на город, докотились до Адаменка.

Невдовзі розірвались у ямі, рятівна яма стала могилою для фашистів. Ой і заверещали ж вони, залементували «пробі». Вогонь одразу спав, дорога була вільна, і Адамєнко повів хлопців в атаку. З усіх боків кинулись інші групи, партизани увірвались у двір, з будинку викочувались чорні й зелені постаті, кидались навтікача у видолинок.

Бій поступово вщухав. Потім і зовсім стих. Лежали на подвір'ї, на городі, аж там унизу, у видолинку, трупи. В ямі впереміж утрамбувались убиті й поранені — гранати зробили своє діло.

Запам'ятався мені один вояка — кругловидий, з дитячими очима: сидить на трупі свого недавнього друга, а з культи чебенить кров.

— Довоювався? — питаю.

Тільки дивиться жалібно. Тут Яків Горілик підбіг, уже цілється, добити надумав.

— Не треба, — кажу. — Хай добре подумав, як у світі жити.

Партизани збирали трофеї, а я зайшов до казарми. Не раз бував у цьому приміщенні, бо фашисти під гарнізон зайняли цегляну школу. Класні кімнати заставили солдатськими койками — на козлах дощаті настили, а поверх них матраци. Це для поліцаїв. А там, де арійці спали, — більш культурно. Тільки зайшов, став роздивлятися, а тут мене хап щось за ногу. Бачу — окупант лізе з-під ліжка, обома руками чобота обняв, цілує. Ага, вже тобі мій чобіт до вподоби, вже він тобі хтозна-чим видався...

Поставили полоненого на ноги. На жаль, не комендантом виявився.

— Слов'ян, слов'ян, — лопотів перелякано. — Прага, Моравія. Ніц офіцер, ніц солдат — кухар, їсти варил...

Ага, ось воно що. Пан комендант був вишуканим гурманом, особистого кухаря при собі тримав, першокласного майстра з Праги. А кухар цей ніякий не фашист, давно переконаний у тому, що Гітлеру — капут.

Поки мітингували в Максимі, поки поговорили з підпільниками, — тут їх теж було чимало: Микола Петровський та його сестра Олена, Надія і Федір Мельники, Артем Демшевський, Сергій Хоменко, — полонений тим часом блукав селом та погукував: «Гітлер капут!»

Межиріччя торжествувало — тепер по Десні від Чернігова до Пирнового не зоставалось жодного ворожого

гарнізону, не було їх і на всьому просторі аж до Дніпра. З табору прибув гінець — Гнідаш спішно кликав додому. Повідомив коротко, що до Остра прибула якась німецька частина, а в нас з'явилися дорогі гості з Москви. Послав гінця до Леонт'єва, щоб відклав на якийсь час операцію, а сам повернувся до табору.

14.

Ми не завжди усвідомлюємо, хто з нами йде поруч. Вже не скоро довідався я, що ім'я розвідника Кузьми Гнідаша стоїть в ряду найвизначніших розвідників.

Для мене та моїх друзів він був просто гарною людиною, добрим товаришем, розумним, обережним і винахідливим розвідником. Суттю його життя й роботи було не випадення ефектних костюмів для виходу в світ, не вивчення іноземних мов для гречних розмов з полоненими, не карколомні вилазки в міста, де аж кипіло ворожим офіцерством, не рицарські турніри-змагання з хитрими ворожими резидентами,— його суттю була звичайна, буденна праця.

Наш невтомний будівельник Іван Бвдокимович Токар вибудував для Кіма в затишному і мальовничому куточку просторий, зручний барак — була тут і кімнатка для командира, і місце для Андрія Німчинова з його радіо-апаратурою. Полюбився Гнідашеві той новий терем-теремок. Подобався він і мені.

Кожного вечора, у вільний час, сиділи ми в затишній і таки добре утепленій кімнатці і вели тихі, дружні розмови. То був час відпочинку, коли могли ми дозволити собі згадувати минуле, ділитися життєвими спостереженнями, заглиблюватись у прогнози розвитку подій на фронті. Найчастіше в такі години обмірковували власне становище, планували на ближчий і дальший час власні дії. Найулюбленішою темою розмов були плани взяття Чернігова й Остра. Я спав, а мені виділось, як ми входимо в поневолені міста, розбиваємо прокляту чернігівську катівню. Гнідаш теж тим марив. А головне, вважав, що в нас є всі підстави до того готуватись, бо, коли все піде так, як ішло досі, то в нас вистачить і сил, і засобів погромити гарнізони цих міст. Про Київ ми помовчували.

То були мрії. А дійсність виходила значно суворішою. Хоч ми й відчували себе міцно на ногах, але не могли

забувати, що окупанти готуються до чогось, що вони обов'язково спробують нас витурити з межиріччя або знищити.

Мріяли ми й про те, щоб швидше скресли річки. От коли розіллються Дніпро й Десна, тоді до нас дістатися буде нелегко. Про те, що самі опинимося в лещатах, якось не думалось...

Гнідаш ходив у звичайнісінькому солдатському бушлаті, простих чоботях, солдатській шапці-вушанці. Мусив розвідник день і ніч обробляти інформацію, що надходила з усіх усюд. Партизанські розвідники, немов бджоли-трудівниці, так і снували то в Київ і Чернігів, то в Остер, то за Дніпро в Чорнобиль, то по узбережжю Дніпра мало не до Черкас і Кременчука, то в напрямку до Полтави. А Маруся Хом'як у рідному селі Гнідашевому, в його батьків побувала.

Розвідницько-мінерні групи розходились на ближні залізниці, вартували на шосейних дорогах, підривали колії, нищили зв'язок, закладали в усіх вразливих місцях міни, а голівне, уважно рахували — в якому напрямку, з чим і скільки пройшло машин, ешелонів, пильно придивлялись до ворожих гарнізонів, до руху в них особового складу. І про все те сповіщали в партизанський штаб, і все те проходило через руки Гнідаша. В тих донесеннях наш партизанський штаб цікавило небагато. Ми розвідували для себе, Гнідаш у тому знаходив дуже багато — він готував матеріал для командування фронтами.

У Гнідашевій кімнатці завжди товклися люди. І зовсім не тому, що був він товариським хлопцем. Без діла до нього не заходив ніхто. Поверталася з Чернігова Любов Степанівна і відразу ж, не перепочиваючи, йшла до Кузьми, викладала все, що чула й бачила, що розказали наші чернігівські зв'язкові сестри Марія й Параска Хлебникови або подружжя Черезових — Віра й Григорій, чи ще хтось. Приходили з Києва Параска Горілик або Катя Купрієць і з подробицями розповідали про нові зустрічі й спостереження. Доповідали йому наші розвідники, що прибували з дальніх походів, наші мінери, подовгу розмовляв він особливо з тими, хто вертався з великих міст або з дальніх районів.

Пам'ятаю, як зацікавив його чернігівець Тимофій Прихожий. В той час, коли я не міг наговоритися з Федею Бакумченком, бо в нас було чимало спільного, ми згадували пережиту біду, товаришів, — за кого раділи, за ким журились, Гнідаш уважно слухав розповідь Тимофія

про чернігівські залізничний і шосейний мости через Десну. Прихожий якийсь час працював по мобілізації на ремонті пішохідного мосту, знав усі підходи до нього, найуразливіші місця.

— Можна добратися до биків? — запитав Гнідаш.

— Важко, але можна. Треба вночі підпливти на човні чи на плоту, а ще краще — на звичайному дереві. Дуже важко, але можна.

І Гнідаша захопила нова ідея. Всенький вечір ми з ним планували і прикидали, роздумували — хто б міг те зробити. Зітхали, бо в нас було обмаль вибухівки, а на такий міст її треба сотні кілограмів.

На приймання інформації, чого він не міг нікому передурчити, бо все мусив знати сам, вести, як то кажуть, кожну справу від початку до кінця, йшло у нього дуже багато часу, весь ранок, весь день, весь вечір. Окрім щорівнів, дуже цінні матеріали роздобували для Гнідаша Науменкові розвідники. Але збором інформації Гнідашева робота не закінчувалася. Він складав найлаконічніші, чіткі й точні донесення для командування, інформував і про важливе, і про дрібниці, бо дрібниць у розвідницькій справі не існує; ті інформації зашифровувались, а це теж нелегке діло.

— Прошу підмоги, — все частіше скаржився Гнідаш, — мовчать. Не розуміють того, що на золоту жилу натрапили.

В центрі, видно, його зрозуміли, бо без уваги Гнідашева просьба не зосталася. Коли я повернувся до табору, то застав дорогих гостей з Москви. Саме в той час, коли ми кружляли коло максимівського гарнізону, на галяві, кілометрів за вісім від табору, приземлилося вісім десантників. Дві ночі на умовні вогні виходили літаки з дорогоцінним вантажем, — новоприбулі виявилися не злидарями, вони привезли в «теплі краї» багатий посаг. Припало й нашому загонові кілька автоматів, чимало вибухівки, боеприпасів та різних незвичних для лісу речей, які так звеселяють і прикрашають життя партизанові.

Та найрадіснішим було те, що до Гнідашевої групи прибули нові люди. Очоловав їх Петро Федорович. Серед них Іван Бертольдівич Тисовський (Франкль), чех, у минулому працівник Комінтерну, радистки Клара і Ліза, Юра Уколов, Вавя Гурський.

Сказати, що Петро Федорович особливо високого росту — ніяк не можна. Вище, може, навіть значно вище

середнього. Щоб був тлустим — теж ні. Швидше сухорлявий, ніж повний. Щоб ще чим особливим відзначався — теж не кидалось у вічі. Але було таке враження, що Кімова хатка враз усохлася наполовину, бо в ній стало тісно й незатишно від того чоловіка. Вдягнений у звичайний цивільний чорний костюм, з дорогої, навіть на довозні часи, матерії, поштитий столичним майстром, взутий у хромові черевики, в білосніжній сорочці з краваткою. Років за сорок йому, але вигляд молодий, обличчя рожеве, брови чорні, рівний ніс, повні рожеві губи.

Найхарактернішою його рисою і прикметою людської особистості були очі — чорні, красиві, відверто суворі і явно недобррозичливі. Такі очі перетворюють навіть найкрасивішу, найприємнішу зовнішність людську в холодну крижину, трохи відптовхують. Отаким надсуворим чоловіком видався мені той, кого ще задовго до цієї зустрічі улюбав своїм серцем.

Гнідаш назвав мене незнайомцемі.

Ще суворіше зійшлися на переніссі густі чорні брови, в очах не народилось нічогосінько нового — ні зацікавлення, ні настороженості, ні доброзичливості, ні звичайного тепла, яке мусило б засвітитись у таких умовах у людей-однодумців, хай навіть тоді, коли вони досі й не підозрювали, що існують на світі.

— Петро Федорович, — якось лівиво, чи то знехотя, чи то недбало подав довгу, випестовану руку і відразу одсмикнув її назад.

На хвилину запала прикра мовчанка. Я не знав, як повестися при такому знайомстві, Гнідаш сконфужено посміювався, а Петро Федорович суворо, ніби осудливо дивився на мене, явно збпраючись після того розпочати звичайнісіньке розпідання.

Гнідаш був дуже чутливим до людської радості й горя, взагалі відразу ж бачив настрої людини. Зрозумів безпомилково і моє розчарування й розгубленість. Я вже збагнув, що до Гнідаша прибув не звичайний собі Петро Федорович у цивільному костюмі, а його безпосередній і суворий начальник або невблаганний інспектор з високої інстанції. І мені було не стільки образливо та боляче за самого себе, як за свого друга.

Дав зрозуміти новоприбулому, що для мене він не начальство і не авторитет. Якщо я його не зацікавив, то й він мені теж до шмиги.

— Максиміуський гарнізон ліквідувало, — кажу Гнідашеві таким тоном, ніби ми продовжуємо давню розмову. — Захопили кулемет, автомати, гвинтівки. В селі встановлено владу підпільників.

— Опиралися? — цікавиться Гнідаш.

— Опирались, але ми їх обхитрили.

Петро Федорович не подає вигляду, що те цікавить його. Але бачу — напорошив вуха.

Гнідаш, ніби тлумач, перекладає йому сказане:

— Це остапній гарнізон у межиріччі. Крім Пирнового під Києвом.

Петро Федорович поморщився:

— Гарнізони — то не факт. Одні ліквідували, інші посадять.

— А ми й ті ліквідуємо, — кидаю задержувато.

— Є справи важливіші від гарнізонів, — загадково буркнув гість. І знову замкнувся в собі.

Мене не цікавили його особисті справи. Коли зумів, хай робить їх. А не зможе — зм'якшиться серце, скине з себе пиху, попросить допомоги.

— То я пішов, — кажу Гнідашеві. — Справ багато. Новеньких прибуло чоловік сорок, лад треба давати.

Йду, не прощаючись, усіяло підкреслюючи, що відплачую Петрові Федоровичу за холодний прийом тією ж байдужістю і неувагою.

Біля барака сидять двоє дівчаток з неба. У напіввійськовому, напівміському вбранні, зиркають зацікавлено, — видно, з бородою і вусами я видаюся таким лісовим чортом, з яким у темну ніч і стрічатися страшно.

Біля дівчаток Шура Тимошенко, рада, як мати, що нарешті діждалася дочок у відпустку. Вона старша від них років на десять, уже бувала партизанка, тут удома, а ці дівчата тільки вчора по Москві шпацирували. І раптом — у таку глушину, в такі петрі.

— Зі щасливим приземленням, — вітаюся з ними. — Не страшно було на наш ліс падати?

— Страшувато, — признається синьооке дівчисько. Йому б ще ляльками гратись, а воно вдягло солдатську теплу вушанку, у Видрі опинилося.

Шура знайомить мене з дівчатками.

— Клара, — подає рученя синьоока, зацікавлено оглядає з голови до ніг.

— Ліза, — називає себе вродлива чорнявка років двадцяти-двадцяти двох.

— І вас матері відпустили в таку далечінь? — сміюся.

— Ох, ті мамочки, — зітхає Клара. — Вони й не підозрюють, їм і не сниться, де опинилися їхні «нерозумні діти».

Клара ще по-дитячому незугарна, більш говірка, видно, вже встигла акліматизуватись. А Ліза зосереджено мовчить, думає щось своє, мабуть, і не чує найш перемовини.

— Шуру, а ти хоч почастивала гостей? — питаю.

— Чим бог Ничипір порадував, — усміхається Шура, натякаючи на скупість партизанського завгоспа, якого прозивали «богом складів».

Важка воєнна доля випала цим дівчаткам. Їх обох, вродливих, повних сил і надій на щастя, немає в живих.

Лізу невдовзі поселили в Києві, вона просто звідти передавала по рації в штаб Гнідаша відомості, що їх збирали підпільники. Нерозгаданою тасмницею зосталася історія її провалу. Переправили її в Київ непомітно, крім Петра Федоровича і Гнідаша, того навіть ми з Науменком не знали. Забезпечили надійними документами. І все ж Ліза хутко провалилась. Тільки й дійшло повідомлення — бачили наші люди, як вели її есесівці. Зникла дівчина, мов і не було її на світі. В пам'яті зосталася красива юна чорнявка, яка задумливими очима озирала лісову гущавину, прислухалась до шепоту дерев, що, відчуваючи весну, вже починали перемовлятись особливим, неповторним голосом. Вона зосталась у моїй уяві двадцятилітньою Лізою, чорнобривою красивою дівчиною, що на короткий час з'явилась у нашому краю, кинувши Москву, рідний дім, щоб зникнути назавжди зі своїми дівочими мріями, з надіями, з непереборним бажанням звершити подвиг в ім'я Батьківщини.

Клара Давидюк — так звали синьооку юнку, — пройшла поруч з нами всі шляхи, пережила незгоди партизанської боротьби, діждалась радісного дня, коли було визволено наше нескорене межиріччя. В нас вона зростала і фізично, і духовно, звершуючи великий подвиг свого життя.

Народилась Клара в Москві, була єдиною дитиною — улюбленицею висококультурних батьків, виховувалась по-спартанськи, бо любов батьківська була не показною, а глибинною, дівчинку привчали бути ініціативною, мислячою особою.

Вона такою й виросла. Тільки закінчила школу, відразу ж сама собі сказала, що її місце на фронті, в самому

вирі всенародної боротьби. І свого добилась. Їй спершу відмовляли, потім зволікали з відповіддю. А тоді, видно, збагнувши, що ця причепа не відстане, знайшли для неї місце. Трапила Клара на курси радистів. Спочатку готували її в радисти взагалі. А коли приглянулись ближче й побачили, що це дівча зверхсерйозне й розумне, здатне на справи більш героїчні, ніж звичайний прийом-передача радіограм, то й рекомендували на важливе діло.

Клара закінчила курси розвідників-радистів, виконала успішно всі програмні завдання, показала відмінні якості бійця-радиста й опинилась у глибокому ворожому тилу.

Тільки тут відчула вона всю складність завдання і збагнула, яку відповідальність взяла на свої плечі. Озиралась навколо, розгублено поморгуючи великими гарними очима, мерзлякувато сутулилась, з цікавістю проводжала очима наших шибайголів-хлопців, дівчат-партизанок, що, наче вивірки, моталися по табору — тут у кожного було своє діло, кожен кудись поспішав.

Я дивився на цих тендітних дівчаток, посміхався в душі — всі починають з глибоко прихованого смутку, невіри у власні сили, з думки, що їм ніколи не відчутти серед цієї дикої природи себе спокійними, не звикнутися з цим ні на що не схожим побутом.

Хотілося сказати щось добре, ласкаве цим дівчаткам, але з нашого лексикона вже давно зникли ласкаві слова. Хотілось розпитати — хто вони, звідкіль, чиї дочки? Але про таке у нас не розпитують. На те є Каюм Пожарович Галіулін, він офіційно ті питання ставить, офіційно вислуховує...

Я дивився на них і ласкаво посміхався, а вони дивились на мене і теж посміхалися. Тоді я згадав, що на дні моєї торбини є таке диво, що обов'язково мусить порадувати і втішити дівчаток. Підпільниця Олена Петровська з Максима вкинула до моєї кишені трійко червонобоких яблук. «Циганкою» зуть їх, бо вже березень, а вони тверді й налиті соком, ніби щойно зірвані з дерева. Такі ласощі, як яблука, цукор та інші солодощі, я зберігав для наших наймолодших партизанів і партизанок. Їх було в сімейному бараці чимало, любив я до них ходити в гості.

На дні торбини виявилось одне-однісіньке, але велике, червоне, картинне яблучко. Забувши цього разу про свою юну партизанію, урочисто подав яблуко радисткам.

— Щоб не стало воно яблуком чвар — поділіться, дівчатка, по щирості.

Ох і засяяли в них оченята, на щоках загорілися рум'янци — точнісінько такі, як на тому яблучку. Помітив — вельми вродлива ця Клара, просто писана, неймовірна красуня.

Мабуть, запримітив те й Гнідаш. Непомітно підступив до нас, милувався чи то яблучком, чи то Кларою, сміявся синіми, як небо, очима, сміявся своєю безтурботною по-смішкою.

— Яка ж то краса, братці. Аж не віриться, що така може існувати на світі.

Хто зна, де він бачив її, ту небачену в світі красу: на кругленьких боках яблука чи на рум'яних дівочих щічках.

Дівчата, розвеселившись, дякували, обіцяли через одне, подароване на двох яблучко чвар не зчиняти. А ми з Гнідашем, не прощаючись, відступили в сторону.

Вперше за час знайомства у нас із Кузьмою не було про що говорити. Вірніше — говорити було більш ніж про що, але просто в обох нас був такий душевний стан, коли не знаєш, з чого починати і що казати. Ніколи я не бачив таким пригніченим і винуватим Гнідаша. Розумів — йому, людині тактовній і розумній, незручно за свого гостя.

Але треба було говорити. І Гнідаш запитав:

— То як тобі моє начальство?

— Нічого, начальство показне. Щасливий, що не маю подібного.

— Тобі в Науменком що, — посміхається Гнідаш. — Ваша хата скраю. А мені чуба начальство намилило.

Він сміється самими очима. Очі сині і ясні. Розумію: йому те милення не дуже дошкулило.

— Що його не влаштовує?

— Допікає, що впрігся в один віз з партизанами. Петро Федорович один з тих, хто категорично заперечує зайві зв'язки розвідників. А взагалі він людина, видно, нічого, тільки до субординації звик, до дисципліни. Йому козиряти треба, а ти зайшов ніби до сільради.

— Хай військову форму надіне, тоді й козирятиму.

Тепер уже Гнідаш не самими очима сміється, а рогоче на весь рот, аж сльози з очей пирскають.

— Ну що ти хочеш? — раптом перервав сміх Гнідаш. І притишеним голосом довірливо сказав: — Генерал!

— Хто? Він?

Кузьма замкнувся на всі замки. Не збагнеш — жартував чи сказав те серйозно. Але я не вірю в таке високе

звання Петра Федоровича. Це вже Гнідаш на таку висоту його закинув. Ох, цей Гнідаш, не розвідником йому бути, а дипломатом, уміє пом'якшити неприємне враження від промаху інших. А втім, хай буде й генерал. Отож ми чогось варті, коли шлють до нас із Москви генералів. Хай і сердитих, але що вдієш? Коли він і справді генерал, то йому видніше, як поводитись із нашим братом. Мусив же він хоч якось показати, що не простий смертний.

Гнідаш і зовсім твердіє, очі зеленіють і стають непрокикливі.

— Генерал, генерал. Великі, брат, діла намічаються, завдання перед нами постають просто непосильні! Генералами командування в такий час не розкидається...

Тепер уже і я не сумнівався, що небо послало нам генерала, людину серйозну, всезнаючу і всевидячу. Він відразу ж збагнув, з ким має справу, а я ще й закомизвився. Генерал, бач, не сподобався. Генерали мусять подобатись незалежно від того, який у них характер, як вони тебе зустрінуть. Може, самому генералові треба було тобі, хлопче, на шию кинутись, вітати...

Але я мовчу, ловлю погляд Гнідаша, все ще надіюся, що той жартує. А обличчя Кузьмине і зовсім закам'яніло.

— То справді генерал? — уже беру на два тони нижче. Гнідаш не вважає за потрібне клястись.

— Передав, що запрошує до себе на обід у вузькому колі...

Значить, генерал...

І ось ми на званому обіді. Було ще запрошено Науменка Степана Юхимовича та Лисенка Івана Павловича, всіх «главверхів» у своїх загонах. Комісарів наших та начальників штабу генерал, видно, не визнавав. Або, може, вважав, що їх не обов'язково годувати.

Петро Федорович цього разу був значно домашнішим. Як господар дому аж двічі повторив запрошення. І ми, не дуже виказуючи вдячності, знехотя займали місця у Гнідашевій штаб-квартирі.

Тут просторо, бо розвідники гуляють на першому весняному сонечку. Тільки Шура порастєється біля столу, але й вона довго не затримується. Ставить на стіл тарілки, кладе ніж, ложки, серед столу парувє казанок з чимсь пахучим.

Петро Федорович невпізнаний, урочисто-серйозний, як і належить господареві, що влаштує званий обід. На обличчі — вираз заклопотаності, а очі світяться несподіваною

добротою і ласкою. Неквапно, але досить вміло викладає на стіл із своєї речової торбинки захисного кольору московські гостинці: коробочки з тушкованим м'ясом, копченим салом, усім тим, чим армійські господарники забезпечують солдатів по продуктових картках.

— Запрошую потрапезувати зі мною, друзі;— мовить по-домашньому Петро Федорович, і лице його враз осявається доброю і привітною посмішкою.

Я помовчую. Вже й не збагну — бачив я генерала суворим і неприступним а чи то мені тільки примарилось?

Степан Юхимович позирає на мене крадькома, посміхається самими очима, ніби запитує — а що сталося з Петром Федоровичем? Бо його теж не дуже привітно зустрів ранком суворий гість з неба.

Розсідаємося де хто приліпився. Дім для гостей у Гнідаша не дуже зручний. Це розуміє Петро Федорович, вибачається чисто по-російському:

— Вже вибачайте, в тісноті, та не в обиді.

Обідаємо спочатку мовчки, якимось усе-таки незручно почуватися і гостям, і господареві. Потім поступово мова переходить на консервовані делікатеси, і Степан Юхимович розбалакується першим.

— Петре Федоровичу! — звертається він до господаря.— Даруйте, що я не по-військовому, а по-партизанському, бо коли це, безумовно, секретно, але для мене важливо, що ви з Москви, що до нас прибули. А послухати, що зараз робиться в Москві, які там прогнози на майбутнє, нас дуже інтересує.

Петро Федорович хвилину зважує, як йому повестися в такому випадку, стати на суто офіційну ногу а чи шукати дружніх взаємин з цим засмаглим на вітрах та морозах ватагом партизанським. Все ж перемагає людське почуття, а не службове, бо він починає з подробицями, зі знанням справи розповідати про обстановку на фронті, говорить про такі речі, які нам навіть не уявлялися. Фашистській армії завдано досить відчутного і, можна сказати, смертельного удару. Але звір хоч і поранений смертельно, та до скону йому далеко. Зараз на фронтах наступає затишшя, обидві сторони переходять до оборони. Основних подій слід ждати десь у травні, в червні. У вищих військових колах вважають, що німецьке командування спробує, користуючись літніми умовами, захочити ініціативу. Але того не станеться — ініціатива мусить бути за нами.

— Ось чому командуванню потрібні якнайповніші і найточніші розвіддані про глибокий тил,— глянув він на нас.

— За нами діло не стане,— обіцяє Степан.

— Сумніваюсь,— суворо зиркнув на нього Петро Федорович.— Ви розвели тут пугачовщину, де «воюють» не лише жінки, а й діти.

— Що ж було робити? — питаю й собі.

— Відбирати лише бойову силу, справді здатних нести військову службу.

— А решту куди подіти?

— Поставити жорсткі вимоги до тих, хто вступає в загін.

— Поставити жорсткі вимоги неважко, можна брати лише людей боздатних. А куди населенню подітись? Фашисти їх арештовують, у тюрми кидають, палять живцем. А коли ми відмовимось їх прийняти — хто їх прийме?

— Хай створюють свої загони.

— Вони й створюють. По селах організуються в бойові дружини. Партизанські загони кругом ростуть. За Дніпром у Чорнобильському районі — Головач. У Михайло-Коцюбинському, в Любечі, в Носівському, в Новобасанському районах діють партизанські загони. У нас ось тут скільки люду зібралось. Куди ж нам подітись, Петре Федоровичу?

— Мене в першу чергу цікавить розвідка,— м'якшає голос генерала.

— Ми віддаємо на розвідку все, що є в нас найкращого. Хай скаже Кузьма Савич. Хіба не так?

— А чи ви розумієте, що німці не потерплять такого розмаху руху? Особливо в той час, коли фронт стабілізується? В мене уже є сигнали...

— Сигнали і в нас є. Але що ж робити? Ми й партизанити починали, знаючи, що ні ми їм не даватимемо спокою до самої перемоги, ні вони нам спуску не дадуть, аж поки радянські війська не витурять їх звідси.

В нашу розмову не втручався тільки Іван Павлович Лисенко. Він механічно клав до рота шматки хліба й м'яса, думав щось своє, нерозв'язне. І нарешті таки висловив свій сумнів уголос:

— А що мені зі «своїм» робити?

Мав чоловік клопіт — наказали йому телеграмою взяти якогось «підпільника», він і взяв. А той виявився досить

непевною людиною, суне носа куди треба й не треба, ніякого довір'я не викликає.

— А ти попроси пояснення, — радить Гнідаш.

— Просив. Відповідь прийшла дивна: «Робить, як вважаєте за необхідне». А він щось надто підозрілий, усім цікавиться, все випитує.

— То й зроби так, як вимагають обставини.

— Але ж за нього доведеться відповідати... — знову думав свою нерозв'язну думу Іван Лисенко.

Розсталися друзями, лід відчуження розтопився.

Але наступні дні показали, що Петро Федорович не змінив свого погляду на дружбу розвідників з партизанами. Він настоював на тому, що група розвідників мусить відділитись від партизанського загону. Мені було дуже жаль розставатися з Гнідашем та його щирими товаришами, я сприйняв їхнє відокремлення як особисту образу. Але нічого не вдієш — ображатись можеш, а сприймати дійсність такою, як вона є, мусиш. Заглибилась будівельна бригада Івана Бьдокимовича десь у нетрі, почала нове будівництво. Тільки й радощів було, що далеко табір розвідників од нас не заїхав, розгорнувся напівдорозі до загону «Перемога», хай буде й так, може, то й краще, нікому не буде прикро.

Лише згодом я здружився і потоваришував з Петром Федоровичем. І виявилось, що він проста й чудова людина. Трішки не генерал, але дуже небагато було до того високого звання. А те, що на першій порі показався сухим педантом, в тому теж не його власна вина. Просто засидівся в штабі, відірвався від живого життя, був до мозку кісток військовим, отож те, що нам здавалося нормальним і природним, йому видавалось диким і неприпустимим. Та, як відомо, час і обставини все переставляють по-своєму, переучують людей. Перевчили вони й штабного офіцера на закоренілого лісовика, надали розвідникові рис партизана, які, до речі сказати, ніколи не завадили жодному розвідникові бути добрим розвідником.

До того часу нам тільки й не вистачало, що генерала.

Трапилося так, що з прибуттям Петра Федоровича на межиріччя почали прибувати посланці з усіх сусідніх партизанських загонів.

Ми жартували:

— Коли б Петро Федорович з'явився місяців на три раніше, то межиріччя стало б центром партизанського руху.

Першими в таборі з'явилися Леонт'єв і Лузан. Вони вже встигли спрацюватись, зрозуміли один одного. Лузан був вдоволений командиром.

— Це людина чесна і справу знає,— коротко доповідав комісар.

Петро Федорович дивився на Леонт'єва зацікавлено, як на щось незбагненне, довго і до деталей розпитував про умови полонених у німецьких таборах, про методи вербування радянських військовополонених у допоміжні військові формування. По очах було видно — ще про щось хотілося йому запитати, але не запитав. Уже коли Леонт'єв вийшов, зітхнувши, мовив:

— Видно, що чесний чоловік. А от не лежить душа... Ніби проказою людину заразили, чи що...

Леонт'єв і Лузан розповіли про підготовку до розгрому Ревунового Круга. Попередня розвідка виявила, що знищити цей гарнізон у відкритому бою, як нам того хотілося, буде неможливо. Для успішного проведення операції треба глибше проникнути в самий гарнізон, вивчити систему оборони. З'ясували, що в гарнізоні перебуває понад чотириста чоловік, з них близько сотні німецьких солдатів, решта поліцаї, а також спеціалісти, вивезені з Західної Європи і підготовлені до бойових операцій.

Пригадав партизана Михайла Дерев'янка, який нещодавно працював теслею у Ревуновому Крузі. Покликали його. Він potwierдив, що до цього гарнізону просто не приступитися. Німці добре знають, що це не степ, а лісова місцевість, і тому весь час насторожі.

Домовились — операцію відкласти, щоб зібрати абсолютно точні дані про оборону противника, вивчити його вразливі місця. Михайло Дерев'янка був переведений у загін імені Будьонного і відновив зв'язки з людьми, яких знав по роботі.

Тим часом будьоннівцям було дано завдання очистити від окупантської адміністрації південь Михайло-Коцюбинського району. У великих подніпровських селах Сивки і Навози стояли численні ворожі гарнізони.

Через кілька днів рота будьоннівців напала на гарнізон у селі Сивки. Оточені учинили опір, але їх швидко знищили, лише небагатьом пощастило втекти у Навози. Через два дні сюди прийшла інша будьоннівська рота і ліквідувала гарнізон. У бою було знищено понад сорок окупантських вояк, узято кулемет, близько сотні гвинтівок, автомат, кілька пістолів та багато боєприпасів, продуктів

харчування, одягу й інших трофеїв. Цієї зброї вистачило на всіх новоприбулих до загону імені Будьонного, бо вже за перші два тижні загін поновився більше як сотнею бійців з Остерського і Михайло-Коцюбинського районів.

Наш загін мимоволі поширював свій вплив на сусідні північні райони — Михайло-Коцюбинський та Чернігівський. Після переходу на наш бік киянської поліції ми підступили з півдня до самого Чернігова, а з ліквідацією ворожих гарнізонів на Дніпрі вийшли до залізниці.

В кінці березня до нашого табору прибув командир партизанського загону Михайло-Коцюбинського району Микола Михайлович Таранущенко. Зрозуміла річ, за умов, які склалися, треба було спілкуватися з сусідами. Не знаю, скільки в тому загоні на той час було людей, але він уже проводив бойові операції. Операція на станції Неданчичі загалом закінчилася успішно, хоча в перепалці був поранений у руку сам командир. До нас він прибув картинно екіпірований — у сіро-зеленому костюмі німецького офіцера, в чужинських погонах, здається, ще з якимсь бойовим значком німецького вояки, в хромових трофейних чоботях, в трофейній шинельці. Правда, кашкет радянського прикордонника, а рука на перев'язі.

Петро Федорович довго не міг заспокоїтись.

— Чортзна-що. Хлопець як хлопець, веселий, видно, бойовий, а вирядився в оцю гидоту.

Степан Юхимович на правах найстаршого за віком та при своїй відвертості запитав:

— Миколо, чи тобі вдягнути нема чого? В оцьому сивавшся? Гляди, ще пристрелить хто помилково.

— Я ж у кашкеті прикордонника.

— Поки кашкета роздивляться, то в кітелі дірку зроблять.

— Та чого там,— кажу,— ми теж інколи гріємося в трофейних шинелях.

В той час люди вдягались у різне,— носили і френчі, і шинелі, хоч і не захоплювались тим. А вже коли доводилось нацуплювати комусь на плечі чуже, то спочатку він псував ту одежину до невпізнанності — щоб якось гріло, а виду не мало.

Базувався Михайло-Коцюбинський загін на півночі, на межі з Любецьким районом.

Від гостей ми довідались, що любецьким партизанським загonom командує друг моєї комсомольської юності Петро Севастянович Дудко.

Таранущенко виявився веселим і товариським хлопцем, жартував і співав, любив поговорити і в цілому справив непогане враження. Ми приймали його належно. Я передав йому групу людей з Михайло-Козюбинського району, тих, хто побажав зміцнювати партизанський загін у рідних місцях. Пішов до свого району і Козуб, партійний працівник, вже не пам'ятаю, яку посаду він обіймав. Дали сусідам і зброї, боєприпасів, одне слово, поділився я з Таранущенко по-братськи, дотримуючись істини — коли міцний твій сусід, будеш міцним і ти сам.

Крім того, домовилися з Таранущенко про те, що він допоможе Леонтєву розвідати гарнізон Ревунового Круга, візьме участь у бойовій операції, за що михайло-козюбинцям буде передано потрібну кількість трофейної зброї, яка для будьоннівців виявиться зайвою.

Побував у нашому штабі Федір Головач, як про те й було домовлено. Цього разу він прибув разом з комісаром Мироненком. Розповідали про свої справи: почали рішуче й сміливо набирати людей, озброюватись. Уже провели кілька бойових операцій.

— Дійте сміливіше, — радив я, — бо всі дівчата чорнобильські від вас повтікають.

Сказав це тому, що до нас прибували люди з Чорнобильського району. За кілька днів до цього прийшло троє дівчаток — точнісінько як у кінофільмі «Подруги», — старша, красуня писана Людмила Кисіль, Євгенія Кондрашова та її одноліток, мініатюрна, як дівчисько-підліток, Лариса Федорова. Всі троє — мов бузковий цвіт, з'явилися дивувати світ подвигами.

— З якою метою прибули в загін? — запитав підозрілий до всього і всіх Каюм Галіулін.

— Ми комсомолки, і наше місце в партизанах, — за всіх відповіла Лариса.

— А батьки ваші знають, де ви поділися?

— А навіщо їм це знати?

Хоч дівчатам і по сімнадцять-вісімнадцять, а люди вони самостійні, бойові. Каюм через зв'язкових розвідав: так, плачуть батьки гіркими сльозами, не призналися дочки, куди пішли. Запропонував Федорові Васильовичу звернутися до себе чорнобильців.

— У нас контингенту вистачає, — відповів він. — Аби тільки брали.

Домовившись тримати постійний зв'язок, Головач просив дозволити на той випадок, коли його загоніві буде

тісно за Дніпром, перекинутись до нас. Скористатися цією умовою йому не довелось, бо це була наша друга й остання зустріч. Незабаром на межиріччя Прип'ять — Дніпро вступили загони Ковпака, і вони втягнули у свою орбіту й заїг Головача, повели його у бойові походи.

Невдовзі — після перших візитерів, до нас прибув Павло Дудко, — командир партизанів Любецького загону.

Павло Севастьянович одягався скромно, його вбрання, видно, придбане ще до війни — довжелезне чорне пальто, шкіряна вушанка, великі розтопані чоботи. Довгобразе обличчя аскета, сухе й кістляве, свідчило, що живеться нашим любецьким друзям не з медом. Зустрівся зі мною як з братом, обнялись, поцілувались, уперше за весь час, скільки знаю його, помітив на обличчі звичайну людську посмішку.

Павло Дудко був людиною, що не вміє сміятись. Ми, комсомольці Остерського району, у нового завідуючого оргінструкторського відділу, що несподівано появився на нашому горизонті і почав швидко рости-зростати, ніколи не бачили усмішки на устах. Прислали Павла до нас, видно, тому, що був він надто серйозний, до безмежжя принциповий і кришталево чистий.

Чи то на комсомольській конференції, чи то на бюро райкому, — а він у нас був і секретарем райкому комсомолу, — бувало, розвеселяться всі, аж за животи беруться зо сміху, а Павло Дудко сидить, наче глухий і німий. Жодна смішна історія його не смішила. Надто серйозний чоловік. Уже коли і йому неможливо було втриматись, тоді закривав долонею рота, а очі дивились на світ суворо і з осудом. Ось до якої міри натренувала людина свою серйозність.

Чесним був фантастично. І принциповий. Його чесність і принциповість стали причиною того, що ми з ним у перший рік знайомства вплутались у дуже непримний конфлікт, який позначився на наших подальших стосунках.

Я працював директором сільської школи. І секретарював у комсомольській організації. То було в нелегкому тридцять третьому. Школа мала свою земельну ділянку, з якої зібрали непоганий урожай ячменю та картоплі, зберегли все те, а весною і літом годували дівчату. Біля шкільної кухні гуртувались і безрідні дідуся та бабусі — хто воду носив, хто картоплю чистив, хто рубав дрова, хто

розпалював піч. Працювали старенькі по своїй силі, а їх підгодовували якимсь там супом.

До села приїхав уповноважений Павло Дудко, — він щойно появився в районі. До самого обіду клопоталися біля справ. Виголодались, як вовки. Але Павло про їжу і не згадував. Бачу, з ніг чоловік валиться. Він був високий, ширококостий, такому харчів треба, — а при ньому тільки порожній портфель.

— Павле, чи ти їв сьогодні? — питаю.

— Га? — зиркнув суворо у відповідь.

— Їсти хочеш?

— Вернусь до Остра, підкріплюсь.

Привів його до шкільної їдальні, звелів куховарці дати миску супу. Як за себе кинув ту їжу уповноважений.

А потім довго розпитував: звідкіля той суп, кого ним годують, хто контролює видачу продуктів? Одне слово, виявив у цьому ділі чималу обізнаність.

Петро поїхав у район, а десь днів через два прибув до села голова робітничо-селянської інспекції латиськ Бауман. І відразу ж до школи. Показуй, директоре, продукти, неси книгу обліку і видачі, поясний, кого тут годуєте. Школярів? А оці малята хто? «Майбутні школярі». А дідусі та бабусі? «Обслуговуючий штат». Отакий роздутий? «Та трохи роздутий. Але ж... їсти хочуть бабусі...»

Довго Бауман приглядався, ходив по кухні, говорив а «обслуговуючим штатом», подався в сільраду.

Ніколи не забуду фіналу тієї суворої перевірки. Старий комуніст, людина з великим життєвим досвідом, він розчулив мене до сліз. Поклав на плече руку, обняв за плечі, притиснув до широких грудей.

— Молодець, сину. Правильно жити починаєш. За людей дбати завжди треба. Людям слід віддавати себе до кінця.

Петрові записали чи то догану, чи то серйозне попередження за те, що безпідставно звинуватив комсомольця-побратима у розбазарюванні державного майна.

Найцікавішим у тій історії було те, що навіть після покарання, зустрівшись зі мною, Петро сказав:

— А все ж ти не правий на всі сто процентів. Ну, хай діти й сироти їли гарячі сніданки. Але яке ти мав право давати їжу мені?

І ось тепер Петро Дудко ходив по нашому табору, захоплено оглядав бараки, зброю, вітався із знайомими людьми і... посміхався.

В дружній розмові Дудко натякнув па те, що михайло-коцюбинці вернулись додому з багатими дарунками. То чи не змогли б і любецькі партизани трохи поживитися?

— До Баумана скаржитись не підеш? — питаю.

Засміявся. Показав уперше в житті великі жовті зуби, сміялись і холодні сірі очі.

— Не забув...

— Та ні, забулося. Так, до слова...

Дали трохи зброї й Дудкові. Людей любецьких, правда, в нас не було, проте автомата подарували. Поїхав додому, задоволений неймовірно.

На превеликий жаль, то була моя остання зустріч з тією трохи дивнуватого через свою зверхпринциповість і чесність людиною. Петро Дудко партизанив до приходу радянських військ. Потім секретарював у Любечі. А коли були визволені західні області України, обрали його секретарем в одному з районів. Там він і загинув від рук бандитів, прийнявши мученицьку смерть.

Десь у квітні, коли весна вирувала, прибув з ніжинсько-носівських лісів комісар загону «За Батьківщину» Михайло Іванович Стратилат. Перед війною він був секретарем Носівського райкому партії, а ще до того — народним учителем. Десь на обласних нарадах і зійшлися наші шляхи.

Зустрілися ми з ним мов рідні. Гарний то був чоловік, красивий і фізично, й духовно, справжній партизанський комісар. Прибув з невеликою групою молодих бійців, а представляв на межиріччі велику армію ніжинських, носівських, бобровицьких, комарівських партизанів.

Саме в той час я був у Моровську. Там щойно організувалась самооборона, — треба було дати їй лад. Вели ми також тоді широку розвідку Подесення від Остра до Чернігова. Крім того, на всій тій ділянці ріки партизани збирали човни, будували невеликі суденця, виводили їх у потаємні місця й затоплювали так, щоб при потребі швидко підняти й пустити на воду.

Пам'ятаю, господиня нашої штаб-квартири, дружина ветеринарного лікаря, зготувала вечерю, ми з Михайлом Івановичем сиділи години до другої. Про що тільки не переговорили в ту незабутню ніч. Розповідав він про свої партизанські справи, про те, як важко було втриматись у сорок першому, як організовував загін «За Батьківщину». Про капітана Бовкуна говорив як про людину твердої

вдачі, невгамовного месника, який і сам не спить, й іншим не дає дрімати — все б він воював, ходив у бої. Домовились про подальші зв'язки, навіть не здогадуючись, що невдовзі загін «За Батьківщину» з усіма командирами, з усіма бійцями опиниться у нас на межиріччі і ми станемо добрими сусідами.

Вдень зібрались їхати до нашого штабу — Михайло Іванович хотів познайомитись з Гнідашем і Петром Федоровичем. На вулиці до нас приступив партизан Федір Чирик.

— Дозвольте звернутися, — виструнчився.

— Що в тебе, Федоре?

— Дівчинка...

— Яка дівчинка? — не зрозумів я.

Федір Чирик почервонів, опустив у землю очі.

— Таж... коли не забули... Тетяна моя народила... дівчинку... — доповідав хвилюючись.

Я щиро привітав молодого батька — як же не пам'ятати тієї завірюхи і теплої лісної хати, що зіграла нас.

— Хай росте велика.

— Спасибі. Але Тетяна просила, щоб заїхали... Обіцяли ж.

Я зиркнув на Михайла Івановича, який з інтересом прислухався до нашої розмови. Сказав Чирикові, що іншим разом заскочу.

— Як же, обов'язково привітаю юну маму.

Михайло Іванович з жалем дивився на зічепого батька, подікавився, яку я обіцянку давав молодому подружжю. Коли я розповів комісарові загону «За Батьківщину» про знайомство з сім'єю Чириків та історію Федорового воскресіння, Михайло Іванович заявив категорично:

— Ні, ні, відкладати не можна. Обов'язково заїдемо. Я теж хочу привітати молоду маму і побажати щастя доньці.

Федір Чирик розквітав від щастя.

— Та це ж недовго, а головне, що й по дорозі ж. Тетяна в Рудні, у матері, а я тепер в роті, відпустку по такому випадку на три дні одержав. То вже, будь ласка, не проїдьте нашого дому.

Невдовзі ми зупинились у Рудні, зайшли до хати Тетяниних батьків, людей статечних і добрих.

Тетянка пломеніла і завмирала від щастя. Тримала на руках манюсінський вузлик і ясними очима дивилася на гостей.

Я взяв на руки немовля. Воно солодко спало, не віддаючи ні про час грізний, ні про ворогів лихих, що чига-ли на нього і могли знищити в кожну хвилину, воно тільки-но прийшло у велике життя. Потримавши хвилику на руках малятко, передав його Михайлу Івановичу.

Комісар узяв крихітку обережно,— видно, боявся впу-стити із своїх великих і міцних долонь,— посміхнувся якоюсь особливою, стратилатівською посмішкою, похитав зачудовано головою, передав дитину батькові:

— На, тримай, партизане, бережи, як зіницю ока. Бо це наше майбутнє, наше безсмертя.

І урочисто, і разом з тим якось зажурено прозвучали комісарові слова — видно, й справді думав він у ті хви-лини про високе призначення людини, про людську красу і безсмертя. Вже давно немає на світі чудової людини, хороброго комісара, кришталево чистого комуніста Ми-хайла Івановича Стратилата. А життя на землі буває, воно безсмертне, бо є тим майбутнім, про яке мріяв він, три-маючи на руках безвільну крихітку.

А дівчинка та, сама того не знаючи, пережила всі жахи фашистської окупації, дивом врятувалася від куль та во-гню, виросла, стала красунею. Вже давно вийшла заміж, народила Федорові і Тетяні онуків. І бігають ті партизан-ські онучата до школи, радуються життю і сонцю, не знаючи того, коли і як народилась їхня мама і хто подав їй у життєву дорогу найперші побажання.

Невдовзі ми знову були в дорозі, поспішали, долали лісові масиви, проскакували партизанські села і безугодно говорили-говорили і не могли наговоритися.

Розповідав мені Стратилат про Олександра Кривця. Тепло і ніжно говорив, називав степовим орлом, що смі-ливо шугає в безлісній частині Чернігівщині, посадовивши свій загін невловимих на автомашини. В моїх очах Кри-вець відразу ж виріс до казкового героя, людини сильної фізично і довершеної духовно.

І справді, коли через якийсь час наші розвідники допо-віли, що біля Десни нас чекає на побачення командир новобасанських партизанів Олександр Кривець, і коли, хвилюючись і радіючи, ми прибули в умовне місце, де я вперше зустрівся з юним білявим красенем, і хоч він на-віть у своєму шкіряному до п'ят пальті та чорній смуше-вій шапці не видався мені велетом, то все ж після друж-нього вітання, після першої розмови я зрозумів, що

познайомився з одним із найчудовіших своїх сучасників, і закохався в нього на все життя.

Вони прибули й сюди на трофейних машинах.

— Олександр, катайся обережно, бо свої можуть...

— А ми їздимо такими дорогами, де окупанти бояться показуватись. Отож наші впізнають зразу. А крім того, в нас свій пароль. «Хто їде?» — «Макар!» — «Проїзди, я Хома».

Неповторна людина, чудовий юнак цей Олександр Кривець з Пісок, де народився Павло Тичина. Непереможний той народ, який виховує таких синів...

15.

Поступово наше життя увійшло в свою колію, окреслило свій партизанський побут, виробило власну мораль, закони співжиття, свій характер існування. Я маю на увазі глибинний, так би мовити, філософський бік нашого існування. Адже йшлося не про десятки людей, а про великий колектив, громаду, до якої входили люди з різними характерами, з різним рівнем розвитку, нарешті, з різними поглядами на життя.

Нашим побутом були підготовка і проведення бойових операцій. До певного часу нам фортунило, — ми не мали втрат, хоч усе частіше до шпиталю потрапляли ранені. Першим поранило Іллю Ланька. Не минуло й тижня, а тут аж троє відразу — Ігор Валюшкевич, Іванов та Леонід Новиков. В час бою у Карпилівському лісництві поранило козаків Квасневського і Колгатіна.

Група Дмитра Шаворського якось поверталася з-за Дніпра. Зупинились перепочити біля села Катюжанки, а по них залп. Борис Пильщик, один з наших перших партизанів, був убитий наповал. Загинув народний учитель, не залишивши навіть своєї точної адреси. Анку важко поранило в живіт — Дмитро приніс її до табору ледве живу.

Смерть ходила біля кожного, і це було найхарактернішою прикметою нашого побуту. І все ж, як не дивно, ні смерть, ні рани не лякали партизанів. Правда, можна було почути таке судження: якщо вже куля, то коли б наповал. Нікому не хотілось валятися поранилим. І все ж люди прагнули боїв, просилися на операції, рвалися на бойові завдання. І не лише чоловіки та хлопці, а й жінки,

дівчата. Лише ті, що доживали віку, товклися собі на кухні, в санчастині та біля партизанського господарства.

Запам'яталась мені молода жінка з села Савин, дружина офіцера Іванова. Коли прибула до загону, то боялась до зброї підступитись, при пострілі затуляла вуха. А згодом при звичаїлась. Взяла гвинтівку, пройшла бойову підготовку, стала солдатом.

Окремі відсталі погляди приглушувались поглядами здоровими, передовими ідеями, бажання окремих обмежених людей не знаходили підтримки в колективі, нещадно висміювались і осуджувались.

Перед вели в усьому комуністи, комсомольці. Нам щастило, бо до загону приходили хоробрі, досвідчені люди, товариші, які своєю діяльністю, своїм життям, переконаннями цементували різноманітну і різношерсту масу.

Поява в загоні військового лікаря третього рангу Олега Копосова була приємною радістю для всіх партизанів. Таку людину ми довго ждали. Відразу ж відчули, як не вистачало його в нашому загоні.

Олег Копосов народився і жив у великому й славному місті Горькому на Волзі. Батько його, потомствений річковик, водив пароплави, а сина потягло в медицину. Навчався на хірургічному факультеті медичного інституту, успішно склав екзамени, препарував і практикував, зустрічався з коханою дівчиною, не думав про те, що хірургічні знання доведеться застосовувати на війні. Був на п'ятому курсі, коли Вітчизні стали потрібні кадри військових лікарів.

Олег Копосов улітку сорок другого став хірургом, і його відразу ж послали в діючу армію, на Південно-Західний фронт.

24-літній медик одержав призначення до стрілецького полку старшим лікарем. Енергійно розгорнув діяльність санчастини, не випускав з поля зору жодної деталі, діяв так, як тому навчали найкращі спеціалісти військово-польової медицини.

Мине небагато часу, і у важких боях стрілецький полк згорить, як свічка, розтане в горнилі жорстоких боїв. І зостанеться молодий лікар зі своїми пацієнтами у ворожому тилу, робитиме їм перев'язки й операції. З подивом, відірвавшись від операції, гляне на двері амбулаторії, в які безпереможно вваляться фашистські головорізи.

І проляже його страдницький шлях по багатьох таборах смерті. Спершу в Міллерово в таборі-ямі, де тисячами вмиратимуть важко поранені та важко хворі бійці.

Виспажений, але не спустошений морально, юнак переходитиме від одного хворого до іншого, кластиме на чоло холодну кістляву руку — інших ліків у нього немає — закриватиме очі померлим. Потім буде Харків з його зловісною Холодною горою, з тортурами, голодом, хворобами і тисячами смертей. Тільки молодість та ще віра в те, що настане час визволення, тримали біля життя.

З Харкова — в Славути. Там був особливий табір, фашисти називали його табором для одужуючих. Сюди звозили полонених медиків, — через це пекло перейшли тисячі знаменитих військових лікарів, поділяючи важку долю тих, кому мали допомагати, кого повинні були рятувати найспередовішими засобами своєї гуманної професії. Їм не давали ні медикаментів, ні інструментів. Це була витончена наруга з професії медика. В таборі майже щоденно проводили облави — вишукували комуністів, комісарів, євреїв. І завжди когось убивали на очах приречених. Великими спільниками фашистів у винищенні людей були рани, інфекційні хвороби. Тиф, дизентерія і особливо голод виснажували в'язнів до тієї грані, коли вони вже переставали бути людьми. Навіть Копосову, хто навчався хірургічної майстерності на трупах, моторошно було дивитися на гори людських останків, звалених у великі штабелі.

Одної зимової ночі проламали лаз з барака, вибралися на ледь освітлене подвір'я, скориставшись сніговієм та негодою, пробралися до загорожі, хірургічними щипцями прорізали лазівку, вирвалися на волю і розвіялись по білому світу, як ті сніжинки.

Місяцями йтиме він від Славути до Десни, скрадливо стукатиме в замерзлі віконця людських осель. Його попереджатимуть, що треба хутчій тікати з села, бо тут лютоють окупанти.

Але й обігрівали, і годували, показували шлях на схід, вдягали в якесь лахміття, давали щось на ноги, — прикривав він усім тим у холодну стужу сухе, обросле табірним лепом тіло, вигрівав у його складках нужу, а вона в подяку за те нещадно заїдала його живцем. Ночував найчастіше в скиртах содоми, ледь пересувався, але все одно той рух був лише вперед.

Виніс він з тих мандрів ясний погляд на людей і людство — навіть у таких умовах, у неймовірно важкий і страшний час людина не втратила нічого людського.

Нарешті в одну холодну ніч наблизився він до Десни. Тут його впіймав ворожий патруль, повів дорогою до Чернігова, де мусив нарешті обірватися його шлях.

І доля усміхнулася лікареві-страднику — тіві ночі їхав на тій дорозі комісар Мольченко. Зустрів подорожніх, Олевих кривдників скарав належно, а його посадовив на свої сани. Запитав, хто він і куди йде. Не знав Копосов, що й відповідати. Повторив версію, що прямує в Чернігів до сестри. «А чи не пішов би до партизанів?» — запитали. То було його мрією. Але він не вірив, що сидить на партизанських саях. Тоді Мольченко вийняв з кишені «Катюшу», коробку сірників із червоною зірочкою на етикетці. Почав пригощати. Олег не палив зроду, а прикипів до цигарки поглядом. З очей полилися гарячі сльози.

Поява в таборі молодого військового хірурга запам'яталася мені,— я побачив не людину, а купу ворухливого лахміття. Звелів негайно перевдягти Копосова, вимити в лазні, а лахміття оте спалити на найжаркішому вогнищі.

Він став заступником у Ангствурма і головним хірургом загону.

З великою радістю зустріли ми Павла Макаровича Пискуна. До нашого району він прибув десь у тридцятому чи тридцять першому році після закінчення Золотоніського педтехнікуму. Вчителював у селі Пархимів. Нижчий середнього зросту, чорнявий, схожий на японця, був дуже веселим і життєрадісним. Я з ним дружив, а коли обійняв посаду завідувача райнаросвіти, то призначив директором школи.

Він не затримався в Косачівці. В тридцять восьмому набирали освічену молодь до органів безпеки. Райком партії рекомендував Павла Пискуна, і його невдовзі відрядили до Чернігівського обласного відділу. Працював там недовго, бо, коли було повернуто Радянському Союзу Бессарабію, послали його на роботу в новостворену Ізмаїльську область начальником райвідділу державної безпеки.

Павло встиг пройти фронтову школу, потрапив у оточення, пройшов характерні для того часу митарства по окупованій землі. Проживав якийсь час у батьків дружини, організував підпільну групу. Одного теплого дня, сяючи чорними, як терен, очима на круглому високочолому обличчі, зайшов до нашого табору.

— Гей, як справи? — гукнув я йому. — Ти живий, здоровий?

Павло Пискун став заступником у Каюма Пожаровича, а невдовзі замінив його на тому посту.

В селі Андріївці Михайло-Коцюбинського району в обійсті рідного брата переховувався кандидат сільськогосподарських наук, директор науково-дослідного інституту сільського господарства в Києві Михайло Трохимович Коновалов.

Це людина вже немолода. Крім ученого ступеня, мав ще чимало болячок. А воювати треба було. Потрапив у оточення. Ледь живий добрався до рідного брата. А той надійно сховав його в своєму відкритому всім вітрам дворіччі. В Андріївці ніхто і не здогадався, що там живе така людина, Михайло Коновалов, який був першим у селі комуністом, активним учасником громадянської війни. Брат розповідав про діла партизанські, а йому не сиділося в селі. Просив відправити його до табору. Брат криво посміхався — куди тобі, хворому? Та згодом посадовив його на дитячого возика й повіз. Довго возився, мало до Сапонової Гути не дістався, а партизани не стрічалися.

Не захотів Коновалов вертатися в добровільну в'язницю. Лишився в лісі.

— Хай або помру на волі, або якось приб'юся до них, — сказав.

Випадково знайшли ми хворого, виснаженого чоловіка в лісових хащах. Ледь пересувався на розпухлих ногах, з водяними мішками під очима. Хлопці запідозрили були в ньому чортзна-що. А я як глянув у карі, безмежно розумні, проникливі і такі сяючі очі, то збагнув: яка ж це золота людина, скільки ж вона перестраждала, скільки перемеріяла про таку ось зустріч.

— Я Коновалов, — сказав він.

Наказав везти його в табір, полікувати, нагодувати, перевдягти.

Десь днів через шість вернувся. Бачу, ходить по партизанському плацу незнайомий чоловік — у пристойному одязі, ширококостий. Глянув — під очима знайомі мішки. Коновалов!

І він обминув рядову посаду, — відразу призначили політпрацівником до комбата Овчаренка.

З Олишівського району прибув Петро Тимофійович Ренський.

Цей чоловік у моїй уяві був легендарною особою. В неповних сімнадцять літ сорокошицький хлопець Петро Ренський став бойовим сподвижником Марка Василенка,

одним з кращих партизанських розвідників. Через два роки вступив до партії. Громадянську війну пройшов у лавах червоних воїнів, а повернувшись у свої Сорокошичі, зміцнював радянський лад, прагнув організувати в рідному селі комуну. В Сорокошичах не було поміщицького маєтку, який став би основою для комуністського господарства. Пішов тоді Петро в інші села творити нове життя. Очолював районний земельний відділ. По ньому не раз стріляли, ходив і він на бандитів, нищив їх, а сам зостався невразливим.

Останні роки Ренський не працював у нашому районі. Перед війною був уповноваженим Наркомату по заготівлях на Олишівщині. Там і лишився в глибокому підпіллі.

Ренський теж прибув на межиріччя. І не сам, а з кількома товаришами. Вони заснували нову роту, а Ренського призначили її командиром.

Великою радістю був прихід до загону тих, хто виривався з таборів і фашистських катівень.

Характерною серед багатьох інших була доля москвича Віктора Яковича Ребарбара.

В сорок першому він дослужував свій армійський строк у Новограді-Волинському в дивізії генерал-майора Рокоссовського. 22 червня дивізія рушила назустріч ворогові, вступила в бої під Луцьком, потрапила в оточення. Згодом вийшла з нього, зберігши і людей, і озброєння. З боями відступала до самого Києва, до Борисполя. Після легендарної оборони столиці України — знову оточення.

Віктор Ребарбар опинився в дарницькому, а згодом у чернігівському концтаборі, що розміщався в колишній психолікарні. Поступово знаходив однодумців. І всі жили одним: вирватися з неволі, податись у партизани. Поступово налагоджувались зв'язки. Вікторові пощастило познайомитися з Ольгою Попович, нашою зв'язковою. Одного дня полонені при допомозі конвойного Грищенка обеззброїли конвоїрів і втекли за місто, потрапили до загону.

Віктор Ребарбар хутко оклигав на партизанських харчах, подружив з нашими підриивниками, особливо з братами Василюками, став бійцем.

Багато в нас було радощів. Тішилися з повідомлень про перемоги радянських військ, з кожного успіху наших бойових груп, раділи кожній новій людині, що вступала в ряди народних месників.

Партизани не лише прибували до табору, а й народжувались тут.

Першим народився в лісі Микола Шапка.

Ганна Шапка дуже непокоїлась, бо прийшла в ліс вагітною. Навіть у домашніх умовах у такий час нелегко молодій матері з малятком, а тут партизанське життя.

Дитина народилася теплого березневого дня в густому березняку, бо молода мати посоромилась родити в санітарному бараці. Дуся Пономар прийняла хлопчика, радіючи, винесла його з лісу, передала мені в руки. Сміялось того дня сонце, посміхалися суворі партизани, пішов гуляти хлопчик по людських шкарубких руках, кожному хотілося потримати дитину.

Потім підбрали ім'я. Довго сперечались, кожен хотів подарувати немовляті своє найулюбленіше ймення. Навіть до книжок вдавалися, але їй це не розв'язало суперечок.

Тоді озвався я:

— Наш загін імені Щорса?

— Так.

— То виходить, що хлопець ніби онук у Щорса?

— Виходить...

Миколою назвали малого Шапку, сина Ганни і Павла, їхнього омріяного первістка і первістка в нашому партизанському загоні.

Наші радощі великі і малі обіймалися з великим горем. Бо горе, навіть найменше, не є мале.

Починалась наша біда тут же, в таборі, за стінами санітарного барака. Краяли наші серця глухі стогони Анки і Леоніда Новикова, поранених у живіт, поранених важко, коли не смертельно. На очах згасала краса Галі з Новосілок — навіть такий хірург, як Копосов, розводив руками — роздроблена кістка коліна, потрібна ампутація. А Галя сказала, що швидше вмре, ніж залишиться калікою.

Майже кожного дня заходив до санчастини. Підбадьорював поранених, розмовляв із Жоркою Колгатіним. Цей юнак був дуже терплячим, поранення розцінював як неприємну річ. Не сиділось йому в санчастині, тягло до діла. Він знав історію створення охоронного батальйону, знав, чим дихав кожен з козаків, був переконаний, що серед них є різні. Не довіряв командирові роти Сорокіну.

— Сорокін! Ох, цей Сорокін! То фрукт. Не вірю йому ні на копійку. Певен, що то він доніс Гофману про повстання. Був присутнім на нараді, от і доніс.

З Сорокіним познайомились ми під час бою в Максимі. Перед тим він у селах на мітингах хизувався, був, як кажуть, на виду. А коли почався бій, занесло його ку-

дись на тридев'яту вулицю, не зумів вийти на вказану позицію.

— Я не вірю йому аніскілочки, — переконував Жора. — От побачите, ще матимемо з ним біду.

Подобався мені Колгатін. А згодом і зовсім став потрібним. Будьоннівський загін формально вважався самостійним, але наше командування відповідало за нього. Отож, щоб бути ближче до їхніх справ, залишили Жорку після одужання при командирів зв'язковим, чому, до речі, був дуже радий Василь Тимановський, бо йому нелегко було справлятися з багатьма складними дорученнями.

Біда, як твердять бувалі люди, сама не ходить. Біда водить за собою іншу. І справді нещастя сипались на мою голову одне за одним.

Закрилося джерело інформації безпосередньо з остерської поліції — заарештували й знищили Павла Охтіна. Його провал і на сьогодні зостається тємницею.

Неймовірно вразила смерть Івана Павловича Лисенка, командира броварського партизанського загону.

Ніяк не міг дати собі ради Іван Павлович з тим «підпільником», що виявляв особливий інтерес до командування, озброєння і розташування загонів.

Вирішив тоді Лисенко послати його в розвідку і на диверсію. Чим він керувався — невідомо. Ні з ким не порадившись і навіть не попередивши, озброїв його пістолем, повів під Бровари. Супроводжували Івана Павловича партизани Сашко Бабич і Григорій Хоменко.

Форсували Десну, вийшли за Літки до села Свиноїдів. Хоменко йшов метрів за сто попереду — розвідка. А вже за ним інші. Новичок раптом вихопив пістоля, стрілив у Сашка Бабича, а потім послав кулю просто в серце Івана Павловича Лисенка. І зник у лісових хащах.

Найдужчий удар доля приберегла мені наостанок. Андрій Шенгерей сповістив, що мого меншого брата знайшли мертвим під стогом сіна, з мотузком на шиї...

16.

На межиріччя прийшла весна. Танули сніги, поля почорніли, відкрилися озерцями води, скресли Дніпро і Десна. Хутко відшуміла крига, очистилось плесо ріки. По-весняному гріло в небі сонце. Забрунькувався верболіз, зашпався пухнастими котиками. Берези опустили до землі

рясні сережки. Хтось продовбав кору берізки, і з рапи бризнуло солодким холодним соком. Спробувавши того напою, Никон Валеріанович відмінив настій соснових брущок, звелів усім споживати березовий сік. Медицина знає, що рекомендувати.

На осонні біля шпиталю грілися поранені і ходячі хворі, попивали солодку водичку.

Птахи вертались до лісу, виповнювали його веселим щебетом.

Поверх льоду, на якому стояли наші бараки, виступила вода, змішалася зі снігом. Іван Євдокимович Токар проклав поміж бараків дерев'яні тротуари. Але мало хто по них ходив. Партизанові не те що снігова каша — море по коліна.

Весна!

Одного такого чудового дня над Видрою появився літак. Він нишпорив над лісом, явно шукав партизанського табору.

— Повітря!

В одну мить усе живе сховалося в бараках, прилипло до стовбурів дерев, завмерло. Цікаво, чи видно наше житло зверху? Воно старанно замасковане сніговим настилом, але враз у густому вільшнику залягли цілі міста, справжні поселення.

Шугав, як скажений, мало не чіпляючись за вершечки дерев, видно, напрошуючись на постріли.

Не стріляли.

Вільха чутлива до веспи, вона теж хутко розбрунькувалася, стала густішою. Мабуть, через ту зелень і не помітив ворожий пілот нашого табору. Місце наше йому відоме, крутився саме там, де жили ми, але табору, видно, не побачив. Кружляв-кружляв, а тоді висипав на болото цілу касету бомб. Загупали, захитали лід, на якому спорудили ми своє місто.

І вдруге зайшов літак, знову кинув бомби. Потім зник. Не було довго, — видно, поповнював запаси. Повернувся і знову бомбив цього разу спалені ще взимку лісові сторожки.

Відбомбився і подався назад, більше не появлявся. Тільки фашистська газетка згодом повідомила, що партизанів уже розбомбили, що від них і духу не залишилося.

А ми всі роздумували — чия то робота? Хто навів на розташування наших загонів? Той пройде, що застрелив Івана Павловича? Але ж йому нелегко було зорієнтува-

тися на місцевості. До нашого табору він не потрапляв, отже, нічого не бачив. А може, Береговий?

Берегового підіслав до нас Дрюма. Виколупав його десь на печі,— той служив до війни в міліції. Лазутчик прибув до загону, як приходили сотні людей, нічого підозрілого в ньому не знайшли, навпаки, Берегового з гарного боку характеризували товариші. Отож він хутко акліматизувався, став повноправним партизаном.

І тільки завдяки бабусі Цибаровській викрили його з головою. Прибула вона якось на побачення зі своїм Грицьком і не до сина кинулась, а до мене. Озираючись навколо, як справжня розвідниця, і питає:

— Чи в тебе, сину, тут стіни вух не мають?

— Кажіть, ми самі.

— А чи Береговий у тебе є такий?

— А що, матусю?

— Жени його, падлюку, як собаку з лісу. Жени, поки лиха не накоїв.

— Бо що? — дивуюсь.

— Та він од Дрюми підісланий. Вивідувати прийшов. Так не можуть, то на вивідки йдуть.

У мене тривожно сколихнулось серце.

— Звідки знаєте?

— Тарашкевич. Він, бачите, свій чоловік, то я йому натякнула, де мій Гриць. А Костянтин Гнатович мені: «Коли б добра душа знайшлася та передала їм».

— Звідки він про те довідався?

— Не казав. Що не казав, то ні. Але то такий чоловік, що так собі не скаже.

Береговому учинили допит. Отоді я вперше й побачив, як міняються очі в Гнідаша — від небесно-синіх до олов'яних. Повів спочатку розмову лагідно, посміхаючись, немов жартував. Повільно посилював натиск — а очі холонули, — і коли прямо сказав тому про зраду — зовсім поолов'яніли.

Береговий уперто заперечував. Ніхто того не докаже, ніхто того не знає, все це наклеп.

Тоді включився в розмову я, порадив Береговому зізнатись чесно, бо нам відомо про його дійсну роль з донесення не кого іншого, як самого Дрюми, ось він написав про все. Отже, у вині Берегового ми не сумніваємось, просто цікаво знати, — чи зосталося в його душі хоч трохи совісті, чи ні. Поклали перед ним папірця, — в ньому писалося, що в партизанський загін послано шпигуна Берегового за завданням німецького командування. Береговий

зразу ж заговорив. Клявся на чім світ, що не передав нікому жодного донесення. Може, й так. Можливо, те зробив Єрко?

До війни Єрко у селі Савинці головував. Уже не пам'ятаю, чим відзначився цей тухтіюватий, безініціативний дядько. Колгосп невеличкий, земля родюча. Виходило, як на ті часи, в Єрка відмінно — з державою розраховувався вчасно, плани перевиконував, колгоспники жили заможню, бо мали чималі присадибні ділянки. Так і увійшло в звичку, що в Савинці все гаразд, що Єрко, хоч і тухтії, а справляється з роботою добре.

Напровесні Єрко прибув до табору. Прибився до партизанів, які на Десні ховали човни. Сказав, що втік від арешту, — вискочив у вікно в той час, коли до двору вже заходили поліцаї.

Ну що ж, бувало інколи й таке, — людині бракувало власної свідомості, а поліція давала зрозуміти, що годі сидіти на печі без діла. Поговорили з ним, послали в Савинку розвідників. Підтвердили: гналась поліція за Єрком.

Він став у нас рядовим бійцем, поступово оговтався. І до нього всі звикли, потонув Єрко серед сотень людей. На той час у зимовому таборі базувався лише батальйон Адаменка, Овчаренко стояв на півночі району.

Одного дня прибіг до табору гонець із дальньої застави і доповів, що до Виповзова вступила каральна експедиція.

В таборі оголосили тривогу, дві роти відразу ж виступили назустріч ворогові. Зайняли оборону на узліссі, вели спостереження за селом. Командир роти Мигачов прийняв ухвалу: вислати групу розвідників. Запитав, чи є добровольці. Першим зголосився Єрко.

Кілька бійців де пригинцем, а де по-пластунськи подалися до села. Першим рвався туди Єрко. І першим досягнув городів, та й зовсім зник з очей. Тим часом заметалися в тривозі німці й поліцаї, швидко зібрались до гурту, не гаючись утекли.

Партизани вступили у Виповзів. Почали розшукувати Єрка — його ніде не було. Розпитували в людей — чи не бачив хто? Чому ж не бачили! Бачили люди, як до села зайшов отакій і отакій чоловік. Йому звеліли кинути гвинтівку і підняти руки. Охоче зробив те. Підвели до Дрюми, а той гукає: «Ага, попався, партизан!»

Спійманий не влякався, по-дружньому простяг начальнику поліції руку...

Стало ясно, що зимові квартири відслужили свою службу. Дуже пригодилися вони нам у зимову холоднечу. Тепер уже не страшно, йшла весна.

Петро Федорович сидів похмурий, злий.

— При такому масовому наборі людей не один шпигун пробереться. Що думаєте робити?

— Перебазуватися в інше місце...

— А нас підставити під удар?

— Доведеться і вам перебазуватись.

— Коли б на тому й закінчилось.

— Закінчиться. От почало озброюватись усе населення. Все межиріччя стане партизанським загonom.

Петро Федорович допитливо глянув на Гнідаша.

— Немає тепер глухих місць,— сміються у Гнідаша василькові очі.— Де глухіше, там більше партизанів. Он у Білорусії між Дніпром і Прип'яттю Ковпак появився, Федоров з ним поруч.

Тим часом ми з комісаром мотались верхи по хащах, шукали зручного місця для нового табору. Знайшли непролазну гущавину недалеко від Червоної Казарми, в бік Лошакової Гути — густі березняки і вільшина, кущі черемшини. Поселитись можна було на великих грудонах, навколо яких прелягало болото. Турбувало одне — чи не страшне це болото, чи не трапиться так, що заберемось туди, а коли розбагнеться, то вже й не вийдемо звідти?

Партизанський провідник, слідопит і мисливець Прохор Бабич довго видивлявся кожну стежку і нарешті сказав, що селитися тут можна. І проклав до того нового поселення таку кривулясту дорогу, що більш закрутистої вже й не вигидаєш.

Поки розшукали нове місце, поки обдивилися його в усіх боків,— треба ж було знати, як зайти туди, як вийти, коли тобі закриють головний вхід, звідки може непомітно підступити ворог,— минув і день, і другий. Нас тим часом ніхто не турбував, хоч нітаки весь час падали над межиріччям,— ми вже звикли до того. Отож поки що не поспішали з переселенням. Можна було і в сирих квартирах жити, тим паче, що вже обжилися.

Наступили зовсім теплі, по-весняному гарячі дні. Снігова каша попливла, обернулась на руду бовтанку, під ногами почав кришитись лід, помітно осідали, тонули в болоті деякі наші бараки. Сонце зробило своє діло.

Ми рушили вночі, коли притиснув легенький весняний морозець, підсушив калюжі: покинули табір мовчки, без

жально, але з якимсь теплим почуттям до цих зісових нетрів, що стільки днів були нам рідним домом, надійним захистом і безвідмовним притулком.

На новому місці капітальних бараків не будували. Просто напивали більші і менші халабуди, настилали якнайбільше сіна, заривались у нього з головою, грілися власним теплом. Загін перейшов на бівуачне життя. Все своє майно, продукти, боєприпаси, зброю не розвантажували, наші їздові вже встигли замінити сани на вози.

Новий табір не лише зовнішньо став не схожий на зимовий. Головне — якісно змінилася його суть. Жили тут лише господарники, санітарна частина, сім'ї партизанські, — їх, правда, поселили трохи осторонь від основного табору.

Тут Федір Бакумченко розмістив свою майстерню. Цей непомітний, виснажений у фашистських тюрмах та концтаборах, передчасно постарілий хлопець виявився просто знахідкою для партизанського загону. У нього рідкісна, але благородна військова професія — зброяр. Усі види зброї, — від пістолета і до найпотужнішої гармати, — знав як свої п'ять пальців. Отож бачили б ви, як загорілися його очі, коли, мандруючи по табору, натрапив на гору зіпсованої і понівеченої зброї, яку передавали нам підпільники і самооборонці.

Ще до появи Бакумченка дехто з умільців намагався скласти з кількох поламаних гвинтівок одну бойову. Їм те вдавалося. Але то було, як запевняв Федя Бакумченко, — варварське псування дорогоцінного добра. Він сам налагодив справу ремонту зброї на промисловий манір, зібрав до свого воза всі потрібні інструменти, — особливо поповнивши ту колекцію після розгрому Ревунового Круга, — підібрав собі вмілих і доскіпливих помічників, почав клепати. Клепав удень, клепав увечері, клепав рано-порану, лише нічна темрява вкладала Федора Бакумченка на відпочинок.

Їздовим на підводі зброярів став дванадцятилітній Славко Прихожий. Він ні на крок не відступав од дядька Федора. Йде, бувало, партизанський обоз, десь позаду плентаються й ліниви коненята зброярів. На передку хлоп'я зверхсерйозне з батогом, а на задку Федя Бакумченко на мініатюрному ковадлі манюсінськими молоточками клепле. Клепле-клепле, припасус той витвір до непридатної гвинтівки, — диви, вона вже стріляє.

Найрізноманітнішу зброю ремонтував Федір Бакумченко. Появилися у нас і різних калібрів міномети, — тільки мін було обмаль, — мудрував він уже і біля протитанкових гармат. Звезли їх з десяток, розбитих ще в сорок першому, викопаних із землі та боліт, заіржавлених, ні на що не схожих. Федя Бакумченко відтирав їх, вичищав іржу, чаклував коло кожної деталі. І згодом у щорсівців з'явилася своя гордість — партизанська артилерія. Спочатку одна, потім дві, а згодом уже три гармати котилося в партизанській колоні. Артилерист Степан Музиченко торжествував.

— Коли б нам хоча з тисячу снарядів, — хвалився, — то можна й на Берлін рушати.

В таборі розміщався штаб загону. Не випускаючи керма штабної машини, тут весь час перебував Володимир Циганков. Адам Мольченко не любив засиджуватись на одному місці. Добре вишколивши бойову групу, він невпинно мотався з підрозділу в підрозділ, шукав нагоди десь ударити, десь наполохати ворога.

Якось перебував він на півночі в батальйоні Овчаренка і в роті Товстогона. В цей час із Чернігова прибула велика група людей, виведена нашими підпільниками. Серед них був Олексій Кузьмич Царенок. Він прибув до загону зі своєю сім'єю, братом Яковом та його дружиною. У Царенка дружиною була Марія Гафт, німкеня за походженням, отож йому окупанти довірили хазяйнувати на великій продуктивній базі.

Царенок почав шукати шляхів до партизанів. Спершу з нашими людьми зв'язався його брат Яків Царенок. Через брата і Олексій став підпільником. Запропонував свої послуги — передавати в загін продукти.

Непомітно Царенок почав переправляти в Михайло-Коцюбинське сіль, цукор, сірники, галети, консерви, тютюн та інші дорогоцінні продукти. З часом окупанти виявили це. Царенкові загрожувала кара, і він поспішив піти до партизанів.

Начальник штабу послав гінця з повідомленням, що він вирішив напасти на райцентр Михайло-Коцюбинське, розгромити ворожий гарнізон і вивезти продукти, які мають належати партизанському загонові. Поки гонець був у дорозі, Адам атакував Михайло-Коцюбинське. Гарнізон, — а він був досить чисельним, — учинив слабкий опір, розбігся, відступив на Чернігів. Продуктовий склад захопили партизани. Операція виявилась настільки швидкою, що

ворог, поспішно втікаючи, зробив усього кілька пострілів по партизанах, і тільки одна куля вцілила просто в серце Олексівні Царенку, який показував дорогу до складу.

Зосталася німкеня Марія Гафт-Царенок удовою. Партизани оточили Марію і її дитину увагою — з пошани до загиблого чоловіка, а також через її походження. Адже в появою у нас представника німецької національності ще більш підкреслювався інтернаціоналізм загону.

Основні бойові сили стояли на найбільш вразливих ділянках. Роти батальйону Адаменка були висунені на остерський напрямок — базувались біля Виповзова, Карпилівки і Сувида Вищедубечанського району. Загін імені Будьонного займав оборону на заході району по Дніпру від Сорокошич до Навозів, батальйон Овчаренка розташувався на межі Остерського і Михайло-Коцюбинського районів, батальйон Товстогона, ще повністю не укомплектований, послано під Чернігів. Поблизу Моровська і Отрохів формувались роти Петра Ренського.

На початку квітня в партизанському загоні імені Щорса, включаючи в нього і загін імені Будьонного, який значно поповнився за рахунок місцевих товаришів, — було близько двох тисяч чоловік. Але то ще не все — по селах Остерського, Михайло-Коцюбинського та Вищедубечанського районів створювались партизанські підрозділи самооборони, підпорядковані командуванню загону.

З півдня наш партизанський край оберігали загін «Перемога» та загін під командуванням Савки Радуки, який замінив загиблого Лисенка.

Таким чином, ми почувались досить міцно, не боялись вовтузіття чисельних есесівських і поліцейських частин, що осіли навколо нашого краю. Нам було відомо від розвідників, що окупанти не знали, куди кинуться: чи проти партизанів на межиріччі, чи проти ніжинських месників, чи очищати переяславські ліси, а чи податись на Київщину, де діяли численні загоони з'єднання Хитриченка. А над Черніговом, у північних районах весь час нависали грізні сили Попудренка. У «мокрому кутку» між Прип'яттю й Дніпром появилася головна, найгрізніша сила — загоони Ковпака, по сусідству з якими став з своїм могутнім з'єднанням Олексій Федоров. Із радомишльських лісів Києву загрожував Михайло Наумов.

Справді, на той час для фашистського командування створилася ситуація не дуже приємна. Київський і чернігівський гарнізони кидали проти месників лише невеликі,

не страшні для нас каральні експедиції, основні їхні сили охороняли міські об'єкти, бо і в Києві, і в Чернігові діяло багато підпільників, що кожної хвилини могли взяти зброю до рук і стати грізними месниками. Ствердженням тому були дії київських підпільників. Через партизанів, які прибували до наших загонів з Києва, Гвідаш налагодив тісний зв'язок з підпільниками міста. Вималювалася можливість провести зухвалу операцію — зірвати в Києві дарницький залізничний міст, що був головним зв'язком між правим і лівим берегами.

То була смілива, ризикована і разом з тим чітко організована операція. Всі запаси вибухівки пішли на неї. Чимало київських підпільників і навіть кілька партизанів, перебазувавшись у місто, влаштувалися на ремонтні роботи, по кілька грамів за один раз приносили на міст вибухівку, вміло маскували її, аж поки не вистачило для міни потрібної вибухової сили. Міну припасували до ферми, хтось із сміливців, підпаливши бікфордів шнур, учепився до останнього вагона поїзда, що саме проходив по мосту, виїхав за зону охорони, сплигнув і потяг у куці. Могутній вибух сповістив околиці про те, що діло зроблено. Це надовго перешкодило окупантам перевозити війсьні вантажі з заходу на схід.

Весна відіграла по берегах Дніпра й Десни численні склади — бурти картоплі, що з настанням навігації мали піти через Київ і Чернігів до Німеччини.

Тільки-но зійшла крига, заворушилися біля річкових причалів річкові судна. Вирушати поодиночі не зважувались. Комплектувались каравани. Першим рушив караван з Києва до Остра — кілька пароплавів, багато барж. Ішов він під охороною німецьких військ, жандармів і поліцаїв.

Одна з рот Адаменка зустріла його навпроти села Євмишки. Відкрили вогонь з кулеметів, гвинтівок, ударили по суднах з протитанкових рушниць. Люто відстрілювалась охорона. Та марно. Вогонь партизанів був нищівний — понад десяток більших і менших суден поглинула зголодніла після зими ріка.

Того ж дня бійці з загону «Перемога» коло села Опіток на Дніпрі перестріли караван суден, що прямував з Чорнобиля до Києва. Стався жорстокий бій — на дно дніпрове лягли пароплави і баржі.

Одночасно з тим чорнобильські підпільники, яких примусили всю зиму ремонтувати в затоні судна, скористав-

пись одержаними магнітними мінами, вивели з ладу решту суден.

На Прип'яті, між Новошепеличами й Чорнобилем, відбувся в ті дні знаменний бій ковпаківців з воєнізованою флотилією, що прямувала з Пінська до Києва. Вона знайшла собі вічну могилу на дні Прип'яті.

Величезні запаси картоплі й інших овочів, що зберігались у чисельних буртах, потрапили до рук партизанів. Майже все те добро роздали населенню.

То був золотий час нашого торжества над ворогом, час повного змужніння і відчуття власної сили.

17.

Квітень пригальмував хід весни. Сніги розтанули, нічні морози випивали озерця й калюжі по дорогах. Пересуватися тепер найкраще верхи. В таборі було багато коней, верховими кінями стали навіть ті череваті й волохаті мерини, що в мирних умовах годились лише в голоблі. Не вистачало сідел, але їх успішно заміняли саморобними кульбаками, до яких прив'язували мотуз'яне вервечиння в гніздами для ніг. Навіть такий верхівець міг долати непрохідні дороги.

Подарував мені Полковников швидкохідну орловську рисачку. Розумницею була та Гніда, бігала кулею, несла легко, галопу не визнавала, рисила красиво, рівно, видно, була привчена до того. Крім того, Василь Тимановський та Жорка Колгатін спорядили диво-тачанку, запрягали в неї трійко баских коней, на задок ставили кулемета, і Василь розвивав на тому транспорті таку швидкість, що її не зміг розвинути навіть Кирило Кирилович Кашперський, від послуг якого довелося відмовитись. Справа в тому, що Кирило був незамінним їздовим удень. Сидів у передку картинно, по-циганськи тримав у руках капчука, якого, немов вогню, боялись коні, але вночі з Кирила був керманич вікудишній. Ледь спадали на землю сутінки, падав на сіно їздовий і засинав непробудним сном.

Всю середину квітня я рідко навідувався до штабу. Мотався на тачанці по селах межиріччя. Іноді до мене приєднувався Гнідаш, але ненадовго, лише коли це було по дорозі. Їздили часто з комісаром, до нас приєднувались командири рот і батальйонів, залежно від того, в якому кінці району появлялась наша тачанка. Супроводжувала

її невелика охорона, верхівців тридцять-сорок, а то й менше.

Клопоту було дуже багато. До бойової служби долучалися справи суґубо цивільні: як сіяти, кожному окремо чи колективом, як навчати в школі дітей, де роздобути для населення хоч трохи солі, як розв'язувати питання судочинства?

Пам'ятаю, доводилось займатися навіть справами по розлуці. Приїхав у село Стару Гуту. Тільки розташувались у хаті Олександра Буденного — повалили люди на прийом. Двоє надумали розходитись, та ніяк не поділять господарства — свиней і курей ще с'як-так розділили, а от як бути з хатою?

Дивлюся на них — молоді ще, таким не розлучатись, а жити мирно-дружно. Та нічого не вдієш — треба погодитися з Львом Толстим, який доводив, що всі нещасливі сім'ї нещасливі по-своєму.

— Ти ж чим зайнятий, чоловіче? Чому жінка виганяє тебе? — питаю.

— Та я, — каже, — в самообороні. А їй треба, щоб удома сидів. Довела до того, що ділитись треба.

Подумав-подумав і кажу:

— От що, люди добрі, я вас помирю одним махом. Чоловіка з самооборони заберемо до загону. А ти, жінко, зоставайся на хазяйстві, доглядай хату. Закінчиться війна, вернеться додому чоловік — отоді й розділитесь. Там видніше буде.

— Оце спасибі, що порадили, — зрадів чоловік.

— Та хіба ж я сама дам раду хазяйству? — захникала жінка.

Їх таки помирила війна. Через якихось три-чотири тижні прибилася вона в Стару Гуту. Згоріли дощенту і хата, й хлів, зникли з двору курн, свині і все те, що можна було ділити. До чоловіка, який уже був у загоні, прийшла й жінка, порозумілись собі й жили, як голуб'ята.

Найбільше думали, як сіяти, чим сіяти. Сіяти треба було обов'язково. Не лише я, а всі партизани були переконані, що збиратимемо хліб уже для себе, для своєї держави, для рідної Радянської Армії. Отже, треба посіяти якнайбільше. Тим паче, що насіння для посіву вистачало, — майже в кожному селі в громадській коморі збереглося збіжжя, яке мали відправляти до Німеччини. З утвердженням партизанської влади його передали населенню.

Гірше було з робочою силою й тяглом. Плугів і борів вистачало, про сіялки не думали — до дідівського методу вдатися не важко. Та й орачів по селах зосталося мало.

Переговори, як правило, кінчалися тим, що декому з партизанів дозволяли відпустку на час посівної кампанії. Можпа було бачити тієї весни таку ідилічну картину на полях межиріччя: коненята старанно тягнуть плуга, а за ним поважно крокує орач з гвинтівкою за плечима.

Нічого не вдієш, треба було людям жити, думати про майбутнє. А майбутнє — це не що інше, як висівання кожної весни в землю дорогих зерен.

Недаремно народна мудрість каже: помирати думаєш, а хліб сій.

І партизани сіяли його.

Однак на першому плані були справи бойові, бо всі розуміли, що партизанський лад па межиріччі треба обороняти, захищати власним життям, платити за нього кров'ю.

Навіть генерал Петро Федорович, глибше вникнувши в наші справи, став гарячим прихильником всенародного озброєння. Переконався, що однаково доведеться нам у бою відстоювати своє завоювання, а відомо, що захищатись більшою силою легше, ніж силою незначною. Переконався він і в тому, що ідея створення загонів та самооборони виникла не з чистієї доброї чи злої волі, а народилась і виріла у самому народі, була тим найрозумнішим і найдійовішим заходом, який тільки можна прийняти в тих умовах.

Та навіть у цей, дуже складний для партизанського району, насичений щоденними подіями час у нас офіційно не було райкому партії. Але все ж він існував, діяв, перебуваючи в руках командування загону, яке по суті і являлось підпільним і партійним, і радянським органом на рівні районної організації. Все бойове, політичне, економічне і культурне життя населення району керувалося і спрямовувалося командуванням загону. Уже з самого початку існування загону, коли в ньому налічувалось усього одиниці людей, ми головну увагу приділяли роботі серед мас, організації всіх підпільних груп, які існували в райцентрі і в селах, в єдину організацію, керовану командуванням молодого загону. Без того неможливо було поповнювати людьми самий загін.

Коли ж загін імені Щорса став на ноги, коли всі сільські патріотичні групи в партизанському краю зосередили

владу в своїх руках, командуванню загону, і командирові, і комісару з усім його штатом поліпрацівників, не зменшилось роботи, а збільшилось — треба було давати лад на всій території, підлеглій партизанському впливу.

Не було такого дня, щоб у якомусь селі не перебував хтось із відповідальних партизанських працівників — уповноважених загону. Окрім широкої пропагандистсько-агітаційної роботи, наші товариші допомагали керівникам населеного пункту вирішувати всі справи, що стосувались людського співжиття в таких незвичайних умовах.

Умови були незвичайні, але то були умови радянські, близькі і дорогі кожній людині. І люди озброювались, організовувались до гурту, щоб у боях їх боронити і відстоювати.

Ще в березні групи самооборони виникли, як уже згадувалось, у Старій Гуті, Сукачах, в Новому Заводі, Гнилуші. Села ці не ізольовані. Їхній приклад хутко поширився. Не було такого села, де б не появилися свої ініціатори, люди вольові і рішучі — вони й стали організаторами масового збирання зброї, організації самооборонного підрозділу. Спочатку виникли бойові групи, — вони швидко росли, командували ними люди військові, отже, в самообороні панував воєнний лад. Зорганізувалися залежно від населення села взводи, роти, а подекуди й батальйони.

Ми всіляко заохочували, передавали самооборонцям запаси зброї. Наш Федя Бакумченко зі своїми зброярами невтомно реставрував гвинтівки, якими озброювали тих, хто їх роздобув.

У Сорокошипчах зібрався мітинг.

Розповіли їм про великі успіхи Радянської Армії в зимову кампанію. Тепер на передовій затишшя. Але фронт недалеко. Белгород, Курськ, Орел — це все близькі й знайомі назви, тепер вони для нас особливо рідні і такі близькі, що рукою подати. Ми мали право мріяти про те, що ось-ось, можливо, навіть до свята Першого травня, після перепочинку та перегрупування радянські війська знову вдарять по ворогу, поженуть його на захід, відкинуть до Дніпра, а ми допоможемо радянським військам бити ворога з тилу, чим прискоримо час жаданої перемоги. І тоді будемо збирати посіяний власними руками хліб уже для своїх дітей, для самих себе. Ми мали право висловлювати гіпотези, передбачати славу перемоги радянської зброї в битві на Курській дузі. І нам можна тільки гордитися тим, що наше передбачення було правильним,

можемо від щирого серця дякувати радянському воїнові за те, що він те наше передбачення із мрії перетворив у живу реальну дійсність.

Бажко визначити, ким ми більше були в ті дні — командирами загонів а чи лекторами-агітаторами. Бували дні, що я захрипав від промов, від бесід з людьми.

Мітинг у Сорокошичах закінчився тим, що невелика група самооборонців перетворилась у батальйон, який налічував понад двісті чоловік. Відбулося це просто й разом дуже урочисто. В час мітингу озброєні самооборонці під командуванням Василя Гриба, вишикувавшись, замерли біля трибуни. Уважно слухали промову, а на них були звернені погляди всього села.

— До зброї, товариші!

Серед людей почався рух, з натовпу почали відділятися окремі постаті, а потім до гурту самооборонців посунули не лише чоловіки й парубки, а й жінки та дівчата, ставали в стрій. Василь Гриб вирівнював їх у роту, а вона росла, стаючи на очах батальйоном. І коли добровольці вишикувались, то помітно порідшало людське вировище, колона витягнулась через усю площу. Грибові довелось кричати на всю горлянку: «Батальйон, струнко!»

Першим бойовим наказом самооборонцям було велено розійтись, а рівно о шостій прибути зі зброєю, після чого по відділеннях, взводах і ротах, під керівництвом командирів, що їх буде визначено, розпочати бойові й стройові навчання.

Ніколи не забуду нашого приїзду до Нового Глибова. Зараз немає цього села на карті України, так само, як і деяких інших, про які я тут згадую. Це було дороге мені село на призаплавних пагорбках Дніпра саме там, де в нього впадає Прип'ять. Стояло воно навпроти того виступу білоруського Полісся, що утворений Дніпром і Прип'яттю.

То було незвичайне село. На піщаних горбах, на заплавах не родив хліб, виростали хіба що високі очерети, та ще просо встигало дозрівати після повені, городина буйна радувала господинь. Яровину ще сіяли. Але того було обмаль. Просто дивно, як жило те село на такому негідді. А ще дивнішим було те, що виростали на новоглибівських убогих харчах, присмачених лісовими грибами й дніпровською рибою, широкоплечі, окоренкуваті хлопці, яких, немов на замовлення, готували у Військово-Морський Флот; красувалися ясноокі дівчата, та діти родились ряс-

но; діди жили тут подовгу, ловили в озерах рибу і плели красиві лозові кошики. Старовинне язичницьке село, поселенці якого більше вірили в нечисту силу, ніж у бога. І разом з тим — з революційними традиціями. Дух революції принесли сюди балтійські моряки й солдати. Чимало новоглибівців перебувало в партизанському загоні Марка Василенка, а ще більше в лавах молодого Червоної Армії. Після громадянської війни новоглибівські комуністи під керівництвом Панаса Сірого першими в районі створили на тих піщаних пагорбах комуну.

Активні роботящі люди жили в цьому селі, любили культуру, а оскільки її ніде було взяти, то творили самі. Був тут і драматичний гурток, який щосуботи давав нову виставу, мали й оркестр голосистий, завзято танцювали новоглибівці, навчалися в різних гуртках та в політшколі.

Чотири роки мого життя, як один день, промайнуло серед тих людей. Тут в неповних сімнадцять почав я учителювати, а трохи згодом виїхав звідси вже зрілою людиною, директором семирічної школи.

Любив я цих простих і сердечних сільчан за прямий характер, за сердечно-просту гостинність, нещадну вимогливість один до одного і хвилюючу, сердечну турботу за кожного. На сільському майдані, там, де в минулі гарні часи ми проводили мітинги й демонстрації, присвячені Великому Жовтню і святу Першого травня, зібралися всі новоглибівці. Мої колишні вихованці повиростали, дівчата стали жінками, стоять з маленькими дітками на руках, хлопці — вже чоловіки.

Колишній голова колгоспу, донецький шахтар Гнат Горілий, керівник підпільної організації, створив невелику озброєну групу, основу новоглибівської самооборони.

Зі сльозами на очах підійшла Марина Кулик, дружина мого доброго друга Панаса Трохимовича.

Панас Кулик був гордістю нашого району. Простий хлібороб, заповзятий мисливець, веселун і оптиміст, у боях на фінському фронті став Героєм Радянського Союзу. На той час ще не кожен район мав свого Героя, тож остерці загордились були перед іншими. З війни Панас вернувся інвалідом — йому прострелили руку. До армії більше не взяли. Добровільно зостався в тилу ворога для підпільної і партизанської боротьби. Надто знатним був він для такого діла, не вберігся, спіймали його, пішов по етапу до чернігівської тюрми.

Побивалася за чоловіком дружина, виплакала всі сльози за сином-Герсем мати. Росли без батька гарненькі, схожі на вього, сіроокі малята.

Розмова почалася із спогадів про Панаса Кулика.

Саме в цей час над Дніпром загув ворожий літак-розвідник, узяв курс на село.

Ми звикли вже до цих польотів. Тільки наказав трохи одійти ближче до будов. Та ніхто не злякався того літака, ніхто не кинувся геть, навіть не дивились у небо, слухали, про що їм розповідали.

Літак проплив над селом, сховався за деревами.

І в Новому Глибові того дня вступило до самооборони багато людей. Виповнились вулиці піснями й танцями — показали новоглибівці, що не занехали самодіяльного мистецтва.

В партизанах перебувало чимало моїх колишніх учнів, серед них і Микола Скулевич, один з тих, хто закінчив сьомий клас першого випуску. Батька його до війни засудили, а він сам десь працював у Києві, в час окупації повернувся до села, жив тут і тепер, разом з усіма, взяв до рук зброю.

В середині квітня на Остерщині вже були створені бойові підрозділи в Соколівці, Старому Глибові, Потєбневій Гуті, Виповзові, Лутаві, Карпилівці, Короп'ї, Рудні, Моровську, Бондарях, Лошаковій Гуті, Окунинові, Сапоновій Гуті, Тужарі, Косачівці — в усіх тих селах, що лежали між Десною й Дніпром.

Командування загону імені Щорса також організувало і зміцнило групи в Смолині, Сивках, Навозах, Василевій Гуті, Андріївці, Ковпитах, Жидиничах Михайло-Кодюбинського та Чернігівського районів.

Всього до самооборони вступило близько трьох тисяч чоловік. У багатьох із них, на жаль, не було зброї, тож інколи одну гвинтівку давали на двох.

За ініціативою командування загону «Перемога» такі ж бойові підрозділи самооборони було створено в межирічанських селах Ошитки, Новосілки Дніпрові, Чернин, Жукин, Сваром'є, Тарасовичі та інші.

Все було так, як є в житті. Добре одне — погано щось інше. Були в нас люди, була зброя. І дуже мало набоїв, снарядів. Потрібні патрони, патрони і патрони, а їх не виробляла наша межирічанська промисловість. Ми сподівалися на те, що до трофейної зброї роздобудемо набої в

Ревуновому Крузі. Але де знайти їх до вітчизняної, якої в нас було більше?

Питання це розв'язалося несподівано. Хтось із ошитківських партизанів загону «Перемога» згадав, що в сорок першому на Дніпрі було потоплено судно з боєприпасами. Почалися невпинні цілоденні розшуки того скарбу. Розшукати на такій річці, як Дніпро, та ще в час повені порівняно невелике судно нелегко. І все ж його знайшли. Потоплений пароплав заліз на глибині п'яти-шести метрів. Без спеціалістів-водолазів пробитися через таку товщу води нелегко. А ще важче видобути з трюмів ящики з набоями.

Для партизанів не було нічого неможливого. Незвичайну операцію очолив Терешко Науменко. Підібрав добровольців, найкращих плавців, що вирости на Десні й Дніпрі. Вони спорудили невеликий, але надійний плот, вивели його на середину річки, закорили над затопленим судном і взялися за діло. Виготовали для того спеціальний пристрій з тонкого дроту й шворок, орудували металевими гаками на довжелезних жердинах.

То була каторжна праця. Праця, яку можна хіба що порівняти з трудом добувачів перлин у південних морях. Добровольці пірнули в глибіню у квітні, на його початку, коли вода холоднюча, а ріка вельми бурхлива. Зате не якісь там перли, потрібні хіба що розбещеним панійкам, а дорогоцінні набої видобували наші плавці з глибокого виру!

Працювали кілька днів. На світ білий витягли десятки ящиків з набоями. На те звернули увагу з правого берега Дніпра, почали обстрілювати. Довелося перенести роботу на нічний час та переправляти бойові підрозділи за Дніпро, щоб відігнати ворога. Окупанти пробували зірвати добувні роботи з повітря, на бриючому польоті над рікою носились літаки, обстрілювали сміливців.

Та не злякався того Терешко Юхимович. Кожного разу на заходи противника він винаходив свої контрзаходи, але все, що можна було взяти в затопленому судні, взяв. Крім набоїв, витягли багато гвинтівок, кулеметів, мін та снарядів для протитанкової гармати.

Успіх тієї операції мав неабияке значення. Набоями в достатній кількості були забезпечені бійці всіх загонів, значну частину їх передали самооборонцям.

Яку роль зіграла самооборона — показав час.

Село Карпилівка розташоване на пагорбах відразу ж за деснянською заплавою навпроти райцентру. З Остра Карпилівку видно як на долоні, бо це за якихось п'ять-шість кілометрів. Здавалось би, в таких умовах будь-який патріотичний рух у цьому селі був неможливий. Тим більше, що десятки кращих людей Карпилівки уже скоплено і знищено. І все ж у Карпилівці весь час існував і діяв досить численний підпільний гурток.

На початку березня в селі встановилася Радянська влада, а вже наступного дня туди рушили карателі. З Остра переправились на луки, ще не затоплені повинню. Самооборонці зустріли «гостей» залпом. Десятки ворогів упали. Інші відповзли назад, а потім панічно відступили.

З цього дня через Карпилівку проліг справжній фронт. Остерський гарнізон по кілька разів на день, а бувало, що і вночі, починав атаки і поспішно відступав, зустрінутий дружним вогнем самооборонців. Розуміючи складність обставин, я наказав підсилити самооборонців — до Карпилівки прибула партизанська рота під командуванням Мигачова. На самооборонців сіл Карпилівки, Лутави та Короп'я і на роту Мигачова поклали завдання — скувати остерський гарнізон, не пустити карателів за Десну.

Так на карпилівському «фронті» велося понад місяць. На жартівливе питання «Як там у Карпилівці?» — партизани відповідали: «На Шипці без змін».

З 21 на 22 квітня окупанти рішуче атакували село. В остерському гарнізоні на той час гітлерівці зібрали численні сили. Ворог розпочав наступ у кількох напрямках, висаджувався обабіч шосе, на човнах підпливав до Карпилівки. Партизани підпускали нападаючих на близьку відстань, а потім відкривали ураганний вогонь. З човнів падали окупанти, чимало їх пішло на дно. Тим часом кулеметники Сулим Микола та Овсяник Олександр відкривали кулеметний вогонь по інших групах наступаючих. Втративши десятки людей, ворог змушений був і цього разу втікати. Серед партизанів-самооборонців було лише двох поранених — Микола Остапенко і Мотря Грек.

Визріла операція загону імені Будьонного проти гарнізону, що окопався в Ревуновому Крузі.

Михайло Дерев'янка детально вивчив систему оборони противника, виявив, якими силами охороняється об'єкт.

Ревунів Круг — лісове містечко, перетворене окупантами на військову виробничу базу. Охороняв його чисельний

гарнізон — близько чотирьохсот чоловік — з хитромудрою системою оборонних споруд. З трьох боків містечко облягав ліс. Біля самого селища ліс розріджений. У ньому викопано три ряди траншей, розкидані подекуди доти й дзоти з таким розрахунком, щоб їхній вогонь був нищівний для всього живого на відстані кілометра. Вдень і вночі фашисти сиділи в засадах, не спускаючи ока з навколишніх лісів. Щоб підійти непоміченим — про те не могло бути й мови.

Будьоннівці багато знали і про особовий склад гарнізону та його бойові якості. Якщо поліцаїв можна було вважати несерйозним противником, то сотня есесівців і двісті озброєних спеціалістів, які обслуговували патронний завод, — сила досить небезпечна.

На операцію в Ревуновому Крузі загін імені Будьонного виступив у повному складі. На підмогу їм прибули бойові групи з Михайло-Коцюбинського загону.

План операції був такий — навальним натиском несподівано приголомшити ворога. Атакували всіма силами: перша рота з правого боку від села Жидиничі, друга по центру, в лісу, третя — обходила з лівої сторони. Для втечі фашистам залишали північну околицю, де за якийсь кілометр, за відкритою галявою, залягли бійці Михайло-Коцюбинського загону.

На вихідні позиції роти виходили вночі, а наступ мав початися на світанні. Треба було непомітно підійти якнайближче до ворожих траншей і тоді, коли після неспокійної ночі окупанти, вирішивши, що й цього разу обійшлося, потягнуться на відпочинок, вриватися у гарнізон.

На світанку 15 квітня роти піднялися в атаку. Розрахунок виявився правильним, оборона була ослаблена тим, що за кілька хвилин до атаки більшість вояків пішли в караулку на слочипок. Зав'язався жорстокий бій. Будьоннівці спочатку обстріляли траншеї з мінометів, після цього друга рота кинулась в атаку. Запалали казарми, заметалися фашисти. Безладно відстрілюючись, почали втікати.

Козаки піднялися в атаку. Марія Давидович, важко поранена в руку розривною кулею, бігла в лавах атакуючих. Ще кількох козаків було поранено і убито, але рота досягла траншей, пододала їх і ввірвалася в палаюче селище. І тільки третя рота під командуванням Сорокіна не встигла вчасно повести наступ. В тому бою було знищено 170 фашистів, 14 взято в полон, а решта прорвалася у дірку між ротою Сорокіна та михайлокоцюбинцями і втекла в Чернігів.

П'ять годин точився запеклий бій, в якому було повністю знищено лісове містечко, гніздо фашистської воєнної промисловості: згорів лісопильний завод, а також патронний завод і обладнання, завезене з Німеччини, було зруйновано електростанцію, залізничну станцію, виведено з ладу паровоз з вагонами, багато автомашин, мотоциклів, знищено продовольчий склад, динамо-машину. Взято було шість кулеметів, чимало автоматів, сотні гвинтівок і багато боєприпасів, продуктів. Більшість трофейного озброєння передали михайлокоцюбинським партизанам.

В той час, коли бій уже закінчився, з Михайло-Коцюбинського на допомогу фашистському гарнізону прибуло підкріплення. Понад двісті вояків з ходу повели атаку на партизанів. На околиці палаючого містечка зав'язався бій, в якому вирішальну роль зіграли партизани Михайло-Коцюбинського партизанського загону. Бій хутко затих, бо ворог після першої сутички, відчувши силу вогню, повернувся назад і, кидаючи зброю, розсіявся по лісах.

Закінчилося тим, що Адам Мольченко, якому полюбилось Михайло-Коцюбинське, через кілька днів після операції в Ревуновому Крузі втретє напав на недобитий гарнізон і розгромив його, цього разу остаточно.

До самого травня вже не сміли появлятися фашисти.

Так закінчилося майже повне знищення ворожих сил від Києва до Чернігова на межиріччі Десни й Дніпра. Поки що залишився, немов більмо на оці, великий ворожий гарнізон у містечку Пирнове на Десні за тридцять кілометрів від Києва. Тут фашисти оздоровлювали офіцерню, готували кадри для жандармерії. Саме цей гарнізон і постав у нас на порядку денному.

На початку квітня з-за Дніпра до нас прибули дорогі гості — розвідники із з'єднання Ковпака. Привів їх славний партизанський розвідник Шумейко. Разом з ними прийшов представник партизанського штабу України Іван Гнатович Миронов і два секретарі райкомів — Козелецького Агафангел Степанович Яровий і Олишівського — Олексій Якович Сироїд.

У кожного було своє завдання. Ковпаківці цікавились, що робиться навколо них, вивчали ворога і виявляли друзів. Нещодавно помначштабу з'єднання Ковпака Герой Радянського Союзу Василь Войцехович показав мені свої записи, в яких зазначено: командир розвідки Шумейко доповів, що в межиріччі Десни і Дніпра діють партизанські загоони і серед них загін імені Щорса в кількості понад

триста чоловік. Спостережливим виявився Шумейко — в той час біля нашого штабу було близько трьохсот чоловік—інші підрозділи були розкидані по всьому межириччю.

Погостювавши якийсь час на межириччі, Шумейко в супроводі наших розвідників ходив ще за Десну, в Броварський район та під Київ.

Яровий повертався до свого району, бо був командиром Козелецького партизанського загону, а Сироїд у нього за комісара. З Яровим і Сироїдом прибуло декілька товаришів, серед них радистка Валя Рикова, підричник Ніколаєв та розвідник Баран. З цієї невеликої групи, що висадилась на аеродромі Ковпака, розпочинав свою історію новий партизанський загін. Щоб підтримати його перші кроки, я оголосив усім своїм бійцям і командирам, вихідцям з Козелецького й Олишівського районів, що вони можуть добровільно перейти до загону Ярового. Добровольці знайшлися, приєднався до свого секретаря і прокурор козелецький Каюм Пожарович Галулін. Несподівано для самого себе Яровий пішов від нас з чималим загonom.

Надовго зостався у нас Іван Гнатович Миронов. Зовні це був непоказний, нижчий середнього зросту, білявенький чоловік, з глибокою задумою в сірих розумних очах і олімпійським спокоєм на лиці. Йому було десь під сорок, видно, війна наклала на нього свої руїницькі сліди, лягли вони сіткою неглибоких морщин на чолі й під очима.

Я й не подумав спочатку, що саме він і є представником Центрального Комітету партії. Здалося, що він просто розвідник з групи Шумейка.

Ми з ним часто і подовгу розмовляли. Уважно слухав розповідь про те, як організувався загін, про людей наших хотів усе знати, скупю, але точно розповідав, що робилося на Великій землі. Саме від нього довідався я про багатогранну діяльність Українського штабу партизанського руху, який керує боротьбою партизанів України. Центральний Комітет партії, спрямовуючи роботу штабу, надає великого значення партизанській боротьбі, робить все, щоб перетворити її в масову, розгорнути в усіх районах і областях республіки. Почув я тоді, що командирів найбільших партизанських з'єднань приймав у Москві Сталін, що на нараді в Кремлі і народилася ідея про рейдування з'єднань Ковпака і Сабурова на Правобережну Україну. Довідався також, що Чернігівське з'єднання Федорова поділилося на два — Федоров тепер очолює підпільний обком і з'єднання волинських партизанів, вирушив у рейд і зараз перебуває по

сусідству з Ковпаком. У Чернігівській області зосталося велике з'єднання під командуванням Миколи Попудренка, який нині є секретарем підшільного обкому.

Український штаб партизанського руху подає велику допомогу загонам, доставляючи на партизанські аеродроми боєприпаси, зброю, все потрібне для війни з ворогом.

Та найбільше мене схвилювало повідомлення про те, що в гостях у Ковпака в цей час перебував секретар ЦК КП України Дем'ян Сергійович Коротченко.

Слухав усе те і радів. Значить, коли таке діється на світі, коли розгорнувся такий могутній рух у тилу ворога, то час перемоги не далекий, незабаром і на нашому межиріччі пронесеться священний вогонь очищення і своєю силою, нестримністю очистить землю від фашистської скверни, поверне рідному краю і людям жадану свободу.

Любили ми з Іваном Гнатовичем прогулюватись поза нашим табором, блукати в густому дубовому гаю, який уже потроху оживав, хоча й виглядав мертвим, бо відомо, що дуби весною не поспішають викидати листя, дуже ліниво включаються в буйний світ рослинного розмаїття.

Ходили собі якось та говорили. А тим часом у весняному небі пронеслась трійка ворожих літаків з чорними павуками на крилах. Пронеслась, зникла за лісовими хащами, ми не звернули на те уваги, бо останні дні фашистська авіація без упину крутилась над межиріччям, снувала над Дніпром і Десною, літала в Білорусію та на ніжинські ліси.

Літаки повернулись назад несподівано, низились над дубовим гаєм і засипали його бомбами. Коли б тут був наш табір — те бомбування накоїло б великого лиха. Але, крім нас з Мироновим, тут не було нікого. Ми зупинились і спокійно дивились на те, як страшна руйнівна сила калічила вікові дерева. Навіть не подумали, що треба маскуватись, шукати захисту від осколків. Мені, бойовому командирові, соромно було виявити перед представником Центрального Комітету навіть розгублення, не те, що переляк. Не вклонився бомбам і Миронов. На наших очах умирав віковичний дубовий гай, навколо рвалися важкі бомби, валилися могутні дерева. Один дуб-велетень відірвало від землі, підкинуло на кілька метрів угору, а потім уже мертвий упав він на своє місце.

Літаки зникли. Ми глянули один одному в очі, похитали головою.

— Ходімо, — кажу, — Іване Гнатовичу, бо тут і не такі дуби, як ми, падають замертво.

До війни Іван Гнатович Миронов працював першим секретарем одного з столичних райкомів партії. Коли на початку сорок четвертого я прибув у Київ, то зустрів його на посту першого секретаря Шевченківського райкому партії.

Частенько стрічалися ми з ним на зборах, конференціях та засіданнях. Бувало, заходив до нього в кінці робочого дня в райком. Любив говорити з цим мудрим і спокійним чоловіком. До подробиць згадували пережите, товаришів, тих, що жили, і тих, хто поліг у боротьбі. І кожного разу поверталися до того велетня дуба, що вмер у нас на очах.

— Навіть такі велетні дуби валилися,— підсумовував розмову Іван Гнатович.— А ми вистояли...

Важка хвороба вивела з ладу Миронова. Зоставив він райком, пішов передчасно на пенсію. Та недовго топтав ряст — як дуб-велет звалився уже в мирні дні Іван Гнатович Миронов, передчасно пішов з життя славний партизан, чесна людина і кришталевий комуніст. Проводжав його в останню путь, а сам думав про людські шляхи і долі, проте, що життю немає виміру і меж, що воно буває настільки справедливим і чесним, наскільки й безчесно поводить ся з людиною. Пережив Іван Миронов усі злигодні і грози, не боявся ні куль, ні осколків, бачив, як умирали дуби-велети, все пережив і вистояв, повернувся до улюбленої мирної праці — і так передчасно і несподівано пішов з життя.

18.

Весна запанувала на межириччі. Повінню розлилися Дніпро й Десна, переповнилась рудими водами Видра, зазеленіли березняки й вільшина, птаство вернулося з ірію, засурмили на болоті журавлі, лелеки кружляли над лісом. Просохли дороги, поменшало багнюки, в озерах зазеленів горіцвіт, квіти перші-найперші з'явилися в лісах. Дівчата партизанки збирали їх в оберемок, виплітали вінки, сміялися сонцю і весні, не знаючи того, яка небезпека зависла над нашим партизанським краєм.

Ми зішлись до Гнідаша на чергову нараду. З появою Петра Федоровича у наших взаємовідносинах нічого не змінилося — в партизанські справи Петро Федорович не втручався. До того ж хоч тепер він уже й не був таким гордовитим, але все одно відчувалося, що трохи зверхньо дивився на наші клопоти. Він жив справами розвідки, а на

наших плечах лежала відповідальність за бойові дії і недоторканність партизанської території.

Мали відрядити делегацію на зустріч з Коротченком, яка разом з Шумейком піде за Дніпро.

Ковпак стояв у Поліській області в Білорусії. Від нас це кілометрів сто двадцять — сто п'ятдесят.

Однак вирішення цього питання дещо ускладнювалось. Науменко доповідав, що в Пирнове весь час перебувають ворожі частини, — не на відпочинок, а ясно, що готуються до наступу на наші позиції.

— Не тільки Пирнове до того готується, — подає голос Петро Федорович. — Не забувайте, що ворожі війська перебувають у Київ, Чернігів, Ніжин. І не для екскурсій.

— Можливо, що їх відводять з фронту, — сказав Гнідаш. — А деякі йдуть на фронт. Передяшка наступила. Навряд чи регулярні війська кинуть проти нас.

— Хто зна, хто зна, — почмихував Петро Федорович.

Ухвалюємо — провести бойову операцію проти пирновського гарнізону. Розвідку доручаємо Науменкові, до розробки тактичного плану підключитись мав я, а згодом і Гнідаш. Дати не визначаємо — розвідка підкаже найзручніший момент.

Вирішуємо, не гаючись, вислати ближні і дальні розвідки — треба зібрати якнайбільше відомостей про ворога, розгадати його замисел. Поки що ми знали і відчували: наш край з усіх боків обсідають більші і менші військові підрозділи. Це було само по собі небезпечно. Не знали ми одного — нас просто блокують, бо останнім часом з межиріччя пролягли шляхи в усі кінці, по них проходили десятки наших розвідницько-диверсійних груп, які нищили все на своєму шляху, наганяли жах і паніку на окупаційну адміністрацію, а може, терпець у окупантів увірвався, і вони готуються до справжньої війни проти нас.

— Обстановка мені вкрай не подобається, — жорстко карбував слова Петро Федорович.

— Тим більше треба йти до Ковпака, там секретар ЦК. В них є, певно, точніші відомості, — казав Гнідаш.

Ми з Науменком підтримували його.

Склад делегації був визначений — їдемо ми з Гнідашем, він бере когось із своїх товаришів, зі мною група бійців на чолі з Гаврилом Адаменком.

Поки готували коней у дорогу, відбирали найвправніших і найвитриваліших кавалеристів, з-за Десни повернувся Шумейко. Він був заклопотаний, мабуть, його теж

стурбувала обстановка, що складалася в партизанському краю. Не відпочиваючи, він рушив у дорогу.

Та не пощастило мені познайомитись тоді з легендарним Ковпаком і Рудневим, зустрітись з Дем'яном Сергійовичем Коротченком. Вже наша група в'їздила в Сорокичівці, коли наздогнав посланець. Нас повідомили про те, що до Остра вступив великий підрозділ регулярного ворожого війська. Порадившись з Гнідашем і Мироновим, я повернувся назад. Щорсівців у Ковпака мав представляти комбат — Гаврило Адаменко.

Я поспішив у карпилівський гарнізон. Розвідка приносила тривожні вісті — до Чернігова прибули великі військові з'єднання, є танки, артилерія. Овчаренко повідомляв, що ліве Подесення блокується ворожими гарнізонами, які розташовуються в усіх прибережних селах.

В Карпилівці було спокійно. Місцеві розвідники виявили, що в Острі зібралися значні армійські сили, туди щоденно хтось прибуває, щось замишляють. Командування самооборони та командир роти Мигачов переконані, що ті сили об'єднуються, щоб виступити супроти Карпилівки.

Наказавши пильнувати, я виїхав до штабу. Через кілька днів остерський гарнізон і справді спробував атакувати карпилівців. Зазнавши невдачі, відступив, — обстрілював партизанів з артилерії.

Тим часом Петро Федорович зібрав відомості про обстановку побіля нашого межиріччя. Ворог блокував нас між Десною й Дніпром. У селах осідали гарнізони, на березі гарцювали на очах наших розвідників ворожі роз'їзди.

Дивом прорвався Дмитро Шаворський. Він повідомив, що не лише біля Дніпра, а в усіх селах Димерського, Бородянського, Іванківського та Києво-Святошинського районів стоять есесівські й мадьярські частини, на залізничних станціях вивантажуються ворожі підрозділи.

З-за Десни сповіщали про те саме. Ворог зайняв Літки, Крехаїв, Євминку. Дійшли чутки, що в Євминці й Крехаєві окупанти вилловлюють людей і вивозять.

Хмари над партизанським краєм згущувалися. Скликали нараду командирів, коротко розповіли про обстановку. Zobov'язали всіх бути в повній бойовій готовності, бо не виключена можливість боїв з регулярними фашистськими військами.

Вже давно відомо, що кращим видом захисту є напад. І ми з Науменком почали розробляти план розгрому пирновського гарнізону.

Надовго засіли в невеликому лісовому селі, а точніше — хуторі Ровжі. Отабрилися у колгоспника Романенка (син його Ілько був ад'ютантом у Науменка).

На хуторі,— це десятків зо три хат, оточених височеними деревами та густими заростями,— було тихо, сумовито. Споконвічну весняну гру справляла природа, війною нібито й не пахло. Та все ж, коли краще придивитись, хутір жив напружено, причасно. З нашою появою Ровжі, звісно, стали людними й стривожено веселими. До хати Романенків усе заходили розвідники,— зв'язкові, командири підрозділів, що прибували хоч і не з численною, але досить неспокійною і колоритною свитою. Кожна ровжівська хата когось вітала, когось випроводжала, чи то сумуючи, чи то радіючи. Невеличкий хутір ураз став центром партизанського життя.

В ті дні, сповнені напруги і клопоту, я дуже близько зіштовся зі Степаном Науменком. Можна сказати, цілковито осягнув його духовний світ, систему мислення, його, на перший погляд, простий, а насправді безмежно складний характер.

Він був того віку, коли людині можна дати і тридцять п'ять, і сорок, а то й усі п'ятдесят років. Міцний і стрункий, вище середнього зросту, енергійний і неспокійний взагалі, в ті дні він був до краю напружений, сповнений неспокою і неймовірної енергії. Просте селянське обличчя, засмагле на пекучих морозах, обвітрене весняними суховіями, стало темно-бронзовим; глибокі зморшки ховали в собі білі смужки шкіри і були дуже виразними; живі карі очі, що завжди вблискували лукавим вогником, у ці дні якісь заклопотані, потьмарені тривогою й задумою.

— Оце вже недаремно стягує він сили,— бідкався Науменко.— Задумав зжити нас зі світу...

— Пізно він надумав...

— Чортову матку тепер нас візьме,— спалахували гнівом очі Науменка.— Он диви, скільки вже нас. І Ковпак, і Федоров. Біля Ніжина хлопці не сплять, за Дніпром збунтувалися. Не поборов нас зимою, то влітку й поготів.

— Жарти з нами погані, Степане Юхимовичу, і зимою, і влітку.

— Авжеж, погані. Але чого вони взимку так за нас не бралися?

— Видно, було не до того.

— То правда. Стань на його місце — розхвастався на весь світ, який віп сильний та непереможний, а тут у са-

тому Києві життя не дають партизани й підпільники. Чортову матку спатимеш спокійно.

— Чує душа, Степане Юхимовичу, будуть у нас важкі бої.

— Я сам так думаю.

Такі розмови вели ми вечорами, прогулюючись лісовою стежкою. Фронтіві справи нас теж цікавили: а що нам принесе літо? В попередні роки фашистська орда, оклигавши та відійшовши від зимових синців, починала новий наступ. Весною сорок третього, після Сталінградської епопеї, фронт поступово стабілізувався, точилися жорстокі бої місцевого характеру. З нетерпінням ждали ми радісних повідомлень Радінформбюро, від славної Радянської Армії чекали нового Сталінграда.

— Невже віп і цього літа посуне вперед? — сам себе перепитує Науменко. — Не може бути.

— Все залежатиме від того, як ми лупцюватимемо його тут, у тилу.

— Чорт його матку знає... Може, ще огризнеться. Нові сили підкине, десь прорветься. Але то марні потуги. Ну, хай ще вазимуємо в лісах, то й що? Тільки й того, що партизанів побільшає, нові люди прийдуть до нас.

Різні здогади, тактичні й стратегічні, виникали в нашій уяві — може, фашистське командування сили до Дніпра підтягне, може, бояться, що наші скоро перейдуть у наступ? Як у такому випадку повестися нам, щоб між молотом і ковадлом не опинитися?

— Найімовірніше, що гітлерівці хочуть тил свій перед літнім наступом від партизанів очистити, — припускаю я.

— Може, й так, — згоджується Науменко. — Хай собі біснуються — ми вже якось вистоїмо...

Науменко не мав високої освіти ані цивільної, ані військової. Але мислив цілком по-армійськи, по-командирськи. Віп знав, що такої великої операції, як розгром пирновського гарнізону, де зібралося понад тисячу фашистів та їхніх посіпак, без ретельної підготовки, без розробленого на професійному рівні тактичного плану не здійснити. У бій доведеться вводити значні партизанські сили. Кожен командир, кожен боєць повинен знати свій маневр, точно і вчасно виконувати завдання.

На великому столі, подзьобаному не одним поколінням Романенків, розгорнуто аркуш паперу. На ньому штабісти старанно розмалювали все Пирнове, до найменшої хатини. Кожну будову в рідному містечку добре знав Степан

Юхимович — довгий час працював там заступником голови виконкому. Всі доріжки й стежки, всі підступи до райцентру так само старанно окреслили. На карту поступово наносили вогневі точки ворога, вузли оборони, штаб і командні пункти. Двері до хати не зачинялися — забігали розвідники, коротко виповідали свої спостереження, і на карті додавалася нова позначка. Бувало, що розвідник доповідав не чітко або не зміг уточнити якоїсь деталі. Степан Юхимович тоді дуже сердився.

— Чортову матку ти узнав! Тобі на кухні картоплю чистити, а не ходити в розвідниках. «Пароплави під'їхали». Це й сліпому видно. А ти мені скажи, скільки на них гітлерів, яке в них озброєння?

Невдаха-розвідник вилітав з хати, намагався уточнити прогалине. А Науменко кликав свого зв'язкового.

— Ільку, одна нога тут, а друга там. Валяй до Млиниченка. Хай розвідав, які там чорти на пароплавах під'їхали і що їм треба. Бо такі розвідники, як оцей, чортову матку вивідають.

Ппрнове було в центрі уваги наших розвідників і спостерігачів. Вони не спускали з очей жодної стежки, жодної вулиці, пильнували кожен будинок. Дехто маскувався полелечому на вершинах дерев, дехто засів у заростях. Підпільниці нишпорили по хатах, прислухалися до розмов, через хлоп'ят-пастушків передавали все цікаве нашим розвідникам.

Визначивши ворожі сили та їхнє розташування, довго міркували над тим, якими силами брати гарнізон. Вирішили: ввести в бій підрозділи загону «Перемога» — бойові роти будуть наступати з півночі та заходу, а самооборонці стоятимуть поблизу в резерві. Дві роти загону імені Щорса тиснутимуть з півдня, одна рота будьонівців, підкріплена кулеметно-мінометним взводом, уклиниться на заході між їхніми ротами. За Десну, щоб не дати змоги фашистам утекти на схід і забезпечити заслон на той випадок, коли ворог спробує підкинути підкріплення з Броварів, висувалась десантна група, підсилена автоматниками й кулеметниками.

Надвечір через Ровжі на вихідні позиції йшли партизанські підрозділи. Старі Романенки гнулися біля двору, проводжали очима колони.

— Світе мій, яка сила, — хитала головою зачудована Ількова мати. — Тепер і сама бачу — де йому втриматись, окаянному.

З підрозділами прибув Кузька Савич і Василь Мольченко. Ще раз розглянули плап операції. Домовились: командувати операцією буде Науменко. Адже це його рідний райцентр, ми в нього лише гості, покликані на толоку.

Віддаємо наказ: виводити бойові підрозділи в напрямку Пирнового. І тільки тепер випадає кілька вільних хвилин на розповідь Гнідашеві про його поїздки за Дніпро.

Гнідаш вражений усім побаченим за Дніпром, розповідає, хвилюючись, перескакуючи з одного на інше.

— Там стоїть велика партизанська армія. Ковпак зі своїм комісаром Рудневим, поблизу від них з'єднання Федорова, Сабурова, Мельника. Наумов повернувся з великого рейду.

— А Олексія Федоровича ти бачив? — допитуюсь.

— Та як же. Бачив так, як оце бачу тебе...

— Ну що він? Який він?

— Як і належить — генерал. З Золотою Зіркою. Орел! Привіт усім остерцям передавав. Сказав, щоб з Попудренком зв'язувались. Він тепер секретар Чернігівського підпільного обкому і командир Чернігівського з'єднання. А сам Федоров у рейд вирушає, на захід іде, сила в нього могутня...

— Ну, а Ковпак який? — допитується Науменко.

В лісі залягла глибока надвечірня тиша. Тільки ворони кричали стривожено, мостились на нічліг, дятел відбивав останню телеграму, та чулося глухе бовкання дзвону в Пирновому — завтра великдень, скликають попи в невеликій церковці віруючих на прощу. Молитись у Пирновому було кому. Німці свій великдень уже відсвяткували. У католиків це робиться раніше від православних, а поліцаї та штат районної управи, старости сільські, що лишилися вірними окупантам, збіглися під їхній захист, ще мали вимолювати собі великодньої ласки.

— Моляться? — лукаво блиснув оком Степан Юхимович, прислухаючись до тихого бовкання.

— Моляться, — відповіли розвідники.

— Може, вимолять собі легку смерть, — сміється Гнідаш.

— То ж будуть, анахтеми, в раю, весь рай запаскудять.

— Хай ідуть і в рай, аби цього світу не паскудили, — змилювався над ворогами Степан Науменко.

Жарти швидко вщухли. Науменко почав знайомити командирів підрозділів з провідниками, до деталей втовкмачуючи, куди саме мусить вийти підрозділ та за який об'єкт

битися. Кількісний склад гарнізону нам відомий, озброєння, розташування теж. Нас турбувало одне — якими резервами володів ворог, звідки і яким чином зможе підкидати їх на виручку оточеним. Найбільше нас непокоїла Десна з боку Києва. Звідси можна було ждати — і дуже швидко, — і швидкохідних катерів, і пароплавів з піхотою. Річка розлилась повінню, була широка, зручна для маневру. Отож треба було особливо це мати на оці.

Не знали ми й того, чи здогадуються в Пирновому про загрозу, яка нависла над райцентром, а чи вони й не припускають, що партизани здатні на таку одчайдушну операцію. Наші розвідники та зв'язківці не помічали ніякої тривоги, все було як завжди. Але те, що вся околиця містечка в окопах та дзотах, у яких і вдень і вночі сидять наготові солдати, хіба не було повною готовністю ворога до бою? Нам була відома мета гарнізону. Окупанти не приховували своїх агресивних намірів, утосос нахвалялися та хизувалися перед населенням тим, що вони розправляються з партизанами, розвішають нас на всіх деревах у лісі.

На якийсь час нас відволікла від справ така подія. До гурту під'їхала підвода. Правував нею хтось із розвідників, а з воза чувся чужий голос:

— Дров шукав. Чи вже й до лісу виїхати не можна?

Перед командуванням поставили бородатого дядька. У виношеній фуфайці, в здоровенних чоботях, закустраний і вайлуватий, він і справді виглядав мирним дроворубом.

— Дров ні полінця... Жінка лається, а завтра ж свято... Не знав, що не можна.

— Чортову матку, а не дров ти шукав, собако!

Зиркнувши на Науменка, дроворуб зблід, замовк і затрусився, немов лихоманка його вдарила.

— Шпигун, — сказав Степан. — Ну, говори мені, тільки без брехні, бо я тебе знаю. Куди їхав?

Полонений мовчав, втупивши в землю вже мертві очі.

О першій ночі ожив мовчазний ліс. Півголосом подавали команди. Трісне десь гілка, брязне випадково зброя — і все. Ніч, темна, великодня. Звечора насунули важкі хмари, накрапав дощ. Він скоро припинився, земля парувала, все вкрилось росою, насичена низьким туманом темрява була твердою, у неї, здавалось, весь час врзалися рухливі тіні.

Підрозділи виступили на вихідні позиції.

Ми знали — ворог зустрине шквальним вогнем. Чим помітніше підповзуть до передових укріплень наші авангарди, чим несподіванішою буде атака, тим певнішим вийде

успіх. Не перелякаються партизани першої лавини ворожих куль, увірвуться блискавично в розташування ворога — ми переможемо. Коли ж ворог викриє нас завчасу, коли похитнуться наші передові загони і вклоняться кулям, заляжуть хоч на хвилину перед укріпленням ворога, можна вважати справу програною. Хочеш не хочеш, а будеш змушений виводити з-під вогню людей, виносити вбитих і поранених, відступати назад у ліси. А за тобою потягнеться осмілілий ворог.

Ті кілька годин, що передували цьому пересуванню, були відведені на сон. Не знаю, спав хто з бійців чи тільки лежав, світлячи очима в темряві. Всі хвилювалися. Це була найбільша і за масштабами, і за відповідальністю армійського характеру бойова операція. Це був іспит на нашу командирську зрілість, а наші підлеглі екзаменувалися на витримку, бойову винахідливість, на готовність до самопожертви в бою. Ми вірили в своїх бійців. І все ж неприємний холодок пробирався через бушлат до плечей. Я чув, як тремтів голос у Науменка, бачив, що не лежитья Гнідашу.

Мовчимо, мовчимо та враз:

— А хто в нас у засаді від Жукина?

Далі ще:

— А мін піднесли достатньо?

Не давала задрімати думка: а чи все передбачено, чи не допущено якої помилки?

Вправо і вліво розходяться партизанські підрозділи. Прямо в лоб ворожих укріплень іде рота Гаврила Адаменка. Її веде Сашко Бабич. Він знає тут кожну стежку, кожне деревце. Поруч з ним його вірний побратим Ванько Ємельянов, рожеволиций красень, що народився і виріс десь у самому центрі Росії. Вони нерозлучні, вони не розсталися і в цей найвідповідальніший час.

Роти Шаповалова та Калачова, з якими йдемо і ми з комісаром, виводить за наказом Науменка його зв'язковий Ілько Романенко. Він заздалегідь випросив собі право, коли почнеться бій, перейти у розпорядження свого командира.

З командирами рот у бій ішли політкерівники, секретарі партгруп, комсомольських організацій. Звечора Василь Мольченко провів з ними коротку бесіду, як і належитья комісарові, вирішив іти в бій серед найперших штурмових груп.

О пів на четверту командири підрозділів доповіли, що вийшли на визначені для них позиції. Тепер нас з ворогом

розділяли лічені кроки. О третій сорок п'ять уперед висуваються ударні групи, пробіраються так, щоб не тріснула гілка, не брязнула зброя, не вирвався подих з грудей.

О четвертій нуль-нуль — атака.

Сіріло. В небі розвіялись хмари. З Десни потягло холодним вітром. Зарожевіли на сході тумани. В кущах розспівалися перші весняні солов'ї.

І враз замовкла солов'їна пісня, зойкнула тиша. Пролунала перша кулеметна черга. На замаскований ворожий кулемет наштотхнулись Олександр Бабич та Іван Ємельянов. Вони першими впали в цьому бою. Іван Ємельянов, який ішов трохи збоку, встиг шпурнути в кулеметника гранату; кулемет замовк, рота рвонулась уперед.

В одну мить наїжились дзоти, відкрили стрілянину в містечку патрулі, закипів жорстокий бій.

— Вперед! — котилась команда. І партизани рвались у Пирнове.

Атака була навальною, в перші хвилини бою партизани проникли в містечко, захопили не одну траншею, знешкодили кілька дзотів. Але то був лише початок, усе ще попереду.

Я бачев, як ішли партизани на ворога, радів за них душею. Перед боєм сумніви огортали душу — а чи зуміли виховати з юнаків і дівчат, з людей похилого віку тих, хто ніколи не збирався воювати, справжніх воїнів, солдатів, здатних вести пайсправжнісіньку фронтову наступальну операцію? Сумніви були безпідставними — як один, ішли в атаку наші партизани, не кланялись кулям, не думали про смерть. В атаку йшла Марія Іванова. Ця зовсім юна жінка ще недавно боялася взяти до рук зброю. Тепер, з гвинтівкою навпереваги, вона разом з усіма побігла в містечко. Червона хустина сповзла на плечі, біляві коси розвіялись, очі повні запалу і бойового вогню. І враз вона впала, не добігши кількох кроків до траншеї. Так і застигла, широко розкинувши руки, затиснувши зброю в мертвій руці.

Просуватися ставало все важче. Вже наступив день, просто не помітили, коли він прийшов, у Пирновому все кипіло, дзоти огризались, перекривали шлях основним силам. Ті, хто проскочив на пирновські вулиці, нищили фашистів, які вибігали з хат у білизні, захоплювали будинки за будинком. За якусь годину вогонь ворога став більш організованим і дошкульним. Тільки по-пластунськи можна було пересуватись, не підіймаючи голови, бо пропшиють.

Ворог, замаскувавшись на горищах будинків, строчить з кулеметів і автоматів.

Тоді був введений у дію мінометний дивізіон. Повели наступ на окремі діючі дзоти.

Павло Бойправ, не задумуючись, поповз назустріч самій смерті. Один із дзотів, що люто огризались, був майже в центрі нашого нападу, не давав можливості багатьом підрозділам підняти голови. Його будь-що треба було знешкодити. Я організував обстріл амбразур дзота з одного боку, а з другого це зробив Кузьма Гнідаш. Бойправ по-пластунськи, ривками підповз до мертвої зони. Вже був майже біля цілі, коли в живіт вп'ялося кілька куль, від болю Павло закачався по землі і опинився в зоні недосяжності. Перемагаючи нестерпний біль, Бойправ підповз до дзота, закидав амбразуру гранатами. Дзот замовк, шлях у містечко було відкрито.

Тим часом Степан Науменко коригував мінометниками.

— Храмов, гей, Храмов! — гукав він, розчервонілий і невпізнаний. — Ну ще пару мін он по отому-о будинку. Он ото, що біля самого військкомату. По наших з продірявленого даху, гади, строчать.

Перша міна розірвалася біля порога, а друга і третя на самому горищі. Заклубочились стовпи чорного диму, захитались червоні язички полум'я, вцілілі гітлерівці групами синялись додола, потрапляючи під влучні постріли партизанів.

— Ага, завертілись, втікають... Чортову матку втечете...

Ворожий опір з кожною хвилиною слабшав. Партизани господарювали в усьому містечку.

Взвод Бориса Маркіна прорвався до тюрми. Вивів їх туди Ілько Романенко. Впали на землю великі замки, арештовані вийшли на волю. Їм було порятовано життя. Але саме тут загинув Ілько Романенко. Його вцілила куля, випущена з сусіднього будинку, де мешкав пирновський бургомістр Коваль. Саме туди й кинувся зі своїми бійцями безстрашний партизан-учитель. Увірвався в будинок, полонив Ковалья, але впав, важко поранений чергою з автомата, що її випустив командир пирновського гарнізону. Падаючи, Маркін встиг кинути до кімнати, де засів майор з бориспільським гебітскомісаром, гранату. Маркіна винесли на командний пункт дівчата-санітарки.

Про них, наших славних медичних сестер, треба сказати найтепліше слово. Дуся Пономар, наша перша лікарка,

організувала евакуацію поранених з поля бою. Їй допомагали Таня Бригинець, Оля Прихожа, Марія Гутник. Не одному партизанові вони в той день порятували життя, вивели з самого вогняного пекла. Була важко поранена під час евакуації поранених і сама Таня Бригинець.

На командний пункт до Науменка вивели з боку смертельно пораненого Ілька. Він ще встиг відрепортувати:

— Ваше завдання виконано, товаришу командир.

Було вже за дванадцять, коли з засади на Десні від Києва повідомили, що на річці з'явилося кілька ворожих катерів. Бронекатери, що були в засаді, не розгубились, зустріли передовий катер влучним пострілом з протитанкової рушниці. Вцілило в бензобаки, катер вибухнув і за кілька хвилин сховався під водою. Інші катери розвернулися, постріляли троти по берегу і зникли за вигином ріки.

Донесли, що з-за Десни, звідти, де в засаді сиділа відбірна група, почався обстріл пирновського берега. Ми з Терешком Науменком поспішили до Десни.

Терешко, як любовно ми його звали, зопалу вибіг майже на самий берег, розмахуючи картузом, щоб попередити нашу засаду — по своїх, мовляв, стріляєте. І мало не загинув: автоматна черга пробилася кашкета... Оглянувши кашкет і визначивши, з якої зброї його пробито, я засумнівався, чи то стріляють з-за ріки. Наказав Василю Тимановському підповзти до кручі й висунути на палиці кашкет. В одну мить кашкет був прошитий автоматною чергою.

Виявляється, то стріляли не наші. Під крутим пирновським берегом біля самої води навалом лежали колоди. Тут і знайшли собі схованку кілька десятків виляканих з містечка гітлерівців. Коли б не їхня зайва войовничість, могли б і вціліти. А так не вийшло. Їх закидали гранатами, штабелі розвалились, подушили фашистську наволоку. Ті, що вцілило, кинулись навтікача по берегах, відбігли на кілька кілометрів вниз по річці, але напали на засаду. Довелось їм топитись у воді, лягати під влучними кулями на пляжному пісочку. Наші хлопці теж зазнали важкої втрати: тут зустрів свою смерть наш славний і незабутній друг Сенько Пампушко. Поранили його важко, всіма силами боровся хлопець за життя, але вмер, коли підрозділ вже виходив з бою. Поховали його друзі неподалеку від Пирнового.

Бій поступово затихав. Чулися лише поодинокі постріли, короткі черги. То партизани добивали неподатливих

фашистів. Виводили на командний пункт полонених. Не обходилося без курйозів. З групою бійців я заскочив у довгий одноповерховий будинок. Звідти весь час хтось пострілював, а захопили цю установу — крім довгих столів та безлічі паперів, нічого не виявилось. Тільки в комірчині притаїлись дві жінки. Я відразу приступив до паперів — чи не важливі? А мій зв'язківець Жорка Колгатін повів розмову з «прибиральницями». За хвилину почувся лемент. Жорка насів на одну з «прибиральниць», крутить їй руки.

— Що сталося? — питаю.

— Поліцай, гад!

Перевдягненого в жіночу спідницю, закутаного в квітчасту хустку поліцай відправили на командний пункт.

Деся о першій годині дня бій затих зовсім. Біля командного пункту зібралось кілька сот полонених. На кованих партизанських возах лежали вбиті партизани. Пораних уже відправили в санчастину.

— Що робити з цими? — питає Степан Юхимович.

— Суди, Степане. Твої кадри — дозволяємо.

Науменко всівся на високому дубовому пні. Починався суд над зрадниками.

Першого підвели Ковалья. Невисокий, окоренкуватий, рудий, як старий вилялялий пес, не дивлячись на те, що донедавна був пихатим і самовпевненим, зараз виглядав жалюгідно, весь позеленів, осунувся, зім'ятий піджак висів на ньому, як на кілку. Не схожий був сьогоднішній підсудний Коваль на вчорашнього бургомістра Ковалья.

Він низько вклонився Науменкові. Потім упав на коліна, потягнувся губами до чобота.

— Товаришу Науменко. Пощадіть... Ви ж мене знаєте... Собака я... Винен... Вину свою кров'ю... кров'ю скуплю... Візьміть з собою...

— Крові у тебе, собако, не вистачить, щоб окупити вину.

Коваль збагнув — рятунку йому не ждати. Підвівся на ноги, понуро дивився в землю.

— У рівчак, пса! — наказав суддя.

Просто з диму пожарища привели Ковалєвого підручного — колишнього куркуляку Титаренка, вирядженого в гайдамацькі широченні штани та смушеву сиву шапку з китцями. Здавалось, не на суд ішов, а сам судити збирався. І справді, приступивши, почав гнівно дорікати:

— Що ж оце ви наробили? Думаєте, німці простять за це? Конешно, по голові не поглядять.

— Ти, старий собако, чорт візьми твою матку, ще й зараз про гітлеряк думаєш?

— Аякже! То ж сила!

— Гноєм лягла твоя сила. Скажи краще, скільки людей невинних загубив?

— Нікого я не губив...— ховає очі в землю.

Науменко нагадав заступникові бургомістра імена тих, хто загинув за доносом зрадника.

— Ти ж своїх людей, катюга, на смерть посилав. Де ж твоя совість?

— Свої люди мене в колективізацію жебраком пустили.

Науменко нетерпляче змахнув рукою.

— Скидай чоботи.

Титаренко здивовано заморгав очима.

— А я ж у чому ходитиму? Це, як хочете — грабунок...

Та враз, видно, зрозумів, що то не жарти, що йому прийшов кінець. Вуса затремтіли, губа впала, а очі стали скляними.

— Розстріляєте?

— В зуби подивимось.

Він почав роззуватись. Скинув один чобіт, по-хазяйському оглянув з усіх боків, зітхнув, відкинув у сторону. Зиркнув скоса на Степана Юхимовича:

— А може, той... Більш в політику не вмішуватимусь... Жити хочеться...

— Інші теж хотіли жити. А ти пожалів?

— А-а...

Роззувшись, він неквапно перехрестився, обома руками розправив вуса і мовчки рушив до Коваля.

Мене запитав хтось — що робити в курсантами?

— Які ще курсанти?

— Ціла школа, чоловік в двісті. Соплячки років по шістнадцять-сімнадцять. На поліцаїв курси проходили.

Гітлерівці організували у Пирновому школу поліцаїв, вилловлювали по селах хлоп'ят, слали в цю бурсу, прагнули перетворити на яничарів. Майбутні поліцаї потрапили в полон, сиділи тепер віддалеки на горбку ні живі ні мертві, дивились на партизанський суд. Я під'їхав до них. Не обличчя побачив, а хлопчачі білі маски з великими круглими очима.

— В поліцаї захотілось? На легкий хліб потягло?

Мовчать, мабуть, голос втратили.

— Не знаєте, що поліцаям буває? Бачите он — до чого доводить служба на окупантів?

Степан Науменко саме судив поліцаїв пирновської районної поліції. А я читав лекцію тим, хто збирався стати поліцаєм. Нарешті, попередивши, що кожному буде те саме, що належить за зраду, коли він підійме зброю проти свого народу, взявши слово честі з хлоп'ят, які пообіцяли, що їх більше й шворкою не зтягнуть ні до яких поліцейських шкіл, наказав їм розбігатись по домівках. Мов вітром здуло з горба, за кілька хвилин і слід їхній прохов.

Уже років через двадцять випадково в якомусь гурті мене запитав один літній чоловік:

— А чи то справді ви їздили на коні в час пирновського бою?

— А хіба що?

— Не віряться. То був здоровенний, вусатий та борода-тий, говорив громовим голосом, аж мороз ішов поза шкірою...

Я здогадався — напевне, отой чоловік був тоді серед гурту курсантів. Нічого дивного в тому, що видався я йому велетнем з громовим голосом на золотогривому коні, не було, ясно, що зрима смерть всякому покажеться велетенською.

Загони покидали Пирнове. Догорали пожарища.

Вже коли ми були в лісових масивах, на сплюндроване селище налетіли фашистські літаки — почали бомбувати. Бомбували люто, нещадно. Спересердя перемішували із землею трупи тих, хто не вистояв супроти партизанської сили.

Ополудні до пирновського берега пристали пароплави. До смеркання вантажили трупи. Повезли до Києва в пода-рунок гаулейтеру.

Загін імені Щорса пішов до свого табору через Жукип на Сувид. Загін «Перемога» відходив на Ровжі.

Ми з Науменком спинились біля підвід з убитими партизанами. Зняли шапки. На возах лежали наші славні і незабутні друзі. Олександр Бабич з Іваном Ємельяновим, як і в бою — поруч. Закритий плащ-палаткою лежав Ілько Романенко. Я на мить уявив собі стару Романенчиху, що ловила очима погляд сина, тягнулась сухенькою ручкою, щоб благословити в бій.

Науменко шапкою втер сльозу:

— Бойовий хлопець був... Комсомолець...

Понад сорок кращих бійців своїх загубили в тому бою наші роти. Їх поховали на партизанському кладовищі біля Чернинського лісництва. Тільки Олександра Бабича та

Івана Ємельянова ми взяли до свого обозу, привезли на околицю рідного Сашкового села Сувид, та за старовинним звичаєм поховали їх під зеленим дубом, в глибокій могилі, поклавши обох на Олександрову шинелю, як братів, прикривши Івановим бушлатом, щоб земля не сипалась у погаслі очі.

Хай земля буде вам пером, наші славні бойові побратими, хай слава ваша живе у народі, летить у віки!

В наступні дні ми аналізували пирновський бій. Розвідники уточнювали, скільки ворожих солдатів, офіцерів та запродавців було знищено, якої шкоди завдали партизани ворогові. Можна було радуватись і бути вдоволеним — понад тисячу ворогів знайшли собі смерть. Хоч і окипало серце кров'ю за наших друзів, що впали на полі бою, радувало нас, що партизани навчилися воювати, що наші командири вміло керували бойовими операціями. Це свідчило про те, що ми могли проводити бойові операції і великого масштабу.

Ми підсумовували пирновську операцію, а тим часом до штабу надходили одна за одною з усіх кінців тривожні вісті. Поповнився гарнізон в Острі, ворог збирав сили для атаки на Карпилівку. В час бою в Пирновому з Остра був кинутий на Лутаву та Виповзів великий десант німців і поліцаїв на човнах. Партизани та місцева самооборона дали їм рішучу відсіч, зазнавши відчутних втрат, ворог повернувся назад.

Прибували війська в Чернігів, осідали ворожі гарнізони по Дніпру в Димерському та Чорнобильському районах. Дудко повідомляв, що в Любеч теж вступив полк польових військ, прибув, видно, з Гомеля.

Та особливо збентежило нас повідомлення про те, що замість пирновського з'явився ще більш чисельний ворожий гарнізон у Вищій Дубечні. Прибували війська у Літки за Десною, заповнені ворожою піхотою Бровари.

Ми були напередодні великого іспиту, в якому, можливо, вирішуватиметься не лише доля загонів, а й те, чи пощастить нам втриматись на межиріччі і взагалі зостатись у живих. Це стало зрозумілим особливо тоді, коли наші розвідники, повернувшись з Києва, розповіли, що сюди щоденно прибувають військові ешелони з танками, артилерією, регулярними військами. В Чернігові стали дві мадьярські дивізії під командуванням генерал-лейтенанта Алдя-Папа. На аеродромах скупчувалась бойова авіація,

підвозились бомби. Над нашими лісами щоденно з світання і до смеркання висіли розвідувальні літаки-рами, видивлялися, винохували.

Підсумовуючи пирновську операцію, ми говорили нашим командирам уже не стільки про приємну перемогу, як про те, що це лише незначний епізод у нашому бойовому житті, так би мовити, тренувальна операція напередодні майбутніх важких боїв. У цих боях доведеться брати участь усім партизанським кадровим підрозділам, аж до господарчих і навіть санітарних формувань включно, всім учасникам сільської самооборони по усіх селах та навіть усьому населенню, яке здатне чинити опір ворогу.

Командири не мали часу навіть на те, щоб напитися партизанського чаю, завареного на лісовій малині. Наші комісари Василь Мольченко, Василь Науменко та Павло Лузан мали свої клопоти — скликали політпрацівників, інструктували їх, мотались по підрозділах, розповідали про пирновську операцію, підводили політичну базу під майбутні події. В підрозділах проходили партійні та комсомольські збори, по кількох разів на день радились члени партійних бюро. Вистачало роботи і начальникам штабів: Адам Мольченко, Микита Корчагін та Олександр Калачов розробляли проект розташування наших сил на майбутньому фронті, вивчали можливість проведення оборонних та наступальних боїв, маневрування та ударів по ворогу із засади. Особливу увагу приділялося засобам протиповітряної безпеки, безпеки нашого шпиталю, бо після пирновського бою в нас стало ще більше поранених. Наші лікарі Никон Ангствурм та Олег Копосов мудрували над тим, як краще евакуювати при потребі поранених, де влаштувати потаємні шпиталі для нетранспортабельних.

Надходив великий і славний день — Перше травня, а в нас папував далеко не святковий настрій. Сумніву не було — ті регулярні військові частини, есесівські загони, поліцейські частини, які згрупувалися у Києві, Чернігові, Острії, Любечі, Ріпках, Чорнобилі, Димері, Літках, Вищій Дубечні, по всіх селах лівого берега Десни і на правому Дніпра, націлені проти нас. Дні, а може, й години відділяли нас від початку ворожого штурму.

В одну з непроглядних ночей, при світлі недогарків затвердили план оборони партизанських володінь. На чернігівському напрямі мав діяти батальйон Овчаренка, роти Товстогона, самооборонців з Слабина, Смолина, Гнилуші, Старої Гути та інших сіл цього кутка під загальним

командуванням начальника штабу загону імені Щорса Адама Пилиповича Мольченка.

Лівий край оборони від Любеча, Михайло-Коцюбинського та західна частина від Прип'яті до села Окунинова прикривався загonom імені Будьонного і самообороною сіл Сивки, Сорокошичі, Новий Глибів, Сапонова Гута та інші, командування мав здійснювати Петро Андрійович Леонт'єв та комісар загону імені Щорса Василь Пилипович Мольченко. На жаль, ми не мали тісного контакту із загonom імені Коцюбинського та загonom Павла Дудка, хоч і надіялись, що вони з часом свої дії координуватимуть із угрупованням Мольченка — Леонт'єва.

Східний фронт від Остра лягав на плечі батальйону Гаврила Адаменка та груп самооборони Максима, Моровська, Рудні, Карпилівки, Лутави, Виповзова, Косачівки. Південь від Жукина до Вищої Дубечні, Новосілок Дніпрових, Ошток і Окунинова мав відстоювати загін «Перемога».

Нам з Гнідашем припало здійснювати загальне командування всіма наступними операціями.

Починаючи з 25 квітня, загопи і підрозділи почали виходити на свої бойові позиції. Спорожнили штаби, зникли табори, виникла суцільна бойова позиція з круговою обороною по берегах рік та лісових масивів на півночі. У непроходимих хащах Видри маскувалися партизанські шпиталі, з якими zostавалися охоронні підрозділи.

29 квітня ми з Гнідашем з штабу Степана Науменка виїхали на північ партизанського краю, в штаб Леонт'єва. Саме туди, до Старої Гуті, тепер тяглися всі нитки розвідницьких донесень, саме звідтіля мали керувати наступними боями.

По дорозі нас наздогнало повідомлення про те, що в Літці на Десні прибула на сотні машин регулярна військова частина, почали наводити переправу через Десну. Остерський гарнізон перекинув кілька нових підрозділів за ріку та розпочав шалені атаки на Карпилівку.

На інших напрямках було спокійно.

Ми їхали верхи. Кузьма Савич за ці дні помітно подався, схуд, повіки почервоніли від безсоння, очі запали.

— Чому вони так уперто штурмують Карпилівку? — питає сам у себе Гнідаш.

— Напевно, ждуть, що ми кинемо туди всі свої сили.

— Безсумнівно. А Науменка хочуть відтягнути в сторону Літок.

— Значить, вважають нас за дурників, за школярів у тактиці.

Де маємо подітися? Форсувати Дніпро, Десну? Рватися на північ, у ріпкинські ліси? Але ж нам невідомо, що діється там. Може, вони тільки й ждуть, щоб ми туди сунулись. За одну ніч відкритої місцевості між остерськими і зачернігівськими лісами не подолаєш.

Кузьма невесело посміхається, крутить головою, його очі ховаються під запаленими повіками.

— Влип я з вашими військами у трясовину, ох і влип...

— Шкодуєш?

— Шкодувати не доводиться, але Петро Федорович позирає косо.

— Виходили б своєю групою, — кажу холодно, — вже якось самі будемо відбиватись.

Кузьма урвав сміх. З докором дивиться в очі.

— Чого вже там... Знав, на що йшов. Тепер будемо до кінця стояти разом. Вірю, що межиріччя не підкориться ворогові.

Про розгром наших сил, про власну загибель ми не говорили. Але знали: з нами може трапитись те, що трапилось із загоном Левінсона, про який так талановито розказав Олександр Фадєєв. Та й для чого про те говорити? Справді, шкодувати не доводиться — знали, на що йшли. Партизанити під самим Києвом, на потилиці в гаулейтера усієї України, створити радянський район і надіятись на те, що житимеш тут спокійно, було зайвим. Ми свідомо йшли на загострення боротьби, сміливо викликаючи ворога на двобій. Коли доля не зласкавиться над нами, а фортуна зрадить і відвернеться, — загинемо всі в боротьбі. А може, й не всі — всім загинути неможливо. Зате житимуть в майбутньому люди, зате наблизиться день перемоги, прийде світлий час, і, можливо, вдячні нащадки і нас, нерозважливих і переможених, колись згадають, оцінять нашу самовідданість, готовність до самопожертви в боротьбі за людське щастя.

— Так просто вони нас не візьмуть, за дурняк життя не віддамо...

— Не віддамо, Кузьмо...

Ми заглянули один одному в очі. В Кузьми вони були безмежно ясні, повні розчулення і вдячності. Сині, як небо, що стояло в ті дні над нашим краєм.

Небо справді було синє і бездонне. Навколо все зеліло, все квітувало. Рання весна тоді прийшла на Україну,

неймовірно прекрасна весна. Не хочеться вмирати в такі весняні дні, не хочеться бачити в такий час убитих друзів.

Легенькі хмарки скрадливо бігли понад лісом, сонце світило парко, час від часу ховалось за білі опуклі кучугури, і тоді холоднуватий веселий вітер куйовдив нам біля вух непокірне волосся. В такі дні тільки виїздити в лісові хащі, в тишу зеленолистих дібров на безтурботний відпочинок, на тиху дружню розмову. Сьогодні в цих зелених лісах і дібровах партизани готувались до бою...

Дніпро й Десна по віндя виповнилися повинню, вже далі паливатись було нікуди, вже вода починала спадати, зеленіли луки, зацвітали густим різноцвіттям. За Дніпром і Десною їжачились ворожі багнети, дивились звідтіля на наш зелений партизанський край лихі очі ворога.

Лісові хащі перехлюпувались пташиним співом, запаморочливими пахощами квітів. Блукати б у такий час по лісах, зривати б квіти, складати різнобарвні букети, дарувати коханим. Під спів солов'їний думати безконечну думу про краще життя, про велич людського існування, зваблюватись казково-прекрасним майбуттям.

Солов'ї замовкають, зачаюються іволги, тремтять сірі малинівки і застигають непорушні на сухих стовбурах дятли в той час, коли над лісом розлягається рев ненависної «рами» — літака-розвідника.

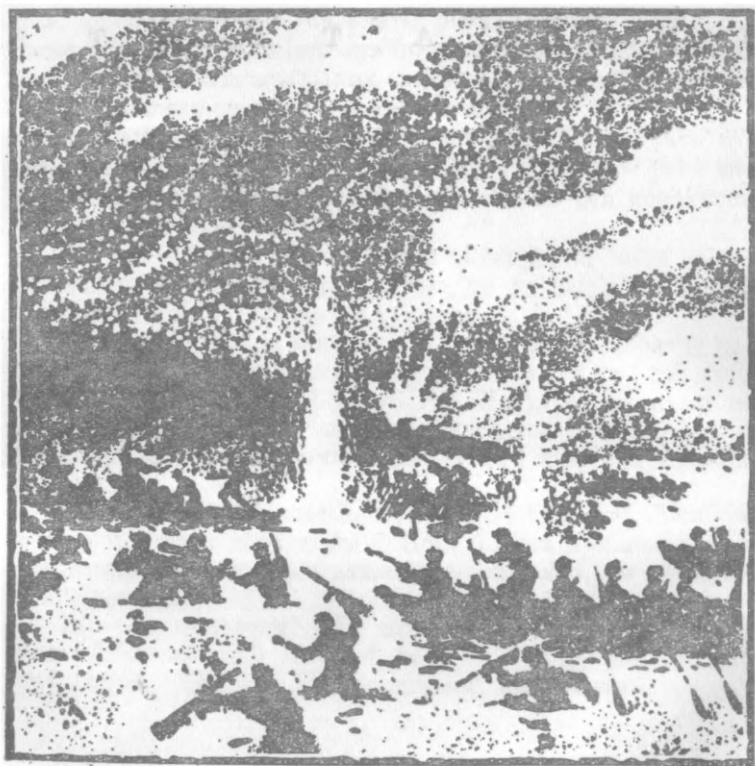
Ні, не той зараз час у лісах межиріччя, коли можна людині побути на самоті в собою, не до квітів та букетів сьогодні, не до ідилічних прогулянок.

Дружно ступають нога в ногу наші рисаки. Позаду розтяглася в бойовому порядку штабна свита. Тут і зв'язкові, тут і розвідники, тут і штабісти. Жвуться за нами невтішні повідомлення і короткі донесення, поперед нас на струнких ногах змиленних коней летять вказівки й розпорядження.

Сонце в веніті. Купається у синьому бездонні. Ліси три-можливо шумлять верховіттям. Коні біжать дрібною риссю, ми поспішаєм назустріч важкій необхідності, ми прямуємо у невідомість.

Що там попереду? Що завтра? Славний Першотравень! Що несе цей зелений веселий місяць нашим загопам, нашим бійцям, нашим друзям, нам самим?

К Н И Г А Т Р Е Т Я

1.

Радянське командування надавало великої ваги розгортанню партизанського руху в тилу ворога, — це був справжній другий фронт. Сила ударів проти окупантів зростала внаслідок зміцнення взаємодії партизанів з регулярними військами. Народні месники і підпільники допомагали проводити всебічну і глибоку розвідку ворожих позицій і тилів, знищували резерви й комунікації, перешкоджали гітлерівцям перекидати війська і зброю, поширювали паніку серед їхніх солдатів і тим послаблювали окупаційний режим. В 1942 році гітлерівцям довелось кинути проти партизанів значні збройні сили, що перебували на Східному фронті. Через рік було відтягнуто від фронту ще більше підрозділів і частин.

Фашисти перекидали війська на Східний фронт із Західної Європи. Армії союзників поки що витісняли гітлерівців з Лівії, Триполітанії, Тунісу, англо-американська авіація бомбила воєнно-промислові центри Німеччини й Італії. Ті дії були лише слабким провісником відкриття другого фронту.

Про все це ми довідалися значно пізніше. А поки що відчували одне — стискується залізне кільце, з усіх боків нас блокують і поліцайсько-есесівські підрозділи, і регулярні військові дивізії. Зі скупих донесень розвідників дізналися, що не легше було і нашим сусідам — партизанам Чернігівщини, Київщини і білоруського Полісся.

Ми прийняли виклик ворога, наготувались стояти на смерть.

Разом з Гнідашем прибули до штабу загону імені Будьонного.

Там була передсвяткова обстановка.

У тьмявій діброві, зарослій густою ліщиною, під кронами могутніх дубів якимось невідповідно до тодішніх обставин миролюбно і романтично дрімали швидше косарські, аніж партизанські будки, вміло замасковані від сторонніх очей. Поміж ними — звивисті стежини, витоптані людськими ногами. Їх подекуди навіть посипали білим пісочком, оздобили гіллям та пахучою лепехою.

Святкову урочистість підкреслював і плакат, напнутий між молодим дубком і високою ліщиною: «Хай живе Перше травня!»

Перше травня мало наступити за якусь добу. Про нього нагадувало все — і ніжна зелень, і лісове квітання, і пташине грання, і весняне сонце.

У штабі небагатолюдно. Над столом схилились Леонтьєв і хтось із штабних офіцерів. Навпроти — комісари Мольченко і Лузан. Зосереджені, заклопотані, вони не відразу помітили нас.

Віталися стримано, обличчя у всіх підкреслено суворі. Відразу ж всілися, і Леонтьєв став доповідати про обстановку. Говорив неквапно, викладав факти чітко, із знанням справи.

Останнім часом над межиріччям шугали ворожі літаки, сипали, немов з бездонного мішка, листівки. Більшість з них закликала рядових партизанів, «обдурених більшовицькими комісарами та злочинницькими елементами», негайно кинути ліси і здатися на ласку окупантів, які в свою чергу охоче нададуть можливість «обдуреним» спокутувати важкий гріх перед рейхом. Щедро обіцяли гарячу їжу вволю, гарантували життя, навіть шану і любов з боку гітлерівської влади. Але обіцянки ті не викликали у партизанів нічого іншого, крім зневаги.

Гітлерівське командування взагалі останнім часом приділяло немалу увагу агітаційній справі. Майже кожного дня над лісами з'являлись літаки, вдень кидали листівки від імені окупантів, а вночі сипали фальшивки від імені «командуючого армією прориву». Ті папірці нібито від імені радянського командування закликали всіх партизанів відмовитись від будь-яких сепаратних дій, не розпоршувати сил, не нападати на ворога, а, навпаки, накопичувати міць, відпочивати та терпляче ждати, аж поки командування

всіма партизанськими загонами і з'єднаннями не подасть сигнал до одночасного удару по ворогу.

Білими нитками шилися ті листівки, не лише з тексту, а навіть зі зворотів, фраз можна було впізнати руку гітлерівських «агітаторів». Отож наше командування відразу розгадало провокаційну витівку ворога. Політпрацівники в усіх підрозділах щоденно роз'яснювали бійцям ті підступні дії.

По-справжньому тривожив нас зміст листівки, яка безпосередньо адресувалась «козакам 121-го охоронного батальйону». Окупаційна влада закликала рядових виправити свою важку помилку, перебити командирів і знову вернутись під крильце окупантів. Їм гарантували прощення всіх гріхів, добре поведження, ситу їжу і подальшу службу в тому ж таки 121-му охоронному батальйоні. Пообіцявши солодкий пряник, німці зразу ж показали й грізного кулака — попередили, що коли «козаки» не прислухаються до цього заклику, то їх винищать нарівні з усіма партизанами.

Ворог залякував, прагнув підірвати дух наших бійців.

Моральна стійкість партизанів не викликала тривоги. Але нас турбувало одне: як зреагують у грізну годину на обіцянки ворога будьоннівці?

«Козаки» ті листівки використовували на цигарки. Гітлерівцям дали колективну відповідь. Леонтєв показав на дощаного щита, де вивішувались штабні накази і стіннівки. Останній номер стіннівки «Будьоннівець» був повністю присвячений відповіді на ту листівку. Саму листівку, облямовану дьогтярно-чорною рамкою з червоно-кривавими патьоками, теж наліпили на дошку. Символічно образне вирішення художника, розумні й дотепні відповіді по всіх пунктах на гітлерівські обіцянки й загрози зводились до недвозначного висновку: а дулі ти не хотів, навісний окупанте? Здоровенна, важка, як гиря, з гострим вігтем, під яким зцементувався пуд землі, неоковирна дуля красувалася на половину стіннівки.

Гнідаш голосно сміявся, зиркав на Леонтєва і приказував:

— Оце дуля! Зроду-віку не бачив такої...

Леонтєв посміхався самими очима.

Я запитав у нього відверто:

— Петре Андрійовичу, як думаєш, не виявиться у вас таких, що клонуть на листівку?

Будьоннівський командир спохмурнів.

— Та думаю... Хлопці в нас хороші, але за всіх поручитися не можемо...

— Гадаєш, батальйон може показати п'яти? — Очі у Гнідаша стали холодні.

— Загін імені Будьонного загине, але ворогові не здасться, — відказав Леонт'єв. — А за окремих осіб ручатися не буду.

— Невже повірять листівці?

— Не думаю, — каже Леонт'єв. — Жоден не перекинеється, в цьому я певен. Кожен з наших добре розуміє, що повернення до окупантів — то надлюдські катування і смерть.

— То чому ж сумніваєшся в своїх людях?

— Тільки тому, що на світі існують такі явища, як боягузтво, крутість, дезертирство. Перелякається людина і почне вилітати — може зробити так, а може й інакше. Довелося ж командира роти Сорочкіна розжалувати за боягузтво в «отдельняк». А він не поодинокий...

— Що ж думаєш робити, командире?

Навмисне наголошую слово «командире». Хочу підкреслити, що віримо йому, віддаємо всі права командира в цей грізний і відповідальний час.

— По-перше, наші роти вже не ті, що були раніше. Більше третини в них — місцеві товариші. По-друге, маємо авторитетних і досвідчених політкерівників, надійних провідників, які добре знають ліси. Людей своїх вивчили. Кого треба — зуміємо втримати в руках і навіть боязких зробимо героями...

Леонт'єв скупко посміхнувся. Останні слова вимовив не то іронічно, не то серйозно. Але не можна було зрозуміти ясно: впевнений командир за своїх бійців чи ні?

Павло Лузан мав кращу думку про будьонівців. Він запевняв, що це люди стійкі і перед ворогом не схляться.

На душі у нас повеселішало.

А тим часом з усіх усюд надходили допесення. Партизанські підрозділи вирушали на вихідні позиції. Роти загону імені Будьонного теж стояли на визначеному напрямку, поблизу штабу тримали лише незначний резерв, щось близько сотні бійців.

— Без резерву не можна, — пояснив Леонт'єв. — Кину його туди, де буде найсутужніше.

Увечері прийняли рішення: в переддень та в свято Першого травня в усіх підрозділах, в усіх селах межиріччя провести мітинги. Командирам, комісарам, політпрацівни-

кам, комсомольським працівникам виступити з промовами й доповідями.

Мольченко і Лузан розробили для них стислі тези, використавши матеріали про успішні дії Радянської Армії за останні зимові місяці. Не вистачало лише найповнішого підтвердження, що затишшя на фронті означає близьку грозу. Доля не зобидила нас — уже в той час, коли облягалися на короткий відпочинок, прибіг радист, запинаючись від хвилювання, доповів, що на Кавказі 56-та армія перейшла в наступ і визволила стапцію Кримську. То була чудова новина — нею починалися наші святкові виступи. А закінчували ми розповіді нагадуванням, що гітлерівцям доводиться воювати не лише з радянськими військами на фронті, а й з партизанами в тилу. Дивізії і цілі армії мусять вони посилати супроти нас. Отже, ми — грізна сила. Адже відомо, що по горобцях з гармат не палять. Ми закликали партизанів, самооборонців і все населення межиріччя бути сміливими, рішучими, дисциплінованими й пильними, чітко і безвідмовно виконувати всі накази й розпорядження командування, виявляти ініціативу і винахідливість у боротьбі.

Не спалось мені й Гнідашу тієї ночі. Лежали поруч на запашному сіні, намагались заснути, а очі не склеплювались. Ранком ми розійдемось: я на північ району, а Гнідаш на захід, — у Сорокошичах та інших подніпрових селах виступатиме він з промовами.

Розсилаємо ще зв'язкових в усі кінці, вручаємо листи та поздоровлення з Першим травня — Науменкам, Адаменкові, Овчаренкові, командирам груп самооборони. Наказуємо їм діяти залежно від умов, оскільки зв'язок з нами може порушитися. На випадок переходу противника в наступ рекомендуємо у фронтові бої не ув'язуватися, діяти з засад, пробратися у ворожі тили, завдавати ударів там, де зручніше, маневрувати більшими й меншими силами, уникати оточення, берегти людей, економити боєприпаси. Господарникам наказано: закопати, добре замаскувавши, всі зайві продукти і речі партизанського побуту; штабові — надійно сховати в землю документи; медчастині — замаскувати в лісових хащах шпиталі, забезпечити охорону поранених. Попереджаємо, що треба вивести в непрохідні нетрі партизанські сім'ї та населення. Доля цієї категорії лісових мешканців, — ми їх звали «патронатом», — найбільше нас турбувала.

Розпроцававшись з товаришами, я поспішив до Старої Гуті. Їхав туди заінтригований, бо Адам Мольченко кликав спішно, — в нього там виникла якась «особисто важлива життєва справа».

Стара Гута ждала веселого свята. Підставлене всім вітрам і сонцю, село сміялося, вулицями плавом ішли гарно зодягнені люди, не зважали на монотонне диркотіння «рами», що час від часу скидала на ліси білу завірюху листівок.

Саме зацвітав бузок, пахло м'ятою і любистком, на всіх воротах тріпотіли червоні прапорці, на вустах у людей по-смішки, в очах радість. У Старій Гуті звикли до будь-яких небезпек, отож хоч знали про наступ ворога, але не журилися.

Партизанських підрозділів у селі не було. Лише в одній приземкуватій хаті, що чимсь причарувала Адама Мольченка, розмістився штаб північного угруповання. У штабі малолюдно, бо ніхто тут не засиджувався, — зв'язківці прибували і відразу ж скакали геть, у свої підрозділи.

Адам, хоч і був стомлений, бо, видно, як і всі поселенці, забув про сон та відпочинок, все ж мав святковий і піднесений вигляд. Як завжди в помітно витертому, трохи затісному френчі і широких штанах-галіфе, у розтоптаних рудих чоботях, у чистій білій сорочці. Вимиті кучері й поголене підборіддя — наче не до боїв, а до весілля наготувався цей суворий і грізний чоловік.

Рвучко підняв руку з коротким канчуком на зап'ясті, рубано доповів:

— Товаришу командир, підрозділи на вихідних позиціях, окопалися, зайняли оборону. Противник не турбує.

Вимовивши ту субординаційну тираду, заговорив звично, по-старогутському:

— От тобі й маєш! А де ж Кім, де Василь? Я ж просив усіх завітати, свято ж...

— Тобі, Адаме, мене одного мало? — пожартував.

— Та вже нічого не вдієш, коли так сталося. А тільки мені здається, що ми явно перебільшуємо небезпеку. Чи фашисти такі дурні, щоб лізти під наші кулі? Коли вже раніше, як ми тільки на ноги ставали, не зважились, то що вони вдіють з нами тепер?

Адам завжди був оптимістом. І хоробрим командиром. Усе шкодував, що ворог не давався до рук, утікав спішно чи уникав бою. Не щастило нашому начштабу навоюватися доскоchu.

— Не турбуйся, друже. Здається, цього разу навоюємось...

— Ласкаво просимо, хай сунуться, всиплемо доброго перцю. В своїй хаті й стіни допоможуть, розумно сказано.

Адам розкрив свого планшета, розгорнувши на столі аркуш паперу, що був розмальований лише йому зрозумілими позначками, коротко, але детально доповів про розташування підлеглих підрозділів. Роту Товстогона він послав під самий Чернігів, оскільки його бійці добре знають місцевість. Крім того, у Товстогона на кожному кроці є очі й вуха. Хай лишень щось трапиться — зразу ж помітять, з'ясують, донесуть. При потребі командир зав'яже бій, примусить противника розгорнути свої сили ще до вступу в лісові масиви.

Велику надію покладав Адам на самооборонців придеснянських сіл, особливо на батальйон села Смолин, яким командував Богданович, людина рішуча, добре обізнана з військовою справою. На підмогу їм кожної хвилини готовий був виступити батальйон з села Гнилуші, підрозділи з Максима й Соколівки теж були наготові. Поки що самооборонці всіх подеснянських сіл мали завдання пильнувати на місцях, бо там, особливо в Олишівському районі, зібралось багато поліції, — вона запрудила всі села, стерегла кожен закуток на березі річки. Адам мав про це повні відомості, — лише вчора з групи Олекси Полковникова, яка діє в районі села Серединки за Десною, прибув розвідник Сергій Майоров.

В лісових масивах стояли наготові бойові підрозділи в сіл Ковпита, Андріївка і Жидиничі. Цементуючою силою там були роти загону імені Щорса, що займали оборону від Десни в глибину лісу.

— Для ведення наступу ворогові треба на багато кілометрів розтягнути свої сили, — казав Адам.

— А коли він збере їх в один кулак, підсилить танками і вдарить в якомусь одному місці? — охолодив я начальника штабу.

Адам усе передбачив.

— Тоді пустимо в хід протитанкові рушниці, гармати. Шляхи замінуємо, а партизанські роти спільно перекинемо на небезпечну ділянку.

В Адама все передбачено, все враховано. Одне турбувало його — мало протитанкових рушниць. Кожен з командирів прагнув мати хоч одну, але їх поки що тримали при

штабі з тим розрахунком, щоб кинути саме туди, де виникне найбільша загроза.

Коли все було з'ясовано, Адам згадав своє «життєво важливе» питання. Винувато знітився, став невідомо м'яким і засоромленим, почервонів, як півонія, ледь чутно сказав:

— То просили батько-мати, і я, як то кажуть, теж прошу на весілля...

З подивом дивлюся на Адама: це ж кого він тут одружує?

— Женюсь, товаришу командир, хоч воно і невчасно.

Немов грім серед ясного дня. Хто-хто міг одружуватись, а про Адама цього й не подумаєш. У нас було чимало гарних дівчат, але він їх не помічав, осудливо супився, коли помічав чийсь любові.

— Хто ж вона, твоя обраниця?

— Люда Кисіль.

Це одна з трьох чорпобильських красунь, які прибули до загону взимку.

Люда ані весільного вінка, ані фати білої не зодягала, тільки цвіла жоржиною, сяяла щастям. Допомогала ставити жінкам на стіл посуд, разом з усіма готувала немудру весільну страву, щиро посміхалась сама до себе.

— Красуне,— звернувся я до неї,— а дозвіл у батьків ти брала?

Зашарілася, винувато опустила очі.

— Де вже там,— махнув рукою Адам,— коли не питала дозволу на партизанство, то навіщо брати його на заміжжя!

Не розсердилася, видно було — повністю з тим згодна. І справді — батьки далеко, а весілля близько.

Марія Свиридівна, Адамова мати, запрошувала до столу, як завжди сувора й зосереджена. Важко було сказати — радіє вона чи не радіє з синового щастя. Молодих посадили на покуті, гостей зійшлося мало, лише дехто з рідні, не той зараз час, щоб справляти гучні весілля.

Щиро привітав я молодих, побажав їм великого бойового щастя і ще більшої радості в ті мирні дні, які сьогодні доводиться виборювати у ворога. Хтось вигукнув «гірко». А Марія Свиридівна зауважила:

— Хоч і не солодкий час для одруження, та хай уже буде.

Люда винувато схиляла голову. Адам зиркав на матір.

— Саме час, мамо. До зустрічі з Людою я про це не думав. А тепер усе... Більше мені нікого в світі не треба.

— Та воно ж так... Тільки час такий... «Милиці» он літають...

— Для того й одружуємось, щоб щастя відвоювати. Ще буде й сонце, буде й радість.

— Золоті слова...

Ще й до половини обіду не дійшло, а тут двері — рип. Непроханий гість у хату.

Це Єрко. Той самий Єрко, який нещодавно перекинувся до окупантів. Ми встигли вже забути про ту підлу зраду, викинули з голови і його самого. А тут на тобі — завітав до хати. Та ще й до кого — до нашого начальника штабу.

Не добровільно прибув, безумовно, Єрко, не з дружнім привітом, — припровадили його наші розвідники.

А він, нахаба, ніби нічого не сталося, ніби тільки вчора розстався, до столу суне, руку тиче, шкириться дурнувато, такий щасливий, мерзотник, ніби все життя тільки й мріяв про цю зустріч.

— Вибачайте, що заявився невчасно...

Говорить охоче, всіляко підкреслюючи, що дуже радий в повернення в рідні ліси.

— Ну, слава богу, нарешті добрався. А то вже не знав що й діяти. Замучили клятві фашисти...

Не наглили, веліли Єркові з подробицями розповісти про свої пригоди.

— Та що вже пригоди, то більших і не вигадась. Отож як узяв мене Дрюма в полон, то відразу й по морді. Показуй, каже, де та банда, оповідай, які в неї сили та яке оружжя. Ну, а я, конешно... Звідкіля мені те знати? — кажу.

Воно й правда. Єркові важко було щось сказати про наші сили, бо до його приходу ми вже розташували свої підрозділи по всьому межиріччю від Києва до Чернігова. Але все ж...

— Добре натовкли морду і спиву змалювали. А тоді й кажуть. коли не дізнаєшся, то одвеземо тебе до гестапа в Чернігів, там тобі швидко язика розв'яжуть...

Єрко жалібно моргає, намагається видавити з очей хоч одну сльозу, роблено кривиться.

— Язики там уміють розв'язувати. Б'ють, як скотину. Ну, а я теж не дурень. Вони доскіпуються, а я верзу, що в голову влізе. Сім кіп гречаної вовни нагородив. А вони, бачу, вірять...

— Чим цікавились?

— Та все ж одним. І скільки війська, і яка зброя, і де стоять, і хто командус.

— Що ж ти їм?

— Військ, кажу, видимо-невидимо, порухувати несила. А зброї є різної. Є й пушки, й міномети, й аероплани с, й танки, а стоять, кажу, по всьому лісі. Ого, я їм нагнав такого жаху, що аж зеленіли, аж шулились перелякано...

— Вірили?

— Ще б пак! Хіба ж не правду казав?

— Виходить, військову таємницю видав? — докірливо похитав головою Адам.

— Та вони ж і самі так думають. А я їх тільки в оману вводив, інакше кажучи, голову морочив. Треба ж якось виплутуватись.

— Ну, й далі?

— Та й що ж... Допитували-допитували, а тоді й перестали, ніби забули, що я й на світі є. Потім оце вже недавно викликали та й кажуть: от що, Єрко, ми тобі віримо, бо тільки ти нам справжню правду казав. Але погано, що нічого не уточнив. Нам треба точно знати: скільки партизанів є і де вони стоять. Отож, коли хочеш жити, то піди знову та й видивись усе ловкенько.

— А ти їм що?

— Та що ж. Жити воно, конешно, кожному хочеться. Мусив згоджуватись. Тільки ж я не дурень, а вони ще хитріші. Кажу, що піти до партизанів не штука. Тільки не знаю, як на це діло там подивляться, можуть розсердитись. А вони велять: ти в ніжинські ліси йди, там роздивись, бо за Десну тобі й справді небезпечно. Бачив, які хитруни?

Єрко по-змовницьки підморгує, розповідає далі:

— То я згодився. А сам собі думаю: не такий я дурень, щоб у ніжинські ліси пертися. Ти мене пусти в Чернігова, а я вже дам собі раду. А вони й справді пустили на волю. То я, довго не думаючи, і чкурнув за Десну, та в Гнилушу. Але не розрахував, у Смолен потрапив, а тут мене хлопці, не розібравшись, схопили. Ну, я відразу й сказав, щоб до штабу вели, до самого командуючого.

Єрко замовк, відданими очима поглядав то на мене, то на начальника штабу.

— І все?

— Як на духу. Міг би під Ніжин іти, мене там не знають, а я в свій загін вернувся. Аякже, хіба не розумію — дисципліна. Де що узнав, де що рознюхав — поспіши доложить. Так що майте на увазі, дуже вони всім

цікавляться, знати все хочуть. А головне, вельми боязкі, тремтять, як хорти в стужу.

Він знову теревенив. А я собі міркував: що ж у тій розповіді вигадане, а що правда? Шкодував, що не великий майстер розгадувати розвідницькі легенди. Гнідаш у цьому професор. Павло Пискун у таких шарадах спритний. На їх розгадування час потрібний та терплячість рибалки — клює не клює, а ти мусиш сидіти, не моргнувши й оком, дивитись на нерухомий поплавець. Ми з Адамом такою терплячістю не могли похвалитися.

— Єрко, чому ви у Виповзові до ворога перекинулись?

— Та мене ж Мигачов у розвідку послав. Я думав, що там свої. Підходжу, а воно — Дрюма. Кажу — здрастуйте. А він — по морді.

— Ні з сього ні з того й ударив?

— Еге ж, ніби я своєю волею. А про те й не питає, що мене товариш Мигачов послав.

Довгенько ми з ним морочились. Я випитував, доскіпував до суті, а він вдавав з себе дурника, в якого на кожне питання відразу з язика зривається серйозно-блязнівська відповідь.

— Ну, ось що, Єрко. Трохи поговорили, а тепер викладай правду, розкажуй усе, як є. Досить гратися в піжмурки.

— Та я ж і кажу, нібито йду під Ніжин, а сам до вас. Бо там могли, не знаючи, і в шпигунстві звинуватити та заплідозрити. Тепер час такий, що й до шльопки недалеко. А тут мене всі знають. Свої люди, одне слово...

— З яким завданням і до кого йшов?

— Та я ж уже все сказав. Сюди ж ішов, до нас ішов...

Хлопці тим часом уважно переглянули все, що було в кишнях несподіваного гостя. Єрко охоче вивертав їх, посміхався.

— Які ще пожитки в арештанта? Крихти й ті поїли, бо голодні, як руді миші...

— Перегляньте весь одяг, кожен рубець,— наказую. А сам не зводжу з Єрка очей. І здалося мені, що здригнулося щось йому всередині, тенькнуло і пересмикнулось біля лівого ока.

— Може, де яка воша зашилася в зборці. Тюряга на нужу багата...

Хлопці робили своє діло, а ми з Адамом вийшли покурити.

— Нічого в нього не виб'єш. Схоже, що звихнувся...— роздумує Адам.— А головне, часу немає з ним возитись,

— Пошлемо до Гнідаша й Пискуна, розберуться. А забився він сюди неспроста.

З хати вибіг хтось із хлопців, тримав у руках якісь пакетики.

— Схоже на порошки.

То й справді були порошки, точнісінько такі, які аптека видає хворим, тільки дуже маленькі, зручні для схову. Загорнені в чужий, німецький папір.

— Що то, Єрко?

— Оце? Та це буває, ото коли живіт заболить. Або ще що. Кажуть, від усього помагає.

Перевірити дію порошку і ніколи і нема на кому.

— Подайте кружку з водою. Пий, Єрко! — наказую.

В одну мить він побілів, як полотно. Губи затрусилися, забігали очі.

— Пий!

— Не буду... Не хочу...

Адам узяв з полиці шмат хліба, сипнув на нього синюватого кристалічного порошку, вийшов з хати.

По селу здавна блукав бездомний пес. Пес-ледащо, якого ніхто не впускав до двору, бо не почувш від нього гавкоту. Зате не обмине той ледацюга явчок у курнику, до їжі в сажі присусідиться, поросят відігнавши від корита. Гнали геть одинокого, кошлатого псину, а він тягнувся до людей. Останнім часом пристав до партизанського штабу, бо зв'язківці й вартові задля розваги щедро підгодовували його.

Подачка з Адамових рук була для нього останньою. Пес схопив хліб, ковтнув не жуючи. Якусь мить дивився на благодійника відданими очима. І враз упав на бік, зашкріб землю лапами. З пащеки потекла густа зелена слина.

— Для чого приніс, Єрко, цю отруту? — питаю.

— Не знаю... Нічого не знаю... Мені дали... Але я не хворий, не було потреби...

— Не крути хоч зараз. Відповідай, Єрко!

— Мав передати...

— Кому?

Коли він назвав спільників, я не повірив своїм вухам. Але й не здивувався — нарешті, розв'язувалась та таємнича основа, яка коштувала життя моєму братові...

Вже не повернулись до столу. Копвойні повели Єрка до головного штабу, а ми з Адамом довго стояли під розлогою грушею, яка мала тібі весни рясно зацвісти, палили цигарку за цигаркою.

— Щастя наше, що не потрапив цей порошок у загі раніше. Одного такого досить було на казан в супом,— озивається, нарешті, Адам.

— Треба негайно попередити всіх, щоб не пили аби де води, бо, можливо, не тільки Єрко заявився з такими гостинцями.

Розсталися з Адамом, як завше, як і десятки разів раніше за час спільної діяльності. Хоч нас чекали важкі випробування, але й на думку не спало, що треба прощатись якось особливо, бо, можливо, бачимось востаннє. У обох був важкий настрій після історії з Єрком: як земля родить таких, звідки йде їхня підлота? Наостанку обговорили можливі варіанти сутичок з ворогом, привітали один одного з Першим травня, яке вже стукало в двері, міцно потиснули руки.

Я плигнув на тачанку, бо їхати верхи не мав фізичної сили. Адам якийсь час стояв серед піщаної дороги, широко розставивши свої великі ноги. Прощально змахнув рукою... Потім неквапно повернувся і пішов до свого штабу. Могутній, широкоплечий, в низько схиленою головою. Йому є про що думати, є над чим уболівати. Це не безтурботний молодик, який щойно взяв шлюб і готується відсвяткувати медовий місяць. Не сімейна радість його жде, а наступні важкі бої...

Таким і zostався він у моїй пам'яті— могутнім, красивим, зосередженим, з розумним блиском в очах — хай тривожно, хай небезпечно, а все ж щасливий, бо щойно одружився і мусив бути трепетно піднесеним, як усі молодята.

Партизанську тачанку легко несла трійка підібраних один в один жеребців, попереду, з боків і позаду, переганяючи один одного, зі свистом і гиком летіли кіннотники. Але все те до мене ніби й не доходило, не порушило важкого плину думок. Я сидів пригнічений важкою несправедливістю, нечуванним лицемірством і непростимою зрадою. Знав я цього Єрка до війни, бачив, що людина він пуста, дбав лише про те, щоб якнайкраще пристосуватись, влаштуватись, де тепліше й м'якше. Цей компроміс, голий розрахунок привели його в табір ворогів, зробили підлим зрадником і диверсантом.

То були тяжкі години в моєму житті. Вони тим болючіші, що в той напружений і важкий час на карту було поставлено не лише моє власне життя, а й життя всіх, хто йшов зі мною. Душевні муки переходили в болюче фізич-

не страждання. Але все те мусив витерпіти, бо треба йти назустріч важким випробуванням.

Дорога від Старої Гути до Гнилуші надійно освоєна партизанами ще з осені. Вона зивається лісами й перелісками, через поля й галяви, обминаючи ближні села, збігає з гірки на гірку, в'ється в квітучих травах, тоне в глибоких піщаних вибоях. Кілометрів двадцять треба подолати, щоб вирватися з лісових хащ у наддеснянські простори, потрапити в тихе красиве село на квітучій заплаві, обсажене вільшиною й вербами, закосичене калиною і причепурене садами. І хоч як швидко бігли невтомні партизанські коні, а видалася мені цього разу дорога дуже довгою, просто-таки безконечною, як безконечно болючими були мої думи й переживання.

Уже в селі я ожив, струсив з душі біль і тривогу. Коли опинився між людей, то немов важкі кайдани спали. На сільському майдані, вишикувавшись у рівні ряди, немов на параді, стояли гнилуські самооборонці. Було їх понад двісті, не рахуючи тих, що стояли на постах і в засадах.

Командир загону Яків Ловвський, комісар Михайло Чуприна, командири підрозділів застигли по команді «струнко» на кілька кроків поперед строю. Весь майдан розквітав дівочими хустками, кипів малечою, виповнювався купками статечних дідусів і бабусь.

Яків Ловвський чітко, урочисто рапортує про те, що загін вишикуваний і готовий до виконання будь-якого завдання. Поздоровивши присутніх зі святом Першого травня, об'являє «вільно». На майдані зчинився неймовірний гамір, серед якого владно прозвучав голос Олекси Сировця, — він прибув разом зі мною і тепер давав тут усьому лад, закликаючи громаду до шкільного приміщення на урочисті збори.

Простора зала не вмістила всіх. Дітвора повсідалася на вікнах, осідлала ближні дерева, біля дверей вирувало — певно, не було в Гнилуші такої людини, щоб не прийшла того вечора до школи.

Над ганком пламенів червоний прапор, на полотнищі красувалися слова: «Хай живе Перше травня».

Комісар Михайло Чуприна відкрив урочисті збори. Президії не обирали, хто опинився ближче до столу, той і був президією. Вступного слова теж не виголошували. Слово для доповіді — командирові партизанського загону імені Щорса.

Не вперше доводилось мені виступати в цьому залі. Ще в тридцять другому році, зовсім юним працівником райкому комсомолу і редакції, я тут гаряче агітував гнилушців передплачувати нашу районну газету, закликав до співробітництва на її сторінках. Потім не раз виступав у цій залі перед учителями й учнями вже як завідуючий райвно.

Все уявилося мимоволі, до щему в серці нагадало недавні мирні часи. Я ступив на крок перед столу і від хвилювання не міг вимовити першого слова. Сотні очей вп'ялися в мене, дивилися вичікувально, з інтересом і глибоко прихованою надією.

— Товариші! — промовив тихо.

Тихий шепіт, немов шум затихаючого вітру, пропісся поміж слухачів.

— Товариші! — повторив я вже на повен голос.

І враз зірвалися оплески. Мені подумалось, що доповідь, власне, вже й виголошено. Все, що хотів вивістити цим людям, було висловлене в тому одному слові. Яке ж воно для всіх нас дороге. Товариш... Земляк, односелець, спільник по боротьбі. Воно зразу нагадало все, чим колись жили, що втратили і що мали тепер повернути собі в смертельній важкій боротьбі.

Гнилушці аплодували хвилину, дві, три і п'ять, а я стояв перед ними і згадував ті радісні часи, коли приїздив сюди вже в ролі штатного пропагандиста райкому партії. Здається, ще зовсім недавно читав тут лекцію про поєднання особистих і громадських інтересів у колективному господарстві.

— Товариші! — кинув я і втретє, коли слухачі трохи заспокоїлись.

Говорити було про що. Сталінградська епопея ще володіла всіма, а я почав з того, що ось тільки-но на Північному Кавказі розпочався новий наступ. І хоч розумів, що бойові дії однієї армії в районі Новоросійська — це ще не наступ по всьому фронту, але й мені самому, і особливо моїм слухачам здавалось, що то вже початок нових триумфальних дій Радянської Армії, які, безумовно, закінчатся повним визволенням України. Немало добрих слів* було сказано на адресу радянських воїнів, знайшлися найдошкульвіші слова до тих, хто ніяк не зважувався відкрити на Заході другий фронт. І коли було сказано, що партизанський фронт проходить і по нашій деснянській землі, слухачі знову заплескали в долоні і довго не могли вгамуватися. Взагалі того вечора люди не шкодували долонь, аплодували майже

після кожної фрази, трохи охололи лише тоді, коли я спробував змалювати становище, в якому опинився наш партизанський край, і намагався розкрити нашу перспективу на майбутнє. Підкреслив, що наш загін і наше межиріччя не самотні. По сусідству за Дніпром Ковпак і Федоров, на півночі Попудренко, за Десною загопи Бовкуна й Кривця, на заході — партизани Київщини та Наумов. Але не приховав, що це аніскільки не полегшує нашої боротьби з переважаючими силами ворога, який міцним кільцем оточив партизанське межиріччя.

— Ми не боїмося фашистських зайд. Ми вдоволені, що гітлерівцям доводиться знімати свої частини з фронту й кидати проти нас. Бійцям на фронті буде легше. А ми готові до боїв. Ми переможемо, бо нас підтримує весь народ, навіть природа сприяє нашій боротьбі.

Детально розтлумачував присутнім, що мусять робити в тому випадку, коли ворог перейде в наступ.

— Всяк, хто може воювати, мусить узяти зброю і нищити ворога з засад, стрічати його вогнем, усі продукти, худобу, все майно треба сховати, щоб ніщо не потрапило до ворожих рук.

На світанку до схід сонця на сільському майдані знову вишикувались бійці. В новенькому одязі, у всеозброєнні. Знову команда «струнко». І — доповідь Якова Лоевського. Оголошуємо бойовий наказ. Адам Мольченко відкликав гнилуський батальйон у своє розпорядження, — за якусь хвилину він повинен вирушити в бік Чернігова і там зайняти бойову позицію. В селі zostавались лише окремі групи, що мали боронити Гнилушу на випадок проникнення ворога з-за Десни.

Батальйон мовчки рушає з майдану. Рушає дружно, грізним строем. Проходить твердо, під захоплені вигуки дівчорі, під ясними поглядами змарнілих жінок. Хтось дзвінко затягує «По долинам и по взгорьям», пісню, що її місцевий поет переробив до наших умов.

Минуть роки, — виростуть інші покоління, саме село буде перейменоване в Лебедівку, нові пісні залунають над Десною. Але ніколи не забудеться той дужий партизанський крок і та рішучість, з якою вирушали гнилушці проти ворога на перівний бій. І імена їхні не забудуться, — їх золотом викарбують вдячні потомки на сторінках «Книги шани», що стане святинею для живих і як святиня зберігатиметься в сільській Раді депутатів трудящих, найвищому органі народовладдя нової Лебедівки.

2.

Той день запам'ятався мені на все життя. Все партизанське межиріччя, в бойових підрозділах, у селах, урочисто відзначало Перше травня. Ми не зважали на те, що перебували в глибокому тилу, — лінія фронту пролягала десь за Харковом і Белгородом, за Орлом і в донецьких степах, — що нас залізним кільцем оточували ворожі підрозділи. Для нас партизанський край був рідною землею, і ми жили тут за радянськими законами.

В усіх селах виступали наші командири й політпрацівники, сільські активісти. Всі їхні слова — гарячі заклики до згуртування, до відсічі знахабнілому ворогові, що зазіхнув на наш край.

Зразу ж після мітингів і зборів бійці сільської самооборони виходили на бойові позиції, а ті, що zostалися в селах, жили за законами військового часу. Ми не маскувалися і відверто показували ворогові, що нас багато, що ми йдемо під червоними знаменами і не здаємося ворогові.

На мітингу в Соколівці до мене підступив Степан Копистка. Про людське око він був далекий від партизанських справ. Цей високий і широкоплечий, могутнього складу чоловік працював мільовим на Десні. Його обов'язком було кожної весни виставляти на фарватері ріки бакени і стежити, щоб вони надійно вказували шлях пароплавам, які йшли з Чернігова до Києва.

Цього літа руху по Десні не було, але Копистку в чернігівському пароплаванні вважали своїм співробітником. Видно, фашисти сподівались на кращі часи. Бувало, що його викликали до управління, — тоді мільовий намагався зустрітися з Павлом Пискуном. Пискун споряджав Копистку в ті мандри охоче, а потім одержував від нього цінні відомості.

Йду до Копистки. Господар ждав нетерпляче. Кілька днів тому до нього постукав знайомий бакенщик з-за Десни. Він передав, що мільового ждуть у Чернігові. З бакенщиком прибув ще й поліцай, тож Копистка не міг нічого іншого зробити, як сісти в баркас і їхати на другий берег, у Вовчок. Чорна машина, яка там на них чекала, доставила дядька Копистку до самого Чернігова.

З ним вели мову німці в цивільному, — не ті, що воюють, а ті, що хочуть спокійно кататись по річці. Вони довго й прискіпливо розпитували Степана про те, що діється на Десні від Чернігова до Соколівки, чи багато на тих берегах

партизанів та як вони поведуться, коли німці відкриють навігацію. Під кінець сказали, що скоро відкриють рух суден, і звели негайно виставляти бакени. Потім з Кописткою повів розмову начальник лісосплаву, не німець. Говорив він якимось хитромудро. Лаючи партизанів, запевняв, що тепер їм буде дуже скрутно, бо до Чернігова прибуло багато війська з танками й артилерією. І ще казав, що тепер партизанам прийде кінець, бо вони сидять там у лісах, як вовки, нічогісівько не знають, а проти них ідуть війська з Києва і з інших міст і містечок. Отож, мовляв, треба готуватись, скоро судна з Чернігова попливуть на Київ.

Пишу листа, посылаю гінця до Гнідаша. Треба попередити його про все.

Ввечері і вночі надійшло багато донесень з різних підрозділів, від бойових командирів. Звідусіль повідомляли — Перше травня відсвяткували спокійно, ворог не потурбував нікого. Аж відлягло трохи від серця — може, й справді фашисти не посміють сунутись у наші володіння? Та заспокоюватись було рано — дуже зручну позицію займає ворог, ніби за горлянку нас ухопив. А фашист, як відомо, не пропустить випадку, щоб задушити.

Зі штабу передали текст наказу Верховного Головнокомандуючого від 1 травня 1943 року. В ньому аналізувалася перемога Радянської Армії в зимову кампанію 1942—1943 років, відзначалося, що наступальна сила Радянської Армії зростає. Згадувалось, що й наші союзники розбили італо-німецькі війська в районі Лівії і Тріполітанії, продовжують громити ворога в районі Тунісу, бомбують воєнно-промислові центри Німеччини й Італії. Говорилося про ту кризу, яку тепер переживає гітлерівська Німеччина. Але недвозначно застерігалось — це не означає, що катастрофа гітлерівської Німеччини вже близька. Ще потрібні могутні удари й удари...

Закликалося оволодівати зброєю, вчитися майстерності ведення бою. Дуже приємно було нам, що в окремому пункті Головнокомандуючий звертався безпосередньо до партизанів і партизанок, наказуючи завдавати могутніх ударів по ворожих тилах, шляхах сполучення, військових складах, штабах і підприємствах, руйнувати лінії зв'язку, залучати широкі верстви населення до активної визвольної боротьби, мстити нещадно ворогові, всіма силами допомагати Радянській Армії в боротьбі проти гітлерівських поневолювачів.

Я читав і перечитував наказ, намагаючись вичитати поміж рядками щось особливе. І розумів одне — нас жде грізна і важка боротьба, надіятись на покращення становища нема чого. Мусимо бути достойними звання партизанського, мусимо будь-що виконати наказ Батьківщини.

За день ми намітингувались удосталь, заночували в Моровську. Не спали довго, бо чимало було справ. Окрім того, командир моровських самооборонців доповів про спробу групи ворожих розвідників переправитись на човнах у нічній темряві на наш берег. Їх зустріли дружним вогнем, змусили повернути човни назад. Отож я заснув відразу, як тільки схилився на подушку. Мені здалося, що й хвилини не поспав, а вже хтось термосить за плечі!

— Товаришу командир, тривога!

Сон немов рукою зняло. У вікно зазирає день, за вікном лютує гроза.

— Ворог пішов у атаку.

— Де?

— В Карпилівці. Ось донесення.

Мигачов доповідав коротко, але ясно: «На світанку, підтягнувши за ніч значні сили, фашисти повели шалений наступ. Стоїмо твердо, не відступимо ні на крок».

Вибігаю на вулицю. Тачанка вже запряжена, коні, чуючи дорогу, неспокійно мотають головами. На майдані чути галас, команди — то самооборона шикуються в бойову колону.

Від Моровська до Карпилівки кілометрів п'ятнадцять. Одначе звідти лине грім артилерії. Здавалося, що не в Карпилівці лютує канонада, а десь зовсім близько, не далі, як у сусідньому селі Рудні. Крізь артилерійський шквал проривається кулеметна стрілянина, завивають міни, в повітрі гуде і стогне, як у неспокійну грозову годину.

Над Десною неквапом пливла «рама»-розвідник. Видивляється, винюхує. Весь Моровськ на ногах. Підрозділи самооборони, повзводно, відділеннями, виходять з села, розтягуються на польовій дорозі, поспішають до Карпилівки.

Наздогнавши гурт неозброєних уже літніх людей, запитую:

— Що маєте робити там без зброї?

— А може, й собі яку дістанемо. На фронті діло знайдеться.

Командир руднянської самооборони Іван Петрович Чирик доповідає коротко, запитує, який буде наказ.

Група їхня нечисельна, чоловік півсотні, бо село невелике. Та й чимало хлопців ще раніше вступили до загону. Наказую zostаватись у селі, зайняти оборону по Десні від Моровська до Короп'я і пильнувати, щоб ворог не форсував Десну.

Коні виносять тачанку з Рудні, курним шляхом біжать до Короп'я. Самооборонців тут небагато, всього десятків зо три хлопців згуртував колишній завідувач райошадкаси Семен Берлог.

Короп'є стрічає похмурим безлюддям. Подекуди найцікавіші крадькома взирають через вікна й двері. Та й будеш сидіти в хаті, коли над селом, немов якась кара, набридливо джеркотить двокрилий літачок та ще й гранати шпурляє згори на порожні вулиці. Вони лопаються, наче дитячі іграшки, не стільки того тріску, як смороду. Ми на хвилину спинились, зняли з плечей зброю, дружно пальнули навстріч знахабнілому авіатору. Він почав з нами веселу гру в піжмурки, — то зникав десь за верховіттями дерев, то знову з'являвся над головами, йдучи в піке. Чиясь куля зачепила-таки, бо схитнувся конвульсивно, задимів тоненькою струминкою, похитав з боку на бік крилами, потяг кудись за ліс.

За селом, на дорозі, що вела до Карпилівки, нерішуче переступали з ноги на ногу короп'ївські самооборонці на чолі з Семеном Берлогом. Декотрі вже залягли в неглибоких канавах, маскувалися. Командир не доповідав, як належить командирові, а, підбігши до тачанки, поспішно ткнув пітну руку, почав скаржитись, що клятий літак ось уже цілісіньку годину не дає підняти голови, кидає, падлюка, бомби та й годі...

— Яке у вас завдання? — питаю.

— Наказав Адаменко зайняти отой пагорб, охороняти міст на греблі та дивитись, щоб з-за Десни який чорт на цей берег не переправився.

— Діловий наказ. Виконуйте!

— Та тепер уже можна, бо того чорта, видно, підстрілили, дав тягу.

Перескочивши греблю, ми вирвались на узгір'я і тільки тепер побачили як на долоні Карпилівку, що палала у вогні. Польовими дорогами до села поспішала підмога — тяглися піші, їхали на підводах люди. То поспішали з дальніх лісових сіл самооборонці. Окрім моровської та короп'ївської груп, сюди мали прибути загони з Косачівки, Потебневої Гути, Бондарів і Отрохів.

Чим ближче під'їздили до Карпилівки, тим голосніше мусили кричати один одному на вухо, бо вже не чути людської мови. Я відразу визначив, що артилерія б'є з Остра.

Карпилівський гарнізон вів бій з ворогом, новоприбулі самооборонці з сусідніх сіл несміливо тупцювалися на околиці, маскуючись по садах і городах, ждучи наказу.

— Де Адаменко? Де Мигачов? — запитую у першого стрічного партизана.

— В штабі.

Зі штабної хати вишкутильгав Мигачов, рвучко підніс до артилерійського кашкета руку. Доповів:

— Ведемо бій з переважаючими силами ворога, який кількома батальйонами форсував Десну і закріпився на заплаві. Всі атаки відбито, втрат не маємо, є поранені, — їм вчасно подано допомогу, — поповнення людьми не потребуємо.

В цьому рапорті весь Мигачов. Той самий, який спочатку сумнівався, чи варто йому йти до загону. Боявся, що **перевбиті ноги заважатимуть воювати...**

Прибувши до загону, Мигачов швидко показав свій характер. А він у нього своєрідний, церемонитись зайве не вмів і не хотів, був вимогливий і навіть крутий у своїй вимогливості. Його недолюбливали, але шанували й побоювались. Розуміли — Мигачов діло знає, воювати вмів, в бою не відступить і кулям не вклониться.

Мигачов запросив до штабу. Уточнив обстановку.

— Ворог почав перекидати сили десь о другій ночі. Наші пости зразу те зафіксували, я оголосив готовність номер один, але звелів не відкривати вогню до особливого розпорядження. На світанку з'ясувалося, що гітлерівці перекинули з Києва не менше двох батальйонів, які вчора прибули в Остер. Позад них засіли есесівці, вони й погнали ті батальйони в бій.

— В атаку кинулись не відразу, — розповідав далі Мигачов, — довгецько совались по заплаві, окопувались, хоч глибоко угребтись тут не можна, вода підходить. Я гадав, що вони ждуть нашого наступу, надумали виманити нас із зручних позицій. А виявляється, — ждали артпідготовки. В атаку рушили вже тоді, як артилерія загуркала.

Мигачов посміхається самими очима, саркастично кричить рота:

— Артилерія їхня квола, шести кілометрів не здолає, снаряди не долітають. Сміх та й годі. Їм атакувати треба, а власна артилерія шлях закриває.

— То ж добре...

— Добре то добре, але коли підтягнуть важку артилерію, то в Карпилівці жарко буде. Зараз вони по флангах б'ють, атакуючим шлях відкрили. Але ефекту від тих атак ніякого, сама дурість. Уже ми їх до сотні вклали, в лоб чортів їм даємо. Повзають по заплаві на животах, і вперед не сунуться, й позаду есесівці не милують. Отак і воюємо...

— Село чому горить?

— З мінометів пострілюють, навмисне хати запалюють, паніку сіють.

— Самооборонці і мирне населення як реагують?

— Як і валежить. Самооборонці стоять поруч з нашими. Ну, а населенню, безумовно, радощів мало, всякому жалко своєї хати, але навіть не гасять. «Хай, кажуть, горить, тепер такий час, що тільки всьому й горіти».

До хати вбіг командир батальйону карпилівської самооборони Іван Сергійович Сулим. Низенький, щуплявий парубок,— важко було уявити, що це бойовий командир.

Іван Сулим лише зовні видавався юним і непоказним. Насправді цей хлопчина встиг і лиха сьорбнути, і загартуватись у боях з фашистами. Війну зустрів у армії, до жовтня сорок першого безперервно був у боях, командував мінометною батареєю. Під Вязьмою, у важких умовах цілковитого оточення, виконавши обов'язок до кінця, після того, як на батареї не залишилося жодної міни, почав прориватися з оточення. В кінці сорок першого вийшов на Черпигівщину, добився до рідного села.

В Карпилівці зібралось чимало офіцерів та бійців-односельців. Майор Михайло Матюшко організував підпільну групу з військовослужбовців, відразу ж залучив до неї Івана Сергійовича. Невдовзі Матюшка схопили й розстріляли фашисти. Керівництво групою взяв на себе малопомітний, зосереджено мовчазний Іван Сулим.

Підпільна організація Карпилівки росла повільно, час від часу зазнаючи важких втрат,— до неї входили кращі люди села, за якими невтомно полювали окупанти. Підпільники діяли обережно, через те їхня робота була малопомітною. Іван Сулим та його друзі потай слухали радіо і записували зведення Радінформбюро, розповсюджували їх письмово й усно, перешкоджали вивозити молодь до Німеччини, охолоджували гарячі голови зрадників. Та найголовнішим у їхній діяльності було збирання зброї і її збереження.

В кінці 1942 року карпилівські підпільники налагодили зв'язок з нашим загоном. Але розгорнути активну діяльність їм вдалося не відразу, бо Карпилівка біля самого райцентру, то ж потрібні особлива обачність і остерога. Карпилівські підпільники стали активними зв'язківцями. А згодом, коли ми приступили до ліквідації поліцейських дільниць, власними зусиллями ліквідували поліцейські стани в самій Карпилівці і в сусідньому селі Короні.

В березні карпилівські підпільники мали в своєму розпорядженні сто тридцять гвинтівок, понад сотню гранат, два кулемети та інше озброєння. В той час і сформувалась карпилівська самооборона, одна з перших у районі,— до загону зразу вступило більше ста хлопців і дівчат, колишні військові очолили і сам загін і всі його підрозділи. Наше командування затвердило Івана Сулима командиром, комісаром — Івана Матюшенка.

В перший день свого існування підпільники ліквідували окупаційний режим у селі, відновили органи Радянської влади. Остерська поліція спробувала приборкати їх, але у відкритому бою була розгромлена. Зазнавши втрат, утекла за Десну. З того часу Остер і Карпилівка перебували у безперервному стані війни.

— Батальйон самооборони займає бойові позиції проти ворога, що наступає з Остра,— голосно проказав Сулим.— Атаки відбито, села окупантам не здамо.

Репорт командира мене порадував і разом з тим занепокоїв. То добре, що села не здали. А коли доведеться здавати? Адже треба передбачати, що плани ворога значно небезпечніші, ніж здається на перший погляд. З усього видно,— нам важко буде втримати зайняті позиції, доведеться маневрувати, залишати села, а можливо і все межиріччя. Що тоді робитиме самооборона?

— Чи не доцільніше перенести бої в інше місце? — запитую в Сулима.— Жалко села, доценту випалять, пацлюки.

— Хай палять,— не моргнув і оком Іван.— Село відбудуємо. Але навіть пожарища не здамо.

— А коли не вистоїмо?

Сулим спідлоба блиснув недовіркою, навіть люто, але промовчав. Я теж припинив цю неприсмну розмову.

Вирушаємо на бойові позиції.

Бій помітно пригасав, замовкли кулемети й гвинтівки. Лише артилерія розкидала по узгір'ю снаряди і міни.

Командир взводу доповів, що ворог накопичує сили для атаки. Ми пробралися до найпередовіших спостерігачів, залізли в окопи. Цейсівський бінокль наблизив ворожі позиції,— я бачив ворога так, ніби він був за якихось десять кроків, навіть обличчя ворогів, правда, розпливчаті і неясні, було добре видно. Щось не помічалось веселого вигляду на їхніх пиках — переповзали з ямки в ямку занепокоєно, немов розтривожені шершні, крутили головами, ніби ждали напасти з усіх боків. Довго їх не розглядав, бо помітив, що там далі до берега приставали човни,— з них вистрибували чорні постаті, поспішно падали на траву, повзли в наш бік. Сумніву не було: ворог скупчує сили для нової атаки.

Повертаємось назад у село. Мигачов висловлює свої припущення, а я слухаю його неухважно, бо заклопотаний іншим. Для чого фашисти демонструють цю дивну війну, з якою метою? Ні, не Карпилівка їх цікавить. Задум у них інший, більш підступний. Бо ворог цей не такий наївний і не настільки безсилий, щоб даремно топтатись та губити своїй вояк на рівній, як долоня, заплаві.

Мигачов насміхався з безголових німецьких тактиків, а я вбачав у цій ситуації більшу небезпеку, ніж спершу здалося. Карпилівка — не головне. Неприємності треба було ждати в іншому місці...

Назустріч викотила парокінна підвода, переповнена самооборонцями.

— Ванько! Гей, Ванько,— гукав хтось до Сулима.— Є діло!

Сулим невдоволено насупився,— таке панібратство стосовно бойового комбата було просто нестерпним.

З воза на ходу зіскочив низенький жовтолиций Василь Жеведь, підбіг до нашого гурту. Побачивши мене, він розгубився, збагнув свій промах, хвацько козирнув і попросив дозволу звернутись до комбата.

Цей скромний сухорлявий хлопчина з фінської кампанії повернувся до Карпилівки орденоносцем і зразу став одним з героїв газети, яку я редагував. Ми сфотографували його, в Чернігові виготовляли кліше, і Жеведь красувався на першій сторінці в усі революційні свята, підтримуючи тим самим високий авторитет свого району. Залучили ми його і до сількорівського активу, Василь часто бував у нашій редакції. І хоч ми давненько вже стрічались, але я побачив, що Жеведь ніскільки не змінився, навіть орден красувався на лацкані виношеного піджачка.

Сяючи від вдоволення, він доповідав Сулимові:

— Товаришу комбат, ваше завдання виконано, привезли. Правда, мін малувато, але на перший випадок стане.

Сулим так і засяяв, так і розквітнув.

— Хлопці міномет роздобули,— пояснив.— Ох і дамо їм зараз припарки. Матимуть сюрпризець, потішимо фашистські душі...

Відразу ж було наказано, куди поставити міномет. Іван Сулим немов на крилах літав, бо потрапив у свою стихію. Невдової мінометники приготувалися до бою.

Повернувшись до спостерігачів, я навів бінокль на ворожі окопи. Гітлерівці саме трапезували. Дивно було бачити, як беззвучно ворухаються сотні ротів, як з рук у руки переходять пляшки,— видно, перед атакою збадьорювали себе шнапсом.

Сулим терпляче ждав початку атаки. Що ж, противника треба поважати. Нехай вільно набивають кендюхи, похмеляються вволю, а головне,— виповзають з окопів, вибираються на рівне. А тоді вже можна їх і кулеметними чергами та мінами пригостити для різноманітності вражень.

Лише Мигачова те не задовольняло, він аж до нас пробрався.

— Чого чекаємо? — наїжився.

— Хай пообідають.

— Мін їм на закуску.

— Хай вилізуть з окопів.

— А-а...

Мигачов погасив колючки в очах, згодився:

— Та вони не забаряться.

Фашисти й справді не забарилися. Видно, й дообідати не дала команда, бо зразу заворушилися, взялися до зброї. І на мить завмерли. Наступила для них та драматична хвилинка, коли на карту ставилось саме життя.

Сулим повернувся до своїх мінометників.

Атакуючі насамперед розкрили пащі,— горляють. А що саме — не чути. Потім неохоче, одна за одною вискакували з окопів чорні постаті, кидалися вперед. За хвилину-дві у стані гітлерівців усе заворушилося, одні залягли рядочком, інші бігли вперед, щоб і собі впасти на землю вже ближче до нас.

Над Карпилівкою зацьвохкали кулі, забухкали міни та снаряди.

Партизани мовчали.

Ворог усе ближче і ближче накочувався на карпилівське узгір'я, вже його було видно наче з пташиного польоту,— атакуючі йшли неохоче, підповзали, бо мушили повзти, видно, наперед знали, що їй ця атака нічого їм не дасть.

Найвідчайдушніші або найбільш захмелілі вже досягали карпилівських круч. Я неквапно змахнув хустиною. І в ту ж мить щось гучно луснуло, в повітрі прошипіла міпа і зразу ж влучила в саме стовпище атакуючих. А за нею вибухнула друга, третя, сікнули кулемети, озвалися гвинтівки. Гаряча хвиля партизанського вогню звалилась на фашистських вояк.

То було видовище — ні в кіно такого не побачиш, ні на картині! Вогонь нашого міномета виявився для ворога нежданним сюрпризом, його атака вмить захлинулась, кидуючи зброю та ревучи, мов недорізані, фашистські солдати стрімголов кинулись навікача. Їх погнав назад тваринний жах,— падали, мов снопи, на землю, вся заплата вкрилась чорними купами, розпластаними безвільно, безладно, мертво.

Атаку було відбито. Сулим радів, як дитина, тільки бідкався:

— От коли б нам мін хоч з десяток ящиків, от коли б мін...

Та в тому ж і біда, що в нас обмаль мін. Наші невтомні зброярі з побитих та проіржавілих, стягнених з усіх усюд мінометних останків зібрали кілька пристроїв, щоб викидати назустріч ворогові міни. А самі міни збирали по всьому району,—ті, що випадково збереглись від сорок першого року. Їх дуже мало.

Можна було сподіватись, що ворог до вечора атак не поновить, і я, давши вказівки Мигачову і Сулиму, рушив до комбата Адаменка.

Комбат, видно, розумів, що наступ на Карпилівку не основний, бо він не сидів тут, мотався по сусідніх селах.

Адаменка я розшукав у Лутаві. Це невелике мальовище село над озером, поряд з Карпилівкою. Розділяє їх високий насип шосейки та дво- чи трикілометрова відстаць.

Шосейка, яка проходить між Карпилівкою і Лутавою, веде до Остра. Дістатись нею туди було неможливо, бо міст через Десну згорів ще в перші місяці війни. До самої річки пролягав лише високий насип, стрілою пронизував луки, затоплені водою.

Комбата турбувало те, що на шосе ворог висадив десант, який намагався просунути уперед і вдарити в фланг карпилівському гарнізону. З невеликою групою щорсівців та лутавських самооборонців Адаменко витіснив противника з того насипу.

Гаврило Вакулович за ці дні помітно схуд, змарнів, але був спокійний і впевнений у своїх діях.

— Розставив самооборонців лутавських та виповзівських по узгір'ю, ще й косачівських та потебневогутських послав на допомогу, бо можуть висадити десант десь збоку. На всякий випадок у Лутаві тримаю в резерві роту.

— Що, Гавриле, думаєш про всю цю «епопею»?

Адаменко не такий командир, щоб відповідати зразу. Видно, про цю «епопею» він уже думав і думав, а говорити не поспішає.

— Що ж тут скажеш... Або вони несусвітні дурні і йолоти, або нас мають за таких. Лізуть, як мухи в пляшку, знаючи, що не виберуться назад. Схоже на те, що відвертають нашу увагу, прив'язують до Карпилівки.

До самого вечора об'їздили з комбатом його «фронт». Побували в Лутаві, подалися горою до Виповзова. Влітку ці села сполучаються луговою дорогою, а весною — лише горовою. Всі луки стоять у воді. На горі залягли партизанські підрозділи, окопалися, пильнують нині.

У Виповзові тривожно. І не дивно, бо до Карпилівки недалеко, кілометрів десять, — в Карпилівці снаряди рвуться, а у Виповзові вікна деренчать. Весна, а не тягнуться руки до роботи, сумують некопані городи. Люди гуртуються по вулицях і завулках, тихо перемовляються, вслухаються в недалекий бій.

Ніби між іншим перепитують:

— То він ото всерйоз чи тільки лякає?

Виповзівські патріоти контролюють Десну аж до перших сіл Вищедубечанського району. А там далі починається зона сувидської та боденьківської самооборони, броварського партизанського загону, яким командує Савка Радука.

Сонце сховалось за обрій, коли повернулись до Карпилівки. Тут стояла лагідна тиша. Вгамувалась артилерія, відповзали до самого Остра чорношинельники, тільки вбиті лежали купинням на заплаві. Партизани відпочивали. Десь рипіла гармонія, пісня то зривалася, то затихала, перегоріли за день пожежі.

В штабі Мигачова зібралась купа донесень. Переглянув донесення товаришів з різних кінців партизанського краю і глибоко замислився. Сталося те, чого ми ждали і чого найбільше боялись. Навколо нас — вогненне кільце. Воно ще не суцільне, але, безсумнівно, стягуватиметься, аж поки не стане зашморгом.

За вікном давенів дівочий сміх, чулися хлоп'ячі жарти. Партизани робили своє звичне діло. А село жило, незважаючи на війну, своїм одвічним життям — курілись димарі, линули пахощі з печей. Можливо, люди й не здогадувались ні про що. А над ними нависло щось серйозне, таке, що принесе загибель не лише усталеним звичаям, а й усьому живому.

Находила ніч. На заході кривавились хмари, стояла грізна передгрозова тиша.

Ми з Адаменком і Мигачовим вийшли на подвір'я, потім на вулицю, мовчки подалися за село. Зв'язкові, немов привиди, тягнулись за нами. Несподівано опинились у полі, тривожному, незасіяному полі воєнних часів.

Зупинились. Запалили. Ніяк не могло вирватися те перше слово, яким мав починати розмову з товаришами. Говорити в такі моменти значно важче, ніж думати.

3.

Повідомлення з усіх кінців партизанського краю були невтішні, тривожні. Степан Науменко доповідав, що ворог почав наступ з Вищої Дубечні. До пирновського причалу підходили пароплави та баржі, висаджувалась озброєна до зубів піхота. З Літок через Десну переправлялися поліцейські та жандармські підрозділи. Загін «Перемога» і вищедубечанські самооборонці чинять рішучий опір, обстрілюють із засад, але змушені відходити в лісові масиви, віддаючи ворогові оперативний простір. Самооборона сіл Жукина, Боденьків та Сувида, закріпившись на природних рубежах, поки що контролювала шлях понад Десною. Нашому правому флангу загрожувала реальна небезпека — зрозуміла річ, самооборонцям важко буде стримати ворога, коли він розпочне інтенсивний наступ з півдня на Виповзів.

Значно оптимістичнішим було донесення Адама Мольченка. Начальник штабу, нарешті, відчув свою стихію і щасливий, що дістав нагоду повоювати по-справжньому.

Ворога, який на світанку вийшов з Чернігова, на узліссі першою зустріла рота Товстогона, що стояла найближче до міста. Втриматись на зайнятих позиціях партизанам не пощастило. Вони лише завдали карателям відчутного удару з засади. Але побачили, що їх оточують переважаючі сили, і відступили в глибину лісу. Відразу ж стала зрозумілою тактика чернігівського ворожого угруповання. Маючи в своєму розпорядженні великі сили, гітлерівці повели наступ віялом — шляхами, які вели на Остерщину, в Михайло-Коцюбинський і Любецький райони. Танкова колона, за якою просувались автомашини з піхотою, рвалась на південь понад Десною через Шестовицю і Слабин на Смолен, прямо на позиції щорсівських рот; друга колона сунула на Ревунів Круг, а третя — на Михайло-Коцюбинське. Та не лише цими основними напрямками рухались ворожі сили. Вони просочувались усіма польовими дорогами і стежками, лісовими просіками, вривались до населених пунктів, прочісували ліси й переліски. Характерним було те, що ворог не квапився, просувався обережно, прискіпливо розвідуючи як наземними групами, так і з повітря, вишукував найслабші місця, добирався до наших основних сил. Підступивши до лісових масивів, карателі зупинилися, підтягли артилерію й міномети, провели шалену артилерійську підготовку, випустили тисячі снарядів по заячих пасовиськах, полили ліси рясним кулеметним дощем і вже тільки після такої обробки пустили вперед піхоту. З донесення ставало ясно, що на нас ідуть не горе-карателі, а досвідчені вояки, які поставили перед собою єдину мету — винищити все живе в межиріччі.

Адам обіцяв найближчим часом належно провчити цих нахаб, запевняв, що завтра-післязавтра дасть їм генеральний бій біля Смолена, де стоїть ідеальна засада на ворожі танки. В цьому можна було не сумніватись. Але ставало моторошно від тактики ворога, і я засумнівався, чи пощастить Мольченкові зупинити і розбити фашистів.

Спокійніше було на західному напрямку у Леонтєва, хоч і тут не обійшлося без кількох сутичок з розвідувальними групами ворога, який рвався з боку Михайло-Коцюбинського. За Дніпром у Білорусії нічого тривожного, зате нижче Усть-Прип'яті активізувались за Дніпром чорношнєвельні розвідники. Новоглибівська самооборона під командуванням Гната Горілого при підтримці староглибів-

ської і окупинівської груп пильнувала ворога. Новоглибівці помітили, що з села Теремці впливло на дніпровське плесо кілька баркасів з вояками. Покрутившись якийсь час на Дніпрі, баркаси спробували пристати до піщаного пагорба між Старим і Новим Глибовим. Саме тут Гнат Горілий і зустрів окупантів дужим вогнем. Два човни потонули, а третій, що плів подалі, втік. Після того з-за Дніпра вже ніхто не висував носа.

У Гнідаша на ці події був свій погляд. Він висловлював здогад, що ми перебуваємо напередодні найважчих випробувань і все залежатиме від ініціативи і винахідливості наших командирів і партизанів, од витримки і рішучості кожного з нас. Ворог кидає нам Карпилівку як приманку, сподіваючись, що ми стягнемо сюди сили, але навіть упикнувши цієї небезпеки, ми не повинні втішатися. Остер треба тримати під обстрілом, але чіплятися за Карпилівку не варто. Доцільно діяти, дотримуючись виробленої нами тактики. Засади, удари більшими і малими силами, удари з усіх кінців і на кожному кроці, маневрування і ощадливість у використанні боєприпасів — це той рятівний круг, яким можна ввести в оману ворога, забезпечивши собі перемогу.

Саме такою уявлялась нам тактика, саме такі засоби боротьби підказували нам ті важкі обставини. Ми передбачали, що ворог зібрав достатньо сил, щоб блокувати нас на межиріччі. Це передбачення здійснилось.

Про все це ми їй говорили тоді за селом з Адаменком і Мигачовим. Без сумнівів, без зайвих розмов, а як і годиться бойовим командирам сприйняли вони все сказане.

— Гарячі деньочки починаються,— тільки їй промовив Мигачов.

— Наче вони в нас були коли-небудь холодними,— суворо проказав Адаменко.

Згодом усе завертілося, немов у калейдоскопі. Жив я як у хворобливому маренні. Вороже кільце незримо стискувалось. З кожним днем і навіть годиною все біднішою ставала інформація, просто я дуже мало знав про те, що робилося навколо. Чути було, що в усіх кінцях межиріччя гриміло й кипіло, мов у велетенському казані. І коли я, командир, що повинен був усе знати і всім керувати, спрямовувати хід подій, мало знав обстановку, то що вже говорити про інших? Ведучи бої, ніхто не знав, що робиться в інших місцях, де і як б'ються в нас збоку, в тилу, попереду. Ми пічогісіпько не знали, що діється за Десною

і за Дніпром, у час не було ніякого зв'язку з партизанськими загонами, що воювали по сусідству.

Десь другого дня після загального паступу ворожої піхоти розпочала шалені дії авіація. Важкі бомбардувальники, без прикриття винищувачів, бо їм ніщо не загрозувало, по три, шість, по дев'ять і навіть десять безбоязно шугали над лісовими масивами, засипали їх бомбами впереміж з порожніми бочками. Бочки дико вили в повітрі, не завдаючи ніякої шкоди. Партизани руками розводили — чортзна-що діється, кидають бомби куди попало, головним чином там, де ліси густіші.

Дуже дивувало, що ворожа авіація бомбила порожні ліси, не докопуючись, чи є там партизани. В Карпилівці було багато наших підрозділів, а на село не скинули жодної бомби. Партизани сміялися з порожніх бочок, не розуміючи суті тактичних дій ворожих авіаторів. Я сам собі пояснював цю тактику так: фашистське командування вживає всіх заходів, щоб виманити а чи випудити партизанів з лісу, якого воно боялося так само, як ми боялися відкритого поля. Значно пізніше я довідався, що саме таким був задум командуючого окупаційними військами генерал-лейтенанта Алдя-Папа, бо його солдати боялися лісових хащ, як чорт ладану. Алдя-Пап вирішив воювати обережно, сподіваючись своїм генеральським розумом перехитрити партизанських командирів, що, як він знав напевне, були рядовими офіцерами, не здатними на операції великого масштабу.

Звідси й така проста, як таблиця множення, генеральська тактика, — привернути увагу партизанів до Остра, створити видимість наступу саме тут, стягти сюди наші основні сили, а решту витиснути з лісів.

Про ворожу тактику ми довідалися пізніше. А в ті часи картину непривабливої для нас дійсності приховували важкі димові завіси від пожеж та безперервна тріскотнява боїв. Не знали ми й того, що зусилля ворога, всіх його підрозділів були спрямовані головним чином на наше межиріччя. Ковпаківці на самому початку операції змащували за Прип'ять, відійшли на захід. Ніжинських партизанів окупанти збиралися громити вже опісля того, як буде покінчено з народними месниками між Дніпром і Десною. В ті дні межиріччя зітнулося віч-на-віч з могутньою ордою карателів, що перевищувала наші сили вдесятеро, воно мусило складати іспит на зрілість, витривалість, на життєвість.

Повторюю: про це я дізнався пізніше. А тоді борсався, немов у тенетах, з нетерпінням чекав донесень, переходив з одної ділянки на іншу, відчував, що нас тиснуть з усіх боків, що наші загони задихаються у важких фашистських лабетах.

Так, то був час, коли фашистське командування, готуючись до літнього наступу, що розпочався трохи пізніше на Курській дузі, вирішило, скориставшись затишшям на фронтах, розгромити партизанські формування в своєму тилу, які застрягли фашистській армії, мов кістка в горляпці. Ось чому проти нас кинули такі великі сили, ось чому мета у ворога була недвозначна — винищити всіх народних месників, ліквідувати в своєму тилу всі партизанські зони.

Це були безкомпромісні бої, партизани мусили стояти на смерть. Іншого виходу в нас не було.

На третій або четвертий день Науменко прислав радісну вістку — на чернинській греблі партизани загону «Перемога» наклали гору фашистських трупів. Пізніше Степан Юхимович не раз згадував про той бій, розповідав про ту операцію з подробицями, видно, вважав її найвдалішою.

На чернинській греблі, що пролягала через широке непрохідне болото, влаштували засаду. В зручних місцях розставили кулемети, міномети, протитанкові рушниці. Ворога зустріли перед насипом, імітували безладну втечу, побігли через греблю, як то кажуть, на власних плечах понесли переслідувачів. Фашисти були ще не лякані, вірили в свою силу і невразливість, тож самовпевнено, з ходу увірвались танками і машинами на вузьку греблю. Партизани Науменка перетнули їм вихід з обох боків і не випустили чорта з пляшки, знищили й техніку і живу силу. Коли хто від куль не загинув, то в болоті знайшов собі безславну кончину.

Це була одна з перших відчутних поразок ворога, вона багато чому навчила його, показала, що таке війна в польських лісах і болотах. Та ця поразка, безумовно, не злякала фашистів і не ослабила, а зробила значно хитрішими і обережними. І, безумовно, ще лютішими і підступнішими. Тепер з півдня ворог наступав неквапно, повз навомацки, але невідворотно, як сама смерть. Піддаючи лісові масиви жорстокому артилерійському обстрілу і прочісуючи кожен кілометр, кожне болітце, з упертістю бульдога сунув на Науменкові роти, відтискав їх до непролазної Видри.

Василь Мольченко і Леонт'єв немов у воду впали,— самі не подавали звістки, і мої зв'язківці не могли їх розшукати. Чути було, що в районі Сорокошич, Навозів і Сивок точаться бої, а натрапити на штаб будьоннівців ніхто з розвідників не міг.

Найбільше радував своїми ділами Адам Мольченко. Він інформував акуратно, вдень і ввечері. Його донесення були по-штабному короткі, але вичерпні: «Ворог силою близько двох батальйонів, на машинах, проїхав за танковою колоною зі Слабина до Смолина і натрапив на засаду. Передній танк було підбито в ПТР, піхоті завдано відчутного удару, противник змушений відступити. Готую засаду в іншому, більш зручному і вигідному місці».

Повідомляв Адам Мольченко і про те, що комбат Овчаренко з засади завдав відчутного удару колоні, яка з Ревунового Круга намагалась пробитися на Сапонову Гуту.

Що діялось в Михайло-Коцюбинському районі, а також якою була доля любецького вагону Дудка — ми нічого не знали.

В ті дні мене дуже турбував стик нашого фронту нс Десні з вищедубечанцями. Ми з Адаменком небезпідставно побоювались, що фашисти можуть прорватись через Жукин та Боденьки до Сувида. Навмисне виїздив туди, але там усе було в порядку, місцеві самооборонці і Радугі падійно осідлали греблю біля Боденьків, якої не могли проминути фашисти.

Звідтіля заскочив до нашого штабу, що базувався біля сторожки Червона Казарма. Коли нещодавно ми з Гнідашем виїздили на північ, тут усе жило і вирувало. А тепер я не впізнав знайомих місць. Сумовито мовчали ліси, обезлюдніли дороги, подзьобані бомбовими вирвами, до самої галявини, на якій ріс дуб Реутова, не зустріли ми жодної людини. Не було і нашого штабу, зникли господарники. Там, де стояла медчастина, тільки біліло шмаття забрудненої вати та обривки газет. Сумніву не було — ворожка авіація вижила звідси наш штаб. Видно, такі досвідчені штабісти, як Володимир Циганков і Микита Шаповалов, не стали ризикувати, вибрали інше, надійніше місце для штабних підрозділів.

Поки я роздумував, де шукати свій штаб, з гущавини вийшов Михайло Водотовка, один з командирів господарчої частини. Він повідомив, що штаб знаходиться неподалік, а всі його підрозділи стоять тут і там, бо «літаки зараз гірше комарів, не дають вільно дихнути».

Але ми не дійшли до свого штабу. Саме в цей час з боку Виповзова почулася стрілянина, потягло густим димом, бо вітер дув зі сходу. Послав у штаб зв'язківців, а сам подався до Десни, гадаючи, що ворог штурмує виповзівський берег.

У Виповзові було спокійно. Горіло десь за Десною, напевне, в Євминці. Коли ж вискочили до Сувида, то побачили, що Євминка біліє на пагорбі, а Крехаїв палає у вогні.

Що ж трапилось за Десною? Відповідь прийшла вночі, коли я був у Карпилівці. Хтось із крехаївців утік і переплив через ріку. Він і розповів: його односельці вночі напали на окупантів, щоб визволити заарештованих. Річ у тому, що все населення Євминки і Крехаєва під вартою, їх мали вивезти невідомо куди.

Операція вдалася. Багатьом пощастило втекти в ліси. Наступного дня окупанти продовжували вивозити людей з обох сіл. Крехаїв запалили з усіх боків, а Євминка зосталася порожня. Німці заявили, що вона так і стоятиме, поки все не візьметься порохнею і піде в землю. Хай, мовляв, вічно жахає ця порожнеча кожного, хто насмілиться не покоритися загарбникам.

Від того ж зв'язківця я довідався, що в броварських лісах за Десною діє партизанська група під командуванням Петра Жука, яка випадково там опинилась. Жук збирає до себе тих, кому пощастило уникнути полону.

«Треба в усіх селах розповідати про Євминку і Крехаїв...» — прийняли ми ухвалу.

5 травня остерський гарнізон ожив задовго до світанку, — почав шалено атакувати Карпилівку, висадив не менше батальйона піхоти на шосейну дорогу біля Лутави. Атаки ми відбивали, а ворог усе перекидав нові підкріплення. Становище ставало і напруженим, і загадковим. І саме в той час прийшло повідомлення від Адама Мольченка — йому довелося відійти на захід, закріпитися в лісі, недалеко від Старої Гути. Отже, дорога понад Десною вільна, кожну хвилину можна ждати ворога. Тепер стало ясно, чим викликана ця передчасна активність остерського гарнізону.

В своєму донесенні Адам описував події попереднього дня. Оговтавшись після першого удару, танкова колона і механізовані підрозділи ворога повели себе в наступні дні обережніше. Вони довго обстрілювали узлісся, а тоді зважились пройти вперед, закріпились біля Смолина. Тим

часом Мольченко влаштував засаду на узгір'ї, вкритому дрібним лісом, причому розташував свої лінії уступом у лісові масиви на той випадок, коли гітлерівцям пощастить захопити першу лінію, найближчу до дороги. Смолинська самооборона, подібно до того, як це зробили партизани Науменка на чернинській греблі, розіграла сцену поспішного відступу. Окупанти підбадьорились, кинулись у гоню і наскочили на засаду щорсівців.

Цього разу ворог знову зазнав значних втрат, але не відступив. Зав'язався жорстокий бій. Поки щорсівці тиснули фашистів, смолинські самооборонці окопувались на шляху до Гнилуші. Нападники не рвалися вперед. Вони розвернули свою техніку супроти рот Адама Мольченка. Піддали жорстокому обстрілу передню лінію, але партизанів там уже не було. Начальник штабу готував удар вже на другій лінії оборони. Настрілявшись удосталь, ворог кинувся на порожні окопи. Заохочений тим, що партизани втекли, він просунувся вперед і знову потрапив під дошкульний обстріл. З відстані ста-ста п'ятдесяти метрів партизани били без промаху. Зазнаючи втрат, гітлерівці відкотились по узгір'ю на свої попередні позиції.

П'ять разів кидалися окупанти в атаку і завжди тікали назад. На полі бою зосталося два підбитих танки, близько сотні ворожих трупів. Надійшов вечір, і ворог вгамувався. Партизани втратили кількох чоловік, були й поранені. Поцілило в руку і Адама, та він не зважав на те, командував боєм.

Учора так само, вже ближче до Гнилуші, відбивав Мольченко танкові атаки, але сили були нерівні, ворог кинув підкріплення і надвечір відтиснув партизанів від Десни, змусив відступити на захід, до хутора Чабанів. Тепер танковій колоні перетяти шлях могли хіба що самооборонці Максима або Соколівки. Інших підрозділів до самого Моровська не було.

Вимоталися за ці безсонні ночі і неспокійні дві пані коні. Я вже давно помітив, що тільки люди і коні можуть бути такими витривалими і безвідмовними на війні. Чи їли наші бігуни, чи пили, а тачанку несли немов на руках, тільки пилюка здіймалась позаду. В одну мить форсували безіменну річку під Короп'єм, яку невпинно стеріг Семєн Берлог зі своїми хлопцями, промчали через сонне село, вискочили на руднянський шлях.

Навколо квітує природа. Верби обіч дороги розпустили розкішні крони, на полі дикі групи красуються в буйному

білому кипінні. Березові гаї зодяглися в блідо-зелені шати, чайки кигикають у заплаві Десни, жайвороння славить життя. Тільки ратаїв не видно, безнадійно шукають ріллі старі граки, жодної людини не побачиш зараз на полях. Недавно ступила на наше Полісся весна, а вже висушило сонце піщані дороги, курить під ногами, дощу б на паші землі.

Дощем і не пахло. Віє пожежею, кров'ю, смертною тугою. Навіть тут, на безлюдді, серед тиші, на лоні неповторно прекрасної природи.

Мої супутники мовчать. Василь Тимановський тільки й знає що підгапати коней, а Жорка Колгатін ловить оком зелень, сонце і політ пташици.

З ліска від Рудні вихоплюється вершник. Припавши грудьми до кінської гриви, шмагає скакуна нагайкою, мчить галопом. Відразу видно: його підганяє тривога, а також і смертельна небезпека.

За хвилину підскакує до нас, з розгону проминає, потім осаджує коня. З мокрого крупа на траву падає біла піна,— кінь важко поводить запаленими боками, а зв'язківець видавлює з сухих потрісканих губ слова, що б'ють у серце каменем:

— Танки... багато... Чотири чи п'ять... Піхота теж... На машинах... У Соколівці. Я гнав коня, а вони вслід...

Слухати до кінця зайве, кожна хвилина дорога.

— Вперед!

Василь Тимановський шмагонує коней, тачанка почала стрілою, а вершник — за нами. Через кілька хвилин влітаємо в Рудню.

Вже з першого погляду можна було визначити, що в Рудні люди кмітливі і дисципліновані. Тільки нависла над селом небезпека, цивільне населення, взявши на плечі найнеобхідніше, потяглося в ліси. Зосталися лише самооборонці. Тісним колом оточили вони Івана Чирика, щось жваво обговорювали, енергійно розмахуючи руками. Командир роти стояв посеред дерев'яного, досить міцного мосту через невеличку річечку Мішу, що пересікає навпіл село і весною стає справжньою рікою, чухав голову і роздумував: палити чи не палити?

Кинулись нам назустріч, надією заіскрилились у них очі.

— Танки... йдуть... Он уже в Моровську щось горить...

Не доповідали, а гуртом хвалилися бідою, яка насувалася з півночі. Іван Петрович нагадав про порядок, звелів підлеглим:

— По місцях, хлопці, і ждати наказу.

Я окинув оком позицію наступного бою.

— Чому не знищили моста? — запитав.

— Та ми ж думали... Може, пригодиться?..

— Навіщо ж він нам?

Чирик з подивом дивився мені в очі.

— А може, наші по ньому будуть проходити?

— Наші й убрід перейдуть. А коли танки перескочать...

Скільки в тебе людей?

— Та оце ж тут десятків зо три. А решта окопались, близько сотні набереться...

— Добре. До завтра протримаєтесь?

Чирик зиркнув на мене недовірливо, потупився:

— Коли втримаємось, то воно ж конешно...

Тим часом самооборонці дружним кагалом носили на міст солому та хмиз. З протипожежної вишки хтось озвався:

— Видно машини. По Моровську грають...

Довго не роздумуючи, поліз і я туди. Згори наказую Чирику:

— Міст підпалити, бійцям окопуватись понад річку. На другому березі поставити кулемет, зарядити бронебійними.

Мої супутники, особливо Василь Проценко, чоловік могутньої статури, трохи вайлуватий, але сміливий, взялися розставляти самооборонців.

На пожежній каланчі, споруді досить височенькій, збудованій без особливих зручностей для вартових, на дерев'яному хиткому настилі, немов лелеки в гнізді, сиділи два спостерігачі — хлопчина років вісімнадцяти і його помічник, дванадцятилітній шибайголова. В старшого гвинтівка, у малого якийсь куцак, схожий на саморобну пищаль. На знайомство часу немає. Як тільки вибрався наверх, сразу взявся за бінокль.

— Отуди дивіться, курить он тамечки...

В Моровську справді куріло і палало, в тому краю, що ближче до Соколівки, — видно, щось запалили, вступаючи до села. Вулицями сунули автомашини, огорнені пилюкою. Ще не оглянув усю панораму, а на дорогу, яка веде в Рудню, вже передній танк виповзає. Перемелює гусеницями пісок, здимає руду хмару, повзе неквапом.

Дивлюся з вишки на міст. Там весело палахкотить солома, куриться хмиз, ліниве полум'я лиже почорнілі від часу перила. Чирик вдоволений, видно, вважає, що головне

вже зроблено, погукає на самооборонців, квапить окопуватись, позирає вгору, ждучи моїх наказів.

— Іван Петрович, гранати у вас є?

— Маємо десятків зо два.

— В'яжіть докупи. По три-чотири.

— Ясно.

— Жорка, — гукаю до свого зв'язківця.

Колгатін тут як тут.

— Скидай, друже, штани, переходь річку, добре замажся. А коли підповзе той дурнуватий танк — гранатами його...

— Слухаю.

У Жорки в торбині завжди все потрібне. Є там і запальні набої, і гранати. В одну мить видобуває кілька зелених лимонок, на ходу скручує докупи, з розгону шугає в воду. Вона спершу до колін, потім до пояса, а згодом аж під пахви. І на ходу майструє в'язку гранат.

З Моровська тим часом виповз перший танк, через якусь хвилину — другий і третій. На фронті, коли в протитанкові рушниці і гранати, коли в окопах сидять обстріляні бійці, споряджені всім необхідним, три танки — це дрібниця. Для нашого угруповання, в якому всього п'ятеро партизанів з регулярного загону, а решта добровольці-самооборонці із звичайною гвинтівкою та обмеженим запасом набоїв, цих трьох сталевих коробок забагато. Крім того, я не зовсім певен, що їх тільки три, може бути і більше. Та здається, тільки три — позад них погойдувались велетенські машини, повні піхоти. Ще б пак, так воювати можна. Навіть пішки не хочуть ходити, в машинах катаються.

— Іван Петрович, — гукаю до Чирика, — готуватись до бою! Хлопці з гранатами та бронебійними рушницями — проти танків. Решта — на піхотинців. Без команди вогню не відкривати.

— Єсть не відкривати! — гукнув Чирик. І побіг до своїх бійців, що окопались під старими вербами.

Повільно, немов їдучи на волах, суне в поле сталева колона, сповнюючи все навколо гучним ревом. Весняний вітер-пустун здіймає в небо рухливу хмару рудої пилуки, яка застилає все до самої Десни.

Тільки тепер я глянув на хлопців, що причаєпо застигли на вищці. Менший прикипів поглядом до біпокля.

— Хочеш подивитись?

— Еге-е... — недовіриливо блимає на мене карим оком.

Подаю йому «цейса». Шморгнувши посом, він припадає очима до скелець і злякано відсахується:

— Ого!

Наказую хлопцям негайно злазити. Обидва мов натреновані кішки в одпу мить не те що збігають, а зсовуються вниз. А я статечно перебираю щабель за щаблем — невручно командирові по-хлоп'ячому з вишки сповзати. Та довелось. Не те що сповзати, а стрибати. Саме в ту мить передній танк відкрив вогонь. Перший снаряд розірвався праворуч, ближче до палаючого мосту, другий ліворуч — шубовснув у воду. Третього я не став ждати, — плигнув на землю, скотився в ямку. І вчасно, бо той третій вцілів у саму каланчу, — вона захиталась, на всі боки сипонули осколки та шматки деревини.

Танки підійшли на якийсь кілометр до Рудні і стали. Я не міг збагнути, що їх зупинило — може, палаючий міст, до якого вони прямували. А може, помітили Жорку Колгатіна, який причаївся в канаві з в'язкою гранат? Вже згодом з'ясувалось, що по ворожій колоні відкрили вогонь моровські самооборонці, які пробрались понад Десною до крайніх руднянських хат, замаскувались на городах і зухвало обстріляли тапкову колону з рушниць. Їхні броньбійні кулі не пробивали сталеві броні, а лише спалахували синіми вогниками. Вони й зупинили окупантів, які вже були навчені гірким досвідом.

Тільки на хвилину стали танки. А потім, ніби отямившись, розповзлись на всі боки. Готуючись до атаки, відкрили по селу шалений вогонь з гармат. Тим часом машини з піхотою сховались у куряві. Тільки хвилин через п'ять стало видно, що вони відійшли. Розвернувшись у полі, за ними подалися й танки.

Ми в Чириком, стоячи на пагорбі, дивились на той маневр. Очевидно, ворог відступив, щоб не наражатись на небезпеку. Ми несподівано виграли час, — тепер можна підготуватись до оборони.

Відряджаю Василя Тимановського до штабу — наказую Циганкову негайно перекинути до Рудні групу мінерів з достатнім запасом вибухівки та резервний підрозділ. Потім обходимо лінію оборони, вносимо потрібні корективи. Коли дійшли до мосту, то побачили, що хмиз і солома згоріли, вотліли й поручні, а сам настил стояв цілий, хоч вараз по ньому танками їдь. Виявилось, що спалити наскрізь промоклий у час повені, набухлий, як губка, міст, було нелегко. Довелось знову носити солому і палити її.

Але довершила справу каністра нафти, що її невідомо де роздобули хлопці, які вартували на пожежній вишці. Всю ніч тлів та курився невразливий міст і тільки на світанку впав у воду.

Надійшов вечір, ніч настала. Двоє з найвідчайдушніших самооборонців подалися в Моровськ,— з метою розвідки. Решта окопувалась по ріці Міші.

З Карпилівки повідомляли, що ворог заспокоївся, затих у заплаві, вичікує. Всю ніч ми з Чириком і Проценком обходили позиції, підбадьорювали бійців. Настрій у всіх бойовий.

— Ще побачимо, хто візьме гору, хоч у них і танки,— хизувались хлопці, тримаючи в'язки гранат.

Опівночі повернувся Василь Тимановський з мінерами. Прибув Іван Мізько, найбільш досвідчений. Вислухавши наказ, він відразу ж звелів підручним тягти мішки з вибухівкою за Мішу — хоч і по шию у воді довелось брести, але ніхто не роздятався. Мінери, як і футболісти, діють за всякої погоди.

Підмоги зі штабу не ждали. Циганков передав, що резервів уже нема. Можна було взяти одну роту в Адаменка, але було пізно — через годину-дві настане ранок, а ворог може почати атаку й раніше.

На світанку повернулись розвідники з Моровська. Їм пощастило обійти всі пости і пробратись у село. «Язика» не взяли, зате поговорили з людьми. Було їх там уже небагато, старі та діти, жінки. Самооборонці і молодь вчасно зникли. Мадьярські солдати поводяться стримано, нікого не займають, правда, розшукують молодих чоловіків. Ночують біля машин на майдані, виставивши надійну охорону. Їхні сили — три танки, близько трьох десятків машин, на кожній по тридцять солдатів, озброєних автоматами, гвинтівками й ручними кулеметами. Тисяча проти півтори сотні самооборонців.

Мінери повернулися тоді, коли схід зачервонівся і почало розвиднятись. На дорозі та в полі розставили шість протитанкових мін.

Я добре розумів, що наявними силами нам ворога не затримати, треба негайно готувати запасну лінію оборони. Найзручнішим місцем для нової засади була безіменна річечка, що розділяє короп'ївські і карпилівські поля. Наказав Івану Мізьку негайно брати вибухівку і їхати до Короп'я. Від утоми та безсоння хлопці падали з ніг, але безвідмовно склали все на воза і вирушили.

Настав ранок, зійшло сонце, а в Моровську було тихо. Що там діється?

Як пізніше з'ясувалося, карателі взагалі не поспішали. Вони поснідали, а тим часом до них прибуло підкріплення, ще машин десять з піхотою. Генерал-лейтенант Алдя-Пап мав резерви.

Рівно о восьмій, немов на роботу, фашисти рушили на Рудню. Тим самим способом, що і вчора — попереду танки, один за одним, тільки з більшим інтервалом, а за ними машини з піхотою. Ми послали вперед за річку, до того місця, де Іван Мізько заклав міни, кількох бійців із зв'язками гранат. Стрільці залягли підковою, щоб зручніше було бити не лише по танках, а й по піхоті.

Колона повзла, немов слимак по кризі. Передній танк ніби знехотя наближався до заповітного деревця — саме там, на вузькій польовій дорозі, розтикав міни Іван. Налетить на них танк — можна сподіватися на певний успіх. Коли ж обмине — важко передбачити результат цього невідгданого для нас поєдинок.

Дивлюсь на циферблат годинника, а час ніби зупинився. Сонце висить над Десною, червоне й гаряче, хмари застигли у високості, жайворонки повис на сонячних вервечках і без упину тягне одноманітну солодкувату пісню.

Не зводжу очей з переднього танка — вибухне чи не вибухне! І що робити, коли уціліє? Зможуть хлопці знищити хоч один танк гранатами чи побоятися? Адже вони ніколи не робили нічого такого...

Ось нарешті танк біля того заповітного дерева. Повзе вперто, погойдує боками, як сита корова. Аж серце в грудях зупинилося — не втрапив на міну! І в ту ж мить важка потвора підстрибнула на місці, вивергнула з-під себе чорний стовп землі й диму. Танк завертівся, посунув боком і став. Спинилась уся колона, загуркали гарматні постріли, за нашими спинами вибухнули снаряди, засичали осколки. Щось задиміло, а через хвилину вже тут і там палали в селі пожежі. З машин, немов миші з засіка, сипались солдати, розповзались по полю, лаштувались до бою. Невдовзі стало ясно, що ворог збирався атакувати нас кількома ешелонами — перший ряд уже рушив, а за якихось півкілометра стояв другий цеп, десь аж під самим Моровськом — третій.

Бій зав'язався. Танки люто били по селу, підпалювали його з усіх боків. Немов порох, спалахували солом'яні стріхи, хати й хліви горіли свічкою, ставало жарко над

вужкою річечкою, моторошно від пекельного пожарища, яке бушувало позад нас.

Ми не відповідали на стрілянину. Треба було сподіватись, що танки далі не підуть, їх не привабить доля першого, а піхоту треба підпустити якнайближче, вдарити зненацька.

Так і сталося. Танки, зостаючись на місці, обстрілювали село, а піхота перебігала полем до Міші. Підпустивши пападників майже до води, самооборонці дружно вдарили з усіх видів зброї. Татакали ручні кулемети, палили гвинтівки, ми з Проценком підключили автомати. Фашистам стало жарко, вони залягли. Однак лежати на відкритому полі незручно, закопуватись під кулями було піколи, і ворог, втрачаючи вбитих і поранених, відкотився назад, за узгір'я.

Оборонців Рудні окрилив перший успіх. Навіть жорсткою обстріл, що його, оговтавшись, розпочала піхота з-за горба, не лякав нікого, бо кулі не завдавали шкоди, ми були добре замасковані, а цеп наш рідкий.

Десь за годину чи й більше, після того, як на перший цеп накотився другий, фашистська піхота знову рушила в атаку. Цього разу несміливо, короткими перебіжками. Десь на півдорозі до річечки вони й зовсім залягли, стріляли, але вперед не йшли. Почалася якась дивна війна, і це мені зовсім не подобалось. Поле бою покинули танки. Настрілявшись досхочу, вони поповзли до Моровська. За ними зникли в куряві автомашини. На полі бою зосталась лише якась частина піхотинців,— вони на наших очах закопувались у землю, готуючись до тривалого поєдинку.

Здогадуюсь — хочуть обійти нас зліва, тим більше, що зробити це не важко. Коли з Моровська взяти курс на захід, підійти до Отрохів, форсувати там цю саму Мішу, яка в тих місцях горобцеві до колін, то лісовою дорогою можна легко вийти нам у фланг. При тій ситуації нам доведеться відступати на Короп'є, а це може закінчитись трагічно.

Наказую Чирикові вислати дозорців у бік Отрохів, пильно стежити за діями ворога і, якщо мій здогад підтвердиться, зняти оборону й вивести бійців на захід у ліси. А сам рушаю до Карпилівки — треба було негайно, зважаючи на нову обстановку, вирішувати долю карпилівської оборони.

Десь опівдні прибув до села. Остерський гарнізон лютував. Хоч і не наступав по-справжньому, але й не давав

спокою, безуважно обстрілював з гармат і мінометів, час від часу імітував наступ із заплави: то підповзав, то спішно відкочувався назад.

— Смішна тут якась війна ведеться,— посміхнувся Адаменко.

— Нічого смішного, друже,— сказав я.— Вони просто хочуть прикувати нас до Карпилівки, щоб узяти в обцеьки.

Ми кожної хвилини могли потрапити у невигідне і небезпечне становище. Від Карпилівки до лісу — кілометрів п'ять-шість, до нього треба пробиратися полем, а понад лісом болото грузьке, отже, відходити можна лише в бік Виповзова відкритою місцевістю. Коли групі військ, що скупчилася біля Рудні, пощастить застукати наші підрозділи в Карпилівці і танками відрізати од лісу, тоді нас розстрілюватимуть і ті, що атакують з Остра, і ті, що вивуться з-за Короп'я.

Коли я змалював Адаменкові цю картину, він глибоко замислився.

— Та що ж, відступ?

— Тільки відступ.

Саме в той час, коли надумали скликати командирів підрозділів, щоб віддати їм цей наказ, почувся тривожний вигук:

— Тапки!

— Де?

— На горі під Короп'єм.

Адаменко побіг віддавати наказ про відступ, а я кинувся в той бік, звідки появилися танки. Цієї ситуації я найбільше боявся.

Коли я вискочив на тачанці за село, то побачив, що танки вже виповзають на карпилівську гору, ту саму, яка височить над безіменною річечкою і застус село Короп'є. Цього разу вони обійшли мінімі перешкоди, поставлені Мізьком на греблі, нічого їм не вдіяли і самооборонці Семена Берлога, які, напевне, всі до одного полягли в нерівному бою.

Діяти нічого, готуємось зустрічати танки.

Жорка Колгатін зі своїм гостинцем, якого він так і не розв'язував з учорашнього дня, підбігцем кинувся вперед — він перший мав помірятися силою із сталевим звіром.

Танк виповзав на гору важко, повільно. Видно, вичікував, поки підтягнуться задні. Як з'ясувалося пізніше,

ворог саме так і вчинив — в Моровська подався на Отрохи, не зустрівши опору, обійшов Рудню, захопив Корон'є, обминув заміновану греблю і несподівано опинився біля Карпилівки.

Ситуація склалася важка. Коли нам не пощастить підірвати хоч одного танка і послабити ворожий наступ, ми зазнаємо важких втрат або і взагалі повного розгрому.

Несподівано на горі, де скупчувались танки, почувся вибух. Не сильний, певно одна чи дві гранати вибухнули, але, без сумніву, розірвались під танком, бо він закрутився на місці, повільно посунувся під гору. Чи його хто підбив, чи, може, міна потрапила під гусеницю, це залилося таємницею. Однак, на наше щастя, атака трохи загальмувалась.

Село тим часом залишали партизани. Поваводпо, групами, розсипавшись у бойових порядках, виходили щорсівці, самооборонці, покидали рідні хати карпилівські жителі, йшли в ліс з дітьми й пожитками.

Ми вибрались біля тачанки і не поспішали відходити. Намагались розгадати історію з вибухом. Може, то Семен Берлог зважився на такий подвиг? Чи хтось з рядових оборонців? Не розкажуть про те корон'ївські хлопці, бо всі як один полягли в той важкий день. Потім ходили чутки, що вони бились до останнього. А коли вже відбиватись не було чим, прийняли смерть мученицьку. Таємничий вибух під танком врятував тоді життя сотням наших бійців. І ми все більше схиляємось до думки, що був він не випадковим, що вчинив його хтось свідомо і твердою рукою, а зробити це, крім Семенових хлопців, на тому пагорбі було пікому.

Невдовзі і ми виходили з села. На тачанці швидко паздогнали піхоту. Необачно потрапили на болото, але воно вже встигло протряхнути, баскі коні перенесли через нього тачанку до лісу. Полею у напрямку до лісових масивів рухались сотні людей, прямували полем повз Лутаву на Виповаів. Високо вгорі висіла «рама»-розвідник, слідувала за нашим просуванням, але то було півбідн. Головне, що весь карпилівський гарнізон без втрат вийшов з пастки.

На карпилівську вулицю поповзали танки, автомашини, а полем несміливо і стомлено чвалала піхота. В бік Остра летіли різноколірні ракети. Подавали сигнал — ми тут. З луків летіли ракети у відповідь — ми, мовляв, теж тут. Тільки партизанів уже не було в Карпилівці...

Танки проминули село, вихопились на шосе, посунули на Остер. Я зітхнув вільніше: коли б вони рушили в ліс, то відрізали б якусь частину партизанів, що виходили останніми. В Карпилівці, Лутаві та Виповзові ворог підібрав понад сотню чоловік — старих, дітей. Схопили і кількох поранених самооборонців. Другого дня всіх їх було розстріляно край Карпилівки, недалеко від шосе, на високому пагорбі. Братня могила стоїть там і сьогодні. До неї не заростає людська стежина.

4.

Не знаю, з чим можна порівняти ту ситуацію. Порівняв би її з Берестечком, коли б у нас було стільки бійців, скільки їх мав Богун, але боюсь, що засміють люди, мовляв, пнеться туди, де кінь з копитом... Не десятки тисяч стояло нас, а всього понад п'ять тисяч разом з сільською обороною, зате було кілька тисяч «патронату» та понад десять тисяч поселення, яке не послухалось пересторог ворога, не стало ждати «чемного поводження» та «захисту від червоних бандитів», а кинуло села й подалося в лісові нетрі. На жаль, присутність у лісах мирного населення не полегшувала справу, а тільки ускладнювала. Що ж до подібності з берестецькою ситуацією, то була вона не за масштабами, а по суті, бо однаково важко вмирати і знемагати у запеклому бою в умовах цілковитого оточення і десяткам тисяч людей і кільком тисячам.

Нас з усіх боків оточили переважаючі сили ворога. На кожного нашого партизана припадало десять до зубів озброєних ворогів. Під Берестечком за спиною лежало непрохідне болото, а тут і його не було — нас оточили з усіх боків, тримали в міцних лещатах, пильнували, щоб жоден з межиріччя не вибрався живцем. Нас загнали в лісові масиви, підтягли резерви і почали рішучий наступ, прагнучи одного — знищити все живе, що перебувало в партизанському краю. Ми не мали змоги навіть вимостити обозом та зброєю стежки через Видру, бо вона привела б лише під кулі ворога на другому березі. Могли мостити стежки лише власними кістями і тілом...

І все ж, незважаючи на всю безнадійність становища, наші бійці чинили впертий опір, боронили і власне життя, і честь партизанську. Ворожі літаки, носячись без ушну над лісом, разом з бомбами сипали тисячі листівок. А в них

розписували маршість пашої боротьби, закликали рядових партизанів та «обдурене» населення нищити своїх «прізвідців», переходити на бік переможців, за що й гарантували життя та гуманне поводження і навіть триразову гарячу їжу щоденно.

Науменкові партизани й самооборонці, відступивши в заболочену місцевість, затаїли в непроглядні нетрі і ворога, і він, втративши можливість їздити на колесах, змушений був купатись у багнюці, никати в густих лісових хащах, розшукуючи таємничих партизанів. А народні месники в цей час вислизали з рук, стріляли із засад, з-за кожного дерева й куща і, як несподівано появлялись, так і щезали, немов пірнали у воду.

І все ж, як не бились партизани, але мусили все ближче й ближче притискуватись до того рубежа, що звався Видрою, не знаючи, порятує вона їх чи поглине в своїй безодні.

Сумніви щодо боездатності загону імені Будьонного виявились безпідставними. Партизани, на яких розраховували окупанти, zostались справжніми патріотами і вважали за краще загинути в бою, аніж здатися ворогові.

Перший бій партизанів загону імені Будьонного з окупантами відбувся 5 травня. До цього лише окремі розвідувальні групи в сутичках з фашистськими розвідниками відкривали вогонь, а основні сили йшли назустріч навмання, з великою обережністю. Наступала колона ворожих військ, що просувалася з Чернігова на Михайло-Кодюбинське. Не зустрівши на шляху перешкод, фашисти зайняли райцентр і рушили на підніпровські села Навози й Сивки, вільно вступили в Сорокошичі. Тут об'єдналися з частинами, які йшли понад Дніпром з Києва через Новосілки Дніпрові, Ошитки, Окунінів та обидва Глибова. Правда, новоглибівські самооборонці влаштували їм засаду, але не затримали, бо в Гната Горілого було обмаль набоїв, отож довелося відходити й шукати надійного схову на островах у дніпровій заплаві.

З Сорокошич і Тужара ворог рушив у ліси, націлюючись на ліспицтво Городок. Розвідницькі групи загону імені Будьонного невідступно стежили за просуванням карателів, доповідали Леонтєву і Мольченку.

Всі сили будьонівців, — а в Леонтєва на той час було понад сімсот добре озброєних бійців, що склали три боездатні роти і ряд допоміжних служб, — було кинуте проти ворога. З першою ротою, яка зайняла зручні позиції

па захід від Городка, був сам Леонт'єв; другу роту, що спрямовувала свій удар на сорокошицьку дорогу, супроводжував Василь Мольченко, а Павло Лузан тримав оборону з боку хутора Тужара.

Ворог вислав до лісу розвідку, партизани передбачливо пропустили її поміж стиками своїх рот. Не відчувши небезпеки, фашисти кинули свої грізні сили на Городок.

Будьопнівці зустріли ворога дружним вогнем. Стріляти їм було з чого — кілька «максимів», багато ручних кулеметів, гвинтівки й автомати. Коли зважити на те, що й набоїв вистачало, то було дано належну відповідь окупантам на їхні листівки. Бій був короткий, несподіваний і невигідний для ворога, на полі залишилося багато ворожих солдатів. Мадьери панічно відступили.

Будьопнівцям теж довелося негайно відступити в лісі, бо невдовзі вдарила ворожа артилерія. Але все одно від першої зустрічі з партизанами ворог втратив бундючність і віру у власну безкарність та невразливість.

В наступні дні між окупантами і будьопнівцями раз по раз виникали бої, окремі будьопнівські підрозділи із засад нападали на ворожі колони, користуючись тим, що їхня уніформа скидалась на мадьярську, робили відчайдушні вилазки в стан противника. Кілька разів Леонт'єв і Мольченко вривались на трофейних автомашинах у Василеву Гуту, Сивки, в нічній темряві приставали до ворожих колон і, влучивши зручну хвилину, відкривали з усіх видів зброї шалений вогонь, завдавали ворогові важких втрат і щасливо виплутувалися з того пекла. В лісових хащах час від часу спалахували жорстокі бої між самими окупантами, бо їм весь час ввижалися перевдягнені партизани.

Три дні будьопнівці воювали успішно, але все ж їх оточили в лісових масивах недалеко від Високої Печі. Командування прийняло рішення — вирватись з оточення вночі, водночас ударивши роздрібненими підрозділами на чотири сторони. Завдяки тому, що оточені мали таких провідників, як Павло Степанець, вони в нічній темряві відшукали найпотемніші стежки. Без важких боїв їм пощастило вислизнути з кільця. Вранці розпочався шалений обстріл лісу, потім наступ «котлом». Фашистські підрозділи приймали своїх за ворога і кілька годин воювали на повну силу.

Будьопнівці з того часу діяли розрізнено ротами і взводами, нападали на ворожі тили з засад і щоденно добива-

лись успіху. Один взвод, що стояв у певеликому переліску біля Косачівки, раптово напав на ворожий обоз з босприпасами, продовольством і награбованим майном. У короткому бою було знищено всю охоропу і їздових поліцаїв, трофеї вивезено в ліс і закопано.

Як виявилось у ході боїв, серед будьоннівців таки було кілька відступників. Уже в першій сутичці з ворогом знайшлися такі, що зрадили товаришів. Їх призвідцем став той же Сорокін, колишній командир роти, якого після бою у Ревуновому розжалували в командири відділення. Разом з кількома однопумцями він дезертирував з загону. Спершу подумали, що загинув. Потім стали вважати перекипчиком. А вже пізніше виявилось, що він просто злякався, підмовив ще чотирьох слабкодушких і втік з поля бою. Поки в межиріччі йшли жорстокі бої, Сорокін мародерствував, відсиджувався в нетрях, пив і їв награбоване.

Та недовго торжествував зрадник. Наші розвідники зуміли швидко з ним розправитись. Командир взводу Чернишов, Василь Корнієць та ще кілька партизанів, вдаючи з себе дезертирів, почали нишпорити по лісах, розпускали чутки серед населення, що втекли з загону. На той гачок і впіймався Сорокін. Хоч і з великою обережністю, але пішов на зустріч з Чернишовим.

В районі Сапонової Гути комбат Овчаренко успішно відбивав атаки ворожих підрозділів, що насадили з боку станції Малейки і села Андріївки. Його донесення були короткі і бадьорі, хоча в одному з боїв він втратив свого єдиного сина Олексу, сімнадцятилітнього красеня.

Смерть підстерігала наших людей на кожному кроці, ми щодня втрачали своїх бойових друзів.

Та найтяжчою була звістка про загибель нашого улюбленця, начальника штабу і командира північної групи Адама Мольченка.

Підрозділи під командуванням Адама Мольченка вели запеклі бої з ворогом. Виходила з засади одна рота, а вже друга готувала карателям пастку. Фашисти весь час наривалися то на добре замасковані групи, то на протитанкові гармати, то на міни. В одній штабній машині неподалік від Старої Гути знайшли собі загибель якийсь генерал та кілька штабних офіцерів.

Карателі підступили до нашої партизанської столиці, рідного Адамового села Старої Гути. Повідомляючи про це, Мольченко заявляв, що рідного села ворогові не віддасть. То було напівофіційне, напівжартівливе запевнення.

Але й справді це село кілька разів переходило з рук у руки — вдень сюди вривались фашисти, а вночі хитромудрим ударом з флангу чи навіть з тилу Адам вибивав окупантів із Старої Гути далеко в ліс. За час цих боїв біля Старої Гути було знищено понад триста гітлерівців, спалено вісім вантажних автомашин, захоплено і підірвано три гармати. Два міномети з мінами стали на озброєння партизанів.

Безперервні бої давалися взнаки. Друга рота, при якій був начальник штабу, виснажена безсонням і боями, падала від втоми. Нарешті довелось відійти в ліси, щоб дати бійцям хоч короткий перепоchioк. Так і вчинили. Партизани вмиг поснули, тільки виставили постових.

А в передсвітанковій млі з лівого флангу, якраз біля взводу, в якому був Мольченко, появилсь фашистські автоматники. Їх помітили вже за півсотню кроків.

— Тривога! — заволав хтось з вартових. А ворог застрочив з автоматів. Адам схопився в одну мить, відкрив вогонь.

— За мною, в атаку! — крикнув.

Тієї ж миті впав, — куля влучила в голову. Партизани кинулись в атаку, падали вбиті. Їх підтримала рота Івана Чучкалова, і ворог відступив. Недалеко від Адама лежала його юна дружина — Люда знайшла смерть у бою поруч з чоловіком.

Ворога відігнали, а на полі бою, крім Адама і Люди, zostались мертвими Микола Кравченко, наш вірний зв'язківець з лісового Песоцького, Адамів побратим, мінер Старостенко і ще четверо хоробрих бійців.

Піднявши забитих, рота відійшла в гліб лісу, у братній могилі поховали нашого начальника штабу і його бойових друзів. Командир роти Іван Чучкалов прийняв на себе командування бойовою групою, все угруповання очолив брат загиблого комісар Мольченко. Віп не лише вивів партизанів з оточення, а й завдавав карателям відчутних ударів — багато фашистів заплатили життям за смерть незабутнього Адама Мольченка.

Звістка про цю втрату приголомшила мене, але й ще збільшила злість до ворога.

В лісовому масиві між Сувидом та Виповзовом нам пощастило завдати окупантам серйовного удару. Наші артилеристи встановили протитанкову гармату. Степан Музиченко і в армії командував обслугою гармат, влучно стріляв з них, і в партизанах ходив біля них, мов біля

пареченої. Разом з військтехніком Бакумченком поставили дню гармату на звичайні возові колеса, вопа не мала прицільної рамки, стріляти з неї треба було на око. Але це не біда. Найгіршим було те, що артилеристи мали всього з десяток снарядів, викопаних із землі.

Окрім гармати, в засаді був взвод щорсівців та виповзівська самооборона. Фашисти, закріпившись у Карпилівці та об'єднавшись з остерським гарнізоном, повели наступ на південь. В лісові масиви танками вже не пішли, пустили їх понад Десною.

В передній танк Степан уцілів з другого пострілу. Машина закрутилася в піску, огорнулася димом і спинилась. Задні танки і цього разу поспішно розвернулись, рушили назад. За хвилину почався інтенсивний артилерійський обстріл, а Степан Музиченко тим часом мандрував зі своєю гарматою під Сувид, бо треба було ждати, що з боку Жукина окупанти обов'язково підуть на з'єднання. Вони й справді не забарились. Форсувавши річку в Боденьках, карателі, що їхали на бронемашинах з Кисва, поспішали на гук артилерійського обстрілу. Потрапила й передня бронемашина під Степанові снаряди, хоч і стріляв він на око, без прицільного пристрою.

Два дні не давали щорсівці з'єднатися противникові за Виповзовом, але все ж мусили відійти в лісові хащі. Тепер наші партизанські підрозділи з усіх боків оточували ворог подвійним кільцем — перше, зовнішнє, проходило по Дніпру й Десні, а друге, рухоме, стискувалось навколо лісів, немов зашморг на шиї приреченого.

Наступили важкі дні. З самого ранку й до ночі над лісом літали важкі бомбардувальники, скидали бомби, вже не лякали нас порожніми бочками, а викликали лісові пожежі запалювальною рідиною. Підтягнули артилерію важкого калібру, яка обстрілювала на десять і більше кілометрів, виставили сотні мінометів, з кулеметів і автоматів поливали кожен лісок і кожне дерево, все нахабніше заповзали в ліси, розпочали повсюдне прочісування.

12 травня карателі кількома танками з Карпилівки пройшли по шосе до Дніпра, розітнули навпіл межиріччя. В лісі набилося видимо-невидимо піхоти, частина її почала відтісняти партизанські підрозділи на південь, у бік непролазної Видри, а решта повела наступ на тих, що zostалися на північ від шосе. Розрахунок ворога був ясний — розчленувати все межиріччя на ділянки і кожна з них,

обробивши артилерією, прочесати. Як правило, після такого прочісування в лісах не лишалося живої пташки.

Карпилівська, косачівська та потебневогутьська групи самооборони, що брали участь у карпилівській операції, потрапили в киплячий казан на північ від шосе, а щорсівський батальйон Адаменка, всі штабні підрозділи, самооборонці Виповзова і Лутави відступили на південь, до Видри.

На дорозі з Виповзова до Червоної Казарми та на чернинському шляху щорсівці завдали знахабнілому ворогові кілька дощукульних ударів. З протитанкової рушниці ми підбили танк, знищили багато солдатів, але це вже не полегшило нашого становища. Фашисти хоч і зазнавали помітних втрат, але наступали вперто, крок за кроком, беручи мертвою хваткою, будучи впевненими, що розплатяться з нами вже зараз, тоді, коли, немов рибу, заженуть у кіш та винищать до останнього. Відступаючи, ми громили ворога всіма силами. Вже згодом узнали, що в Острі та Чернігові з'явилися сотні свіжих могил, хоронили вбитих карателів у Києві, багатьох розвезли по містечках і селах. Сотні цинкових ящиків від київського вокзалу повезли до самої Німеччини.

Настав час, коли нам довелося шукати захисту у підступній Видри. Надії на порятунок майже не було, кожен з нас вирішив — краще смерть у бою, краще загинути в непролазному болоті, ніж потрапити в пазури ворога. 14 травня почалися дні, які я вважаю найважчими в своєму житті.

5.

Не знаю, чи знайдуться підходящі слова, якими можна було б правдиво передати все те, що пережили ми протягом багатьох днів у тому оточенні. То був для нас своєрідний, мікроскопічний Сталінград. Можливо, саме подвиг безстрашних захисників на Волзі і нам дав силу, щоб не здригнутись і вистояти у тих нестерпно важких умовах.

Болото Видра, як уже було сказано, простяглося від дніпровської заплави, поза Сорокопичі й Тужар, поблизу Косачівки, через усе межиріччя до деснянської заплави. Напевно, в давні часи тут протікала річка, можливо, вона сполучала Десну й Дніпро. Потім річище замулилось,

забагнулося. В мирний час на Видрі літували журавлі і дикі гуси, а ці птахи поселяються лише там, де людська нога не ступас, де хижий звір не проходить.

В кількох місцях болото перерізували неширокі греблі, якими взимку і літом можна було переправлятися, весною і восени вони теж були непролазні. Навіть у середині травня ще ризиковано їздити через чернинську греблю машинами й танками, хіба що пішки можна пробратися. Відступивши перед чисельним ворогом, ми вибрали місце найглухіше, далі від гребель.

Мусили залазити живими в непрохідне болото. Для того були переконливі причини. Перша з них — неймовірна втома, виснаження від недоїдання і безсоння; друга причина — відсутність найнеобхіднішого боєзапасу. В нас лишилося мало патронів, коли хтось зберіг якийсь десяток, то він міг вважати себе добре озброєним.

Третя і найголовніша причина цього нашого фатального кроку — те, що нам нікуди було ткнутися: або у Видру, або під ворожі кулі. Противник навалився всією силою, щільним ланцюгом ішли автоматники й кулеметники, за ними — мінометники, а ще далі — артилерія. Вона, мов якась кара, наринала у такій кількості, що просто не вірилось. Коли до цього додати ще й авіацію, яка безперервно шугала над головою і сипала бомби, то можна собі уявити всю ту обстановку. Спроби знайти хоч найслабше місце для прориву не дали ніяких наслідків, нам скували руки й ноги сталевими кайданами.

Відступали неохоче, неквапно, болото нас не дуже приваблювало. Але нарешті настав той час, що під ногами захлюпотіла, зачавкала багнука. Ми опинилися в тих місцях, де зимували. Зимове містечко було розташоване в густому вільшнику на кризі, осіло в багнуку.

Батальйон заліг у зеленій гущавині. За нею починались болотяні плеса, форсувати які ще нікому не вдалося. Та переходити їх і не треба було, бо, як ми згодом дізналися, з протилежного боку до тієї ж самої Видри вже були відтиснені партизани загону «Перемога».

І все ж у тій обстановці ми навіть Видрі зраділи. Важко було передбачити, як розгорнуться дальші події. Але знали одне — тут нас можна знищити, але живими не взяти.

Надвечір залягли ми в болоті, а на суші стали наші зацепкі вороги. На якусь годину вляглася тиша, не віщуючи нічого доброго. По всьому видно, ворог, натрапивши

на болото, ще не встиг зорієнтуватись, не відразу збагнув, де поділися ті, кого він так уперто переслідував.

Тим часом ми встигли, як то кажуть, визначитись. Окрім загону «Перемога», який оборонявся на протилежному боці, на болоті зібралися тисячі наших людей з «патронату», їх теж привабило це дике й неприступне місце. Були тут і мешканці ближніх сіл, поряд з Червоною Казармою на ледь помітних острівцях знайшли собі притулок наші шпиталі, господарники. Довідавшись про все те, я мимоволі застогнав, бо, крім зуба, який мучив мене в ті дні, заболіло й серце. Думалось, що наш батальйон прийме на себе головний удар, відтягне основні сили фашистів і тим самим послабить ворожий натиск в інших місцях. А трапилось інше — в найнебезпечнішому і найуразливішому місці опинилися зовсім неозброєні люди. В нас не було боєприпасів, не було ніяких запасів їжі.

Ми почувалися так, як напевне почувують себе засуджені до страти.

Перед заходом сонця ворог уже оглядівся, визначив місце нашого розташування і почав обстріл — то була злива артилерійських снарядів, мін, кулеметних і автоматних розривних куль. В одну мить тихе болото перетворилося в найсправжнісіньке пекло. Всі, хто потрапив під цей шалений обстріл, затиснулись між кущів, серед дерев, по шию пірнувши у воду.

Поступово при звичайвшись до обстрілу, я з'ясував обстановку. Стало ясно, що артилерія була по болоту здалеку, накриваючи середину Видри, — видно, боялись засипати «гостинцями» свої позиції. Міномети стояли поблизу, мабуть, на дорозі, що вела від Червоної Казарми до Винникової, то було найзручніше місце для стрільби з мінометів. А вже біля самого болота на сухенькому залягали піхотинці, кулеметники й автоматники, певтомно поливали болотні зарослі свинцевим дощем. А вгорі майже на бриючому польоті проносились трійка за трійкою важкі бомбардувальники, скидаючи свій небезпечний вантаж. Земля дивтіла, Видра кипіла. Але все те поки що вирувало збоку, на наші голови не впав жоден снаряд, жодна міна, жодна бомба. Навіть кулі і ті перелітали через нас, лопались ближче до середини болота.

Я лежав, згорнувшись їжаком, на сухій купині, за старим вільховим пнем і ждав: скоро поцілить чи ні? Голови не можна підвести. Спробував гукати: чи є живий хто

поблизу? Але не почув навіть власного голосу в тому скаженому реві.

Який час бушувала та дика гроза, було важко визначити, але здалося, години зо дві. І тільки згодом, коли трохи призвичаївся, то визначив, що ворог дотримується суворого розпису: чверть години обстріл і стільки ж — мертва тиша.

Я озирнувся навколо. З усіх боків підіймалися голови — хто з-за купини, хто з куща, а хто з-за старого пня. Зі мною десятків зо три юнаків, мої зв'язківці Василь і Жорка, Іван Мізько із своїми підриивниками, — вони були тепер рядовими стрільцями, бо в їхніх торбіпах не те що вибухівки, а навіть НЗ не залишилося. Не відступали від мене ні на крок, видно, це вже Тимановський згуртував їх як охорону командирів.

— А чи живі орли? — озвався я, намагаючись надати голосові ноток оптимізму.

— Ей, орли! — гукнув до хлопців Мізько. — Хто вбитий, озовіться?

Смішок пробіг був легенький — всі живі й здорові, нікого навіть не подряпало.

Наказав підготуватись до бою, бо ворог, напевне, почне прочісування.

— Стріляти лише по цілях, — попередив я.

Час спливав, а фашисти не подавали ознак життя. І тільки коли минуло рівно чверть години, в одну мить, мабуть, за командою на болото звалився новий шквал вогню — артилерійського, мінометного, кулеметного й автоматного, — підсиленого нальотом бомбардувальників. Втягнувши в плечі голову, я не зводив очей з циферблата. Стрілка ледь повзла, ніби замерзла на місці.

Нарешті сплигло рівно чверть години, і обстріл в ту ж мить припинився.

На заході вже червоніла лише багряниста смужка, в лісах залягла темрява, а над головою на синьому, повеснялому бездонному небі висіювались такі ж ясні, як і в мирний час, мигтючі зорі.

Велів зв'язківцям розшукати Адаменка. Хтось з партизанів кинувся виконувати наказ. Затріщала лоза, забулькала вода під ногами. І в цей час з берега, з вечірньої тиші в наш бік шугонули автоматні черги, спалахнули трасуючі кулі, цьвохнули над самою головою, метрів за двадцять позаду збурунили болото. Ворог прислухався, як реагують на його стрілянину оточені, ловив найменший

рух у болоті, не залишав його без уваги. Виявилось, що ми розташовані від переднього краю не більше як за сотню метрів, — сусідство не дуже приємне. Подумалось: а може, саме ця близькість і рятує нас від мін, снарядів та куль ворога?

За чверть години, вже в нічній темряві, відновився шалений обстріл. Злива металу пролетіла хоч і не високо, а все ж над головою. І я зважився перебраться на інше місце. Переповзати доводилось нишком, припадаючи до самої води. З часом ми й зовсім привичаїлись, пересувались туди й сюди під шаленим обстрілом і вже десь опівночі зустрінлися з Адаменком.

— Як люди?

— Хто як. Хто на купині, а хто у воді з головою.

Адаменко, як завжди, навіть тут залишався самим собою. У нього жарти своєрідні, іронія тонка, ледь помітна, впевненість у власній безпеці феноменальна.

— Що будемо робити?

— Спокійно йти на дно. Тільки воно може врятувати.

— Мусимо триматись.

— Здаватись нам не з руки.

Вже можна було приймати якісь рішення. Найбільш безздатних та відчайдушних хлопців треба висунути ближче до берега, — вони зустрінуть ворога, коли той почне прочісувати болото. А всім іншим триматись теж недалеко від берега — не виходити на суше, але й не лізти в зону, де лягають міни, снаряди і кулі.

— Та то так, але спробуй зараз передати наказ.

— Ланцюжком, один одному.

Ланцюжок і справді не підвів. Щорсівці зайняли щось схоже на бойову позицію. Хоч їхніми окопами були купини, кущі і пні, але все ж то було більш-менш надійне прикриття. І коли минула перша пекельна ніч і після чергового артобстрілу в зарослі полізли ворожі солдати, їх зустріли дружим, хоч і рідким вогнем. Оскільки кожна куля була точна, ворог зразу ж відкотився назад, лишивши не один труп на тій межі, де сходилась земля з водою. Треба віддати належне — той перший залп послужив ворогам доброю наукою, стріляли після того доскоchu, але прочісувати більше не хотіли.

Потяглися важкі дні і ночі в оточенні. Ворог не випадково застосував тактику: чверть години тиші і чверть години пекельного шарварку. Це діяло на психіку, виводило з фізичної рівноваги. Оточені зовсім вибилися із сну.

Тільки-но стихала канонада, і люди, виснажені голодом, очманілі від безсоння, відразу ж засинали. Та не встигала людина пірнути в царство Морфея, як знову здіймалася чортяча музика, сон переривався. Вісім діб тривала ця болотяна епопея, і я особисто за цей час не проспав і години, коли скласти докупи ті короткі хвилини, в які ніби крізь землю провалювався. У декого не витримували нерви,— люди підхоплювались, кидались бігти. І, коли їх вчасно не затримували товариші, натрапляли на осколок снаряда чи гарячу кулю. Щоденно в нас були втрати, важкі, безглузді. Тільки ми на них уже нормально не реагували.

Якось падвечір, роблячи чергову розвідку перед бушуючим фронтом, здібали секретаря парткому Івана Семенця. Розмова була коротка.

— Ну як?

— Пристосувались.

— Все в порядку?

Це означало: чи всі тут живі?

— У Якова Шевченка горе. Спаряд знищив сім'ю. І жінку і всіх дітей... Тільки рука найменшенького зависла на гілці...

В уяві постали Шевченкова хата і запілля, повне дітвори. Хлопчики, один від одного менший, чорняві, красиві, як мати, і цибаті, як батько.

— Пішов Яків...

— Куди?

— Сказав — іде шукати смерті або ворогам, або собі...

Фашисти не давали спокою тепер і в час затишку. Тільки-но замовкали гармати й міномети, як зразу ж озивався радіопідсилювач, пропитий глухий голос горлав на всю Видру:

— Партизани, не будьте дурнями! Негайно виходьте і здавайтесь німецькій владі. Вас не будуть карати. Матимете триразове сите харчування, гарячий суп і котлети. Це вам говорить колишній партизан Ремінець. Мене теж, як і вас, обдурили комісари. А тепер здався німецькому війську і живу спокійно, їм гарячий суп і свинячі котлети...

Ніякого «партизана Ремінця» в нас не було, то все неграбна агітація еорога.

Наші втрати були значні. Однієї ночі я зустрів Ганну Шапку. Вона, як і всі, лежала за кущем, виставивши гвинтівку в бік ворога.

— Як синок? — запитав я, гадаючи, що дитина біля батька.

У Ганни заблищали сльози на очах.

— Поховала я свого Колю. І не запримітила, коли його вцілило. Тільки чую — ллється щось тепле. Кинулась, а воно вже холодне. Загинув наш партизанчик...

І гірко заридала.

Кожної ночі напі розвідники більшими й меншими групами шукали у ворожому ланцюгу слабких місць. Одні поверталися ні з чим. А були й такі, що зовсім не вернулися з тієї розвідки. Разом з ними і Юрій Іванович Валюшкевич. Сподівався відшукати таке місце, через яке можна буде прослизнути їм кільком, а потім через ту лавівку вивести всіх оточених. Його групі й справді пощастило вибратися з болота, заглибитись у ліс. І тут розвідники наштотхнулись на ворога. Сміливо кинувся в атаку Юрій Іванович і був скошений автоматною чергою. Його супутник Валентин Василюк повернувся назад, привіс оточеним ту важку вістку.

Минали дні, минали ночі, кожної чверть години бушувала сталеве-свинцева буря. А ми жили собі, дехто навіть пісень співав з гори, щоб приглушити голод. Ворожі бомбардувальники запалили ліс біля Червоної Казарми. Та пожежа загнала багатьох наших партизанів і самооборонців на болото.

Жахливе то явище — лісова пожежа. Вогонь повз по лісі зі швидкістю змії, вривався в усі шпари, перекидався з масиву на масив, умить огортались полум'ям велетенські зелені сосни, палали, мов свічі, стогнали й плакали важкими гарячими сльозами. Палала під ногами трава, тліли бадилля і хмиз, усе тріщало й стріляло, шипіло й сердилось. Вогонь заходив з усіх боків, брав у полон, випереджав і ніс смерть усьому живому.

Однак Видра не злякалася страшної пожежі. Низькоросла болотна гущава не пропустила всепожираючого полум'я, болото поглинуло палаюче віття, що переносилось горючим гарячим повітрям. У лісі ж пекельна завія пожерла все, що трапилось на шляху. Не лише партизанів душив їдкий дим, не одному окупантові також довелось полягти від тієї зброї, яку вони підняли проти інших.

Пристосувались ми до куль і снарядів, а також до безсоння, бо людина здатна пристосовуватись до всього. В умовах повного оточення, під зливою металу ми змогли організувати належну відсіч. Гаврило Адаменко згуртував

найвитриєаліших та найвідчайдушніших, кожної ночі пробував вирватися з обіймів болота.

У безконечно довгі безсонні години я теж вимріював у своїй уяві план виходу з оточення. Для його здійснення не вистачало лише гомінкої зливи або грози, які мали пригасити всі звуки і шум на болоті, щоб наші розвідники по-пластунськи могли підповзти до ворожих позицій і попрацювати холодною зброею, бо набоїв у нас майже не зоставалось.

За весь час оточення я жодного разу не занурився в болото. Командирська гордість не дозволяла купатись у багноці, до того ж хворий зуб мучив з такою силою, що забувалося все на світі. При кожному переміщенні хлопці знаходили для мене зручну купину, я розстилав бушлат, під голову клав трофейну торбинку з оленячої шкіри шерстю наверх, якнайзручніше влягався і в час обстрілу мугикав якусь невеселу пісню або обдумував план вилазки у стан ворога.

Перші два-три дні Васько Тимановський акуратно видавав усім, хто був поблизу, «пайок» — по дві розбухлі горошини. Мішок гороху випадково знайшли біля зимового складу, він і став єдиним харчем для оточених. Дві горошини не найдок, але створювалась ілюзія, що ти обідав, а після обіду охочіше пилася рудувата вода, якої було більш ніж досить. До того ж поблизу не було лікаря Ангстурма, і ніхто нас не лякав, що в тій воді кишить безліч мікроскопічних істот. Ми залюбки пили ту гнилу водицю — і хоч би що. А може, її знешкодили від згубних мікробів та людської крові гарячі осколки снарядів і мін та розпечені свинцеві кулі? Партизани жадібно пили з болота. А Іван Мізько жартував:

— Пийте, хлопці, водицю, вона жирна. В ній мікробів повно. Така вода будь-який бульйон замінить.

Найдошкульвішими для нас були літаки. Снаряди та міни падали на середину болота, нещадно глушили жаб, розігнали геть птаство; кулеметні й автоматні черги перелітали через наші голови, розривні кулі лопались у лозах, не долітаючи до цілі; а літаки скидали бомби мало не на голови нам, бувало, і в розташування ворога. Правда, для нас вони були не страшні, бо глибоко занурювались у болотну твань і осколки майже не вилітали на поверхню. Одна така міна розірвалась біля мене за п'ять кроків, але жоден осколок не вирвався і не зачепив, тільки тванню обдало немов з відра та вибуховою хвилею оглушило.

Іншим разом трапилось гірше. Я лежав на чудовій, просто-таки розкішній купині за вільховим пнем. Тим часом Жорка Колгатін розшукав неподалік ще краще місце і настирливо вимагав, щоб я перебрався туди, бо міни почали падати дуже близько од нас. Зоставивши на місці свій бушлат і торбину, я подався оглядати нове житло. Купина й справді була розкішною, продовгуватою, на ній лежати зручно, а перед нею ще й пеня — високий, жодної кулі не пропустить.

Там мені сподобалось, я вже був зібрався вертатися за речами, коли неприємно просичала над головою чергова міна, шубовснула поблизу в болото, глухо вибухнула. Тим вибухом були знищені і моя попередня «квартира», бушлат і торбина, за якою я найбільше жалкував, бо в ній, крім запасного диска до автомата, зберігалися ще книжки з нашої партизанської бібліотеки, з десяток моїх власних оповідань та незакінчена гумористична повість, твори, які я писав у безсонні лісові ночі.

— Добре, що хоч автомат був з вами,— втішав мене Жорка.

Вашко Мізько по-філософськи підсумував:

— Автомат — те добре. А ще краще, що разом з автоматом була й голова.

Минув тиждень. Партизани і всі, хто був у оточенні, пристосувались до обставин, навчилися пересуватися з одного місця на інше, було налагоджено зв'язок з протилежним берегом, де оборонявся загін «Перемога». Науменко переказував, що йому теж сидиться на Видрі як на розпеченій сковороді. І запевняв: ворогові вони не вклоняться, загинуть до останнього, але не здадуться. З Науменкового загону приходили і на наш берег, дехто навіть перекочував до нас. Прилип серцем до наших розвідників Микола Нековаль, київський робітник, відчайдуха неймовірний, сухий і жиливий хлопець, схожий на циганчука. Микола мені дуже сподобався. За дні оточення ми з ним здружилися, тож не дивно, що він перейшов до щорсівців, став у нас їздовим. І вже не розставався ні з баскою трійкою, ні зі мною до того часу, коли наше межиріччя було визволене Радянською Армією.

Думка про блискавичний наліт на ворожі окопи опанувала наших розвідників. Тільки й розмов було про це, тільки й мрій. Я всіляко роздмухував цю ініціативу, бо з власного досвіду знав, що ніщо так не підтримує людину в

безнадії, як промінець хоч слабої надії на щасливий вихід з безвихідного становища.

Погода всі ці дні була чудова, небо ясне, бездонне і синє, краса весняна панувала над світом. І так не гармоніював до неї сусідній віковий ліс, обпалений і чорний, прокоцнений димом і гаром, такі жалюгідні в цей час всезагального квітнування були навколишні лози і вільшники зі стятими верхами, з покаліченим гіллям, із засохлим листям, з потолоченими травами, з болотом, яке стало схожим на переоране поле, виповнене рудуватої багнюки,— вона росла, мов опара в діжі, пузирилась і смерділа страшенно.

В таку пору, за мирного часу, хлібороби з надією поглядають на небо, на барометри, ждучи з нетерпінням дощу. Партизанам, яких знизу мочило болото, а зверху поливало свинцем, тільки дощу й не вистачало. Ми весь час позирали в небо, з надією в очах проводжали кожну хмаринку в небі, ждали грози. Запам'ятався мені жарт Івана Мізька. Було це в неділю, на восьмий день оточення, опівдні, в час, коли сонце стояло над головою і палило нестерпно. Щоб розважити хлопців, розсмішити їх хоч трохи, Іван пророче простягнув утору руки, вдався в красномовство:

— Коли ти, боже, є на небесі, то не будь же гітлерівським підсобником, не тягни своєї всевишньої руки за тими барбосами, а возри на нас, грішників, прости і пробач, будь добрий, що, може, коли тебе зневажили, пошли нам дощ рясний, грозу пошли, бурю вивергни на наші голови, от їй-бо — ми не розсердимось, а навпаки — ти свій гнів викажеш, а ми тебе восхвалямо, будь другом, — пошли нам ізбавленіє від ігэ гітлерівського.

На тому жарти партизанського мінера урвались, бо годинник відміряв останню хвилину перерви і в нашу сторону знову шугнули рої куль, засвистіли міни й снаряди, знову па Видрі все зашипіло й заревло, як у пеклі.

Повільно сплив і цей недільний день, підкрався вечір. А з ним непомітно хмари насунули, закрили все небо, а згодом і гроза розгулялась травнева, могутня гроза, одна з тих, які бушують з вечора й до ранку, втішаються власною силою і не можуть навтішатися, перекидаються такими гучними й страхітливими громовицями, з якими можуть змагатися лише артилерійські залпи...

Настав час для здійснення нашого задуму. Вже після першого наскоку грози ми залягли в ланцюг, ждали затишшя. Коли вщухла стрілянина, під прикриттям грози, кори-

стючись хвилиними перервами в спалахах блискавок, по-пластунськи поповзали до ворожих окопів. Уже нікого з перших хвилин початку цього відчайдушного маневру я не чув і не бачив. Повз уперед, інстинктивно відчуваючи близькість товаришів, пильнуючи, щоб автомат не зсунувся з плечей, а в зубах міцно затискував гостролезу фінку. Не автомати, не пістолі підуть в діло, а лише фінки, бо вони не викликають шуму, а ворога знищують, як усяка інша зброя. До цього здавалося, що ворожі окопи від нас близько, рукою подати, а на ділі виявилось, — дець мало не на краю світу, бо, здається, вже повз цілу вічність, а вони немов крізь землю провалились. Тільки тоді, коли над самісіньким вухом гулко задудотів кулемет, викидаючи майже поряд зі мною сніп трасуючих куль, я збагнув, що досяг розташування ворога.

Не варто описувати дальших подробиць. Такими речами хвалитись не треба, бо робити щось подібне людині доводиться не тому, що вона хоче цього, а лише тому, що мусить. Та, мабуть, коли б і спробував описати ту сутичку, то не зміг би. В подібних ситуаціях людина діє не стільки волею свого розуму, скільки інтуїтивно, ніби перебуваючи в стані летаргії.

В подібному стані були наші партизани, коли увірвалися у ворожі окопи. Пам'ятаю тільки, що коли припинився черговий обстріл, то почув сміх і чужу мову. І це було так несподівано, що мало не спаралізувало мою волю. Але вже за хвилину оговтався, в мерехтучому світлі побачив неглибоку яму, кулемет з висунутим поверх бруствера дулом і тих, що сміялися. Випрямився, як пружина, фінка з зубів потрапила в правицю, не пам'ятаю, як опинився біля окопу. Переді мною постала широка спина в лопотливому маскхалаті, на хвилину задумався — з якого ж боку в людини серце, коли вона до тебе стоїть спиною?.. Далі все відбувалося немов у кошмарному сні. Надупивши на плечі чужий маскхалат, вільно розгулював поміж ворожих окопів, розшукуючи тих, хто тут сидів і вдоволено сміявся.

Невдовзі я опинився в спаленому лісі, за дорогою, що вела з Червоної Казарми до Винникової сторожки. Коли почався черговий обстріл, то стріляли вже не в мій бік, а за спиною. Це свідчило про те, що я був не в оточенні, а за його межами.

Безсило розпластався на мокрій землі і тільки тоді відчув нудоту — від голоду, чи від запаху крові, чи від утоми та безсоння.

Певдовзі почали абиратися учасники прориву. І першим здивався мені Жорка Колгатін. Ми вирвалися з ворожого оточення, пробивши дірку в вогневному ланцюгу. Але як вивести через неї всіх, хто залишався ще на болоті? Жора переконаував, що зробити це не важко, варто лише розшукати Адаменка, і вони до ранку виведуть якщо не всіх, то хоч половину людей.

Я велів Колгатіну повернутися на болото і передати Гаврилу Вакуловичу, щоб він діяв обачно, не поспішав виходити, а виждав,— ворог, напевне, подумає, що через отвір вийшли всі, і зніме облогу. І тоді, впевнившись, що загроза мицула, хай виводить батальйон і всіх інших на північ, до Старої Гути та під Соколівку до старої землянки.

Літні ранки підкрадаються раптово. Як несподівано і скрадливо налетіла гроза, так непомітно й відступила на світанні. Розвидпілось. Ми побачили, що опинились у неглибокій вирві, геть зашмарованій сажею, бо дощ обмив з опалених дерев кіптяву.

Зпову повториться те саме — чверть години стрілянина, чверть години тиша. І якимось не відразу збагнули, що проминуло двадцять, потім тридцять хвилин і сорок, спливла година, а стрілянина не відновлювалась. Раптом почулись голоси, чужі голоси, шум машин, гуркіт коліс, ми припали до чорного піску, не ждучи від того гамору нічого доброго для себе. По дорозі повзли ворожі війська. Чи то в бік Червоної Казарми, чи то на Винникову, але відходили, зникали, розв'язуючи зашморг на шиї оточених. Через якийсь час у лісі все затихло.

Ми тримали курс на північ. Там був порятунок і спокій — адже лишалися потайні склади картоплі, сала, м'яса, борошна й гороху. Швидше, швидше туди, де нас ждуть їжа і жаданий черепочинок. Усі були знесилені, падали з ніг, багато хто ледве тримався на ногах, були й зовсім непритомні.

І хоч на півночі ще не затихли бої, хоч ми були майже нездатні до нових сутичок, але надія на порятунок вела нас уперед.

6.

У кінці травня на межиріччі настала тиша. Вже й не вірилось у те, що на світі коли-небудь може бути спокій. Хоч нам і не пощастило вибити ворога, ми відчували себе пере-

можцями, бо зуміли вистояти, зберегти сили, зберегти людей і матеріальну частину. Правда, зазнали важких і безповоротних втрат, але знали — на місце полеглих стануть нові бійці, а все інше відвоюємо у ворога.

Батальйон Адаменка, штабні підрозділи щорсівців, загін «Перемога» та ті, хто потрапив у оточення на Видрі, відтягли на себе значну силу ворога, дезорієнтували його і тим самим полеглиши становище інших підрозділів та сусідніх загонів. Вважаючи, що на болоті оточено головні партизанські сили, ворог стягнув сюди більшість артилерії, танків, мінометів, кинув авіацію, велику кількість піхотних підрозділів і всю силу вогню звалив саме на це беззахисне болото, яке мало лише одну перевагу — було непрохідне і непролазне. Після початку операції на Видрі значно послабився натиск в інших місцях. Партизани загону імені Коцюбинського, який розосередився і замаскувався на островах у дніпровій заплаві в районі Неданчич та Мньова, взагалі уникли важких боїв і повністю зберегли свій особовий склад.

Не мав втрат і Любецький загін, — він був нечисельним, і проти нього було кинуті сили незначні, вони не змогли натрапити на слід партизанів.

Проти будьонівців хоч і провадили операції, але вже силами значно меншими, суцільний фронт було порушено, в лісах нищпорили, прочісуючи окремі ділянки, більші та менші гітлерівські, власовські та поліцейські підрозділи, — вони хоч не давали спокою, але не могли завдати і серйозного удару. Так було всі дні — то спалахували короткочасні бої, то затихали. Причому їх головним чином нав'язували противникові партизани, і, як правило, закінчувались вони торжеством нашої зброї. В тих сутичках спостерігалось й таке: в лісовій гущавині а чи серед болотяних сіножатей, блукаючи, раптом стрічались дві групи. І коли мадярська була нечисельною, коли командував нею не німецький, а угорський офіцер, то бою не зав'язували. Їхні солдати враз повертали назад або вдавали, що не помічають партизанів, і йшли собі геть. Від одного полоненого будьонівці довідались, що мадярські солдати воюють тут неохоче, бо не розуміють ні сенсу війни проти мирного населення, ні того, чому вони, вояки регулярних військ, мають втрачати своїх людей у глибокому тилу, біля самого Києва, коли їхнє місце на фронті. Він сказав і про те, що мадяри здебільшого ведуть неприцільний вогонь, неохоче йдуть на прочісування лісів, бо розуміють, що все це кош-

туватиме життя багатом. А вони й так зазнали неймовірних втрат, більших не могло бути й на фронті. І ще заявив той полонений, що коли б не есесівські наглядачі в мадьярському війську та не суворий наказ командуючого операцією, то угорці взагалі не стали б воювати проти партизанів.

Хто зна, що в тому було правдою, а що перебільшенням, але й інші полонені стверджували те саме. Не раз у сутичках будьоннівців, бійців батальйону Овчаренка, який після загибелі Адама Мольченка прийняв на себе командування північним угрупованням, виникали такі ситуації. Більшим і меншим підрозділам доводилось весь час маневрувати по лісі, вибирати місця для днювання. Не раз бувало, що наші групи несподівано натикалися на мадьярські частини. І відкривали вогонь лише в тому випадку, коли їх стрічали пострілами. Частенько траплялось так, що ворог не робив жодного пострілу, явно даючи можливість часно зникнути в лісових хащах.

Розповідали згодом люди з нашого «патронату», мирні жителі, які теж пережили цю страшну навалу, переховуючись у лісових хащах і нетраях, що не раз на беззбройних жінок і дітей несподівано натрапляли мадьярські солдати. Вдавали, що не помітили їх, і зникали, не заподіявши зла.

З того, як вибивали нас з Видри, теж було видно, що не дуже охоче мадьярські війська воювали проти партизанів. Німецьке командування наказувало їм прочесати кожен лісовий масив, кожне болото, а вони робили те формально, йшли туди, звідки не летіли кулі.

В той час нам було не до дослідження настрою ворожих солдатів. Значно пізніше зрозуміли ми психологію угорських солдатів, яких до того добре потовкли радянські війська під Воронежем, — командуванню довелося спільно відводити їх у тил перед загрозою масового дезертирства. Якусь частину тих підрозділів, що не встигли розсипатися на фронті, підпорядкували генералу Алдю-Папу — до тих дивізій, що їх ще в 1942 році спеціально сформували для боротьби з партизанами Чернігівщини і Білорусії.

Отож опікшись на фронті, угорські солдати неохоче воювали і тут, лише жорстокі спопукання хортистського командування та силування з боку есесівських підрозділів вели їх у наступ. Коли б ми могли порозумітися з мадьярськими солдатами, то, безумовно, багато їх перейшло б на наш бік. Та, на жаль, ми перемовлялися лише мовою гвинтівки і автоматів. Отож та війна була глибокотрагічною:

нам доводилось битися на смерть з людьми, які по суті не бажали нам зла. Вони самі опинилися між молотом і ковадлом — попереду були партизани, а позаду есесівські лигоминці і люті хортисти, що вимагали від простих солдатів нещадності і повної покори.

Можна з певністю твердити, що своєю перемогою і своїм життям ми в якійсь мірі були зобов'язані мадьярським солдатам. Поліцаїв та власовців німці на прочісування послали рідко, доручали тільки блокування партизанського краю, — видно, не довіряли їм, боялися, щоб не перейшли на наш бік. Самі есесівці бій зав'язували неохоче, поклавши весь тягар війни на плечі мадьярських солдатів. Правда, куля є куля, — чи то вона солдатська, чи то партизанська, а вкладає окупанта навічно. Навічно полягли в тих боях тисячі ворожих солдатів і офіцерів, хоч ми й не могли того точно облікувати. Відомо одне: війна з партизанами не прийшлася до смаку мадьярським солдатам, коли тільки могли, вони уникали сутичок з людьми, які нічого лихого не зробили ні їм, ні самій Угорщині.

Вже десь після 20 травня з межиріччя почали поступово виходити ворожі дивізії. Причиною того, як стало відомо вже після війни на судовому процесі над командуючим операцією Алдя-Папом, було те, що окупанти мали дуже точний план ліквідації партизанського руху в районах, прилеглих до Києва. Мадьярські військові дивізії, есесівські частини та поліційні і власовські допоміжні підрозділи повинні були протягом весни, кількома блискавичними навальними ударами, розбити ту зону на сектори і очистити весь край від партизанів.

Межиріччя, як район найбільш небезпечний для Києва, піддавали удару в першу чергу. На ліквідацію наших сил, які ворог оцінював більш-менш реалістично (вони вважали, що тут зібралось три-чотири тисячі аборигенів, озброєних допотопною зброєю, очоленях малопідготовленими офіцерами й комісарами), дали щось близько двох тижнів. Після того карателі мали перекинутися в ніжинські та бобровицькі ліси, знищити загони Івана Бовкуна й Олександра Кривця. Тим часом повинні були вивільнитись підрозділи, що діяли в районі Димера та Чернобиля, і, з'єднавшись з частинами, які безуспішно вишукували в межиріччі Дніпра й Прип'яті Ковпака, — він був уже далеко на заході, — мали вирушити проти партизанів Попудренка, на північ від Чернігова. До кінця травня операції проти партизанів повинні були закінчитись.

Однак тим диявольським планам не судилося здійснитись. У той час, коли нас мали винищити до кінця, ми тільки відступали на Видру, а коли плаували вже громи ніжинських та бобровицьких партизанів, вони лише виповзали з нашого межиріччя, по суті нічого не добившись.

Карателі покидали наші ліси, а ми знову виходили на оперативний простір, залишаючись тут законними господарями. Збирав до гурту роти Овчаренко, розставляв їх недалеко від Чернігова. Будьонівці надійно отаборилися в лісових масивах під Бондарями — тут на промоклих болотяних сіножатях росло доволі паші для коней, тут було зручно тримати оборону, якщо ворог спробує загрожувати нам з заходу.

До Старої Гути та під Соколівку вийшов батальйон Адамєнка. Науменко поки що базувався у вищедубчанських лісах, ведучи і далі локальну війну з летючими загонами власовців і поліцаїв, які вештались у болотяних масивах, зухвало полювали на окремих партизанів та дрібні месницькі групи.

В тих перівних сутичках загинув наш чудовий товариш Василь Проценко, в минулому партійний працівник, один з організаторів броварського партизанського загону. Поліг і Тимофій Прихожий, який виводив з болота свою сім'ю. Тільки відступив кроків на сто від дітей та жінки, щоб краще роздивитись лісову просіку, а тут торохнула ворожа черга, і назавжди впав на ту просіку партизан. Не один наш товариш загинув тоді від рук тих бандитів.

На початку червня з групою найвідчайдушніших хлопців я вирушив до Науменка. Кілька днів пробиралися ми тоді в нетрях, — дали доброго прочухана тим запроданцям, поховали бійців, що полягли в боях і не були поховані, розшукали загін Науменка, вивели його з Київщини на гостипну Чернігівщину. Чернинські ліси і болота надовго zostались безлюдними, бо після останніх подій сюди неохоче поверталися партизани, ходили лише інколи, щоб покарати пепроханих гостей.

Закінчивши бойові дії на межиріччі, окупанти сповістили в пресі про повне винищення партизанів. Це було безсоромною брехнею. Не загинув у тих боях жоден наш батальйон, жодна рота, жоден взвод і відділення. Вони стояли в строю, набиралися сили, після важких випробувань готувались до нових боїв. Згодом ми підрахували свою міць, — виявилось, що, незважаючи на важкі втрати,

в наших загонах людей не зменшилось, а збільшилось. Замість полеглих у стрій стали нові патріоти.

Зібравшись після боїв у Старій Гуті, ми вибудували з гарних дубових дощок важку домовину, поклали в неї колишнього нашого начальника штабу. Привезли його разом з тими, хто поліг у тому бою, до села, викопали під віковим дубом глибоку могилу.

Кузьма Гнідаш теж прибув до Старої Гути. Зі своїми парашутистами й групою наших бійців він пересидів лихоліття в плавнях між Сорокошичами й Тужаром. Дії парашутистів сковувала хвороба Петра Федоровича, — він застудився на болоті.

На партизанський похорон, крім месників, зібралися мешканці навколишніх сіл, — схилили голови, дивилися, як чайкою б'ється над домовиною сина Марія Свиридівна, а батько Адама Мольченка стримував і не міг стримати сліз, все чимсь клопотався, не знаходив собі місця. Як символ невимовного горя, уболівала мовчки Катерина, сестра Адамова. Комісар наш Василь Мольченко дуже тужив за братом, — стояв непорушно, супив брови, до синяви в пальцях затискав автомат.

Прощальні слова біля могили загиблих.

— Друзі, ми пережили важкі й героїчні дні. Ми вистояли тільки тому, що живуть на світі такі люди, як наш незабутній Адам, як ті, хто лежить у цих домовинах. Ми не знаємо, коли закінчиться ця боротьба, і невідомо, скільки героїв ще поляже. Але перемога буде за нами! Мир прийде на землю. Ворогові не знищити нас усіх. То ж ті, хто живий, хто бореться, хто живе і житиме, — навіки запам'ятайте образ славного сина народу Адама Мольченка, образи всіх, хто поліг за честь, свободу й незалежність нашої Вітчизни.

А полягло ж їх скільки, юних, красивих, життєлюбів веселих. Двадцять мільйонів радянських людей поглинула ця страхітлива війна. Серед них — сотні партизанів і нашого загону, що полягли на невеличкому клаптику рідної землі, — в межиріччі Десни й Дніпра. Хлопців і дівчат. Українців і росіян, білорусів і молдаван, казахів і узбеків.

У сусідньому селі Сукачах zostалися лише комини і кілька порожніх хатип. Про трагедію Сукачів розповіли мені стара Чумачиха й учитель сільської школи Малинін, які випадково zostалися в живих.

Усі сукачівці, що здатні носити зброю, були в партизанському загоці. Вдома жили старі, жінки й діти. Як тільки

почули, що ворог підступив до села, — подалися в ліс, замаскувалися у схованках. Лісові люди знають, як краще перебути лиху годину. Лише один дідусь, колишній лісничий Дзеганівський, не пішов з хати, заявив дружині, вчительці Євгенії Пилипівні, що воліє померти в рідному домі.

Його відразу розшукали фашисти.

Уздівши ворогів, старий дуже здивувався. Перед ним стояли солдати з червоними зірочками на пілотках, в нашому обмундируванні. Заговорили до нього рідною мовою.

— Ну що, діду, не ждав радянських воїнів?

— Та й таке...

Звідкіля старому було знати, що то запроданці й зрадники, виконуючи найпідлішу роль провокаторів, нацупили на себе священний одяг радянського воїна.

Пришкандибав старий у ліс, почав кликати сельчан. «Гей, люди добрі, виходьте із своїх схованок, радість велика у нас, не вороги вступили до села, свої прийшли, рідні». І люди, немов з-під землі, висипали із схованок, зі сльозами радості вітали й обнімали гостей. На щастя, не всі сукачівці були в одному місці, тільки дев'яносто вісім чоловік. Однак їх до осель не пустили, а загнали до сільського клубу.

Стара Чумачиха, запідозривши недобре, попросилась:

— Збігаю на хвилину додому, покличу сина, бо те ледащо проспить цю радісну подію.

Вона зайшла на чуже подвір'я, а звідти поповзлагородами в сусідній садок, непомітно пробралась до своєї хати, вибралась на горище. Прорвала стріху і почала спостерігати — що ж робитимуть далі?

До села в'їхали на мотоциклах есесівці в зелених мундирах. І незчулася стара Чумачиха, як знялися жажливий стогін і крики, запалали, немов свічі, сусідні хати, ждала, що й сама згорить, але її двір обминуло те лихо.

Ще докладніше про страшну трагедію в Сукачах розповів мій колишній учитель Омелько Корнійович. Навчав він мене колись у другому чи третьому класі, був людиною літньою, свого часу замінив неблагозвучне прізвище Баран на високоінтелігентне — Малинін.

У партизани Малинін не пішов, але одним з перших почав навчати дітей за радянською програмою. До лісу не втікав, — наглянув поблизу клубу просторе дупло в дубі і звідти, як зі спостережної вишки, бачив усе, що діялось.

Він теж повірив у те, що в село прийшли радянські воїни. Та згодом почав мислити: «А звідки їм тут узятися,

коли нічого не чути про настул наших військ?» Будучи від природи обачним, вирішив поки що не покидати свого дупла.

Так Малинін став свідком трагедії, що відбулася на сільському майдані тієї сонячної днини. Тільки вскочили до села есесівці, як відразу перевдягнені зрадники показали своє лице. Доповіли, що полонили сотню партизанів. Біля вікон клубу поставали автоматники. Есесівський офіцер змахнув рукою. Під стріху шугонув віхоть вогню. Будова запалала.

В дверях показався дідусь Дзеганівський. Видобуваючи зі старечої пам'яті німецькі слова, почав благодіяти порятунку для дітей та слабосилих. У відповідь есесівці прошили його автоматною чергою. Ті, що горіли живцем, почали вибивати шибки, висаджували рами. Їх косили кулями, але на місце вбитих з вікон тиснулись живі, матері кидали під ноги катам маленьких дітей. Есесівці підхоплювали їх і, немов граючись, зі сміхом та приповідками жбурляли назад у вогонь.

— У мене й зараз стоять перед очима люди, охоплені вогнем голови, очі, розкриті роти... Я не можу спати, не можу жити, — зі стогоном розповідав мій колишній учитель.

Мученицькою смертю вмیرали ті, кого схопили в Карпилівці, Лутаві та Виповзові. Кілька днів їх мордували за селом на пагорбі. Голодні й напівголі, вони зносили нестерпну спеку вдень і тремтіли на голій землі в нічний час, бо було ще холодно й росяно. Їх усе допитували есесівські головорізи, били й калічили нещадно. Потрапив поміж них і один з тих, хто прибув з Реутовим, — тихий, непомітний Мельничук. Піддався на вмовляння дівчини, яка незадовго до того прийшла з Остра, здався добровільно. Його катували лютіше за інших. Був тут і євминський учитель Власик, наш колишній зв'язковий. Побитого й понівеченого привезли його з остерської тюрми, сподіваючись, що впізнає когось з партизанів. Але старий учитель не виказав нікого.

Всіх їх по-звірячому розстріляли на пагорбі, засипали в глибокій ямі.

Перед нами постала картина трагічної загибелі багатьох товаришів із сільської самооборони. Особливо вражала трагедія новоглибівців. Вони героїчно билися проти заг арбників, дали належну відсіч власовцям та есесівському загонові, який наступав з Києва. Витративши набої, надійно замаскувалися в непролазних зарослях на одному з багатьох потаємних островів у дніпровській заплаві. Вистояли

супроти ворога, але не вбереглися від зрадника і полягли всі до одного.

Ще коли я вчителював у Новому Глибові, павчався в нашій школі хлопчак Микола. Був він синком сільського багатія Макара Скулевича, людини затятої і свавільної, що кинула виклик усьому новому. Коли в селі організували колгосп і новоглибівці дружно потяглися до радісного життя, Макар Скулевич кинув сім'ю, виїхав до Києва, влаштувався на роботу. Але чинив усякі каверзи новоглибівцям, аж поки в тридцять третьому його не заарештували й засудили до розстрілу. Малолітній синок, учень п'ятого чи шостого класу, прилюдно відцурався батька. Миколі співчували, всіляко допомагали, вважаючи його чесною людиною і добрим товаришем. Згодом з худорлявого хлопчиська вибехкався здоровенний парубок.

У час лихоліття Микола Скулевич прибився до рідного дому і вступив до самооборони. Брав участь у боях, разом з усіма потрапив на острів, з кимсь із своїх друзів-односельців пішов у розвідку. І зразу ж віддав товариша в руки власовців, а сам привів ворогів до табору. Стріляти самооборонцям було нічим, і їх полонили.

Не зосталося нікого, хто б розповів, які муки стерпіли наші друзі. Відомо одне — всіх їх, на чолі з Гнатом Горілим, по-звірячому замучили, постріляли.

З часом нам пощастило зітнутися в двобої з летючим загоном власовців, у якому на баскому коні гарцював Скулевич. Час від часу він приводив непрошених гостей до свого села. Одного разу ми їх тут і застукали. Партизанська куля припишила «кар'єру» запроданця.

Карателі покладали великі надії на зрадників. Через них мало не загинула самооборона села Сорокошичі. Один з її учасників (його навіть шанували в таборі) випадково потрапив до рук ворога. З ним повелися чемно, запропонували видати побратимів. Чи то з переляку, чи то свідомо він погодився. Повернувшись до лісу, почав умовляти самооборонців, що вони, поки не пізно, мусять здатись ворогові, їм ще гарантують безпеку й прощення.

Сорокошицькі самооборонці не піддалися на агітацію, зпищили зрадника. А от у селі Косачівці група самооборонців, в якій було понад три десятки бійців, вчасно не розпізнала ворожого лазутчика, і хлопці поплатились за те життям.

До глибини душі вразила всіх загибель тяжко поранених партизанів, серед яких були Анка Гудзь, Борис Маркін

та ще кілька щорсівців і бійців з загону «Перемога». Особливо запам'яталась мені партизанка Галя з Новосілок Дніпрових, — та сама дівчина-красуня, що радо вітала нас, коли ми вперше завітали туди. Невдовзі вона прибула до Науменкового загону. Напередодні ворожого нашествия її поранило в ногу, — куля роздробила коліно. Треба було ампутувати ногу, але дівчина заявила, що швидше помре, ніж згодиться стати калікою.

Поранення для партизана рівноцінне смерті. Не раз я чув висловлювання перед боєм — коли вже має поранити, то хай краще уражає на смерть. Недаремно боялись ми поранення. Поранений партизан все одно що птах з перебитими крилами, — голими руками бери. Навіть коли ворог і не загрожував, то й тоді йому було не легко. Ліків обмаль, операція в партизанському шпиталі — річ складна й ризикована.

На нашу біду, особливо після пирновського бою, в шпиталі зібралось чимало тяжкопоранених.

Напередодні боїв ми з Гнідашем побували там. Це не той зразковий барак, де хазяйнували Никон Ангствурм та Олег Копосов. Важкопоранені лежали на возах, а ходячі — під ними. Начмед ніяк не міг вирішити: виводити йому обоз на північ а чи zostаватися тут, ближче до чернинських боліт. Поранені перували, Маркін і Анка похмуро мовчали. Видно з усього: занепали духом славні ветерани. Особливо важко було дивитись на Анку. Рана гоїлася зле, час минав, а дівчина не видужувала, вкрай змарніла. З боєм у серці дивився я на дівчину і запитував сам себе: де поділася наша невгамовна, весела і щира Анка, чи стане вона на ноги?

Не краще почував себе й Маркін, але і виду не подавав, що чимсь занепокоєний. Тільки попросив видати їм по одній-дві гранати на всякий випадок.

— Коли не знадобляться, то хай будуть у резерві, — пожартував кволим голосом.

Задовго до того, як нас оточили на Видрі, поранених замаскували на островах ближче до чернинських боліт. Та ворожий вогонь сягав і туди, розривні кулі лопотіли над нами. Не сподобалось те лікареві Никону Ангствурму, він почав розшукувати нове місце. Поки шукали безпечніший острівець, фашисти ще посилили обстріл. Довелось пересиджувати там, куди хто забився.

Не скоро лікар та кілька охоронців вернулися до поранених. А ксли прийшли, то побачили трагічну картину:

на тому місці, де були замасковані Анка, Галя, Борис Маркін та ще троє німецьких бійців, зяяла вирва, а навколо лежало шмаття людських тіл.

Комусь пощастило уникнути смерті,— він і розповів про ту трагедію, що сталась на безіменному острівці. Туди пробралося кілька фашистських солдатів, оточили поранених. Коли наблизились до них, Борис Маркін підірвав в'язку гранат.

Так героїчно скінчили своє багатотрудне партизанське життя наші славні ветерани, незабутні друзі, слава й гордість усього загону.

Важким болем лягла на серце смерть Івана Євдокимовича Токаря, мого духовного батька й наставника. Всім тим найкращим, що жило в мені, великою мірою зобов'язаний я цій дорогій людині.

На всі руки майстер був старий партизан, але й справи бойової, набутої ще в громадянську війну в загоні Марка Василепка, не забув наш головний будівельник. Іван Євдокимович не розлучався з карабіном, кожної миті міг відкласти сокиру чи долото і вступити в бій. Коли прийшов той час, що вже не треба було будувати, Токар став бійцем.

Разом зі своєю Меланією Самсонівною, Михайлом Водотовкою та ще кількома воїнами влаштував засідку. В цей час з літаків запалили ліс, розбушувалася страшенна пожежа. Ліс пручався й стогнав, знімався в небо чорним димом, загибель котилась на Видру. Михайло Водотовка пішов у розвідку,— треба було знайти надійний шлях для відступу.

Пізніше він розповідав:

— Коли повернувся на те місце, де залягли Токар і його дружина, то мало не зомлів од жаху — вони обоє були мертві. Хтось розстріляв їх упритул, прямо в голову. Все лишилося при них — зброя й набой, вуалик з одягом.

Так, ворог завдав нам відчутного удару. Але не смертельного. Генерал-лейтенант Алдя-Пац Золтан прорахувався. Гадав, що винищив усе живе на окупованій території, заявив у пресі, що з партизанами покінчено назавжди. Але ця похвальба була надто поспішною і голослівною...

Як сталося, що такий досвідчений фашистський вовк, уже не молодий, з академічною освітою, здобутою в академії угорського генерального штабу, з досвідом дипломата (перед війною був військовим аташе Угорщини у Великобританії), отак прорахувався?

Вся його діяльність була помилкою, бо почалося це на самому початку, ще тоді, коли він впрягся в одну колісницю з Гітлером і Хорті.

Алдя-Пап був хитрим і пронозливим генералом. Зробив усе, щоб не потрапити на Східний фронт, боявся його наче вогню. Приваблювала безпечніша, як йому здавалося, боротьба з партизанським рухом на окупованих землях. Думалося дипломату-генералові на цій ниві слави здобути, не ризикуючи головою.

Алдя-Пап виторгував собі посаду командира 105-ї піхотної дивізії, на яку так само, як і деякі інші угорські дивізії й підрозділи, було покладено боротьбу проти партизанів, зокрема на Чернігівщині. Правда, гітлерівці тим генералам не довіряли, а може, були не високої думки про бойові якості угорських військ, бо разом з ними прибула з Франції ще й 399-та німецька обер-фельдкомендатура — керувати й контролювати дії мадярських вояк.

На Україну генерал Алдя-Пап прибув 15 жовтня 1942 року. Отаборився в Чернігові, розмістивши свій штаб у єдиному вцілілому пристойному приміщенні. Генерал любив затишок і комфорт. Що ж до його обов'язків, то вони були чітко окреслені секретною директивою угорського генерального штабу, затвердженою і доповненою верховною ставкою самого Гітлера.

В ній, окрім усього іншого, писалося таке: «По п'ятах за перемогою над партизанськими загонами повинна йти нещадна помста. Поблажливості немає місця. Нещадна суворість відіб'є охоту від того, щоб ставати в ряди партизанів чи підтримувати їх, а милість вважатиметься тільки слабкістю. Спійманих партизанів після допиту належить на місці знищувати... Так само треба розправлятися з помічниками партизанів... Не може бути пощади до кого б то не було... Тільки нещадне й остаточне знищення приведе до досягнення мети...»

Отже, мета ясна, засоби її досягнення теж відомі. Алдя-Пап та підлеглі йому генерали й вищі офіцери не марнували часу. Лише на Чернігівщині вони вбили й закатували понад 108 тисяч чоловік, знищили понад 24 тисячі військовоположених, 41 578 чоловік випроводили в німецьке рабство. А це ж тільки одна область...

Генерал Алдя-Пап вимагав від своїх підлеглих виконання всіх положень бузувірської директиви генштабу, не відстали від нього й колеги. Командир піхотної дивізії генерал-майор Ерліх Гезо напередодні дій в Остерському

та інших районах півдня Чернігівщини видав наказ: в разі вбивства угорського офіцера чи солдата розстрілювати перших-ліпших мирних жителів незалежно від статі й віку, а населені пункти дощенту спалювати.

Немов вовки-сіроманці шастали по нашій землі, вишухуючи дух непокори, стріляли й палили наших людей, руйнували села. Було віддане вогню, обернене на попелище славнозвісне Тячине село Піски, до останньої людини розстріляли кати все населення й спалили до останньої хати велике і старовинне село Козари. Лілася кров мирних людей, горіли людські оселі. А партизанський рух не вщухав, навпаки, гнів народний клетотів, окупантам було несила його долати.

Вспою, в час затишся на фронтах, у головах карателів і визрів диявольський план — винищення партизанських загонів шляхом прочісування великими силами окремих партизанських районів.

17 листопада 1947 року генерал-лейтенант Алдя-Папа Золтана та ще п'ятнадцять генералів і вищих офіцерів у тому ж Чернігові, де стояв штабом генерал-каратель, за звірства, вчинені вімецько-угорськими фашистськими загарбниками на території України й Білорусії, судив радянський народ. Алдя-Папа звинувачували в тому, що як командир 105-ї піхотної дивізії та 5-ї легкої дивізії він проводив масові вбивства, катування мирних радянських громадян, по-варварськи руйнував населені пункти та вчиняв інші злочини на Чернігівщині.

На судовому процесі в усій огидності постала особистість генерала-садиста. Він спершу вдавав з себе безневинну овечку, бездумного солдата, що, корячись дисципліні, мусить виконувати накази старших. Мав, мовляв, виконувати директиву: запроваджувати жорстокий окупаційний режим, оточувати й знищувати партизанські загани.

— А мирних громадян? — запитав обвинувач.

— Оскільки вони співчували партизанам, ми мусили знищувати і їх, — потупившись, відповів генерал.

Припертий до стіни незаперечними доказами та свідченнями багатьох очевидців, Алдя-Пап звернувся до суду з письмовою заявою, — визнав, що, як командуючий операціями проти мирного населення, він повністю відповідає за особисто видані, як письмові, так і усні, розпорядження й накази, а також за дії підлеглих йому офіцерів і солдатів, які чинили масові розстріли й репресії, за дії підлеглих

йому військових частин, які палили, руйнували й нищили все на своєму шляху.

— З вашого наказу, а можливо, й у вашій присутності спалювали живцем людей, переважно дітей і жінок. Хіба ні разу не здригнулося ваше серце, не озвалася совість?

Алдя-Пап потупився:

— Коли мені про те доповідали, я сприймав усе з... тяжким почуттям.

Зітхнувши, зразу ж додав:

— Але ми були солдатами і виконували наказ.

Разом з багатьма іншими свідками, очевидцями злочинства і потерпілими, виступала й старенька вчителька з Сукачів Євгелія Пилипівна Дзеганівська, дружина того 72-річного дідуся-лісничого, який поплатився життям, попавшись на гачок провокаторів. Сива сімдесятирічна бабуся піяк не могла говорити, слова застрявали їй у горлі, вона лише розмотувала тремтячими руками якийсь вузлик і не могла його розв'язати.

Алдя-Пап насторожено і з явною тривогою стежив за її пальцями, ніби те, що вона має зараз виплутати, найбільше йому загрожувало.

— Дві кісточки з ребра...— нарешті слабким голосом мовила стара вчителька, але її почули в найдальших куточках просторого залу.— Дві кісточки зосталося від людини, яка була найдорожчою мені протягом усього життя. Він прожив сімдесят два роки... Тільки дві кісточки зостались від нього... А від інших, отих немовлят та жінок, від тих, хто був тоді з ним, не лишилося нічогосінько...

Голос її зміцнів, старенька дивилась просто у вічі Алдя-Папу.

— Послухайте, пане генерал, та як ви можете після всього жити, як смієте дихати повітрям?

Алдя-Пап на мить похилив голову, потупив очі. Та за хвилину знову набрав байдуже-впертого вигляду, пробу-бонів:

— Ми були солдатами...

Вони й справді були солдатами диявольської фашистської машини, яка втратила право називатися армією, так само, як і її солдати, що були катами, а не воїнами.

Задовго до травневих подій щорсівці звернули увагу на райони, віддалені від Десни й Дніпра, але зручні для проведення бойових операцій. Напочатку то були розвідницькі походи та перші спроби наших мінерів чинити диверсії на залізничних і шосейних дорогах. Уже згадувалось про наші диверсійно-розвідницькі групи, які вели дальню розвідку, потрібну головним чином групі Гнідаша. З часом вони не лише покидали на тиждень-два межиріччя, а й почали постійно базуватися у віддалених районах. До них охоче вливались місцеві патріоти, і подекуди вишикали значні групи, підпорядковані загону імені Щорса. Деякі з них згодом стали навіть партизанськими загонами, що діяли самостійно.

В час, коли есесівсько-мадьярські орди запрудили межиріччя, коли партизани, стікаючи кров'ю, вели важку й перівну боротьбу, більшість мінерних груп, поділяючи долю свого загону, всіма силами й можливостями боролися з окупантами, перепивали їм шлях. Уже згадували ми про групу Івана Мізька. Уславились своєю відчайдушністю та вмінням ставити міни перед носом ворога групи мінерів Тимофія Гончара, Геннадія Товстепка, Веніаміна Челкунова, Костя Кульова, Сергія Кузьміна та інших.

До травневих подій ці групи були націлені на ворожі шляхи, зв'язок, промислові об'єкти, техніку. Лише на короткий перепочинок появлялась кожна з них у табір для звіту та поповнення боезапасом. Відпочивши, невтомні і безстрашні мінери знову розходились, сягаючи дальніх районів сусідніх областей. При кожній нагоді партизанські підпривняки ставили міни під ворожі машини на шосе; нищили телефонні й телеграфні стовпи; на полях палили трактори і всяку техніку; в селах били сепараторні апарати та іншу машинерію, яка служила окупантам; на залізницях підривали колію,— бувало, що й ешелони пускали під укіс з живою силою й технікою.

Навіть у важкий час, коли щорсівцям і всім партизанам межиріччя довелося вести нерівний бій, за його межами діяли окремі щорсівські підрозділи, завдаючи ворогові відчутних ударів. Деякі з цих груп тільки формувались, а інші діяли вже впевнено.

В першу чергу хочеться розповісти детальніше про діяльність олишівської, канівської, іванківської, ічнянської та броварської груп.

Олишівський район межує з Остерським. Розкинувся він на правому березі Десни, ближче до Чернігова. Партизанити тут було нелегко, бо то район лісостеповий, хліборобський, лісів мало, а мальовничі бори й переліски не для великих підрозділів. Тут, правда, активно діяла група Максима Кулакова, але й вона базувалась головним чином у нижинських лісах, була підпорядкована загоні «За Батьківщину».

Командування загону імені Щорса звернуло увагу на сусідній, економічно багатий район, де окупанти нахабно грабували людей.

Спершу ми лише час від часу появлялись у олишівських селах, розташованих біля Десни, в таких, як Надівка, Вовчок, Церковище, Ладинка. А згодом почали й далі проникати в той багатий район. Там наші господарники успішно реквізували німецькі склади з зерном пшениці, жита, гороху, не раз перехоплювали табуни худоби.

З часом у Олишівському районі надійно осіла наша розвідницько-диверсійна група під командуванням Олекси Полковникова.

На Полковникова в тому ділі можна було покластися. Був він з тих воїнів, що лише в горнилі війни вирости на офіцерів завдяки своїй винахідливості й відчайдушності. Поранили його під Белгородом, відлежатися у добрих людей не вдалося, бо окупанти схопили й кинули до товарного вагона. Полковникові уже встиг трохи оклигати від ран, по дорозі втік.

На початку війни частина, в якій він служив, стояла поблизу Чернігова, то саме в ці краї і прибився втікач. Місцеві патріоти звели його з партизанами. Олекса став нашим бійцем.

Оскільки добре знався на мінному ділі, то невдовзі очолив мінерно-підривну групу. Виявив бажання діяти поблизу Чернігова в Олишівському районі, бо там пролягали важливі стратегічні шляхи: шосе Київ — Чернігів, залізниця Чернігів — Ніжин.

Отаборився Полковников у лісовому масиві поблизу села Серединки. Вибрали місце вдало — ліс тягнувся понад Десною від Чернігова до Остра, в деяких місцях вклинювався до шосе, тож при вмілому маскуванні там можна було партизанити навіть більш чисельною групою.

Правою рукою у Олекси став Сергій Майоров, нащ улюбленець. Він довгенько жив у селі Гнилуші, кілька разів

пробував перейти лінію фронту і завжди ледве живий вертався назад.

Сергій Майоров був спортсменом, кадровим офіцером, мав навіть спортивний розряд і виборював чемпіонське звання на армійських змаганнях. Що це було так, можна не сумніватися, — на початку травня у найбільшу повинь він переплив Десну, повідомив про справи за Десною і таким же чином вернувся до групи Полковникова.

Навколо них поступово гуртувалася молодь з олишівських сіл — Серединки, Топчіївки, Красного, Красилівки та й самої Олишівки. До Полковникова йшли люди, просилися в загін. Олекса до групи брав тільки тих, хто найбільше йому подобався та був потрібний для діла. А всіх інших переправляв через Десну. Саме завдяки його старанням загін імені Щорса поповнився кількома сотнями бійців, вихідців з Олишівського району. Серед них були Петро Ренський (він працював уповноваженим Наркомату заготівель по Олишівському району), комуністи Гнилуша, Обабло, секретар райкому партії Кравець і багато інших.

Група Полковникова до весни обернулася на партизанський загін, що об'єднував відчайдушних хлопців і дівчат. Вони почувалися настільки впевнено, що зробили село Серединку своєю резиденцією.

Найголовнішим бойовим завданням групи Полковникова був контроль шосе, що проходить з Києва через Чернігів на Ленінград. Ця траса, оскільки гітлерівцям ставало дедалі важче пересуватись по залізницях, набирала важливого значення. З перехоплених у ворога документів ми дізналися, що окупаційна влада, зважаючи на важливість шосейної дороги, мусить охороняти її пильно і тримати в належному порядку.

Полковников та Майоров якийсь час успішно мінували шосе, акуратно закладали під клінкер примітивні міни, на яких підривалися вантажні й легкові автомашини. Але радість мінерів була недовгою, бо окупанти хутко навчилися пристосовуватися до умов. Перш ніж пустити транспорт, дорогою проходили сапери з міношукачами. Наші воїни теж не розгубилися, почали закладати міни збоку від шосейки. Підривати машини доводилось за допомогою довгої шворки, а це небезпечно і марудне діло.

Полковников довго шукав способу, щоб закрити фашистам цю дорогу. І таки знайшов. Напровесні партизани захопили залізобетонний міст через невелику річку побіля Топчіївки, заклали кілька важких снарядів і вирвали його

всього з промерзлого ґрунту. Річка та болотиста, тягнеться в обидва боки далеко, фашистам не лишалося нічого іншого, як ставити нового моста.

Не один тиждень трудилися німецькі санери, будували ту переправу капітально, а Полковникові хлопці в той час робили своє діло. Нарешті міст став до ладу, там поставили варту. А десь другої чи третьої ночі партизани, розгромивши охоронців, знову підірвали його.

Окрім контролю над шосе, Полковников вивів з ладу зв'язок і провадив розвідницьку роботу. В його групі було чимало підлітків,— вони сміливо ходили до Чернігова, Києва, Ніжина, в Козелець і Олишівку, пишпорили і в усій ближній окрузі, знали там до найменших подробиць усю обстановку. Це були важливі і потрібні дані для загону, а особливо для Гнідаша.

Любили партизани неквапливого, завжди зі смаком одягненого, невисокого на зріст Полковникова. В його бездонних кишнях і торбі вміщалося безліч трофейних запальничок та гребінців для хлопців і дівчат, дрібнокаліберних пістолів, кременів для запальничок, персні, портсигарів, ножиків і ножиць, бритв, коробок з ваксою, шматків мила, пляшечок з духами й одеколоном. Добро те він роздавав щедро, хоч усі знали, як нелегко йому воно діставалося.

Полковников одним з перших сигналізував про загрозу, яка нависла над партизанами межиріччя. Противник зухвало вдирався до сіл, виганяв у ліси людей. Хто був зв'язаний з Полковниковим, прилучився до нього. Для них знайшлася і зброя. Щоб полегшити становище оточених на межиріччі, Олекса сміливо нападав на окупатів у задеснянських селах. Фашистам довелось кинути проти невеликої групи не один бойовий підрозділ.

Партизанська група весь час маневрувала, вночі напала на ворога, а на ранок уже була далеко, маскувалася в якомусь переліску. В тих боях Полковников, як і ми на межиріччі, зазнав втрат. Найтяжчою з них, як для групи, так і для всього загону, була загибель Сергія Майорова.

Залежно від обставин Полковников діяв то всією групою, то дрібнив її. Найавторитетнішим серед командирів тих підгруп був Сергій Майоров, бо він завдавав ворогові несподіваних і дошкульних ударів без втрат для себе. Та в одному бою важко поранило Сергія. Ворожа куля черкнула йому очі, рогову оболонку, назавжди закрила партизанові сонце. Очі витекли, замість них зяяла кривава рана.

Не стало прекрасних, карих, з веселою іскринкою, добрих і трохи лукавих, щирих і ледь пасмішкуватих очей людини, що, знаючи свою силу, свою красу, відчуваючи свою привабливість, не хизувалась тим, а лише потай раділа.

Переконавшись, що zostався на все життя сліпим, Сергій відтяг затвор автомата.

— Прощайте, хлопці, до кінця бийте фашистів поганих.

Ліг підборіддям на дуло і натис на спусковий гачок.

Згадую зараз незабутнього Майорова, міркую про сенс людського життя, поведінку людини в умовах найскладніших і найнестерпніших.

Партизани не осудили його вчинку. Коли закінчилися важкі бої, Олекса Полковников переправив домовину в тілом свого друга в Гнилушу; поховали партизана на найпочеснішому місці в селі. Знали там і любили веселоого хлопця, — всі, хто був на похороні, важко тужили, не плакав тільки Полковников.

— За твої, Сергійку, очі, — вирік він, — Гітлерові теж не бачити сонця.

Ще далі на схід, в Ічнянському районі, діяла група Ігоря Валюшкевича. На той час Ігорьок змужнів, оклигав від останньої рани, — йому прострелили ногу, — та й знову почав шукати якогось особливого партизанського діла. Його вже не влаштовували походи на шосе, не вабили мости. Хлопця цікавили ворожі ешелони з бовприпасами й живою силою. Ті ешелони снилися всім, було їх на нашому рахунку небагато, а по радіо тільки й чути, що партизани пускають під укіс ворожі поїзди. Ми вже й не знали, що робити, — хоч проси гаулейтера, щоб залізницю через межиріччя проклав та якнайбільше ешелонів пускав на втіху нашим мінерам.

У квітні розвідники Марія Герасимівна Василюк та її син-підліток Мишко побували на Сумщині. Принесли Гнідашу вісті з рідного села, привіт від матері. Довго розповідали про свої мандри, були стомлені. Але відпочити їм не давав Ігор — усе допитувався, чи не стрічали де такої залізниці, якою окупанти ешелони гапняють. Як не дивно, але Василюки чули про таке місце. Щоправда, колія то не магістральна, зв'язує Ніжин з Прилуками, але річ не в тому, яка вона, важливо — що там возять.

Того ж вечора прийшов Ігор до мене й Кузьми Савича і, ніби готувався до того вже давно, виклав цілу програму дій. Розшукали на карті ту залізницю — справді, є така

вітка, з'єднує дві магістралі. Не заперечували, дозволили Валушкевичу готувати свою групу в похід на Ічню.

Ігор квапився. З ним мали йти Андрій Красний і Юрій Циба, хлопчина кмітливий, мінер першокласний, Ігорів друг по остерському підпіллю. Микола Рідковець входив до групи та ще кілька чоловік, усього сім-вісім мінерів. Споряджали їх усі гуртом, побажали успіхів. І саме в той час, як почалися важкі бої, група відірвалася від загону і пемов у воду впала. Відгріміла травнева навала, а про Ігоря ні слуху ні духу.

Вже аж влітку дали вони знати про себе. Повідомили, що живі-здорові, що вже їх на ічнянській землі не семеровосьмеро, а цілий загін, бо прийняли до себе багатьох місцевих хлопців і дівчат. А головне, здійснилася Ігорева мрія — вже пустили під укіс на тій залізниці шість ешелонів. Повідомляли, що наловчилися валити їх під укіс і добивати. Журилися тільки за тим, що окупанги перестали їздити тією дорогою. Тепер доводилося робити дрібне діло, поліцейські дільниці й німецькі господарства громити, трактори, машини та мости підривати. З місцевим партизанським загonom стрілися, а ті, замість привіту й допомоги, сердяться, — хліб у них, мовляв, відбивають, так би мовити, на посту підмінюють. Тож доводиться думати про передислокацію, про пошуки підходящого діла, бо не легко тепер жити-діяти бідоласі-мінерові, вже й не знає, де «найнятися» на роботу...

Кілька місяців діяли наші ічнянці, і віриться, що їх і досі пам'ятають в Ічнянському районі, бо добрі справи ніколи не забуваються.

Згинув у нас безслідно Яків Микитович Шевченко. «Піду собі або ворогам шукати смерті», — сказав він перед тим, як рушати з болота. Ми знали — всі, хто проривався з ворожого оточення, знаходили собі смерть. Тому дуже пораділи, довідавшись, що Шевченко живий, вплав перебрався за Десну, скопив не одного з тих, хто блокував межпріччя, і вийшов у крехаївський ліс.

Розповідав уже згодом про те. Майже нічого не пам'ятав, бо йшов, немов летаргик, убитий горем і гнаний потребою мститись фашистам. Убивав карателів, душив, прикладом карабіна трощив їм черепи, в нічній темряві зчинив у стаці ворога переполох. Ловлячи його, окупанги стріляли один в одного. А Шевченко, весь чорний, бо вивалювався в багнюці, тінню прослизав від дерева до дерева, від куща до

куща, — вела його пекельна ненависть, і жодна куля не посміла зачепити.

Коли опинився за Десною, тільки тоді трохи прийшов до тями. Спершу хотів руки на себе накласти, а потім роздумав, — адже по землі шастають вороги, ті, що вбили його дітей. І Яків поклявся мстити доти, поки зостанеться на світі хоч одна фашистська гадина.

Знесилений, добрався до землянки Семенця і саме там зустрів Петра Жука.

Петро Сергійович Жук, командир групи розвідників, перед суцільною облавою був зі своєю групою за Десною. Незчулися, коли їх відрізали від партизанського краю. Довго шукали підходів до переправи і всюди наражалися на фашистські пости. За ними почали полювати, прочісуючи придеснянські ліси. Але їх було небагато, командир у них досвідчений, на день виводив свою групу в поле, знаючи його як власну домівку. До Жука приєднувались ті, хто втік з Крехаєва і Євминки, група почала зростати. А коли до них прибився ще і Яків Шевченко, то хлопці й зовсім осмілилі, нападали на ворожі пости. Ввірвались до Крехаєва і врятували багатьох заарештованих.

Пройшла чутка, що до Євминки вертаються ті, кому пощастило вирватися з неволі. Нібито й дружина Жука, з якою він розлучився, ховається на власній садибі. Петро вирішив порятувати ту, що завдала йому чимало прикросів. Товариші відраджували, а він сказав: «Мушу допомогти людині». І пішов до села. Недалеко від її подвір'я наскочив на засідку і був убитий наповал.

Групу очолив Яків Шевченко. З ним було чимало односельців, людей середнього і похилого віку. Шевченко і його бійці не мали чим голитися, ходили бородаті, як апостоли. Після ворожого нашествия Яків просив дозволу вивести з броварських лісів своїх воїнів. Ми визнали за доцільне залишити його групу за Десною, оскільки загін Радуки діяв на межиріччі. Шевченкові бородачі виконали своє завдання. До самої осені не давали життя окупантам, тримали під контролем Десну, переховували в заплавах човни і баркаси. Коли підійшла Радянська Армія, бійці вийшли з лісів, вивели на ріку цілу флотилію, робили плоти і переправляли радянських воїнів на правий берег.

Дуже приємно було зустріти в спогадах одного визначного воєначальника наших Збройних Сил згадку про те, що солдатам, які форсували Десну біля Літок, подали

неабияку допомогу бородаті колгоспники. Ті бородаті колгоспники — наші партизани.

На землі Тараса Шевченка, біля Канева, діяла бойова група під командою Ригора Няхая.

Ригор Осипович Няхай, нині відомий білоруський літератор, уже в той час був членом Спілки письменників, хоч тим він не хвалився. Ми навіть не підозрювали, що серед нас живе і воює така небуденна людина. Був він звичайним, хіба що різнився співучою білоруською вимовою. Не сумував, що вдався низькорослим. Мав якихось сто шістдесят сантиметрів і навіть пишався тим:

— Зважте, Олександр Пушкін був мого зросту, а які чалавек славутий!

Зовні Ригор Няхай теж чимось скидався на великого російського поета: пишна чуприна, ніс з характерною горбинкою, очі чорні й палючі, навіть посмішка схожа на Пушкінову. Не вистачало тільки бакенбардів.

До Канева Ригора Няхая закинула жорстока і невблаганна війна. Воював він з самого початку, був солдатом регулярних військ, артилеристом. З боями відходив через Україну до Лисичанська, там стояв, як кажуть, на смерть. Але смерть обійшла його, опинився в оточенні, довго снував у прифронтовій смузі. Запропонував товаришам пробиватись на північ: «Там або перейдемо лінію фронту, або стрінемо партизанів».

Ішли ногами, керуючись компасом. Днювали де-небудь у соломі, розпитували у людей дорогу і вночі рушали далі. Похмурого вересневого ранку 1942 року підійшли вони до Дніпра навпроти могили великого Кобзаря.

Ригору Няхаю пригадалися мандрівка по славному Славутичу з Білорусії до Канева, дні, проведені на Тарасовій горі, саме місто і його люди, юна дівчина Ольга Перетятко, — вона обіцяла стати тією єдиною, яку стрічаєш на все життя.

Переправились через ріку і низами, городами та ярами підійшли до її двору. Ольги уже не було в Каневі, — людологи вивезли її на каторгу, у фашистську неволю.

Ригора зустрів Омелько Перетятко. Обняв як рідного сина, нагодував. І потім спитався:

— Що думаєш робити?

— Воювати. Завтра піду далі. Може, знайду партизанів. Або тут, або в Білорусії.

— Вважаєш, у нас немає таких, що здатні взяти зброю?

Старий Перетятко був ваптажником на пункті «Заготзерно». Другого дня він вернувся з роботи не сам, а з незнайомим чоловіком середнього віку. То був Федір Лазарович Путій, комуніст, що лишився в підпіллі. Йому пощастило влаштуватись у майстерню слюсарем.

Невдовзі Ригор і Федір потоваришували, з'ясували свої переконання, дійшли висновку, що саме вони і потрібні один одному. Путій раніше працював не тут, його ніхто не знав. І все ж доводилось бути дуже обережним. Але коли сидіти тихо, то й діла ніякого не буде. Це добре розумів Путій, тож відразу поєднався з військовою, озброєною людиною.

Невдовзі Федір познайомив Ригора з Мишком-москвичем, тяжко поранилим у боях під Каневом,— цього лейтенанта врятувала родина Грицька Гончара з села Копані. Гончари виходили офіцера, згодом він відкрив шевський промисел, заробляв на їжу. Разом зі своїм юним другом Григорієм Гончаром, який очолював підпільну комсомольську організацію, провадив роботу по організації партизанського загону.

В Каневі, як і по всій Україні, панував жорстокий окупаційний режим. Лютували жандармерія, гестапо, діяли районні установи. Гарнізоном поліції керував перевертень Білий, винятковий садист. На його руках кров багатьох канівських патріотів.

Для підпільників складалася важка, задушлива атмосфера. Усталилася система доносів і вистежувань, кожного підозрілого хапали вдень і вночі, і ніхто вже не вертався з катівень гестапо. І все ж канівські підпільники розповсюджували зведення Радінформбюро і встановлювали зв'язки з сусідніми селами, потай збирали зброю. Об'єднували всіх комуністи, що збиралися в степовій землянці. Було встановлено радіоприймач.

Ригор Няхай осів у Каневі. Йому роздобули фіктивну довідку, що працює головним контролером у якійсь конторі. І він почав більш-менш вільно мандрувати по селах, налагоджувати зв'язок з надійними людьми.

Канівське підпілля в першу чергу зацікавилось Таганчею,— там біля залізничної станції був табір військовополонених.

Ригор познайомився з Андрієм Гребінченком. Той був прокурором у Дніпропетровську, а в час війни потрапив в оточення. І тепер, прибившись до рідні, провадив підпільну роботу.

Якийсь час Ригор жив у Таганчі, разом з іншими зміцнював і озброював підпільну групу, до якої входило чимало таганчанських залізничників, лікар, агроном, армійський політкерівник Сергій Жовтоніг.

Бойові дії загону на початку були малоефективні й неспівні. Партизани вважали, що треба в першу чергу приєднатись до якогось великого загону і вже тоді починати бойові дії. Така думка виникла не випадково. Ходили чутки, що біля Києва діють великі партизанські загони, що невловимий Калашников хитромудро б'є німців, а сам застається невразливим. От зустрінеться б з таким...

Ригор Няхай вирушив на північ — шукав партизанів. Щасливо обминув Київ, дістався Прип'яті. Партизанські дозори перевезли його човном у Сорокошичі, і десь у середині квітня він потрапив до нашого штабу.

На прохання канівських підпільників ми подали їм сильну допомогу. Оскільки їхня група могла зібрати важливі розвідувальні матеріали, то Гнідаш поставив перед ними ряд завдань. Для зв'язку з Няхаєм було виділено радиста. З ним послали також мінерів Миколу Уголькова, Сашка Козака і двох київських підпільників, які повинні були допомогти Ригору Няхаю пройти Київ. Крім того, в Києві до групи мав приєднатись хтось з підпільників-медиків. Групу озброїли пістолями, гранатами-лимонками, взяли вони достатню кількість продуктів. Перед від'їздом на північ напередодні 1 Травня ми з Гнідашем ще раз проінструктували товаришів, розпрощалися з ними...

Їм не пощастило переправитись за Десну, і вони пережили весь жах оточення на межиріччі. Лише в кінці травня перебралися за Дніпро і як ремонтні робітники, оскільки один з підпільників мав аусвайса, потрапили в Київ. Тут до них приєдналися медсестра Тоня Матвієнко та «полковник», людина похилого віку. З Києва на автофургові під виглядом «ремонтної бригади» їх довели до Трипілля, а далі пішли вже пішки. Майже в кожному селі «полковник» мав явки, днювали в хатах. Місцеві підпільники попередили, що карателі блокують трахтемирівські ліси, ведуть операції проти переяславських партизанів.

У Каневі скликали підпільників, ті витягли з таємних складів зброю. До прибулих приєдналися Гриша Гончар із своєю нареченою, Миша-москвич, Федір Путій та ще кілька чоловік. Група вийшла в ліс на Тарасову гору і заснувала там табір.

Життя підказало тактику: на одному місці не стояти більше доби, кожної ночі завдавати удар по ворогу, а день стрічати далеко від того місця. Першою операцією був наліт на старостат у селі Яблунів, — знищили зрадника-старосту й розгромили поліцію. Невдової зруйнували господарство в селі Мартинівка, продукти і збіжжя роздали населенню, спалили податкові документи й списки молоді, що її окупанти мали брати до Німеччини. Вивели з ладу Григорівський цукровий завод, розгромили поліцейську дільницю в селі Пекура, ліквідували старостат у Старому Ржавці.

Проти них почалася облава. Карателі прочісували таганчанські ліси. А партизани вже були біля Шевченкової могили, готувалися до знищення лісопильні.

Гриша Гончар, який добре знав місцевість, вдало довів партизанів до лісопильного заводу, бійці увірвались на його територію, ліквідували охорону, підірвали парові котли й підпалили завод. Звільнивши військовополонених, яких тут тримали на важких роботах, сіли в човни й попливли вниз по Дніпру.

День просиділи поблизу села Плеваки. Тоню Матвієнко і Марусю, наречену Гриші Гончара, послали в розвідку. Тоню схопили окупанти. Її врятували Микола Угольков та Гриша Гончар, які йшли назирцем. Відкрили вогонь по старостату, а Топя вискочила через вікно і втекла городами.

— Староста дзвонив у Черкаси, просив підмоги. Я сама чула, — повідомила вона.

Тим часом пропав слід Марусі. Довелося йти на розшуки. Тільки-но група вийшла з лісу, як відразу натрапила на засаду — не менше роти німців і поліції. Зав'язалась запекла перестрілка, падали вбиті окупанти. Але партизани теж зазнали втрат, кілька чоловік було вбито й поранено. Тільки увечері месникам пощастило відірватися від противника і перейти в таганчанські ліси.

Почалося наполегливе переслідування канівського загону великими силами. І Ригор Няхай прийняв рішення: частину людей під командуванням Путія й Гончара лишив на Канівщині, а з групою кращих бійців рушив на межиріччя. Проходили селами, нищили окупантські установи, палили мости, руйнували зв'язок. І так — до самого Житомирського шосе. В час форсування шосе загинув «полковник». Група була розсіяна, і партизани поодиночі та по два-три чоловіки виходили за Дніпро.

Група Путія й Гончара діяла біля Канева. В одному з боїв Гриша Гончар поліг смертю героя. А загін не давав спокою ворогові до самого визволення Тарасової гори Радянською Армією.

Ще в березні було створено групу Дмитра Шаворського, до якої входили комісар Володимир Ігнат'єв, Борис Пильщик, Сергій Корольов, Василь Бистрий, Анка Гудзь, Серго Тарба та Олександр Мойсєєв. На неї покладались важливі завдання, і тому її очолив наш найдосвідченіший розвідник і мінер.

Нашу увагу привернула залізниця Київ — Брест та шосе Київ — Житомир. Хоч тут діяло чимало партизанських загонів, але ми, щорсівці, вважали своїм обов'язком стати озброєно поблизу цих важливих магістралей і вести й свою частку в паралізацію стратегічних шляхів. Досі група Шаворського рейдувала в цей район періодично. А тепер їй довелось отаборитись на правому березі Дніпра, поповнитись за рахунок місцевих патріотів і провадити бойову діяльність не час від часу, а щоденно.

Місцем діяльності групи Шаворського було визначено Димерський, Бородянський, Макарівський та Іванківський райони. Хутір Грабок став базою. Там проживала сім'я Маковських, — вона першою пов'язала своє життя із щорсівцями. Всі шестеро Маковських стали нашими зв'язківцями. Особливою симпатією у них користувалась наша Анка. Вдягнена в брюки, веселою, з дитячою посмішкою, вона більше скидалася на хлопця. Стара Маковська перший час усе побивалась: «І навіщо водите з собою цього хлопчика? Воно ж мале, ще під кулю потрапить».

Найактивнішим зв'язківцем став Євген Маковський. Це він налагодив зв'язок групи Шаворського з багатьма місцевими патріотами. Та й уся їхня родина робила для партизанів дуже багато. Так тривало до того часу, поки з Бородянки прибули фашисти. Вони увірвались на подвір'я Маковських, замордували Саву й Олену, їхню матусю і сина Анатолія. Тільки Євгенові і його дружині Марусі пощастило втекти до партизанів.

Згодом Шаворський отаборився біля Леонівки.

Село це з усіх боків оточене лісами і дуже зручне для базування. Окрім того, тут у них з'явилась незамінна зв'язкова, колгоспна ланкова, дружина радянського воїна Тетяна Данилівна Василенко. Жила вона з двома синами шкільного віку — Сергійком і Володею, а по сусідству

мешкали її мати, баба Одарка, брати Сергій і Андрій, сестра Катерина.

Тетяна Данилівна та її рідня міцно пов'язали свою долю з партизапами. Брат Тетяни Андрій Осипенко, колишній офіцер, відразу ж вступив до загону, став умілим і хоробрим бійцем. Він привів до загону свого брата, а також двоюрідного брата Сергія Терентюка. Їхня племінниця Катя Терентюк, що жила в Іванкові, стала зв'язковою, систематично і точно інформувала про пересування військ, про становище в іванківському гебітскомісаріаті. Її інформація дуже потрібна Кузьмі Гнідашеві.

Тетяна Данилівна не раз ходила в розвідку до Києва, — відновила там зв'язки із знайомими й далекою ріднею, роздобувала для нас виключно цінні відомості і допомогла групі Гнідаша увійти в контакт з підпіллям.

Група Шаворського росла повільно, але за рахунок випробуваних людей. Коли ми в травні вели важкі бої на межиріччі, Шаворський тоді кожної ночі виходив на залізницю. Пустили під укiс ешелон, знищили дрезину. Руїнували залізничну колію, на шосе підривали автомашини. Через напружену роботу майже не дбали про їжу, голодували, з мізерним запасом харчів інколи по кілька днів просиджували на дорогах. Тетяна Данилівна привела якось у ліс корівчину й сказала: «Беріть, хлопці, корова діло наживне, а ворога треба бити без передиски».

Ця мовчазна, уже не першої молодості хвороблива жінка дивувала і захоплювала всіх. Її не лякали ні темрява, ні загроза бути викритою. Вона завжди вчасно прибувала на зв'язок. Не було такого випадку, щоб не виконала доручення командира. Ніколи не приходила на умовлене місце з порожніми руками: гладущик молока, або макітра в варениках, або хоч варена картопля були її гостинцем.

— Іжте, голубчики, пробуйте тепленького, бо ж ви тут зовсім охляли з голоду.

Навіть баба Одарка Йосипівна, мати Тетянина, і то ходила в Іванків на зв'язок. Старенька й плакала і радувалась за свою сім'ю.

— Коли б мені хоч сини були живі. А там і нічого...

Сумна доля випала її дітям. Андрій Осипенко загинув героїчною смертю в партизанському загоні, а Сергій поліг у далекій стороні, звільняючи народи Європи.

Нелегка робота у розвідників-мінерів. Не завжди щастило пробратися на колію, замінувати її. Натикалися на ворога, вступали в бої. Одного разу було поранено комісара

в групі Володимира Ігнатьєва. Куля пробила йому щок і вийшла нижче ока, коло носа. Комісар переходив поранення на ногах,— рана згодом зажила, не залишилося й сліду.

— Коли ти не лежиш, тоді рани заживають, як на собаці,— жартував він похмуро.

Невдовзі щорсівці зв'язалися з місцевими партизанськими загонами,— з димерським, яким командував Чернишов, та іванківським. Ці нечисельні групи виникли в час весняного походу Ковпака по Київщині.

В одному з боїв у димерському загоні безслідно пропав командир Чернишов. Його замінив комісар Артур Клопотовський. Цей дуже колоритний і цікавий чоловік зразу подружився з Шаворським і невдовзі прибув на межиріччя, припав до серця всім нашим командирам. Учасник громадянської війни, особистий друг Миколи Островського, він став прототипом одного з героїв його твору. Незважаючи на похилий вік, був людиною винятково енергійною і веселою, відданою до кінця справі народу і партії. Ми підтримували з ним дружні зв'язки до самої його кончини, кожна зустріч приносила радість.

Дружба і співробітництво з місцевими партизанськими загонами мали велике значення для успішних дій групи Шаворського. Тамешні товариші допомагали нашій розвідально-диверсійній групі бобприпасами й вибухівкою, полегшували її роботу, бо не треба було часто ходити за Дніпро,— з них до Шаворського перейшло кілька аматорів підривної справи. І, нарешті, через ті загони Шаворський знаходив серед місцевого населення багатьох спільників, які стали надійними зв'язківцями й інформаторами.

З димерського партизанського загону Артура Клопотовського до нашої групи перейшло вісім юнаків,— вони були згодом талановитими майстрами мінерної справи. Особливо відзначились брати Доброскоки — Петро й Сократ.

Про цих чудових юнаків варто сказати докладніше. Народилися хлоп'ята в селі Мигалки Бородянського району. Їхній батько здобув вищу освіту, перед війною працював інженером на Донбасі, там і війна застала ще тоді неповнолітніх хлоп'ят. Батько пішов до армії, воював у чині батальйонного комісара, а мати з синами приїхала до своїх старих у Мигалки. Хлопці недовго пересиджували в дідовій хаті, пішли в ліс. Але й там не знаходили собі справжнього діла. Зустріч з Шаворським окрилила Доброскоків — вони адибалися з тими, хто на шляхах підривав поїзди й машини.

Дмитро поскаржився, що їм бракує вибухівки. І брати сказали:

— А ми знаємо цілий склад.

І повели наших мінерів на мінне поле біля Тетерева. Це страшне місце всі обходили десятою дорогою. Шаворський зі своїми хлопцями набрав стільки мін, що навіть нам прислав дорогоцінні дарунки.

Брати Доброскоки освоювали мінну справу. Якою ж радістю світилися очі в шістнадцятилітнього Сократа, коли на поставленій ним міні біля села Буди підірвалася фашистська автомашина з сімнадцятьма гітлерівцями. А наступного дня на іванківському шосе мінами, що їх заклад Сократ, було знищено самохідну гармату, потім тягач під Шибиним, а далі — паровий млин у цьому ж селі, трохи пізніше ще десяток ворожих автомашин і самоходок.

Петро Доброскок виявився менш удачливим. Він трохи не розрахував, мінуючи залізничне полотно на перегоні Тетерів — Пісковське. На щастя, не вся міна розірвалася у руках, лише капсуль. Хлопці поранило в обличчя. Його привезли в медчастину загону, а звідти літаком переправили до Москви. Згодом Петро повернувся до свого брата.

Саме до брата, бо вже не було в живих діда й баби, які вмерли передчасно від жури за донькою Олександрою, матір'ю Петра і Сократа, — її замордували в бородянському гестапо.

Сократ мстив за матір, дідуся і бабусю, за себе й за брата. Дізнавшись, що дідову хату спалили поліцаї з Іванкова під орудою лютого ката-фольксдойча, Сократ уночі пробрався на подвір'я стану, замаскувався, автоматною чергою вклав катюгу, коли той показався в дверях, і щасливо вибрався з містечка.

Іншого разу він удень заявився в Димер — у цивільному одязі, з цістою у кишені. До нього присікались три поліцаї. Він їм сказав: ведіть до комендатури. Ті розгубилися, завели до коменданта. Сократ забажав, щоб вони вийшли з кімнати, — мовляв, хоче повідати щось важливе. Коли ті зачинили двері, він убив фашиста, стрибнув у вікно та й по всьому.

З загону Клопотовського до нас перейшло кілька товаришів старшого віку, що були тісно зв'язані з Києвом, — вони особливо зацікавили Гнідаша. Стара комуністка Марія Володимирівна Вовкодав, маючи досвід підпільної роботи ще з часів громадянської війни, зробила дуже ба-

гато для налагодження зв'язків з київськими патріотами. Сам Артур Клопотовський часто перебирався зі своїм величким загonom до нас на межиріччя.

При допомозі місцевих партизанів Шаворському пощастило на багатьох залізничних станціях і полустанках завербувати собі зв'язкових та інформаторів. Від Києва до Тетерева, де діяла група, відомостей збирали надто багато. Особливо активно допомагали групі дівчина Тетяна зі станції Спартак та її батько Іван Галака.

На станції Ворзель стала зв'язковою Катя Білостоцька, — вона одночасно допомагала й місцевим партизанам. Це була розумна і хоробра підпільниця. На жаль, її скоро вистежив зрадник, видав катам, — юну партизанку та її матір, побитих і закривавлених, вивели вулицями селища, мордували на очах у всіх, поки не закатували на смерть. Після війни земляки не забули жінок-патріоток, на їхній могилі спорудили пам'ятник, а вулиці, де вони жили, присвоїли ім'я Білостоцьких.

Чимало зусиль докладала група Шаворського, полюючи на ката українського народу гаулейтера Коха. Розвідники вислідили, що Еріх Кох, боячись почувати в Києві, щовечора виїздить до резиденції над мальовничою річкою Тетерів у село Іванівку. Він уподобав там колишній колгоспний клуб у парку. Той клуб пильно охороняли, щоб катюга міг спокійно спати після денних тривог.

Про все те розвідала Катя Терентюк, випитала у подруги Марійки, мати якої працювала прибиральницею в резиденції Коха.

Шаворський вирішив знищити Коха сонного. Зустрівшись з Марійкою, попросив поговорити з матір'ю, щоб та підклала під ліжко магнітну міну. Прибиральниця згодилась. Довгенько носила той «гостинець» за пазухою, але підвісити його так і не зважилась.

Невдовзі партизани вивчили маршрут Коха. До Іванівки щовечора прибувало три великих чорних машини у супроводі броньовика. Кох кожного разу сідав в іншу.

Полювання те доручили найдосвідченішим мінерам Серго Гарбі та Сократу Доброскоку. Мінери встановили на дорозі потужну міну, протягли від неї в поле шворку і, замаскувавшись у кущах, почали ждати. Показався броньовик, а за ним три машини. Всі як одна — чорні, лискучі, швидкі. Тут і виникла загадка: яку підривати? В першій повно людей, на передньому сидінні хтось у круглому здоровенному картузі. Безумовно, Кох!

Рвонули її, аж колеса порозліталися. Дуже вдоволені, вислизнули з-під обстрілу. А невдовзі з'ясувалося, що Кох зостався живий і неушкоджений, загинули його ад'ютант та кілька охоронців. Гаулейтер забув дорогу до Іванівки, а хлопці чуби на голові рвали — чого не поставили трьох мін, чому було не підірвати всіх машин?

З кожним днем група дедалі активніше розгортала бойову діяльність. До неї вливались нові патріоти, допомагали нищити ворога всіма засобами. З села Шибине прийшли Пилип Сидоренко, Олександр Михайленко, Петро Корнієнко, Олександр Стасюк, Григорій Товстенко, Євдокія Сялантьєва.

Крім братів Доброскоків, умілими мінерами стали Олександр Іванович Федоренко та його брат Григорій. Це він, колишній випускник Іванківської середньої школи, привів до загону і своїх друзів — Івана Василенка, Грищенка Григорія, Столяренка Володимира, Лапенка Григорія.

Група Шаворського мала тісний зв'язок з іванківською підпільною організацією, до якої входило чимало патріотів із сіл Блідча, Русаки, Шпилі, Загрудка, Розважів, Кропивня, Білий Берег. Керівник організації Андрій Осипенко в усіх тих селах мав явочні квартири, — вони перейшли в розпорядження команди групи Шаворського. Велику допомогу подавали партизанам діти й підлітки, серед них особливо відзначився юний розвідник Кость Корнієнко.

Група Шаворського пустила під укіс близько десятка ворожих ешелонів, підірвала чимало шосейних і залізничних мостів, десятки кілометрів колії, систематично знищувала засоби зв'язку, спалила й вивела з ладу багато підприємств і заводів, навіть такі важливі, як складувний та лісопильний. Месники взаємодіяли з визначними партизанськими угрупованнями на Київщині як з'єднання Героя Радянського Союзу Карасьова та з'єднання під командуванням Хитриченка.

Вересень був найщасливішим і найрадіснішим у вашому житті — він приніс визволення. Партизани межиріччя з'єдналися з частинами Радянської Армії. Група Дмитра Шаворського, що кілька місяців перебувала в тилу ворога на території Іванківського й Розважівського районів, стала партизанським загonom. Щорсівці діяли на залізниці, завдавали ударів по ворожих частинах, які втікали на захід.

Тільки коли Радянська Армія визволила Київ, група Шаворського вийшла з боїв, отаборилась у визволеній Леонівці.

Перепочинок був недовгим, бо ворог розпочав контра-таки на столицю. Довелося Шаворському знову виводити своїх товаришів у лісові масиви.

Тільки в лютому 1944 року його група прибула до штабу партизанського руху. А згодом у неповному складі на чолі з Шаворським була спущена з літака в Чернівецькій області.

Хоч групи були нечисельні, нестабільні, діяли лише в місцях зручних, але в них об'єднувалися сотні людей. Їхні дії, на перший погляд, можуть видатися незначними, такими, що не мали гучної слави. Більше того, всі ці діла, більші, дрібні і найдрібніші, ніхто не записував, — на це не вистачало часу... І все ж удари народних месників надзвичайно дошкуляли окупаційному режиму, — вони розхитували «новий порядок», підривали його основу.

Наші групи, великі й малі, діяли не лише в Чернігівській області, а і в багатьох районах Київської, Житомирської, Черкаської та Полтавської. Про них, розвідників і мінерів, підричників та диверсантів, учасників малої партизанської війни, треба сказати найтепліше слово, скласти їм глибоку шану, найсердечнішу подяку.

8.

З власного досвіду знаю, що кожен партизан, крім високого обов'язку перед Вітчизною, почував не менший обов'язок перед товаришами, командирами, перед своїм загonom.

Сидір Артемович Ковпак якось розповідав, що його бійці інколи місяцями блукали по окупованій землі, проходили тисячі кілометрів, а все одно верталися до свого з'єднання. Це стверджує і Михайло Іванович Наумов. Партизана вела і еднала з рідним загonom та сила, що зветься почуттям дружби і вірності товариству.

Випадки, коли партизан шукав собі іншого загону, були рідкісними, а коли таке й траплялося, то перехід цей зумовлювався силою обставин, а не волею людини. Чи мало наших бійців з різних причин потрапляли до інших загонів, але в душі все ж залишалися щорсівецькими. Партизана Каюма Галіулїна послали на зміцнення в козелецький загін. Однак він і зараз заявляє: «А все ж я щорсівець».

Напередодні травневих подій із з'єднання Ковпака до нас перейшов Володимир Михайлович Мельник. Просто потягло в рідні краї,— хотів бути поряд зі старими батьками, братом Федором і сестрою Надією, які перебували в нашому загоні. Під час блокади Мельник і Павло Пискун очолили велику групу партизанів та самооборонців Максима й Соколівки, сміливо завдавали ворогові ударів, умілими маневрами виходили в тил частин, які прочісували ліси. Колишнього ковпаківця ми призначили начальником штабу замість дорогого Адама Мольченка.

Володимир Мельник любив повторювати: «Ми, ковпаківці...»

За весь час мені стрілося лише одне перекотиполе. Чоловік той був показний зовні, товариський, так приповідав до кожної чарки, що й заслухаєшся. Співав завзято і пісень знав багато, анекдотами так і сипав. Міг дати кожному пораду, поспівчувати в горі. Одне слово, належав до тих людей, що їх називають «хлопець-другяка».

Намагався при першому знайомстві втертись у довір'я, причому не так до рядових партизанів, як до командирів.

У нас він появився, як сніг у червні, несподівано. І, голownie, прийняли його наче жаданого і довгожданого гостя. Нікого не здивувало те, що він був в загону «За Батьківщину». Там зосталась його дружина, зате в нас воював його рідний брат. Правда, тому братові, дуже шапованій людині, цей перескок зовсім не подобався, але на те ніхто не зважив, бо ж воїн прибвся веселий, розумний, невичерпний дотепник. Такого тільки нам і бракувало.

І посада швидко йому знайшлася, невелика, правда, але й пост начальника штабу роти не таке вже абищо. Посів його без вагання, зауваживши, що поганий той солдат, який не мріє стати генералом...

Коли почалися бої, то начальник штабу роти безслідно зник, немов у воду впав. Пожурилися партизани — веселий хлопець був і, звать, бойовий, бо перший поліг у бою, а вони відступили, навіть тіла цієї людини не забрали.

Та наш анекдотист, як виявилось після облави, не загинув, не пропав. Такі люди народжуються не для того, щоб умерти в якихось там боях. Він просто-напросто втік з поля бою, подався лісами й нетрями, добився до Дніпра, пірнув у плавні. Вже тільки аллах відає, як наткнувся на загін імені Коцюбинського і зразу ж знайшов шлях до серця комапдування. Коли його запитали, як він прибвся сюди з берегів Десни, штабіст за словом у кишеню не ліз.

— Наш загін зім'ято, командування перебите, тільки я востався та ще рештки підрозділів по лісах блукають.

— А чому ж ти, чоловіче, не з ними?

— Мене навмисне послали вмовити вас, щоб прийняли командування...

Зрозуміло, наші добрі сусіди виявилися чуйними і поспішили подати допомогу. І коли на межиріччі затихло, то прибули, щоб прийняти під свою руку недобитих щорсівців.

Першою трапилася на очі командирові Таранущенку рота Товстогона. Товстогон дуже засумував, почувши, що все командування загону погинуло. І все ж дозволив собі не повірити в те.

Представники сусіднього загону повільно їхали з Сапопової Гути до Старої Гути, весело сміялися, слухаючи анекдоти дотепного чоловіка. Саме в цей час і зустріли їх ми з комісаром Мольченком, бо ві Старої Гути прямували в Сапонову.

Таранущенко спершу розгубився. Потім страшенно зрадів, мало не задавив нас у обіймах, — як-не-як, не мерців зустрів, а такі живих і тлустих вояків. Поки вітались та обмінювались новинами, поки згадали, з якою метою до нас у гості поспішав сусід, від його супутника й слід прохолов.

Покотилося далі те перекотиполе. І що цікаво — не згоріло і не пропало.

Невдовзі в наших лісах появилось з'єднання Салая. Приїжджаю до їхнього штабу, а перекотиполе вже там. Рожевеньке, усміхнене, у сірка очей позичило, лупає. Поки знайомилися з Салаєм, поки заговорили про «штабіста», а його і там слід простиг.

І ще раз зустрілися з ним уже в загоні Максима Кулакова. Але швидко і звідти повіялося перекотиполе. Кажали, що опинилося в одному з невеличких загонів, які діяли далеко від нашого краю, пібито там поста високого доскочило.

На щастя, тільки одне таке перекотиполе й стрілося мені за весь час партизанського життя.

Бійці та командири-щорсівці, як трохи затихло на межиріччі, зібралися до гурту, під свій прапор. Людей виявилось більше, ніж було до боїв, довелося комплектувати першу роту третього батальйону. Командиром її призначили Петра Тимофійовича Ренського. Невдовзі він став комбатом-3, бо сформувалася друга, а потім і третя роти.

Ми знову жили нормальним партизанським життям. Наводили порядки в штабі. Формувались і поповнювались підрозділи. Відновилися тактичні навчання для новеньких. Запрацювала майстерня по ремонту зброї. Ремонтували гармати й міномети, поповнювались боеприпасами. Невдовзі всі бійці мали потрібний запас патронів, до гармат знайшлися снаряди, міни для мінометів.

У штабі планували наступні операції, розвідники — хто сів на коней, а хто рушив пішки за Десну й Дніпро на розвідку. Никон Ангствурм і Олег Копосов розташували в березовому гаю шпиталь, робили все, щоб для поранених і хворих створити якнайкращі умови.

Окупанти вивезли з межиріччя всі продукти, прагнули задушити нас голодом. Наші господарники видобували з потайних ям зерно й картоплю, горох і солонину. За Десну, в хліборобські райони рушили підрозділи, щоб забрати у ворога продукти і худобу. Полковников перепровадив через ріку перший великий табун коней — партизани знову сідали в сідла, на вози.

Карателі тепер полювали на месників з'єднання «За Батьківщину» в ніжинських лісах.

Десь на початку червня на межиріччя майже в повному складі прибули загони «За Батьківщину». Зі швидкістю комети влетіли в наші краї, зупинилися в лісових масивах на схід від Старої Гуті. Штаб з'єднання отаборився в лісництві Крупчина Долина.

Ми стояли поблизу, в Старій Гуті. Не гаючись, разом з комісаром поїхали привітати гостей і довідатись, яка біда їх сюди загнала.

Капітана Бовкуна я уявляв собі велетом з суворо зведеними над орлиним носом бровами, з владним голосом. Комісар Михайло Іванович Стратилат, перебуваючи у нас весною, говорив про нього з повагою, характеризував як командира невгамовного і невтомного, а головне — вмілого.

Назустріч пам, відокремившись від гурту, вийшов невисокий, щуплявий чоловік років сорока, в захисного кольору кашкеті, стуленому партизанськими кравцями на зразок військового. Через плече перекинута португеею, біля боку кобура з пістолем.

— Де можна бачити Михайла Івановича Стратилата? — запитав я в нього.

Незнайомець підійшов впритул, не відповідаючи, оглянув кожного з нас, — тепер я помітив, які проникливі й розумні очі у цього чоловіка. Посміхнувся, сказав:

— Комісар з бійцями. А я — капітан Бовкун!

Так ось який він, цей Бовкун! Не велетень і не картинний герой, а звичайний собі чоловік. Мав вигляд зразкового радянського командира — скромний офіцерський одяг, що давно прасувався і вже протерся, випвіла солдатська вірочка на кашкеті, солдатські юхтові чоботи, вельми вручні для партизана. Одним словом, Іван Бовкун зразу виріс у моїх очах.

Ми розговорились. Бовкун і в розмові виявився людиною скромною, але незалежною, в усякому разі не був схожий на жодного з тих командирів, що приходили до нашого краю, як то кажуть, в візитом ввічливості. Не виявляв і зверхності, але й не розсипався в зайвій шапобі, яку гість у більшій чи меншій мірі мусить виявляти господареві. Я поцікавився, чому командир з'єднання «За Батьківщину» не попередив заздалегідь, — не дав змоги підготувати гостям належної зустрічі. А тепер уже хай вибачають, коли що не так..

Бовкун стримано посміхнувся, в очах виблискували іронічні іскорки.

— По-перше, мені здається, що вам було не до прийому дорогих гостей. А по-друге, й гостям зараз не до якоїсь там дипломатії. Без попередження вирвались туди, де вже перегриміло.

Відповідь відразу зблизила нас. Було приємно, що познайомилися з розумною, дотепною і діловою людиною. Про становище в віжнинських лісах Бовкун розповідав скулими фразами, та картину малював яскраву, а головне — точну.

Бовкун і Стратилат знали, що діється на межиріччі. Посилали до нас зв'язківців, але вони не пройшли. Їхні агенти, які працювали в поліції, передавали, що після операції між Дніпром і Десною карателі опережуть їхній масив. І вже в середині травня фашисти почали блокувати віжнинські ліси, у містах і селах навколо партизанського краю осідали великі гарнізони.

— Навчені вашим досвідом, ми зрозуміли, що за всяку ціну мусимо вислівнути з того оточення, хай окупанти прочісують порожні переліски. Оскільки у вас гроза минулася, то логіка підказувала — втікай за Десну.

— Всіх людей вивели? — поцікавився.

— Ні, вийшли найбільші підрозділи. Кілька рот залилось там, але фашисти легко їх не візьмуть. На мирному населенні помстяться, мерзотники...

Поцікавився я долею загону Олександра Кривця.

— Кривець невловимий, — впевнено мовив Бовкун. — Сяде на автотранспорт, переодягне хлопців під окупантів і «ловитиме» сам себе. Це тямущий командир.

Бовкун у свою чергу цікавився, як ми пережили облогу.

Тим часом прибув Михайло Іванович Стратилат. Ми з комісаром запросили гостей до свого штабу. Прибув і Гнидаш, — йому передали цю приємну новину.

Ніжинці вирвалися на Задесення як з пожежі — без обозів, без будь-яких продовольчих запасів. Добре знаючи, що ми пережили катастрофу, соромились і в нас чогось просити. Сіли на голодний раціон. Про це ми довідалися другого дня.

Вражений, ходив я по їхньому табору. Під яке дерево не глянеш — гурт або підрозділ. За який кущ не поткнешся — халабуда з гілок і бадилля. То там, то тут гріється чай. Партизани прибули з цукрового району — у кожного в клуночку замість НЗ — кілограм чи два цукру. Кажуть нам, що на окропі, заправленому лісовими травами й присолодженому цукром, людина може жити місяці. І головне — бігатиме, як рисак...

Капітан Бовкун пояснив, що, на жаль, у багатьох немає не лише харчів, а й зброї.

— Вони ще повинні добути собі зброю в боях, — додав Стратилат.

У нас на складах було чимало трофейних гвинтівок і карабінів. Запропонували їх гостям. Узяли охоче. Хоч, правда, для кількатисячного з'єднання якась сотня гвинтівок — дрібниця.

Я ходив по табору, вітався з людьми. А до мене то з-під тієї, то з-під іншої сосни кидався хтось із знайомих. Іван Коворотний мало не задушив у обіймах — з цим мовчазним учителем з Веркіївки ми разом закінчували Ніжинський педагогічний інститут. Він назвав ще кількох месників — наших однокурсників, та вони або zostалися в своєму районі, або пішли в дозор. Зате стрілися мені Василь Мороз, директор староглибівської школи, і Серафим Шимко, — обидва до війни вчителювали на Остерщині. Радісними були ті хвилини, бо немає нічого привминішого в світі, як стріча з давнім другом...

Командування пригощало нас за принципом — чим багаті, тим і раді. Випили чаю зі справжнім цукром, з лісовими полуницями й цвілими сухарями.

У нас на межиріччі чого-чого, а картоплі вдосталь. Запропонували їм дещо. Не відмовились, але й захоплення особливого не виявляли.

Не хочу перебільшувати нашої допомоги, бо ж не знаю, як розцінили її вони самі. Але зауважу — нам хотілося, як то кажуть, небо для них прихилити, забезпечити найпотрібнішим. Тільки самі жили наче після пожежі...

Треба сказати: дисципліна й порядок у з'єднанні «За Батьківщину» були ідеальні. За час їхнього перебування на межиріччі не сталося жодного конфлікту між нашими партизанами. Ми стрічались як друзі й брати, ділилися тютюном і сухарями, вели дружні розмови. А головне, не було ніякого непорозуміння в селах, через які проходили ніжинці, — ніхто з них нічого не просив, хіба що попити води. За це там їх шанували, високо цінували дисципліну й організованість, ділились чим могли. Бо в самих майже нічого не зосталося, — все пограбоване й винищене.

Згадую наше гостювання у капітана Бовкуна. А перед очима — самодіяльний концерт. У загоні було багато людей з Києва, Ніжина, Чернігова й інших міст. Серед них — і люди мистецької професії. Вони стали мінерами чи кулеметниками, але заняття мирного часу не забували.

З інтересом слухали ми тоді бойові пісні й частівки, аплодували виконавцям партизанського танцю, потішили нас еквілібристи, одним словом, у тих умовах концерт видався на славу. Михайло Іванович Стратилат журився, що не показали нової програми, оскільки не всі актори зараз на місці. Але ми запевняли, що кращого мистецтва й уявити не можна. І запросили акторів на гастролі до себе.

Другого дня до нас завітала бригада артистів. На широкій галяві розсілися щорсівці. Актори обрали сцену біля густого куща ліщини, який служив кулісами, і концерт розпочався. Кожен номер виконували по двічі, а то й по тричі, сяяли очі у глядачів, у виконавців. Під час цього незвичайного концерту люди забули про все.

Під кінець артистів мало не на руках носили. Частували чим могли, обмінювались партизанськими сувенірами — ти мені десяток патронів, а я тобі запал від грапати. Пісень співали колективно, танцювали мало не до ранку, одним словом, провели час культурно.

Майже в усіх наших підрозділах побували актори, і всюди вони мали великий успіх.

Тажнів зо два стояли за Десною загопи з'єднання «За Батьківщину». До них приходили окремі, більші й менші підрозділи. В ніжинські краї вирушали розвідницькі групи, — приносили невтішні вісті, що в тих районах карателі прочісують ліси й переліски, в селах стоять гарнізони. Відходу ворожих сил не помічається, навпаки, залізниці-ми й шосейними шляхами прибуває підкріплення.

А згодом почали надходити й приємні вісті — каральний шал уже вщухає, військові частини зникають у невідомому напрямку, напруга меншає, лише сліди карателів зоставались повсюдно, наче після тайфуру.

І ось підрозділ за підрозділом поволі повертались до своїх лісів. Поступово вони покинули межиріччя, зоставивши по собі щонайкращу пам'ять. Маючи таких сусідів, можна жити на світі та бити ворога.

За той недовгий час я часто бував у з'єднанні «За Батьківщину», до нас приїздили командири всіх його загонів. Ми узнали тоді сміливих і відчайдушних помічників Бовкуна і Стратилата — «полковників» Миколу Симоненка, Олександра Шевирьова, Михайла Дешка, начальника штабу Музиченка, командирів і політпрацівників, штабістів — людей цікавих, освічених, чудових знавців військової справи. Це були люди героїчної біографії і яскравої партизанської звитяги.

Іван Михайлович Бовкун народився на Кубані, до війни служив у прикордонних військах.

Застава капітана Бовкуна героїчно стріла ворога на кордоні. Війці бились хоробро, потім відходили в глибокі країни, несучи на руках пораненого командира. Важким і страдницьким був їхній шлях. Але вони пережили й осінні негоди, і зимові завії, виношували плани боротьби. Йшли від села до села, бралися за всяке діло.

З тонким гумором, присмаченим гіркотою, розповідав Іван Михайлович:

— Заходимо до когось у хату. Господар, господиня, діти — як у добрі мирні дні. І сім'я така хліборобська. Борщем пахне, гниличками. «Чи не знайдеться якої роботи?» — питаємо. «А що ви, хлопці, приміром таке вмієте?» — «Та все можна» — «А наприклад?» — «Молотили б...» — «Були вже молотники, оббили все збіжжя». — «То можна дров шарубати...» — «Порубали». — «Можже, що інше?» — «Нічого іншого нам не треба. Коли б цевців гарних. Он жінка й діти босі. Та й у мене самого чоботи каші просять». — «Та ми ж чоботарі!»

Нагодували їх борщиком, узвару не пожаліли, — відомо ж бо, шевців та кравців у селі годують щедро. Дві вичинені шкіри поклав перед ними хазяїн — одну на підошву, другу на переди...

— Почали ми шевцювати, — розповідає Бовкун. — Красмо ті шкіри, ріжемо. А господар дивиться та знай приказує: «Щось не наравиться мені, хлопці, ваша робота». Я мовчу, а сам собі думаю: «Якщо ти, чоловіче добрий, думаєш, що вона мені подобається, то помиляєшся».

Взимку прибився Бовкун з кількома бойовими побратимами до Ніжина, зійшлися в місцевими патріотами, пристосувались до тих умов. Невдовзі прикордонники познайомилися із славновісним Яковом Батюком. А той вказав їм шлях до загону Михайла Івановича Стратилата, колишнього секретаря Носівського райкому партії.

Згодом Бовкун став командиром, а Стратилат комісаром загону. Розпочалися активні дії. Полетіли під укіс ешелони, нанічно розбігалися поліцаї, припиняла своє існування окупаційна влада, в багатому і благословенному краю, звідки окупасти, мов ненаситні спрути, ссали кров і всі соки, запанували безладдя й тривога. Вони почали обвали, палили села, вирубували ліси, а наслідків ніяких.

Незадовго до того, як відійшли в свої краї месники з'єднання «За Батьківщину», з півночі на межиріччя увірвалися загони Михайла Гордійовича Салая. Ми не знали, що то за люди вторглися в наші володіння. Коли дозорці донесли, що невідомі вояки отаборилися в лісах, я на чолі ескадрону помчав туди.

Тільки ми виїхали на поляну, як заметушилися в чагарнику люди, попадали біля кулеметів. Я вже жалкував, що виткнувся так сміливо. Адже досить однієї черги — і пас скосили б.

— Хто будете, хлопці? — гукаю до невідомих, спившись.

Мовчать.

— Хлопці, не вдавайте з себе німих. Відповідайте. Якщо партизани, то виходьте. А коли поліцаї, — здавайтесь. Вас тут оточено.

— А докажи, що ви партизани! — долинуло з лісу.

Василь Тимановський розсердився.

— Та хіба вам повилазило? Партизана від падлюки не можете відрізати?

Стражі були обережні. І невблаганні.

— То стійте на місці. Ми послали по днювального. Хай він розбирається.

— Давайте сюди свого днювального!

Повертаємо коней головами один до одного,— хай мух ганяють,— запалюємо цигарки. Говоримо про щось своє, не дивлячись у бік застави.

Треба віддати належне службі охорони — вони не спішили. Караульний у супроводі бойового наряду прибув не відразу. Але сміливо вийшов на галяву, зупинився й гукнув:

— Під'їдьте ближче.

Ми скочили на землю, Василь узявся за вуздечки, а я пішов пазустріч караульному. Поки він наближався, я роздивився його з ніг до голови. Сумніву не було: такий одяг, кашкет з зіркою, чорні вусики могли бути тільки у партизана. Він уже не молодий, середнього зросту, круглолиций і засмаглий. Весело грав круглими, чорними як антрацит очима, посміхався дружньо, ніби впізнав у мені знайомого. Я недбало козирнув.

— Капітан Коротков, начальник розвідки полтавського з'єднання Салая,— віддав честь караульний.

Перед нами розступилась салаївська застава, досить чисельна і на диво юна, руків'я кулеметів та новенькі радянські автомати тримали п'ятнадцяти-шістнадцятилітні бійці, з повагою дивились на нас, продублених і просмажених на всіх вітрах та димах у лісових просторах.

Попетлявши дорогою й стежками, ми невдовзі в'їхали в табір полтавського з'єднання. Тут містився штаб з усіма службами, а неподалік — три загони. Це й було все з'єднання, ще молоде, недавно організоване.

До нас дружньо усміхався, широко розкинувши руки, командир з'єднання Михайло Гордійович Салая.

Сам він розповідав про себе мало. Але бійці переказували біографію свого командира захоплено, навіть по-божно, з тією любов'ю й шаною, яку нелегко здобував людина серед людей, а коли здобував, то даремно й не випадково.

Михайло Гордійович був уже не молодий. Народився в Новгороді-Сіверському, став робітником, подружив з Дем'яном Сергійовичем Коротченком, вступив до партії. В час громадянської війни організував партизанські загони, командував підрозділом у Миколи Щорса і під прізвиськом Соколова увійшов в історію боротьби за встановлення радянського ладу на Чернігівщині.

Напередодні війни Салай працював у Москві, за віком та станом здоров'я до армії його не взяли. Однак не витримала душа бойового партизана. Спершу зі своїми друзями братами Негреєвими, Яковом Коротковим, Петром Коротченком та іншими в холодній московській квартирі лише мріяли про партизанські походи, а в 1943 році обернули свою мрію на дійсність.

З глибокого тилу від Ковпака повернувся Дем'ян Сергійович Коротченко, розповів друзям про партизанську звияту. І те стало останньою іскрою, з якої зайнялося полум'я. Салай сформував штаб партизанського з'єднання, його комісаром став Негреєв, начальником штабу — Петро Коротченко, молодший брат Дем'яна Сергійовича, начальником розвідки — Яків Коротков. Майбутні загони мали очолити Камінський, Цибочкін та Іван Салай. Ініціативу колишніх партизанів, московських патріотів, схвалив партизанський штаб. Командний склад з'єднання затверджено, приписано радистів і мінерів, визначено місце дії — Полтавська область. Нове з'єднання мало висадитись на аеродромі чернігівського з'єднання Миколи Микитовича Попудренка. Свою армію Салай мав набирати у ворожому тилу.

Попудренко зустрів салаївців гостинно, дав можливість їм привичаїтись, виділив кілька десятків бійців із своїх загонів. А решту з'єднання Салаїв штаб почав вербувати з місцевого люду. До нього йшли охоче, знаючи, що літаки вже доставляють автоматну зброю, вибухівку, набої, речі побутового вжитку.

За якийсь місяць з'єднання це, як то кажуть, вбилося в колодочки, — сформувалися три, поки що нечисельні, але першокласно озброєні загони, штабні підрозділи й розвідка, господарча і медична частини. Вони почали діяти самостійно, готувалися до походу із злинківських лісів у степову Полтавщину.

Наступний рейд був справою не простою. Це керівники добре усвідомлювали і тому не квапилися. Швидко і несподівано перебратися до нас на межиріччя їх змусли обставини.

Тільки-но привітався з командиром полтавського з'єднання, а він і каже:

— Привіт тобі й найкращі побажання від Миколи Микитовича Попудренка.

Я не повірив власним вухам. Миколу Микитовича знав особисто, не раз стрічався з ним до війни. Але як могло

дійти до мене його привітання через людину, яку я вперше бачу?

Уважно приглянувся до Михайла Гордійовича.

Йому далеко за п'ятдесят, статуру мав козацьку, видно, хорував серцем, бо повного його нездорова, голова кругла, велика, майже безволоса, обличчя рожеве, повне, очі сірі, лагідні. І весь так і світиться добротою. Такі люди зразу викликають повне довір'я. З ними легко живеться й ди-хається.

— Микола Микитович казав мені — сміливо рушай до остерських партизанів. А мені не вірилось.

Михайло Гордійович називав своїх побратимів.

— Оце наш комісар Негреєв. А це — начштабу Кочубей.

Кочубей — псевдонім Петра Сергійовича Коротченка. Це було тасмницею — щоб не дізнався ворог. А мені зразу відкрилися.

Салаївці були чудовими людьми, вони ще не одвикли од мирних звичок, умивалися з милом, носили свіжу білизну, палили зашашні цигарки і щоденно голїлись. Навперобій розповідали про Москву, про справи на фронті. Довіриливо натякали: скоро почнеться щось таке, що весь світ подивується.

Мене дуже цікавило: що діється на півночі від Чернігова і коли вони бачилися з Попудренком?

Салай розповідав про дії Чернігівського з'єднання охоче, навіть трохи зверхньо, як мені здалося.

— Наше з'єднання стояло в злинківських лісах. Микола Микитович напрошувався супроводити нас на Остерщину. Його стурбувало те, що проти вас споряджено обласу, поривався вам на поміч. Зразу не рушив, бо обстановка була неясною, розвідка не сповіщала нічого певного. А згодом стало відомо, що карателі вже не у вас, а до нас перекинулись, на злинківські ліси посунули. Я рекомендував Попудренку вийти на південь не понад Дніпром, а степом, бо ворог, цілком логічно, наставить пасток у лісах, на відкритому місці не ждатиме нас. Не послухався мене Микола і тепер десь б'ється з цілою армією. До нас, поки не вирвалися з небезпечної зони, долинала гуркотнява боїв. А я проскочив без жодного пострілу. Дякували серед поля, а вночі йшли за компасом, поминаючи великі шляхи. І от уже тут...

Я зауважив, що малою групою легше уникнути сутички з ворогом, та ще тоді, коли він спрямовується на

іншу ціль. Салай, як видно, не збагнув тут підтексту. А Кочубей, посміхнувшись самими очима, пояснив:

— Наше завдання — якнайшвидше досягти Полтавщини й розгорнути дії.

Командир з'єднання почав розпитувати про обстановку в районах Полтавщини. Наші відомості про те були більш ніж скупі, але я обіцяв познайомити майбутніх полтавців з Бовкуном і особливо з Кривцем, який підтримував тісний зв'язок з Полтавщиною. Туди він не раз навідувався своїм транспортом.

Над'їхали в гості до Салая мої товариші — комісар Мольченко, хтось із штабістів.

Всадили нас за оригінальний стіл.

Ми збивали столи з дерева: кілька стовпців, зверху палівка, поряд лавки для сидіння. І вже почуваш себе не серед лісу, а на покуті затишної хати.

Салаївці ладнали столи простіше. Викопували два паралельних рови, виступ між ними застиляли скатертю, ногами ставали на дно канави і — подавай страви. Я здогадався, що ту мудрість вони запозичили у Попудренка.

У салаївців була просто скатерть-самобранка. Таких наїдків наставили кухарі, що ми й не сподівалися. У нас щоденно варена свинина. А тут нам подали високоякісні копчені ковбаси. Палили «Казбек», оповідали про нові кінострічки, які демонструються в Москві...

Та ось Салай повів ділові переговори. Я поскаржився, що в нас після важких боїв обмаль боєприпасів, автоматів вітчизняних майже немає, зброю добуваемо власними силами, відбиваючи у ворога. Михайло Гордійович запитав, чи багато нам її треба. Я бачив: полтавці люди багаті, в них вози ломляться від автоматів, патронів і магнітних мін. Почав прикидати, скільки і чого нам треба.

Салай зразу запевнив, що зарадить нашій біді. У нього тих автоматів та набоїв повно. А через день-два, як тільки аеродром зручний трапиться, літаки доставлять не тільки автомати й вибухівку — гармати, танкетки, коли того побажає командир, гурчатимуть по межиріччю. Я подікавився: на яких би умовах ми могли домовитись?

Салай охоче пояснив.

— Я дав слово там, — кивнув на схід, що могло означати — в Москві, в Кремлі, в Штабі, — зібрати дивізію і кинути в полтавські степи. Мені пообіцяли дати достатню кількість зброї, обмундирування і все потрібне

для формування партизанської військової частини. А зараз можу поставити під ружжо понад тисячу чоловік. Наберу в селах, мобілізую, як військкомат. Зрозуміла річ, приєднання до нас кількох «диких» загонів було б дуже бажаним...

Я подумав: «Дивись, щоб не вийти мені з-за цього столу стриженим». Висловив велике вдволення тим, що зустріли таких сильних сусідів. І поспішив запевнити, що й ми не зовсім безпомічні, як то може видатися, що ми теж допомагали іншим зброєю і що в нас так повелося: сусіди діляться з сусідами, бо ж відомо, що чим сильніший твій спільник і сусіда, тим дужчим будеш сам...

Розмова на тому припинилася. Хтось із салаївських співців узяв до рук гітару і повів невідому в наших краях пісню:

Так пейте и пойте в юности,
Бейте в жизнь без промаха,
Все равно, любимая,
Отцветет черемуха.

Пісенька, проспівана приємним тенорком, припала до душі. Її підхопили салаївці, а там і наші хлопці пристали до гурту. Ми з Салаєм сиділи мовчки, кожен думав про своє...

Наступного дня його з'єднання перекочувало ближче до Старої Гути, стало табором поміж зелених дубів на широкій галявині, де краще випасати коней. Місце зручне, в самісінькому центрі партизанського краю. І все одно наші гості виставили повсюди пости, закрили всі шляхи, змусили нас об'їжджати. Як кажуть: пусти сусіда в хату... Мої хлопці спочатку сміялися з того, а потім почали сердитись.

Одного дня Салай прибув до нас у гості. Наші партизани аж роти пороззявляли, уздрівши ту мальовничу церемонію. Михайло Гордійович сидів на білому рисаку, повіддя було оздоблене сріблястими візерунками... Здалеку верхівець нагадував славнозвісного Кутузова, що об'їздить фронт. Поперед командира на низеньких конях мчали численні охоронці, а поряд, дотримуючись дистанції, гойдалися в сідлах Салаєві соратники. За десять-двадцять кроків групу замикали верхівці-автоматники.

Поки командир з'єднання робив нам візит ввічливості, його штабісти розпочали в селах межиріччя мобілізацію. Проводили все те досить ґрунтовно. В одній хаті розташувався призовний пункт. Хлопцям і чоловікам визначеного

віку вручали повістки — негайно з'явитись на медичний огляд. Коли лікарська комісія визнавала їх здоровими, — відразу ж приписували до воєнізованого партизанського загону і вже додому не відпускали. Першого дня салаївці мобілізували близько ста чоловіків, а до нас перебігло кілька сотень самооборонців. Саме в ті дні ми й сформували третій батальйон, — його командиром став Петро Ренський. Згодом до мене прибув хтось із салаївських командирів. Висловив протест, що всі мобілізовані, побравши автомати й набої, зникли в невідомому напрямку. Я нічим не міг тому зарадити, бо до нас вони теж не прийшли. Пам'ятається, вже тільки тоді, коли Салай покинув межиріччя, до нас прилучилася рота автоматників, — вони пересиділи той час десь у плавнях.

Салаївське з'єднання було молоде, тільки-но освоювало партизанську науку. А наука ніяка легко не дається. Не обходиться без курйозів у такому ділі...

Одного літнього ранку, в ясну погоду раптом загуркотіло звідусіль. Це було так несподівано, що наш начальник штабу Мельник вискочив зі своєї халабуди в самих трусах. Сердито блимав очима, бубонів під ніс:

— Нічого не розумію. Розжену... рознесу... До бісової мами таку розвідку! Нас оточують з усіх боків, а вони доносять, що навколо мир і спокій...

Я подумав, що то з літаків кидають бомби, і потішався з Мельника:

— Не спати голяка годилося б начальникові штабу, а пильнувати.

Мельник підстрибував на одній нозі, ніяк не міг попасти в холошу. Нарікав:

— Спекота така — не можу заснути в одязі. Комарі гудуть, як вовки... А розвідників — рознесу...

Розвідка не дрімала. За якусь годину довідалися ми, що то за вибухи. Виявляється, не ворог оточив нас і не з літаків кидають бомби, а в поті чола потрудилися салаївські мінери. Оскільки в полтавському з'єднанні вибухівки було вдосталь, то командування надумало пустити її в діло. На всіх греблях та річечках на межиріччі були мости. А хіба ж справжній партизан може сидіти спокійно, коли десь ще цілісіпські мости? В нічній темряві підкралися салаївці до тих споруд — вони в нашій партизанській зоні, ми ходили ними і їздили щоденно і якщо йшлося про охорону, то їх треба було берегти від ворога,

а не від своїх,— заклали великі міни і десь між п'ятою й шостою ранку висадили в повітря. Я відразу ж поїхав до Салая. В його штабі панувало загальне пожвавлення. Михайло Гордійович зустрів мене з посмішкою. Гукнув назустріч:

— Ех, ви, партизани. У вас під носом стільки мостів, а ви ждали, поки полтавці прибудуть...

Нарешті салаївці таки збагнули свій промах. Першим розреготався командир, а за ним і весь табір схитнувся від реготу.

Тим часом на ліси насунули пасма диму. Ми спочатку прийняли їх за хмари,— зраділи, що жаданий дощик розвіє спекоту. Лише згодом утямили, що то за хмари...

Розвідники донесли, що водночас з ліквідацією мостів салаївські диверсанти пробралися до сінопункту між Сорокошичами й Новим Глибовом, обстріляли скирти запалювальними кулями. Я аж за голову взявся. Той сінопункт ми берегли як зіницю ока. День і ніч там стояв взвод сорокошицької самооборони. То було наше справжнє багатство. Туди звели сіно з усього Придніпров'я. Окупанти мали відправляти його до фатерлянду, а ми перекрили їм шляхи. Не знали, скільки ще доведеться воювати у ворожому тилу, можливо, й наступну зиму проведемо тут. Отже, сіно нам потрібне як повітря.

Ніхто в штабі Салая не міг і рота розкрити, поки я пояснював шкоду «диверсії», яку звершили його заподатливі мінери. Михайло Гордійович почав був виправдуватись, але я шмагонув рисака пагайкою і миттю поскакав з табору.

Самодіяльність наших сусідів припинилась. Десь другого дня до нашого штабу знову прямувала знайома кавалькада. Салай висловив жаль з приводу того непорозуміння,— йому й самому від душі було жаль багатства. Запевнив, що більше не будуть вести ніяких дій без консультації з нами. Щоб загладити вину і знову завоювати нашу прихильність, командир з'єднання подарував нам з півсотні автоматів, чимало вибухівки і набоїв. Мав з чого — перед цим над нашими лісами гули радянські літаки, скидали салаївцям мішки з дорогоцінним вантажем.

Під кінець свого візиту Михайло Гордійович повідомив, що з УШПР надійшла радіограма, Салаєві великодушно дозволяли взяти нас під свою славу оруду.

Останнім часом ми помічали, що дехто вважає нас об'єктом освоєння, звать «дикими». А диких завжди вкось-

кують та приручають. Десь за день перед тим, як у нас побував Салай, я одержав таке запрошення з-за Дніпра. Ми знали від Дмитра Шаворського, що за рікою діють окремі більші й менші партизанські загони під командуванням Хитриченка, прагнули зустрічі з ними, щоб домовитись про добросусідські відносини та спільні дії. Зустріч не відбулася, але ми отримали листа. Полковник Покровський, що іменував себе представником УШПР, пропонував нам негайно прибути за Чорнобиль з метою нашого приєднання на правах суверенної діяльності в своєму районі.

Подібного листа одержали загони «Перемога» та імені Михайла Кочубинського.

Ми не поспішали з відповіддю, вважали, що коли вже їм заманулося приєднувати нас до себе, то хоча б вшанували особистими відвідинами.

Командування з'єднання Салая теж прислало командирам наших загонів запрошення: такого-то числа о такій годині пропонуємо з'явитися в місце ось такої широти і довготи для погодження питання про об'єднання.

Ми зробили вигляд, що нічого не одержали.

Через день чи два Салай запитав в докором:

— Отже, манни небесної ждете, не хочете приєднуватись?

— Їздили, шукали, та не знайшли ні широти, ні довготи...

Не квапились відповідати, бо ждали повернення наших розвідників від Попудренка. Тепер, коли ми стільки наслухалися про підпільний обком партії, коли як ніколи були близькими до налагодження контактів з його керівниками й командуванням чернігівського партизанського з'єднання, ми не мали права легковажити долею наших загонів, оскільки обком міг розпорядитися інакше.

Група Коновалова вирушила на північ перед Травневими святами і немов у воду канула. Часи то були грізні, шлях далекий і незвіданий. То вже наша не перша розвідка — попереднім не щастило зв'язатись з північними загонами — і ми ждали її повернення з тривогою й нетерпінням. Мишали тижні, і вже дехто вважав тих товаришів загиблими.

Але вони не загинули. Одного чудового надвечір'я група Михайла Трохимовича Коновалова прибула до штабу. Їхній вигляд засвідчував, що відміряли вони чималу

відстань, стрічали на шляху незгоди та небезпеки. І повернулись чимсь пригнічені, у важкому настрої. Невже і цього разу розвідка не вдалася?

Гвітило їх інше. Вони принесли важку звістку — загинув Попудренко.

Розвідники щасливо прослизнули повз ворожі пости й засади, вибрались на безлісі простори, — мандрували не кваплячись, ретельно вибираючи й розвідуючи шлях, отож у район розташування загонів Попудренка потрапили не скоро.

Нашу делегацію прийняли зраділо. Найбільше тішився Сава Грищенко, — йому не давала спокою думка про події на Остерщині. З великою теплотою й увагою поставився до наших посланців Попудренко. Довго й уважно читав його листа, а тоді сховав у нагрудній кишені кітеля. Побічав відповісти.

Миколу Микитовича Попудренка я знав добре, пишався знайомством з цією людиною. Стрілися ми з ним напередодні війни, коли Попудренко балотувався в депутати обласної Ради по Остерському виборчому округу. За дорученням райкому партії я провадив зустріч кандидата з виборцями. Довелося мені кілька разів виступати на зборах — у самому Острі і в ближніх селах. Був я тоді молодим працівником. Коли почув, що їздитиму з самим Попудренком, людиною зовні суворою, зосередженою і серйозною, то вже й не знав, як повестися з ним.

Попудренко виявився дуже товариським і щирим. Хоч він і секретар обкому і кандидат у депутати, а хвилювався перед зустріччю з виборцями так само, як хвилювався і я, організатор тих зборів.

Прощалися з ним як давні і добрі друзі. Він щиро просив:

— Будеш у Чернігові — не минай. Заходь, будь ласка.

Так і не відбулася наша зустріч. Коновалов повідомив, що Микола Микитович поліг смертю хоробрих у сутичці з ворогом.

Михайло Трохимович дуже жалкував, що не приніс листа від Попудренка. Приніс від нього лише добре слово привіту та виписку з постанови Чернігівського підпільного обласного комітету Комуністичної партії України, що мене затверджено першим секретарем Остерського підпільного райкому партії.

Буйним життям зажило наше межиріччя. Недавня павала ворога почала забуватися, залікувались важкі рани. Щоденно відбувалося щось нове, значне і зв'язувало наші глухі ліси з усім великим і неспокійним світом. На фронті було тихо, велися бої місцевого значення. Всі чекали літа. Що воно принесе?

Гітлерівська пропаганда виспівувала: зима — то час Радянської Армії, а літо — їхнє. У сорок першому німецька армія наступала. Москву взяли б, коли б не зима та генерал мороз...

Відчувалось — скоро почнуться нелегкі, можливо, вирішальні бої. Геббельс розпинається не намарне, сили у фашистів ще є. Це ми нещодавно відчули на собі. Тож треба готуватись до нових випробувань. Потрібно зробити все, щоб полегшити радянським воїнам двобій з фашистським звіром.

Саме життя ставило перед нами безліч питань — складних і важких. Розв'язувати їх було нелегко.

Ідейну зброю для боротьби кожен з нас черпав у зведеннях Радінформбюро, в радіопередачах з Москви. Донесли їх до кожного партизана партійна організація, наші комсомольці. Засідання партійного бюро, партійні збори в ротах, батальйонах були великою школою не лише для комуністів, а й для всіх партизанів, старих і молодих.

На зборах партійного активу підсумовували минулі бої. Розповідалося про всім відомі пережиті події, про гідні подиви подвиги наших партизанів і партизанок. Питання обговорювали запально, комуністи розповідали про бойові дії на своїх ділянках. І в кожному виступі чулися скарги на нестачу набоїв, на відсутність узгодженості дій між окремими загонами.

Партактив у партизанському лісі проходить не так, як за мирного часу. Президію обирали і тут, але вона не всідалась за столом, покритим червоною скатертиною, а розміщувалась під дубом, на пагорбку. А самі учасники зборів лежали покотом на лісовій траві або сиділи по-турецьки, підігавши ноги. Це нікому не заважало уважно слухати, жваво реагувати, гостро дебатовати. Протоколів, як правило, не писали, резолюції були короткі. На зборах такого активу дійшли висновку, що перед лицем нових випробувань нашим загонам так само, як це робиться в

інших партизанських краях, треба оформитися в з'єднання. Комуністи прийняли одностайну ухвалу: об'єднати всі загоны.

На тому ж засіданні розглянули організаційні питання. Згідно рішення Чернігівського підпільного обкому одностайно обрали підпільний райком партії Остерського району. Другим секретарем став комбат-2, випробуваний комуніст Марко Дмитрович Овчаренко, третім — Іван Микитович Семенець. Так само було схвалено постанову про організацію підпільного райкому комсомолу. На першого секретаря рекомендували Василя Пилиповича Мольченка.

Ці питання висунуло саме життя, і їх розв'язання мало дуже важливе значення. Кожен партизан відчув, що в наше щоденне буття увійшло щось нове, вагоме і піднесло всю діяльність на вищій рівень.

Думка про об'єднання партизанських загонів межиріччя була не новою. Комуністи лише висловили своє ставлення до неї, а командири загонів її вже не раз обговорювали.

Пам'ятається, вперше про це заговорили ми з Кузьмою Гнідашем зразу після того, як зустрілись після облоги і трохи віддихалися.

Гнідаш, як людина практична, зразу зрозумів, що в ситуації оточення на Видрі нам легше б воювалося, ми досягли б більшої ефективності і зазнали б менших втрат, коли б усі наші загоны мали єдине командування.

— Ми намагались здійснити це командування. Але тобі відомо, як склалися обставини...

— Взялися командувати вже тоді, коли зарадити біди було неможливо, — відказав Гнідаш. — Єдине командування треба було створити задовго до цього. А в нас як вийшло? Ти був прикутий до свого загону, я дбав про свою групу. Науменко командував по-своєму...

Ідея про об'єднання, немов спалах блискавки, хутко поширилась, заповонила уяву наших командирів. Говорив я з Науменком — той руками й ногами «за».

— Хай тільки Гнідаш командує, то діло піде.

Леонтєв і Лузан вважали, що об'єднання покращить координацію бойової діяльності загонів.

Після попередніх консультацій з Гнідашем та Петром Федоровичем, який теж виявив великий інтерес до цієї справи, за згодою Науменка я запросив усіх командирів загонів на попередні переговори. Збір мав відбутися в Старій Гуті, у хаті батьків комісара Мольченка. Офіційні

представники — Гвідаш, Петро Федорович, Науменко, Таранущенко, Леоптьєв та Бовкун.

Замість відповіді Бовкун і Стратилат напередодні зібрання прибули особисто, щоб розпрощатися, оскільки вночі мали покинути наше межиріччя.

Зібрання того дня не відбулося, бо в Соколівки надійшли важливі вісті: в чернігівському затоні зараз чимало річкових суден. Видно, окупанти збираються відкрити навігацію по Десні. Правда, повірити в те було нелегко, — на це можуть вважитися тільки несусвітні дурні...

Ще й до Соколівки не доїхали, а за нами прискакав гонець. Овчаренко сповіщав, що з Чернігова вирушив великий караван суден, конвоюваний військовими катерами. Овчаренко виступив до села Слабина, щоб зустріти знахабнілих навігаторів на Десні.

Надвечір підїхали до Соколівки. Тут сталося щось неввичайне, — про це свідчив посилений рух у сосняку. Нам стрілася жінка з дітьми й домашнім скарбом. На питання відповіла:

— Схоже, що знову буде те саме. По Десні пливе флотилія, палять села і людей убивають.

Безталанні наші мпогостраждальні сестри, бідна дітвора! Коли вже настане та днина, що ви не будете боятися кожного пострілу, ховатися від кожного чужинця в зеленому. Порадив далеко не втікати.

— Як же не втікати, коли кажуть — на кутку від Максима вже висадились та по дворах нишпорять.

Дивна то річ бездротовий зв'язок. Де той куток «від Максима», а соколівці, які живуть «з боку Моровська», враз довідались, що окупанти нишпорять по дворах.

Ми заїхали в село, але не стріли їх. Виявилось, що в Соколівку й справді приходило кілька десятків німецьких солдатів, поводитись миролюбно, намагались міняти кремінці до запальничок на «курки-яйки».

Товарообміну не відбулося, з порожніми руками повернулися міняйли до флотилії, яка зупинилась на ночівлю між Максимом і Соколівкою.

Нашого зв'язкового Степана Копистки в селі не було. Але все, що він мав сказати, передала його жінка. Окупанти справді розпочали навігацію, пустили по Десні великий караван, везуть щось дорогоцінне, а що саме, чоловік її не знає, тільки переказував, що на суднах багато солдатів з автоматами й кулеметами, перед веде залізний катер і позаду таких аж два. Сам Степан пливе з ними,

бо, як мільовий, мусить вказувати фарватер. Забіг на хвилину до хати з тими, що яйки вимінювали, просився, щоб дозволили заночувати вдома. А вони — дурюк, і все. Мусив повертати на судно. Пливти вночі окупанти боялися, вибрали на річці недоступне місце, на берег виставили охорону. В путь рушають на світанку.

Ми зупинились на краю села, ждали Адаменка. Адаменко не забарився. Прибув з бойовою ротою, групою автоматників, бронебійними рушницями й кулеметними обслугами.

Обрали зручне місце для засади, розставили бойові підрозділи. Починалась засада від крайніх соколівських хат, розтягнувшись по березі на кілька кілометрів у бік Мороська. Берег тут високий, але голий. Запідозрити, що на цім белебні може бути небезпека,— важко. Швидше треба було побоюватись густих кущів, які починалися за кілометр від засади.

Літня ніч коротка. Але коли готуєшся до бою, вона здається ще коротшою. Ледве встигли окопатися й замаскуватися, уже й небо зарожевіло на сході, качки ожили на воді, чайки закигикали, на луках перепели озвалися, а в полі деркачі. Здалеку долинув шум моторів. Сумніву не було — караван рушив з місця.

Попереду повагом бурунив воду броньований катерок, невеличкий, верткий,— такий, видно, міг припустити й швидко, але стримувався, ледве повз, не відриваючись від першого великого пароплава — «Самари». То було знайоме судно, одне з тих, які в мирні часи курсували між Києвом і Черніговом.

Ми з Василем Мольченком стояли на пагорбі,— з нього було видно в легкій пелені туману плесо ріки. Рахували судна, а вони посувались повільно, здавалось, кінця їм не буде. Коли б навіть у мирний час тут з'явилося стільки суден, то й тоді б це справило враження.

За «Самарою» якийсь кумедне суденце лопотить так, що аж вуха закладає, тягне за собою велетенську баржу, схожу на океанську авіаматку. Баржа глибоко осіла в воду, на червоній лінії граються хвилі. Потім ще буксир і ще баржа, схожа на підводний човен, чорний, важкий, видно, налитий чимсь по вінця.

Немов удар батога, ніби суха деревина тріснула, так несподівано тихо прозвучав постріл з протитанкової рушниці. І тої ж миті завертівся, закрутився на воді передній катер, а берег озався громовим залпом.

Опам'ятавшись, навігатори вдарили з кулеметів, автоматів, над Соколівкою знялася каонада, ранкова тиша понесла луну по фарватеру в обидва боки, в лісі та лугові простори на багато кілометрів. Жодне судно не зупинилося. І тільки придивившись пильніше, можна було здогадатись, що то рух за інерцією, за водою, бо зупинити судно, не взявши на якір, неможливо. Два останні катери люто відгризалися з кулеметів, але, скориставшись з того, що не потрапили під вогонь, довго не думаючи, дали задній хід, потім развернулись і подалися в напрямку Чернігова.

Партизани продовжували обстрілювати судна, хід яких дорівнював швидкості плину річки. З палуб стрибали люди, борсались у воді, поборовшись якусь хвилину зі смертю, опускались на дно.

Деякі судна прибивало до берега, інші палали, броньований катер пірнув під воду, а «Самара» гордо й неквапно прямувала серединою ріки, поки проминула засаду й вийшла з-під обстрілу. Я багатозначно зиркнув на Мольченка. Він зрозумів той погляд, в одну мить узяв кількох партизанів і кинувся навздогін за пароплавом.

Приставив до очей бінокль, уважно вивчав панораму розгрому флотилії. З суден час від часу зривались то кулеметні, то автоматні черги, але вже було видно, що фашисти видихались. Партизани висувалися з окопів, перебігали з місця на місце, тримаючи під вогнем кожне судно. Важко сунулась порожня баржа, ледве рухалась задня. І раптом сталося щось неймовірне. Я встиг помітити, як від задньої баржі шугонув угору стовп вогнистої рідини, побачив, як від округлої чорної палуби річкової потвори полетіли вгору два чорних віхті, закрутилися в повітрі млинками і не зразу можна було здогадатись, що то летить людина. Вибуховою хвилею викинуло одного мореплавця на берег, а другий шубовснув метрів за п'ять від крутого берега, занурився з головою. За якусь хвилину з води показалася голова з купою рудого волосся. Плавець очманіло гріб до берега, рятувався від вогняної хвилі, що доганяла його.

Хтось подав потопаючому руку, витягаючи на берег. А він тільки дурнувато посміхався, вертів чи то п'яними, чи то божевільними від жаху очима. Раз за разом повторював:

— Шнапс! Гут шнапс!

Виявилось, що у величезній баржі-цистерні був чистісінький спирт-ректифікат. Броньбійно-запалювальна куля

пробила металеву оболонку цистерни, спирт спалахнув, судно вибухнуло з такою силою, що в соколівських хатах посипались шибки.

Стрільба повільно втухала. Власне, стріляти тепер не було потреби. Десна враз запалала майже невидимим зеленуватим вогнем. Розлившись із цистерни, «шнапс» покрив воду, Десна обернулася на велетенську спиртівку. Палаючи синім вогнем, вона викидала полум'я. Береги огортались синьою рухливою ковдрою.

Десна палала. Горіли, занурюючись у воду, судна. Ті, що уникали пожежі, приставали до берега, на них уже хазяйнували партизани, виносили трофейну зброю, виводили полонених, забирали з суден усе, що могло знадобитися в нашому партизанському побуті.

«Самара» тим часом зникла з очей, сховалася за крутим вигином Десни. Наказав Адаменкові довершувати операцію, а сам подався до комісара.

Пароплав стояв нерухомо біля берега, на ньому хазяйнували переможці. Комісар Мольченко з верхньої палуби оглядав задеснянські луки.

— Ви тільки подумайте: біжать луками, як зайці,— гукнув мені.

Кільком фашистам пощастило досягнути протилежного берега і зникнути в прибережних кущах. Тепер, боячись переслідування, вони мчали луками, рятувались.

На «Самарі» повсюдно валялись трупи солдатів і офіцерів, посічених на решето,— смерть знайшла їх на палубах, по каютах. На березі стояв гурт полонених. Серед них пімців було небагато, а більше — обслуговуючий персонал, машиністи, матроси.

— З Радуля? — питаю.

— З Радуля, — відповідають охоче.

На дніпровських та деснянських пароплавах майже весь обслуговуючий персонал — радульці. Це село біля Лосва, за Любечем. Знамените на все Подніпров'я красунями-дівчатами й хлопцями — річковими моряками. Кажуть, кожен радулець народжується коли не капітаном, то рульовим, а що матросом, то вже точно. Радульці до війни плавали на всіх річкових пароплавах, у війну декого з них теж окупанти садовили на річковий транспорт.

— Ну як їздитесь-катається, хлопці?

Вловивши дружньо-жартівливу нотку в моєму питанні, зарухались веселіше.

— Чорт би їхнього батька так їздив-плавав.

— Отож. Не сідали б у ці плаваючі домовини.

— Та хіба ж хотілося? Знайдуть і примусять.

— А ви б ховалися там, де не знайдуть.

У здогадливіших обнадієно загорілися очі, вони вище підняли голови. З того дня в нашому вагоні появилася не один десяток з відомими по всьому Дніпру прізвищами — Шарови, Міхньови, Карпухіни... Природні річковики несподівано для самих себе стали природними партизанами, потрапили, як то кажуть, з корабля на бал.

Мольченко та хлопці вже довгенько ламали собі голови над нерозв'язаним питанням. В одному з броньованих відсіків нижньої палуби закрилися наглухо німецькі солдати з офіцерами. Полонені твердили, що там їх десятків зо три. Комісар прагнув їх викишкати звідти, бо «Самара» мала залягти, можливо, і не на один місяць чи навіть рік на дні річковому.

— Ей, камрад,— гримотів Іван Мізько прикладом автомата в залізний люк.— Чувш, дурню, вилазь, поки не пізно, бо моя міна вже проткнула в дні маленьку дірочку. Пароплав — буль-буль, скоро йому капут. Гітлер — капут, війна — капут, пароплав — капут, здавайся, поки не пізно. Ферштейн?

Ті, що замкнулися, не відповідали.

— Ну, що з ними робити? — побивався комісар.— Так без допиту і загинуть, дурні. А може, там антифашист якийсь затесався?

Запитали у полонених — хто може бути перекладачем? Знайшовся якийсь фольксдойч, через якого окупанти спілкувалися з радульськими річковиками. Веліли йому передати за металевий люк меморандум: або вони вилазять, або потопуть разом з «Самарою». Переклав акуратно. Приклав вухо до люка, — жде відповіді.

— Ну, що? — вичікувально дивиться на нього комісар.

— Нітелень...

— Передай, що боятись не треба. Без розбору капут не буде...

Старанно були втовкмачені додаткові умови до меморандуму. Знову прислухається до люка.

— Лаються...

Махнули на них рукою, вийшли на берег, бо «Самара» вже майже стала сторчака, на очах завалювалась, повільно законсервовувалась на дні ріки.

До табору повернулися з багатими трофеями, в санітарну частину здали кілька каністр зі спиртом. Привели

полонених, радульців після допиту озброїли. За одним жалкували — два катери, такі чудові катери, з грізними кулеметами, втекли. Їм би лежати на дні деснянському, а вони мчать до Чернігова. Замість упокоєння, ще сіяти-муть, мерзотники, зло по нашій землі.

Марко Овчаренко і Дмитро Товстогон недаремно сиділи в засаді біля Слабина на зеленому півострові, що його підковою оточує зачарована Десна. Жодне судно не могло тут проскочити непоміченим. Не проскочили й катери — почули їх вчасно. І зустріли належно — знайшли вони безславний кінець на дні річки.

На тому й закінчилася ота навігація. Більше по Десні не пропливе жодне вороже судно. І позбувся Степан Копистка своєї посади. Згодом часто згадував:

— Хай вона сказиться, така служба. Ледве живим вибрався. Пливемо по Десні, навколо тиша, благодать ранкова, а я дивлюся з «Самари» на свою хату, прощаюся з дітьми й жінкою, жду моменту, коли кулемети засокочуть. Ой же засокотали! Я тоді з палуби сторч у Десну та нирком-нирком до берега. Ледве виборсався і до лози доскочив, а там уже перехрестився від радості — ну, значить, думаю, ще не вмирала жінчина доля, побачимось.

Соколівський бій дістав розголос не лише серед партизанського люду. Його відлуння сягнуло Києва й Чернігова, покотилось за Десну й Дніпро, — сповістило радянським людям, що фашистські похваляння були брехливі, що партизани живуть і діють. Похнюпились поліцаї та запродавці, збагнули, що їх знову обдурено.

Посмутніли й окупанти.

В нашому штабі з'явилися полонені. Це були чистокровні арійці, вже не молоді, але й не тотальні каліки, спеціально підібрані для служби в тилу.

— Війна — капут, Гітлер — капут, — безнадійно хитали головами.

Воювати їм, бач, остобісіло. Хай би вона сказала, отака війна, особливо тут, на окупованих землях. Плекали надію, що на багатих землях України матимуть райське життя, що тут їх приймуть з відкритими обіймами, а воно бач на що вийшло. Ходити не можна, плавати не можна, поїдеш машиною — на міну наскочиш, у поїзд сядеш — під укїс полетиш. Святе діло — фронт. Але вони, на біду, люди немічні, похилого віку. Хоч і з дебелими шиями, але вояки вікудишні. Тільки на тихому посту стоять, яйки та

сало уминати, а тут отака халепа. Підвели їх, бідолах, Гітлер та Геббельс, а тепер хоч плач.

Інна Доліна на німецькій розумілася. Але з трудом ловила то богемську, то сілезьку вимову, все допитувалася:

— Гер фашист сілезер? Гер фашист прусс?

Кожен з них був коли не берлінець, то сілезець, пруссак чи богемець, але жодного гера фашиста не знайшлося.

— Найн фашист, Гітлер фашист, Герінг фашист, Гімлер — фашист. Іх бін соціаліст, іх бін арбайтер, іх бін Гамбург.

А один навіть виявився соціалістом-комуністом.

— Майн фатер іст фройнд, іст камрад Фрідріх Енгельс, іх бін комуніст, іх бін соціаліст...

Одним словом, стількох друзів викопала нам Інна Доліна з-поміж полонених, що ми не могли й надивуватися — який же тоді біс так запекло строчив по нашому берегу з кулеметів та автоматів? Виявляється, стріляли ті, що загерметизувалися в люкові. То вони, анафема, всі фашисти й падлюки. Ті, хто в живих zostався — янголи, безвинні телятка.

Всі партизани підходили, щоб поглянути на фашистів.

— Ну, фріц, ще підеш проти нас війною? — допитувався Семенець у гамбурзького «соціаліста», який і справді Фріцом звався.

— Війна — по, війна — капут. Гітлер — капут! — смішно округлюючи очі, запевняв фріц.

Партизанське серце не з каменю, поки «соціалісти» стріляли в нас як скажені, про пощаду для них не було й мови. А тепер, коли сиділи під березою, немов святі апостоли, пророки миру і переконані паціфісти, у більшості виникало питання: а що з ними робити?

Ми з комісаром теж ламали голову: справді, а що з ними робити? Табору для полонених у нас не було, літаків для евакуації теж, а відпускати ворога на волю не можна, бо це все одно, що гадюку відігрівати на грудях.

Ще був один шлях — обернути їх на партизанів. Хай поповнюють лави інтернаціоналістів. Коли вже вони такі соціал-паціфісти, то хай доведуть це на ділі.

Ім потягло всім язика, навіть гамбурзький «соціаліст» заспівав отакої:

— В партизанах зостануться охоче. Яку завгодну роботу виконуватиму — дрова рубатиму, борщ варитиму. Але проти своїх воювати не буду. Не можна воювати проти своїх...

— Проти своїх воювати не слід. Проти фашистів треба...

У Фріца лукаво зблискують очі.

— А звідкіля Фріц може знати, хто з них фашист, а хто чесний соціаліст? Стрілятиме в фашиста, а втрапить у соціаліста.

Глянь, яка чортяча філософія у людини. Тут є над чим замислитись. А Фріц, побачивши, що потрапив у ціль, вирішив, як то кажуть, доконати логікою речей. Подумайте, дорогі панове партизани, чи то добре, коли свій стріляє свого? Чи велика радість воювати проти своїх, хоч би й отих поліцаїв, які зі шкури лізуть, аби прислужитися окупантам. Самі німці, бач, ненавидять поліцаїв, за людей їх не вважають, довір'я до них не мають. Бо ж відомо, що хто зрадив один раз, здатен зрадити і сто разів. Коли він зрадив своєму народу, то що йому завадить зрадити чужому? Отже, для них, німців, приклад зрадників не авторитетний, і німець, якщо він справжній німець, чистокровний арієць і патріот, ніколи не зрадить співплемінника, не підніме зброї супроти своїх. Їм відомо, що партизани ненавидять зрадників більше ніж окупантів. І надіються, що ми знайдемо для них діло, не пов'язане з війною. Війна їм так уїлася в печінки, що тепер довіку не візьмуться ні за автомат, ні за кулемет. Сокиру давайте, кухарського ножа,— вони борщ варитимуть та півників смажитимуть...

Нічого не вийшло з організації німецького антифашистського підрозділу. Не на тих натрапили...

Почувши про соколівський бій та багаті трофеї, до нас прибув Михайло Гордійович Салай. Як завжди, на білій кобилі, в супроводі майже всіх своїх командирів. Дружно вітали нас з перемогою, довго й уважно розглядали трофейну зброю. Полонених озирали з зацікавленням, немов тигрів у зоопарку.

Довідавшись, що нам так і не пощастило повернути їх до партизанської віри, Салай попросив:

— Віддайте нам цих птахів.

— Навіщо?

— Покажу своїм. Хай знають, що не такий страшний чорт, як його малюють.

Ну що ж, то діло добре. Наочна агітація і пропаганда. Як колишній лектор, дійову агітацію я ставив дуже високо.

— Беріть, коли треба...

На ту щедрість Салай відповів такою ж щедрістю:

— А ми в подяку за соколівську операцію даруємо вам сотню автоматів і десяток ящиків набоїв.

От за це можна й розцілювати Михайла Гордійовича. І стіл накрити, як годиться накривати для найдорожчих гостей. Не на шалівці, прибитій на чотирьох стовпцях, а задля такого свята — по-салаївськи, серед двох канавок на земляному валу.

Прийом вийшов на славу. Михайло Гордійович і його побратими були в центрі уваги, — за них виголошували найщиріші тости, бо ми хоч у той час і не знали кавказьких звичаїв, але того, хто дарував зброю, вважали за дорогого кунака. Такими кунаками стали для нас салаївці. Ми просто не знали, чим догодити таким добрим людям, що дарувати на згадку. Салай недвозначно натякнув, що їхнє гостювання закінчується, бо не сьогодні-завтра мають вирушати на свою Полтавщину.

Крім подарунка, Салай привіз нам ще й сюрприз, але притримав його на кінець.

— Розгнівався був на вас напочатку, — щиро виповідав Салай. — Було кривдво, що зігнорували нашу пропозицію про приєднання. У нас зв'язок з Москвою, УШПР прислухається до нашого голосу, маємо такий авторитет. А тут якісь неорганізовані загони, вольниці якась і раптом... Просто незрозуміло мені це було. Думав, що анархію сповідуєте, воювати з фашистами не хочете...

Слухав Салая, а в душі шкребли кішки — безумовно, в партизанському штабі в Москві про нас склалася якнайгірша думка, коли про нас так думали найближчі сусіди.

Та виявляється, що Салай був людиною щирою.

— Коли ж побачив, що ви справжні вояки і отакі операції вершите, то сьогодні повідомив УШПР, щоб знали свої кадри та опікувалися вами. Гадаю, тепер вами зацікавляться, візьмуть на облік, посилатимуть зброю та боеприпаси. Це не сорок перший, Москва вже має чим допомагати партизанам...

Оце так сюрприз! Власним вухам не вірили. Та невже ж можливе таке, щоб і до нас кожної ночі або хоча б через одну ніч прилітали червонозорі літаки, скидали сигароподібні мішки на парашутах, туго набиті зброєю та найнеобхіднішим для партизана. Виявляється, партизанський штаб у Москві й існує для того, щоб усіма загонами керувати й допомагати їм матеріально з Великої землі.

Ми ввели гостей по нашому табору. В нас теж було чим похвалитись. Особливо протитанковою артилерією, до якої було не більше десятка снарядів.

— Михайле Гордійовичу, за вашу щедрість і доброту вибирайте собі гармату. Вони в нас не красуні, але стріляють, як богині.

Потрапили ті слова в ціль. У Салая зброї було вдосталь, але гармати не було. А що ж то за з'єднання, коли в ньому нема артилерії? Недавно я підслухав розмову своїх бійців. Хтось заздрісно говорив:

— Ну й багаті ж, чорти, ну й багаті. Повні вози новеньких автоматів.

А інший, видно, менш заздрісний і більший патріот власного загону, мовив розважливо у відповідь:

— То й що ж. Хай повні вози автоматів! Подумаєш — багатство. А гармати нема жодної. А що ж то за з'єднання, коли без гармат!

Видно, й самі салаївці боляче відчували це, мабуть, і їм хотілося мати власну артилерію. Бо коли почули мої слова, то аж розгубилися.

— Без жартів? Даруйте чи в обмін?

— Тільки вибачайте, що без снарядів.

— Снаряди — це дрібниця! — запевняв Салай. — Приплють. А от гармату — як її, капосну, спустиш з літака?

Одним словом, того дня ми взаємно ошчасливились. Довго не покидали салаївці нашого табору, а нам не хотілося їх випускати. Святе діло — дружба. Салай, прощаючись, сказав:

— Ну, братці, тепер дружба навік...

Йому хором відповіли:

— Щорівці ніколи не підведуть...

Ми назавжди zostалися друзями з доброзичливими й щедрими товаришами, які у важкі часи всенародної боротьби подали нам братню руку дружби. З Михайлом Гордійовичем уже після війни я стрічався часто, і кожна зустріч була радісним святом. Передчасна кончина в 1954 році славного партизапа, учасника двох воєн товариша Салая була для мене і всіх, хто знав його, дуже важкою втратою.

Справжня дружба народжується і випробовується в ті часи, коли проявляються всі якості людські, коли вирішується загальнолюдська доля.

Був сопячний червневий день. У такі дні по великих містах, де все з каменя й скла, пашисть, дихає спекою. А в нас, в остерських лісах, у недопалених фашистами селак було саме враз, не гаряче і не холодно. Якби не війна, то можна б жити та радуватись, працювати в полі, трудитись у лісі а чи то й філософствувати в тіні дубів та в дружньому колі.

Цього дня зібралися командири й комісари, начальники штабів і секретарі партійних організацій на велику раду. На кого не глянеш — усі такі поважні, відповідальні перед наступним моментом, не чути ні сміху, ні жартів, перемовляються впівголоса, перекидаються буденними репліками — то про погоду, то про дощ, то про речі ще більш малозначні.

Хата Василя Мольченка не могла вмістити всіх, отож вирішили засідання провести на узліссі Старої Гути, в тіні крислих дубів — тут і просторо, і прохолодно.

Круглого столу не було, командири загонів, кожен зі своєю свитою, всілися на поляні, вкритій м'якою травою, всілися так, щоб бачити один одного, отож і створився той знаменитий круглий стіл, без якого не вирішується жодне більш-менш важливе дипломатичне питання.

Зібрались усі — Гнідаш і Петро Федорович, брати Науменки, Радука і Таранюк, Таранущенко зі своїм комісаром. Від щорсівців, окрім мене, — Мольченко і начштабу Мельник, Леонтєв і Лузан від загону Будьонного. Були присутні секретарі парторганізацій, командири батальйонів, штабні працівники.

Доповідачем виступив Гнідаш. Він же й головував.

— Що ж, друзі, — сказав, посміхаючись, — вирости ми з вами, як то мовиться, з батьківських штанців. Треба нові зодягати, шиті по мірці. Оскільки я з вами починав партизанський рух на межиріччі, оскільки і ви мене, і я вас добре знаю, то й дозвольте мені винести на обговорення питання про об'єднання всіх наших загонів у одне з'єднання, тобто укрупнену військову одиницю, яка діяла б організовано, керувалась єдиним командуванням, а всі загоны, зберігши свої найменування й права, входили б у нього на суверенних правах.

— А розвідувальна група? — поцікавився хтось.

— Статут нашої групи відомий. У нас свої обов'язки і свої завдання. Ми з Петром Федоровичем лише свідки того, що відбувається.

Потім Гнідаш висловив думку про ті переваги, які ми матимемо, коли об'єднаємось. Довго не дебатовали, прийняли одностайне рішення,— воно було коротким і не протоклювалось.

Об'єднатись! З усіх загонів хай буде одне велике партизанське з'єднання.

Зоставалося погодити найважливіше питання — про командування. Але саме в цей час з нашого штабу прибув гопець і доповів:

— «Байкал» вийшов з Чорнобиля.

Засідання довелося перервати, бо нам, щорсівцям, треба було негайно виїздити. Передбачалась значна операція,— нею мала завершитися навігація і па Дніпрі.

Ще з минулого року в чорнобильському порту на Прип'яті застрягло кілька суден, серед яких був великий дніпровський пасажирський пароплав «Байкал».

Комісар Павло Луван та Іван Голодович ще до того, як вступити до загону, налагодили зв'язок з річковиками Чорнобиля. Нас весь час інформували про те, що робиться в Чорнобилі. Окупанти ремонтували судна всю зиму й весну. Роботи ті посувалися важко,— то не вистачало важливих деталей, то виявлялось, що треба ставити частини, заміна яких не передбачалась. Надовго затримався у ремонті пароплав «Байкал», хоча це, правда, і врятувало його від куль загону «Перемога», коли в квітні було потоплено караван інших суден, ремонтованих у Чорнобилі.

Все ж окупанти примусили річковиків у червні закінчити ремонт пароплава.

Підпільники передали, що «Байкал» запустив мотори,— почалися пробні прогулянки по Прип'яті. Отже, невдовзі він покине чорнобильський затон.

Перед нами постала задача з двома невідомими: куди піде «Байкал»? До Києва чи вгору по Прип'яті? Коли рушить вниз, то ми перетнемо йому шлях. А може, посуне ввверх, до Мовири? Крім того, була ще одна складність — вестимуть пароплав радульці, серед них більшість наші спільники, а доведеться відкривати інтенсивний вогонь. Куля сліпа, вона не розбирає, де фашист, а де підпільник.

Вирішили атакувати «Байкал» не з берега, а всередині, силами команди. Підпільникам передали кілька трофейних пістолетів, гранати,— вони їх надійно приховали на судні.

Нарешті прийшла звістка, що «Байкал» розпрощався з Чорнобилем і ліг курсом на Київ. Спішно залишили Стару Гуту, виїхали в Сорокошпичі.

Ми спізналися. Коли прибули до штабу, то дізналися, що операція вже закінчена. Біля штабу юрмилась команда «Байкалу», яка ще не встигла оголоситись від погрому.

Окупанти, павчені гірким досвідом, тепер уже були виїзково обережні, підступні і хитрі. І цього разу вони оголосили про чергову прогулянку біля Чорнобиля. Пароплав обслуговувала команда з радульців, — капітаном був Волохін, керівник підпільної групи, Лопухін виконував обов'язки боцмана, його заступник Чубарева поралась на камбузі. Помічники капітана, матроси майже всі з Радуля і більшість підпільники.

Навіть команда не запідозрила, що пароплав вибуває з Чорнобиля назавжди. Тим паче не знали про це ті, що залишилися на березі. Тож ніхто не міг сповістити нас про вихід «Байкала». Вже тільки коли мальовниче містечко на високому березі Прип'яті зовсім розтануло в блакитній імлі, капітан Волохін запитально зиркнув на шефа. Той удав, що не помітив цього погляду.

— Не розвертаємось? — озвався Волохін.

— Но-но, — захитав головою шеф. — Перьод!

Волохін зрозумів усе. Покликав боцмана Лопухіна:

— Тримати команду на місцях. Ідемо на Київ.

І допитливо зиркнув на шефа.

— Йо, йо, — ствердно хитнув той головою. — Треба бути на місцях.

Сумніву в тому, що це дальній рейс, уже не було. До Чорнобиля шлях відрізано, а до загону теж.

Перед Лопухіним постало складне завдання. Що робити? Він навіть не міг порадитися з капітаном. Але зрозумів, що слова «тримати команду на місцях» сказані не випадково.

Команда не вся складалася з підпільників. Менша половина мала взяти участь у боротьбі проти охорони. Успіху можна було добитись лише при активній підтримці збоку. А Лопухін знав: такої допомоги не буде, бо партизанське командування вони вчасне не попередили.

Як тільки нам стало відомо, що пароплав став до ладу і здійснює пробні виходи, ми поставили в Сорокошичах підрозділ. А Лопухін цього не знав. В Усть-Прип'яті вже кілька днів сиділи в засаді наші бійці на той випадок, коли «Байкал» з'явиться несподівано.

На пароплаві все було як у добрі давні часи. На капітанському містку стояв суворий, уже немолодий, імпазантної статури, мовчазний і зосереджений Волохін; стерновий

спритно крутив обшліфоване колесо; пароплав упевнено петляв по фарватеру; обабіч пропливали мовчазні береги; команда зосереджено робила своє діло; неприступний і суворий Лопухін снував сюди-туди, ніби до чогось принохуючись, на камбузі бряжчала посудом Чубарева. Коли б не оцупкувата постать шефа-есесівця та не писк губних гармоній там, де стояла озброєна автоматамп охорона, можна було б подумати, що «Байкал» здійснює черговий рейс, один з тих, які він робив безліч разів за своє невтомне і чесне довоєнне життя.

Від Чорнобиля до Усть-Прип'яті не так далеко. Але коли зважити, що пароплави ходять не напямки, що річка, особливо така поровиста, як Прип'ять, гнеться і вигинається, як вуж, то «Байкал» уже не одну годину розтискає і жував жовтаву воду, повільно наближаючись до Дніпра.

Вже тільки тоді, коли береги стали зовсім пологими і показалися з одного боку Нижні Жари на білоруському березі, а Домонтов на протилежному, Лопухін тісніше зціпив зуби, щоб нервовим трепетом не виказати свого внутрішнього стану. Діставав зі схованки пістолети й гранати, ніби ненароком наблизившись до якогось підпільника, мовчки передавав зброю. Він проникливо передбачив, що коли пароплав і зустрінуть партизани, то саме в Усть-Прип'яті.

Наступали найтривожніші, найдраматичніші хвилини. Попереду засріблилось широке плесо Дніпра, його води відрізнялися від іржавих, болотних хвиль Прип'яті. Весняна вода ще не спала, ще згори, з далеких російських областей щедро прибували життєдайні потоки. Дніпро був такий широкий, що коли пароплав піде серединою, то навіть партизанській засаді його буде нелегко потопити. Саме на це, видно, й розраховували супротивники-фашисти, бо шеф, як тільки пароплав пнувсь до берега, рішучим жестом велів капітанові триматися середипи ріки.

Волохін, як незрима тінь, застиг біля капітанського містка. Лопухін був поряд.

— Бодман, виходимо в Дніпро! Чи все в порядку?

— Всі на місцях.

— Добре. Слухати мою команду.

У Лопухіна одлягло од серця. Отже, Волохін, цей мовчазний і суворий Волохін, з яким вони вирости майже на одній вулиці і який був не дуже активний у підпіллі, зважився. Треба бути готовими, бо те, що мало статись, надто

важливе. Лопухін хутко обійшов усіх своїх, пошепки попередив, щоб були готові, ждали команди. І знову, мов сувора тінь, паче жива совість Волохіна, завмер поблизу капітанського містка.

Наша засада не зразу угледіла «Байкал». Річ у тому, що партизани розташувалися трохи нижче гирла Прип'яті, а звідти нелегко було помітити судно, яке повільно рухалось. Гонець подався до Сорокошич. Партизани зайняли бойову позицію вже тоді, як пароплав виходив з Прип'яті.

Підпільники і партизани на березі підготувались до атаки, бо «Байкал» досяг дніпровського плеса. І сталося непередбачене,— того не ждали ні Лопухін, ні вся команда, ні партизанська засада на березі, а тим паче шеф-есе-сівець. «Байкал», замість того, щоб розгорнутися вправо та скеруватися в широченний фарватер Дніпра, почав звертати вліво, стаючи поперек ріки. Фашист якийсь час запитально ловив погляд Волохіна. А той, зібравши на перенісці кустраті, сіро-попелясті брови, все повторяв:

— Ліво руля. Ще ліво руля. Збавити хід...

Задум капітана першим розгадав Лопухін. Тільки посміхнувся в душі, бо стало тепло на серці за друга юності, за мовчазного капітана Волохіна, який десятки літ водив по Дніпру й Прип'яті великі і малі судна. Водив акуратно, без жодної аварії, вчасно ставав на ремонт і виходив на ріку, нічого ні від кого не вимагав, ні з ким не ворогував і не дружив по-справжньому, жив рікою і капітанським містком. Він не здійснив жодного більш-менш помітного подвигу, до останнього водив пароплави. А коли просторінь ріки нагло осідлали фашисти, повернувся до рідного Радуля. На роботу не просився, але й не відмовився, коли його покликали і знову поставили до керма. Тихо і непомітно жив капітан, робив своє діло. Можливо, так і вік свій закінчив би, тихо і непомітно, коли б не трапилась подія, в якій ця людина розкрилася до кінця.

Вперше в житті капітан Волохін виявив палку душу патріота, Людини з великої літери.

Партизани в засідці теж не одразу збагнули, що задумали на пароплаві.

Нарешті стало ясно, що «Байкал» бере курс не вниз, а вгору по Дніпру. Божевільно заволав шеф: «Но-но лінкс». І почав видобувати з кобури пістоля. Лопухін, який стояв позад містка, теж витяг зброю. Вони вистрілили одночасно — куля підпільника на смерть вклала шефа, а фашистова зачепила твердий, як криця, біцепс капітана.

Волохін навіть не скривився, тільки затиснув рану... І енергійно подавав команди.

«Байкал» плыв проти течії, а на всіх палубах уже зав'язався жорстокий бій. Підпільники зраза ж убили кількох фашистів, захопили їхні автомати. Але охоронці за хвилину оговтались.

Почалась рукопашна. Противники вистежують з-за кожного кутка, гапують по палубах, стріляють люто; так дзвенить бите скло і тріщить дерево, що тим, хто не зайнятий цим ділом, стає не по собі. Зненацька ця незвичайна війна на пароплаві захопила матросів, що не належали до підпілля. Дехто з них не розумів, що сталося, і шукав затишого кутка. Інші схопилися за зброю.

З Сорокошнич поспішили партизани, а «Байкал» усе повільніше йшов їм назустріч. Стрілянина на палубах не вщухала, але відчувалося, що там котрась сторона взяла гору. Партизани спустили на воду човни і сміливо кинулись на допомогу команді. На «Байкалі» так захопилися полюванням одне за одним, що партизанів помітили тільки тоді, коли вони появились на палубі. Через кілька хвилин з фашистами покінчили. Команда радо вітала наших бійців, а партизани — героїв-повстанців.

Поранених негайно відправили в санчастину загону, вбитих спорядили до похорону. Мінери заклали на днищі міну і, коли «Байкал» був повністю звільнений від людей і трофеїв, підірвали її. Пароплав почав повільно занурюватись і через кілька годин ліг на дно, перегородивши широкий фарватер Дніпра.

Павло Костянтинович Лузан нарешті зустрівся з людьми, імена яких знав задовго до цього. Тепло тиснув руку Пилипу Корнійовичу Лопухіну, приглядався до нього, ніби намагаючись упізнати. І все повторював:

— А я вас не таким уявляв.

Лопухін віддячив тим самим:

— Я теж вважав, що ви значпо старший.

Потім ми потиснули руку Одарці Чубаревій. Ця вже літня жінка не мала іншої зброї, крім крутого окропу. Набравши його повен казанок, вона терпляче чекала в своїй засідці. І тільки біля вікна камбуза появлявся фашист, виливала йому в очі. Кількох автоматників отак вивела з ладу.

Команда «Байкала» вступила до загону імені Щорса. До Шарових прилучилися ще Лопухіни, Чубареви, Костильови, Погорелови та інші одвічно радульські прізвища.

Микола Михайлович Волохін, капітан «Байкала», лежав у партизанському шпиталі. Коли ми зайшли до палати, він спробував підвестися, але вже не знайшлося в його могутньому тілі сили. Незначна подряпина на руці, рана, яку в іншому випадку міг навіть не помітити такий велетень, як цей хоробрий капітан, виявилась смертельною.

— Токсична куля,— пояснив винуватим голосом Никон Валеріанович.

— Нічого не можна вдіяти?

— Навіть за найкращих умов. Весь організм отруєний. Жити йому лічені години.

Волохін і не думав про смерть. Може, тому, що пам'ять його вже мутилась, важкі кошмари застиляли мозок.

Подякував йому за високий подвиг від партизанського командування. Волохін здивовано звів кустраті брови.

— А хіба можна інакше? Звичайне діло...

Потім почав говорити щось стороннє, згубив нитку логічного мислення. Вічна темрява вже налягала йому на важкі, сиво-бурякові від отруєння повіки. Прийшов ще раз до пам'яті і запитав:

— Чи всі наші живі?

— Всі...

Він помер через годину-дві. Помер, ледве переступивши поріг партизанської хати. Його поховали, як і належить ховати бойового партизана. На нашому кладовищі в селі Сукачах, поряд з мучениками фашистської сваволі, поруч з побратимами-«байкальщиками», що полягли в бою на пароплаві. Провели його в останню путь, опустили в могилу під потрійний бойовий салют. І навічно записали в свої партизанські списки. Хай гордиться Радуль, що в своїй славній сім'ї трудівників-річковиків виростив і такого, малопомітного, але великого і славного сина.

Перш ніж остаточно вирішувати організаційні справи, завітав до Гнідаша. Кузьма Савич і Петро Федорович ждали мене. Думав, що їх зацікавлять подробиці знищення «Байкала», а вони вже все знали. Пожурились за капітаном Волохіним, висловили вдовolenня з того, що «Байкал» — останнє судно в сьогорічній навігації на північ від Києва, і перейшли до справ з'єднання.

— То хто ж усе-таки буде у вас командиром? — запитав Петро Федорович таким тоном, ніби йшлося про речі для нього хоч і цікаві, але сторонні.

— Командири знайдуться,— відповів йому жартома.— Аби з'єднання були.

— Жарти жартами,— хмурився Гнідаш.— А коли серйозно, то ж хто буде? Ось ти відмовляєшся...

— Хочу, щоб на цей пост став достойніший з достойних... Самі розумієте, велика відповідальність. Коли серйозно, то гарним командиром міг би бути Леонтєв, але... Думаю, доведеться низько кланятися Миколі Михайловичу Таранущенко.

Ми розкладали, як то мовиться, по кісточках командира загону імені Коцюбинського. Знаходили в його характері й позитивне і негативне. Подобалися нам його товариськість, весела вдача, запальність і твердість у обстоюванні власних поглядів. Трохи сумнівалися в бойових якостях,— просто піхто з нас ще ніколи не бачив його в бою. В час облоги коцюбинці уникнули сутички з фашистами — мені й Гнідашу це, звичайно, не подобалось. На диво, Петро Федорович, завжди суворий до людей, бо цинив їх саме за бойові якості, був настроєний примирливо.

— Кінець кінцем нам усім довелось відсиджуватися. А він просто-напросто класично вийшов з найскладнішого становища...

Немов на терезах виважили всі «за» і «проти». Позитивних якостей виявилось більше, а найважча гирка — те, що він стройовий армійський командир,— тягла на його користь. Домовились на пост командира з'єднання висувати Таранущенка.

Засумнівався був тільки Степан Юхимович Науменко. Вже не пам'ятаю, кликали його на розмову а чи сам надодився. Почувши нашу думку, спохмурнів.

— Ну, розумію, коли ти обдерся геть, стягнув з офіцера шинелю, то обігривайся, тут ніхто не осудить. А то— командир загону, все в його руках, що хочеш, те і вдягай — чи кожуха, чи свиту, чи шинелю, чи бушлат, але надівай своє, вітчизняне. А він обіп'яв ноги офіцерським галіфе, в кітеля вирядився, та й джэнджикує.

Все це поступово перевели на жарти, сказали, що перевдягнемо Миколу в наше обмундирування. Але Науменко тільки хитав головою:

— Ви хоч і по писаному ще раз усе те читайте, а мені те не подобається. Та коли вже вам так хочеться, то обирайте, перечити це буду.

Наступного дня Таранущенко став командиром з'єднання. Мені випав пост комісара. Нам доручили сформувати командний склад з'єднання та загонів.

Таранущенко, як видно, не сподівався на таке довір'я і почував себе трохи ніяково, навіть пригнічено. Німецький френч сидів на ньому мішком. Треба було відзначити ту подію, а колишній командир загону імені Коцюбинського мовчав. Тоді ми з Мольченком запросили всіх до Василеної хати. Марія Свиридівна приготувала обід, — але не банкет в нагоди виникнення партизанського з'єднання справляли, а поминки по Адамові. За кожним словом згадували нашого начштабу, журилися, що вже нема його.

Люди посумували, поминаючи полеглих друзів, а потім заговорили про справи. Здалося мені, що тільки комісар броварського загону Карпо Андрійович Таранюк чимсь пригнічений, щось носить на серці... Заговорив з ним, спробував розвеселити.

— Чо' ж мені радити? — блиснув неприязно чорними очима Таранюк. — Людей висувають, а я так і зачахну на цьому броварському загоні.

Хтось перебив ту розмову, але вона справила на мене двояке враження.

З одного боку, стало незручно, що я справді вибився аж у комісари з'єднання, а колишнього відповідального працівника, що був висаджений з літака на окуповану землю, зовсім обійшли. А з другого боку, подумав і таке: чому ж ти, друже, нарікаєш на свою долю, а сам не перетворив і не перетворюєш того крихітного загону на загін великий і славний?

Кілька днів формували ми командний склад з'єднання та загонів. Начальником штабу призначили Коновалова, армійського офіцера, що перейшов до нас з загону «За Батьківщину».

— Заступником по стройовій беру Леоптьєва, — заявив Таранущенко.

Що ж, то було доречним, бо Леоптьєв командир першокласний, зуміє по-військовому організувати структуру з'єднання. Начальником розвідки та контррозвідки призначили Павла Пискуна, — він добре зарекомендував себе на цьому ділі в загоні імені Щорса.

Визначили інших командирів. Загін імені Коцюбинського мав очолити заступник Таранущенко. В «Перемозі» командуватиме Степан Науменко, у броварців — Радука. Батальйон імені Будьонного став партизанським загonom імені Будьонного, його командиром зробили Саричева.

Тільки на загін імені Щорса не могли підібрати командира. Він був найбільший і підрозділами, і кількістю людей дорівнював армійському полку. На його плечі завжди лягали найвідповідальніші операції, найбойовитіші справи. Командувати ним мав досвідчений командир. Тих, кого висував Таранущенко, відкидав я, а мої кандидатури не задовольняли Таранущенка.

В цій суперечці я до болю відчув, яким близьким і дорогим став для мене загін імені Щорса. По одному скликав бійців, приймав кожного, як приймають нову людину в рідну сім'ю. Ні, не міг я віддати команди над щорсівцями будь-кому.

На щастя, мені прийшла в голову гарна думка.

— А може, Карпа призначимо? — запропонував командир.

Немов у груди щось ударило.

— Та ні! Хай іде в комісари. Бери його до себе комісаром, а я зостануся зі щорсівцями. Та й вичерпаємо проблему.

Наступного дня велика рада схвалила командний склад з'єднання, затвердила командування загонів. Я зостався в своєму рідному загоні. Комісаром з'єднання зробили Карпа Таранюка.

Так завершилась у нашому партизанському краю велика реорганізація. Гвідаш цілком відійшов від партизанських справ, поселився при штабі загону імені Щорса, — ми з ним побраталися на все життя, поклялися, що повік не зрадімо дружби. Того дня мій друг був чомусь пригнічений і сумний.

11.

Залагодивши організаційні питання, я з групою бійців батальйону Адаменка вирушив за Десну. Гаврило Вакулович частину бійців зодягнув у німецькі френчі, озброїв трофейними автоматами й кулеметами. Глянеш збоку — і вже не Валентин Василюк, а арієць з Сілезії. Сашко Бондарев та Льоня Немцов, двоюрідні брати з Міллерово, теж викопані вояки німецького вермахту. Решта — хто в поліцайській куртці, хто пов'язку на руку начепив — картина...

Десну форсували без утруднень — ворог нашого річкового транспорту не виявив, човни та баркаси, сховані під водою, тепер знову курсували від берега до берега.

Йду знайомими луками, вдихаю цілюще повітря рідних околиць.

Стрічаю односельців. Бачу — біжить хтось назустріч, в очах таїть якусь вість.

— Ну, як тут?

— Он там у діброві з Чемера на дві машини дрова вантажать.

Це саме те, що нам треба. Ми вже знали, що окупанти знахабніли, в самійлівські ліси по дрова їздять.

Кілька бійців, виряджених у німецьке вбрання, хутенько виходять на дорогу, прямують по сліду машин. Через півгодини наші партизанські водії пригазували на двох вантажних автомобілях.

Ми на колесах. Мчимо вулицями мого рідного села. З сумом позираю на знайомі місця, бачу порожні дворища. Зникають жінки з дітьми в густих чагарниках, тільки-но заглядевши машини в небезпечними пасажирами. Ось і мій двір — комши чорніє, бур'яном заростає моя коліска, пустокою стала, ніби й не жили тут найдорожчі мені люди. Кладовище минаємо — тут лежать мій батько і безталанний брат.

Немає часу, ніколи вклонитись дорогим могилам.

Ми поспішаємо в Олбин. Треба обов'язково захопити старосту Гайдука, привести його до тям.

Це село я теж знаю добре, тут виросла моя мама, тут жила моя рідня.

Староста Гайдук птах ляканий. Тільки-но зачув гуркіт машин — наче корова язиком його злизала. Говорив з господинею. Попередив, щоб не перечив чоловік партизанам, бо все одно впіймаємо.

Староста тим часом послав гінця до Остра, кликав окупантів. Посланця наші розвідники перехопили. Він і розповів про все, як на сповіді.

Порадилися ми з Гаврилом Вакуловичем і вирішили негайно провчити старосту-зрадника. Посадовив Адаменко в машину з десяток хлопців, Валентин Василюк у німецькому кітелі розсівся біля шофера. Через сусідні села вибралися на дорогу, що вела з Остра на Олбин, та й під'їхали до села вже з іншого боку.

Як і передбачали, на околиці їх зустрів староста, вискочив з чагарників.

— Паночки, любі паночки. Ой швидше ж, бо їх тут повно...

Поки Адаменко здійснював цей незвичайний рейс, ми затримали нову вантажну машину, реквізували і її, посадили до керма Васька Тимановського, бо досвідченішого водія не було. Василь умів уникати газ і швидкості, але правував нетвердо. Мчав вулицею й дуднів безперестану, щоб розбігалось усе живе, машина виляла від тину до тину, вузькою була для неї вулиця. Подався Василь до млина — там борошно для окупантів мололи, його треба було за Десну перевезти, — та не зумів загальмувати, в поворотний стовп урізався, мало млина не перекинув. Тоді Адаменко, вполювавши старосту, вже допоміг вивезти потрібну для партизанів муку.

Третьою машиною вирушили ми на київське шосе. По дорозі заїхали в Іржавець, завітали до старости, але вдома не застали, — чи то партизанська куля його зачепила, чи перепудився та й потрапив до лікарні.

Вибралися на шосе, викладене з клінкеру, — воно знамените тим, що по ньому ще царі з Петербурга до Києва їздили — цугами кінними, в позолочених каретах. А ми котили на трофейній вантажній машині. Так хотілося хоч кого-небудь здібати. І щастя нам посміхнулось — десь між Чермером та Красилівкою на довгому перегоні показалася стрічна машина.

Напружую зір — на кузові німецькі солдати. Сидять безпечно, спинами до кабіни, очі назад. Тільки один вистромив голову, тріпоче білим чубом, світить зубами — своїх побачив. Машини сходились, мов метеори. І коли порівнялись, ми дружно вдарили з автоматів та кулемета. В одну мить ворожий автомобіль полетів у кювет, спалахнув. Жодного пострілу у відповідь, бо нікому було стріляти.

Вже збирались бігти по трофеї, та з боку Чермера показали машини. Ми погазували далі — двічі підряд випробувати щастя не варто. Звернули вбік. Через Церквищице й Вовчок повернулись до Самійлівки.

Після того німці довго не їздили по дорозі — стрічні машини зав'язували перестрілку або виясняли, хто їде, свій чи партизан.

За селом на луках догорала автомашина — та, на якій їхав Адаменко. Загрузла у вибалку, — довелось її спалити, а хліб возити підводами.

На межиріччі повним ходом формувалися підрозділи з'єднання. Щорівський загін «розкуркулювали» нещадно. Никона Валеріановича призначили начальником медсан-

служби з'єднання, з ним пішла більшість медперсоналу нашого загону. Михайла Трохимовича Коновалова взяли на партійну роботу — він очолив партком з'єднання. В штабні підрозділи забрали багатьох наших кращих командирів, а з ними Івана Чучкалова, Василя Кулініча. Понад сотня чоловік влилася в розвідку з'єднання, пішли в інші підрозділи. Я розумів — то потрібно, інакше й з'єднання не може творитись. А все ж до глибини душі було жаль розлучатися з товаришами, які становили гордість і красу загону імені Щорса.

Наступні дні відсунули на задній план усі наші малі й дріб'язкові життєвські питання. Настало те, чого ждали в таким нетерпінням і тривогою. Прийшло п'яте липня.

Це вже тепер з історичних документів, із спогадів багатьох славних радянських полководців ми знаємо, як почалася літня кампанія 1943 року. Тоді, перебуваючи в глибокому ворожому тилу, відчували, що гітлерівці готують страшний удар. Ми добре розуміли, що облави на партизанські загони теж пов'язані з тією підготовкою, бо окупанти прагнули будь-що зміцнити свій тил. Де і коли почнеться це основне — важко було передбачити. Ми потай у душі допускали й таке, що ворогові пощастить десь потіснити наших, бо він натякав на якусь зверхстратегічну зброю. Але так хотілося, щоб відступ був мінімальним, щоб, вимотавши ворога, подібно до того, як це сталося під Сталінградом, наші війська перейшли в наступ.

Ми вірили, що Верховне Головнокомандування Радянської Армії в свою чергу теж готує достойний контрудар. Ходили чутки, що в нас є й новітня зброя, щось схоже на «катюшу», але ми тим не дуже себе тішили. Навіть блискуча перемога на Волзі ще не давала підстав до самозаспокоєння. Дворічна важка боротьба навчила обачності й готовності не до кращого, а до гіршого. Звідки нам було знати про всі ті знаменні заходи, яких вжили Державний Комітет Оборони, Ставка і Генеральний штаб у підготовці до вирішальної битви на Курській дузі? Вже згодом весь світ довідався про оборонну лінію завглибшки 250—300 кілометрів, могутню резервну армію — Степовий фронт, зосереджені в районі Курська величезні матеріальні засоби та війська.

Перші зведення Радінформбюро про Курсько-Орловську битву відразу заповнили всю увагу і помисли партизанів, від командирів і до рядових. До штабу прибігали

гінці з підрозділів, товпились бійці, вільні від діла, нетерпляче перепитували:

— Ну, як там? Що нового?

Всі з надією позирали на радистів.

На Курській дузі розгорнулася найжорстокіша і найупертіша з усіх битв, які тільки знало людство. Це страшне бойовисько поки що було не на нашу користь. На окремих ділянках ворог вклинився кілометрів на десять...

Серед окупантів відчувалось піднесення,— видно, в тих десяти кілометрах вони вже бачили тисячокілометрові простори аж до самого Уралу. Помітно активізувався і чернігівський гарнізон. В місті були значні сили, але ми не припускали, що вони після всього спробують знову посунути в ліс.

Карателі зважились. З Чернігова в напрямку Ревунового Круга вирушили кілька танків та бронемашин, ворожа піхота. Як грім серед ясного дня, пролунали в лісах гарматні постріли, захлиналися кулемети. Нападники раптово вийшли малю не до штабу з'єднання.

Цей наступ подіяв гнітюче на травмовану драматизмом боїв під Курськом психіку. Та нас уже загартували ворожі облоги. І головне, ми знову були озброєні й організовані. Отож загін імені Щорса, як тільки одержали перші ще не ясні вісті про ворожий наступ, було негайно приведено в бойову готовність. На лісові путівці й просіки вийшли мінери, в місцях, де могли з'явитися танки, було виставлено партизанську артилерію — «сорокап'ятки» й протитанкові рушниці. Кулеметники й автоматники виходили з підрозділами на бойові позиції.

Ми чекали ворога, щоб обрушити йому на голову всю силу нашого удару. А він був недалеко, вже в Сапоновій Гуті вибухали снаряди.

Дочекались гінця зі штабу. Командування з'єднання наказувало негайно вивести загін за Дніпро в Білорусію.

Наче обухом по голові... Наказ важко було зрозуміти. Що сталося? Знову багатотисячна облога? Чи невіра в наші можливості дати відсіч ворогові? Навіщо залишати межиріччя, таке рідне нам і дороге, полите кров'ю наших кращих людей, славних героїв партизанського руху? Адже коли сюди увірветься ворог, займе ключові позиції, то нам уже вороття не буде...

Збурений цими думками, впав на коня та й помчав до штабу з'єднання. Там усе було на колесах,— видно, збира-

лись поспішно, за тривоگو. Командир з'єднання зустрів мене з мовчазним подивом.

— Що сталося? — питаю.

— Чому не виконуєш наказу? — знервовава відповідь.

— Чим викликано такий наказ?

— Треба виходити за Дніпро. Подробиці на марші.

— Загіт готовий дати відсіч ворогові. Дозвольте діяти?

Почувши відповідь, я швидко збагнув, зрозумів: наказ старшого командира для молодшого — закон.

— Наказ виконаю. Але коли ворог займе межириччя, то відбивати його назад буде нелегко...

Тим часом один ворожий тапк підійшов майже до Старої Гути, напорювався на замасковану «сорокап'ятку», був обстріляний. І врятувався тільки тому, що гармаші не вцілили, а він хутко поповз у гушавину. Ми тоді ще не знали, що на тому наступ і закінчився, що окупанти спішно відійшли до Ревунового Круга, а потім і до Чернігова. Нам уже було не до них, ми спішно збирали свої підрозділи, ставили все на колеса. Розвідники повезли в Сорокошичі й Сивки наказ — самооборонцям підняти партизанську флотилію, вивести в указане місце на Дніпрі між Сивками й Сорокошичами.

Комісар Мольченко з передовими підрозділами вирушив на переправу. Начальник штабу Мельник підіймав роту за ротою, вказував кожній частині її маршрути, а я тим часом віддавав основні розпорядження. Послав з листами гінців до Адаменка, Полковникова й Шевченка. Комбатові Адаменку звелів зостатись на межиріччі, зібрати всі групи, що повертатимуть сюди, пильно стежити за діями ворога і наявними силами тримати в руках хоч якусь частину території. Полковникову й Шевченку теж наказував стояти на місці, посилювати дії на лівому березі Десни.

Вже тільки коли останні підводи нашого обозу вийшли в табору, поїхав я до Салая. Михайло Гордійович зустрів мене докором, повним гіркоти й іронії.

— Втікаєте? Тільки гримнуло — й дременули? Іншої був думки про вас...

— Наказ, Михайле Гордійовичу. Ми люди підлеглі, військові.

— Тож-бо що підлеглі. А коли я кликав — не пішов.

— Що згадувати, Михайле Гордійовичу... Давайте краще розпроцаємось та й востанемось добрими друзями. А ще, коли можна, не кидайте межириччя. Побудьте тут хоч трохи. Я певен, що ми скоро вернемось.

Салай був нещадним.

— Не з руки мені сидіти в цій пастці. Коли ви втікаєте, то чому мушу сидіти тут я? Мене жде Полтавщина...

Все ж попрощались дружньо, навіть розчулено, як то й годиться братам по зброї.

Салай і справді довго не затримався на межиріччі, форсував біля Максима Десну і вийшов у кобищанські ліси. Межиріччя тепер залишалося під опікою групи Кузьми Гнідаша та Гаврила Адаменка.

Коли я прибув на переправу, форсування Дніпра вже почалося.

Не проста це річ — подолати таку ріку, як Дніпро. Навіть коли десять чоловік, і то треба подумати, як перебраться з ними на той берег. А в нас — цілий загін. Хоч уже й менш чисельний — до штабу взяли багатьох, з Адаменком лишилося он скільки, ходило в розвідці та в диверсійних групах чимало, від загону Будьонного в нас залишилася лише рота Калачова. Але коли подивився я на свою колону на марші, коли проїхав повз усі підрозділи, що один за одним на певній дистанції розтяглися на добрих десять кілометрів, то мимоволі згадав часи, коли і поруч крокувало спершу троє, потім дев'ятеро, п'ятнадцятеро, а згодом і два десятки озброєних хлопців...

Аж дух захопило від того видовища! Сорокошицькі і сивківські самооборонці вивели на воду десятки човнів та баркасів, а серед них кілька величезних баркасів-дубів, справжніх суден, на яких можна було не те що переправлятися, а довгочасне плавання робити. У кожен з таких дубів вміщалося кілька возів з усім вантажем, півсотні партизанів всідалося водночас.

Комісар Мольченко з авангардом був уже за Дніпром, розвідники помчали в зелені масиви Білорусії розшуквати зручне місце для зупинки.

Догорав чудовий літній день. Сонце зайшло за ліси. Півтіні впали поміж дерев та кущів, небо бездонне синіло над головою. Небесною синявою слалося широченне плесо красеня Дніпра, а по ньому швидко і впевнено снували партизанські чайки, підрозділ за підрозділом перебирався на другий берег.

Дружно і весело, без гомону й метушні носили бійці на плечах через піщаний пляж мішки, розібрані вози, котили гармати, несли зброю, — все те відразу ж поглинала флотилія, а трохи згодом опинялось воно на протилежному

березі. Ще кілька хвилин — і на зібраний віз лягав вантаж, ждала коней упряж — запрягай і їдь далі.

Випряжених коней збирали в табун. І коли вже всі були разом, коли і я пустив свого рисака, почалася переправа.

Якось раніше я й не помічав, скільки у нас тяглової сили. А тепер побачив — маємо різномасних, різнорослих, різнохарактерних меринів та кобилиць стільки, що й полічити важко. З іржанням, з виском і тупотом ввалився тисячоголовий табун у тиху воду, занурився, поплив під веселими вечірніми зорями. Я ніколи не бачив величнішої і прекраснішої картини. Вражаючи й без того ширина Дніпра раптом стала просто-таки казковою, коли на водній поверхні ритмічно захиталась тисяча чорних продовгуватих кінських голів, що дружно, наче величезний табун якихось диво-птахів, пливли по воді, ледве помітні у вечірніх сутінках. Кінське пирхання все віддалялося й віддалялося, затихало. Немов перебувавеш у якомусь нереальному світі, коли спостерігаєш за всім тим. Усе спинилося на Дніпрі. Не снували човни — не можна турбувати тварин під час плаву, застигли ті, що спрямували коней у воду, не рухались і на протилежному березі їздові, які з нетерпінням ждали своїх підопічних. Навіть зорі і то весело спостерігали ту неповторно прекрасну картину партизанської переправи.

Показались спини у передніх коней-вожаків. Ось вони вже почали виходити з води. Їм назустріч кидались їздові, обнімали чотириногих плавців за шиї, говорили їм щось ніжне, вели до возів, витирали шиї сіном, накидали хомути, заводили в голоблі. Кілька хвилин — і перші вози зарипили, голова обозу потяглася в прибережні шелюги.

Проминуло дві-три години — і останні, ар'єргардні, підрозділи опинились на правому березі Дніпра. Весь загін став на білоруську землю, втягнувся в трикутник, що його утворили Прип'ять з Дніпром.

Схвильований і піднесений ступив я на білоруський берег. Вперше в своєму житті опинився на землі синьоокої Білорусі, славної сестри України. Вихований на високому почутті дружби до братніх народів, до братніх літератур, я здавна зачарований білоруською землею і поезією. Янка Купала — він уявлявся мені найпершим білорусом. «А хто там їдзе?» — запитував він. І відповідав: «Білоруси». Якуб Колас у «Трясовині» показав безсмертного діда Талаша. Де він тепер, дід Талаш, чи не вийде назустріч з отих он кущів, чи не привітає братів з України?..

В дитинстві я любив стояти над Десною і дивитися на плоти, які, вправно керовані плотарями, повільно йшли по фарватеру, пливли довгими стрічками вниз, до Києва. Ми перегукувалися з людьми, що виринули з невідомої даліни, запитували, звідки гонять ці каравани. А вони відповідали нам співучою, зрозумілою й незрозумілою мовою. «Ой як же кумедно говорять ті люди»,— хвалились ми батькам. А нам пояснювали: «То, видно, плоти женуть білоруси».

Вже дорослим потрапив я на роботу до Нового Глибова, а це на самому кордоні з Білорусією. Новоглибівські парубки під час зимових свят не раз навідувались у Нижні і навіть Верхні Жари, а деякі доходили навіть до самого Комарина. Повернувшись додому, хвалили: то благословенний край. І мене немов магнітом тягло за Дніпро, в той благословенний край, який звався Білорусією, до людей такої ніжної, товариської і лагідної вдачі. Мені хотілось побачити землю, що її так гаряче оспівали мої улюблені поети: «Білорусь ти моя, Білорусь, синьоока сестра України».

А в якою любов'ю про білорусів, про їхню роботу, про красу того краю розповідав Санько Буденний. «От де можна жити, от де партизанити»,— казав він.

Моя давня мрія — побачити республіку, яка починалась відразу ж за Дніпром. І мрія ця здійснилась.

Наш обоз тихо сунеться піщаною дорогою повз Нижні Жари. Село, як видно, не спить, бо не дуже заснеш, коли поряд цілу ніч риплять вози, пирхають коні, скачуть вершники. Все мовчки, сторожко тягнеться в глибину трикутника, зникає в нічних сутінках.

Літня ніч коротка. Хоча мені й здалося, що форсували Дніпро дуже швидко, але невдовзі після того, як загін опинився на другому березі, на сході почала підійматись світла стіна, розгорілася над обрієм ранкова зоря. Ніжна заграва обіцяла погожий сонячний день. Переїхали широке піщане поле, а за ним починався сосняк, густий і непролазний, і вже зовсім розвиднілося.

Я з цікавістю вдивлявся в білоруську землю. Благословенна земля моєї уяви була піщаною і убогою, жито ледве пнулося, не росло на такій пісноті. А коли зайшли в густий сосняк, я аж примружився — та що ж це за ліси такі в Білорусії? Низькорослі, чорні,— чи то черва об'їла, чи геть висохли? Ні, то звичайні ліси Білорусії, тільки стоять вони мертві, випалені ворогом, сумні й важурені.

О бідна моя Білорусь! Спалили тебе й сплюндрували, опоганили твої піщаники й болотянки, обпалили твоє серце, веселе й співуче. Не такою вимріяв я тебе, земле білоруська, не таким уявляв собі співучий білоруський ліс. Видно, невчасно зустрілись ми з тобою, поетична земле Янки Купали!

Такі чи, може, подібні, але дуже сумовиті думки гнітили мене в той далекий лагідний ранок, і чим дужче розкривав він свої ясні очі, тим більше показував страшні рани на землі братнього народу. Це ж і тут недавно пройшов ворог і теж кидав з літаків бочки з палимим, винищував патріотів, хотів поставити їх на коліна, не розуміючи того, що немає в світі сили; яка б могла зломити вільний народ.

Мій важкий настрій ще погіршився після того, як хтось переказав про події на фронті, що їх передало Радінформбюро. На Курській дузі точилися важкі бої, ворог усе лютував. Оповідалось про виключний і масовий героїзм радянських бійців. А ми вже знали, — тим більший героїзм воїнів, чим важче воїнам доводиться. Знову щось скидалося на Сталінградську битву, знову ті самі важкі бої, розраховані на перемелювання живої сили. Невже знову лютуватимуть бойовища до самої зими?

Тим часом почався вже живий, зелений, справжній білоруський ліс. Відкрилась і знайома і вже незнайома, саме білоруська краса. Сонце підбилося над лісом. На роздоріжжі мене ждав комісар Моляченко.

— Отаборюємось біля села Пасєка, — повідомив він.
Форсування Дніпра і нічний перехід завершилися.

12.

З того дня ми почувалися на землі білоруській, серед білорусів наче вдома. Сам поліщук, я знав, як живеться на Поліссі. Чернігівське Полісся особливе, а Полісся білоруське — найсправжнісіньке. Зі сторінок книг Якуба Коласа воно дихало живим, — вималюване майстерною рукою, побачене гострим оком, вилилося з самої душі.

Так, білоруське Полісся — найсправжнісіньке. Недавно ж і область Білорусії, в яку ми прийшли, звалася тоді Поліською.

Той знаменний кут, утворений Дніпром і Прип'яттю, названо Мокрим. Справді, він схожий на ворочок, в якому

збездоднюються непролазні лісові масиви; на кожному кроці тут якщо не піщаний горб, покритий сосною, то болото, обнесене березою, вільхою, кущами лози, заплетене так, що хіба вовк-сіроманець пролізе тими хащами. Важко уявити, що тут, у цьому бездоріжньому краю робиться весною і восени. Дощі і мжички по вінця виповнюють озера та болота, просіки й протоптані влітку стежки й дороги розбагнюються, наступає повне бездоріжжя. Пересуватись тут стає неможливо ні возом, ні човном, ні пішки, ні вплав, ні вбрід.

Ми прибули сюди влітку, в той час, коли Поліський край схожий на неповторну казку. В липні тут панує лише два кольори — сине небо і зелена земля. Вони стоять одне проти одного, змагаються, небо не пересиніє, а земля не перезеленіє. Їх розділяє золотий диск сонця вдень та міради мигтючих зірок уночі. Коли б не небесні світила, то, мабуть, і небо й земля злилися б воедино, утворивши живу, синьо-зелену райдугу.

В цей час Полісся стає центром не лише планети, а, мабуть, і всесвіту. Нічого величшого в світі не бачив я ні до того, ні опісля і не уявляю собі такого величного й прекрасного, що можна було б порівняти з цією первозданною красою, з цією неповторною грою барв, якими вималювані лісові простори, роздолля закосичених квітами й травами боліт, з тією музикою, що її покликав до життя геній природи. Вона звучить на кожному кроці. Шум лісу й шерхіт квітів, спів пташок і рев звіра, чечетання коників, кумкавання жаб'яче, брентіння сонячних променів і безмовно-урочиста гармонія небес — усе те злилося в одну величну симфонію. І її треба було слухати не вухом, а серцем, увібрати в душу, відчувати всім єством.

Яке ж воно величне, таємниче, яке одухотворене і лоскотно-відчутне це Полісся! Недаремно ж бо поліщуки з дитинства вбирають усі лісові чари в душу, наче шмат власного «я», недаремно саме тут було таким сильним язичництво в доісторичні часи, коли лісові хащі, зелені квітучі галяви, кожне озерце та болітце населяли то неймовірно красиві, то потворні істоти, без яких поліщук просто не був би поліщуком. Тільки в поліській стороні, тільки серед такої віковичної природи й краси могли народитись безсмертні образи Лесі Українки, неповторні мавки і лісовики, водяники і потерчата. Я відчув себе, як у казці. Я ходив серед казки. Навіть для мене, поліщука з України, білоруське Полісся стало відкриттям. Воно опелешило

свою величчю. Саме величчю і зверхдостатком усього, чим визначається краса.

Довелось мені вже в мирні часи побувати в япопському місті Кіото. Там я побачив один буддійський храм. Він, як і всі інші, вимаїструваний з могутніх колод священного дерева, будівничі зберегли характерну архітектуру, здавалось би, що опісля побачених десятків подібних храмів можна вже було цьому й не дивуватись. І все ж він був,— у моїх очах, безумовно,— вершиною всього того, що виражає характер буддизму. В цьому храмі, крім постаті велета Будди, виставлено ще тисячу його постатей, схожих між собою як дві краплини води. Ціла армія трохи полинялих, бо час торкнувся навіть позолоти, дерев'яних статуй. Трохи осторонь стоїть ще одна статуя буддійського бога,— вона має символізувати те, що й так відчувається,— безконечність панування Будди над світом та долями людей.

Поліська сторона для тих, хто тут народився, прожив усе життя, напевне, теж є тим нерукотворним храмом, у якому все викінчене і безконечне, урочисто-незбагненне. Де ще, коли не в цих лісах, міг статися випадок, який безмежно схвилював усіх. Наш табір розташувався в чудовому лісі, по вінця виповненому зеленню й пахощами, поблизу невеличкого села Пасека. За якусь годину ми жили тим життям, яким живе кожна тутешня людина, що виробляла свій побут десятиліттями. У нас теж складався свій побут. Уже куріло на кухні, пахло чимсь смачним, уже будувались партизанські халабуди.

Кожен віз обернувся на дах,— під ним люди почувалися, як у рідній оселі.

Не було таких, хто відчував би себе тут гостем. Усі були вдома, кожен робив своє діло.

І раптом усі збіглися до кухні, хоч сніданок уже давно й закінчився. До кухарів прибилося крихітне, червоне, як кетяг калини, козенятко. Видно, народилося тієї ночі, коли ми форсували Дніпро. Ще твердо не спиналося на ноги, а біля козиної криївки стали постоем партизани, і опинилась манюсінька тваринка в самому центрі їхньої стоянки. Коза-мама втекла, а воно причаїлося в кущах та й лежало, поки голод не вигнав. На тонісіньких, наче олівчики, ніжках дибало воно від одної людини до другої, манюсінькою мордочкою з оченятками-бусинками, чистим і по-дитячому хвилюючим носом тикалося в людські коліна, шукало материнського вимені.

То була неймовірно вражаюча картина розскрещення найглибших таїнств природи. І партизанки-жінки, і юнаки, які усміхнено спостерігали за непевними рухами маляти, і воїни-бородачі, які вже пожили на світі, вперше власними очима бачили таке, чого не дано бачити людині. Війна перемішала, переплутала всі поняття. Кажуть, у джунглях нерідко буває, коли одна самиця вигодовує малят іншої. Кажуть, нібито й людських дитинчат вигодовували і вовчиці, і тигриці. Нічого дивного, коли це малятко, з роду козиного, найдикішого племені лісового нащадок, просило усиновлення в людей. Маля брали на руки, тримали обережно, як найкоштовнішу річ, пригортали до грудей, цілували в теплу мордочку, таку симпатичну й прекрасну, що важко було її не поцілувати. Клопоталися, чим би погодувати крихітку, і не знаходили їжі, придатної для цього.

Тоді хтось здогадався, як воно потрапило в центр табору, і запропонував спосіб розв'язання проблеми. Треба винести маля за межі табору. Коза-мати, напевне, кружляла по лісу, боячись підійти, кличе дитину. Хтось узяв козеня на руки, зник у лісових хащах. Довго не повертався. І повернувся, весь розпухлий від комариних укусів. Але неймовірно щасливий. Він не просто кинув козеня на волю долі. Довгі години лежав у засаді, не ворухнувшись, оберігав тваринку. І тільки тоді, коли на її ніжний, ледь чутний писк з'явилася мати-коза і повела за собою, радісно сяючи очима і шулячи вуха, в свою одвічну оселю, партизан повернувся до табору.

— Все в порядку,— коротко доповів.

Так, подібні ситуації можливі лише в краю поліському, в краю найсправжнісінького, класичного Полісся.

Вдень ми з комісаром, осідлавши коней, поїхали оглядати той край. Коні мчали швидко, сторожко прислухаючись до лісу — їм невтямки, що тут безпечно, що до найближчого ворожого гарнізону десятки кілометрів. Коням теж незвична мова і зовнішність білоруського пралісу. В'їхали в село Пасеку. Видно, в давні часи й справді хтось тут біля диких пчіл поселився, щоб медом ласувати. Навколо села квітували різноцвіттям широкі луки, тут перехлюпувалось море квітів і пахощі медові стояли на десятках гнів.

Село невелике, типове білоруське. Дивно, що, живучи всього за десятки кілометрів від українських сіл, білоруси не запозичили ані крейди для побілки, ані форми жител,

ані візерунків на вікнах, ані огорож, ані розташування господарчих осель на подвір'ї. Так само, як і українці нічого не позичили в білорусів. Дніпро відгородив одних людей від інших надійною стіною, з прадавніх віків кожен народ жив по-своєму. А вже коли почали знатися, то переймати фасони було пізно, дивувались один одному, — то ваздрили, то хитали головами, але кожен зоставався при думці, що саме його побут влаштований правильно.

Відразу ж визначив, що білорус жив так, як у цій лісовій стихії було найзручніше, і недаремно у нього в дворі і в хаті все було саме так, а не інакше. Тільки час, а не зовнішнє втручання, міг принести сюди якісь зміни.

Стрічали нас радо, дружньо, немов давніх знайомих.

— Здрастуйте, люди добрі, — вітались ми до білорусів.

— Дзень добри. Заходьте, калі ласка.

Говорили з дідами. З жінками й дітьми. Жартували з дівчатами.

— Як живе, дівчатка?

— Ми дзявчинкі... Чаму гаворите так груба — дівчата...

— Дівчина — теж красиво.

— Дзявчинка лучча. Пєвучей, вежней...

І так гарно, і так чудово. Дівчинка-дзявчинка...

Тільки-но розговорились, і вже запитують:

— А дзєда нямашака?

— Якого вам діда треба, люди?

— Ковпака. Во всех вїсках гастіл, а в нас нє...

Он воно що! Виявляється, ми опинились на тій межі, яку сходив своїми ногами наш Великий Дід, хоробрий Ковпак. Слава про нього гриміла не лише на всій Україні, а й по всій Білорусії. Це тут довгий час стояли його загони, це недалеко звідси на Прип'яті він разом з Олексієм Федоровим спостерігав на командному пункті, як його партизани топили ворожі судна.

На той час про Ковпака, про з'єднання Федорова, Намова, Сабурова, Мельника та Маликова ми знали вже багато. Перед самісінькою облавою за Дніпром у штабі Ковпака побували наші представники Гнідаш і Адаменко. Вони подовгу і захоплено розповідали про славних партизанських ватажків, про бойові діла українських месників. А про Ковпака, про звитягу з'єднання розказував нам теперішній начальник штабу, ковпаківець Володимир Мельник. Напередодні війни він працював недалеко від Путивля директором МТС, лишився в підпіллі, вступив до

одного Ковпакового загону, отож до подробиць знав славу історію з'єднання, яке було класичним за своєю організацією і діяльністю.

Ми теж прагнули збагатитись тим завзяттям, хотіли хоча чимось бути схожими на флагаманів всенародного руху. Отож зрозуміло, з яким хвилюванням ходили ми тими стежками, лісами, де, можливо, проходив легендарний партизанський вожак, що став символом народної слави.

Білоруси про Ковпака розповідали захоплено. Відразу ж стало ясно, що нас приймали за ковпаківців.

— Дзякуй вам, што павярнуліся, а то боязкі біла. Германци што собаки труслівія, партизан баяцца, а не в чим не винаватих жихарей паляць...

Окупанти й справді поводились, як шакали. Биті не раз ковпаківцями, відкрито вступати в бої боялися, але від наскоків на мирні села не відмовлялись, час від часу вривались у якусь війську, і від неї залишали тільки комини та купи вугілля. Так були спалені Старий і Новий Радіни та ще чимало білоруських сіл, які нам зустрічалися згодом на шляху.

В селах Білорусії цікавились, що діється на фронті. А що ми могли сказати? Небагатослівно, тамуючи в душі глибоку тривогу й неспокій, повідомляли, що під Курськом і Орлом іде небачена за всі попередні роки битва, що наші стримують контратаками оскаженілого ворога. Висловлювали впевненість, що ось-ось ворога буде зупинено і розбито. Наші співбесідники теж були впевнені в тому.

І сталося так, як нам хотілось, як бажалось усім радянським патріотам. Дізнались ми про те на білоруській землі, недалеко від невеликого села Паськи.

12 чи 13 липня до штабу влетів збуджений радист.

— Зупинили! — вигукнув він.

Була ніч, більшість людей спочивала. Але те магічне слово підняло на ноги всіх.

То ще був не наступ, не розгром гітлерівських полчищ. То настав лише момент, коли чаша терезів зупинилась, становище сил урівноважилось, щоб завтра хід подій гойднувся в протилежний бік. Ми добре знали, що то значило, коли в такому гігантському змаганні одна сторона брала гору.

12 липня перейшли в наступ війська Брянського і Західного фронтів. Згодом і Центральний розгорнув масштабні операції. В районі Орла розпочався могутній на-

ступ трьох фронтів, скерованих проти орловського ворожого угруповання. Генерал-фельдмаршал Манштейн змушений був відводити війська назад, на попередні оборонні рубежі, звідки починав наступ.

На нашу вулицю прийшло велике свято. Ми ще не знали, які будуть наслідки цього наступу, навіть не сміли в думці припускати, що це початок того найважливішого, чого ми ждали всі ці два довгих важких роки. Ми просто розуміли, що велику битву літа 1943 року виграла Радянська Армія, що воєнна фортуна цього разу виявилась ласкавою до нас, а не до ворога. Радянські війська перейшли в наступ... Як це чудово звучало, якою величною музикою лунало в кожному серці.

Немов рукою зняло пригнічений настрій, — чулися жарти, сміх, лунали пісні. І все частіше парікали на те, що стоїмо без діла, наче на курорті. Хоч і у військовий час командування час від часу виводить у тил передові частини на відпочинок та переформування, але наша пауза, зв'язана з переформуванням, була зайвою.

— Доки будемо ховатись від ворога? — чулися запитання.

Коли хтось розраховував на те, що ворог дасть нам спокій, то глибоко помилявся.

Від Адаменка надходили тривожні вісті. Відчувши, що між Десною й Дніпром створився вакуум, фашисти спільно насаджували в селах чисельні гарнізони та поліцайські дільниці. Летючі загони розпочали інтенсивне полювання за партизанськими групами, розгорнули бойові дії проти сільської самооборони.

Кузьма Гнідаш за Дніпро не ходив. У нього була своя, основна робота — не встигав відповідати на всі питання, які перед ним ставило командування. Базувався на межиріччі, в його розпорядженні було чимало щорсівців-розвідників, Адаменко зі своїми партизанами мав завдання забезпечувати нормальну діяльність радянських розвідників. Гнідаш у листі просив мене переконати командування з'єднання в тому, що наше місце на центральних магістралях, а не в глибинних лісах білоруського Полісся. «Окупанти вам за те, що сидите там і їх не турбуєте, тільки спасибі скажуть».

Єдиною втіхою в цій вимушеній бездіяльності було те, що ми знайомились із життям і побутом братнього білоруського народу. В усіх селах «мокрого кута», аж до самої залізниці, що тягнеться з Чернігова до Овруча, ми вже

були своїми людьми, а районний центр Поліської області Комарин на якийсь час став нашою резиденцією.

Комарин — типове білоруське селище, водночас закинута в непрохідні нетрі Полісся і розташоване на людному місці. Стоїть воно на правому високому березі Дніпра кілометрів за тридцять від гирла Прип'яті, красується над широкою і мальовничою заплавою. В мирний час, коли по Дніпру безперервно снували вгору і вниз десятки пароплавів, сотні катерів і барж, ішли плоти і на дубах гуляли рибалки, Комарин зовсім не був глухим містом найглухішого Полісся. Потрапити туди важкувато, хіба що зимою. Але й то не було проблемою, бо недалеко, на півночі, проходила залізнична вітка.

В час окупації Комарин ізолювався від усього великого світу. Залізнична колія завмерла, по Дніпру припинився будь-який рух, в лісах стало небезпечно, отож жихарі комаринські змушені були сидіти по катах, чуїно прислухатися до того, що діється навколо. Сюди теж були добралися окупанти, але панували недовго, почували себе неспокоїно, а з приходом ковпаківців до Білорусії і зовсім втратили вплив на цю далеку околицю. Тож коли ми заявили в райцентр, одразу побачили, що тут значною мірою збереглися ті порядки, які твердо увійшли в наш побут за Радянської влади і які з такою нещадністю викорінювали окупанти.

Нас здивувало й потішило те, що на одній з центральних вуличок висіла вивіска «Фотографія». Подумали, що вона випадково збереглася від давніх часів. Але, заглянувши всередину, побачили фотографа, який тупцював з покритою головою біля дерев'яного ящика. Цей уже немолодий, хирлявий чоловічок тим самим ділом і до війни займався.

— Ей, чоловіче добрий, а нас сфотографуєш?

— Чому не! Штоб таких малайцов?

— А якими грішми береш?

— Аб тим немає речі. Памиримся.

Фотограф виявився не скупердяєм, фотографував за спасибі. Фотографування тоді для нас було розвагою, кожному хотілось не так глянути на «власний твар», як побачити на собі партизанське вбрання, а особливо зброю, подивуватись, які ми грізні й красиві на фото. Та ще хотілося кожному мати карточку на згадку про друга, який був поруч. Позували з повною серйозністю, не моргаючи

й оком, подовгу вмощувались для колективного знімка. Я дуже жалкував, що поблизу не було Кузьми Гнідаша, хоча й розумів, що фотографуватись він не ризикнув би, бо не мав права в той час навіть на власне прізвище.

З глибокою теплою згадуємо зараз тихе, законсервоване у власній відірваності од світу типове білоруське селище Комарин; бачу його вузьенькі покручені вулиці — не люди планували їх, а дніпрова круча виводила; людей бачу комаринських, спокійних, зосереджених, готових до всього — до боротьби, коли треба брати зброю в руки, до смерті, коли не втримаємось і ворог по-бульдожачому вчепиться в горлянку. Ми, партизани межиріччя, до Комарина і особливо комаринського фотомайстра зберегли особливу теплу вдячність за ті нечисельні, але такі дорогі кожному з нас фотокарточки, що на сьогодні стали історичною пам'яткою про незабутні роки. Не кожному з нас пощастило сфотографуватися влітку сорок третього, в ті дні, коли на Курській дузі вирувала смертельна битва. Небагато було на окупованій землі Комаринів з діючою фотографією, де фотограф-фанатик увіковічнював осіб і платоспроможних, і тих, у кого нічого за душею не було.

І ось тепер у вільну хвилину розглядаємо самі, показуємо дітям і онукам на контрастних чорно-білих фото свою бойову молодість, згадуємо побратимів, які з величезною відповідальністю перед тим моментом та історією позували, обтяжені автоматами, обплутані ремнями і насурмонені більше, ніж того вимагали обставини.

Коли б не тодішні умови, то, напевне, комаринський «фотознімального діла майстер» увіковічнив би не лише командирів, а й увесь особовий склад нашого загону. Вже другого чи третього дня з'ясувалося, що запаси фотоматеріалів у майстра більш ніж жалюгідні. Оскільки ж Комарин був ізольований від усього світу, то після використання решти запасів матеріалу фотографові не лишалося нічого іншого, як зняти вивіску і сховати її до кращих часів, а самому вдатися до більш відповідної для того часу діяльності — він узяв гвинтівку і вступив до місцевої самооборони. Другою обставиною було те, що нас таки намацав ворог і в Комарині, нагадав, що справа партизанська — воювати, а не позувати перед фотоапаратом.

На четвертий чи п'ятий день після нашого поселення на комаринських землях до штабу загону увірвалися розвідники Капшерський та Горілик.

— Так що біда, товаришу командир,— округлював чорні, як південна ніч, циганські очі Кирило Кашперський.— Так що знову і йде, й повзе.

— Облава, товаришу командир,— і собі зиркав перелякано Горілик.

— Спокійно, хлопці, не кричіть разом. Розкажіть толком.

Немов з кулемета застрочив Кашперський:

— Отож послали нас у розвідку під Брагин, хай віп западеться. А там знаєте що? Там гарнізон, мільйон йому болячок у печінку, чоловік на тисячу, а може, й більше. Окопались, гади, на танках гасають. А побачили нас, то й кинулися вслід, погнались, як собаки. Куди ж ти втечеш пішки? Це тобі не верхи, не на коні. Ледве втік, хай їм чорт...

— Стривай, стривай, а де ж хлопці?

— Та де ж, як не погинули. Всі полягли, бо з танками війна коротка. Сам Скивка з гранатою під танк поліз, а мені каже: «Кирило, шпар до штабу». То я біг, мало серце не вискочило. А вони в обхід танками, в оточенні брали...

— А ти ж, Якове, як тут опинився?

— За Кирилом біг...

На Комарин ішла каральна експедиція з Брагина. Хоч брагинських окупантів не раз били партизани, навіть у гарнізоні колошкали, та вони не вгамовувалися. Видно, до дій спонукало їх берлінське начальство. Час від часу чинили наскоки на мирні села, палили, стріляли, руйнували.

Цього разу йшли ліською дорогою понад Дніпром, попереду— якийсь неповноцінний танк чи бронемашина. Фашисти почували себе за ним, як за кам'яною горою.

Наші розвідники засікли їх кілометрів за десять-п'ятнадцять від Комарина. Комрозвідзводу Скивка послав гінця в штаб, а сам, відходячи, обрав місце для засади.

За тривоги було кинуте кілька рот з батальйону Ренського. Комісар повів проти ворога всіх, кого застав у Комарині і зібрав до гурту.

Невдовзі прибули ми на місце події, щоб дати карателям бій. Однак брагинські вояки бою не прийняли. Броньовичок наскочив на в'язку гранат і запалав свічкою, фашисти крутнули назад. Перестрілка з розвідниками тривала недовго, було вбито кількох окупантів, а решта втекла.

Всі наші повернулись до загону. Зникли тільки два розвідники — Сашко Бондарев і Павло Мощенко. Спершу

на те не зважали. А коли ті не вернулись і вранці, занепокоїлись.

Ці юнаки були нашими улюбленцями. Їхня відчайдушність, невтомність і винахідливість захоплювали всіх. Сашко Бондарев прибув до загону взимку разом із своєю двоюрідною сестричкою Вірою Недосековою та шкільним другом Льонькою Немцевим. Жили вони в Міллерові. На початку війни кожному було по шістнадцять-сімнадцять. Хлопців до армії ще не взяли, а тут, як сніг на голову, окупація, загроза вивезення в Німеччину. Щоб уникнути неволі, батьки одружили Льоньку і Віру. Сашкові теж шукали пари, але він сказав, що швидше втопиться, ніж допустить таку наругу над собою. Фашисти не зважали на те, одружений хто чи ні, ловили молодь і гнали в Німеччину. Взяли і Льоньку з юною дружиною, а Сашко сам пішов за ними. «По дорозі щось вигадасмо». І вигдали. Коли за Тетеревом група Шаворського спинила перед розібраними рейками поїзд та розігнала охорону, з вагонів розбіглися полоняники. Міллеровці та ще чимало хлопців і дівчат приєднались до партизанської групи, вступили до нашого загону.

Не було такої небезпечної і складної операції, в якій не брав би участі Сашко Бондарев. Розвідником був невтомним, хлопцем товариським і веселим. Усі юнаки в загоні стали його друзями, але найміцніше дружив із своїм ровесником з Сорокошич Павлом Мощенком.

Українця й росіянина здружив Микола Островський. У Павла збереглася книжка «Як гартувалася сталь». Кожної вільної години хлопці заглиблювалися в книжку. Мощенко читав, а Бондарев, лежачи горілиць, дивився в небо і слухав.

— Читайте, хлопці? — запитав я, помітивши читців.

— Ага. З Островським радимось,— охоче озвався Бондарев.— Надто вже цікаво він пише. Для партизана просто золото ця книжка. Можна дуже багато корисного почерпнути, коли читати з розумом.

— Можна сказати, життєва книжка,— авторитетно підтвердив і Павло Мощенко.

Такі вони різні, ці хлоп'ята: білявенький, сухорлявий Сашко і тлустий, круглолиций чорнявчик Павлусь.

І ось ці двоє нерозлийвода-розвідників пропали безвісти. Наші хлопці з ніг уже збилися. І шукали, і розпитували — ніяких наслідків.

— Може, їх живими схопили? — побивався Іван Скивка.

— Такі хлопці живими не здадуться,— й слухати не хотів помкомвзводу розвідників Олександр Тарнопович.

— То, може, вбитих захопили? Вони й над трупами знущаються...

— Де там захопили. Вони й своїх покидали. Місцеві самооборонці ще двох знайшли на узліссі, прикопали...

Мені немов щось ударило в серце.

— Що то за вбиті? Ви розпитали?

— Один німець, а другий — поліцай...

— Ану поїхали, хлопці.

Розшукали місцевих партизанів-самооборонців на околиці невеличкого села недалеко від Комарина. Група стояла в дозорі,— один на дереві прилаштувався, дорогу, що веде в Брагин, пильнував, а решта, склавши під сосною в піраміду гвинтівки, мирно варила білоруський куліш. Віталіс по-братньому, охоче розповідали:

— Отож, коли вчора вдарили ваші по танку та погнали їх у Брагин, то кинулись ми трофеї збирати. Децю прихопили. А вже потім, коли верталися, на двох убитих наткнулися. Один німець, а другий — поліцай. Автомат узяли німецький і гвинтівку...

— А де та гвинтівка?

— Та ось...

Скивка приступив до піраміди і одразу зблід, як полотно.

— Вона! Мощенкова...

Найкращі теслі комаринські з найміцніших дощок стругали їм домовини. Найрозкішніші квіти з комаринських клумб сплели дівчата у вінки. На високому пагорбі посеред містечка викопали розвідники своїм побратимам глибоку могилу.

Домовини, покриті червоним полотнищем, стояли серед вулиці. До Комарина прибув партизанський підрозділ, з'їхались командири, розвідники стали в почесну варту верхи, півколом. Усе містечко зібралось на ті похорони. Здавалось, що в Комарині людей обмаль, а тут ногою ступити ніде. Прийшли жінки й дівчата, скрадливо ронили сльози за чужими синами; стояли діди й чоловіки, суворо затиснувши уста; табунцями обліпили крони дерев дітлахи,— вони, як і птахи, завжди пнуться вгору.

Партизанам не звикати до прощання з бойовими друзями, до провадження загиблих в останню дорогу. І все ж

то сумна картина. Смерть підстерігала нас на кожному кроці, хапала в свої пазури навіть тоді, коли, здавалось, на те не було ніяких підстав. Ще вчора дехто нарікав: на курорт нас сюди прислали, чи що?

Даремні скарги. Поки на нашій землі повзає ненависний окупант, смерть коситиме наших людей всюди, навіть у таких непролазних нетрях, як оце благословенне білоруське Полісся.

Підняли партизани домовини, повільно понесли на високий пагорб. Схитнувся натовп. Схлигнули жінки. Заголосила плакальниця-бабуся:

— Та й рідна ж матінка не знає, та й у доріженьку далеку не проводить...

До крові закусив губу комісар Мольченко, низько схилив голову. Ой друзі-братці, як часто нам доводиться споряджати в останню путь дорогих і близьких людей...

— Хай легкою буде земля білоруська славним месникам — синам великої Росії і України... — кидає він скупі слова.

— Пухом їм земля, — озвалося в юрбі.

Гойднулись домовини, повільно попливли донизу. Пролунав рушничний залп. Мотнули головами коні. Скрикнуло якесь маля на дереві. Птахи, злетівши із дзвіниці, закаркали стривожено, голуби почали увірчуватися в небо.

Вулицею в суворому мовчанні проходив партизанський підрозділ, віддаючи останню шану полеглим. На піщаний пагорб лягають вінки, букети, квіти. Їх кладуть партизани і білоруські дівчата.

На благословенній землі навечно zostались наші бойові побратими, — вартувати її щастя і довічний спокій.

13.

Вже тільки коли з-за Дніпра почали надходити все тривожніші вісті, що окупанти розперезалися, насаджують гарнізони в багатьох селах, знахабніли так, що проникають в лісові масиви, це нарешті дійшло до свідомості командування з'єднання.

Мені дозволили повернутися з загоном імені Щорса на межиріччя.

Все ж довгі літні дні, проведені нами на білоруській землі, не пройшли марно — завершилось формування під-

розділів з'єднання, головне, налагодився зв'язок з Великою землею. З Українського штабу партизанського руху надійшло повідомлення: до нас прибудуть літаки.

З'єднання зосталося в глибині Полісся, за залізницею Чернігів — Овруч, а загін імені Щорса виступив у Нижні Жари на переправу.

За коротку літню ніч загін знову форсував Дніпро і в суворому порядку, батальйон за батальйоном, як було наказано, розійшовся на заздалегідь визначені позиції. Штаб наш, що був при батальйоні Адаменка, розташувався в центрі — на південь від села Новий Завод, батальйон Овчаренка — на межі Остерського і Михайло-Кюцюбинського районів, батальйон Ренського — в районі Соколівки — Максима.

Яка то радість запанувала на межиріччі! Урочисто, навіть трохи парадно об'їздили ми рідні села. Скільки було теплих зустрічей. Скільки дружніх докорів і ласкавих слів почули від людей. І прохань щирих — ніколи не віддавати на поталу ворогові свого краю... Краще смерть, ніж поневолення.

Не скрізь тут побували окупанти. В лісових селах, де була міцною місцева Радянська влада і населення мало зброю, окупантів стрічали дружним залпом, примушували повертати назад. Тільки в подесенських селах фашисти знову укріпилися, бо там їм неможливо було дати достойну відсіч.

Чи не найпалкішою була зустріч з Кімом та його хлопцями. Кузьма Савич зрадив нам як рідним.

— Ну, нарешті! — сонцем сяяли його очі. — Ми вже тут виглядали, виглядали... В нас стільки роботи, такі завдання у зв'язку з подіями на фронті, а фашисти-мерзотники не дають працювати. Не знаєш, чи розвідувати, чи воювати...

У Гнідаша було чимало наших товаришів, які формально не належали до його групи — щорсівці та бійці загону «Перемога». Відбиватись від нападників Гнідашіві бракувало сил, а окупанти, видно, збагнули, що розвідницька група зосталась без захисту, засиляли шпигунів, намагались напасти на партизанів зненацька. Вже не одного шпигуна знищили, а вони лізли, мов сарана. Саме напередодні нашого повернення на заставу Адаменка наткнулись двох — одного вбили, а другий утік, немов дикий вепр, дерева ламав, петляв, як вивірка, жодна куля не догнала.

В групі Гнідаша настроїй був похмурий, бо важко захворів Петро Федорович. Його вклав у ліжко проклятуший радикаліт,— ворухнутись не міг чоловік. Командування дозволило йому повернутись до Москви, але не було як вилетіти.

Коли я розповів, що літаки з дня на день почнуть курсувати на хойницький аеродром, то Петро Федорович повеселішав.

— Везіть,— просив мене,— у Хойники. Бо зовсім пропаду.

Почали готувати поїздку на аеродром. Одночасно вирішили переправити на Велику землю поранених і хворих, які за останній час зібралися на межиріччі.

Зустрілися в палатці Гнідаша, говорили з Петром Федоровичем,— це було щось на зразок прощального банкету. Згадували минулі дні, обговорювали події партизанського буття. Петро Федорович хвилювався, розм'якнув серцем. Видно, думкою вже линув далеко, але й з людьми, які zostавалися в тилу у ворога, нелегко йому розлучатися.

— Ось так, братці, покидаю теплі краї. Неладно вишло в мене — радикаліт скрутив. Гадав, що здоров'я в мене твердокам'яне. А тут такі події починаються... Я певен, що німцям доведеться втікати з ганьбою. Фронт може до Дніпра переміститись. Такі діла, але робитимете їх без мене...

Він, як ніхто з нас, бачив далеко, бо був поінформованим і досвідченим, підполковницьке звання Івана Костянтиновича Смирнова,— це його справжнє ім'я,— свідчило, що у людини величезний досвід розвідницької роботи. Недаремно його прислали саме сюди, до Києва. Від душі було жаль йому полишати справу, якій віддав стільки сил і душі, яку так розумно налагодив.

— Вилітаю звідси спокійний. Знаю, що завдання командування буде виконано. Особливо вірю в те зараз, коли на межиріччя повернулися щорсівці...

Ніколи раніше не бачив я цього мудрого, суворо-стриманого, красивого зовні і душею керівника таким лірично-самокритичним, по-людському простим і доступним.

Поки говорили й вечеряли, наші медики для Петра Федоровича сидіння на возі вимостили, щоб не підкидало на вибоях. Вже був споряджений у Хойники обоз. Кавалерійський ескадрон приготувався супроводжувати тих, хто евакууються на Велику землю.

Проводжати Петра Федоровича вийшли всі, хто був у штабі загону Щорса. Зібрали йому на дорогу харчів, напхали листів повну торбу — багатьом хотілося порадувати рідних новою звісткою.

Настав час прощання. Гнідаш підійшов до підполковника, по-військовому козирнув, побажав щасливого повернення до рідної Москви.

— До скорої зустрічі, голубчику, — не по-солдатськи, по-батьківськи притяг до себе його голову Петро Федорович, поцілував за руським звичаєм тричі. — Вірю в тебе. Вірю, що все буде добре, що скоро зустрінемось.

Потім прийшла моя черга. Я не козиряв, а просто обняв хворого. В обох затремтіли на очах сльози.

— Петре Федоровичу, не поминайте лихом. Вибачайте, коли щось було не так...

— Голубчику мій, рідний мій, мені прости, старому. Може, чим зобидив... На віку — як на довгій ниві... Може, ще доля зведе колись. А якщо не побачимось більше — то запам'ятай, підполковник Смирнов завжди перед тобою в боргу і друг на все життя. Побережи Кузьму і допомагай усім, чим можеш. Не йому це потрібно — Вітчизні.

Знайшлося в підполковника добре слово і для Мольченка, — цього юнака він поважав за виняткову хоробрість, любив, як рідного сина.

Довгенько йшли ми поряд з тачанкою, на якій погойдувався Петро Федорович на м'якій тирсі — хитромудрому винаході Никона Валеріановича Ангствурма.

— Так і до Москви можна їхати, — жартував він.

Нарешті zostались ми на лісовій дорозі, а партизанська кавалькада пішла вперед, на дніпровську переправу. До горла підкочувався незнайомий клубок — було радісно, що людина вертається додому з важкого походу, і жаль розлучатися з тим, хто забрав з собою частку твого серця...

З сумом дивився вслід, думав про долі людські — до того невідомий мені товариш поступово увійшов у життя, став близьким і дорогим. Це я зрозумів тільки зараз, розлучаючись, певне, назавжди.

Не минуло й тижня, як межиріччя було звільнене від ворожої нечисті. Шкереберть полетіли поліцейські дільниці від самого Чернігова до Києва. Лише в Моровську, Корості та Каршилівці ще стояли великі фашистські гарнізони, — вибити їх було не просто.

Наші розвідники день і ніч круtilпся біля них, принохувались до Остра, їхньої бази, а штабісти тим часом розробляли план розгрому моровського укріпленого району.

Одного погожого ранку проти нас знову вирушила каральна експедиція. Вийшла вона з Чернігова, заглибилась між Ревуновим Кругом і Слабином у лісові масиви. Більш ніж дивно посувалась ця ворожа колона, підкріплена кількома танками. В села не потикалась, вибирала глухі дороги, петляла, кружляла, а все ж рухалась. А її ціллю, без сумніву, був той квадрат, де розмістились головні сили нашого загону.

Наші розвідники не спускали з карателів ока, пильно стежили за ними. Ми наказали їм лише спостерігати, не лякати ворога. А тим часом готували пастку. Треба будь-що заманути фашистів у наші ліси і надійно відрізати їм шлях назад. Батальйон Овчаренка вже зайшов їм у тил, залишав скрізь міцні засади.

Уважно вивчивши карту і визначивши можливі варіанти просування ворога в напрямку від Старої Гути до Соколівки, ми вирішили мінувати дороги. На найбільш небезпечній ділянці виставили мінерів, серед яких був Геннадій Товстенко і Валентин Василюк.

Геннадія, або Генку Товстенка, як усі його звали, любили всі — парубки й дівчата, дорослі, старі і навіть діти. Вихованою і чемною дитиною ріс він у своїй одинокій матері, народної учительки Русанової Оксани Геннадіївни.

Оксана Геннадіївна доводилася племінницею славнозвісному вченому-академіку Олександрю Олександровичу Богомольцю. Її батько Геннадій Олександрович Богомольць жив на Остерщині, в селі Короп'ї, славився мудрим дивацтвом. Щось вигадував, проектував,— до його ідей найчастіше ставились, як до набридливої маячні старого чоловіка, але відкинути всього не могли. Внаслідок фантазувань старого Богомольця біля села утворилось чудове, ясне, як день, озеро, в колгоспі почали розробляти власні горф'яники. Появились дощувальна система і небачені сорти помідорів, а в саду яблука й груші обламували гілля — на всі руки був майстром старий чаклун.

Оксана Геннадіївна працювала в школах району, вважалася одним з кращих педагогів, рано овдовіла, всю материнську любов і турботу віддала єдиному синові. Від природи добрий і спокійний, Генка виріс чесним і шанобливим хлопчиною, зовні вайлуватим і добродушним, але

до краю словнений енергії і почуття природного гумору. В дружбі вірний, за товариша ладен піти на загибель.

Видно, дід Богомолець передав йому в спадок хист винахідника, а мати подарувала й виховала любов до прекрасного. Генка знав напам'ять безліч віршів, декламував їх не часто, під настрій сам собі. А коли траплялися один-два уважних слухачі, міг читати їх годинами. Багато пісень виконував під гітару.

Та не лише співаком був цей скромний, малопомітний хлопчина. Він до самозабуття любив діло, яке вважалося найбільш небезпечним. З'явився в загоні, і зразу ж потягся до мінерів. І не просто був майстром мінної справи, а її творцем. Кожної вільної хвилини, сховавшись у кущах, мовчки щось мудрував, припасовував, вивіряв. Він не міг примиритися з тим, щоб ворог знешкодив хоч одну партизанську міну...

Треба сказати, що не всі партизанські міни завдавали ногогові ударів. Фашист — тварюка обережна, як риба лякава, на гачок з наживкою не клює. Поставлять партизани міну, а він не йде на неї. Нюхає, нюхає і таки ж винюхає, зніме, а мінер волосся на собі рве з розпуки. Скільки зусиль, скільки надій — і все марно. Бо й справді, коли б спрацювали всі міни, що їх великодушню пропонували окупантам, то, мабуть, жодного чужинця не зосталося б на окупованій землі ще задовго до кінця війни. Тільки якийсь процент мін вибухав під ногами ворога. Це примушувало партизанських майстрів не спати і ламати голови над удосконаленням мінного апарата. А фашистові не доводилось дрімати, теж треба було розгадати і вчасно знешкодити «сюрпризи». За час партизанської боротьби їх вигадано тисячі.

Серед них була міна-«сюрприз» Генки Товстенка. Він довго мудрував, але все-таки злагодив таку міну, якої ніхто не знав би. На них уже не раз ловилися ворожі мінери. Не повірять, що партизанська міна хитромудра, впевнено приступить до неї, доторкнеться до Генчиної конструкції і летить у небо зі стовпом диму й пилюки.

Слава про мінера-новатора швидко висунула рядового Генку в старші мінери, з ним навіть Гнідаш особливо дружив, бо в складі їхнього характеру було щось невлучимо спільне.

Генці довелось замінувати дорогу через старий сосновий ліс, що заріс густою папороттю. Цей ліс з'єднував дві великі галяви, ми вважали, що саме цією дорогою

посунуть танки, бо звідси було недалеко до самого серця партизанського краю.

Засідку влаштували на славу: в лісі замаскували петеєрівців та густий ланцюг стрільців в броньбійними набоями; за поляною виставили протитанкові гармати, окопавши перед ними піхоту; на лісовій дорозі й стежках Генка замаскував шість міп.

Нарешті фашисти виявили ініціативу, на поляну висунулись танки, за ними йшла піхота. Рухались повільно, посеред галяви спинились. Від колони відкололась група солдатів, скрадливо пішла до лісу. Партизани й дух затаїли, боячись виявити себе.

Розвідники вступили в ліс, довго розглядали в біноклі хащі, потім почали придивлятися до стежок, — видно, щось помітили, бо спішно, майже бігцем кинулись до своїх. Танки відкрили шалений вогонь, снаряди впбухали у верхів'ях сосон, почався страшний бурелом. Ми були певні, що ворог після артпідготовки рушить уперед і потрапить під вогонь.

Наші сподівання виявились марними. Настрілявшись досхочу, окупанти враз розвернулися і зникли. Ми гадали, що вони спробують наступати в інших місцях, але того не сталося. Напевне, вирішили, що обов'язок свій виконали до кінця, і подалися назад. Перший танк все ж наскочив на міну, що її поставили Овчаренкові мінери. Скориставшись з того, що карателі за якусь мить спинилися, партизани вдарили по їхніх автомашинах з засади.

Кілька днів наші бійці стояли в засідці. Та ось я наказав знятися з місця, а мінерам підірвати конструкції, що їх наставив Товстенко. Генка не квапився зривати. День чи два сиділи мінери біля тої дороги — треба було пильнувати, щоб хтось із своїх не набрів на міни, — адже ходили там розвідники, та й господарники підводами їздили. Серце кров'ю обливалось у хлопців — стільки толу злетить у повітря, і, головне, ні за цапову душу. При великому дефіциті на вибухівку це було нечуваною втраченою. І, головне, що не ворог знімав чи підривав ті міни, а нам власними руками доводилось їх нищити.

Генка сидів зосереджений і замислений. Його просили пограти, та йому не гралося й не співалося. Потім, звжившись, він рвучко став на ноги:

— Якщо я їх сам поставив, то хіба ж не зніму?

Генчині друзі вжахнулися:

— З глузду з'їхав! Це ж, знаєш, явна...

Ніхто не вимовив того страшного слова. Але всі знали, що малося на увазі.

— Не пропадати ж мінам... Стільки толу...— задумливо відказав мінер.

Голос Генки був глухим і трагічним. Він так жалкував за вибухівкою. І це не хизування, не впертість нерозважливого хлопця, а щире бажання врятувати дорогоцінний тол.

— Генко, не жартуй. Треба подумати, як їх фугонувати,— порадили йому.

— Я все продумав. Риск мінімальний. Я звіму їх.

Впевненим кроком рушив на мінне поле. Його друзі спершу подумали, що він жартує. А Генка опинився біля першої міни, довго й уважно розглядав її. Обережно присів, ледь помітним рухом щось вихопив, а потім став енергійно розгрібати землю. І через якусь хвилину міна, страшна вигадка воєнного часу, була в його руках. Вдоволено посміхаючись, він кинув погляд у бік товаришів, побачив, що вони наближаються, звелів їм стояти на місці, а сам схилився над іншою міною.

Так зняв другу, й третю, й четверту і п'яту. Його друзі зітхнули полегшено,— були певні, що все обійшлося щасливо, що дорогоцінний тол врятовано. Але шоста міна глухо струснула землю, зняла вгору чорний стовп,— у ньому промайнула безформна постать, упала на ґрунт. Страшно було дивитись на те, що зосталося від життєрадісного співуна, такого майстра, автора міни, яка не підкорилась навіть тому, хто увіткнув її в землю. Мінер помиляється тільки раз у житті...

14.

В таке не зразу й повіриш.

Повернулися зв'язківці зі штабу з'єднання і розповіли щось схоже на казку. Літаки? Червонозорі, наші, з Москви? Отак просто сідають на галюву, нічого не бояться, забирають пораних та хворих і так само злітають угору, беруть курс на Москву?

Тільки коли з возів почали вивантажувати міни й вибухівку в московській обгортці, автомати й протитанкові рушниці, коли появились «Правда» та «Известия» з найновішими матеріалами про велику битву під Курськом і Орлом, коли на весь ліс запах справжнісінький «Каз-

бек», тоді всі повірили, що люди не жартують, а розповідають правду.

Багато чого цікавого привезли наші посланці з-під Хойників. А командира та комісара загону викликали до штабу на нараду.

Виїхали ми на двох тачанках у супроводі кінного підрозділу. Форсували ріку швидко, як то кажуть, з першого заходу, тільки й затримка що через тачанки — їх треба було, перш ніж перевозити, розібрати.

Вночі їхали знайомими дорогами Комаринського району, на світанку поминули руїни спалених дощенту Старого й Нового Раднів.

Мені та подорож запам'яталася на все життя. Їхав і корчився від нестерпного болю — запалення міжребрових м'язів. Таке враження, ніби все тіло оперізують розпеченими поясами, від найменшого руху шпигає тисячами голків і між ребра, й під лопатки, і в серце, і в живіт, і в голову, почуття таке, ніби тебе важко катують, і головне, здавалося, тому катуванню не буде ні кінця, ні краю.

Опівночі прибули в з'єднання. Я зразу ж розшукав свого доброго приятеля Никона Валеріановича Ангствурма. Тільки він міг порятувати мене. Він виліковував найважчі і найскладніші хвороби навіть тоді, коли взагалі не можна було лікувати, був терапевтом і хірургом, стоматологом і гінекологом, окулістом і урологом. Усі найважчі спеціальності були йому під силу.

Встановивши захворювання, Никон Валеріанович сказав, що хвороба ця сама себе вилікує, тільки на те потрібен час та ще трохи звичайного скипидару. До скипидару додав ще чогось, заколотив мазь, натер мені боки, обкутав, немов дитину, ковдрою, велів прийняти аспірин та аналгін, після чого я заснув, як після маківки. Вранці й справді прокинувся зовсім іншою людиною. Ще, правда, боліло, але можна було терпіти.

Настав один з кращих, найзісттовніших днів мого життя. До нас прибули гості з Москви, представники Українського штабу партизанського руху — Яків Мефодійович Власков та Іван Петрович Череваш.

Капітан Власков був людиною зрілого віку, та ще й виглядав років на десять старшим, мав достатній життєвий досвід, про що свідчили його високі нагороди. Крім орденів Червоного Прапора та Червоної Зірки, мав медаль учасника боїв на Халхин-Голі. Правда, зовнішність капітана трохи не відповідала його високим заслугам. До орденів

і медалей, погонів капітана варто було б мати й статуру богатырську, а він виявився звичайнісінькою людиною — нижчий середнього росту, сухорлявий, обличчя засмагле, змережане зморшками. Таких людей можна було зустріти щоденно сотні, але ж Власков був представником високої інстанції, посланець Москви, двічі орденоносець, у наших очах людина особлива.

Він говорив мало, любив більше слухати і всіляко заохочував до оповіді. Його цікавило все — і як ми організовувалися, і як жили та воювали, і які в нас стосунки з Гнідашем, що нам відомо про інші загони, яка обстановка склалася в нашому партизанському краї і чому ми, щорівні, воліємо бути в межириччі, а не сидимо в білоруських лісах.

Дуже сподобався мені капітан Власков — своєю товариськістю, вмінням хутко налагоджувати з людьми контакти, вести розмову саме про те, що тебе найбільше цікавить.

Не менш приємним виявився і капітан Череваш, хоч був він людиною іншого складу та й зовнішності. До його акуратно випрасуваної гімнастерки теж прикріплено орден Червоної Зірки. Але до такої статури, мені здавалось, краще підійшла б Золота Зірка. Молодий, років двадцяти п'яти, чорнобровий, карокий, блідолиций, чимсь схожий на актора Кадочникова, середнього зросту, вродливий, він тримався з гідністю, ніскілечки не затінював Власкова, а навпаки, доповнював його. На обличчі Череваша, задумливого й зосередженому, завжди була якась м'яка лагідність, він дивився на співбесідника водночас і проникливо, і довірливо, і зацікавлено. В розмові більше цікавився людьми, розпитував про політичний і моральний настрій партизанів, умови життя цивільного населення, його ставлення до партизанів.

До самого обіду бесідували ми з капітанами. Видно, з іншими командирами загонів вони вже вели такі розмови, бо ж не перший день перебували в штабі з'єднання. Говорили разом, потім поодиноці — Власков зі мною, а Череваш з комісаром.

Нарешті покликали нас на обід.

Слово взяв капітан Власков. Промовляв розчулено і тепло, передав вітання всім командирам і партизанам від Москви й москвичів, на що вони відповіли триразовим «ура», передав особистий привіт від начальника Українського штабу партизанського руху генерала Строкача.

І під кінець дістав з кишені шапірця, почав читати від імені Президії Верховної Ради СРСР «Указ про нагородження командування з'єднання і загонів медалями «Партизану Вітчизняної війни» першого ступеня».

Череваш витягав з бездонного портфеля маленькі корбочки, урочисто вручав тому, чиє ім'я вичитував з шапірця капітан Власков.

Командний склад з'єднання став невпізнаний — у всіх виблискували на грудях високі нагороди.

За столом не було тільки командира Науменка. Ми рушили до його намету.

Степан Юхимович після купання у Видрі розхворівся не на жарт. До гострого ішіасу долучився ще тромбоз, не міг чоловік навіть поворухнутись. Коли зважити, яким епергійним, неспокійним і діяльним був командир загону «Перемога», то можна собі уявити і всі його душевні страждання.

Науменко в повному обмундируванні лежав на возі, напханому по-косарськи сіном. На голові захисного кольору картуз, сорочка розстебнута, між брів залягла мученицька зморшка. Урочисто пришилили Степанові Юхимовичу до грудей медаль. А він, видно, не зразу збагнув, що йому виявлено таку честь, озирав присутніх, винувато посміхався, виправдовувався:

— Зламав, катюга, спутав ноги, хоч плач. Біда така, що нема рятунку. Ну, спасибі, що не забули. За нагороду велика дяка. Передайте в Москву, що в боргу не зостанусь. Коли сам нездужатиму, то маю братів, вони діло знають... О, та й у вас, хлопці, теж медалі! Це вже нашої родині бозна-яка честь...

Вітали Науменка, бажали одужання. Веселі і збуджені, пішли товариші назад до столу. Я зостався в Науменка. Лишилися й Степанові брати — Василь і Терешко.

Степан Юхимович почав нарікати на свою долю:

— І занесло ж нас у ці нетрі... Там, у районі, мабуть, гітлер розперезався, над людом збиткується, а я тут чортову матку виглядаю. Як там Гнідаш поживає? Треба краще оберігати його. За Кузьму ми відповідаємо перед власною совістю. Земля рідко родить таких людей.

Я запевнив, що Гнідаш у повній безпеці, живе при штабі нашого загону, всім забезпечений, завдання начальства виконує успішно.

— Скучив я за ним. От тільки зіпнуся на ноги, кину все до чортової матки та під Дубечню поведу хлопців.

Київ треба колошкати, а ми болотним жабам влаштуємо концерт.

— Ну, літаки ж приймаємо, вантажі...

— Літаки тобі біля Гути не сядуть? Та я, коли хочеш, біля Ошиток посаджу скільки завгодно. Нічого було за тридев'ять земель...

Я спробував змінити тему розмови:

— Треба думати про здоров'я...

— Чув таке,— відгукнувся Науменко.— Радять до Москви, на курорт летіти. Сам Никон спонукає, хоч од нього я такого й не ждав. Я прошу: «Дай мені такої мазі, а чи порошок якого, щоб оце все пройшло. Бо я не такий уже й хворий, щоб на літаках у тил тікати. Чую, що внутрі я як дуб, лише чортова шпигавка в поперек улізла та ноги спутала. Але хіба то хвороба для дорослого чоловіка? То непорозуміння якесь. А він мені товкмачить про якесь «ущемленіє нерва», чорт його матку вбий. Може, й защемило, не знаю. А тільки по-моєму, коли воно ущемлене, то має ж і розщемитись, тільки треба йому порошок якого чи натирання... Та заладив одне — нема в нього такого. Мо', й справді нема, бо вже чого він мені не робив, як не тер, у чому не парив, навіть висівки грів і подушки з гарячою дубовою тирсою прикладав — не розщемлює, гадюка. А воно, конешно, в Москву кому ж не охота. Кожний би полетів, пішки пішов би. Та зараз ніколи, справ багато...

Я почав переконувати Степана Юхимовича, щоб не гаяв часу та летів до Москви.

Науменко замислився. А ми не вгавали, поки Степан Юхимович не здався.

Наступного дня, вже коли я зібрався від'їжджати до свого загону, мене покликали в намет. Московські гості знову засипали питаннями:

— Як вважаєте, чи досить сил на межиріччі, щоб тримати в руках партизанську територію?

— Цілком достатньо. Коли нас не подолали в травні, то тепер ми відчуваємо себе в повній безпеці.

— А чи не могли б партизанські загони межиріччя перенести вогонь боротьби в ті райони, де ще порівняно тихо?

— Чому ж ні. Ми й перекидаємо. Щорсівські групи діють на Житомирщині, біля Канева, Ічні, в інших місцях.

— То невеликі групи. А коли б на південь від Києва, туди, на Смілянщину...

— Де Залізник-Гонта ляхів покарав,— посміхнувся очима Череваш.

— До Холодного Яру перекинути б великий загін або й з'єднання.

Про таку операцію мені не думалось. Але то було настільки певне діло, що й думати багато не треба.

— Коли в тому є потреба, то можна перекинути.

— Потреба є. В УШПР про це говорилось не раз.

— Тоді треба посилати. Зі свого боку готовий подати всіляку допомогу.

— Хто може повести загін?

— Кожен поведе, кому довірять...

— Ви поведете?

Питання було несподіване. Я вважав себе чорноробом, прикованим до тачки — свого району. Тим паче, що підпільний обком нещодавно затвердив мене першим секретарем підпільного райкому. Про це я й сказав своїм співрозмовникам.

Череваш і Власков презирнулись.

— Ми тільки прицілюємось, цікавимось, як ви особисто ставитесь до того.

— З радістю пішов би в рейд. Але не знаю, як подивиться на те начальство. Людина я підвладна — з одного боку командування з'єднання, а з другого — підпільний обком...

— Все зрозуміло. Але, якщо можна, зробіть на всяк випадок схему руху партизанського угруповання, яке, на вашу думку, пройшло б на південь. І, коли можна, якнай докладніше обгрунтуйте свою пропозицію.

— Хай обгрунтовує той, хто поведе людей...

— Нам цікаво знати вашу думку. Інших ми теж попросили висловитися з цього питання.

— Коли так, то будь ласка. Спробую.

На тому переговори наші й закінчились. Я розпрошався з товаришами, сів у тачанку і подався знайомою дорогою в рідні краї.

15.

На Дніпрі нас ждали дві новини.

— Отож наші вранці перейшли в наступ і в районі Белгорода,— сказали мені.— А Воронезький фронт наступає повним ходом. На тридцять п'ять кілометрів за один день просунулись...

Зрозуміла річ, радіснішої звістки не можна було й ждати. Просто не вірили в такий нечуваний успіх.

— А це точно?

— Точніше бути не може. По радіо передали...

Не встигли й нарадуватись, як ті ж добрі вісники й іспували нам радість.

— А в нас біда. В Моровську наших німці дуже побили. Кажуть, убитих багато. А що поранених, то й не порахувати.

Не хотілося в те вірити. Але здоровий глузд підказував, що так воно і є. Бо ж людські перекази здатні хіба що перебільшувати чи применшувати ту чи іншу подію. Але коли вже воши її народили, то не на порожньому місці.

Операцію, яка мала відбутися в Моровську, ми готували задовго до поїздки в Хойники. Зібрали всі дані про гарнізон, розробили ряд варіантів, залишалось тільки уточнити деталі та зважити, який з тих варіантів найкращий. Остаточо не погодили того в зв'язку зі спішним виїздом. Правда, начальник штабу добився права на активні дії в тому разі, коли складуться відповідні умови. Я особисто сумнівався, що така потреба виникне. Адже моровський гарнізон сидів тихо, а можливості в нього обмежені. От повернемось і вирішимо, що з ним робити.

Спішної потреби громити моровський гарнізон не було. Але, як видно, начальникові штабу дуже хотілося показати свою тактичну зрілість, довести, що він може самостійно розв'язувати важливі питання і проводити бойові операції. Отож скликали вузьку нараду. На ній були присутні начальник штабу, комбат-1 і комбат-3, обговорювали питання про моровський гарнізон. Мельник одержав відомості про те, що до Моровська з дня на день мають прибути нові ворожі підрозділи, що село буде обернуте на неприступну фортецю. Чи могли партизанські керівники допустити до того? Напевно, коли б тут був і командир з комісаром, то мусили б негайно прийняти рішення і вжити рішучих контрзаходів. Комбати тільки й ждали нагоди, щоб дати своїм підрозділам роботу. Вони зразу схилились до думки, що ждати повернення командування не варто, що вони мусять у даній ситуації повестися належно, не ховатися за догму субординації, а вирішувати питання оперативно, виявляти ініціативу. Тим більше, що є точні відомості про фашистський гарнізон, а план розгрому розроблений до деталей.

Отже, вичікування може призвести до непоправної помилки. А тому — хай живе командирська ініціатива! — треба негайно сурмити в похід і вирушати на ворога.

— Може б, усе-таки послати гінця до командування? — засумнівався Адаменко.

— Пошлемо рапорт про розгром гарнізону, — сказав начштабу. — Відомо ж, що переможців не судять.

Уночі щорсівці зайняли бойову позицію. Батальйон Адаменка наступав по руднянському полю, а роти Ренського підступали від Отрохів до Десни на північ від Моровська. Закинули рибальський невід — тільки не з річки до берега мали його тягти, а навпаки — з берега в воду. Оточеним заставався єдиный вихід — утікати з укріплених приміщень за річку. Перебралось через неї могли хіба що вплав, бо всі засоби переправи були в руках партизанів. На другий берег Ренський послав роту, яка мала піддати жару втікачам.

Це був один з варіантів операції. Він вважався найкращим. Коли б і нам з комісаром довелося остаточно вибирати, то не сумніваюсь, що ми прийняли б саме його. В цій тактиці поєднувалася сила з хитрістю. Ми рішуче відкидали план щільного оточення цегляних приміщень, в яких замурувалося і закопалося в землю понад три сотні до зубів озброєних фашистів. Коли вони відчують свою приреченість, то битимуться до кінця. Можливості вибивати ворога з укріплень у нас обмежені, і взагалі важко передбачити, чи пощастить повністю ліквідувати гарнізон, який, ясна річ, скоро одержить підмогу.

Все йшло, як і передбачав план. На світанку окупанти вирішили, що небезпека минула, і вляглися спати, виставивши лише дозори. Зненацька вдарили з засад наші кулемети, пішли в атаку роти першого батальйону. Фашисти не зразу організували опір. А коли оговтались, то було пізно — біля кам'яних стін уже залягли партизани.

Тим часом розвиднілось, на обрії показалось сонце. Настав зручний час для домолочування вже впійманого на гачок ворога. Партизани не поспішали штурмувати, ждали допомоги артилеристів.

Фашисти обернули цегляні будови на укріплення. Вікна замурували цеглою, залишили тільки невеличкі бійниці, двері заклали подвійною стінкою, яка заходила одна за одну. Розпечатати це укріплення могли тільки снаряди.

Музиченкові артилеристи стріляли влучно, — били по вікнах з протитанкових гармат. МінOMETники навішували

міни на дах. Окупанти не передбачили такої ситуації, не укріпили дерев'яної стелі,— міни легко провалювались у класні кімнати. Артилерійський обстріл швидко вирішив результат поєдинку. Окупанти, ошалілі від страху, кинулись до Десни. Багатьох з них, в усякому разі, більше половини смерть або застала в приміщенні, або наздогнала при втечі. Але понад сотню вирвалося на берег, розсипалося хто куди,— видно, не знали, що робити, відстрілюватися чи шукати рятунку на другому березі.

Командири вже тішились близькою перемогою. Та саме на завершальному етапі бою справа обернулася інакше.

Планом розгрому моровського гарнізону передбачалося виставити надійні заслони з двох боків, бо з півночі допомогу оточеним міг подати чернігівський гарнізон, а з півдня — остерський. Оскільки з південної сторони загроза була реальнішою, то й мали на річечці Міші в Рудні виставити сильну заслону.

Саме тут і стався серйозний прорахунок. Замість добре укріпленої в шандях групи з досвідченим командиром на Міші став один взвод з ручним кулеметом, протитанковою рушницею та кількома автоматами. Цього б вистачило, коли б з боку Короп'я не звалилась, як сніг на голову, ворожа колона. Десятки автомашин з солдатнею примчали на підмогу оточеним.

Петеєрівці вдарили по передній. Вона спалахнула, і колона зупинилась. Як горох, висипали на землю солдати, розбіглись по полю,— пішли в наступ на ріденький цеп партизанів. Стрільця-петеєрівця зразу ж важко поранило. Командир взводу не придумав нічого кращого, як подати команду відступати.

Взвод відступив. Шлях до Моровська був відкритий.

Цю ситуацію можна хіба що побачити на шахівниці— ще хвилину тому одна сторона була близька до перемоги, ще один-два ходи, і противник підніме руки. Та ось непередбачений його хід, і сторона, що була близька до перемоги, сама опинилась над прірвою. Наші підрозділи, вже зібравшись добивати загнаного на слизьке ворога, самі опинилися між молотом і ковадлом. Оточені фашисти залягли, відкрили шалений вогонь, поранили кількох партизанів. Адаменкові не заливалось нічого іншого, як почати відступ на північний захід, у бік батальйону Ренського.

Розгромити партизанів ворог не міг, але завдати дошкульного удару він мав повну можливість. Цього не ста-

лося лише завдяки героїзму двох бійців із взводу, які продовжували чинити впертий опір. Вони зайняли зручну позицію, певний час не давали прибулим фашистам просуватись, змусили їх залягти. Одним словом, окупанти втратили час,— партизани вийшли з небезпечної зони, перегрупувались і повели наступ проти групи підкріплення. Тим часом недобитий гарнізон, скориставшись з відступу партизанів од Десни, пробився в Рудню. Там вони всілися на машини і через Короп'я чкурнули на Карпилівку. Два гарнізони — моровський і короп'ївський — перестали існувати.

І все ж перемога та не була радісною, не всіх окупантів винищено. А головне — втратили кількох партизанів, мали й поранених.

Вся відповідальність за часткову невдачу в тій операції лягла на командира взводу, який у даній ситуації і справді проявив повну нездатність командувати, а богуство його межувало із зрадою. Невдаха-комвзводу сидів під сотнею замків, тобто під білою березою,— його пильнували два автоматники з комендантського підрозділу. А слідчі вивчали ту справу.

Навмисно не називаю імені командира, якого ми покарали партизанським судом. То був, мабуть, один з найнеприємніших випадків у житті нашого загону. Описую його не задля показу того, що інколи може трапитись з людиною, просто хочу змалювати процедуру партизанського судочинства.

Невдаха,— так зватиму цього взводного,— не був вискоккою, що його випадково висунули на командирський пост. Це людина важкої долі і неабияких здібностей. Його любили в загоні. Коли ми з комісаром почули, що це трапилося саме з ним, то кілька разів перепитали, чи немає тут помилки.

Йому було на той час під тридцять, працював колгоспним ковалем. Коваль з нього, кажуть, був чудовий, мав роботящу й ласкаву дружину, гарну сім'ю. Вищий від середнього зросту, стрункий, з могутньою мускулатурою, блідолиций, з великими красивими очима, облямованими довгими віями, спокійний і врівноважений.

Фашисти поставили його поза законом, дружину й трьох малих дітей розстріляли. Полювали за ним. Але в коваля було чимало друзів, його оберігали всі. Коли потрапив до партизанського загону, то зразу ж, того самого дня пішов на операцію, бо військову справу знав добре,

воювати вмів і смерті не боявся. Він швидко здобув авторитет сміливого воювача. З рядового став командиром групи, потім очолив відділення, а далі й взвод. Коли зважити, що командирами взводів у нас були люди досвідчені, головним чином з офіцерським званням, то йому, рядовому, виявили дуже високе довір'я.

В боях, у дружньому товаристві почав він потроху чи то забувати, чи то примирятись з непоправним. Життя сильніше за всяке горе, молодість узяла своє — комвзводу закохався в жінку, яка втратила чоловіка, в партизанську вдову. Спільне горе зблизило їх, настав день, коли ця пара прийшла до штабу, щоб узяти шлюб.

Те у нас не заборонялось. Навпаки, ставилися до того з повним розумінням. Ми переслідували зв'язки випадкові, що, як відомо, ні до чого гарного не приводять, всією силою партизанського закону осуджували явища, які можна було вважати розпустою. А молодим людям, закоханим по-справжньому, було дозволено брати шлюб, реєструючи його за всіма формальними вимогами радянських законів у нашому штабі.

Більшість тих пар, що зареєстрували свій шлюб у помначштабу Цигаєвкова, виявилися міцними, zostалися на все життя.

Саме перед тим боєм одружився комвзводу. Дружина його стала підлеглою чоловікові, зробилася бійцем.

Справа була ясна, як день. Замість того, щоб дати ворогові бій, стояти, як вимагали обставини, на смерть, командир взводу покинув поле бою. В час відступу втратили протитанкову рушницю... І тільки двоє бійців зробили те, чого не зумів командир, — затримали ворожу колону, а коли відходили, винесли загублену рушницю.

Звинувачений давав усьому тому небагатослівне пояснення. «Як це сталося — сам не збагну. Наче туман якась потьмарила мозок». А свідки, хоч і нетвердо, але довели: не туман затуманила командира, а молода дружина. Перелякавшись, вона взяла мужа за рученьку та й поїла, мов телятко.

Зваживши на обставини та тяжкість злочину, на озлоблення й гнів партизанів, які нікому не прощали смерті своїх друзів, слідча комісія ухвалила вирок — кара на смерть перед строем.

З боку штабних органів, усіх, хто був причетний до справи, заперечень не було. Отже, питання про те, жити

чи смерти цьому невдасі, тепер залежало від нас з Мольченком. Махнем, як то кажуть, білою хустиною, і покотиться буйна голівонька коваля.

Покликали його на розмову. Стояв, немов лист перед травною, опустивши довгі вії, винувато хилив голову.

— Чому очі ховаєш, вояко? Може, соромно?

— Соромно...

— Чого ж не думав про ганьбу тоді, коли з бою втівав, коли товаришів зраджував?

Мовчить.

— Чому не з'явилось у твоїй голові думки, що втеча може коштувати життя цілому батальйонові?

Ще нижче схиляє голову.

— Виходить, власне життя ставиш вище життя сотень товаришів?

— Не мило воно мені, моє життя...

— Що ж тут милого... Мав знати, що за такі речі по голівці не поглядять. Чи забув присягу?

— Не забув...

— То скажи ж, нерозумний чоловіче, яка сила повела тебе з бою?

— Тума... Мов уві сні...

— А може, дружина твоя люб'язна?

Мимоволі здригнувся, підняв голову, очима, повним болю, муки й переляку, глянув просто у вічі.

— Вона ні в чому не винна... Я... тільки я... Ніхто не винен. Я наказав, а вони виконали...

Другого дня батальйон Адамепка і штабні підрозділи були вишикувані на лісовій галяві. Мовчазні й суворі стояли партизани. Знали — перед строем буде розстріляно боягуза, колишнього товариша, людину, якій вони колись довіряли, шанували.

Його привели з арештантської, поставили на пагорбі, кроків за п'ятдесят. Розперезаний, розкуйовджений, стояв перед товаришами, схиливши голову. Було в усій його постаті щось жалюгідне, відворотне і разом з тим таке, що викликало співчуття. Можливо, тому, що в останню свою годину не канючив помилювання, поводився з гідністю.

Ми з Мольченком не зразу вирішили його долю. Виправдання не знаходили. Але не піднімалася рука, щоб підписати смертний вирок.

— Коли б не взвод стояв у засаді, а рота, цього б не сталося...

Ніби мої власні думки читав Василь Пилипович. До вини підсудного долучалась і вина штабу, що не передбачив можливих ускладнень.

— Коли жінка вплутається в справу — добра не жди. Йй, бач, нічого...

— За неї стоїть горою...

Теж якась деталь, теж риса позитивна, але не достатня для того, щоб виправдати бойового командира.

— Коли б карцер, я б засадив його на цілий місяць або й на рік...

Не мали ми карцера. Біла береза — не виправний дім. Було два виходи: або смерть, або виправдання.

Скажу відверто — в таких умовах суддям виносити ухвалу не набагато легше, ніж підсудному її приймати...

Стрій стояв, засуджений ждав кари. Начштабу Мельник застиг обіч вишикуваної колони, щоб рапортувати, а ми ніяк не могли виректи остаточного рішення.

— Василю Пилиповичу, а чому нам з тобою брати все на душу? Давай запитаємо партизанів. Колись у боях глadiatorів долю переможеного вирішувало слово публіки. Як скажуть, так і буде...

— Правильно, — зрадив Мольченко. — Народ — він не помиляється.

Признаюся: в душі сподівався, що народ не зажадав смерті коваля. З практики знав народну добросердечність. А моє особисте бажання сходилося з народним.

Був у нас уже прецедент. Якось судили одного партизана народним судом.

Коли в селах межиріччя встановилась Радянська влада, то ми за порадою головлікаря вивезли кількох тяжкопоранених — хай лікуються в теплих хатах, серед людей живуть, а не коптяться в лісовому шпиталі.

В одному селі поселився партизан, якому осколком міни відбило п'яту. Ми розуміли, що бійця з нього не буде вже навіть після лікування. Але вважали, що в селі знайдеться йому робота, веселіше людині в звичній обстановці. Він і справді хутко оговтався, мотався по селу, здружився зі старими й малими, виявився надзвичайним веселуном і витівником.

Якось прибув я до села, повів нараду з головою сільради та командиром самооборони. Нашу розмову перервала одна горлата молодиця. Ввірвавшись до кімнати, вона на чім світ стоїть почала ганити нашого витівника за те, що він поцупив у неї якусь ватянку.

Я звелів негайно припровадити мародера в сільраду. Червоний від сорому й несподіванки, він потвердив, що жінка каже правду. Випити йому хотілося. А люди сказали, що сусідка гонить самогон, от і завітав. А вона відмовила. Ну, й стало йому кривдно. Щоб дошкулити, схопив якусь лахманину. Сказав, правда, що реквізує... Жартома сказав. Але що було, то було.

— Мені такі жарти ось до чого,—репетувала жінка.— Жартує-жартує, а ти зоставайся гола...

Робити нічого, факт мародерства наявний, потурати цьому не можна. Порушника слід карати, мусимо випікати такі жарти гарячим залізом.

Скликали людей.

Хвилини через п'ятнадцять сільський майдан був переповнений,— прийшло старе й мале.

Я виклав суть справи. Надійшла скарга про мародерство. А який з мародера партизан, коли він у своїх, таких, як і сам, колгоспників тягне останнє?

В натовпі шум.

— Ну, колишній партизане,—звертаюсь до підсудного, який уже збагнув усю ситуацію і стояв на ганку ні живий ні мертвий,— розкажи нам, як ти дійшов до такого. Як останні ганчірки у покривджених фашистами радянських людей грабуєш?

Нічого відповідати звинуваченому, дивиться собі під ноги. А натовп вирує, вихлюпує своє обурення.

— Мовчиш? Сором очі їсть. А ми ж тебе, як кращого воїна, на лікування до людей добрих поставили, думали, що заживе рана і знову битимеш ворога. А ти якусь ватянку цупиш.

З натовпу почулись голоси:

— Та що ж він учинив? Що вкрав? У кого?

Горлата молодиця, видно, не звикла, щоб за неї пояснювали. Вискочила сама.

— Це в мене, не розжившись самогону, хотів поцупити стару ватянку.

Натовп якось глухо загудів. А я, щоб хутчій покінчити з неприємною судовою церемонією, проказав вирок.

— За мародерство, як найтяжчий злочин перед народом, партизана такого-то розстріляти прилюдно.

Натовп охнув. Потім на хвилину запала мертва тиша. Засуджений хитнувся на нетвердих ногах.

Першою отямплась та молодиця.

— Та як же це? Що ж це, люди добрі? Щоб за оту

дранку, яка годиться хіба що на опудало, та стріляти людину? Де ж це такий закон?!

Натовп ожив, люди залементували. А що кричали — зрозуміти важко.

Я підняв руку. Поступово все вщухло.

— Засуджений, ви маєте право на останнє слово. Можете сказати людям...

Він знайшов у собі силу говорити.

— Простіть, люди... Присуд приймаю, бо порушив священний партизанський закон. Жаль, що гину, як пес. Але хай моя помилка буде наукою для інших... Вибачте, товаришу командир.

В натовпі хтось схлипнув. Сельчани волали на захист засудженого. Горлата позивачка кинулась до нього.

— Не видумуйте... Та хай вона згорить, та ватянка. Не дам чоловіка... Ходім, голубе, я тебе й пригощу, обідати поставлю...

Та за руку засудженого, тягне в веранди.

Я звернувся до присутніх:

— Наказ відмінити не можу. Хіба що на вимогу громади. Тож проголосуємо: хто за те, щоб вирок виконати? Не бачу рук. Хто проти? Одногolosно.

Так тоді розв'язали справу жартуна-мародера.

Сьогоднішня була значно складніша, але її треба було вирішити.

— Струнко!

Партизанський стрій, розмаїтий і найжений, як частокіл в огорожі, на якусь мить ворухнувся, а потім завмер по-військовому.

Начальник штабу Мельник, урочисто піднесений, бо закоханий у церемонію шикунання, старанно відбиває крок, тримає руку біля козирка так, що вона конвульсує, суворо виряченими очима поїдає начальство, кричить на весь ліс:

— Підрозділи партизанського загону вишикувано. Доповідає начальник штабу Мельник.

— Здрастуйте, товариші партизани!

— Здрасть, тов... ком...

— Вільно!

— Вільно! — повторює начальник штабу, смішно поводячи очима.

Бійці стоять, як і раніше, не ворухнуться, ніби команда не до них. Те, що читає заступник командира, треба слухати за командою «струнко».

— ...Все це потягло за собою застосування найвищої кари через розстріл перед строем...

Стрій зцементувався в одну нерухому брилу, що застигла на поляні велетенською літерою «П». В усіх партизанських підрозділах захоплювалися новелами Довженка. Олександр Петрович змалював епізод розстрілу відступника перед строем. В саму душу запало те оповідання. Думали, що наш земляк описав поодинокий випадок за всю війну, а виходить, що й ми, в своєму порівняно невеликому, не військовому, а партизанському підрозділі станемо свідками найвищої кари тому, хто забуває про священний обов'язок і особисте життя ставить вище життя побратимів.

Засуджений, здалося, не почув того вироку. Стояв перед строем, широко розставивши ноги, сумовито дивився в землю.

— Чи маєте щось сказати в своєму останньому слові? — нагадали йому.

З великим зусиллям підвів голову. Обличчя було крейдяне, гарячково виблискували очі.

— Хай моя ганьба стане пересторогою слабодухим. Іншої кари я не заслужив...

Немов подих вітру схитнув партизанські ряди. Я помилково зрозумів настрої своїх воїнів. Тепер слово за мною — маю або затвердити той вирок, або скасувати його.

— Цей вирок точно кваліфікує злочин і точно визначає міру покарання. Від нас залежить, товариші, виконати його. А можемо й зберегти життя засудженому. Зважаючи на те, що підсудний оступився вперше, беручи до уваги величні події, які розгортаються на фронті, вважаю за можливе помилувати засудженого...

Подих вітру і вдруге колихнув людьми.

— Виношу на ваше обговорення, товариші партизани, бо найвищим судом над кожним з нас є воля товариства. Хто підтримує цей вирок партизанського суду, що передбачає смертну кару?

Стрій схитнувся, але жодна рука не потяглася вгору.

— Хто за те, щоб обмежитись розжалуванням у рядові та завершенням документів, за якими звинуваченого подавали до високої нагороди?

Ліс рук піднявся над строем.

— Зняти варту!

Від колишнього комвзвода, тепер рядового, недавнього смертника, а зараз рівноправного з усіма партизанами, відступили автоматники. Він так і стояв, широко розставивши ноги, дивився в землю.

— Розійдись!

Зломився стрій, до помилуваного ніхто не підбіг. Навіть не глянули в його бік. Тільки одна жіноча постать птахою підлетіла до нього, впала на груди. Так стояла якусь мить, а потім узяла за безсило звислу руку, повела...

Батальйону Адаменка наказали вибити окупантів з Карпилівки, щоб і духу їхнього не було на межиріччі. Партизани вирушали на виконання цього завдання войовничі і рішучі, впевнені, що Карпилівка ще раз стане ареною запеклого бойовиська.

Та ворог не прийняв того виклику, поспішив до переправи, вибрався на остерський берег, закопався в землю. Ми знову зайняли межиріччя і взялися за справи, які чекали на своє вирішення. На порядку денному постав розгром остерського гарнізону. Про цю операцію ми мріяли ще до травневих боїв.

Крім того, треба було спорудити аеродром на межиріччі, оскільки сюди з дня на день могло прийти все з'єднання.

Знайшли великий майданчик, недалеко від Старої Гути. За мирного часу тут накошували сіна на цілий колгосп. Зараз теж буяла трава до колін, випасались партизанські коні та худоба, захоплена у фашистів. Саме ця кілометр завширшки і два кілометри в довжину, рівна, як долоня, лугова поляна, подекуди вкрита кущами та поодинокими деревами, й стала ареною нашої захопленої роботи — мінери з корінням виривали пні й дерева, вирубували кущі, засипали й утрамбовували вирви.

Крім того, готували й другий аеродром. Кілометрів за десять звідси, біля Тужара, уподобали рівну полянку, таку піщану, що жоден літак не витяг би з неї коліс, і під керівництвом Сергія Яся готували аеродромне спорудження. Не так рівняли й корчували, як вимайстровували з дощок і шалівки, мішків і всілякого ганчір'я щось схоже на силует літака. Щоб замаскувати від ворожої авіації свій справжній аеродром, робили аеродром фальшивий. А щоб ворог повірив у нього, ми споруджували агрегат, його мали так замаскувати на узліссі зеленню, щоб можна було побачити з повітря.

Нам з Мольченком додалось роботи. Повернулись до загону ми з партизанськими медалями на лацканах своїх одєжин. Для глибокого тилу це було нечувано і небачено. Нас навперебій запрошували в кожен підрозділ, вітали, як новітніх челюскінців.

Почалося з батальйону Овчаренка. Приїздиво туди з обов'язку, а біля входу до штабу висить полотнище: «Палкий привіт нашим першим орденоносцям!»

Медаль, звісно, це ще не орден. Але хтось почав говорити серед партизанського люду, що ця нагорода дорівнює найвищому ордену... Потім нас запрошували в села,— спершу їздили з комісаром удвох, а потім розділились. Стрічались з людьми охоче. Мову вели не про наші нагороди, а про те, що Радянська Армія, вимотавши й перемоловши відбірні ворожі сили на Курській дузі, перейшла в рішучий наступ, визволяла багатостраждальну радянську землю кілометр за кілометром, село за селом, місто за містом. 5 серпня Москва вперше просалютувала на честь доблесних військ Брянського, Західного й Українського фронтів, які визволили Орел, та військ Степового й Воронежського фронтів, що зайняли Белгород. Цей могутній салют провістив початок остаточного визволення рідного краю — він пролунав на весь світ.

Невдовзі все партизанське з'єднання повернулося з білоруської землі на своє межиріччя. На невеличкому трикутнику, утвореному Дніпром і Десною поблизу Києва, вирували в ці дні бурхливе людське щастя й світлі надії.

Ми вірили, знали, що рідна Радянська Армія скоро, навіть дуже скоро вийде на береги славного Дніпра.

16.

Того дня, коли з'єднання переправилося з-за Дніпра, мене покликали на бесіду Власков і Череваш. Їх, виявляється, й досі цікавив мій погляд на характер партизанського угруповання, що могло б здійснити рейд до Холодного Яру біля Чигирина. Хоча часу було обмаль, але все ж я встиг скласти про те власну думку. Коротко, але детально виклав її.

Я вважав, що оскільки перехід у степові райони України буде нелегким, то відповідно до того слід формувати групу. Це, по-перше, мусить бути формування не громіздке,

але з великою ударною силою. Організоване за зразком партизанського з'єднання: три загони по сотні з лишком чоловік, два міцні взводи розвідки, бо на неї буде покладено велику відповідальність, кілька мінерно-підіривних груп, кавалерійський ескадрон, артдивізіон, до якого ввійдуть гармати і ПТР, групи автоматників, ну й, звісно, штабні підрозділи — комендантський, господарський, медчастина. До з'єднання слід відібрати переважно молодих і досвідчених партизанів, фізично витривалих, і обов'язково на добровільних засадах. Командний склад добирати за принципом — тверезий розум, відчайдушність і готовність не загинути, а перемогти.

Слухали мовчки. В кінці розмови запитали:

— Значить, у з'єднанні має бути чоловік чотирьохсот? Чи не мало?

— Не мало. Саме враз. Це основа. Бо формування хутко зросте, загони стануть великими, обернуться на повноцінний партизанський полк. Нарешті, в нашому ділі справу вирішує не кількість людей...

Вони подякували за консультацію.

Наступної ночі ми ждали гостей з Великої землі. Як тільки посутеніло, ми виїхали на аеродром. Знавці аеродромної справи, оглянувши поляну, визначили, що тут садовити літаки буде краще, ніж на торф'янистому ґрунті біля Хойників.

Коли прибули на місце, то вже було темно, початок серпня помітно скорочував день. Аеродромна обслуга наготувалась палити вогнища, розклавши їх як було домовлено.

Час збігав повільно, нашу увагу привернуло небо. Хоч літаки й прибували на партизанські аеродроми за суворим розписом, але це був воєнний час. Іноді всеньку ніч ждали гулу, а його так і не було. Вже згодом узнавали причину порушення графіка.

Цього разу літак не забарився. Ледве стрілка годинника дійшла визначеної межі, як у нічній темряві почувся рев моторів.

Немов у сні все те відбулося. Спершу той гуркіт заглух, і я вже занепокоївся, чи не повернув льотчик назад. Потім у небі яскраво спалахнули два потужних вогні. Не минуло й хвилини, як вони побігли по землі, — до нас підкотив великий літак.

Відкрились дверцята. Пілот, обтягнений ремінням, у шоломі, махає рукою.

— Німці далеко? — допитується.

Нам приємно похвалитись, що німців тут зараз із свічкою не знайдеш.

— Чудненько, — потер руки льотчик. — У такому випадку стоїмо тут день, бо щось мотори барахлять.

Літак оточили партизани, — розглядали, обмацували. Потім розвантажували, а далі заκόчували на узлісся, в густий березняк, маскували гіллям.

Кучеренко, пілот веселий і відчайдушний, дав собі відпочинок.

— Істи й спати! — попросив.

Його нагодували, поклали на запахне сіно в штабній халабуді, — зразу ж заснув богатирським сном.

Наступного дня з'ясувалось, що німецькі пеленгатори зафіксували прибуття літака і не спостерегли його вильоту. З самого ранку над нашим краєм кружляли ворожі розвідники. Ми встигли облагодити ще один аеродром, поставили там неоконкретний макет. Саме його й намацали ворожі розвідники.

Бомбардувальники появилися вже десь ополудні, скинули десятку великих бомб, підняли в небо тисячі тонн піску й пилюки, зафотографували свою роботу й потягли ва обрій. Вдруге появилися десь через годину-півтори — бомбували ще завзятіше. Автор моделі Сергій Ясь, щоб поглумитися з ворога, підпалив там купу хмизу. Ворожі льотчики цілком вдовольнилися, більше не турбували.

Вночі Кучеренко вправно підняв у повітря літак, переповнений пораненими, хворими й дітьми, щасливо привів його до московського аеродрому. Після того ми вже не залишали у себе літаків. На запитання пілотів, чи далеко німці, завжди відповідали: ось тут, поруч, кілометрів за два. А для певності ще й наказували дати вгору дві-три кулеметні черги. Це впливало на гостей магічно, ремонт моторів відкладали до повернення в Москву, хутко навантажувалися і поспішно зникали в нічному небі.

Штаб щорсівського загону зібрав матеріали про остерський гарнізон. То був чималий гарнізон, але ми знали його досконало, переважали його силою, легко могли розгромити. Але то здавалось так на перший погляд. Глибокий аналіз обстановки показав, що в даній ситуації кількісна перевага ще нічого не вирішує.

Остерський гарнізон, навчений гірким досвідом, закопався в землю, засів у неприступному укріпленні. На околиці Остра стояв колись будинок поміщика Шрамченка.

Після революції в ньому відкрили школу. Одним боком садиба та прилягала до високого урвища над Десною, а другим — до міської лікарні. Я добре знав її, бо саме тут кінчав семирічку. Дістати окупантів було не важко, коли б вони не закопалися в землю, наче кроти, не вимурували системи ходів, не обгородилися дротом та металевими будками-бійницями. Навіть наявним вогнем своєї артилерії ми їх не дістали б у підземних сховищах. Зате від перших пострілів загорілися б остерські хати, лікарня, переповнена хворими. Навіть коли б ми не запалили міста, то це зробили б самі німці. Їм було це вигідно, вогняна стихія їх не досягла б, а партизанам шлях перекрыла б.

Розгромити ворожий гарнізон або тримати його в облозі до капітуляції можна було лише шляхом пожертвування міста і його жителів. До того ж ми не мали певності, що нам пощастить змусити ворога капітулювати. За нашими відомостями, в гарнізоні достатньо продовольства і води. Отже, оточені могли триматись не один місяць.

Як не мудруй, а операція принесе біду нашим людям, згорить усе місто, як це сталося в Пирновому, а вороги можуть відбутися лише переляком.

Радились-радились та й дійшли висновку,— не варто проводити цієї операції. Радянська Армія успішно наступає, вже треба не про руйнування думати, а про збереження рідних сіл і міст. Свого часу Гнідаш був палким прихильником цієї операції. «Прогулятися б нам з тобою по Остру»,— світив синявою очей. Тепер і він схилився до того, що найближчого часу може змінитися ситуація і тоді не палити, а, навпаки, боронити від фашистських паліїв місто доведеться.

Невідомо, чим закінчилися б ці наші подальші роздуми. Та вийшло так, що невдовзі мені довелося всі свої помисли й енергію спрямувати в іншому напрямку.

Власков показав мені телеграму зі штабу, в якій говорилося про створення на базі партизанського загону імені Щорса нового партизанського з'єднання. Це з'єднання мало вийти в черкаські ліси. Формувати його наказували мені.

За те діло я взявся негайно. Щонайперше, треба було підібрати найближчого товариша й соратника — комісара. Я не сумнівався в тому, що Василь Пилипович Мольченко піде зі мною в черкаські ліси. Це був уже не той рожево-сором'язливий довгов'язий хлопчина, якого я зустрів у

остерській школі, він не схожий на юнака, якого ще школярем прийняли до партії. Партизанське життя наклало свою печать на його обличчя й душу. Мольченко, незважаючи на юний вік, на відсутність вищої освіти, зумів піднятися до вимог часу, став комісаром загону. З цілковитою підставою можна сказати, що той рік, коли він був комісаром, можна зарахувати за добрий десяток. Поступово він зріс на справжнього ватажка мас, політично освічену, глибоко переконану в своїх поглядах людину, яка й словом, і ділом уміє ті погляди донести до всіх.

Не тільки це приваблювало мене в Мольченкові. Бойових і діяльних людей у нас було немало. Для мене особисто Василь Мольченко був людиною незамінною. Життя нас не лише здружило, а об'єднало наші погляди, наші характери, нашу сутність. Я завжди був спокійний і впевнений за те чи інше діло, коли за нього брався Мольченко. Він став для мене людиною близькою і дорогою. У мене не лишилося нікого з близьких, то мій комісар був для мене найближчим і найріднішим.

З ним ми пройшли всі алигодні й небезпеки, ділили і радість перемог, і неймовірний тягар втрат. Він болів душею за моїм Васильком, а я страждав за його братом Адамом. Ні, не було в мене вірнішого друга за Василя.

Подався насамперед до Мольченка, сподіваючись, що вмовити його буде не важко, та вже вдвох і почнемо ту велику роботу.

Комісар саме був у санчастині. Я відсторонив медсестру, яка робила перев'язку, глянув на ноги Мольченка. Аж мороз пішов поза шкіру. На лівій нозі нижче коліна виявля відкрита рана.

— Що сталося?

— Трохи подряпало...

— Де? Коли?

Василя вже давно вразив остеомієліт. У час травневих боїв куля зачепила гомілку, разом з м'ясом вирвала шмат кістки. Тепер нога обернулася на суцільну рану.

Мольченко не зважав на те. Лікарям велів мовчати, хворобу переносив на ногах. Можна було уявити, який то біль. А головне, — так і до гангрени та ампутації недалеко.

Про все те я сказав тоді Василеві. Це підтвердив і лікар Копосов, якого я викликав на консультацію.

— Чому не сказали мені цього раніше?

Копосов, ніяковіючи і від того неймовірно страждаючи, бо був людиною делікатною й інтелігентною, говорив щось неясне. І я зрозумів: він радив комісару лягати в госпіталь, і не раз, та той не хотів і слухати.

Брати Мольченка комісаром,— про те не могло бути й мови. Коли опиратиметься, треба силоміць відправити в Москву і лікувати, бо Копосов небезпідставно передбачає «неприємний результат».

Василь Пилипович рішуче запротестував проти евакуації, потім притих, замислився. Згодом став тим Васильком Мольченком, яким я знав його з самого початку. Розчервонівся, розгублено й покірно дивився в очі:

— То ж як? Щоб без мене тут закінчилося?

— Чому без тебе? Підлікуєш ногу, повернешся. Діла у нас непочатий край.

— Скоро наші прийдуть...

— От і гаразд. Берлін далеко. Нам до Берліна треба дійти, Василю. А в поході потрібні здорові ноги.

Мольченко не заперечував.

Вдав я тоді до Павла Костянтиновича Лузана, комісара загону імені Будьонного. Він теж був для мене людиною близькою, товаришем,— вірив йому як собі самому. Такі люди не зостаються довго в центрі уваги. Коли ж треба зробити щось вельми важливе, то появляються, а потім знову зезають, щоб зайве не муляти очей. Людей такого типу я найбільше шаную.

— Павле,— кажу йому,— що, коли ми з тобою поблукаємо тими шляхами, якими ходили Гонта й Залівяк, прогуляємось до Холодного Яру?

— Та чого ж... То можна. Коли це потрібно, безумовно.

— Потрібно.

Розповів йому про наказ штабу, про завдання, які поставлено перед новим з'єднанням.

— Якщо вважаєш, що я здатний на те, то зі свого боку запевняю: не пошкодую ні життя, ні крові. Вважаю це за високу честь.

— Домовились. Кров пускатимемо окупантам. І життя їхнього теж не пошкодуємо.

Треба було підшукати начальника штабу, такого, щоб з усіх поглядів,— і людськими якостями, і знаннями — відповідав цьому високому й відповідальному посту.

— Я взяв би Ренського. Офіцер, грамотний, людина вольова.

— Згоден.

Командний склад представили Власкову і Черевашу. Не підібрали тільки заступника командира з'єднання по розвідці та контррозвідці, але він швидко знайшовся. Павло Макарович Пискун, зустрівшись в штабі з'єднання, сказав:

— Коли довіряєте мені, то беріть у похід, хоч і рядовим розвідником.

Він став заступником командира по розвідці.

З'єднання імені Щорса народилося. В його складі формувалися три загони — імені Щорса, імені Сталіна та імені Ворошилова.

Перший з них очолив досвідчений командир, один з наших ветеранів Гаврило Вакулович Адаменко. Комісаром став Григорій Зотович Харченко, начальником штабу — Михайло Максимович Ярошенко. В загоні було чотири взводи: стрілецько-кулеметний, кавалерійський, розвідувальний і взвод автоматників. Крім того, був ще артилерійсько-петеерівський дивізіон.

Командиром загону імені Сталіна поставили Товстогона Дмитра Федоровича, комісаром призначили Кравця Прокофія Онуфрійовича, що мав, як партійний працівник, великий досвід політвиховної роботи. Начальником штабу зробили Кучеренка Матвія Яковича. В загоні налічувалось сто двадцять шість чоловік, формувався він за тим самим принципом, що й загін імені Щорса, тільки без артдивізіону.

Загоном імені Ворошилова став командувати один з кращих ротних командирів батальйону імені Будьонного Олександр Михайлович Калачов, комісар — Борис Григорович Пінчук (Пінхусович), начальник штабу — Обидін Степан Абрамович. Цей загін нараховував дев'яносто шість бійців, складався з трьох взводів та відділення розвідників-мінерів.

До штабних підрозділів входило близько сотні бійців. Начальником кінного взводу штабної розвідки був один з наших найдосвідченіших і невтомних розвідників Іван Аврамович Скивка, медично-санітарну частину очолив військовий хірург Олег Якович Копосов, начальником відділу боєпостачання став військовий технік Федір Венедиктович Бакумченко, комендантським ваводом став командувати Тимофій Іванович Бурий, командиром артдивізіону — Музиченко Степан Юрійович. Начальником госпчастини

призначили старого комуніста, партизана часів громадянської війни Шеглова Никодима Никодимовича.

Секретарем парткому з'єднання обрали Івана Микитовича Семенця, секретарем комітету комсомолу — Сировця Олексія Петровича. Був також створений подітвідділ, — до його складу ввійшли досвідчені політпрацівники, колишні редактори районних газет Іван Якович Сидоренко, Пець Денис Дмитрович, Циганков Володимир Михайлович.

Помічником начальника штабу призначили одного з наших ветеранів, досвідченого штабного офіцера Микиту Івановича Шаповалова.

В медсанбаті під керівництвом лікаря Копосова працювали досвідчені лікарі і лікпоми Євдокія Пономар, Кость Володін, Григорій Очеретько, Марія Гутник, Надія Мельник, Катерина Кравченко.

Решта бійців загону сформувалась у загін імені Щорса під командуванням комбата-2, другого секретаря підпільного райкому КП України Марка Дмитровича Овчаренка. Комісаром тут лишився Василь Мольченко.

За останній час його здоров'я значно погіршилося, він уже й сам розумів, що без серйозного лікування не обійтись. Примирився з евакуацією, але страшенно сумував. Не виходив з палатки, нікого не впускав до себе. Ів неохоче, пив чай без цукру — і все. Його можна було зрозуміти, — Мольченко не та людина, щоб добровільно залишати поле бою.

І от ми проводжаємо свого комісара. Нашому з'єднанню вже треба було не лише на папері, а й на ділі відокремлюватись. Однак я пообіцяв Мольченкові, що поки він не полетить на Велику землю, ми не залишимо старого табору.

Почалося прощання з комісаром. Приходили ветерани, які засновували загін, а також хлопці й дівчата — його ровесники. Хто з якоюсь дрібничкою на згадку, а хто лише з добрим словом чи дружньою посмішкою.

— Видужуй, комісаре. Повертайся швидше...

— Будь спокійним, комісаре. Ми тут за себе постоїмо...

— Щасливої тобі дороги...

— До зустрічі!.. До швидкої зустрічі, комісаре.

Василь Пилипович спершу сидів, потім звівся на ноги. Червоний, як півонія, розгублений і щасливий, потискував руки друзям, винувато посміхався:

— Хіба ж думалось, що доведеться... І не летів би, та...

Ось і підвода, що мала відвезти пораненого комісара до аеродрому.

— Та навіщо вона... Сам дійду... Не такий уже каліка...

Проводжати комісара вийшли всі, хто був у таборі. Звідусіль чулися ширі побажання, поради, в кишені йому насовали і паперу на цигарки, і кисетів з вергунцем,— не погребуй, комісаре, в дорозі тютюн та люлька пригортаються.

А коли настав час садовити в літак, взяли хлопці друга-комісара на руки і понесли, подали тим, хто стояв біля люка. Довго махали руками. Василь прилаштувався біля вікна, дивився на всіх, посміхався, не витираючи зрадливих сліз.

Літак вирулив на злігну смугу, блимнув прожекторами, ревнув моторами, відірвався від землі.

До побачення, мій комісаре! До зустрічі, друже! Я тобі ніколи не говорив ласкавих слів, не зізнавався в любові вірній. Але навіщо все те? Хіба й так не знавш, ким був для мене, ким в зараз і будеш усе моє життя. Будь спокійним, комісаре, не думай, що мало зробив, ще встигнеш. Кожен з нас може зробити в житті тільки те, що під силу людині.

Комісар Мольченко зробив багато чого. Недаремно до партизанської медалі Вітчизна додала йому славі ордени — Червоного Прапора і Богдана Хмельницького.

Тієї ж ночі з'єднавня імені Щорса взяло курс на південний схід і отаборилося біля села Максим, ближче до переправи. Перебиратися через Десну ще рано. Ще треба проробити величезну організаційно-підготовчу роботу для того, щоб звершити успішний стрибок з північного Полісся в південні стеги.

17.

Гітлерівський фронт тріщав і розламувався, через те окупантам було не до партизанів. Вже не вони нав'язували активні дії, а народні месники були господарями становища. Ворожі гарнізони, які zostалися лише у великих містах та в надійних укріпленнях, сиділи тихо,— видно, були раді, що їх не турбують.

Це аж ніяк не означає, що фашистське командування не звертало уваги на дії партизанів, не стежило за розвигком подій, не вживало рішучих заходів.

В архівах зберігається таємний документ, що його підписав генерал піхоти Фрідеріц, командуючий тилом групи армій «Південь» у серпні 1943 року.

«Виступи і діяльність банд у районі групи військ «Південь» — така його назва. В ньому, зокрема, знаходимо такі свідчення:

«Діяльність банд у районі генералкомісаріату м. Києва охопила за звітний місяць незайняті райони області. Ця діяльність провадиться тут не великими бандами, а групами по 5—10 чоловік. Діяльність груп здебільшого спрямована на руйнування сільськогосподарської техніки, що заважає збиранню хлібів, напади на пост охорони і дії проти старост, що працюють в інтересах німців. Їх нівечать, а власність, якої не можна врятувати, знищується. Частина населення, яка раніше ставилась до банд нейтрально, вимушена переходити на їх бік або відмовитись від співробітництва з німцями.

Зміцнення силами «мисливських команд» бандитам завдало помітних втрат, внаслідок чого випадки саботажу на залізницях і псування сільгосптехніки порівняно з попереднім місяцем зменшились.

Великі банди партизанів не виступали, але вони перебувають на кордоні розташування групи армій «Південь». Атаку «мокрого трикутника» в місці розташування групи армії «Південь» було відбито з великими втратами для противника. На західному кордоні при впадінні р. Ірші в Тетерів уже перебувають, за визнанням полонених, банди Наумова до 3000 тисяч чоловік, які цілком забезпечені кіннями і добре озброєні.

На північному кордоні «охоронні дивізії» часто стикаються з великою бандою, що має добре укріплений табір у болотяній місцевості в районі села Мухойди. На північному кордоні генералкомісаріату міста Києва стоять:

1. В районі Сорокошич наново сформована банда Науменка — 800—1000 чоловік;
2. Банда Збанацького — 350 чоловік;
3. В районі на північ від Бобровиці банда «За Батьківщину» — 600—800 чоловік.
4. В районі Старої Басані банда Салаєва — 1000 чоловік.

Слід зважити, що ці великі з'єднання великих банд навколо Києва при подальшому просуванні противника на фронті мають на меті тактичні цілі.

Я особисто 16.08.43 р. в м. Києві указав командуючому області розташування групи армій «Південь» на розміщені в районі Чернігова банди. В зв'язку з тим, що наші «охоронні дивізії» будуть перекинуті на північ, просимо поклопотатися перед командуванням групи армій «Центр» про заходи безпеки.

Як видно з тексту, вороже командування не все знало про чисельний склад того чи іншого з'єднання, про командування з'єднаннями. В звіті цьому відчувається деяке оковамилювання. Але все одно тут відчувається, якої тривоги і клопоту завдавали партизанські загопи і з'єднання, що діяли в тому районі не лише генералкомісаріату Києва, а й усьому командуванню групи армій «Південь». Вони безпомилково передбачили ту роль, яку пізніше відіграли партизанські формування в успішному форсуванні радянськими військами Дніпра, Десни і Прип'яті, в навальному наступі на правому березі Дніпра, що невдовзі завершився визволенням славної столиці України.

Але на той час це ще було в планах. Поки що ми лише готувалися до виконання своїх бойових завдань.

Нашому з'єднанню імені Щорса треба було як слід підготуватися до рейду, можливо, навіть до вирішальних боїв.

Табір жив мирним, клопітним життям, — від командування до господарників.

Тільки у розвідників були інші, не мирні діла. Взвод з'єднання під командуванням Івана Скивки та щорсівські розвідники Олександра Тарнаповича невтомно снували по шляхах-дорогах. Оскільки прокладався шлях у невідомі краї, то розвідники мусили побувати там першими, все вивідати, про все доповісти.

Окрім щоденних турбот, велася ще дуже відповідальна і нелегка праця — вибирали маршрут рейду.

Нашу ціль було визначено конкретно — Смілянський район. Місце проходження — подніпровські ліси від Києва до Чигирина.

Все залежало від того, який шлях ми оберемо, як гарантуємо там безпеку і як швидко пройдемо найнебезпечніші місця. Досі ми у далекі рейди не ходили. Коли зважити на це, то стане зрозуміло: ставитись до цієї справи недбало було б злочином.

Вивчали карти, посиляли розвідників в усіх напрямках, зважували все й обмірковували.

До цього часу ми діяли в так званій географічній смузі змішаних лісів. Тепер треба буде вийти в лісостеп, потрапити в такі місця, які нам, лісовикам, могли видатися дуже й дуже незатипними. Ми не знали, що ждало нас там. Саме тому й організували свої загони за такою схемою, щоб кожен з них, у разі потреби, міг діяти як самостійна одиниця.

Найголовнішим було — визначити єдино правильний, найпевніший маршрут і вдало його реалізувати.

На Холодний Яр пролягало два шляхи. Лівобережний, коротший, але небезпечний і важкий, бо треба було форсувати Десну й Дніпро. Найбільше нас тривожило те, що в умовах лісостепу мусили переходити через залізничні колії Київ — Ніжин та Київ — Харків, шосейні шляхи з Києва на Чернівці і з Києва на Полтаву. Не ігнорувалось і те, що рухатися доведеться густозаселеною місцевістю, від села до села тут рукою подати. Попередні дані стверджували, що й шосейки, і залізниці, і населені пункти щільно охороняються, всюди стоять ворожі гарнізони.

Був інший маршрут — форсувати Дніпро поблизу Окуниного, вийти в Іванківський район до групи Дмитра Шаворського, а вже звідти йти лісами й перелісками західної Київщини, через Корнин на Сквиру, на Таращу та Богуслав, поза Білою Церквою прямо на Смілу. Складностей тут було дуже багато, — шлях подвоювався, доведеться форсувати кілька залізниць і шосейних доріг, значний відрізок переходити безлісною густозаселеною місцевістю. А головне — ми майже не мали ніяких відомостей про обстановку в глибинних південних районах Київщини. Лише здогадувались, що там окупаційний режим значно міцніший, ніж на півночі.

Одні радили піти вліво, інші категорично пропонували триматися правого боку. Ми не поспішали приймати остаточного рішення, а все ж схилились до першого варіанту. Нас підтримували в тому люди дуже авторитетні, до порад яких ми завжди прислухались.

Нарешті все майже готове. Ще днів два-три — і можна рушати. Затримувала нас, головним чином, нестача деяких боєприпасів. Обіцяли підкинути вибухівки, зброї та набоїв. Домовившись про те, що вантаж нам скинуть на аеродромі загону «За Батьківщину», ми призначили день виходу.

В селі Максим жив наш підпільник, учасник групи самооборони, борець-партизан Артем Демшевський. Хоч він і жив удома, разом з жінкою та малолітніми синами, але

був бійцем діяльним, робив, мабуть, більше за будь-кого — як начальник партизанської переправи. В його розпорядженні були всі човни. Не залишав їх без нагляду й на хвилину. Коли сам кудись відлучався, на пост ставала його дружина з синами. Був у Демшевського і свій обслуговуючий персонал — максимівські діди-рибалки, була й охорона — хлопці-самооборонці. Та переправа стала постійно діючою — через неї йшли всі розвідгрупи за Десну, підривники, вирушали на завдання підрозділи, через максимівську переправу пройшли на межиріччя і вийшли звідси загони Бовкуна. Переправляв Артем Демшевський і з'єднання Салая, навіть одержав за те, крім письмової подяки, ще й новісінький автомат.

Артему Герасимовичу звеліли зібрати всю річкову флотилію від Моровська до Гнилуші. А йому повторювати наказу не треба.

Наш рейд почався в знаменний день — Радінформбюро нарешті принесло радісну звістку — могутнім ударом Радянська Армія визволила Харків. Повідомлялось, що цією подією завершилась історична битва на Курській дузі. Найбільше угруповання військ, на яке Гітлер покладав великі надії, було розгромлено. Вражали підсумки небаченої в історії людства битви — ворог втратив понад п'ятсот тисяч солдатів, близько півтори тисячі танків, у тому числі й хвалених «тигрів» та «пантер», три тисячі гармат, велику кількість літаків.

З великим піднесенням вирушило з'єднання в похід. Проводжали нас Гнідаш з своїми товаришами та чимала група щорсівців, які лишалися в його розпорядженні.

Командування спинилось на пагорбі, — повз нас проходили загони підрозділ за підрозділом. Кузьма Савич спостерігав весь марш захоплено, з ледь помітним усміхом, казав:

— Подумати тільки, все починалося з одиниць...

Коли пройшла колона, ми з ним обнялися.

— А може, й мені з вами? — вже не вперше запитав Гнідаш.

Я вважав би це за щастя. Але в нього своє завдання — розвідка. Поклялися, що як тільки на землю прийде мир, розшукаємо один одного.

— Станемо лісниками — я на Високу Піч подамся, а ти в Скварову, — жартував Кузьма.

Він zostався. А я скочив на коня, змахнув рукою, гукнув: «До скорої зустрічі, друже». І помчав за колоною.

Десну форсували організовано, швидко, бо Артем Демшевський мав у цьому великий досвід. Хоч і кричав він, метушився, але діло своє знав добре.

До світанку було ще далеко, але спинились у самійліпських лісах,— ризикувати без потреби я не мав наміру. Розвідники невтомно нишпорили біля шосе, вишукуючи найзручніше місце для переїзду, а я тим часом побував у рідному селі, поговорив з людьми, віддав важливі розпорядження підпільникам та заодно й рідні — хтозна, чи повернуся з походу, чи побачу будь-коли дорогі серцю місця, родичів і земляків.

День провели біля Десни ще й тому, що не вся колона переправилася через ріку. На аеродромі вартувала група бійців на чолі з Павлом Пискуном. Ждали літака,— думалося ще одержати якийсь щедрий подарунок.

Рушили далі вже після заходу сонця. Рухались безшумно, тільки вози торохтіли, цокали копита та пирхали коні. Немов тіні, тихо котились підводи одна за одною вулицями борсуківських хуторів, що розкинулись кілометрів на десять, потім через Олбин на Савинку.

Шосе переходили з осторогою. В напрямку села Кіпті виставили взвод, охороняли дорогу біля Лемешів. У кількох місцях з обох боків замінували бруківку. Шосейну дорогу наша колона, розтягнена на кілька кілометрів, перетнула спокійно, околицею Лемешів вийшла на путівець, попрямувала на Бобровицю. Вночі пройшли село Берків, що вважалося партизанським. На світанку по ветхому містку перейшли Остерку, заглибилися в лісові нетрі, а на сніданок зупинились недалеко від величезного села Кобищі,— одним краєм воно прилягало до лісу, а другим — до залізничного насипу, по якому пролягала колія з Києва на Ніжин.

18.

Партизанська ніч — це день. Всенюку ніч рухались, для відпочинку й сну, хочеш чи не хочеш, зоставався день. Спи, відлежуйся, партизане, коли дозволяють умови. Але навіть якщо умови дозволяють — не полежиш. Ти партизан тільки тоді, коли мало спиш, коли весь час на ногах. Такого бійця більше боїться ворог.

До нас несподівано завітав командир партизанського з'єднання «За Батьківщину» Іван Бовкун. Запросив нас до себе. Лише начальник штабу Рейський не поїхав,— у цьо-

го багато діла. А завдання перед нашим штабом постало складне: в найближчі дні роздобути відомості і на їх основі розробити кілька варіантів плану подальшого рейду. Основних варіантів, що їх вимагала обстановка, було два. Перший — прямий перехід з-під Кобищі до Канева. І другий — ступеневий. Один стрибок — в розташування Кривця, другий — до переяславських партизанів. І вже потім — на переправу під Канів. На розроблення цих планів потрібен час. Отож Ренському було не до гостювання.

Партизанський табір Бовкуна жив напружено, — чекали чогось величного і жаданого. Відчувались піднесення і впевненість в усьому — адже Радянська Армія наступала, фронт наближався. Наставали події, про які у безсонні ночі потай мріяв кожен. Що наступ може набрати нечуваного розмаху і сягнути Дніпра, тобто наших країв, того ніхто вголос не виказував. Про речі значні й жадані прийнято помовчувати.

Для партизанів настали незвичайні часи. Фашисти примирніли, відчувалась їхня безпорадність. Де тут виступати проти численних загонів та з'єднань силами обмеженими, коли ціла армія нічого не вдіє? Ворог оборонявся, вперто тримав залізничні станції, окопувався в більших і менших селищах, відсиджувався в неприступних укріпленнях. Тепер партизанам доводилось вишукувати окупантів, а вірніше — шукати надійні підходи до них. Головним своїм завданням, як з'ясувалось у розмові, Бовкун вважав: паралізувати шляхи сполучень та блокувати ворожі гарнізони. Що ж, то було не мало — створити нестерпні умови для окупаційної адміністрації в районі по суті прифронтовому не так уже й просто.

— На жаль, немає в нас важкої артилерії, нічим вибити гітлеряк-щурів зі шпаринок, — зітхав Бовкун.

Михайла Івановича Стратилата в з'єднанні не було, він незадовго до того вилетів до Москви. Отож приймав нас Бовкун з командиром полку, який стояв у кобищанських лісах. Цей полк, проводячи бойові дії на залізниці, ще охороняв партизанський аеродром. На цьому аеродромі й Салай приймав літаки перед тим, як вийти на Полтавщину.

Після обіду розмовляв з Бовкуном, як то кажуть, тет-а-тет. Мені важливо було узнати його думку про можливість переходу в переяславські ліси. Бовкун дивився на те цілком оптимістично.

— Коли підеш, то й пройдеш. Німець став смирний. Але бою, може, й не уникнеш. А пройти можна. Тільки

треба вирушити не з порожніми руками. Он Салай, перш ніж рейдувати, набрав повні вози набоїв та автоматів.

Повернувшись до свого штабу, я наказав радирувати про місце прийому літака.

Терпляче з дня на день ждали дарунків з неба, а вся паша увага була прикута до південних районів Київщини. Розвідники невтомно вишпорили в лісах та перелісках Новобасанського району, намагалися зв'язатися з Олександром Кривцем.

Якщо Кривець був невловимий для окупантів, то не так просто було натрапити на нього і нашим розвідникам. Тактика у Кривця своя, вироблена великим досвідом і тими умовами, в яких він діяв. Сидіти на одному місці більше доби щорівням новобасанським не доводилось. Окупантам не вистачало військ для того, щоб оточити водночас ліси й переліски на величезній площі. Вони кидали свої частини лише туди, де, за їхніми відомостями, мав днювати Кривець. Ті відомості завжди виявлялися застарілими — Кривець справді був тут учора, а сьогодні вже орудував за півсотні або й за сотню кілометрів. Так і ганялись за ним карателі, лютилися і казались, а схопити не могли. Призпаться відверто, я й тоді, і пізніше заздрих Кривцеві. Красиво, романтично в нього все виходило.

Нарешті Сашко почув, що недалеко звідси гостюють товариші з-за Десни. І негайно озвався, призначив зустріч.

Надвечір прибули наші розвідники, а з ними — незнайомиць у напівнімецькому обмундируванні. Це був посланець Кривця, — він мав провести мене в таємничий новобасанський край. Їхати мені довелося з тими розвідниками, без ніякої охорони. За якісь півгодини вже скакали через поле, обминаючи Кобищу, до залізничного переїзду.

Вечір був зоряний, місяць лише виповнювався, півкругом своїм світлив над обрієм. Пересуватись у такий час зручно — і все видно, і легко маскуватись від стороннього ока.

Показалися насип і колії, на переїзді дозор. Але не ворожий, бійці Кривця, — він майстерно це робив. Умовні пташині посвисти — все гаразд. Коні хутко переносять нас на другий бік. Тепер я потрапив у найсправжнісіньку лісо-степову зону. Виявляється, не так уже й важко долати залізничні шляхи, потрібні лише розумна голова та добрі друзі.

За колією, в кущах, виблискував склом трофейний «опель». За кермом сидів дебелий Петро Рябуха, а по

стежці, заклавши за спину руки, прогулювався сам Кривець, всюдисущий і, наче легенда, невловимий. Мені просто не вірилось, що все сталося так швидко, через кілька годин я зустрівся з улюбленим другом, в той час, коли гадалося, що добиратимусь до нього не одну добу.

Привітались, сіли на м'яке сидіння, Петро увімкнув швидкість, машина плавно посунула на дорогу.

— Поїдемо на чайок,— по-домашньому сказав Сашко Кривець.

Кривця вважали вже тоді цукровим магнатом,— діяв він у районі цукроварень, майже всі ті заводи завдяки його старанням були закриті, але цукру в партизанів вистачало.

— Окупантам дулю, а наші люди п'ють чай з цукром,— хвалився він.

То була незабутня зустріч. Пили ми чай у хаті на околиці невеликого хутора, чи, може, то лісова сторожка. Чай найсправжнісінький, правда, не індійський і не грузинський, а заварений на смородинових пагінцях, зате солодкий, як мед, бо Кривцеві хлопці на цукор не скупилися.

Прибув я сюди не чаєм ласувати. За хліб-сіль велика дяка, але мене найперше цікавила обстановка в цьому районі.

Кривець був тут господарем становища. А це давалося йому не легко. Окупанти не могли примиритися з тим, що партизани брали гору. Поступатися вони не хотіли. І на фронті зубами вгризалися в кожен пеньок, і тут люто захищали залізничну колію.

В нічний час колія пустувала. Ранком починався ремонт, бо за ніч не в одному місці злітали в повітря рейки. Підривали їх усі, в кого була вибухівка. Навіть наші мінери кожної ночі ходили на залізницю, як то кажуть, «ремонтували» її.

Отже, як запевняв Олександр Єлисейович, перескочити через цей неширокий район буде не важко. До речі, минулої ночі Салай теж вирушив у рейд на Полтавщину. Рейдувати зараз дуже приємно, фашисти розгублені, їм не до рейдуючих загонів, їм аби підричників не пустити до перевантажених ешелонів. Обіцяв Кривець нам допомогти в тому ділі.

Окрилений, повернувся я до свого штабу, готовий хоч зараз вирушати в дорогу. Тільки треба дочекатися вантажу та повернення розвідників з краю переяславського.

Невдовзі мої рожеві надії розвіялись, важкий сумнів засів у серці. Через кілька днів після зустрічі з Кривцем майже поруч з нашим табором зупинились нежданс-негадано сусіди — в густому дубняку появився Михайло Гордійович Салай. Коли мені доповіли про те — я не повірив. Таж він щойно розпрощався з Кривцем, подався у визначений йому район. І раптом — кобищанські ліси та тиха діброва...

Михайло Гордійович був такий, яким я його бачив востаннє, — рожеволиций і невразливий, тільки, можливо, більше ніж завжди заклопотаний і розгублений. Зустрілися з ним як давні друзі, — взаємні розпити, обмін думок.

Виявляється, не власною волею опипився Салай біля нас. Край, куди він прямував, виявився непривітним, а головне, незручним для партизанського з'єднання. Коли там ще можуть діяти окремі невеликі групи, то великому з'єднанню нічого робити. Загони Салая перейшли залізницю, вступили на полтавську землю. Проти них зразу ж кинули з Полтави та всіх районів поліцію, есесівські батальйони, — почали оточувати його, тіснити в степ. Але такого досвідченого командира, як Салай, на гачок не впіймаєш. Він діждався темної ночі, вибрав переїзд, де була найменша охорона, і всім з'єднанням пішов на штурм. І хоча зазнав певних втрат, але з оточення вирвався.

Ми знову сиділи біля земляного столу. Майор Мейтін щедро частував смачною ковбасою, яка збереглася випадково, бо основна господарська хура з цим добром восталася за колією, потрапила до ненажерливих окупантів.

Наш маршрут не мінявся. Ми мали виходити на захід, за Дніпро, але гіркий досвід Салая похитнув наші сподівання. Так просто іти на штурм двох залізниць — це легковажно. Треба приглянутись пильніше, аби не повторилось те, що спіткало в лісостепу з'єднання салаївців.

Дні стояли погожі, по-літньому теплі. В такий час у мирні дні сільські й міські вулиці виповнювались веселим дитячим гомоном — до школи бігла щаслива дітвора. В садках, задумливо-обтяжених осінньою щедрістю, красувалися червонобокi яблука, над медово-запашними грушами роєм вилися оси та джмелі. В цей час вечори вже ставали прохолодними, а ночі яскраво зоряними, повитими в тумани. На шибки сідало рясне ряботиння поту, і птахи непомітно зникали кудись з давно скошених луків.

У такі ночі в час партизанський добре було стрічати з Великої землі літаки, приймати дорогоцінний вантаж

і з солодким щемом у серці проводжати назад на Велику землю.

Кожної ночі виїздили ми на аеродром. Кожної ночі чекали літаків, вони час від часу й обнадіювали нас своїм гуркотом. Але щось їм там заважало, — не долітали.

Нетерпляче ждав вантажів і Салай. Він був переконаний, що одержить підмогу в першу чергу. Щедрий і щирий, обіцяв поділитися з нами, дати все необхідне, щоб ми могли якнайшвидше вирушити в дорогу.

Нарешті опівночі в небі почувся гул літаків. Час, коли вони мали прийти, давно минув, на аеродромі вже погасли умовні вогні, всі повернулись у свої табори. А літаки гули призивно, мабуть, запізнились, трохи заблудились, але все ж знайшли нас у цьому лісостеповому морі, везли нам дорогоцінні дарунки.

Відтоді радянська авіація систематично і нещадно бомбувала залізничні станції від Ніжина до Києва.

Я збагнув, що ждати вантажів з ясного неба не варто, і попросив в УШПР дозволу вирушити в похід. Якось обійдемося і тим, що маємо. Та ще Бовкун, не забувши нашої щедрості, трохи підкинув боеприпасів.

Ми готові були розпочати штурм залізниці і одним махом прокласти шлях до Холодного Яру.

19.

Кожен з нас знав своє місце в наступному поході. Ми передбачили в тому плані все до дрібниць. Рейд мав початися з настанням вечірніх сутінків, тобто о двадцятій нуль-нуль.

Поки що ніхто не підозрював, що скоро вирушимо, хоч і були готові до того кожної хвилини. Я ще надумав зробити візит Бовкуну, подякувати за гостинність. Але їздив даремно — Бовкун подався в інші полки.

Повертаючись до загону, вирішив завернути до Михайла Гордійовича. Посланець від Ренського порушив той задум — мене терміново викликали до штабу.

Петро Тимофійович зустрів загадковою посмішкою.

— Сюрприз, командире...

Надійшла радіограма з Українського штабу партизанського руху. Я читав і перечитував телеграфно скупий текст і ніяк не міг збагнути, що це саме такий, а не інший наказ.

— Текст правильний? Не переплутали?

— Звелів Калаченку уточнити — дослівно так.

Радіограма хоч і складена від імені штабу, але прийшла з Центрального Комітету Комуністичної партії України. Підписав її секретар ЦК. Вона докорінно змінювала всі наші плани. Але не засмутила, навпаки — порадувала, бо провіщала саме те, чого ми з нетерпінням і надією чекали всі ці неймовірно важкі і довгі роки.

Центральний Комітет і партизанський штаб наказували негайно повертати на чернігівське межиріччя, захоплювати на Дніпрі та Десні переправи, гнати звідти ворога, тримати всі засоби форсування рік до підходу частин Радянської Армії.

Не знайти таких слів, щоб висловити тодішню нашу радість. Адже зміст цієї радіограми, її значення полягали не лише в тому, що нам, маленькій групі радянських патріотів, закинутих у глушину, на мініатюрний клаптик нескороної землі, давав завдання сам Центральный Комітет, що завдання те було складним і почесним. Велич цього наказу читав я між рядків тексту — Радянська Армія переможно йде вперед, визволяє наші села й міста, і немає сили, яка б могла їй протистояти. І ми, остерські партизани, мусимо здійснити, можливо, свою найбільшу патріотичну місію, посприяти Радянській Армії звершити той богатирський стрибок, допомогти з ходу форсувати Десну і могутній Дніпро.

— Вишикувати з'єднання, товаришу начальнику штабу! — наказує урочисто.

— Єсть вишикувати з'єднання, товаришу командир! — зблід від хвилювання Ренський.

Покотився лісом гук — переклик, команда за командою. Зашелестіли дерева, зашурхотіла трава, до мене підбігли командири розвідницьких взводів Скивка і Тарнапович.

— Відкликати розвідників із залізниці. Негайно послати групу в Максим до Демшевського — всі засоби переправи вивести на Десну. Розвідати шляхи, які ведуть на ріку.

— Повертаємо додому? — скрикнувся розчарований Скивка.

— Повертаємо. Щоб допомогти Червоній Армії форсувати і Дніпро, і Десну.

Ще не вишикувались підрозділи, а вже загупотіли розвідницькі коні, — сам Скивка на чолі своїх вершників помчав запарошеною дорогою.

Ренський доповів чітко і скупо — з'єднання за наказом вишикувалось. Оголошую бійцям і командирам текст радіо-

грами, переказую зміст завдання, яке перед нами ставить партія.

Застигла від несподіванки колона.

— Готуватись до походу! — наказую. — Командування впевнене, що всі командири та бійці з'єднання імені Щорса не пошкодують ні сил, ні крові, ні самого життя і виконають почесне завдання уряду.

Марш було призначено на дев'ятнадцяту нуль-нуль, і я поїхав до сусідів, щоб розпрощатися з Салаєм та його соратниками. По дорозі зустрів самого Михайла Гордійовича, що поспішав до нашого штабу. Він важно сидів верхи, але не на білій кобилі, а на гнідому мерині, такому ж довжелезному й кістлявому, як і його попередниця.

— О, — привітав мене урочистим вигуком, — на мислишця і звір. Іду прощатись. Одержав наказ. Як у тій пісні — даю наказ йому на захід. Рухаємо на твою Десну...

Виявилось, що маємо ще й попутників. Домовились про спільний марш, кожен повернув до свого штабу.

А у визначений час Адаменко подав команду:

— Загін, кроком руш!

І рушила колона назад, через місток на Остерці, повз пришиклій гарнізон приречених на козарському полеплиці, полем, через Берків, до Лемешів. Підрозділ за підрозділом, у тому ж бойовому порядку. Тільки з тією різницею, що в нашому ар'єргарді було зараз з'єднання Салая.

Всеьку ніч не злавив я з сідла, — то виїздив наперед колони, то спинявся і пропускав її, прискіпливо приглядався до кожного підрозділу. Шлях був далекий, партизани рухались безупинно, жодна коняка не пристала, жодне колесо не спало.

Тільки в Лемешах намацали розвідники групу поліцаїв, що пробралися сюди вдень та загуляли біля дармового столу. Щоб не плуталися на дорозі, їх вчасно ізолювали, шосе перетнули спокійно, на світанку увійшли в придеснянські села.

Днювали в самійлівському лісі. Переповідали людям добрі вісті — вслід за нами цокотять копита армійських коней, ідуть наші танки, наступає Радянська Армія, виганяє з рідної землі ворога. В наших політпрацівників стало багато роботи. Вони роз'їхались по селах, розповідали про могутній наступ, несли в народ вісті про швидке визволення, радили, що треба робити в той час, коли ворог відступатиме. Всім, хто може тримати зброю, стрічати ворога

вогнем, ховати все своє добро, вивести в надійне місце дітей і жінок.

Форсувати Десну ми не поспішали. В рідні краї добралися, тут ми були вдома. Артем Демшевський зібрав на переправі всю флотилію, форсування можна починати будь-якої хвилини. З'єднанням Салая дали право переправлятися першими.

Настало шосте вересня. В ті дні ніхто і не помічав квітів, а вони цвіли, тяглися вгору. Як і все живе. На кладовище я прийшов без квітів. Постояв біля батькової могили. Рівно вісім років тому пішов він з життя. Згадав матір, яку не знати де поховано. На Васильковій могилі білів горбик піску.

Салай почав форсування о дванадцятій, після того, як в небі показався місяць-повня.

В небі ревли мотори, чужі і наші. Від Києва докочувались глухі вибухи, поблискували спалахи.

На світанку загін Адаменка першим вийшов на максимівський берег, поминув село, зупинився на узліссі. Ворошиловці форсували Десну вже завидна. А коли до флотилії ступили штабісти, над обрієм сяяло золоте осіннє сонце. Останнім мав переправитись загін Товстогона.

Я потрапив на величезний баркас, той самий «дуб», на якому в нерозібраному стані вмістилася наша штабна тачанка з «максимом» у задку та віз наших радистів. Радисти в нас користувались особливою пошаною, — їх оберігали так, як бджолина сім'я у вулику оберігає матку.

Десятки човнів, баркасів та «дубів» відчалили од берега, попрямували на Максим. Несподіване сталося тоді, коли баркас, на якому я переправлявся, вплив на середину Десни. На березі задудотів кулемет. Мене так і пересмикнуло — цього ще не вистачало! Тільки подумав після переправи дати доброго прочухана порушникові дисципліни, як у селі спалахнув бій. Навколо нашого «дуба» закипіла вода від кулеметних черг, на узгір'ї між хатами, на городах, що були по-осінньому оголені, я побачив танк, — він сунув просто до переправи.

Безперервно стукотіли ворожі кулемети, били і наші у відповідь. Я здогадався: в бій вступили ворошиловці, які не встигли зайняти позиції за селом. Наш «дуб» пірнув у зону, недоступну для обстрілу з танка, стрімко наближався до берега. В селі все більше розгортався бій, — він був зовсім близько, вже за кілька сот метрів від того місця, куди наближалась наша флотилія. Тепер усе залежатиме від

винахідливості й рішучості Ренського, та ще від Адаменка, який мусив, не забарившись, подати допомогу Калачову.

Коли я, вихопивши у Тамари Скорик рацію, вискочив на берег, подали голос щорсівці. Сумніву не було — Адаменко вдарив по фашистах з правого флангу. Судячи по глибині фронту, можна було здогадатись, що тут не випадкова група чи дрібний ворожий підрозділ, а велика, підсилена танками й мінометами, ворожа частина.

Тепер, коли бій закипів по всьому фронту, трохи полегшало на душі. Виходить, наші не розгубились, не накивали п'ятами, не відкрили шляху до місця висадки. Всі штабні, хто встиг досягти берега, узгір'ям подалися в село. При мені зосталась невелика група — треба негайно виносити з небезпечного місця радіоставцію.

Вибравшись на максимівський високий берег, я приклав до очей бінокль, розглядав грейдерний шлях понад Десною, що веде з Чернігова в Карпилівку. Безумовно, саме цим гостинцем повзла ворожа колона. Горе нам, якщо вона освоїться тут, прорветься до Гнилуші. Тоді не буде іншого виходу, як повертати голоблі на Десну, обернутись на зручну мішень для ворожих танків.

Навів скельця бінокля на Гнилушу, на крайні хати, і враз холодний піт обдав мої плечі. В селі якийсь підозрілий рух... Сумніву не було — з хвилини на хвилину на Максим посунуть і танки, і ворожа піхота. Становище було більш ніж критичне. На щастя, того ніхто з моїх супутників ще не розумів.

— Негайно зайняти дорогу! — наказав я.

Поки їздові ловили наляканих боєм коней, виносили з баркасів вози, піхотинці, — а в нас було чоловік тридцять, — побігли околицею до грейдерної дороги. Як подивитись збоку, то вона й недалеко, рукою подати. А коли мчиш бігцем, з повною викладкою, та ще й ждеш ворога, який ось-ось має тебе відрізати від рятівного оперативного простору, то тобі й сорочка вмить змокріє.

Бій у Максимі наростав, уже сягав Соколівки, — було ясно, що наші загони зчепилися з ворогом сильним, небезпечним і лютим. Загроза посилювалася ще й від того, що Ренський, Калачов та Адаменко, ведучи бій, мабуть, не підозрювали, яка небезпека виникла у них у тилу, не знали, що з Гнилуші наближається ворожа колона. Коли зважити, що відстань тут кілька кілометрів, грейдерний шлях рівний і вкоченний, що їм перетинає шлях лише наша нечп-

сельна група, то невдовзі наші ворошиловці опиняться між двох вогнів, щорсівці їм не зможуть допомогти, бо самі зчепилися з ворогом, а загін Товстоногона залишився за Десною.

Ситуація склалась важка. Ніколи аналізувати причини її виникнення. Хто в тому винен? Розвідники, які прогавили появу ворога, чи командування, що затягло форсування? Треба було негайно прориватися з-за Десни на рідний берег. Але, як кажуть, кожен розумний вже після всього...

Ми добігли до грейдера.

— Залягай! — наказую. — Гранати до бою!

Падаємо в неглибокий кювет. Приблизно за кілометр від нас над ворожою колоною, що суне з Гнилуші, здіймається пилюка. Від переправи примчав хтось верхи.

— Товаришу командир, сідайте на коня...

Кінь мені ні до чого. Наказую вершникові скакати в село, попередити Ренського про небезпеку з тилу. Вершник помчав, а я оглядаю наші позиції. Так, нас тут не густо, але хлопці бойові. Коли треба буде постояти за себе, то постоять, коли й померти доведеться, то помруть, не здадуться. От уже й зовсім близько підступив ворог, уже на узгірок, який нас від нього прикриває, почав виходити, вже завіса куряви позаду застається, чорною рухливою лавиною суне він на нас. Тільки й утіхи, що не танки йдуть і не машини, а схоже на кінноту чи на мотоциклістів.

Враз вони вириваються на пагорб. Вихитуються людські постаті, а потім вимальовуються й кінські голови, гриви, ще кілька хвилин — і лавина кіннотників розчавить наш ріденький стрій. Хто вони? Салаївці? Але Салай пішов у Чабани. Гнилуські самооборонці? Але в них немає кінноти. Ніхто інший, як поліцейсько-власовська наволоч, яка полюбляла саме так вриватись на межиріччя. Підбадьорена появою на Десні німецьких військових частин з танками, вона тепер поспішала на допомогу своїм господарям.

— До бою!

Скельця бінокля наближають кіннотників, вже окремі постаті, обличчя вирізьблюються перед очима. Форма в них якась дивна, ніхто в такому не ходив на межиріччі. Ось промайнула чорна папаха, а потім щось схоже на кашкет.

Підбігли ще на якусь сотню метрів. Я підводжуся на повний зріст, піднімаю гранату.

— Стій! — кричу на все поле і майже не чую власного голосу.

Передні, побачивши перед собою одиноку постать, осаджували скакунів, задні натискали на них. Лише за якихось метрів п'ятдесят спішилися.

В голову кінної групи, що весь час накочувалася, виїхав на сухому жеребці картинно вдягнений — кубанка та сукняна офіцерська гімнастерка — чоловік, обвішаний пістолями й гранатами. За ним потягнувся інший, чорний, як циган, видно, зв'язківець.

— Хто? — запитав, зупинившись зовсім недалеко.

— А ви хто?

— От іще. Почнемо тут хтокати. Партизани?

— Хіба ж не видно?

— Якого з'єднання?

— Того, що веде бій...

— А з ким бій?

— Як з ким? З німцями...

— А де ж ви взялися?

— З-за Десни йдемо...

— О, гляди! І ми теж...

— Хто ж ви?..

— Ми із з'єднання Шукаєва, коли чув...

Відлягло від серця. Про Шукаєва ми знали. Я переконався, що маємо справу з партизанами, а не з кимсь іншим. А в Максимі тим часом бій вщухав. Я безпомилково вчував, що взяла наша, бо ворог відгризався вже десь під Соколівкою, а наші, видно, переслідували, гналися за втікачами.

— А то хто? — показав незнайомиць канчуком у бік Максима.

Я оглянувся. Дорогою мчали кіннотники, попереду рисак Ренського.

— Наші...

Тоді незнайомиць скочив з коня, підійшов, довірливо подав руку.

— Комісар Іскра.

Не раз бувало таке в партизанському житті, коли драматичні колізії обертались на веселі історії, і, навпаки, безневинні глупства вели до непоправних трагедій.

Того ж дня, надвечір, ми з комісаром Луваном побували у Шукаєва, з'єднання якого після форсування Десни отаборилося в Гнилуші. Це був ще на той час невеликий партизанський підрозділ, поділений на кілька загонів, які в перспективі мали рости до безконечності за рахунок патріотично настроєного населення. Цей загін організували

фронтowa розвідка та УШПР з розвідувальною метою. Можливо, моє уявлення було й помилковим, бо доскіпуватись до того, що належало до сфери секретного, немає потреби. Ясно було одне — ми зустріли ще одне партизанське угруповання, воно тільки спиналося на ноги, але настронне по-бойовому. Почувши бій, партизани Шукаєва не кинулись до лісу, а відразу ж сміливо подалися на допомогу невідомо кому, лише інтуїтивно відчуваючи, що їхня поміч може бути потрібною. Ми дуже високо оцінили вияв взаємовиручки з боку невідомих нам партизанів. Можна було швидше ждати допомоги від з'єднання Салая, яке разом з нами долало шлях до Десни. Але, як стало відомо пізніше, салаєвці, не зупиняючись у Чабанах, за інерцією йшли до самого Дніпра і там, скориставшись нашими засобами, наступної ночі форсували Дніпро і подалися на захід.

Години, які ми провели в товаристві стриманого, небагатослівного, по-військовому підтягнутого капітана Шукаєва, були приємними й незабутніми. Сподобався мені той чоловік і своєю серйозністю, і розумінням складності завдань, які поставили перед ним, і тривожним прогляданням у майбутнє свого з'єднання. Такі зосереджені і мислячі командири, як правило, не ведуть за собою людей наосліп, не зважають на обставини, вони ті обставини створюють самі і завжди виходять переможцями з найскладніших і найнеприємніших ситуацій. Дуже радий, що моє передбачення про бойову долю з'єднання Шукаєва виправдалось. Уже пізніше, працюючи в УШПР, я часто в оперативних зведеннях зустрічав ім'я Шукаєва, з'єднання якого дійшло до братньої Польщі й Чехословаччини.

В той час, коли я тільки познайомився з хоробрим шукаєвським кіннотником Іскрою, до нас прискакав начальник штабу Ренський.

— Товаришу командир! Зустрічний бій загонів імені Щорса і Ворошилова з ворогом у кількості повного моторизованого батальйону, підкріпленого трьома танками, успішно завершено! Противник розбитий і панічно відступає. На полі бою догорають два танки, кілька автомашин, понад сотню трупів ворога. З нашого боку теж є вбиті й поранені. Подробиці сповістимо після остаточного з'ясування. Доповідає начальник штабу з'єднання старший лейтенант Ренський.

— Дякую за службу! Вітаю зі славною перемогою!

— Служу Радянському Союзу.

Це справило враження на тих, хто прийшов нам на допомогу. Шукаєвці позлазили з сідел, знайомилися з нашими бійцями, обмінювалися тютюнком. А я з Ренським поспішив на місце бою.

Нам стрічалися розгарячілі в бою партизани — вели полонених. Один єфрейтор гітлерівського вермахту, вже підтоптаний вояка, сидів верхи на горбоконику, бо йому перебило обидві ноги, і, немов папуга, через кожних дві три хвилини гукав:

— Гітлер капут!

Трохи позаду на підводі, яку важко тягли по піску коні, лежали ті, хто вирішив успіх важкого і несподіваного бою. Рядові Гончаров та Шурупа, командир взводу комуніст Микола Іванович Чалий. Чалий першим зптовхнувся в переднім ворожим танком, скочив з коня, вихопив з-за пояса гранати і сміливо поповз назустріч машині, яка відкрила кулеметний вогонь по нашій переправі. Гранати зробили своє діло, — танк запалав. Але Миколу Чалого було вбито.

Назустріч другому танку кинувся кулеметник Михайло Лук'янович Дерев'янка. Він стріляв довгими чергами, стріляв влучно, в кулеметній обоймі впереміж зі звичайними були бронебійні кулі. Танк засліпило. Але автоматник влучив у Дерев'янка, зніс йому череп. Кулеметника везли з бою ледве живого. На голові зяяла страшенна рана, а Михайло був живий, богатирські груди дихали, — хоробра душа не хотіла розставатися з могутнім тілом.

На окремії підводі везли важко пораненого кулеметника з загону Щорса — Сергія Радченка. Його прошила автоматна черга навиліт, кілька розривних куль пройшло в грудях нижче серця, випхало наверх легеню, з рваної рани виглядали шматки закривавлених потроцених ребрих. Сергій лежав горілиць, хірург Копосов на ходу вправляв йому в пошматовані груди посічені легені.

Перемоги нам ніколи не давались даремно.

Село ніби вимерло. Все живе закопалось у землю. Хоч бій і затих, але, навчені кількома минулими боями, люди не поспішали покидати своїх схованок. Подекуди догорали хати, хліви, клуні. Плавилась і червоніла сталь підбитих танків.

Вже років через десять довелося мені побувати на Задесенні з остерськими піонерами та моїм добрим другом Юрієм Корнійовичем Смоличем. Здійснили похід по місцях партизанських боїв. Ще й тоді один танк валявся в

кюветі,— невтомні максимівські ковалі відскубували метал від остова, перековували на плуги та кося, пускали колишню фашистську петтуру на мирні потреби.

Щорсівська кіннота переслідувала противника, який, дорвавшись до машин, панічно втікав через придесенські села до Карпилівки.

В час бою максимівські перевізники під прикриттям високого берега відвели човни від села, за вигином ріки переправились на другий бік. Товстогон не відходив, шукав можливості швидше переправитись і негайно йти на допомогу. Тепер ця потреба відпала,— загін форсував ріку спокійно, як і належало.

На своєму місці я застав Демшевського. Він подавав звичні команди, тільки нижня губа в чоловіка тремтіла більше ніж завжди, очі блищали хворобливим вогнем. І трусило його, мабуть, тому, що був мокрий як хлюп, а вже не літня спека стояла надворі.

На долю Демшевського випало випробування, якого він не передбачав. Коли розгорівся бій, перевізник згадав, що один баркас гойдається прип'ятий до берега, саме там, де почалася стрілянина. Не задумуючись, побіг до баркаса, відчепив ланцюга, влявся за весла. Але почалося таке, що про плавання не могло бути й мови. Довелося маскуватися в тій посудині, щоб, бува, куля не знайшла та не викоротила життя.

Про те, що сталося, колоритно розповідав сам Демшевський.

— Чую — гупає берегом. Думає — свої. Аж, дивлюся, чорт німців жене в шию. Добігли, стали, белькочуть: човен, човен. Не розуміють, ірода, ще це баркас. А я при-тайвся, лежу, як карась у мулі. Думаю,— пронесе чи не пронесе? І хоч би тобі ністоль який чи обріз, а то в голими руками. Ні за цапову душу, думаю, згинеш. А фашисти вже в баркас лізуть. Один кричить «век», а інший велить на другий берег переправляти. Не по-нашому гергочуть, а зрозуміти можна. Напхалося в посудину, ледве на воді тримається, а ті все лізуть. «Що ви претесь, кричу, як свині, баркас сяде». А вони лізуть. Сказано тобі — худоба. Ну, я спершу, не секрет, був злякався. А потім мене осінило. Стрибайте, кажу, всі до одного, гади. Переправлю. Повсідалися, а віндя баркаса од води на два пальці. Випхав я посудину на саме вирвище, на саму глибину та хить її. А їй багато й не треба. Шкереберть полетіли фріци, на дно пішли. А мені що? Я моряк, вигріб на берег. А в них

чоботи — пляшкамц, води поналивались, потягло донизу. Ну, а баркас поплив по Десні перевернутий, — трохи заглибне, то наздожену, витягну...

Отaborившись, ми найперше на командирській раді проаналізували максимівський бій.

З допиту полонених довідалися, що той батальйон не просто прогулювався по березі річки, не задля красоти деснянських здійснював тут вояж. Вони належали до полку, що його перекидали на фронт. Оскільки від фронту зосталось руб'я, то вирішили поставити його на берегах Десни як основу майбутнього укріпленого рубежу проти наступаючих радянських військ. Полк виступив з Києва на Козелець — один батальйон зупинився в Козельці, другий в Острі, а цей вийшов у розвідку на правий берег Десни. Німецьке командування мало відомості, що партизанів на межиріччі не лишилося. Відомості ті майже відповідали дійсності, бо там зостався лише загін під командуванням Овчаренка, а з'єднання під командуванням Брунова відійшло за Дніпро.

Окупанти звершували маневр, щоб вибрати вузлові позиції для закріплення полку. Рухались вільно, без перешкод, — були впевнені, що ніякої небезпеки для їхньої мотомеханізованої частини, підкріпленої танками, бути не може.

В Максимі і зіткнувся той батальйон зі з'єднанням імені Щорса. Ми теж почували себе в повній безпеці, спокійно форсували Десну. Бій був несподіваним. Перемагає в такому, як правило, той, у кого виявляються міцнішими нерви, хто кинеється в атаку не задумуючись, не злякається смерті, візьме ініціативу в свої руки.

Ми адобули дуже важливу в усіх відношеннях перемогу. Розсекретили задум ворога. Виявляється, не лише ми поставили перед собою завдання тримати в руках деснянські та дніпровські переправи, ворог теж тягся до них, як до останньої надії. А головне, ми відчули свою силу, продемонстрували вміння вести бій як у зручній, так і незручній обстановці з переважаючими силами ворога. Ми могли пишатися своїми командирами, які набули в партизанській боротьбі досвіду і творчої ініціативи, гордились своїми бійцями, — адже вони навчилися зневажати смерть, воювали по-справжньому. В душі я гордився тим, що ми, командири молодого з'єднання, зуміли сформувати бойовий колектив, який був здатним виконати будь-яке завдання. Не було сумніву в тому, що, коли б радіограма не зупинила нашого

маршу під Смілу, ми неодмінно прийшли б туди і ніяка сила нас не спинила б.

Проаналізувавши операцію, дійшли до висновку, що зуміємо протистояти й іншим ворожим батальйонам, усьому полку, коли він посунеться на наш берег.

20.

Вже який день представник командування з'єднання, секретар парткому Коновалов, вів переговори з командиром загону імені Щорса Марком Дмитровичем Овчаренком. Командир з'єднання Брунов, який замінив на посаді Таранущенка, що вилетів до Москви, вимагав, щоб щорсівці залишили межиріччя та вийшли в білоруське Полісся, а Овчаренко доводив, що не може виконати того наказу, — мовляв, як секретар Остерського підпільного райкому партії в час відсутності першого секретаря він не має права без поважних причин залишати район. Коновалов, як людина глибокопартійна, в душі був згоден з тим, що загін Щорса більше потрібен тут, на Остерщині, ніж у поліських болотах.

Нашому поверненню в межиріччя Овчаренко зрадів. Негайно прибув до нашого штабу, ще й Коновалова з собою привіз. Вислухавши обидві сторони, я прийняв таке рішення: оскільки обставини змінилися, наше з'єднання одержало завдання тримати територію району і переправи на Десні й Дніпрі до приходу частин Радянської Армії, потрібна концентрація всіх партизанських сил району. А через те, що командир загону є й другим секретарем підпільного райкому, він і мусить залишатися тут. В загоні, керованому Овчаренком, перебували головним чином патріоти Остерщини, люди, які за нашими планами мали скласти основу відновленої Радянської влади в районі. Виходячи з цих обставин, командування з'єднання імені Щорса визпало за потрібне приєднання загону Овчаренка до з'єднання імені Щорса. Я просив Коновалова передати своєму командуванню про це рішення і пояснити причини, якими воно викликане. Коновалов заявив, що цілком поділяє мої погляди, і з тим подався за Дніпро.

Вся повнота влади в Остерському районі перейшла до підпільного райкому партії. Здійснював він її через свої збройні сили — чотири загони, в яких разом з групами Полковникова, Шевченка за Десною та віддаленими групами

Шаворського налічувалося близько двох з половиною тисяч чоловік, не рахуючи груп самооборони та учасників підпільних організацій, де теж було кілька тисяч. Основа для відновлення органів Радянської влади в районі була достатня.

Ми добре розуміли, що встановлення радянського народовладдя не просто механічне рішення. Головне завдання з першого дня визволення — закласти основи для економічного відродження господарства, відбудови всіх підприємств райцентру, підняти економічну силу колгоспів.

Поки що найважливішим завданням залишалося — всі збройні сили народу на розгром ворога, на утримання та організацію переправ на Десні й Дніпрі для наступаючої Радянської Армії.

Дух перехоплювало від наказів Верховного Головнокомандування, від салютів Москви за взяття Полтави й Донецька, Сум та Хутора-Михайловського. На черві був Конотоп, а там і Ніжин та Бахмач.

Підпільний райком розгортав свою діяльність у двох напрямках. Перше й основне завдання — очищення району від окупантів, утримання в руках переправ на Десні й Дніпрі.

З тією метою загопи й групи, починаючи від максимумського боку і до появи першої розвідувальної роти Радянської Армії на Десні, не припиняли своїх бойових дій. Загін під командуванням Адаменка витіснив за Десну рештки недобитого батальйону. Без опору побиті вермахтівці спішно переправлялись в Остер, заліковували рани в укріпленому районі. В Карпилівці стали на варту самооборонці, очолені сільською Радою.

Загін імені Сталіна тримав у своїх руках переправи на Десні від Смолина до Шестовиці. Загін імені Ворошилова готував переправи на Дніпрі в Сорокошичах та Сивках. Загін Овчаренка частиною своїх підрозділів тримав дніпровські переправи від села Навози до станції Недавчичі. Значна частина партизанських підрозділів базувалася біля Старої Гути, — як резерв, що міг бути використаний в разі потреби на будь-якому напрямку.

Посилили свою діяльність підривні групи. Полковников надійно контролював шосе Чернігів — Київ, будь-який рух від Козельця до Чернігова припинився. Групи Мізька, Кузьміна, Рідковця, Василюка і далі тримали під контролем шосе Остер — Козелець, яке було єдиним шляхом до закопаного в землю остерського гарнізону. Не було такого

дня, щоб котрась із ворожих машин, вантажних чи легкових, не летіла в повітря.

Штаб визначив місця на Десні, де були зосереджені засоби переправ, і призначив відповідальних за них.

На Десні переправи заздалегідь забезпечили човнами, баркасами, «дубами» та легкими плотами, а подекуди й паромами. Переправа організувалася в селі Смолин Михайло-Коцюбинського району, — за неї відповідала група самооборони під командуванням Богдановича; в селі Гнилуша, Остерського району, переправу організувала й охороняла самооборона під командуванням Якова Ловєвського; в Максимі діяла знаменита переправа Артема Демшевського; в Моровську на коменданта переправи призначили Миколу Карпенка. На південь від Остра в районі сіл Крехаїв та Літок заснувала дві переправи група Якова Шевченка.

До кожної з переправ прикріпляли по бойовому взводу регулярних партизанських загонів, які відповідали за безпеку засобів переправи.

На Дніпрі засоби переправи були в руках загонів імені Ворошилова та імені Щорса і місцевих груп самооборони.

До наших переправ не міг наблизитися жоден окупант.

Водночас підпільний райком добирав кадри для всіх органів Радянської влади в Остерському районі. Головою районної Ради депутатів трудящих призначили начальника штабу Петра Тимофійовича Ренського, людину невичерпної енергії й величезного досвіду партійної роботи, його заступниками з різних питань мали стати Володимир Михайлович Циганков, Микита Іванович Шаповалов та Олекса Полковников. Так само призначили завідувачів усіх відділів райвиконкому. Фінансами, як і раніше, мав керувати Никодим Никодимович Щеглов, відділом народної освіти — Тимофій Отрох, начальником міліції — бойовий комроті Мигачов, завідувачем райспоживспілки — Михайло Водотровка. Командир загону імені Щорса Адаменко повинен був зібрати всю сільськогосподарську техніку і негайно відновити роботу Остерської МТС. На відділ охорони здоров'я призначили нашу першу партизанську лікарку Євдокію Пономар, завідувачем райземвідділу — Михайла Ярошенка.

Редактором районної газети «Колгоспне життя», яку я редагував до останнього номера, мав стати Микита Семенович Красіка. Відновлення органів прокуратури й суду поклали на колишнього народного суддю Ничипора Купрійця. На інші більші й менші пости в райцентрі та селах мали стати наші партизани. Визначені були голови сільрад

та колгоспів, керівники лісових, транспортних та інших організацій, затверджено майже на всі села директорів шкіл. В наших загонах цілком вистачало кадрів для того, щоб повністю укомплектувати районний апарат і забезпечити функціонування керівних органів.

Начальник штабу, він же й голова райвиконкому, вів переговори зі своїми підлеглими не лише з питань бойової діяльності, а й давав інструкції про діяльність адміністративну. Так ми уявляли собі наше завдання і так діяли в тих особливих умовах, умовах складних, неповторних.

Відновлення органів Радянської влади на межиріччі почалося ще на початку року. Тепер, не ждучи остаточного звільнення району, ми перенесли свою владу в усі села лівобережної частини району. До рідних осель повертались наші партизани, в першу чергу люди старшого віку та жінки, повертались у повному озброєнні, як представники загону. І зразу ж починали відновлювати колгоспи, органи влади в своєму селі.

В самому райцентрі ще сидів, закопавшись у землю, ворожий гарнізон,— ми його не турбували, бо знали, що з дня на день він і сам виповзе зі своєї нори. Нашим групам та остерським підпільникам було наказано пильно стежити за тим, щоб окупанти, втікаючи, не вчинили погрому та не спалили селища.

Після того, як Москва просалютувала визволителям Копотопа і Бахмача, як радянські війська вийшли під Чернігів і Ніжин, і справді, не всиділи в підземних планцях поселенці остерського гарнізону. Немов пацюки з тонучого корабля, тікали в Козелець. Поплелись за ними, як барбос за возом, запроданці дрюми, килимника та сірика, цих трьох вкинули до воза. А решта зрадників опинилась за бортом. Роздобули десь стару півторатонку, всілися в неї і під водійством Рагині рушили навздогін за втікачами. Їхати на Козелець побоялися (на дорозі вже хазяйнували наші хлопці), подалися навпростець, путівцем на Семиполки. Але й тут не врятувалися — натрапили на наших розвідників. Переправили їх через Десну, доставили в партизанський штаб.

Рагиня все ще залишався винахідливим і зухвало нахабним. Побачивши Овчаренка, він почав докоряти:

— Сидите тут, а Остер нікому брати. Дайте мені одну роту або й взводу достатньо, і я вам захоплю його в один мент.

Зі зрадниками вели розмову Пискун і Овчаренко. Довелося запроданцю Рагині та його супутникам не на Остер іти, а давати протокольні показання, що мали неабияке значення для виявлення інших запроданців. Від них ми довідалися, що окупанти, відступаючи, замінували своє гніздо.

Відомості про обстановку в райцентрі підтвердила і наша розвідка, — вона по суті вже хазяйнувала в місті, хоча там ще й залишались якісь ворожі підрозділи (схоже на те, що то були палії).

З тонучого корабля першими втікають пацюки. Розвідка донесла, що з Чернігова рухається велика ворожа колона. Запроданці з усієї Чернігівщини збіглися під захист вермахту.

Пішки рухались на захід. Спершу сунули по гомельському шосе, але там їх «привітали» червоні соколи — в небі було повно нашої авіації.

Наполохана колона, рухаючись за всіма правилами бойової остороги, посунула на межиріччя. Втікачі сподівались, що перетнуть його навпіл і вийдуть біля Києва до Дніпра.

Порадилися з Ренським і вирішили їх зустрінути достойно. Зі сходу підтягнули загін імені Сталіна, з заходу загін імені Щорса, комендантський взвод штабу влаштував засідку. Поліцайський експедиційний корпус сунув повільно, прічісуючи місцевість, наштотхувався і справа і зліва на партизанські патрульні роз'їзди, шарахався то в один бік, то в другий, але впевнено просувався туди, де йому вготовано пастку. Недалеко від Сапонової Гути показала голова колони — в повній бойовій готовності йшли найзапекліші головорізи. Вони мушили пробивати собі шлях до Берліна, бо інша путь вела хіба що до шибениці. Партизани передбачливо пропустили передовий загін, а коли на галяву висунулась колона, вдарили по ній з «максимів» і ручників. Для певності ще й з автоматів уперіщили. Понад триста трупів лягли на поляні, а решта підняла догори руки, кинула зброю. Тільки ар'єргард, який складався з есесівців та непоправних головорізів-поліцаїв — вони виконували роль пастуха, що жене стадо, — розбігся по лісу. Блукали ще навіть тоді, коли Радянська Армія форсувала Дніпро, за ними ще довелося поганятися в найглухіших лісових нетрях. і

Павлові Пискуну додалося роботи. Треба було «обробити» понад тисячу полонених поліцаїв, допитати кожного,

скласти детальні списки, бо я наказав передати полонених військовим слідчим органам. Пискун заснував у лісі кілька «таборів» для полонених, довелось кинути на їхню охорону частину партизанів.

Тим часом Москва відсалютувала дивізіям та полкам, що звільнили Ніжин. Ми тепер жили немов у чудовому сні.

...Від хвороби піднялася температура, бо визрівав у горлі нарив, а тривога ще збільшувала її. Я не міг спати. Тільки надрімаю — зразу маячня. Ніби сунуть на Десну пошарпані гітлерівські полчища, гнані могутніми ударами Радянської Армії, сунуть, як скажені, бо ж приречені. Мотаються, бо їм закрили шлях партизани, — пливають, як пацюки, водою, плитають, немов жаби, в ріку. Ми їх січемо, а в нас відмовляють то кулемети, то автомати. Ми їх даємо, як блощиць, а вони насують чорною хмарою...

Ті кошмарні видіння не були плодом хворобливої фантазії. Ми й справді побоювались за своє становище. Коли я почув про те, що радянська авіація бомбила колону поліцаїв на гомельському шосе і змусила їх змінити маршрут, загнавши під партизанську кулю, я стривожився — чи не станеться таке, що наша авіація прийме наші загони за ворожі угруповання? Мене розрадив Кузьма Гнідаш. Йосміхаючись синявою очей, запевнив:

— Не турбуйся, все передбачено — жодна бомба сюди не впаде. Треба стерегтися нальотів ворожої авіації.

Про те, чи посуне на Десну відступаюча гітлерівська армія, щоб зайняти оборону, не міг сказати нічого певного навіть Гнідаш. Його це теж непокоїло й турбувало, хоч і говорив про те оптимістично:

— Ну що ж, повоюємо. Свої тепер недалеко...

І сяяв добротою примружених очей.

Розвідницькі взводи Скивки і Тарноповича днювали й почували за Десною, фіксували там кожен рух, були готові вчасно повідомити про небезпеку. В повній бойовій готовності стояли наші загони. Самооборонці подеснянських сіл теж готувалися завдати удару гітлерівським втікачам, якщо ті спробують форсувати Десну.

Це сталося 18 вересня.

На світанку прорвало нарив у моєму горлі, біль вщух, голос, хоч хрипкий, появився.

... Навіть погода радувала — піднялося на сході ясне сонце, зазолотило вершини сосен. Я вийшов на подвір'я, за ворота.

Лісовою дорогою мчали вершники, кіпські копита тупотіли в мовчазному лісі. Вдень і вночі до сторожки підїздили збуджені і невловимі розвідники. Серед них запримітив Таню Бригинець,— загоївши рану, одержану в Пирновому, вона знайшла своє місце в розвідницькій кінноті. Сиділа верхи, як уособлення самої партизанської сили і краси. В час галоцу на спині метлялися пасма довгого чорного волосся.

Сяючи терновими очима, ще здалеку кричить:

— Ідуть!

Таня Бригинець майже падає з коня на землю. В очах — неймовірна радість.

— Наші! Ідуть! Червона Армія!

Тисяча оркестрів засурмила в золоті сурми. Сонце над усім межиріччям викинуло золотий червоний прапор. Всі, хто був на Грищенковому подвір'ї, а також у хагі, повибігали, закричали багатоголосо. «Ура» злетіло до неба,— партизани обнімались, цілувались і не могли втримати сліз.

— Негайно сповістіть Кіму!

Гнідаш ніби відчув, що в нас такі радісні події,— вже грає на своєму жеребчику, світить синявою очей.

Летимо як на крилах. Ще ніколи Гнилуша не була так далеко від Старої Гути. Ще ніколи не бігли так повільно наші коні. Ніколи думи наші не линули так швидко устріч радості, устріч вимріяному щастю.

Гнилуша вирувала — все село було на ногах. І старе й мале тішилося вересневим сонцем, усі поспішали вулицями туди, де за порожніми вже луками синіла Десна, припадаючи грудьми до села Надинівки. Саме звідти мало прийти омріяне щастя.

Наші розвідники, нишпорячи далеко за Десною, мало не сягнули Ніжина. Земля між Черніговом та Києвом жала гітлерівців, вони обминали її, відступали головним чином на Київ, в партизанські краї не потикалися.

Наші бійці щільно стежили, щоб ворог не прорвався непомітно в наші володіння. Шастали по всіх усюдах, висукували фашистів. А натрапили на своїх,— здибали передову розвідувальну роту Радянської Армії, яка сміливо проклала шлях головним силам. Партизанські розвідники взялися ескортувати армійських розвідників, вивели їх на гнилуську переправу, а Таню Бригинець послали вперед доброю вісницею.

Коли ми в Гнідашем у супроводі партизанської кавалерії прибули до переправи, велична подія вже здійснювалася — з Надіївки човнами та баркасами під командуванням нашого комісара Лузана переправлялися бійці розвідротти, якою командував юний офіцер.

— Лейтенант Юлдашев, — відрекомендувався невисокий круглолиций красень, акцентом і розрізом очей та вродою азійською потверджуючи, що представляє ще й славний народ Узбекистану.

Тиснули йому руки, потім обіймали всіх підряд. Підняли вгору Юлдашева, а тоді і його розвідників, з гуком та перегуками, хоч не можна було розібрати жодного слова, понесли до Гнилуші. Потім вели попід руки, розглядали їхні стомлені вольові обличчя, ще не бачені ордени та медалі на грудях, частували тютюном і розпитували, розпитували. Гнилуські жінки та бабусі підступали до бійців:

— А мого Івана там не бачили?

— Чому ж ні! У нас Іванів не злічити.

Головну вулицю заставлено столами, покритими найкращими скатертинами. На них — дари садів і городів, витвори невтомних жінок-кулінарів, чудові осінні квіти...

Дівчата, жінки, партизани запрошували дорогих гостей. Чи ж можна обминути щедро заставлений, від щирого серця приготовлений стіл для найдорожчих гостей? Бійці поглядали на свого командира.

Юлдашев сказав:

— Нам треба до Дніпра... Негайно до Дніпра...

Закушували на ходу. Розвідрота, не зупиняючись у селі, поспішила до Дніпра. Партизани супроводжували її, посадовивши на підводи, на коней. Поминули Чабани, Стару Гуту, Гуту Василеву і надвечір вийшли на дніпровські луки. Калачова вже попередили, воропшиловці вивели на воду всі човни та «дуби»-велетні.

В дорозі я подружив з неговірким, — мабуть тому, що йому не зовсім легко давалася наша мова, — лейтенантом Юлдашевим. Абдулазіз Юлдашев недавно закінчив військову школу, здобув звання молодшого лейтенанта, на Курській вступив у бої, вийшов переможцем. На грудях у нього засяяв бойовий орден, на погоні додалася ще одна зірочка — за кілька місяців бойового життя молодший лейтенант став лейтенантом. Йому довірили розвідувальну роту. І ось він її веде до Дніпра. Бійці поклялися першими напиться шоломами води із славетної ріки. В розвідроті йдуть сини всіх радянських народів, щоб земля українська

назавжди стала вільною, йдуть до Дніпра, не знаючи, чи досягнуть його середини...

Я запевнив, що сьогодні, ще до того, як проспівують перші півні, грізний і могутній Дніпро буде перейдено, бо шлях відкрито не лише для однієї розвідроты, а для цілої армії, Юлдашев ніяк не міг збагнути, чи я жартую, а чи кажу правду.

До Сивок вступили вже затемна. Але село не спало, в Придніпров'я теж прийшла радісна новина. Гостей урочисто й піднесено стрічав командир загону імені Ворошилова Калачов. Він доповів, що на переправі все спокійно, ворога не помічено, засоби переправи в належному порядку, партизани готові розпочати операцію хоч зараз.

Переправа почалася. На тому самому місці, де не раз переправлялися партизанські загони, появилися радянські солдати. Вони займали місця в човнах, у «дубах», гриміли кочетами. Хлюпотіла вода, партизанська флотилія відчалала від берега. Хай щасливою буде ваша путь, хоробрі розвідники! Бойового щастя тобі, славний, рідний нам відтепер, сине Узбекистану, Абдулазізе! Запам'ятаймо, друзі, цю хвилину навіки, і хай навічно вона поєднає нас у великій дружбі.

Прощаючись, я подарував Абдулазізу свого рисака. Узбеки — природні джигіти. Хай красується хоробрий армійський командир на партизанському конику.

Попрощавшись, розійшлися, збагачені неоціненним — братерською любов'ю, надіями на несподівані життєві стрічі...

Поки ми проводжали першу розвідроту на дніпровську переправу, начальник штабу Петро Тимофійович Ренський заприятелював з капітаном Курятниковим, командиром батальйону, який перший услід за розвідротю форсував Десну й ступив на межириччя. Ренський так само, як ми Юлдашева, супроводжував Курятникова. А Десну вже переходив полк підполковника Харланова. Партизанське межириччя стало ареною дій Радянської Армії.

З капітаном Курятниковим ми зустрілися вже десь під Василювою Гутою. Ніч спливала, але ще й ранок не настав, не запам'яталось мені лице хороброго капітана. Тільки й зараз чую його твердий, трохи простуджений голос, в якому вчувалася важка фронтова втома, невідстужна супутниця офіцера. Сказав він тоді добрі й дорогі для нас слова:

— Молодці, партизани! Ви подарували нам те, чого не вдатний подарувати сам бог.

І щасливо сміявся. Теплом горіли його запалі очі, поблискувала на округлій бороді давно не голена щетина.

Часу було обмаль, я поспішав до штабу. А Ренський повів свого друга капітана та його батальйон на переправу.

Батальйони полку Харланова один за одним потяглися від Десни до Дніпра. На лісовій дорозі, втоптаній ногами партизанів і солдатів, збитій кінськими копитами, зустрілись ми з Іваном Олександровичем Харлановим, підполковником, командиром передового армійського полку.

Це був щуплий чоловік років тридцяти п'яти-сорока з живим, сухорлявим, загостреним донизу обличчям, що було подзьобане віскою, і веселими втомленими очима.

За хвилину ми, вже як давні друзі, припалювали від одної запальнички. Пригощав я підполковника партизанським тютюнцем — він охоче палив, нарікав на інтендантів, які не встигають за передовими частинами, навіть тютюню не встигли підвезти. Я розповів йому про форсування Дніпра, про те, що рота Юлдашева вже на білоруському березі. А він недовіриливо вигнув праву брову, дивився на мене, як на доброго, але непевного вісника.

— Справді на Дніпрі немає противника? — перепитав.

Я розсміявся. Мені було і дивно, і приємно чути це питання.

— Точнісінько так само, товаришу підполковник, як і на Десні. А навіщо б тоді нас, партизанів, ставила тут партія, коли б ми для вас переправ не тримали?

Згадка про деснянські переправи, видно, переконала його, втома зникла геть, ми говорили ще довгенько. Тут нас і гонець Курятникова з переправи застав, — потвердив те саме, що я сказав Харланову. Ще й додав, що батальйон Курятникова розпочав переправу.

Підполковник заспішив, дружньо розцілувався, — ми з ним домовились обов'язково зустрітись після Перемоги.

Не зустрілись. Невдовзі під Житомиром у важких боях з підкріпленням, що його підкинуло фашистське командування, смертю героя поліг підполковник Харланов. Загинув і капітан Курятников. Тяжко пораненого лейтенанта Юлдашева вивезли у санітарному поїзді в глибину країни. Тільки імена їхні зустрів у списках Героїв Радянського Союзу.

В 1966 році в Узбекистані відбулася Декада української літератури і мистецтва. Прибув я в бригадою українських митців у Андижан. У літньому зеленому театрі зібралося тисяч три городян, щоб вітати гостей з України. Слово надали представникові громадськості, прізвища його я не розчув.

Невисокий, повнотілий чоловік із Зіркою Героя на лацкані, з виразним узбецьким акцентом щиро вітав нас, і радість його була подвійна, — він вважав себе українцем, бо в боях за визволення України пролив свою кров.

Я уважно слухав промовця, а на думку спав той незабутній вересневий день, коли герої Дніпра і Десни ступили в наш партизанський край.

— Як хотілося б мені зараз привітати того командира, з яким ми вперше зустрілись на березі Дніпра, — говорив тим часом промовець.

Я озирнувся, зустрівся з ним очима і зразу ж у кругловидому, повнотілому ораторові впізнав двадцятилітнього юнака-лейтенанта, який перший привів свою роту на наші береги.

— Це ти, товаришу Юлдашев? — мимоволі підвівся я на ноги.

Юлдашев на мить розгубився, а потім і собі ступив мені назустріч. Вдруге в житті, як колись на березі Десни, по-братньому ми обнялися, не в силі стримати сліз, — говорили один одному щось добре й ласкаве, а багатотисячний зал плескав нам бурхливо й захоплено, як у ті далекі вересневі дні нашу зустріч вітали щасливі колгоспники з партизанського села Гнилуші.

Кілька разів приїздив до нас у Київ Абдулазіз Юлдашев, славний син Узбекистану й України, збирались пройтися ми по славетних місцях своєї бойової юності, та не пощастило. У Юлдашева була лише «відпустка від смерті», його ще тут, у боях за нашу землю, смертельно поранило. Тільки не здався солдат костюмасі тоді, здолала вона його пізніше, в п'ятдесятилітньому віці, — впав він несподівано, як падають у бою солдати...

Вічна слава тобі, спи спокійно, незабутній Герою Дніпра.

Перші підрозділи Радянської Армії стали на межиріччі 19 і 20 вересня. А в наступні дні через деснянські переправи пройшли війська двох армій.

На межиріччя вийшло два полки з'єднання «За Батьківщину». Командири Бовкун, Симоненко і Шеверєв при-

вели їх у Сорокошичі, взяли в свої руки тамтешню переправу, вивели за Дніпро і разом з радянськими військами атакували ворога, який окопався на південь від Прип'яті, перекриваючи підступи до столиці України.

Вийшов на межиріччя і загін імені Щорса під командуванням Олександра Кривця. Це була особливо тепла і радісна зустріч, бо хоробрий і разом з тим ніжний душею, чарівний своєю зовнішністю юнак увійшов у мов життя як найрідніша людина.

На дніпровські переправи вийшли загін «Перемога», яким командував Василь Науменко, імені Михайла Коцюбинського та імені Будьонного. Вони освоїли переправи в Навозах і біля Мньова. Отже, в ті дні партизани втримали в своїх руках і забезпечили засоби переправи, подали істотну допомогу при форсуванні Десни в семи місцях, враховуючи переправу з Остра на Карпилівку і п'ять переправ на Дніпрі від Сорокошич до Недавич.

Загони імені Ворошилова та Щорса нашого з'єднання не лише забезпечували форсування Дніпра, а й спільно з радянськими військами громили ворога за Дніпром.

Партизанська розвідка стала надійним провідником військових частин. Розвідники загону імені Ворошилова вивели полк Харланова на переправу через Прип'ять у районі містечка Новошепеличі,— з'єднання Ушакова, захопивши його, утримувало переправу через Прип'ять. Мінери нашого з'єднання мінували шляхи в напрямку сіл Гдівь-Паришев, Зимовище, Старосілля, бо звідти фашисти реально загрожували дніпровським переправам.

Командування радянських військ дуже високо оцінило допомогу партизанів у форсуванні Десни й Дніпра. Командир стрілецької дивізії Герой Радянського Союзу полковник Гудзь з цього приводу доповідав командуванню: «За час з 17 по 28 вересня 1943 року партизанські загони імені Щорса, імені Коцюбинського, «Перемога», імені Будьонного та імені Ворошилова допомогли стрілецькій дивізії форсувати Десну, Дніпро і Прип'ять, вели розвідку в напрямку Старосілля, Кошівки, Паришева, Красного, Машевого, передавали відомості про ворога».

Дніпровські переправи діяли вдень і вночі. І тільки третього дня їх відкрила ворожа авіація і піддала жорсткому бомбардуванню. Але вже було пізно,— полки і дивізії стояли за Дніпром. Радянські винищувачі не давали прицільно бомбити переправи. Я прибув на сивківську

переправу саме в час нальоту ворожих літаків. На ріку, на прибережні лози, на піщані дюни сипалось сотні бомб,— знялося таке, що світу не було видно. А бійці й партизани сиділи собі в шанцах, спокійно покуривали, ждали кінця бомбування. Як тільки винищувачі відігнали ворога, до Дніпра потяглися обози, пішли бійці, на воду випливала безвідмовна партизанська флотилія. Я порадив Калачову влаштувати дублюючу переправу кілометрів за п'ять у бік Нижніх Жарів. Так і зробили. Переправлялися через ріку безупинно — бомбують в одному місці, до переправи готуємося в іншому. Вже ніщо не могло спинити могутній наступ наших військ.

Згодом прийшли саперні частини. Стали на Десні й Дніпрі, спішно зводили понтонний міст в Острі та на Дніпрі в Навозах. У тому будівництві активну участь брали наші партизани.

Отак проводили ми безсонні ночі та неспокійні дні, поки передові радянські частини не вийшли за Дніпро, щоб накопичити там достатньо сил, налагодити надійні комунікації, поки наша Остерщина, наше межиріччя з фронтової зони не стали тилковим районом.

21.

Для багатьох партизанських з'єднань і загонів велична епопея форсування Радянською Армією Десни, Дніпра й Прип'яті була заключним акордом їхньої боротьби й існування. То був могутній і славний акорд. Заслуги партизанів у цьому історично важливому епізоді Вітчизняної війни загально визнані. Про це говориться в спеціальній літературі, в капітальній двотомній праці «Історія Української РСР». Дуже високо оцінена операція допомоги партизанів у форсуванні Дніпра і «Українською Радянською Енциклопедією». В ній, зокрема, сказано: «Значну допомогу подали партизани радянським військам у битві за Дніпро. Вони захопили 25 переправ через Десну, Дніпро і Прип'ять і тримали їх до підходу передових частин Радянської Армії, побудували кілька переправ і передали їх наступаючим радянським військам. У цих операціях брало участь понад 17 тисяч партизанів».

Ці визначні і незабутні успіхи записані на скрижалях славної історії Великої Вітчизняної війни.

Українському штабові партизанського руху належить величезна заслуга в тому, що він заздалегідь передбачив і спланував цю операцію. Справді, в ній брали участь десятки загонів, з'єднань, серед яких, крім уже названих, діяли з'єднання київських партизанів Хитриченка, з'єднання Тканка в Переяслав-Хмельницькому районі, з'єднання Василя Ушакова тощо. Близько 20 тисяч партизанів вдійснювали цю операцію. А скільки підпільників, колгоспників у ті дні вийшли на допомогу рідній армії! Хоч з'єднання Олексія Федорова, Олександра Сабурова, Михайла Наумова та багато інших були далеко на заході, але їхні дії помітно ослаблювали удар ворога, який намагався спільно закрити смертельно небезпечну пробоїну на Дніпрі.

Український штаб партизанського руху ще задовго до операції розробив відомий наказ, яким визначалися місце і роль кожного партизанському загоні та з'єднанню. Загальне керівництво було покладено на М. Тарануценка, який тоді ще перебував у Москві.

На жаль, Тарануценко не прибув вчасно на переправу, операцію здійснювали за вказівками УШПР по радіо, і завдання, що були поставлені перед кожним з нас, виконали блискуче.

Настав жовтень, на Україну прийшла осінь, — вона була тоді дуже щедрою, приємнішою від усіх попередніх, бо принесла нашому народу найдорожчий дар — волю і світлу надію на майбутнє.

Партизани розходилися по домівках. За наказом УШПР були розформовані з'єднання «За Батьківщину», імені Михайла Коцюбинського, загін Олександра Кривця, з'єднання Олександра Тканка, з'єднання київських партизанів. Прощалися зі своїми бойовими друзями і ми, щорівці. Люди старшого віку, жінки, неповнолітні розійшлися по рідних домівках, щоб починати мирне життя. Ті, що мали служити в лавах Радянської Армії, пішли на польові призовні пункти. Сотні товаришів з наших загонів мобілізували до армії в селі Андріївці, — тут же, сформувавшись у бойові батальйони, у партизанському обмундируванні, з партизанською зброєю, але вже з військовою назвою рушили вони за Дніпро, туди, де кипіли бої за Київ. Пішли множити славу партизанську в лавах рідної армії.

Нелегко було нам прощатися. Але ніхто не сумував, навпаки, з великим піднесенням розходились партизани, з честю виконавши свій патріотичний обов'язок.

Найважче було мені розлучатися з Кузьмою Савичем. Тільки переконання і глибока віра в те, що ворога скоро буде розбито і ми з Гнідашем зустрінемось уже в мирні дні, клятва в тому, що все життя будемо трудитись і йти поруч, зігрівала нам радістю серця, ставала розрадою при розлуці.

Весь день провели ми з ним у селі Новий Завод,— розмовляли, згадували, мріяли. Наша приязнь зародилася не лише на спільності бойових інтересів, а на особистих симпатіях, на тому, що зветься однодумством, що визначається великим і священним словом — чоловіча дружба. Став він для мене найдорожчою, найпрекраснішою людиною в світі. Мав я раніше і зараз маю чимало вірних і улюблених друзів, а він і тоді, і тепер зостається з-поміж усіх єдиним. Бо як особистість — неповторний, як людина — надзвичайний. Він збирався до свого штабу, я повертався в Остер. Просив його хоч на день завітати до нас. Дуже хотілося йому побувати там, але... «Доб'ємо Гітлера, і я зразу ж до тебе в Остер. Як кажуть, з корабля на бал...»

Сміялись знайомою доброю смявкою його очі, лагідні й ласкаві. Світять вони мені й сьогодні. Живі, безсмертні людські очі...

Розставались ми надвечір. Прибула спецмашина,— в ній вмістилася вся група Кіма. З наших партизанів вони забирали тільки Ігоря Валюшкевича, його матір та сім'ю Павла Тимошенка. Тимошенко мав звітувати як секретар їхньої парторганізації, а на Валюшкевича Гнідаш покладав великі надії. Ігор зі славою, з честю пройшов складний і небезпечний шлях у Польщі, завойовував любов і симпатію патріотів братнього народу.

Машина рушила, довго погойдувалася на бевконечній лісовій дорозі, поки й не розтанула у вечірніх сутінках. А я стояв, зажурений, ще не підозрюючи, що бачив оце Гнідаша встаньє.

Невдовзі через Марусю Хом'як та розвідника Бойка одержав два листи. Вони й досі є для мене найдорожчою реліквією, о матеріалізованим спогадом про незабутнього друга. «Тобі, вірному другу по роботі, мій полум'яний сердечний привіт! Привіт усім червоним партизанам і партизанкам усього межиріччя великого... Скучив я за тобою, Юрку дорогий. Після закінчення своєї роботи найперше мушу стрітись з тобою. Ех, Юрій, багато є що згадати. Та хай! Час відлітати в «теплі краї».

Третій лист, якого Гнідаш послав поштою, безслідно загубився.

В кінці листопада Кузьма Савич зі своїми випробуваними побратимами подався у «теплі краї». Десантувалися вони біля міста Слоніма в Західній Білорусії. Славний розвідник Гнідаш — Кім діяв там під прізвисьмом Шевченка. Діяв розумно, сміливо, як завжди робив велике, важке і небезпечне розвідницьке діло. Трудився без псевдоромантики, розумно, без зайвого ризику, але й без страху та оглядки.

Минав час, весна наступила. Вже одгриміла й Корсунь-Шевченківська битва. Яссько-Кипшинівська операція доповнила велич славних переможних дій Радянської Армії. Вся Білорусія стала вільною. Повиходили з тилу великі партизанські з'єднання і малі загони, повернулись героїчні розвідувальні і диверсійні групи.

В цей час я жив і працював у Києві. Ходив його зруйнованими вулицями, приглядався до перехожих. І в кожній ставній постаті офіцера, в кожному, хто хоч трохи скидався на мого друга, ладен був упізнати Гнідаша. Заглядав у автомашини, що пробігали дорогою, і часто за склом ввижався мені дорогий профіль,— ждав, що Кузьма ось-ось поверне голову, посміхнеться бездонною синьою ласкавих очей і скаже просто: «Ну, ось і я...»

Час збігав, а він не приїздив, не писав. Це не схоже на Гнідаша. Думалось: перебуває в глибокому тилу, можливо, десь у Берліні. І неймовірно порадив за нього, коли у новому великому списку Героїв Радянського Союзу зустрів ім'я майора Кузьми Савича Гнідаша. То значило: він живий, він діє. Бо не міг я припустити, що його вже немає.

Приголомшливо важку звістку приніс лист полковника Івана Костянтиновича Смирнова, нашого «генерала Петра Федоровича».

З глибоким сумом, з сердечним болем і навіть хворобливою роздратованістю описав він мені героїчну смерть славного розвідника.

За три години до світанку важко поранений майор Гнідаш і радистка Клара Давидюк, оточені з усіх боків фашистами, підірвали себе гранатою. Вони визнали за краще прийняти смерть, ніж здатися ворогові. «За три години до світанку»,— так назвав свою повість письменник Борис Гусєв. Вона розкрила перед широкими масами читачів світлий образ великого розвідника Гнідаша та

його хоробрих побратимів, більшість з яких полягли смертю героїв.

У білоруському місті Слонімі його висока могила. В селі Сологубівці біля Ромен — кімната-музей Гнідаша. Сотням піонерських загонів і дружин присвоєно його ім'я. Світлий образ Кузьми Савича в серцях тисяч партизанів, які знали його і любили. Радянські люди свято шанують імена героїв, тих, що віддали своє світле життя за свободу, честь і незалежність Вітчизни, за щастя народне.

На початку жовтня, у світлі осінні дні, стомлені, але щасливі месники пеквапно проходили через вільні села, прямували до Десни.

Села вже жили новим, радянським, знайомим і рідним. У полі, по-осінньому сумовитому, трудилися недавні партизанські коні. Корови стали в борозну, вчорашні партизани й партизанки засівали озиминою колгоспні ниви. Земля не має права гуляти, поля наступного року мають дати добрий урожай.

Працювали сільські Ради, по питці стягувалося колективне майно, повільно, важко, але ставали на ноги колгоспи. Подекуди вже й трактори трудилися на мир — то військові дарували відпрацьовану техніку на знак глибокої подяки партизанським селам за щире зустрів і допомогу.

Наш рух гальмувався тим, що в Бондарях, Отрохах, Рудні, Короп'ї, Карпилівці стихійно виникали мітинги-проводи. Межиріччя прощалося з партизанами. Минув час тривоги та бойових звітяг, наставали мирні, невтомні будні.

По дорозі стрілася кавалькада легкових машин, що їх ескортував броньовичок. Видно, це штаб високого військового угруповання, а може, їде у передові частини якийсь високий командир.

Партизани шанобливо дали йому дорогу. Вершники йшли стороною, тачанки і вози звернули на узбіччя.

Раптом середня машина загальмувала, спинилась. Стали і всі інші. Брязнули дверцята, на дорогу ступив молодий, років тридцяти п'яти—сорока, чорнобривець-красунь. Звання цього офіцера не можна було визначити, бо плечі його закривала захисна плащ-палатка. Дружно посміхаючись, запитав:

— Партизани?

— Так точно.

— З Дніпра?

— Так, з Дніпра. Переправу закінчили. Наказано розформуватись.

Уважно, ласкавими очима проводжав наших бійців,— вони зосереджено і гордо проходили повз військову колону.

— Молодці, партизани. Спасибі вам. Ви, мабуть, і самі не уявляєте, яку велику послугу нам зробили...

Ступив ближче і міцно потис мені руку.

То був командуючий армією генерал-лейтенант Іван Данилович Черняхівський, мудра, красива зовні і щедра душею людина. Я й досі бачу його скупу посмішку, що відбивалася в самих тернових очах, чую його мудрі слова.

Справді, ми, партизани, в той час не надавали особливого значення своїм ділам. Навпаки, вважали, що наша роль у тому важкому і славному подвигу Радянської Армії була більш ніж скромна і зовсім непомітна.

Нарешті бурхливий мітинг у Карпилівці, це героїчне село стільки днів тримало оборону, всіх своїх синів і дочок віддало в партизанські загони чи в батальйони сільської самооборони, поховало в глибокій братній могилі понад сотню своїх односельців, що їх замучили і закатували окупанти. Скільки промов було виголошено, скільки сліз пролито, скільки квітів покидали на могилу закатованих і під ноги невтомним партизанським коням! Навіки запам'ятав я тепло, ту радість, яка світилася в очах людей під час прощання з месниками.

Дзвенить і погойдується під кінськими копитами понтонний міст на Десні. До рідного міста, де ми не жили понад два роки, входили урочисто, в мовчазній задумі, вступали, як переможці, як хоробре військо, що відстояло і не заплямувало честі свого міста і свого народу.

От уже й перші будиночки. Остер сміється, мружить ся від радості. Він такий самий, як і був. Тільки солом'яні стріхи на його хатах позападали і позеленіли, тільки огорожі повалились, тільки холоднуватий вітер гуляв на порожніх городах та в безлистих садах.

Назустріч нашій колоні суне розбурханий натовп. Грає духовна музика. Попереду йдуть Овчаренко, Ренський, усе районне начальство. Хвилювання стискує горло. Відчуваю, що не зможу так просто, оце зараз стрітись з рідними людьми. В час зустрічі не втримаюсь, а на зайву розчуленість я не маю права.

Непомітно звернув коня, вузенькою бічною вуличкою подався на міську околицю,— там було безлюдно, лише вітер грався піском. Припустив риссю. Городами, повз чийсь хати, вибрався на міське кладовище, скочив з коня, повів його поміж похилих хрестів, поруйнованих і занедбаних могил. Розшукував манюсінський горбик,— так і не встиг поставити хоч найскромнішого пам'ятника своєму шестилітньому синові. Могилки не було. На тому місці у окупантів був склад, а може, стояла зенітна установка,— все розкопане, повівечене.

Перетнув кладовище, вийшов у поле, знову сів на коня. Поскакав повз старогородські садиби, занедбаною алеєю поміж старезних лип. Здалеку побачив дубовий обеліск, що його поставив чуваському поетові Сеспелю Федір Пакришень. І вже вовсім порадив і розчулився, угледівши білосніжну мармурову дошку, прикріплену до почорнілого обеліска. На ній красувалося славне ім'я співця Чуваші.

На урочистий мітинг, присвячений зустрічі народних месників-земляків, я все ж не спізнився. Овчаренко якось здогадався, куди мене потягло, знайшов і в Старогородці.

І ось ми підіймаємось на розбитий постамент, де колись стояв величний у своєму безсмерті Ленін. Міський сквер заповонив люд. Вишикувалися в урочистих лавах партизани. Хоч тут лише незначна частина товаришів з нашого з'єднання, але й зараз це переконлива сила, свідчення могуття народного. Впізнаю нужденних і змучених земляків, у очах, пойнятих сльозою, читаю людську радість і сердечну подяку та любов до партизанської армії.

Радісним хвилюванням повниться серце. Поступово беру себе в руки, виголошую промову.

— Лютий ворог сплєндрував, поганьбив нашу землю, поцалив і поруйнував міста й села, закатавав і винищив багато близьких і рідних, завдав нам великого горя і тяжкої образи... Кара, нещадна кара і зненависть нашого народу страшним прокляттям упали на його голову. Час повної розплати недалекий. Ми розрахуємось сповна за все. Загибель фашизму близька, і ми дуже швидко потішимося, друзі, бо найлютіший ворог людей Гітлер буде скараний найяютішою карою, а лігво фашистське — Берлін — повергнутий сляюю всенародної ненависті...

В наші міста і села, на Дніпро й Десну рідна Червона Армія привнесла волю, щастя й радість. Сьогодні до рідних

домівок, до своїх сімей, в обійми друзів повертаються пародні месники, повертаються з однією метою — завтра рушити в новий похід на ворога, як це зробили вже тисячі друзів з наших загонів. Усі інші стали на трудову вахту, щоб у найближчий час залікувати важкі рани війни, щоб подавати щоденно відчутну допомогу фронту... Ненависні фашисти зруйнували пам'ятник нашому великому вождю, творцеві нашого щастя Леніну. Ми зібралися біля поруйнованого варварами того місця, яке є для нас священним. Зруйнувати можна тільки те, що піддається руйнуванню. А того, що завжди живе в наших серцях, зруйнувати ніколи і ніхто не міг і не зумів. Мине час, і на цьому місці ми зведемо ще величніший пам'ятник великому Леніну, виплавимо його зі щедрості своїх сердець, з великої любові. І сятиме він у віках як геніальний витвір, вилитий зі щирого золота...

Перед нами нові бої. Бо ворог ще не розбитий, бо ворог ще огризався і не повергнута ще в прах фашистська машина. Перед нами нові походи. Багато хто з нас, можливо, не переступить більше рідного порога. Але ми знаємо — перемога буде за нами. Ми віримо, що наша Вітчизна стане славною і вільною. І скоро на землю, до всіх людей світу прийде жаданий, омріяний мир...

Над Остром скупо світило осіннє сонце. Останні ключі журавлів тяглися у вирій. Бабине літо повільно засновувало білою павутиною посірілу небесну синяву.

Тихо струменіли теплі сльози по щоках матерів.

Народжувався перший, ледь помітний усміх у замріяних дівочих очах.

Партизани верталися до рідних домівок...

Післяслово

Минули десятиліття. Там, де шуміли колись ліси, де гнулися стрункі височенні сосни, тепер колосяться пшениці й жита. Де колись були тихі лісові галяви — верховіттям у небо потяглися затишні гаї та діброви. Ті, що народилися в дні страшного лихоліття, ті, що вижили, — сьогодні в розквіті сил, у творчому і трудовому горінні радуються сонцю й мирним дням.

І лише в спогадах старших, у найглибших снах інколи приходять до людей давно минуле, те, чого не треба ніколи забувати.

Я розповів лише про те, що бачив, що знаю напевне. Повідав про людей, які йшли поруч зі мною і сьогодні ще живуть і трудяться, а також про незабутніх, кого немає в житті, але чиї добрі діла zostалися в нашій пам'яті.

Більшості з них довелося просто в партизанських загонів іти в лави могутньої Радянської Армії, одягати на себе військові мундири, а зброю вони вже мали в руках. У ті вікопомні дні славний фронт генерала Ватутіна поповнився не одним полком з партизанів. Не менше полку дали рідній армії і народні месники Остерщини.

Зі славою й честю пройшли наші партизани не одну європейську країну, штурмували не одне чужинське місто. І закінчили свій похід у Берліні. Ордени й медалі засяяли на їхніх грудях, поряд з дорогоцінними партизанськими медалями. Багато наших бойових друзів не вернулися з походу. Їхні могили розкидані на полях Європи, а пам'ять про них зосталася в наших серцях.

Не вернулися до рідних домівок з фронтів Вітчизняної війни ветерани нашого загону — Андрій Красний і Юрій Циба, Андрій Сорока і Василь Горбач, Петро Грищенко та Яків Ловевський, Василь Жеведь і Олександр Овсяник, Іван Грищенко та Сергій Радченко. І ще сотні бійців, вихованців партизанського з'єднання імені Щорса, віддали своє славне життя за свободу, честь і незалежність нашої Вітчизни.

Більшість дожила до дня Перемоги, вернулася з фронтів переможцями. Героєм Радянського Союзу став рядовий партизан Сергій Хоменко, — він звершив величкий подвиг на Віслі, першим ступивши на знаменитий Сандомирський плацдарм.

Не один наш юний партизан на все життя став військовим, виріс і змужнів у лавах Радянської Армії. І тут у першу чергу слід назвати братів Василюків — Валентина й Михайла. Дослужившись до полковницьких звань, вони й сьогодні командують армійськими полками.

Знайшов і я свій шлях у житті.

Пізньої осені викликали нас до Українського штабу партизанського руху в Харків. З'їхалося сюди чимало командирів і комісарів, начальників штабів з'єднань та загонів, — для звіту перед Центральним Комітетом та УШПР за свої бойові дії в тилу ворога.

Можна було б того й не згадувати, та хочеться, бодай фрагментарно, розповісти про людей, з якими звела мене доля.

Нас прийняв секретар ЦК КП України Дем'ян Сергійович Коротченко, видатний партійний і державний діяч, один з безпосередніх керівників партизанського руху на Україні. Загартований у партизанських боях в роки громадянської війни, перебуваючи в повному розквіті духовних і фізичних сил, він сміливо вилітав у ворожі тили, подовгу перебував серед партизанів, організовував партизанські сили для спільних дій, спрямованих на допомогу фронту.

З великою увагою і розумінням справи слухав нас секретар ЦК. Як виявилось, Дем'ян Сергійович про кожне партизанське угруповання, про його командирів знав дуже багато.

Про нас він сказав так:

— Ми з великою увагою стежили за бойовою діяльністю загонів, що діяли в межиріччі — адже це зовсім під самим Києвом.

Ми гадали, що на тому наше звітування й закінчується. Нас уже цікавило інше — які нові завдання поставити перед нами партія. Дем'ян Сергійович тепло посміхнувся, пожартував:

— То добре, що не проситесь на відпочинок. Але зараз вам треба засісти на якийсь тиждень і детально описати свої бойові діла...

— Та кому це треба?..

— Це буде треба наступним поколінням, — мовив задумливо, дивлячись кудись удалину. — Щоб знали про війни лише з наших розповідей.

Коли почали доскіпуватись, куди ж пошле нас Центральної Комітет, Дем'ян Сергійович посміхнувся:

— Не турбуйтеся, діло знайдеться кожному.

І справді: тільки відзвітували ми в УШПР, відразу кожного з нас, партизанських ватажків, партія поставила до нової роботи. Мені випало близько року працювати в Українському штабі партизанського руху, що я вважаю для себе великою честю. Я дістав можливість, з одного боку, глибоко ознайомитись з тією величезною роботою, яку проводив цей важливий орган, а з другого — ближче зійтись з найвидатнішими організаторами й ватажками партизанського руху в нашій республіці.

Український штаб партизанського руху було створено 30 травня 1942 року постановою Державного Комітету Оборони при Військовій Раді Південно-Західного напрямку, а в кінці червня він став республіканським штабом. Український штаб партизанського руху був військовим органом Центрального Комітету КП(б)У по керівництву народною боротьбою на окупованій ворогом території України. Очолював штаб Тимофій Амвросійович Строкач. З ним працювали такі досвідчені партійні працівники, як Л. Найдек, М. Співак, П. Мацуй, Л. Дрожжин, С. Маликов, І. Сиромолотний, Я. Мельник та багато інших.

Інформаційним відділом у штабі керував підполковник І. Феденьов, людина високої культури і партійної принципності. Восени 1943 та на початку 1944 року почалося масове визволення українських земель. На мою долю і випало в цьому відділі приймати тих, хто виходив з ворожого тилу, — я знайомився з їхньою діяльністю, оформляв письмові звіти.

На все життя полонила мене світла постать генерала Строкача. Його вже давно немає в живих, але такі люди з нами завжди. І сьогодні, хай тільки зберуться кілька

партизанів і заговорять про давно минулі бойові дні, перед очима відразу постає наш незабутній начальник штабу. Людина виняткова. Гарний зовні, високого зросту, широкоплечий, він, здавалось, і народився генералом, людиною величезної сили волі і сміливості. Таким він був і в юні роки. Про нього дуже захоплено і тепло розповідав Олександр Фадєєв, його односелець і друг по партизанській боротьбі на Далекому Сході. Саме там у роки громадянської війни гартувався сталевий характер Тимофія Строкача. Згодом він став прикордонником, розумним і винахідливим офіцером.

Як прикордонникові, йому довелося воювати в перших лавах оборонців з першого дня війни. Він здобув величезний досвід і саме тому з таким успіхом керував Українським партизанським штабом.

Пам'ятаю нашу першу зустріч. Нічого гріха таїти, з деякою тривогою йшов я до генерала. Хоч і знав його заочно як свого безпосереднього командира, але одне діло знайомство на відстані і зовсім інше — розмова наодинці. Зустрів мене привітно, як добре знайомого. Вже через хвилину мені здалося, що я цю людину знав усе життя, був з нею знайомим і близьким. Відразу ж заговорив про те основне, що зробили наші загони на Дніпрі й Десні. Найвизначнішою операцією партизанських сил назвав він нашу участь у штурмі дніпровських рубежів. І довго розпитував, як готували ми цю операцію, як зустрілися з воїнами і що робиться тепер у звільнених селах, на визволеній землі.

Строкач умів слухати. Я часто думав собі — які визначні риси цієї людини? І приходив до висновку — він не схожий на інших командирів. Він не командував, він керував. Так, як це робили і роблять найдосвідченіші партійні діячі. Я ніколи не чув, щоб Строкач комусь наказував. Він просив те зробити. І я не пам'ятаю, щоб хтось не виконав прохання генерала.

Тимофій Амвросійович був невтомним керівником. І вдень, і вночі він сидів у штабі. Був там навіть тоді, коли перебував за його межами. Про всіх і про все він пам'ятав — про командирів і рядових партизанів. Він розробляв важливі операції спільних дій партизанських загонів з армією і не забував перевірити, чи вчасно видали сухий пайок групі партизанів, яка щойно вийшла з тилу.

Коли починався день — до партизанського штабу по вулиці Ворошилова, 18 йшли гурти людей — партизани

і підпільники, зв'язкові і родичі загиблих. І всі прагнули побувати у Строкача. І двері їм були відчинені. Секретар парторганізації штабу і найперший помічник Строкача Яків Васильович Баш тільки просив кожного:

— Коротко, дуже коротко і конкретно кажіть про свою справу, товаришу. Бачите, скільки людей жде.

— А я дуже коротко. Я тільки потисну йому руку і подякую, от і все,— нерідко заспокоював відвідувач Якова Баша.

Строкач знав до найменших деталей весь партизанський рух, знав людей, умів їх цінувати, знав, на що хто здатний, знав, кого поставити на яку ділянку. Але найголовніше в його діяльності було те, що він умів вірити людям, розпізнавати кожну людинську сутність відразу і ніколи не помилявся.

Строкачеві вистачало роботи. Він постійно підтримував зв'язок з Центральним Комітетом, щоденно щось організовував, когось приймав. То вийшов хтось з тилу, то привезли поранених, то треба було формувати групу для заслання у ворожий тил, то доводилось приймати високих гостей — відповідальних діячів патріотичного руху Польщі, Чехословаччини, бували у нього не раз представники військових частин — я просто дивуюсь, як у однієї людини вистачало часу і вміння зробити те, що могли робити тільки десятки людей. Здавалось би, його мусила захопнути стихія, а він ніколи не забував, що намітив зробити. Десь о 12 годині ночі, а бувало що й пізніше, призначав побачення й мені, працівникові, який, власне, не був зайнятий особливо пильними справами. Ні, виявляється, Строкач у моїй роботі вбачав не лише формальний збір матеріалів діяльності партизанських загонів, що могло мати в майбутньому значення для історії, він у той час, по найсвіжіших слідах подій, що вже належали історії, вмів відібрати найнеобхідніше для майбутньої практичної роботи.

— Хто сьогодні звітував? — цікавився він.— Назови найцікавіших, найрозумніших, найвідчайдушніших людей, здатних робити дива в тилу ворога.

Таких людей було немало. Строкач хотів про кожного знати якнайбільше. А десь через день-два то одного, то другого з тих людей Яків Баш, дотримуючи черги, пропуслав до генерала. Виходили люди від нього просто окрилені. Він знаходив для них місце в строю, давав путівку в подальше партизанське життя.

Пам'ятаю, в лютому вийшли з тилу мої бійці з групи Дмитра Шаворського. Вояки один в одного — брати Доброскок, Серго Тарба, ще кілька десятків обстріляних і рішучих партизанів. Вони були сповнені бажання знову прийти у ворожий тил.

Розповів я про те Тимофію Амвросійовичу. З інтересом слухав він про діяльність цієї групи. А десь через день чи два приймав її майже в повному складі. Незабаром юні партизани вже готувались до перельоту в Закарпаття.

Запам'ятався мені командир одного з партизанських загонів Київської області — Герой Радянського Союзу Грисюк. У нього діяв київський професор Петро Михайлович Буйко, якого фашисти спалили живцем. Розповідь про славного партизана-лікаря мене настільки схвилювала, що я відразу ж пішов до Строкача.

Тимофій Амвросійович вислухав моє коротке повідомлення з великою увагою, видно, воно його дуже схвилювало, вийшов з-за столу і дальшу розповідь Грисюка уже слухав, походжаючи по кімнаті. Якусь хвилину мовчав, а потім гостро зиркнув на Якова Баша.

— Ось вам, Якове Васильовичу, матеріал для роману. І біснுவатий Гітлер хотів перемогти таких людей...

До речі, я тільки тоді довідався, що Яків Васильович — письменник, учасник і літописець славної будови першої п'ятирічки на Дніпрі — Дніпрогесу імені Леніна.

Що ще мене вражало в кипучій діяльності Строкача? Творчий, саме творчий підхід до кожної справи. Він ніколи не вислуховував людини лише для того, аби її вислухати, аби констатувати той чи інший факт. Він відразу ж робив висновок з усього, негайно приймав рішення, підключав до його виконання людей, він діяв, діяв постійно й розумно.

Він жив серед людей, працював для людей, боровся за людину. Скількох юних, неспокійних юнаків, часто навіть занадто гарячих і розпалених незвичайними партизанськими боями, він уже згодом, у мирних умовах, зумів розумно по-батьківськи вгамувати, запалити новою енергією і спрямувати її на нові мирні діла, скільком дав путівку в життя!

Дуже любили партизани, та й усі радянські люди видатного діяча нашої держави Тимофія Амвросійовича Строкача, який у дні важкого лихоліття як комуніст і патріот з честю виконав свій великий обов'язок, вмів проводити у життя мудрі рішення партії, вмів організувати і мобілізувати

зувати на боротьбу за справу партії і народу тисячі партизанів і підпільників. Свято бережемо ми в своєму серці пам'ять про незабутнього друга, про чудову людину.

Чи то Строкач умів добирати в свій штаб працьовитих людей, а чи швидше всі, хто працював з ним, вважали, що працювати абияк не можна, і трудилися на всю силу. Вміло і невтомно в штабі трудилися заступники Строкача — полковник-винахідник Стариков, Найдек і Мартинов, особливо любов'ю і авторитетом користувався серед партизанів колишній відповідальний працівник Центрального Комітету КП(б)У, один з організаторів партизанського руху на Україні з перших днів окупації Леонід Петрович Дрожжин.

Весь, не дуже чисельний апарат штабу був покликаний щоденно, без вихідних, вести велику і важливу роботу. Треба було підтримувати постійний зв'язок із з'єднаннями й загонами, які діяли в глибокому тилу ворога, спрямовувати бойову діяльність тих могутніх сил, координувати дії партизанських загонів з могутнім наступом радянських військ. Уже в сорок четвертому УШПР разом з патріотичними організаціями Польщі, Чехословаччини та інших країн починає організовувати десантування партизанських груп на їхню територію, де невдовзі розгорасться могутнє полум'я партизанської війни.

Партизанів треба було забезпечити зброєю, боєприпасами, одягом, усім необхідним для бойового життя, і штаб успішно виконував цю роботу.

В зв'язку з нестримним наступом радянських військ усе більше і більше загонів та з'єднань виходило з ворожого тилу. Їм треба було дати лад, прийняти належно, повернути на подальшу корисну діяльність кожного партизана і партизанку — штаб і цю роботу проводив з успіхом.

У ті дні пощастило мені познайомитись не з одним прославленим партизанським ватажком. Одного зимового дня в штабі появилася Сидір Ковпак. Він був настільки колоритний генерал, мав особисті якості і зовнішність, що кожний, хто стрічав його вперше, — а чули вже про нього всі, — відразу казав собі: «Це — Ковпак!»

Він ішов неквапом, ніби не коридором партизанського штабу, а лісовою просікою, весело світив очима, заглядав до кожної кімнати, де сиділи працівники. І весело вітався:

— Здорові були, хлопці!

Прочинив двері до нашого відділу і привітався. Хоч ніхто з нас до того не бачився з Ковпаком, а в один голос відповіли:

— Здрастуйте, Сидоре Артемовичу!

Генерал Ковпак зі всім своїм штабом поселився на вулиці Золотоворітській. Складали звіт. А щоб написати звіт про ковпаківські походи, потрібна була ціла канцелярія. Сидір Артемович не раз говорив з сумом:

— Ех, немає оце Семена. Не дожив комісар до таких чудових днів. Писав би звіт,— у нього стиль легкий,— та на Київ дивився б... Життя он яке починається.

У самого Сидора Артемовича було роботи не менше, ніж у лісі,— окрім звіту, ще й книжку «Від Путивля до Карпат» писав.

— Не письменник я,— скаржився Сидір Артемович,— мені легше було воювати рік, ніж тиждень біля паперів сидіти. Це ж треба, щоб вийшло складно й розумно. А писати так, абищо — не наше це діло.

І жалкував, що Платон Воронько зараз не в строю.

— Отож ранило такого хлопця. У нього що не слово, то й пісня. От хай написав би про наші походи. Та лежить партизан пластом, а діда писати змушують. Це все одно, що ведмедя на гарячій сковороді танцювати вчити...

І весело так, хитрувано, по-ковпаківському самими очима сміявся Сидір Артемович. Скручував піваршинну, знамениту цигарку, запалював і кидав, зітхаючи:

— Нічого не вдієш. Коди пошився в писателі, то мушиш писати. То на чому ми спинилися?

Кожного ранку Сидір Артемович заходив до штабу.

— З дивізії імені Ковпака є що-небудь новеньке?

Найчастіше не було ніяких вістей. Сидір Артемович тривожився.

— І що той Вершигора собі думає? Гадає, що коли самого Ковпака немає, то досить його фамілією прикриватися та й воювати собі мовчки. А може, в Ковпака серце не на місці. Не вдома хлопці воюють, по самій Польщі фашистам жару нагачають, усе може статися...

Втішали: «Певно, часу немає у Вершигори на радіограмування».

Сидір Артемович з тим відраєм погоджувався.

— Та, видно, там їм не холодно. Жаркувато зараз хлопцям. Ну, та їм же й не звикати. А все одно Петрові виговор хоч усний, а дам. Командуєш, то командуї, а допесення слати вчасно — не забувай. Тож живі люди і в

Кневі сидять. Дарма що на відпочинку, а нерви в них також не ланцюгові...

Неймовірної духовної краси був Ковпак, яскравої зовнішності людина, виключно індивідуалізованого характеру і бездонної доброти до людей. Для кожного в нього знаходилося слово, можливо, те саме, яке мов електрикою заряджало людину, інколи на все життя.

Ніколи не забуду першого знайомства.

— Чував, чував про тебе. Аякже, Войцехович доповідав і Шумейко розказував. Жаль, що так і не стрілися. А може, й жалкувати не треба? Ніколи було. А тепер уже бачитимемось, бо справ надто багато. Чув, писати любиш? То он познайомлю тебе з нашим Платоном. Теж поет не з останніх. Ще не Шевченко, а от спом'янеш моє слово,— коли живим зі шпиталю вибереться, то порівняється. З Тарасом Григоровичем порівняється, аби не лінувався...

Спасибі йому, мудрому Ковпакові: познайомив мене з Платоном Вороньком, який на все життя став мені добрим і вірним другом. А головне далекоглядно передбачив: вийшов з Платона чудовий поет, Тарасової школи співець, людина шевченківського неспокою і ковпаківського гарту.

Завершували свій гучний похід по ворожих тилах славні загони Федорова. Олексій Федорович теж одного вечора разом з комісаром Володимиром Дружиніним завітав до штабу. За самою ходою, поривним, могутнім стуком каблуків можна було визначити характер цих людей — вони й по ворожих тилах ішли поривно, здіймаючи такий шум і гуркіт, що Гітлерові в Берліні ставало моторошно, що чути було на весь світ.

З незабутнім генералом Василем Андрійовичем Бегмою ми познайомились не в затишному кабінеті штабу, а під час звільнення Ровно. Це багате партизанською звитягою місто брали радянські війська зі сходу і партизанські загони з заходу. Саме в гарячі дні боїв за обласний центр, де до війни секретарював Василь Бегма, а в час окупації командував з'єднанням, прибув я туди із завданням від штабу.

Бегма зустрів мене дуже привітно, розповів про бойову операцію, сказав, що від сьогодні він уже не командир партизанський, а перший секретар обкому.

— Вчора троцили, а сьогодні треба з руїн усе відновлювати — ось яка воно логіка партизанської боротьби,— тихо сміявся Бегма.

Приміщення обкому,— простора, величезна будова, палац якогось польського магната,— ще курілося в диму, а обком уже діяв. У одному крилі будинку метушилися пожежники, а в іншому зосереджені працівники обкому, ще далі — трудилися майстри, відновлювали поруйноване.

То тільки так говорив Бегма, що вже не керує партизанами. Насправді в ті дні йому доводилося втручатися в усе — місто відбудовувати, налагоджувати в ньому побут, в усьому давати лад і разом з тим керувати партизанськими підрозділами, що добивали фашистських недобитків навколо Ровно, тримати зв'язок з підрозділами польської армії та партизанських загонів, які формувалися в Ровенській області. Гарячі, неповторні то були дні для Бегми. Але він працював спокійно, навіть весело. Сміявся до кожного почервонілими від безсоння очима, заохочував:

— Сміливіше, сміливіше, хлопці, рейди закінчились, закріплюємося на одному місці і назавжди.

Потім у штабі з'явився грізний для ворогів і такий добрий, товариський для друзів Олександр Миколайович Сабуров. Небагатослівний, скупий на зовнішнє виявлення щирих почуттів, він був пройнятий ними, і вони яскраво світилися на його доброму обличчі, в глибоких розумних очах. Його любили всі, хто знав раніше, він зачаровував при першому знайомстві.

Михайло Іванович Наумов, хоробрий кавалерист, з'явився в своїй кавказькій бурці, красивий і гордий у своїй величі. Здавалося, був чимсь невдоволений. І справді, цей чоловік, що пройшов степами України, рейдував по Київщині і Західній Україні, подолав на чолі своїх загонів близько п'ятнадцяти тисяч кілометрів по тилах ворога, ще не навоювався.

— Іду до Строкача сваритися,— сказав він серйозно.— Ще не час виводити нас у тил, до Берліна ще далеко.

До Берліна ще було не близько, але ніхто вже не сумнівався — те місто буде взято, фашизм доживає свої дні. І повергнутий він гнівом народним, засуджений на скін самою історією. Працюючи в штабі партизанського руху, я якось фізично відчув, який він, той гнів, був могутній і всенародний. Я знайомився зі звітами великих і маленьких партизанських загонів і переконувався — було їх тисячі. Не було такої області на Україні, такого району і навіть села, де б не діяли радянські патріоти. І повсюдно виробилась своя тактика, залежно від обставин. По-одному діяли партизанські загони Донбасу, а зовсім по-іншому

месники одеських катакомб. З ворожого тилу виходили і могутні партизанські з'єднання, що діяли під командою Антона Одухи в славуцьких лісах, загони партизанів вінницьких, якими командував Яків Мельник, і загони Анатолія Кондратюка, з'єднання Грабчака та Івана Федорова, Степана Масликова і Степана Олексєєнка, Михайла Скирди і Олександра Тканка, виходило десятки месників, загонів і груп, а одночасно з тим у горах Словаччини вже набиралися сили і діяли партизанські формування братнього чехословацького народу, командирами і організаторами яких, поруч з патріотами чехословацького народу, були славні українські партизани Вячеслав Квітінський, Всеволод Клоков, Дмитро Резуто, Олексій Єгоров та багато інших. В Закарпатті діяли загони Василя Руфіна, по ворожих тилах за кордоном нашої Вітчизни йшли з'єднання Шукаєва і Шушпанова, більші і менші інтернаціональні групи, воювали наші земляки в партизанських загонах Франції та Італії, Югославії і самої Німеччини. Всюди горіла земля під ногами у фашистів, надходив час повної розплати за всі злочини, страждання і муки народні.

Сотні тисяч радянських людей на Україні в дні фашистської ночі взяли до рук зброю і боролися не на життя, а на смерть з ворогом, багато хто з них віддав своє життя за честь, свободу і незалежність нашої Вітчизни. Не один партизанський загін не мав можливості відзвітувати за свою діяльність тільки тому, що нікому було звітувати — не залишилося в живих жодного бійця, жодного командира.

Мільйони радянських людей на окупованій ворогом землі не припиняли ні на хвилину боротьби, всіляко допомагали народним месникам, саботували накази ворога, не зважали на найжорстокіші репресії.

Перемога прийшла, — її народ вистраждав у боях, здобув під проводом комуністів, рідної партії — вона утвердилася на віки.

Разом з іншими радянськими патріотами внесли свою посильну частку в загальну справу і партизани Остерщини. Час не зітре з пам'яті наступних поколінь славного подвигу своїх батьків і старших братів.

Давно немає в живих Марка Дмитровича Овчаренка, нашого славного комбата, командира загону, секретаря Остерського райкому КП України. На його плечі ліг великий обов'язок — він першим, ще тоді, як гриміли бої на переправах, коли партизани разом з радянськими військами форсували Десну, Прип'ять і Дніпро, відновлював

партійні і радянські органи в районі, встановлював у Острі та селах радянські порядки і радянський лад.

Коли всі прибули до Остра, командира з'єднання викликали до Харкова в ЦК та УШПР для звіту. Поїхали туди і командири та комісари, начальники штабів загонів з'єднання. Тільки Овчаренко й Семенець zostались в районі, — на їх долю випала почесна місія відроджувати сплюндроване окупантами народне господарство.

Невдовзі після нашого виїзду до Харкова в Остер вернувся довоєнний секретар райкому Василь Йосипович Глушко, — він був комісаром загону в одному з партизанських з'єднань Орловської області. І знову очолив районну партійну організацію, символізуючи тим самим повне відновлення довоєнної влади. Разом з Глушком прибув депутат районної Ради депутатів трудящих Сава Лукич Грищенко (всі ці роки перебував у партизанському з'єднанні Попудренка). Він очолив районну Раду депутатів.

Товариші Глушко і Грищенко довгі роки успішно керували Остерським районом, їхня праця була високо оцінена, обох їх нагородили за трудові успіхи орденами. Грищенка неодноразово обирали депутатом Верховної Ради республіки, а Глушка — членом ЦК Комуністичної партії України.

Сава Лукич Грищенко вік свій відробив чесно, завоював велику шану трудящих району. Помер недавно у похилому віці, — до його скромної могили на остерському кладовищі не заростає стежка.

Василь Йосипович Глушко, пропрацювавши в Острі, довго очолював партійну організацію Чернігівського району. Зараз перебуває на заслуженому відпочинку.

Марка Дмитровича Овчаренка, як тільки до Остра прибув Василь Йосипович Глушко, відкликали до Чернігова. Там його було обрано на посаду голови міської Ради депутатів трудящих. Чимало зусиль і праці вклав цей невтомний сорокалітній комуніст, щоб у поруйнованому і спорожнілому Чернігові хутко забуяло справжнє радянське життя.

Та доля не судила йому довгого віку — в кінці сорок третього він захворів на гостре запалення легенів і 4 січня нового року, того самого дня, коли уряд нагородив його високим орденом Червоного Прапора, помер. Його поховали на славнозвісному міському валу, в братській могилі. І меморіальна табличка, встановлена на обеліску, вічно нагадуватиме новим поколінням чернігівців: тут

спочивають останки командира партизанського загону імені Щорса Марка Дмитровича Овчаренка, першого повоєнного мера, який вклав першу цеглину у відбудову улюбленого міста.

Потім прийшла Перемога, найсвітліший і найрадісний день. Радянські люди, як і всі народи світу, що їм та велична подія принесла радість мирного життя, взялися до праці. До мирного будівництва стали й колишні партизани.

Наш комісар Василь Мольченко, який так і не вилікувався від важкого поранення, після роботи в райкомі комсомолу вступив до Київського університету, успішно закінчив його. Навчався в аспірантурі, захистив дисертацію, став ученим-істориком. Зараз обіймає в столичному університеті посаду доцента.

Не відстала від нього і Євдокія Мольченко, колишня славна лікарка Дуся Пономар. Вона закінчила медичний інститут, захистила дисертацію і зараз працює в одній з науково-дослідних установ. Виростили трьох синів-соколів,— навтішаються веселими внуками.

Комісар з'єднання Павло Лузан присвятив життя вихованню трудових резервів країни,— вже багато років керує одним з київських ремісничих училищ. Його випускники трудяться не лише на будовах нашої столиці, а і в багатьох містах та селах країни.

Відробив чесно свій вік наш незабутній і невтомний начальник штабу, життєрадісний і чуйний Петро Тимофійович Ренський. Відзвітувавши в Харкові за діяльність з'єднання, він подався до Олишівки на посаду уповноваженого міністерства заготівель.

— Державі й фронту потрібен хлібець,— заявляв він.— Муху давати його якнайбільше.

І Олишівський район постачав державі і фронту потрібний, як життя, потом і важкою працею вирощений перший повоєнний хліб. Партія і держава високо оцінили труд партизана — поряд з орденом Червоного Прапора на його грудях засяяв орден Вітчизняної війни I ступеня.

Згодом Петра Ренського перевели на ту саму посаду до Козелецького району. Трудився там невтомно і натхненно.

В серпні 1950 року, виходячи зі свого дому, щоб податися до якогось села, де хлібець заготовлявся повільно, він упав, немов кулею встрілений. Не витримало високого

напруження невтомне партизанське серце, розірвалось, як граната.

На березі Десни в селі Слабин відбудовував колгоспне господарство наш славний розвідник, син російського народу Костя Кульов, який одружився з місцевою дівчиною. Вже в мирні дні загинув від кулі причасного поліцая, одного з тих, кого не встигли добити наші месники в дні війни.

Про всіх згаданих і не згаданих тут наших партизанів і партизанок можна сказати добре слово.

Ігор Валюшкевич закінчив Київський університет, став лувікником і бджолярем. Він довгий час перебував у братній Монголії, передавав свої знання і досвід.

Багато наших друзів пов'язали свою долю з рідним Остром. Гаврило Вакулович Адаменко ще в дні війни відбудував тут МТС, довгий час очолював її. Потім головував у колгоспах, закінчив заочно фінансово-економічний інститут. Зараз керує міськими комунально-побутовими організаціями.

Ростовчанин Володимир Михайлович Циганков на все життя полюбив тихе і славне місто на Десні, довго працював у райвиконкомі, а тепер дбає про розвиток остерських промислових підприємств.

По всіх усюдах розкидала доля наших партизанів-побратимів. Мені доводиться їздити по нашій республіці, бувати в усіх кінцях Радянського Союзу. А куди б я не потрапив, так і жди — хтось з колишніх бойових друзів озветься. Живуть наші партизани і в Харкові, і у Львові, в Чернігові і Донецьку, в Криму і на Закарпатті. Важко назвати місто на Україні, де б не трудилися наші щорсівці. Та й не тільки на Україні.

Поїхав до Горького на столітній ювілей великого письменника, чие ім'я носить місто, і став гостем чудової сім'ї нашого колишнього лікаря Олега Яковича Копосова. Партизанський хірург прилучився до науки, робить складні операції нашим найменшим громадянам. Як тільки народиться дитина, виявлять у неї якісь ненормальності — хірург Копосов відразу ж внесе свої корективи, ювелірно виправить похибки матінки-природи.

До Чувашії подався, а там дзвонить з села Велика Виля партизан Єфімов, — у роки війни він представляв у нашому з'єднанні славному республіку з Приволжя.

В дні, коли в Єревані відзначали 100-річчя Ованеса Туманяна, зустрівся я на древній вірменській землі зі

своїм бойовим другом Георгієм Хачатряном. У чудовому абхазькому селі Дуришш народився і вчився наш хоробрий розвідник Серго Тарба.

З далекого сибірського міста Курган в усі великі свята телефонна служба доносить бадьорий голос Володимира Олексійовича Ігнат'єва,— колись юнаком він приїздив до Скварової особливо уповноваженим від групи Реутова. Тепер Ігнат'єв людина високошановна, йому виявлено високе довір'я,— працює заступником голови Курганського обласного виконавчого комітету депутатів трудящих.

У Північній Осетії в місті Орджонікідзе живе колишній невисипущий штабіст Микола Іванович Шаповалов...

Та хіба перелічиш колишніх бойових побратимів?

Нещодавно, в незабутні дні культури Радянської України в Російській Федерації, довелось мені побувати в складі делегації нашої республіки на Далекому Сході.

Одного дня поїхав до Уссурійська, а звідти в Чернігівський район,— село Дмитрівка. Живе там моя рідна тітка Настя зі своїми дочками, зятями-механізаторами та багатьма великими й малими онуками. Роки не бачився в ріднею. Пам'ятав тітусю ще молодою та вродливою жінкою, а тут зустрів сімдесятилітню бабусю. Та й не дивно,— роки.

Сидимо, розмовляємо, а тут на вулиці гурчання моторів, голоси, тупіт чобіт. Люди якісь виявилися і — до хати. Виструнчилися, невграбно підняли мозолясті руки до кашкетів:

— Товаришу командир, дозвольте доповісти...

Тут, в Уссурійському краю, на далекому Примор'ї живуть і невтомно трудяться наші партизани. Серед них і Павло Степанець зі своєю Ганною. Їхні чада вже не цибаті довгошиї хлоп'яки, а браві чоловіки й хлопці, славні механізатори і хлібороби, достойні нащадки партизанської слави своїх батьків.

Так, в усіх кінцях живуть і трудяться наші щорсівці. На тихому Дону, в стаїнці Вешенській, вони заснували справжнє щорсівське земляцтво на чолі з Яковом Розторгувим. В селах і містах славної Волгоградщини живуть і трудяться наші товариші, а разом з ними і колишній командир ворошиловців Олександр Калачов. На Кубані проживає наш знаменитий майстер-зброяр Федір Бакумчошко. А в Мінську складає вірші, пише великі прозові твори Ригор Няхай.

Партизанські діла увійшли в історію, як став історією все те, що відходить у віки. Історія і народ великодушно, щедро звеличили партизанську армію, діла партизанські названо легендарними.

Так, серед нас були люди, життя і подвиги яких стали легендою. Легендою, билиною наших днів увійшли в свідомість народу діла Ковпака і Руднева. Безсмертними народними героями стали Кузнецов і Попудренко, Борканюк і Гнідаш, Іван Кудря і Валя Котик... Цей список можна продовжувати і продовжувати. Щедра людська рука могла б дописати до нього сотні імен тих, кого немає в живих, та, мабуть, і багатьох із живих, кого хочеться довго бачити серед нас.

Щорічно збираються колишні партизани біля своїх традиційних вогнищ. Все менше і менше прибуває їх на ті зустрічі, все більше і більше на скронях людей з'являється білого інею, — вірна ознака того, що час не стоїть на місці.

І починаються спогади, починається творення усної легенди. І звучить невмируща пісня партизанська, улюблена пісня-дума комісара Руднева:

В чистім полі, полі під вербою,
де вирує уночі туман...
Там лежить в могилі глибокій,
там поліг червоний партизан...

Там поліг червоний партизан. Живий, як легенда, і легендарний, як життя. Живий і опісля своєї славної загибелі. Бо легенда — це теж життя. Без життя, без людського горіння немає легенд. Немає легендарних людей. Є на світі легендарні діла. Діла, які здатні підняти людину до найвищого, п'єдесталу, перетворити в легенду.

Ми вийшли на партизанську дорогу — не з легенди.

Ми вийшли з життя, з рідного народу. З його найглибших глибин.

Зміст

Запрошення до розмови	3
Книга перша	11
Книга друга	233
Книга третя	457
Післяслово	684

**Збанацький
Юрій
Олиферович**

МЫ — НЕ ИЗ ЛЕГЕНДЫ

**Издательство
«Радянський письменник»**
(На украинском языке)

Редактор Г. Т. Крижанівський
Художник В. В. Терещенко
Художній редактор Г. С. Ковпаненко
Технічний редактор Т. Я. Смоллкова
Коректори А. О. Холоша, Л. П. Яблонська

Здано на виробництво 26. VII 1973 р.
Підписано до друку 22. X 1973 р. Папір № 1.
Формат 84 × 108¹/₂. 21⁷/₈ фіз.-друк. арк. + 1 вкл.
36,86 ум.-друк. арк., 41,37 обл.-вид. арк.
БФ 30322. Тираж 65 000. Зам. 3-273.
Ціна в оправі: у паперовій 1 крб. 47 коп.,
у ледеріновій 1 крб. 62 коп.
«Радянський письменник»,
Київ, бульвар Лесі Українки, 20.
Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе
Республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

1905. 4700.